

ISSN:1306-732X (Basılı)/E-ISSN: 2564-680X (Online)

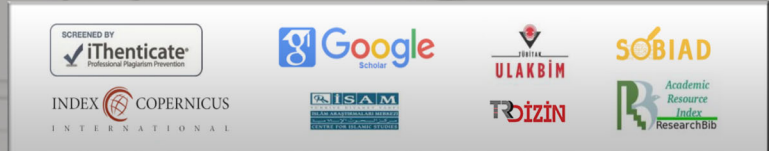
XVII / III

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

KIŞ 2020

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

sbad@gop.edu.tr

dergipark.gov.tr/tr/pub/gopsbad

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ

SOSYAL BİLİMLER ARAŞTIRMALARI DERGİSİ

CİLT/SAYI
XV/II
2020 KIŞ/WINTER

TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜNÜN ALTI
AYDA BİR YAYINLANAN ULUSAL VE
ULUSLARARASI İNDEKSLERDE TARANAN
HAKEMLİ DERGİSİDİR.

YIL / YEAR: 2020 CİLT / VOLUME: XV SAYI / ISSUE: II (KIŞ / WINTER 2020)

YIL/ YEAR: 2020

CİLT/ VOLUME: 15

SAYI/ ISSUE: 2

SAHİBİ/ OWNER

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü adına
On behalf of Tokat Gaziosmanpaşa University Institute of Graduate Studies

Prof. Dr. Mehmet GÜNEŞ/mehmet.gunes@gop.edu.tr

EDİTÖR KURULU / EDITORIAL BOARD

Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ (Sorumlu Editor / Editor in Chief)
Dr. Edip UZUNDAL (Yardımcı Editör / Co - Editor)

ALAN EDİTÖRLERİ / FIELD EDITORS

Prof. Dr. İlhan EROĞLU (İktisat)
Prof. Dr. Mehmet KARATAŞ (Sosyoloji)
Doç. Dr. Türker ŞİMŞEK (İktisat)
Doç. Dr. Doğan BOZDOĞAN (Maliye)
Doç. Dr. Ahmet İNANIR (İlahiyat)
Dr. Öğr. Üyesi Sebahat ARMAĞAN (Türk Dili ve Edebiyatı)
Dr. Öğr. Üyesi Şevki BABACAN (Coğrafya)
Dr. Öğr. Üyesi Emre ASLAN (İşletme)

İNGİLİZCE DİL EDİTÖRÜ/ENGLISH EDITING

Dr. Öğr. Üyesi Uğur ADA

ISSN: 1306-732X (Press) / 2564-680X (Online)

SEKRETERYA

Doktorant Yılmaz KILIÇ

BASKI/ PRINTING

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Matbaası / Tokat Gaziosmanpaşa University Press

YAZIŞMA ADRESİ/ CORRESPONDENCE

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Taşlıçiftlik Yerleşkesi/60250-Tokat-TÜRKİYE
Tel: 0356-2521616 Dahili: (3073-3157)
E-posta / E-mail: sbad@gop.edu.tr, baha.oztunc@gop.edu.tr

DİZGİ VE KAPAK TASARIM / TYPESETTING AND COVER DESIGN

Öğr. Gör. Volkan KARACA

Dergimizde yayımlanan yazılar **ITHENTICATE** benzerlik tarama programıyla kontrol edilip, **TUBİTAK ULAKBİM SBV, INDEX COPERNICUS, RESEARCH BIB, İSAM, GOOGLE SCHOLAR** ve **SOBIAD** tarafından dizinlenmektedir.

©Her hakkı saklıdır. Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi yılda iki kez yayımlanan hakemli bir dergidir. Dergide yayımlanan makalelerdeki görüş ve düşünceler yazarların kişisel görüşleri olup, hiçbir şekilde Sosyal Bilimler Enstitüsü'nün veya Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin görüşlerini yansıtmaz. Dergide yer alan yazıların dil ve bilim sorumluluğu yazara aittir.

SOBIAD

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Danışma ve Yayın Kurulu/Advisory and Editorial Board

Prof. Dr. Ali AÇIKEL	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Mustafa ÇOLAK	Samsun Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Andrij KHARUK	National Army Academy (UKRAINE)
Prof. Dr. Muhammed Iqbal CHAWLA	Punjab University (PAKISTAN)
Prof. Dr. Memmed ALİYEV	Bakı Slavyan Üniversitesi (AZERBAYCAN)
Prof. Dr. Çetin BEKTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Fatih Coşkun ERTAŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Claus SCHÖNİG	Frei Universitat Berlin (GERMANY)
Prof. Dr. Eren YÜRÜDÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Assoc. Prof. Juan deDiosTorralbo Caballero	University of Cordoba (SPAİN)
Prof. Dr. Alpay Doğan YILDIZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. İsmet TÜRKMEN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Prof. Dr. Ahmet ÖZKİRAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Kemal İBRAHİMZADE	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Ayla OĞUZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Doç. Dr. Yusuf TEMÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi (TURKEY)
Dr. Lydia Abubakirova M. AKMULLA	Başkurt Devlet Pedagoji Üniversitesi
Alexey PRONİN	Novosibirsk Devlet Üniversitesi (RUSSIA)
Dr. Fariz HALİLLİ	(Miras-AZERBAYCAN)
Dr. Emzar KAKHIDZE	Batumi State University (GEORGIA)
Gadjiev MURTAZALI	The Ins. of History, Archeology and Ethnography of the Daghestan Scie. Centre of Russian Academy of Sciences (DAGHESTAN)
Kamil İBRAHİMOV	Administration of State Historical Architectural Reserve Icheisheher
Tevfik Sabri HAMMAM	Sohag Üniversitesi Eğitim Fakültesi (EGYPT)
Dr. Salman BANGASH	Peshawar University (PAKISTAN)
Dr. Mahboob HUSSAİN	Punjab University (PAKISTAN)
Dr. Pawel KORZENIOWSKI	University of Rzeszow (POLAND)
Dr. Adrian TERTECEL	The Romanian Academy Institute for S.E.E.Studies

SBAD - Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi
JSRR - Social Sciences Researches Journal

Bu Sayının Hakemleri / Referees of This Issue

Prof. Dr. Alpaslan DEMİR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Prof. Dr. Gülbadi ALAN	Erciyes Üniversitesi
Prof. Dr. Kıvanç Nazım Tüzel URALTAŞ	Marmara Üniversitesi
Prof. Dr. Mustafa GÖRÜN	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Prof. Dr. Mehmet Alaaddin YALÇINKAYA	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Prof. Dr. Nurhan Zeynep TOSUN	Marmara Üniversitesi
Doç. Dr. Dinçer KOÇ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Eda YAŞA ÖZELTÜRKAY	Çağ Üniversitesi
Doç. Dr. Fahri Maden	Kastamonu Üniversitesi
Doç. Dr. Fatih GENCER	Bitlis Eren Üniversitesi
Doç. Dr. Gamze ÖKSÜZ	Ankara Hacı Bayram Veli Üniversitesi
Doç. Dr. İbrahim ÜNGÖR	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Doç. Dr. İlkay Noyan YALMAN	Cumhuriyet Üniversitesi
Doç. Dr. İsmet SARIBAL	Çankırı Karatekin Üniversitesi
Doç. Dr. Kenan DEMİR	İstanbul Medipol Üniversitesi
Doç. Dr. Leyla Çiğdem Dalkılıç	Ankara Üniversitesi
Doç. Dr. Mustafa KARA	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Doç. Dr. Oğuzhan SEVİM	Atatürk Üniversitesi
Doç. Dr. Orhan Veli ALICI	Tarsus Üniversitesi
Doç. Dr. Ramazan Erhan GÜLLÜ	İstanbul Üniversitesi
Doç. Dr. Serap BARIŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Doç. Dr. Sezen BOZYİĞİT	Tarsus Üniversitesi
Doç. Dr. Yavuz TOPKAYA	Hatay Mustafa Kemal Üniversitesi
Doç. Dr. Yusuf TEMÜR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BARIŞ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Esra KESKİN	Hitit Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hanife SARAC	Karadeniz Teknik Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Hatice UYANIK	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim Tanju AKYOL	Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi İlkül KAYA ZENBİLCİ	Yozgat Bozok Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Kemal TAŞCI	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Melike SARIKÇIOĞLU	Muğla Sıtkı Koçman Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Mustafa TANRIVERDİ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi N. Hümeyra ÖZDEMİR EREN	Erzincan Binali Yıldırım Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Necati ÇAVDAR	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Özgür TOKAN	Bartın Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Taha Emre ÇİFTÇİ	Necmettin Erbakan Üniversitesi
Dr. Öğr. Üyesi Veysel YILMAZ	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Akansel YALÇINKAYA	Medeniyet Üniversitesi
Arş. Gör. Dr. Oktay ÖZKAN	Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi
Dr. Kpt. Plt. M. Melih BAŞDEMİR	

Editörden Mektup

Değerli Okuyucumuz/Takipçimiz,

Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi'nin basılı ve elektronik ortamda yayımlanan Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi'nin (SBAD) 2020 yılı Aralık sayısı ile karşınızdayız. Aralık sayısının hazırlığı esnasında dergimiz bazı değişikliklere uğradı. Öncelikle Sosyal Bilimler Enstitüsü bünyesinde faaliyet gösteren dergimiz, üniversitemizde faaliyet gösteren enstitülerimizin birleşmesiyle bundan sonra Lisansüstü Eğitim Enstitüsü çatısı altında yayın hayatına devam edecektir. Bir diğer değişiklik ise Haziran sayımızdan sonra Aralık sayısı için makalelerin yayına hazırlığı sürecinde dergimizin editör ekibinin değişmesi oldu. Dergimiz gerek şekil gerekse içerik bakımından ULAKBİM'in etik ilkeleri doğrutusunda hareket etme prensibini bu sayıda da sürdürdü. Aralık sayımızda sosyal bilimlerin pek çok alanında birbirinden değerli yazılar okuyucuyla buluşacak. Derginin sizlere ulaşması noktasındaki gayretleri için editör ekibimize, yazılarıyla dergimize katkı yapan yazarlara ve ilgi yazıların hakemlik süreçlerini özenle yürüten sayı hakemlerimize teşekkür ediyorum.

Yeni editör ekibimizle birlikte dergimizin niteliğini arttıracak yeni düzenlemeler yapmaktayız. Bu yenilikleri önümüzdeki süreçte sizlerle paylaşacak olmanın heyecanını yaşadığımızı ifade etmek isterim. Son olarak tüm dünyayı etkisi altına alan COVID-19 salgınının 2021 yılında etkisini kaybetmesi temennisiyle bütün yazar ve okuyucularımıza sağlıklı günler diliyorum.

Doç. Dr. H. Baha ÖZTUNÇ
SBAD Editör (Sorumlu)

İÇİNDEKİLER

Yazar	Makale Başlığı	Alan	Sayfa Numarası
Nezihat Ceylan	2019 YILI AĞRI İLİ, PATNOS İLÇESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI	Tarih Araştırma	360-373
Çetin Kaya	SÖNİD BOYU NOYANLARINDAN ÇAĞATAY (SÖNİTEY)	Tarih Araştırma	374-379
Özkan Dayı	MOĞOL İRANI'NDA TARIM (1231-1339)	Tarih Araştırma	380-391
Ersin Kırcı	OSMANLI – İRAN RESMİ YAZIŞMALARINA GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN NADİR ŞAH VE CAFERİLİK MEZHEBİNE YAKLAŞIMI (1736-1746)	Tarih Araştırma	392-408
Ayşegül Kuş	SOUTHGATE'E GÖRE 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA BİTLİS	Tarih Araştırma	409-420
Tahir Bilirli	OSMANLI DONANMA GEMİLERİ İÇİN VİRANŞEHİR (SAFRANBOLU) SANCAĞINDAN KERESTE TEMİNİ (1800-1850)	Tarih Araştırma	421-437
Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan	AFGANİSTAN'DA BASININ TARİHSEL GELİŞİMİ: MONARŞİ REJİMİNDEN TALİBAN DÖNEMİ'NE (1873-1994)	Tarih Araştırma	438-449
Kamuran Karabalık	BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAN'DA RUSYA DESTEKLİ NASTURİ OLAYLARI VE OSMANLI DEVLETİ (1914-1917)	Tarih Araştırma	450-463
Mehmet Darıcı	POLİTİKA YAPIM SÜREÇLERİNDE BİLİM İNSANLARININ ROLLERİ COVID-19 İLE MÜCADELE KAPSAMINDA OLUŞTURULAN BİLİM KURULU ÖRNEĞİ	Kamu Yönetimi, Siyaset Araştırma	464-472
Cemil Ragıp Ertem	KAPİTALİZMİN SON KRİZİ-İKTİSADİ VE POLİTİK DEĞİŞİMİN TEMEL DİNAMİKLERİ ÜZERİNE	Kamu Yönetimi, Siyaset Araştırma	473-488
Yavuz Acungil	KENT-ÜNİVERSİTE ETKİLEŞİMİNE ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN PENCERESİNDEN BAKMAK: TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ	Kamu Yönetimi, Kentleşme Araştırma	489-502
Murat Bayram Yılar, İrfan Davut Çam	20. ve 21. YÜZYILIN BAŞLARINA AİT DERS KİTAPLARINDA VERGİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME	Eğitim Araştırma	503-514
Bünyamin Demirgil, Coşkun Karaca	KAMU HARCAMA TÜRLERİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ: TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK BİR ANALİZ	Maliye, İktisat Araştırma	515-526
Recep Çakar	KATILIM BANKALARI PERSONELİ FİNANSAL ETKİNLİK ANALİZİ TÜRKİYE ÖRNEĞİ	İktisat Araştırma	527-535
Erdem Akkan, Mustafa Bozkurt	COVID-19 SÜRECİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİKTE SOSYAL BOYUTUN ÖNEMİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN GIDA PERAKENDECİLERİNİN FİNANSAL OLMAYAN RAPORLARI ÜZERİNE BİR İÇERİK ANALİZİ	İşletme Araştırma	536-547
Olena Kozan	“KOKULARIN GRAMERİ”: RUS DİLİ DİZGESİNDE KOKU OLGUSUNUN DİLBİLİMSEL ÇÖZÜMLEMESİ	Dil Bilimi Araştırma	548-558
Arzu Çiftsüren	URDU DİLİ İLE YAZILAN TÜRKİYE SEYAHATNAMELERİ BİBLİYOGRAFYASI	Dil, Edebiyat Araştırma	559-567
Behice Varışoğlu, Merve Miçoogulları	YEDİ İKLİM TÜRKÇE ÖĞRETİM SETİ B1 DÜZEYİ OKUMA METİNLERİNDE TEMEL, YAN VE MECAZ ANLAMLI SÖZCÜKLERİN KULLANIM SIKLIĞI	Eğitim, Türk Dili Araştırma	568-575
Mevlüt Sedat Dönmez	LOVEMARK ALGISININ SPONSOR FİRMAYA TRANSFERİ	Halkla İlişkiler Araştırma	576-589
Fatmanur Alsancak, İhsan Kutlu	ÇİFTE MAĞDURİYETİN ÖZNELERİ OLARAK ENGELLİ MÜLTECİLERE İLİŞKİN BİR İNCELEME	Sosyoloji Araştırma	590-598
Tüzün Tolga İnan, Cengiz Mesut Bükeç	EMNİYET YÖNETİM SİSTEMİNİN (SMS) İYİLEŞTİRİLMESİ İLE SİVİL HAVACILIK KAZA ORANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ	Sivil Havacılık, İstatistik Araştırma	599-610
Mehmet Ali Doğan	MARDİN'DE SÜRYANİ KUMAŞ BASKI-BOYAMA SANATI: ŞİMMESHİNDİ AİLESİ ÖRNEKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME	Sanat Tarihi Araştırma	611-624

CONTENT

Author	Paper Title	Field	Page Number
Nezahat Ceylan	2019 AGRI PROVINCE, PATNOS DISTRICT SURFACE RESEARCH	History Research	360-373
Çetin Kaya	CHAGATAI NOYAN (SONITEY) WHO IS FROM THE SONID TRIBE COMMANDERS	History Research	374-379
Özkan Dayı	AGRICULTURE IN MONGOLIAN IRAN (1231-1339)	History Research	380-391
Ersin Kırca	OTTOMAN EMPIRE'S APPROACH TO NADİR SHAH AND JAFARISM SECT ACCORDING TO OTTOMAN - IRAN OFFICIAL CORRESPONDENCE (1736-1746)	History Research	392-408
Ayşegül Kuş	TO SOUTHGATE BİTLİS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY	History Research	409-420
Tahir Bilirli	TIMBER PROCUREMENT FROM VİRANSEHİR SANJAK FOR OTTOMAN NAVAL SHIPS (1800-1850)	History Research	421-437
Hülya Özkan, Mohammad Rigiderakhshan	HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE PRESS IN AFGHANISTAN: FROM THE MONARCHY TO THE TALİBAN PERİOD (1873-1994)	History Research	438-449
Kamuran Karabalık	RUSSIA-BACKED NESTORIAN EVENTS IN IRAN DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE ATTITUDE OF THE OTTOMAN EMPIRE (1914-1917)	History Research	450-463
Mehmet Darıcı	ROLES OF SCIENCE PEOPLE IN POLICY MAKING PROCESSES: THE EXAMPLE OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE FORMED IN THE SCOPE OF THE COMBAT AGAINST COVID-19	Public Administration, Politics Research	464-472
Cemil Ragıp Ertem	ON THE LAST CRISIS OF CAPITALISM - THE BASIC DYNAMICS OF ECONOMICS AND POLITICAL CHANGE	Public Administration, Politics Research	473-488
Yavuz Acungil	LOOKING AT THE CITY-UNIVERSITY INTERACTION WITH THE EYE OF THE UNIVERSITY STUDENTS: THE CASE OF TOKAT GAZIOSMANPAŞA UNIVERSITY	Public Administration, Urbanization Research	489-502
Murat Bayram Yılar, İrfan Davut Çam	TAX IN TEXTBOOKS OF THE EARLY 20 TH AND 21 ST CENTURY: A COMPARATIVE EVALUATION	Education Research	503-514
Bünyamin Demirgil, Coşkun Karaca	ECONOMIC GROWTH EFFECT OF PUBLIC EXPENDITURE TYPES: AN EMPIRICAL ANALYSIS ON TURKEY	Finance, Economics Research	515-526
Recep Çakar	PARTICIPATION BANKS STAFF FINANCIAL ACTIVITY ANALYSIS INSTANCE OF TURKEY	Economy Research	527-535
Erdem Akkan, Mustafa Bozkurt	COVID-19 PROCESS AND THE IMPORTANCE OF SOCIAL DIMENSION IN SUSTAINABILITY: A CONTENT ANALYSIS ON NON-FINANCIAL REPORTS OF FOOD RETAILERS IN TURKEY	Business Research	536-547
Olena Kozan	"THE GRAMMAR OF SMELLS": LINGUISTIC ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF SMELL IN RUSSIAN LANGUAGE	Linguistics Research	548-558
Arzu Çiftsüren	THE BIBLIOGRAPHY OF TURKEY TRAVELOGUES WRITTEN IN URDU	Language, Literature Research	559-567
Behice Varışoğlu, Merve Miçoğulları	THE FREQUENCY AND USE OF BASIC, CONNOTATIVE AND FIGURATIVE WORDS IN THE LEVEL B1 READING TEXTS OF THE YEDİ İKLİM TURKISH TEACHING SET	Education, Turkish Language Research	568-575
Mevlüt Sedat Dönmez	TRANSFER OF LOVEMARK PERCEPTION TOWARDS SPONSOR COMPANY	Public Relations Research	576-589
Fatmanur Alsancak, İhsan Kutlu	A REVIEW ON DISABLED REFUGEES AS SUBJECTS OF DOUBLE VICTIMIZATION	Sociology Research	590-598
Tüzün Tolga İnan, Cengiz Mesut Bukeç	THE RELATIONSHIP BETWEEN THE IMPROVEMENT OF THE SAFETY MANAGEMENT SYSTEM (SMS) WITH THE CIVIL AVIATION ACCIDENT RATES	Civil Aviation, Statistics Research	599-610
Mehmet Ali Doğan	THE SYRIAC PRINTED CLOTH ART IN MARDİN: AN ASSESSMENT RELATED TO SAMPLE OF ŞİMMESHİNDİ FAMILY	History of Art Research	611-624

2019 YILI AĞRI İLİ, PATNOS İLÇESİ YÜZEY ARAŞTIRMASI

Nezihat CEYLAN^{1*+}

¹Doç. Dr. Atatürk Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü

*bceylanerzurum@hotmail.com

+ORCID: 0000-0002-9889-7279

Öz- Ağrı ili, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat - Van bölümünde yer almaktadır. Ağrı, önemli yol ağlarının kesişme noktasında bulunmaktadır. Bölgenin en önemli su kaynağını, Fırat Nehri'nin önemli bir kolu olan Murat Nehri ve kolları oluşturmaktadır. Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gören Ağrı'da, İlk Tunç Çağı'nda Karaz Kültürü etkili olmuştur. Bölgede, geçmişten günümüze kadar gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve bilimsel kazılar neticesinde, bölgenin Eskiçağ Tarihi'ni aydınlatan önemli veriler elde edilmiştir. Bu çalışmada, 2019 yılında Patnos ilçesinde gerçekleştirilen yüzey araştırması sonucunda incelenen merkezler, gerek mimari yapıları ve gerekse keramik verileri ışığında ele alınmıştır.

Anahtar Kelimeler- Ağrı, Patnos, Karaz Kültürü, Urartu Krallığı.

2019 AGRI PROVINCE, PATNOS DISTRICT SURFACE RESEARCH

Abstract – Ağrı province is located in the Yukarı Murat - Van section of the Eastern Anatolia region. Ağrı is at the intersection of important road networks. The most important water source of the region is the Murat River and its branches, which are important branches of the Euphrates River. Karaz Culture was effective in the First Bronze Age in Ağrı, which was settled since the Late Chalcolithic Age. As a result of surface surveys and scientific excavations carried out in the region from the past to the present day, important data were obtained that illuminated the Ancient History of the region. In this study, the centers examined as a result of the excavation carried out in Patnos district in 2019 were discussed in the light of both architectural structures and stoneware data.

Keywords – Ağrı, Patnos, Karaz Culture, Urartian Kingdom.

GİRİŞ

Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın 94949537-161.01-720199 sayılı ve 04.09.2019 tarihli izinleriyle başkanlığımızdaki ekiple yürütülen 2019 yılı Ağrı ili, Patnos ilçesi yüzey araştırması, 09-19 Eylül 2019 tarihleri arasında gerçekleştirilmiştir¹.

Arazi çalışmalarına Prof. Dr. Alpaslan CEYLAN ve Dr. Öğr. Üyesi Gökhan KALMIŞ katılmıştır. Bakanlık temsilciliği görevini ise Tahir KAHRAMAN üstlenmiştir². Çalışma sahasının haritalandırılması ve teknik destekleri; Prof. Dr. Ümit KILIÇ, Dr. Öğr. Üyesi Oğuz ŞİMŞEK, Dr. Öğr. Üyesi Hacer KUMANDAŞ YANMAZ ve Arş. Gör. Burak BİNGÖL tarafından gerçekleştirilmiştir. Yüzey araştırması laboratuvar çalışmaları ise, Murat ÇİFTÇİ, Uğur KARCIOĞLU, Emine ÇALBAY, Betül NİŞANCI, Mehmet Akif ARSLAN, Halil İbrahim YILMAZ, Nazik LAÇİNOK, Tuba ÖKSÜZ ve Ayşe KARAMAN tarafından yürütülmüştür.

Çalışma sahasının da sınırları içerisinde yer aldığı Ağrı ili, Doğu Anadolu bölgesinin Yukarı Murat - Van bölümünde bulunmaktadır. İlin doğusunda İran, kuzeyinde Kars ve Iğdır, batısında Erzurum ve Muş, güneyinde ise Bitlis, Van ve İran bulunmaktadır. İlin yüzölçümü 11.376 km² olup ülkemiz topraklarının % 1,4'lük kısmını meydana getirmektedir (Yazgan-Kadanalı, 2012: 7; Kocaman-Kaya, 2014: 17).

İl topraklarının % 46'sını dağlar, % 29'unu ovalar, % 18'ini platolar ve % 7'sini ise yaylalar oluşturmaktadır. Bölge halkının ana geçim kaynağı tarım ve hayvancılıktır. Ağrı ve çevresinde, tarım açısından oldukça verimli ovalar yer almaktadır. Bu ovalar; Eleşkirt Ovası, Doğubayazıt Ovası, Tutak Ovası ve Patnos Ovası'dır. İlde, ülkemizin en büyük dağı olan Ağrı Dağı (5137 m) ve Küçük Ağrı Dağı (3896 m) başta olmak üzere Tendürek (3343 m), Süphan (4058 m), Hama Dağı, Aşağı Dağ (3279 m), Karadağ (3250 m) ve Aladağ (3250 m) gibi önemli dağlar bulunmaktadır (Yazgan-Kadanalı, 2012: 7).

Ağrı ili ve Patnos ilçesi, önemli yol ağlarının kavşak noktasında yer almaktadır. Geçmişten günümüze kadar yoğun bir şekilde kullanılan ticaret yollarından biri olan ve Erzurum üzerinden Tebriz'e ulaşan yol ağı oldukça stratejik bir konuma sahiptir. Bu yol, batı yönünden Trabzon - Gümüşhane - Bayburt - Erzurum - Hasankale - Tahir Geçidi - Eleşkirt - Ağrı - Taşlıçay - Doğubayazıt üzerinden gelerek Kuzeybatı İran'a ulaşmaktadır. Bu yolun Ağrı'dan ayrılan kolu Hamur-Tutak'tan geçerek Patnos'a ulaşır. Yol ağı, Patnos'tan devam ederek Erciş'ten Van'a varmaktadır. Erzurum - Van arasındaki yol ağının en önemli durak noktalarından birini ise Patnos oluşturmaktadır (Yıldız, 1996:

60; Ceylan, 2008: 43 vd.; Kocaman-Kaya, 2014: 85; Ceylan, 2015: 77 vd.; Ceylan, N. 2016: 656 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2018: 54 vd.).

Patnos ilçesi, 1.420 km²'lik bir alanı kaplamakta, il topraklarının yaklaşık % 7,9'unu oluşturmaktadır. İlçenin kuzeyinde Ağrı ilinin Tutak ve Hamur ilçeleri, batısında Muş'un Malazgirt ilçesi, güney ve güneydoğusunda Bitlis'in Adilcevaz ilçesi ve doğusunda ise Van'ın Erciş ilçesi yer almaktadır. Patnos, geniş bir alana yayılmış olan (yaklaşık 230 km²) Patnos Ovası üzerinde bulunmaktadır. Ovanın tarım ve hayvancılık potansiyeli oldukça yüksektir. Yükseltisi 1620-1670 m arasında değişen ova, kuzeyde Aladağlar ve güneyde Süphan Dağı arasında yer almaktadır (Yıldız, 1996: 1 vdd.).

Patnos ve çevresindeki ilk yerleşmelerin, Geç Kalkolitik Çağ'a kadar uzandığını ifade etmek mümkündür. Bölgede, MÖ. IV. binyılın ikinci yarısından itibaren, Doğu Anadolu Bölgesi merkez olmak üzere Transkafkaslar, Kuzeybatı İran, Amik Ovası, Kuzey Suriye ve Filistin'e kadar olan geniş bir coğrafyaya yayılan Karaz Kültürü etkili olmuştur. Kültür, mimari özellikleri ve kendine has keramiği ile ön plana çıkmaktadır. Bu dönemde bölgede yoğun bir yerleşimin olduğu, geçmişten günümüze kadar gerçekleştirilen yüzey araştırmaları ve bilimsel kazı çalışmaları sayesinde bilinmektedir³.

Hurri-Mitanni Devleti'nin tarih sahnesinden çekilmesi neticesinde, Doğu Anadolu bölgesinde Hurri kökenli boylar ve onlarla akraba olan topluluklar beyler etrafında toplanmışlardır. Doğu Anadolu'nun yüksek yaylalarında yaşayan bu topluluklar, MÖ. XIII-IX. yüzyıllar arasında hüküm süren "Uruatri-Nairi" konfederasyonunu meydana getirmişlerdir. Bu dönem, bilim adamları tarafından "Urartu'nun Proto Tarihi" veya "Urartu'nun Arkaik Çağı" gibi birden fazla isimle anılmaktadır (Melikişvili, 1960: 13; Van Loon, 1966: 6; Salvini, 1967: 32; Tarhan, 1978: 1 vdd.; Erzen, 1992: 24 vdd.; Ceylan, 2015: 486; Günaşdı, 2016: 113 vd.; Özgül, 2016: 137 vd.; Ceylan-Günaşdı, 2017: 319; Üngör, 2018b: 207; Ceylan-Kalmış, 2019: 622).

Uruatri-Nairi konfederasyonları dönemi sonunda beylikler, güçlü düşmanları Asur'a karşı birliktelik sağlayarak Urartu Devleti adı altında birleşmişlerdir (Tarhan, 1978: 72 vd.; Tarhan, 1982: 69 vd.; Baştürk, 2013: 69 vd.; Ceylan-Özgül, 2016: 129; Kalmış, 2019: 2035; Karageçi-Günaşdı, 2019: 653). Doğu Anadolu bölgesinin Eskiçağ Tarihi'nde oldukça önemli bir yere sahip olan Urartular'a ait Patnos ve çevresinde çok sayıda yazıt, kale ve yerleşim yeri tespit edilmiştir. İlçede, Aznavurtepe Kalesi ve Giriktepe Höyüğü'nde bilimsel kazı çalışmaları gerçekleştirilmiştir. Bu

¹ Bu projeye, Türk Tarih Kurumu tarafından maddi destek sağlanmıştır. Yardımlarından dolayı Türk Tarih Kurumu'na teşekkür ederiz.

² Yüzey araştırmaları sırasında gösterdikleri anlayış ve sağladıkları katkılardan dolayı ekip üyelerine, bakanlık temsilcimiz Tahir KAHRAMAN'a ve bu çalışmanın gerçekleşmesinde büyük katkıları olan Atatürk Üniversitesi Rektörü Prof. Dr. Ömer ÇOMAKLI'ya teşekkür ederiz. Ayrıca Patnos'ta bizden yardımlarını esirgemeyen, her türlü desteği sağlayan Patnos İlçe Kaymakamı Enver ÖZDERİN, Milli Eğitim Müdürü Yakup TAŞDEMİR, Öğretmen Evi Müdürü Mansur VURAL ve öğretmen Ender KARA'ya sonsuz teşekkür etmeyi bir borç bilmekteyiz.

³ Karaz Kültürü hakkında detaylı bilgi için bkz. Maisler-Stekelis vd. 1952: 165-173; Piotrovskii, 1962: 7; Arsebük, 1974; Arsebük, 1986: 67-72; Pehlivan, 1990: 168 vd.; Özgül, 2011: 98 vd.; Karageçi, 2014: 81 vd.; Ceylan, 2015: 479; Sagona-Zimansky, 2015: 167 vd.; Günaşdı, 2016: 117; Özgül, 2016: 142; Üngör, 2018a: 100; Ceylan, N. 2019: 637; Ceylan-Kalmış, 2019: 621 vd.; Ceylan-Özgül-Kalmış, 2019: 31; Üngör, 2019: 757; Kalmış, 2020a: 85 vd.; Kalmış, 2020b: 156; Morkoç, 2020a: 100 vd.; Morkoç, 2020b: 65 vd.; Morkoç, 2020c: 245 vd.

kazılar neticesinde Urartu mimari tarzında inşa edilmiş yapılar, sur duvar kalıntıları tespit edilmiştir. Ayrıca Giriktepe Höyüğü'nde ele geçirilen zengin Urartu saray malzemeleri, bu merkezin Urartu Devleti açısından önemini göstermektedir. Bölgedeki Urartu mirasının zenginliğinden hareketle, bu dönemde bölgenin Urartu Devleti açısından büyük bir öneme sahip olduğunu ifade etmek mümkündür⁴.

Urartu Devleti'nin, kuruluşundan kısa süre sonra Patnos'ta inşa faaliyetlerine önem verdiği, bölgede tespit edilen çivi yazılı Urartuca kitabelerden anlaşılmaktadır. Bölgede ilk inşaat faaliyetlerine, kral İşpuini (MÖ. 825-810) döneminde başlanıldığı düşünülmektedir. Patnos'ta bulunan Ziyarettepe'de ele geçirilen bir kitabede "*Tanrı Haldi'nin kudretiyle, Sarduri oğlu İşpuini bu ... yaptırdı. (Burada) bunun gibi kusursuz başka hiçbir şey dikilmemişti. Sarduri oğlu İşpuini bu ... yaptırdı*" ifadeleri yer almaktadır (Hyvernat, 1892: 560-565, no. 26; Sayce, 1893: no. 69; Sandalgian, 1900: no. 56; Belck-Lehmann, 1900a-b: no. 13; Hulin, 1958: 242, no. 32; Güterbock, 1963: 268-269, no. 4; Lehmann-Haupt, 1928-35: no. 7, 9; Melikişvili, 1960: no. 14,16; König, 1955: 296-297, no. 3,4; König, 1955-57: no. 5b; Payne, 2006: 22-23). Urartu Devleti'nin bölgedeki inşa faaliyetleri, daha sonraki dönemlerde de yoğun bir şekilde devam etmiştir (Balkan, 1964: 235 vd.).

Bölgedeki araştırmalarımızın ilk dönemi olan 2019 yılı çalışmaları oldukça verimli geçmiş, bölgenin Eskiçağ Tarihi'ne ve arkeolojisine ışık tutması açısından önemli sonuçlar ortaya koyacağını düşündüğümüz 19 sit ve 1 ant merkezinde incelemelerde bulunulmuştur.

Aznavurtepe Kalesi⁵

Ağrı ili, Patnos ilçesinde yer alan kale 1848 m yüksekliktedir. Kale, günümüzde askeri saha içerisinde bulunmaktadır (Foto. 1). Kalenin zeminden yüksekliği 208 m'dir. Kalenin giriş kapısı dalgalı olup, ilk açıklık 4.40 m iken ikinci dalga ise 3.60 m'dir. Kalenin en üst zirvesindeki stadel ise kare planda olup 12.10 m² dir. Stadelin girişi ise güneydoğuda yer almaktadır.

Kalede, 1957 yılında C. A. Burney ve G. R. J. Lawson tarafından yüzeysel araştırmaları gerçekleştirilmiştir⁶. 1961-1963 yılları arasında K. Balkan tarafından bilimsel kazı çalışmaları yürütülen kalenin sathında tespit edilmiş olan kitabede, kral Argiştı I'nın (MÖ. 786-764) burada bir zahire deposu inşa ettirdiğinden bahsedilmektedir. Taş bir blok üzerinde bulunan kitabede şu ifadeler yer almaktadır: "*Tanrı Haldi'nin kudretiyle Minua oğlu Argiştı bu tahıl deposunu yaptırdı. Orada 32.057⁷ kapi (ölçüsü vardır)*". Argiştı I'nın oğlu Sarduri III (MÖ. 645-635) döneminde de kalede inşa faaliyetleri devam etmiştir. Yine bu faaliyetler hakkındaki bilgileri de, kalede tespit edilen yazıtlardan edinmekteyiz

(Balkan, 1964: 235 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Anzavurtepe; Payne, 2006: 242, 260).

Kalede tespit edilen Haldi Tapınağı'nın büyük bir kısmı 1961-1963 yılları arasında açılmıştır. Bu alanda bulunan kitabeye göre ise binanın, kral Menua tarafından inşa ettirildiği anlaşılmaktadır. Kuzeybatı-güneydoğu yönünde inşa edilen binanın giriş kısmı güneydoğuya bakmaktadır. Tapınak odasının içi, önü, yanları ve arkası oda tabanından 3-8 m arasında yükselen ince dolgu toprağı ile doldurulmuştur. Binanın günümüze kadar, iyi bir şekilde korunarak gelmesinde bu dolgunun etkili olduğunu ifade etmek mümkündür (Balkan, 1964: 237 vd.).

Aznavurtepe'nin doğu, güney ve batı yamaçlarında, tepeden 60-70 m aşağıda yapı kalıntıları tespit edilmiştir. Kalenin batı yamacında, 5 m kalınlığa sahip Urartu taş işçiliği özellikleri taşıyan sur duvar kalıntısı tespit edilmiştir. Yer yer 4 m'den daha yüksek olan duvarın 60 m'den fazla kısmı açılmıştır. Surun doğuya bakan kısmında, doğal kayaya dayanmakta olan büyük bir kapı bulunmaktadır (Balkan, 1964: 239).

Kalede, çok sayıda Urartu çivi yazılı kitabe ele geçirilmiştir. Bu durum, kalenin Urartu döneminde büyük bir öneme sahip olduğunu göstermektedir⁸. Kaledeki tapınak kapısının sağ tarafında, duvarın dış cephesindeki iki bazalt üzerinde tespit edilen yazıtta şu ifadeler yer almaktadır:

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua bir Haldi kapısı yaptırdı ve Aludiri Şehri'nde kusursuz bir şekilde bir kale yaptırdı.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle, İşpuini oğlu Minua, tanrı Haldi'nin buyruğu üzerine babasının tahtına oturduğu zaman, Şatiru Ülkesi ayaklandı. Tanrı Haldi kendi mızrağıyla sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni aldı, Gidamaru Şehri'ni aldı ve Şatiru Ülkesi'ni de aldı. Tanrı Haldi güçlü ve tanrı Haldi'nin mızrağı da güçlüdür.

Tanrı Haldi'nin kudretiyle İşpuini oğlu Minua sefere çıktı, Huradinaku Şehri'ni ve Gidamaru Şehri'ni ele geçirdi. Şatiru Ülkesi'ni ve Tarzu'anana Şehri'ni aldı. Buştü Ülkesi'ne ve Malmali Ülkesi'ne doğru ilerledi. Daha önce hiçbir kral Huradinaku Şehri'ni ele geçirememişti, hiç kimse onu yağma edememişti. Tanrı Haldi onu İşpuini oğlu Minua'ya verdi. O, Huradinaku Şehri'ni ele geçirdi ve yerle bir etti.

Aynı yıl Alzi Ülkesi'nde ayaklanma oldu. Tanrı Haldi sefere çıktı. İşpuini oğlu Minua için Qutume Şehri'ni yerle bir etti, Alzi Ülkesi'ni ele geçirdi ve Şaşnu Ülkesi'ni ele geçirdi.

Qutume Şehri'nde bir kale yaptırdı. Tanrı Haldi ... tanrı Teiseba, tanrı Şivini (ve bütün) dünyanın tanrıları ... Ekilecek tarlalar ... bağlar ... Şurili Ülkesi'nde ... Minua'nın ...

⁴ Urartu Devleti hakkında geniş bilgi için bkz. Tarhan, 1978; Pehlivan, 1991; Ceylan, 1994; Salvini, 2006; Ceylan, 2015: 486 vd.

⁵ 4550016 D - 3915006 K

⁶ Detaylı bilgi için bkz. Burney-Lawson, 1960: 192 vd.

⁷ Bu sayıyı Balkan 31.045, Melikişvili 32.045, Payne ise 32.057 olarak okumuştur. Balkan, 1960: no: 4; Melikişvili, 1971: no. 402; Payne, 2006: 192.

⁸ Yazıtlar hakkında geniş bilgi için bkz. Balkan, 1960: 133 vd.; Mellink, 1963: 183, no. 2; Mellink, 1965: 142, no. 2; Taşyürek, 1975: 153-154; Yıldırım, 1987: 454-455; Seidl, 1991: 80; Merhav-Ruder, 1992: 75-96; Salvini, 1991: 344-346; Payne, 2006: 73 vd.

(Balkan, 1960: no. 1, res. 31-34; Melikişvili, 1971: no. 372; Payne, 2006: 73-74).

Kalede tespit ettiğimiz keramik verileri; İlk Tunç ve Orta Demir (Urartu) dönemlerine aittir.

Giriktepe Höyüğü⁹

Giriktepe Höyüğü, Ağrı ili, Patnos ilçesi, Çay Mahallesi'nin batı sınırlarında yer almaktadır. Höyük, 1640 m rakımda olup, zeminden 13 m yükseklikindedir (Foto. 2). Höyüğün doğu-batı doğrultulu uzunluğu 68 m, kuzey-güney doğrultulu uzunluğu ise 49 m'dir. Höyüğün güney tarafında tarım arazileri mevcuttur ve küçük bir dere geçmektedir.

Höyükte, K. Balkan başkanlığında 1961-1962 yılları arasında bilimsel kazı çalışmaları yürütülmüştür. Bu çalışmalarda höyükte, iki mimari tabaka tespit edilmiştir. II. tabaka olarak isimlendirilen alan; mimari özellikleri, zengin madeni eserleri ve diğer buluntular dışında Urartu saray keramikleri bulunması bakımından oldukça önemlidir. II. tabakada tespit edilen binanın büyüklüğü, planı ve mimari özellikleri, büyük bir taht salonu, geniş iki mutfak odası, bir kiler, bir seramik deposu ve büyük küplerin dizili olduğu bir mahzene sahip olması, bu binanın Urartu sarayı olduğunu düşündürmektedir. Ayrıca bu tabakada bulunan keramik ve altın eserlerin Urartu sanatının nadir örneklerinden olması, binanın etrafının taştan kalın bir surla çevrilmesi de buranın saray olduğuna kanıt niteliğindedir (Balkan, 1964: 239 vd.; Kozbe-Ceylan vd. 2008: Giriktepe).

Höyükte gerçekleştirilen bilimsel kazıdan sonra birçok kaçak kazı yapılmıştır. Tespit edilen keramik verileri; Geç Kalkolitik, İlk Tunç (Karaz) ve Orta Demir (Urartu) dönemlerine tarihlendirilmektedir.

Dizginkale Kalesi I¹⁰

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Dizginkale Köyü'nün güneyinde yer almaktadır (Foto. 3). 2312 m rakıma sahip olan kalenin güneyinde Süphan Dağı bulunmaktadır. Urartu dönemine ait kalelerden biri olan Dizginkale I'in zeminden yüksekliği 97 m'dir. Kalenin, kuzey-güney yönünde uzunluğu 198 m, doğu-batı doğrultusunda uzunluğu ise 155 m'dir.

Kale, anakaya özelliği bozulmadan anakayanın orta kısmı kullanılarak yapılmıştır. Kalede yer yer kalınlığı 3.60 m olan sur duvarları takip edilebilmektedir. Surlarda genellikle ön yüzü traşlanmış 120 x 40, 100 x 70, 160 x 50 cm büyüklüğünde taşlar bulunmaktadır. Taşların arası küçük taşlarla doldurulmuştur. Kalenin girişini, batısından dönemeçli olarak güneyine doğru inen bir kapı sistemi oluşturmaktadır. Bu sistem, savunmayı güçlendirmek amacıyla yapılmıştır. Batıya doğru açılan kapı doğuya doğru devam ederek oradan güneye ulaşır. Kalenin güney kesiminde baraj olabileceğini düşündüğümüz su kaynakları mevcuttur. Su kaynakları, tarla sulama ve yol yapımı sırasında tahrip edilmiştir. Günümüzde Dizginkale köyünün

içine bir baraj yapılmaktadır. Kalenin güneyinde mezarlık alanı bulunmaktadır. Kalede, çok sayıda kaçak kazı alanı mevcuttur. Kalenin içinde bir koridor bulunmaktadır. Derinliği 9.80 m olan koridorun girişi 2.21 m, sonu ise 1 m genişliğindedir.

Kalede tespit edilen keramik verileri; İlk Tunç, Orta Demir (Urartu) ve Geç Demir Çağı dönemlerine tarihlendirilmektedir.

Dizginkale Kalesi II¹¹

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Dizginkale köyünün 500 m batısında yer almaktadır (Foto. 4). Kalenin 600 m güneyinde Dizginkale Kalesi I bulunmaktadır. Kale 2263 m rakımda, zeminden 40 m yükseklikindedir. Kalenin kuzey-güney uzunluğu 163 m, doğu-batı genişliği ise 156 m'dir.

Kale, bulunduğu coğrafyaya hakim bir konumda yer almaktadır. Etrafı kayalıklarla çevrili olan kale, savunma açısından oldukça korunaklı bir yapıya sahiptir. Kale içerisinde, kaçak kazı çukurları tespit edilmiştir. Büyük boyutlu olan kaçak kazı çukurları, kalenin tarihi dokusuna zarar vermiştir.

Kalede tespit edilen keramik verileri İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir (Urartu), Geç Demir ve Orta Çağ'a aittir.

Dizginkale Kalesi III¹²

Ağrı ili, Patnos ilçesi, Dizginkale köyünde yer almaktadır (Foto. 5). Kale, Dizginkale Kalesi II'nin 300 m kuzeyinde bulunmaktadır. Kale, 2232 m rakıma sahip olup, zeminden 8 m yükseklikindedir. Kalede yer yer sur duvarları izlenebilmektedir. Kale, savunma açısından son derece önemlidir. Kalenin içinde bazı mimari bölümler tespit edilmiştir. Kalenin kuzey ucunda doğu-batı yönünde 36 m, kuzey-güney yönünde ise 27 m'lik bir mimari yapı bulunur. Kalenin çevresinde su kaynakları mevcuttur. Hayvancılık için oldukça elverişli bir bölgedir. Günümüzde halen bölge halkı, hayvancılıkla geçimini sağlamaktadır.

Kalede, keramik verisine rastlanılmamıştır. Ancak kalenin, Dizginkale I ve Dizginkale II Kalelerine yakınlığı ve sahip olduğu mimari yapı özelliklerine dayanarak, Dizginkale I ve Dizginkale II ile aynı dönemlerde var olduğunu ifade edebiliriz.

Yalçinkaya Kalesi I¹³

Ağrı ili, Patnos ilçesinin yaklaşık olarak 3.5 km güneyinde, Yalçinkaya köyünün ise hemen kuzeyindeki kayalık tepede bulunur (Foto. 6). Zeminden 33 m yükseklikte yer alan kalenin rakımı 1668 m'dir.

Kale, kuzey-güney doğrultusunda 66 m uzunluğa, doğu-batı yönünde ise 26 m genişliğe sahiptir. Kalenin kuzey tarafı verimli tarım arazileri ile kaplıdır. Kale üzerinde, çapları 45 x

⁹ 0425241 D - 0391338 K

¹⁰ 4247392 D - 3859362 K

¹¹ 4247360 D - 3900036 K

¹² 4247355 D - 3900114 K

¹³ 4250507 D - 2910457 K

50 cm olan dört sunak mevcuttur. Kalenin kuzey ucundaki kayalık üzerinde 7 adet kaya basamağı izlenebilmektedir. Bu basamakların uzunluğu 1 m, yüksekliği ve genişliği ise 40 cm'dir. Kalede çok sayıda kaçak kazı izi mevcuttur.

Kalede tespit edilen keramik verileri; Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Orta Tunç, Orta Demir (Urartu), Helenistik ve Orta Çağ dönemlerine tarihlendirilmiştir.

Yalçinkaya Kalesi II¹⁴

Ağrı ili, Patnos ilçesinin yaklaşık olarak 5 km güneyinde, Yalçinkaya köyünün ise 1.5 km doğusunda yer almaktadır (Foto. 7). Kale, 1730 m rakıma sahip olup, zeminden 64 m yüksekliktedir. Kalenin doğu-batı uzunluğu 86 m, kuzey-güney genişliği ise 56 m'dir.

Kalenin etrafında bulunan sur duvarlarının kalınlığı 2.80-2.90 m arasında değişmektedir. Sur duvarlarının en dik tarafı kalenin kuzey tarafındadır. Bu kısımdaki duvarın taşları, kalenin alt tarafına kadar yuvarlanmıştır. Sur duvar yapımında kullanılan taşların boyutları 100 x 90 cm, 90 x 70 cm ve 130 x 75 cm arasında değişmektedir. Kalenin giriş kapısı doğu sur duvarında bulunmaktadır. Kapının eni 5.50 cm, boyu ise 4.60 cm'dir. Kalenin giriş kapısından girdikten sonra geniş bir alan mevcuttur. Kalenin kuzeybatısı ve batısı tarım arazileri ile kaplıdır. Köylülerden alınan bilgilere göre, kalenin doğusundaki nekropol alanı yol müteahhidine verilmiş ve iş makineleri ile tahrip edilmiştir. Bölgedeki en büyük kaçak kazı çalışmaları bu kalede meydana gelmiştir. Kalede, bölgedeki yerel yöneticiler tarafından acilen önlem alınmalıdır.

Kalede tespit edilen keramik verileri; İlk Tunç, Erken Demir ve Orta Çağ dönemlerine tarihlendirilmektedir (Foto. 8; Çizim 1). Ayrıca kalede, çok sayıda obsidiyen bulunmaktadır.

Bozoğlak Kalesi¹⁵

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Bozoğlak köyünün doğusunda yer almaktadır (Foto. 9). Kale, 1920 m rakımda, zeminden 45 m yükseklikte bulunmaktadır. Kalenin kuzey-güney uzunluğu 26 m, doğu-batı uzunluğu ise 43 m'dir. Kale, stratejik bir konuma sahiptir. Kalenin doğusundan gelip köyün güneydoğusundan geçen kuru bir dere yatağı bulunmaktadır. Kalenin özellikle batısında sur duvarı kalıntıları izlenebilmektedir. Tepenin üstünde bulunan kayalık alan düzeltilmeden kullanılmıştır. Kalede çok sayıda kaçak kazı izi mevcuttur. Kalenin güney eteklerinde taşlı kısımda yılan motifi tespit edilmiştir.

Kale, savunma açısından elverişli bir konumda yer almaktadır. Kalenin güney ve doğu kesimi oldukça sarp kayalıklar ile kaplıdır. Bu kayalıklar kaleye doğal bir koruma özelliği sağlamaktadır. Kalenin doğu eteklerinde İlk Tunç Çağına ait nekropol alanı bulunmaktadır. Kalenin kuzeyinde ise Orta Çağ'a ait mezarlık tespit edilmiştir. Kalenin giriş kapısı batısında yer almaktadır.

Kalede yaptığımız incelemelerde; İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir (Urartu) ve Orta Çağ'a ait çok sayıda keramik verisi elde edilmiştir (Foto. 10; Çizim 2). Kale, aynı zamanda bir obsidiyen işleme merkezidir. Bunu kaledeki çok sayıda işlenmiş obsidiyen kalıntılarında anlamaktayız.

Bozoğlak Nekropol Alanı¹⁶

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Bozoğlak köyünün doğusunda yer almaktadır (Foto. 11). Nekropol alanı, 1900 m rakıma sahiptir. Bozoğlak Nekropol Alanı'nın batısında Bozoğlak Kalesi bulunmaktadır. Nekropol alanında İlk Tunç Çağı dönemine ve Karaz Kültürü'ne ait mezarlar mevcuttur. Mezarlık alanında çok sayıda kaçak kazı izi bulunmaktadır. Bu kaçak kazıların derinliği 1-1.5 m'ye kadar ulaşmaktadır. Kaçak kazılar neticesinde gün yüzüne çıkan çanak çömlek buluntuları tahrip edilmiştir. Mezarların bir kısmının oval planlı olduğu gözlemlenmiştir. Bölgede yaptığımız görüşmelerde pithoslar içerisinde ölü küllerinin bulunduğu ve bunların tahrip edildiği kayıtlarımıza geçmiştir. Mezarlık alanının kuzey kesiminde Orta Çağ'a ait bir mezarlık alanı daha mevcuttur. Bu Orta Çağ mezarlık alanında da çok sayıda kaçak kazı izi tespit edilmiştir. Nekropol alanında tespit edilen keramik verileri; İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir (Urartu), Geç Demir, Helenistik ve Orta Çağ dönemlerine aittir (Foto. 12; Çizim 3).

Taşlıköy Obsidiyen Yatağı¹⁷

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Taşlıköy'ün hemen güneyinde yer almaktadır (Foto. 13). Bölgedeki kalelerde çok sayıda rastlanan işlenmiş obsidiyenlerin bu merkezden götürülmüş olması muhtemeldir. Obsidiyen yatağı, oldukça geniş bir alana yayılmıştır. Önümüzdeki yıllarda, bu alanda obsidiyen çalışması planlanmıştır.

Çatmaoluk Yerleşmesi¹⁸

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Çatmaoluk köyünün 500 m doğusunda yer almaktadır (Foto. 14). Yerleşme alanı 2107 m rakımda bulunmaktadır. Günümüzde tarla olarak kullanılmakta olan yerleşme alanı, Süphan Dağı'nın kuzeydoğusunda yer almaktadır. Maalesef yerleşme, tarım arazisi olarak kullanılmak için tamamen tahrip edilmiştir. Tarım makineleri ile sürüldüğü için yerleşim yerleri tespit edilememiştir. Alanda yaptığımız incelemelerde çok sayıda keramik verisi elde edilmiştir. Yerleşmede tespit edilen keramik verileri; İlk Tunç, Erken Demir ve Orta Demir (Urartu) dönemlerine tarihlendirilmiştir. Yerleşmede, çok sayıda obsidiyen kalıntısına da rastlanılmıştır.

Yukarı Kamışlı Nekropolü¹⁹

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Yukarı Kamışlı köyünde, Yukarı Kamışlı Kalesi'nin yaklaşık 300 m batısında yer almaktadır (Foto. 15). Nekropol alanı, 1663 m rakımda bulunmaktadır. Nekropol alanında yapılan incelemelerde keramik bulunamamış ancak mezarlar tespit edilmiştir. Kale ile nekropol alanı arasında kesintisiz bir sur duvarı bulunmaktadır. Nekropol alanındaki incelemelerimiz akşam

¹⁴ 4251193 D - 3909209 K

¹⁵ 4259060 D - 3914149 K

¹⁶ 4259060 D - 3914149 K

¹⁷ 4250202 D - 3902371 K

¹⁸ 4246036 D - 3900572 K

¹⁹ 4249272 D - 3908007 K

saati yaklaştığından dolayı önümüzdeki yıllarda devam edilmek üzere sonlandırılmıştır.

Yukarı Kamışlı Kalesi²⁰

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Yukarı Kamışlı köyünün batısında yer almaktadır (Foto. 16). Kale, 1698 m rakımda, zeminden 50 m yükseklikte bulunmaktadır. Kalenin doğu-batı uzunluğu 132 m, kuzey-güney genişliği ise 36 m'dir. Alçak bir tepe üzerinde bulunan kalenin kuzey tarafı daha dik, güney tarafı ise daha yavvandır.

Köyün içme suyu deposu, kalenin bulunduğu tepede yer almaktadır. Kalenin dört tarafında da sur duvarları izlenebilmektedir. Sur duvarlarındaki taşların ortalama boyutları 90 x 50, 150 x 70, 70 x 45 cm ölçülerindedir. Kalenin doğu tarafı tarım arazileri ile kaplıdır. Kalede kaçak kazı alanları mevcuttur. Kalenin yaklaşık 500 m batısında bir nekropol alanı bulunur.

Kalede tespit edilen keramik verileri İlk Tunç, Erken Demir ve Orta Çağ dönemlerine aittir (Foto. 17).

Bağdişan Höyük²¹

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Bağdişan Mahallesi'nde yer almaktadır (Foto. 18). Höyük, mahalle ile iç içe durumdadır. Günümüzde höyüğün üzerine evler yapılmıştır. Höyük alanı yöre halkı tarafından bahçe ve tarla olarak kullanılmaktadır. Arazi, 20 dönüm civarındadır. Höyüğün güneyinden mahalle yolu geçmektedir. Kuzey tarafında ise Molla İbrahim köyüne giden yol bulunmaktadır. Höyük arazisi günümüzde şahıslara aittir.

Höyükte tespit edilen keramik verileri; Geç Kalkolitik, İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir (Urartu) ve Orta Çağ dönemlerine aittir.

Molla İbrahim Höyük²²

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Molla İbrahim köyünde 1630 m rakımda yer almaktadır (Foto. 19). Günümüzde tarla olarak kullanılan höyük, tamamen tahrip edilmiştir.

Höyükte tespit edilen keramik verileri; İlk Tunç ve Orta Çağ dönemlerine aittir (Foto. 20; Çizim 4).

Molla İbrahim Nekropolü²³

Ağrı ili, Patnos ilçesi, Molla İbrahim köyünde yer almaktadır (Foto. 21). Nekropol alanının 4.5 km güneydoğusunda Aznavurtepe Kalesi bulunmaktadır. Nekropolde çok sayıda kaçak kazı yapılmıştır. Burada yılan başlı bilezikler ve urneler bulunmuş olduğu ifade edilmiştir. Patnos ilçesine giden yolun kuzeyinde höyük, höyüğün batısında ise nekropol alanı bulunur. Mezarlık günümüzde tarla olarak kullanılmaktadır. Nekropolün Aznavurtepe Kalesi'ne yakınlığı ve kaçak kazılar neticesinde ele geçirilen eserler

göz önünde bulundurulduğunda, Orta Demir Çağı'na (Urartu) ait olduğunu ifade edebiliriz.

Çay Mahallesi Yerleşmesi²⁴

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Çay Mahallesi'nde yer almaktadır (Foto. 22). Yerleşme, 1640 m rakımda bulunmaktadır. Yerleşmenin etrafı geniş bahçeleri olan evlerle çevrilmiştir. Yerleşme alanı günümüzde köy halkı tarafından tarım arazisi olarak kullanılmaktadır. Arazinin sürekli işlenmesi sonucu birçok keramik verisi gün yüzüne çıkmıştır. Alanda obsidiyen verisi de bulunmaktadır.

Yerleşmede tespit edilen keramik verileri; Geç Kalkolitik, İlk Tunç (Karaz), Erken Demir, Orta Demir (Urartu), Geç Demir ve Orta Çağ dönemlerine aittir.

Hisar Kalesi²⁵

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Hisar köyünün 300 m kuzeydoğusunda yer almaktadır (Foto. 23). Kale, 1860 m rakımda bulunmakta olup, kalenin zeminden yüksekliği 80 m'dir. Kalenin kuzeydoğu-güneybatı uzunluğu 65 m, kuzeybatı-güneydoğu genişliği 42 m'dir. Kalenin girişi güneybatısında yer almaktadır. Ana kayalar kesilerek kaleye giriş kapı açıklığı oluşturulmuştur. Kale içerisinde yerleşimin, güneydoğusu ile kuzeybatısı arasında olduğunu düşünüyoruz. Yolun sonunda nöbetçilerin dinlenebilmesi için oyularak bir alan oluşturulmuştur. Bu alanın hemen batısında bir niş bulunur. Kalenin kuzeydoğudaki niş, 110 cm uzunluğunda 30 cm derinliğinde ve 30 cm yüksekliğindedir.

Kalenin kuzeybatı eteğinde açık hava tapınağı mevcuttur. Bu alanda kaya basamakları ve nişler yer almaktadır. Kalenin kuzeybatısından gelen kuru dere yatağı ile güneydoğusundan gelen kuru dere yatağı, kalenin ön tarafında birleşmektedir. Kale savunmaya elverişli bir konumdadır. Kalenin alt tarafları tarım açısından uygundur. Kalenin özellikle Urartu döneminde yoğun olarak kullanıldığını düşünmekteyiz.

Kalede tespit edilen keramik verileri İlk Tunç, Erken Demir, Orta Demir (Urartu) ve Orta Çağ dönemlerine tarihlendirilmektedir.

Hisar Kaya Altı Sığınağı²⁶

Ağrı ili, Patnos ilçesine bağlı Hisar köyünün 650 m kuzeydoğusunda yer almaktadır. Kaya altı Sığınağı, Hisar Kalesi'nin 350 m kuzeybatısında, 1860 m rakımda bulunmaktadır. Yerleşmenin zeminden yüksekliği 80 m'dir. Sığınağın, Prehistorik dönemde kullanıldığı düşüncesindeyiz. Sığınağın batı kısmı kesilerek bir oluk oluşturulmuştur. Yine batısında bulunan kayalık alanda her iki tarafı açık bir alan mevcuttur. Bu yerleşim yerinin kuzeybatı tarafı daha dar, güneybatı tarafı daha geniştir. Yapılan kaçak kazılarda buradaki taşların kırıldığı tespit edilmiştir. Alanın Prehistorik dönem açısından incelenmesi gerekmektedir.

²⁰ 4249408 D - 3808016 K

²¹ 0424941 D - 0039132 K

²² 0424916 D - 0391250 K

²³ 0424914 D - 0391257 K

²⁴ 0425234 D - 0391339 K

²⁵ 0425918 D - 0391354 K

²⁶ 0425921 D - 0391375 K

SONUÇ

Patnos ve çevresi, Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim yeri olarak tercih edilmiştir. Bölgede, geçmişten günümüze kadar önemli yüzey araştırmaları ve bilimsel kazı çalışmaları gerçekleştirilmiş olmasına rağmen, bu çalışmalar uzun soluklu olmadığı için bölge tarihinin aydınlatılmasında yetersiz kalmıştır. Bu açıklığı gidermek amacıyla bölgede, Kültür ve Turizm Bakanlığı'nın da izinleriyle tarafımızdan 2019 yılından itibaren yüzey araştırması yapılmaktadır.

2019 yılında, başkanlığını yaptığım ekip tarafından gerçekleştirilen yüzey araştırmaları oldukça verimli geçmiş, 19 sit ve 1 anıt alanında incelemelerde bulunulmuştur. Yapılan bu araştırma neticesinde, merkezlerin Geç Kalkolitik Çağ'dan itibaren yerleşim gördüğü tespit edilmiştir. Ayrıca bu merkezlerde bulunan keramik verileri, bölgenin İlk Tunç Çağı'nda yoğun bir yerleşime sahne olduğunu göstermektedir. Yine bölge, Urartu Krallığı döneminde de yoğun bir yerleşim görmüştür. Hem yüzey araştırmalarında tespit edilen keramik verileri, hem arkeolojik merkezlerin mimari yapıları, hem de bölgede geçmişten günümüze kadar tespit edilen Urartu Yazıtları bu durumu kanıtlar niteliktedir. Bölge, Urartu Krallığı tarafından oldukça önemsenmiş ve krallığın kuruluş yıllarından itibaren bölgede imar faaliyetleri yürütülmüştür. 1957 yılında tespit edilen, 1961-1963 yılları arasında bilimsel kazı çalışmaları yürütülen ve 2019 yılında ise tarafımızdan incelemelerde bulunan Aznavurtepe Kalesi, Urartu Krallığı'nın bölgedeki en önemli kalelerinden biri konumundadır. Kalede bulunan Urartu yazıtları da, bölgenin Eskiçağ Tarihi'ne ışık tutması bakımından oldukça önemlidir.

Merkezlerde, çok sayıda kaçak kazı yapılması neticesinde yoğun tahribat olduğu görülmüştür. Bölgede yerel yöneticiler tarafından gerekli önlemler alınmadığı müddetçe, binlerce yıldır varlığını koruyan ve tarihe ışık tutan arkeolojik merkezler, kaçak kazılar sebebiyle yok olmaktan kurtulamayacaktır.

KAYNAKÇA

- Arsebük, G. (1974), *Altınova'da Koyu Yüzlü Açıklı ve Karaz Türü Çanak Çömlek Arasındaki İlişkiler Sorunu*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Arsebük, G. (1986), "Altınova'da (Elazığ) Başlangıcından İlk Tunç Çağının Sonuna Kadar Kültürel Silsilesi ve Sosyal Tabakalanma Sorunu", *Türk Tarih Kongresi Bildirileri* 9, 67-72.
- Balkan, K. (1960), "Patnos Yakınında Anzavurtepe'de Bulunan Urartu Tapınağı ve Kitabeleri", *Anatolia* V, Ankara, 133-158.
- Balkan, K. (1964), "Patnos'ta Keşfedilen Urartu Tapınağı ve Urartu Sarayı", *Atatürk Konferansları I*, Ankara, 235-248.
- Baştürk, M. B. (2013), "Urartu Devletinin Kurucuları Üzerine: Labturi ?= ? Lutibri. 35 Yıl Sonra, Yeniden", *Tarhan Armağanı*, M. Taner Tarhan'a Sunulan Makaleler, *Essays in Honour of M. Taner Tarhan*. Oğuz Tekin - Mustafa H. Sayar - Erkan Konyar (Ed.), İstanbul, 69-79.
- Belck, W. - Lehmann, C. F. (1900a), "Bericht über die armenische Forschungsreise der H. Hrn. W. Belck und C. F. Lehmann", *VBGAEU* 32, 29-66, 430-439.
- Belck, W. - Lehmann, C. F. (1900b), "Bericht über die Ergebnisse der von Dr. W. Belck und Dr. C. F. Lehmann 1898/99 ausgeführten Forschungsreise in Armenien", *Sitzungsberichte der Königlich Preussischen Akademie der Wissenschaft*: 619-639.
- Burney, C. A.; Lawson, G. R. J. (1960), "Measured Plans of Urartian Fortresses", *Anatolian Studies* 10, 177-196.
- Ceylan, A. (1994), *Eski Anadolu Devletleri Arası İlişkiler, Antlaşmalar (II. ve I. Binde)*, (Yayımlanmamış Doktora Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Ceylan, A. (2008), *Doğu Anadolu Araştırmaları I*, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (1998-2008), Erzurum.
- Ceylan, A. (2015), *Doğu Anadolu Araştırmaları II*, Erzurum-Erzincan-Kars-Iğdır (2008-2014), Erzurum.
- Ceylan, A.; Günaşdı, Y. (2017), "Erzurum ve Çevresindeki Urartu Yazıtlarının Tarihi Açısından Değerlendirilmesi", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 4/13, 313-350.
- Ceylan, A.; Günaşdı, Y. (2018), *Erzurum'un Eskiçağ Kaleleri*, Erzurum.
- Ceylan, A.; Kalmış, G. (2019), "Sürmeli Çukuru'nda Önemli Bir Merkez; Suveren Kalesi ve Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 619-634.
- Ceylan, A.; Özgül, O. (2016), "Erzincan ve Çevresinde Urartular", *Uluslararası Erzincan Sempozyumu*, 127-147.
- Ceylan, A.; Özgül, O.; Kalmış, G. (2019), "Karaz Kültürü'nün Kahramanmaraş ve Çevresindeki Yansımaları", *Uluslararası Antik Çağ Döneminde Maraş Sempozyumu*, 26-52.
- Ceylan, N. (2016), "Pasin Ovasının Kuzeye Açılan İki Tarihi Yolu", *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 9/43, 656-671.
- Ceylan, N. (2019), "Çayırılı Tarihine Işık Tutan Yerleşme: Saygılı Höyük", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 24, 635-648.
- Erzen, A. (1992), *Doğu Anadolu ve Urartular*, Ankara.
- Günaşdı, Y. (2016), "Geçitler Ülkesinde Önemli Bir Urartu Kalesi: Avnik", *TÜBA-AR* 19, 113-136.
- Güterbock, H. G. (1963), "Urartian Inscriptions in the Museum of Van", *Journal of Near Eastern Studies* 22, 268-272.
- Hulin, P. (1958), "Urartian Stones in the Van Museum", *AS* 8, 235-244.
- Hyvernat, H. (1892), "Inscriptions inedites", P. Müller-Simonis (ed.), *Relation des missions scientifiques de MM. H. Hyvernat et P. Müller-Simonis (1888-1889)*, Paris-Lyons-Washington, 560-565.
- Kalmış, G. (2019), "Erzurum'da Önemli Bir Tunç Çağı Merkezi: Aşkale Höyük", *Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi* 6/4, 2028-2053.
- Kalmış, G. (2020a), "Yeni Veriler Işığında Ardahan İlinin Eskiçağ Tarihi", *Türk Kültürüne Hizmet: Sadiddin Öztürk'e Armağan*, 81-110.
- Kalmış, G. (2020b), "Kuzeydoğu Anadolu Bölgesinde Tespit Edilen Köroğlu Kaleleri", *Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* XV/I, 155-169.
- Karageçi, M. (2014), "Arpaçay Havzası'nda Tunç Çağı Yerleşmeleri", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 14, 77-95.
- Karageçi, M.; Günaşdı, Y. (2019), "Erzurum'da Önemli Bir Urartu Kalesi: Harami Kale", *Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 24, 649-667.
- Kocaman, S.; Kaya, F. (2014), *Ağrı İlinin Turizm Coğrafyası*, Erzurum.
- Kozbe, G.; Ceylan, A. vd. (2008), *Türkiye Arkeolojik Yerleşmeleri-6 Demir Çağları 1-2*, İstanbul.
- König, F. W. (1955), "Die Keilinschrift von Patnos", *WZKM* 52, 288-303.
- König, F. W. (1955-57), *Handbuch der chaldischen Inschriften*, Archiv Für Orientforschung Herausgegeben Von Ernst Weidner, Beiheft 8, Graz.
- Lehmann-Haupt, C. F. (1928-35), *Corpus Inscriptionum Chaldicarum*, Berlin, Leipzig.
- Maisler, B. - Stekelis, M. vd. (1952), "The Excavations at BethYerah (Khirbet el-Kerak) 1944-1946", *Israel Exploration Journal* Volume 2, 165-173.
- Melikişvili, G. (1960), *Urartskie Klinoobraznye Nadpisi*, Moskova.
- Melikişvili, G. (1971), "Urartskie Klinoobraznye Nadpisi 2: Otkritiya i Publikatsiyi 1954-1970gg", *VDI* 3: 227-255; 4: 265-294.
- Mellink, M. J. (1963), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 67, 173-190.
- Mellink, M. J. (1965), "Archaeology in Asia Minor", *American Journal of Archaeology* 69, 133-149.
- Merhav, R.; Ruder, A. (1992), "The Construction and Production of a Monumental Bronze Candelabrium of King Menua of Urartu", (Ed. A. Çilingiroğlu-D. H. French), *Anatolian Iron Ages - The Proceedings of the Second Anolian Iron Ages Colloquium Held at Izmir 4-8 May 1987*, Ankara, 75-96.
- Morkoç, A. N. (2020a), "Erzurum İli Palandöken İlçesi Höyük ve Yerleşmeleri", *Kafdağı* 5/1, 98-120.
- Morkoç, A. N. (2020b), "Kuzeydoğu Anadolu'da Önemli Bir Yerleşme-Danamayalı", *Gaziosmanpaşa Üniversitesi Sosyal Bilimler Araştırmaları Dergisi* 2020 Sonbahar Özel Sayı I/I, 64-76.

- Morkoç, A. N. (2020c), “Erzurum’da Önemli Höyükler: Gökçeşeyh Höyük I-II”, 2. Uluslararası Multidisipliner Sosyal Bilimler Kongresi, 240-270.
- Özgül, O. (2011), “Eskiçağ’da Narman Havzası”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi 7, 97-114.
- Özgül, O. (2016), “Erzurum’da Stratejik Bir Urartu Kalesi: Tepeköy (Pir Ali Baba)”, TÜBA-AR 19, 137-157.
- Payne, M. R. (2006), Urartu Çivi Yazılı Belgeler Kataloğu, İstanbul.
- Pehlivan, M. (1990), “Karaz ve Hurriler”, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi 1/1, 168-175.
- Pehlivan, M. (1991), Daya(e)ni / Diau(e)hi (Uruatri-Nairi Konfederasyonları Döneminden Urartu’nun Yıkılışına Kadar), Erzurum.
- Piotrovskii, B. B. (1962), “The Aeneolithic Culture of Trans-Caucasian in the Third Millennium B.C.”, VI. International Congress of Prehistori cand Proto historic Sciences, Moscow, 7.
- Sagona, A.; Zimansky, P. (2015), Arkeolojik Veriler Işığında Türkiye’nin En Eski Kültürleri (M.Ö. 1.000.000-550), İstanbul.
- Salvini, M. (1967), Nairi e Ur(u)atri: Contributa alla Storia della Formazione della Formazione del regno di Urartu, Roma.
- Salvini, M. (1991), “Una nuova iscrizione urartea”, Orientalia 60, 344-346.
- Salvini, M. (2006), Urartu Tarihi ve Kültürü, İstanbul.
- Sandaljian, J. (1900), Les inscriptions cunéiformes Urartiques: transcrites avec une triple traduction interlinéaire en Arménien classique, en Latin et en Française, suivies d’un glossaire et d’une grammaire, Venedik.
- Sayce, A. H. (1893), “The Cuneiform Inscriptions of Van, part 4”, JRS 25, 1-39 (no. 69-79).
- Seidl, U. C. (1991), “Chariot and Horse Fittings: Horse Trappings”, (Ed. R. Merhav), Urartu, A Metalworking Center in the First Millenium B. C. E. Yerusalem, 116-122.
- Tarhan, M. T. (1978), M.Ö. XIII. Yüzyılda “Uruatri” ve “Nairi” Konfederasyonları, (Yayımlanmamış Doçentlik Tezi), İstanbul: İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi.
- Tarhan, M. T. (1982), “Urartu Devletinin Kuruluş Evresi ve Kurucu Krallardan “Lutupri=Lapturi” Hakkındaki Yeni Görüşler”, Anadolu Araştırmaları VIII, İstanbul, 69-114.
- Taşyürek, O. A. (1975), “Some Inscribed Urartian Bronze Armour”, Iraq 37/2, 151-155.
- Üngör, İ. (2018a), “Urartu Devleti’nin Kuzey Bölgesinde Önemli Bir Kale: Tuzla Kalesi”, Akademik Tarih ve Düşünce Dergisi 5/17, 93-129.
- Üngör, İ. (2018b), “Yeni Araştırmalar Işığında Erzincan’ın Eskiçağ Tarihi”, XVII. Türk Tarih Kongresi I, Ankara, 207-233.
- Üngör, İ. (2019), “Kuzeydoğu Anadolu’da Önemli Bir Demir Çağı Merkezi: Polat Kalesi (Kars/Arpaçay)”, Kafkas Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 24, 755-770.
- Van Loon M. N. (1966), Urartian Art Its Distinctive Traits in the Light of New Excavations, İstanbul.
- Yazgan, Ş.; Kadanalı, E. (2012), “Ağrı İlinin Kırsal Turizm Potansiyelinin Değerlendirilmesi”, Karamanoğlu Mehmetbey Üniversitesi Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi 14/22, 5-10.
- Yıldırım, R. (1987), “Urartu At Gemleri / Urartaische Trensen”, Belleten 51/200, 441-496.
- Yıldız, M. Z. (1996), Patnos’un Şehir Coğrafyası, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Erzurum: Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EXTENDED ABSTRACT

Patnos district occupies an area of 1.420 km² and is about 7.9% of the provincial territory. In the north of the district are the Tutak and Hamur districts of Ağrı province, in the west is the Malazgirt district of Muş, to the south and southeast is the Adilcevaz district of Bitlis, and in the east there is the Erciş district of Van. Patnos is located on the Patnos Plain, which is spread over a large area (about 230 km²). The potential for agriculture and livestock of the plain is quite high. The Plain whose altitude ranges from 1620-1670 m, is located between Aladağlar in the north and Mount Süphan in the south.

It is possible to express that the first settlements in Patnos and its surroundings date back to the Late Chalcolithic Age. In the region, since the second half of the nineteenth century B.C., Karaz Culture, which has spread to a wide geography up to Transcaucasia, Northwest Iran, Amik Plain, Northern Syria and Palestine, Eastern Anatolia Region being the center, has been influential. The Culture stands out with its architectural features and unique stoneware. It is known that there was a dense settlement in the region during this due to surface exploration and scientific excavation studies carried out from past to present.

Along with the withdrawal of the Hurri-Mitanni Community from the historical stage, tribes with Hurri origin and the communities related to them in the Eastern Anatolia region gathered around the governors. These communities living in the high plateaus of Eastern Anatolia, formed the "Uruatri-Nairi" confederation that ruled between the XIII-IX centuries BC. This period was named by scientists with more than one name such as "The Proto History of Urartian" or "The Anathic Age of Urartian".

At the end of the period of the Uruatri-Nairi confederations, the governors were united under the name of Urartian State, providing togetherness against their powerful enemy Assyria. Numerous inscriptions, castles and settlements have been determined in and around Patnos belonging to Urartian, which has a very important place in the Ancient History of the Eastern Anatolia region. Scientific excavations were carried out at Aznavurtepe Castle and Giriktepe Mound in the district. As a result of these excavations, the structures built in the architectural style of Urartian and the ruins of the fortification walls were discovered. In addition, the rich Urartian palace materials were found in Giriktepe Moun show the importance of this center for the Urartian State. Based on the richness of the Urartian heritage in the region, it is possible to state that the region had great importance for the Urartian State during this period.

Patnos and its surroundings have been preferred as settlements by people since the Chalcolithic Age. Although important surface surveys and scientific excavations have been carried out in the region from the past to the present, these studies have been inadequate in terms of illuminating the history of the region since they were not long-term. In order to eliminate this gap, surface excavations have been carried out by us in the region since 2019 with the permissions of the Ministry of Culture and Tourism.

In 2019, the surface excavations carried out by the team headed by me were very efficient and excavations were carried out in 19 sites and in 1 memorial area. As a result of this research, it was determined that the centers were settled since the Late Chalcolithic Age. In addition, stoneware data found in these centers show that the region was the scene of a dense settlement in the First Bronze Age. Again, the region was also heavily instituted during the period of the Kingdom of Urartian. Both the stoneware data detected in surface surveys, the architectural structures of archaeological centers and the Urartu Inscriptions detected in the region from the past to the present prove this situation. The region was very important for the Kingdom of Urartian and zoning activities were carried out in the region since the founding years of the kingdom. Aznavurtepe Castle, which was discovered in 1957, scientific excavations were carried out between 1961-1963 and examined by us in 2019, is one of the most important castles of the Urartian Kingdom in the region. Urartian inscriptions in the castle are also very important since they shed light on the ancient history of the region.

It has been observed that there had been intense destruction in the centers as a result of numerous illegal excavations. Unless necessary measures are taken by local authorities in the region, archaeological centers, which have been preserved for thousands of years and shed light on history, will be destroyed due to illegal excavations.

FOTOĞRAFLAR

Fotoğraf 1. Aznavurtepe Kalesi

Fotoğraf 2. Giriktepe Höyüğü

Fotoğraf 3. Dizginkale Kalesi I

Fotoğraf 4. Dizginkale Kalesi II

Fotoğraf 5. Dizginkale Kalesi III

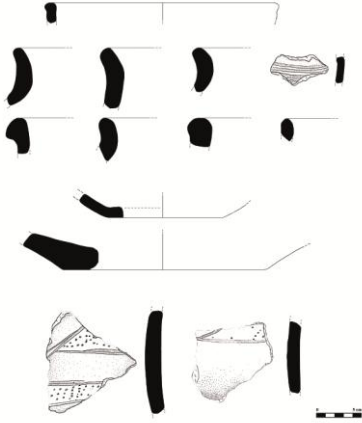
Fotoğraf 6. Yalçinkaya Kalesi I

Fotoğraf 7. Yalçinkaya Kalesi II

Fotoğraf 8. Yalçinkaya Kalesi II Keramik Fotoğrafları

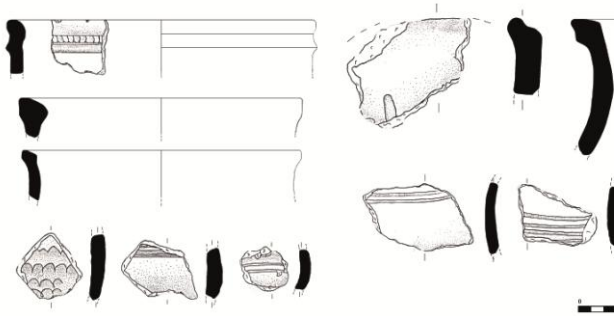
Çizim 1. Yalçinkaya Kalesi II Keramik Çizimleri

Fotoğraf 9. Bozoğlak Kalesi

Fotoğraf 10. Bozoğlak Kalesi Keramik Fotoğrafları

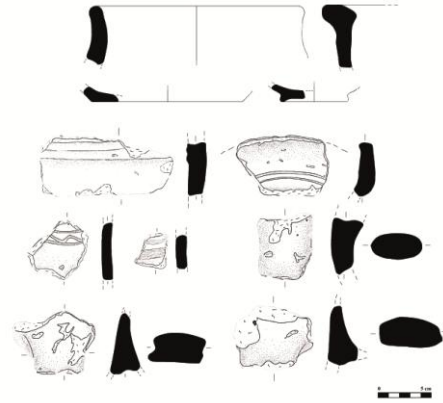
Çizim 2. Bozoğlak Kalesi Keramik Çizimleri

Fotoğraf 11. Bozoğlak Nekropol Alanı

Fotoğraf 12. Bozoğlak Nekropol Alanı Keramik Fotoğrafları

Çizim 3. Bozoğlak Nekropol Alanı Keramik Çizimleri

Fotoğraf 13. Taşlıköy Obsidyen Yatağı

Fotoğraf 14. Çatmaoluk Yerleşmesi

Fotoğraf 18. Bağdısan Höyük

Fotoğraf 15. Yukarı Kamışlı Nekropolü

Fotoğraf 19. Molla İbrahim Höyük

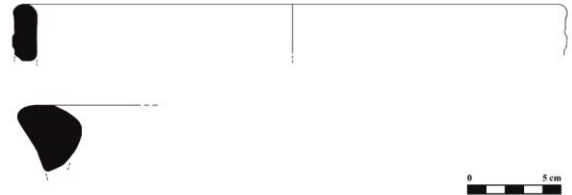
Fotoğraf 16. Yukarı Kamışlı Kalesi

Fotoğraf 17. Yukarı Kamışlı Kalesi Keramik Fotoğrafları

Fotoğraf 20. Molla İbrahim Höyük Keramik Fotoğrafları

Çizim 4. Molla İbrahim Höyük Keramik Çizimleri

Fotoğraf 21. Molla İbrahim Nekropolü

Fotoğraf 23. Hisar Kalesi

Fotoğraf 22. Çay Mahallesi Yerleşmesi

SÖNİD BOYU NOYANLARINDAN ÇAĞATAY (SÖNİTEY)

Çetin KAYA^{1*+}

¹Akdeniz Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Tarih Ana Bilim Dalı, Antalya, Türkiye

*cetinkayaa.58@gmail.com

+ORCID: 0000-0003-3876-5140

Öz- Cengiz Han kendi ordusundan oğullarının hizmetine, onların yönetim becerilerini artırmak adına birlik tayinleri yapmıştır. Bu tayinlerde bazı mühim komutanlar da onların yönetimi altına girmiştir. Böylece Sönid boyuna mensup olan Çağatay Noyan da Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın hizmetine geçmiştir. Çağatay Noyan, Cengiz Han'ın Harezmsahlar Seferi sonrasında Ceyhun Nehri'nin batısında kalmıştır. Burada iken Çormagon Noyan'ın komutası altında Çağatay Ulosu adına birtakım görevler üstlenmiştir. Daha sonra ise Hülegü'nün bölgeye gelişi ile birlikte onun hizmetine geçmiştir. Özellikle Halifelik ve Memluklara karşı yürütülen savaşlarda başarılar göstermiştir. Bu başarıları, Hülegü tarafından ödüllendirilerek tümenbaşı rütbesine erişmesini sağlamıştır. Hülegü'nün ölümü sonrasında İlhanlı tahtına geçen Abaka Han zamanında da sözü geçen önemli komutanlardan biri olmayı sürdürmüştür. Hatta Abaka Han'ın tahta geçişinde hazır bulunan ve onu han olmaya ikna eden kadro içerisinde yer almıştır. Abaka Han döneminde Çağatay Ulosu ordularının Ceyhun Nehri'ni geçerek bölgede bulunan şehirlere taarruz ettiği zaman, Çağatay Noyan İlhanlı saflarında onlara karşı savaşmıştır. Onun başta Çağatay Ulosu komutanlarından olup sonrasında onlara karşı savaşacak hale gelmesi İlhanlı iktidarının İran'da ne kadar kuvvetlendiği görmemiz açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler- Sönid Boyu, Çağatay Noyan, Çağatay Hanlığı, İlhanlılar, Hülegü Han.

CHAGATAI NOYAN (SONITEY) WHO IS FROM THE SONID TRIBE COMMANDERS

Abstract – Genghis Khan appointed troops from his army to the service of his sons in order to increase their management skills. In these appointments, some important commanders also came under the rule of his sons. Thus, Chagatai Noyan of the Sonit tribe passed into the service of Chagatai, the son of Genghis Khan. Chagatai Noyan remained west of the Oxus River after Genghis Khan's Harezmsahs expedition. He held some posts there in the administration of Chormagon Noyan, on behalf of the Chagatai Khanate. Later, with the arrival of Hulagu in the region, he passed into his service. He showed success, especially in the wars against the Caliphate and Mamluks. His achievements were rewarded by Hulagu. He became commander of an army of ten thousand soldiers. He continued to be one of the important commanders during the time of Abakha Khan, who ascended the Ilkhanate throne after Hulagu's death. He was one of the people who encouraged Abakha Khan to become ruler. During Abakha Khan's reign, the armies of the Chagatai Khanate crossed the Oxus River. They attacked cities in the area. Therefore, in the war break out, Chagatai Noyan fought against them in the Ilkhanid ranks. The fact that Chagatai Noyan fought against the armies of the Chagatai Khanate shows that the Ilkhanid dynasty became legitimate in Iran.

Keywords – Sonit Tribe, Chagatai Noyan, Chagatai Khanate, Ilkhanids, Hulagu Khan.

GİRİŞ

Moğolların boylarının ortaya çıkışına dair çeşitli rivayetler bulunmaktadır. Bunlardan en önemlileri anonim Mongolun Niğoça Tobçıyan ve Reşidüddin Fazlullah Hemedani'nin kaleme aldığı *Cami'üt Tevârih* adlı eserlerde anlatılanlardır. Birinci verdiğimiz eser daha çok Cengiz Han'ın soyu ile bağlantılı boyları ele alırken, ikincisi XIII. yüzyıldan itibaren Moğol olarak anılan diğer boylar hakkında da bilgiler içermektedir (Anonim, 1990; Reşidüddin Fazlullah, *Cami'üt Tevârih*, I, 1995). Reşidüddin Fazlullah'ın eserinde Moğollar iki ana koldan meydana gelmektedir. Bunlardan birincisi Derlekin yani sıradan Moğol olarak anılmaktadır. İkincisi ise Nirun, yani Alan Koua'nın kocası Dobun Bayan¹ öldükten sonra, geceleri çadırına giren bir sarı ışıktan hamile kalması ile doğan üç çocuğun soyundan gelmektedir (Reşidüddin Fazlullah, I, 1995: 183, 224). Dul hali ile doğduğu bu çocuklar Bugan Katagi, Bugun Salçı ve Bodonçar isimleri ile anılmaktadırlar (Reşidüddin Fazlullah, Yazma Eser: 97a-b; Anonim, 1990: 20). Sönid boyu Bodonçar soyundan Kaydu'nun, Çaucin Ortagey isimli oğlundan torunu Sönid'in neslinden gelmektedir (Anonim, 1990: 47-48). Sönid gece doğduğu için ona aynı manaya gelen² bu isim verilmiştir (T'ang, 1970: 126-127). Sönid boyundan birçok ünlü kumandan, Cengiz Han (1206-1227) zamanında ve sonrasında Büyük Moğol Ulusu bünyesinde önemli hizmetler vermiştir. Çağatay Ulusu ve İlhanlılar bünyesinde devrin birçok mühim meselesine dâhil olan Çağatay Noyan da bu boyun önde gelen kişilerinden biridir (Reşidüddin Fazlullah, I, 1995: 75).

TARİH SAHNESİNE ÇIKIŞINDAN ÖLÜMÜNE KADAR ÇAĞATAY NOYAN

Çağatay Noyan'ın kroniklerden edinilen bilgilere göre yaklaşık olarak 1182-83 yıllarında doğduğu görülmektedir (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1087). Onun hakkında ilk olarak Çağatay Han'ın (1227-1242) komutanlarından biri olduğu yönünde kayıtlar bulunmaktadır. Burada ismi Küçük Çağatay olarak anılmaktadır. Küçük Çağatay olarak bilinmesinde, Arulat boyuna mensup başka bir kişinin isminin aynı olması ve Büyük Çağatay olarak isimlendirilmesinden kaynaklanmaktadır (Reşidüddin Fazlullah, I, 1995: 75). Onun Moğol ordusu içerisinde binbaşılık mertebesine sahip olduğu görülmektedir (Reşidüddin Fazlullah, Yazma Eser: 119a-119b; *Muizzu'l Ensâb*, Yazma Eser: 28b-29a). Cengiz Han, Harezşahlı Seferi (1219-1224) sırasında Bağdat Abbasi Halifeliği (750-1250) ve Celaleddin Mengüberni (1220-1231) ile mücadele etmesi için Çormagon Noyan'ı bölgede bırakmıştır (Anonim, 1990: 795-796). Bu sırada Çağatay Noyan'ın da Çağatay Ulusu'nu temsilen Çormagon ile birlikte hareket ettiği görülmektedir. Çormagon Noyan'ın komutasında bulunan ordular tarafından 1225 yılında Gence şehri alınmıştır. Sonrasında Gürcistan ve Doğu Anadolu topraklarına girilerek buradaki şehir ve kaleler de zapt edilmiştir. Bu sırada alınması gereken mühim noktalar iş bölümü yapılarak Moğol

noyanları tarafından paylaşılmıştır. Paylaşımında Çağatay Noyan'ın hissesine Löre şehri ve civar kazalar düşmüştür (Müverrih Vardan, 1937: 225; Oktay, 2007: 169).

Löre şehrinin önemli bir yanı ise bölgeyi kontrolü altında tutan Prens Şehinşah'ın bütün mal varlığının burada tutulmasıdır. Bu istihbaratı alan Çağatay Noyan, şehrin ele geçirilmesi için daha fazla itina göstermiştir. Tüm hazırlıklar tamamlandıktan sonra da muhasara başlatılmıştır. Moğol ordusu daha tam kuşatma düzenini oturtmadan önce Şehinşah bir fırsatını bularak çocukları ve eşi ile birlikte şehirden ayrılmıştır. Şehrin savunmasını da eşinin kardeşine havale etmiştir. İçeride bulunanlar yüksek surlar ile çevrili şehrin güvende olduğu düşüncesine kapılmışlardır. Ancak Çağatay Noyan komutasındaki Moğol ordusu kısa sürede onları lağımlar kazarak yıkmıştır. Böylece savunmasız kalan şehirden kaçışları engellemek adına ordu tarafından bölgede çember oluşturulmuştur. Sonrasında ise meskûn mahallere girilerek kadın, erkek, çocuk demeden büyük bir katliam yapılmıştır. Şehinşah'ın kayınbiraderi de bu taarruzdan sağ kurtulamamıştır. Şehrin düşmesi ile birlikte civar kasabalarda çok geçmeden ele geçirilmiştir (Müverrih Kiragos, 2009: 32). Çağatay Noyan, Çağatay Han'ın 1242 yılında ölümü sonrasında ismi tabu yapıldığı için Kurik olarak anılmaya başlamıştır. Daha sonra ise mensup olduğu boya binaen Sönitey ismi ile çağırılmıştır (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 75). Onun hakkında Moğol şehzadelerinin ortaklaşa İsmaililer, Halifelik ve Memluk Sultanlığı üzerine düzenlemiş oldukları seferlere kadar pek fazla bilgi bulunmamaktadır. Muhtemelen bu dönemde Moğolların Kafkasya'da sürdürmüş oldukları hâkimiyet mücadelelerine Çağatay Ulusu adına destek vermektedir. Ancak Mönge Kağan (1251-1259) zamanında Baycu Noyan'ın elçi gönderip İsmaililer ve Bağdat Halifeliği'nden şikayet etmesi üzerine bölgeye askeri müdahale kararı alınmıştır (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 973-974; Muhammed Benâketi, 2000: 413-414; Muhammed Mirhand, VIII, 2006: 4016). Böylece Hülegü ve diğer hanedanlara mensup şehzadelerden mürekkep bir ordu toplanmaya başlanmıştır (Reşidüddin Fazlullah, 1995: 977-978; Alâeddin Ata-Melik Cüveyni, 2016: 707-709). Bu ordu harekete geçmeden önce de Çormagon Noyan zamanından beri ona bağlı olarak çeşitli görevler üstlenen askeri birliklerin gönderilecek orduya dahil olmaları kararlaştırılmıştır (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 974-976; Gregory Abu'l Farac, 1999:556). Alınan kararları bildirmek ve bölgeyi nizama sokmak amaçlı Hülegü, Nayman asıllı komutanlarından Kidbuka'yı 1252 yılı yazında İran'a yollamıştır (Alâeddin Ata-Melik Cüveyni, 2016: 693). 1256 yılı Ocak ayında ise Hülegü ve yanında bulunan şehzadeler Ceyhun Nehri'ni geçerek Horasan'a doğru ilerlemeye başlamışlardır (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 979; Muhammed Benâketi, 2000: 415; Alâeddin Ata-Melik Cüveyni, 2016: 714-717). 1256 yılı Aralık ayında İsmaililer tarafından mesken tutulan Alamut Kalesi ele geçirilmiştir (Fesih Hafî, II, 2009: 807; Alâeddin Ata-Melik Cüveyni, 2016: 742-743; Hamdullah Müstevfi Kazvîni, 2015: 589).

¹ Bu kişi Moğol kaynaklarında Dobun Mergen olarak geçmektedir. Bk. Anonim, 1990: s. 9; Lubsandanzan, 2006: 33.

² Günümüz Moğolcasında bu kelime "şön" olarak varlığını hala sürdürmektedir.

Hülegü ve onunla birlikte gelen şehzadelerin bir diğer görevi ise Abbasi Halifesini kendilerine itaat ettirmek idi. Birkaç defa Halife Mûsta'sım (1242-1258) ile müzakere girişiminde bulunulsa da onunla anlaşmaya varılamamıştır. Bu sebeple Moğol orduları kuşatma hazırlıklarını yapmaya başlamıştır. Ordunun sağ kanadını teşkil eden komutanlar arasında Baycu Noyan, Çuci Hanedanından bazı şehzadeler, Bukay Timur, Suncak Noyan ve Çağatay Noyan bulunmaktadır. Hülegü onların kuzey yolu ile Erbil ve Musul üzerinden gelerek Çağatay Noyan'ın bulunduğu geçitten geçip Bağdat önlerinde kendisine katılmasını istemiştir. Hülegü ise Şubat 1257 tarihinde Kirmanşah'a gelerek orada konaklamıştır. Ordusundan bazı komutanlar civarda bulunan yerli ahali üzerine akınlar düzenlemeye başlamıştır. Moğollar tarafından halifeye de sürekli elçiler gönderilerek teslim olma çağrısı yapılmaktadır. Bu arada Bağdat ordusunun Aybek ve Seyfeddin Kılıç komutasındaki öncü birlikleri Suncak, Baycu ve Çağatay Noyan'ın düzenlemiş olduğu bir saldırı ile ortadan kaldırılmıştır. Komutanları ise esir edilerek Hülegü'nün huzuruna getirilmiştir (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1008-1009). Bu olaylar sonrasında ise Moğollar Bağdat şehrini kuşatarak Şubat 1258 yılında orayı ele geçirmişlerdir (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1015-1016; Fesih Hafi, II, 2009: 807; Alâeddin Ata-Melik Cüveyni, 2016: 742-743; Hamdullah Müstevfi Kazvîni, 2015: 589). Ancak Bağdat kuşatmasında diğer noyanların aldığı görevler ve yapmış olduğu faaliyetlerden ayrıntılı bir şekilde bahsedilmesine rağmen Çağatay Noyan'ın kuşatmaya katılıp katılmadığı hakkında bir malumat bulunmamaktadır.

Çağatay Noyan'ın önemli görevler üstlendiği yerlerden bir diğeri ise Hülegü'nün Suriye Seferi (1259-1260) olmuştur. Hülegü'nün, Mısır Memluk Sultanlığı'nın Suriye üzerindeki nüfuzunu kırmak amaçlı yürüttüğü bu sefer 1259 yılı Eylül ayında başlamıştır. Ordusu ile Aladağ'a gelmiş ve buradan Urfa üzerine yürümüştür. Bu sırada üçüncü oğlu Yuşmut'u (Reşidüddin Fazlullah, Yazma Eser: 140a; *Muizzu'l Ensâb*, Yazma Eser: 62a; Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 966) Çağatay Noyan ile birlikte Meyyafarikin (Silvan) kuşatmasına yollamıştır (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1026). Meyyafarikin şehrini idaresi altında tutan Melik Kamil'e elçiler yollayarak teslim olmasını istedilerse de o bu durumu oldukça sert bir şekilde reddetmiştir. Sonrasında ise hazinesini halka açarak şehri savunmak için onları teşvik etmiştir. Ahalinin desteğini alınca bir süvari birliği hazırlayıp savaşı alevlendirmek adına Moğollara hücum ederek geri şehre dönmüştür. Böylece şiddetli çarpışmalar meydana gelmiş ve Moğol ordusunun yaşadığı güçlük Hülegü'nün kulağına kadar gitmiştir. Durumu öğrenince ulak göndererek oğlu Yuşmut'a şehrin yiyeceği bitene kadar saldırılara ara vermesini emretmiştir. Böylece şehir erzakı bitene kadar Moğol ordusu tarafından kuşatma altında tutulmuş ve yaşanan büyük kıtlık sonrasında teslim olmuştur. Melik Kamil de yakalanarak Hülegü'nün yanına yollanmıştır. Bu olay sonrasında da Hülegü Meyyafarikin kuşatmasına katılan diğer kumandanlarla birlikte Çağatay Noyan ve şehzade Yuşmut'u Mardin kuşatmasına göndermiştir. Mardin hakimi Melik Said şehri teslim etmek istemese de uzun süren savaşlar neticesinde çıkan veba ve kıtlık sonrası oğlu Muzaffereddin tarafından zehirlenerek öldürülmüştür.

Muzaffereddin, Moğollara daha fazla karşı koyamayacaklarını düşündüğü için de şehri teslim etmiştir (Gregory Abu'l Farac, 1999: 575-576; Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1035-1040).

Şehzade Yuşmut ile birlikte Meyyafarikin ve Mardin kuşatmalarında başarılar gösteren Çağatay Noyan'ın Hülegü nazarında itibarı da artmaya başlamıştır. Bu sırada Mönge Kağan'ın ölüm haberi Hülegü'ye ulaşınca çıkmış olduğu Suriye Seferine ara vererek İran'a dönmek zorunda kalmıştır. Bu sırada geride bırakmış olduğu komutanlarından Kidbuka, on bin kişilik bir ordu ile Memluk Sultanı Seyfeddin Kutuz'a karşı 1260 yılı Eylül ayında giriştiği mücadele sonucunda Ayn Calut mevkiinde esir alınıp idam edilmiştir (Gregory Abu'l Farac, 1999: 576; Amitai, 2015: 359; Yuvalı, 2017: 175-176). Kidbuka'nın ölümü sonrasında ondan boşalan yere Çağatay Noyan getirilmiştir (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 75). Kidbuka'nın kaynaklarda tümenbaşı (on bin) olduğu görülmektedir (Reşidüddin Fazlullah, Yazma Eser: 139a). Ayrıca o bazı eserlerde baverici olarak da anılmaktadır. Yani, Hülegü'nün mahiyetinde sofracılık görevini ifa etmektedir (Vassaf, 1968: 242-243, 377; Alâeddin Ata-Melik Cüveyni, 2016: 693). Bu bilgiler ışığında Çağatay Noyan'ın, tümenbaşı olarak görev yapmaya başladığı ve Hülegü'nün mahiyetinde mühim mevkilere geldiği söylenebilir.

Kidbuka'nın yerine geçirildikten sonra Çağatay Noyan hakkında Hülegü'nün ölümü Şubat 1265 yılına kadar faaliyetlerine dair kaynaklarda bir bilgiye rastlanılamamaktadır. Nitekim Hülegü'nün ölümü sonrasında oğlu Abaka'nın (1265-1282) başa geçirilmesinin görüşüldüğü Mart 1265 yılında toplantıya katılan önemli kişilerin arasında onunda ismi zikredilmektedir. Bu toplantıda, Hülegü'nün büyük oğlu olan Abaka'nın onun yerine geçmesi kararlaştırılmıştır. Ancak Abaka, Kubilay Kağan'ın rızası olmadan kesinlikle böyle bir şeyin mümkün olamayacağını ileri sürmüştür. Çağatay Noyan'ın da aralarında bulunduğu emirler ve şehzadeler ona bu konuda ısrar ederek tahta geçmeye ikna etmişlerdir. Böylece yaklaşık üç ay süren toplantı sonucunda Abaka, aynı yılın Haziran ayında han seçilmiştir. Abaka başa geçer geçmez Hülegü zamanında verilmiş olan tüm yarlıkların kendi döneminde de geçerliliğini koruduğunu bildirmiştir. Ayrıca yanında hazır bulunan şehzade ve noyanları çeşitli bölgelerin yönetimine tayin etmiştir (Reşidüddin Fazlullah, 1995: 1059-1061). Ancak bu tayinlerde Çağatay Noyan'ın ne görev üstlendiğine dair bir bilgiye rastlanmamaktadır. Muhtemelen eski görevlerine Abaka Han zamanında da devam etmiştir.

Çağatay Noyan'ın önemli görevler üstlendiği olaylardan birisi ise Çağatay Ulusu ve İlhanlılar arasında 1270 yılında yaşanan mücadeledir. Bu olayda Çağatay hanı Barak (1265-1271), Ögedey Hanedanı'ndan Kaydu (1269-1303) ve Altın Orda hanı Mönge Timur (1266-1281) ile anlaşarak Abaka Han üzerine sefer düzenleme kararı almıştır (Vassaf, 1968: 40-41; Reşidüddin Fazlullah, I, 1995: 623, 754, 759-760; Emin Ahmed Razi, III, 2010: 1501). Böylece tüm müttefiklerin sağladığı askeri destek ile Ceyhun Nehri geçilerek Horasan'da bulunan Hülegü'nün oğlu Tobşin'e Sind Nehri, Gazne Kapısı ve Badgis'e kadar olan bölgenin

Çağatay Ulusu'na ait olduğu haberi yollanmıştır. Bu arada müttefikler arasında çıkan birtakım anlaşmazlıklar nedeniyle Kaydu tarafından gönderilen birlikler Barak'ı terk etmiştir (Reşidüddin Fazlullah, I, 1995: 623; Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1071-1077; Ahmed Tebrizi, 2019: 574-578; Hamdullah Müstevfi Kazvîni, Yazma Eser: 446 a-b). Barak yine de çıkmış olduğu seferden vazgeçmeyerek Horasan şehirlerini kuşatmaya başlamıştır. Onun bazı şehirleri ele geçirdiklerini öğrenen Abaka Han, derhal ordusunu toplayarak Çağatay Ulusu kuvvetlerine karşı harekete geçmiştir. Çağatay Noyan bu sırada Abaka Han'ın ordusunun Şehzade Yuşmut, Argun Aka, Şiktür Noyan, Bürültey ve Abdullah Aka ile birlikte sol kanadını teşkil etmektedir. Herat şehri yakınlarında yaşanan ilk çarpışmada Barak'ın ünlü kumandanlarından Calayirtay, Çağatay Noyan'ın bulunduğu kanada saldırmıştır. Böylece onları geri çekilmeye mecbur etmiştir. Ancak kısa sürede toparlanan İlhanlı ordusu onu savuşturmayı başarmıştır (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1085-1087). Bu olay sonrası bir ara Abaka Han ve komutanları savaş meydanını terk ederek geri çekilmeyi istese de Çağatay Noyan buna engel olmuştur. Argun Aka ile bir müzakeresinde, Abaka Han'ın yetmiş bin kişilik ordusundan on binini kendisine vererek Çağatay Ulusu ordusuna saldırmayı teklif etmiştir. Böylece İlhanlı ordusu geri çekilmekten vazgeçmiştir (Seyfi Herevi, 2005: 349-350). Savaş başlamadan önce ise Çağatay Noyan atından inerek iki ordu arasında bir sandalyeye oturup savaşın kaderini etkileyecek olan şu sözleri söylemiştir: *“Bizler Abaka Han'ın ekmeğini iyi günde de kötü günde de yedik. Ölümünden kaçış yoktur. Eğer onlar bu gün beni öldürürseler doksan yaşında bir adamı öldürmüş olacaklar. Sizler beni bırakırsanız çocuklarımız ve kadınlarımız Abaka Han ve Cengiz Han'ın hanedanından kimselerin elinden nasıl kurtulacaklar. Mertlik için çabalayın ve bize zafer verene kadar kalbinizi Allaha doğrultun.”* Bu konuşmanın vermiş olduğu cesaretle Haziran 1270 tarihinde İlhanlı ordusu Çağataylar üzerine şiddetli bir şekilde saldırarak onları yenmeyi başarmıştır. Barak ve beraberinde gelenler canlarını Ceyhun Nehri'ni geçerek zor kurtarmıştır (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1087-1088).

Çağatay Noyan'ın ne zaman hayatını kaybettiğine yönelik kaynaklarda bir bilgiye rastlanmamaktadır. Ancak ondan Barak ile girilen mücadele sonrasında bir daha bahsedilmemektedir. Muhtemelen bu olaydan kısa bir süre sonra hayatını kaybetmiştir. Onun çocukları hakkında Emekçin ve Togay isimli iki oğlunun olduğu bilinmektedir (Reşidüddin Fazlullah, I, 1995: 75). Togay hakkında pek fazla bahis bulunmamaktadır. Ancak Emekçin, İlhanlı ordusunda mühim yerlere gelmiştir. Özellikle Ahmed Teküder (1282-1284) ve Argun (1284-1291) mücadelesinde mühim roller üstlenmiştir (Reşidüddin Fazlullah, II, 1995: 1139-1140). Çağatay Noyan'ın oğlu Emekçin'in iki tane de erkek evladı olmuştur. Bunlar Buralgi ve Taybuka adındadırlar. Buralgi'nin çocuklarının isimleri ise Cebrail ve Mikail dir (Reşidüddin Fazlullah, I, 1995: 75).

SONUÇ

Çağatay Noyan ilk başta Çağatay Han'ın binbaşı makamına sahip komutanlarından biri olarak Moğolların Ceyhun Nehrinin batısında yürütmüş olduğu askeri faaliyetlere katılmıştır. Sonrasında Hülegü'nün bölgeye gelişi ile birlikte onun yanında yer alarak İlhanlıların önde gelen emirlerinden biri olmuştur. Hülegü'nün emrinde Bağdat ve Suriye seferlerine katılmıştır. Hülegü nezdinde mühim bir yere sahip Kidbuka'nın öldürülmesinden sonra onun yerini doldurmaya layık görülmüştür. Böylece tümenbaşı rütbesine yükselmiştir. Hülegü'nün ölümü sonrasında yerine geçen Abaka Han zamanında da hizmetlerine devam etmiştir. İlhanlılar safında daha önceden görev yaptığı Çağatay Ulusu ordularına karşı savaşmıştır. Hatta bu savaşta İlhanlı ordusunun onlara karşı galip gelmesinde etkili olmuştur. Onun bu tutumu İlhanlı iktidarının İran'da ne denli sağlam hale geldiğinin göstermesi adına önemlidir. Oldukça uzun yaşamış olup doksan yaşını geçkin olarak ölmüştür. Ölümü sonrasında da çocukları İlhanlılara hizmete devam etmiştir.

KAYNAKÇA

- Ahmed Tebrizi, *Şehinşâhnâme*, Haz. Mehşid Guheri Kaheki- Cevad Raşeki Ali Abadi, İntişarat-ı Doktor Muhammed Afşar, Tahran 2019.
- Alâeddin Ata-Melik Cüveyni. (2016), *Târih-i Cihân Gûşâ*, Nşr. Muhammed Kazvîni, İntişarat-ı Hermes, Tahran.
- Amitai, R. (2015), “The Resolution of the Mongol-Mamluk War”, *Mongols, Turks and Others Eurasian Nomads and the Sedentary World*, Brill, Leiden, 359-390.
- Anonim. (1990), *Mongolun Nigoça Tobçıyan*, Trs. B. Sumyabaatar, Ulsin Hevleliin Gazar, Ulaanbaatar.
- Emin Ahmed Razi. (2010), *Tezkire-i Heft İklim*, C. III, Nşr. Seyyid Muhammed Rıza Tahiri, İntişarat-ı Soruş, Tahran.
- Fesih Hafi. (2009), *Mucmel Fesih*, C. II, Nşr. Seyid Muhsin Naci Nasrabadi, İntişarat-ı Esatir, Tahran.
- Gregory Abu'l Farac. (1999), *Abu'l Farac Tarihi*, C. II, Tr. Ömer Rıza Doğrul, TTK, Ankara.
- Hamdullah Müstevfi Kazvîni. (2015), *Tarih-i Güzide*, Nşr. Abdulluseyin Nevai, İntişarat-ı Emir Kebir, Tahran.
- Hamdullah Müstevfi Kazvîni. (Yazma Eser), *Zafername*, Türk İslam Eserleri Müzesi Kütüphanesi, Mikrofilm Arşiv Nu: 1490, Envanter Nu: T 2041.
- Lubsandanzan. (2006), *Altan Tovç*, Haz. Ş. Çoimaa, Mongol Tüühen Survalç Biçgiin Tsvral, Ulaanbaatar.
- Muhammed Benâketî. (2000), *Tarih-i Benâketî*, Nşr. Cafer Şear, Encümen-i Asar Mefahir-i Ferhengi, Tahran.
- Muhammed Mirhand. (2006), *Târih-i Ravzat'ûs Safâ*, C. VIII, Nşr. Cemşid Keyanfur, İntişarat-ı Esatir, Tahran.
- Muizzu'l Ensâb. (Yazma Eser), Bibliotheque Nationale France, Department des Manuscrits, Persian 67.
- Müverrih Kiragos. (2009), *Ermeni Müelliflerine Göre Moğollar*, Tr. Gürsoy Solmaz, Elips Kitap, Ankara.
- Müverrih Vardan. (1937), “Türk Fütuhâtı Tarihi (889-1269)”, *Tarih Semineri Dergisi*, Tr. Hrant D. Andreasyan, Milli Mecmua Basımevi, İstanbul, 1: ½ 153-244.
- Oktay, H. (2007), *Ermeni Kaynaklarında Türkler ve Moğollar*, Selenge Yay., İstanbul.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. (1995), *Cami'üt Tevârih*, C. I-II, Nşr. Muhammed Ruşen- Mustafa Musevi, İntişarat-ı Elburz, Tahran.
- Reşidüddin Fazlullah Hemedani. (Yazma Eser), *Kitab-ı Nesebname-i Müluk*, Topkapı Sarayı Müzesi III. Ahmed Kitaplığı, Envanter Nu: 2937.
- Seyfi Herevi. (2005), *Tarihname-i Herat*, Nşr: Golam Rıza Tebatebayi, İntişarat-ı Esatir, Tahran.
- T'ang, C. (1970) “Moğol Sülalesi Devrinde Türk ve İslam Dünyası ile Temaslarda Bulunan Şahsiyetler”, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Umumi Türk Tarihi Kürsüsü, Basılmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Vassaf. (1968), *Tahrir-i Tarih-i Vassaf*, Nşr. Abdul Muhammed Ayeti, İntişarat-ı Bonyad-ı Ferheng-i İran, Tahran.
- Yuvalı, A. (2017), *İlhanlı Tarihi*, Bilge Kültür Sanat, İstanbul.

EXTENDED ABSTRACT

Genghis Khan gave his sons some of his own soldiers. In this way, he aimed to develop the leadership qualities of his children. Chagatai, the second son of Genghis Khan, also acquired an army through this. Genghis Khan gave not only the army, but also some of the commanders who would command this army in the service of their children. Thus, Chagatai Noyan of the Sonid tribe came under the rule of prince Chagatai. Chagatai Noyan is descended from Sonid, one of the sons of Kaidu, one of the ancestors of Genghis Khan. The Sonid tribe takes its name from this name given to their ancestor Sonid because he was born at night.

Genghis Khan left behind some of the soldiers involved in the attack to complete some missions in the west after completing the Kharezmshah expedition. For many years, Chagatai Noyan accompanied the military activities of the Mongols on behalf of the Chagatai Ulus west of the Oxus River. He had many successes with Chormagon Noyan, who was based in the region. At this time, Chagatai Noyan captured the city of Lori, one of the cities of the Caucasus. After Chagatai Khan's death, his name was made taboo, so Chagatai Noyan began to be called first as Kurik and then as Sunitai. A number of decisions were made with Mongka Khagan becoming the Mongol ruler in year 1251. Mongka Khagan began activities to re-accelerate Mongol attacks. So he assigned his brothers to lead the wars in China and Iran. Mongka Khagan's brother Hulaku was sent to the region to deal with problems in the west.

With Hulaku's arrival in Iran in 1256, Chagatai Noyan entered his service. He showed success, especially in the wars against the Caliphate and Mamluks. Chagatai Noyan's achievements were rewarded by Hulagu. At first, it is observed that Chagatai Noyan performed a series of missions with prince Yoshmut, Hulaku's son. Especially Chagatai Noyan's positive influence is seen in the campaign against the Baghdad Caliphate. While previously a major, he eventually became commander of an army of ten thousand soldiers. Chagatai Noyan also took part in the capture of a number of cities and towns in the Syrian expedition launched by Hulaku. With the death of Mongka Khagan in 1259, Hulaku was unable to continue his Syrian campaign and returned to Iran. Kidbuqa, one of Hulaku's famous commanders, waged war against the Mamluks with an army of twelve thousand men. After that Chagatai Noyan was appointed to the instead of Kidbuqa who died in 1260 during the wars with the Mamluks.

Chagatai Noyan continued to be one of the important commanders during the time of Abakha Khan, who ascended the Ilkhanate throne after Hulagu's death. Abakha did not want to become an Khan without Khubilai Khagan's request. Despite this, Chagatai Noyan was one of the people who encouraged Abakha Khan to become ruler. During the reign of Abakha Khan, the armies of the Chagatai Ulus crossed the Oxus River in 1270. Armies led by Baraq, Khan of Chagatai, attacked the cities in the region. From the dynasty of Genghis Khan's other sons, the Golden Horde and the grandson of the Ogedei, Kaidu supported Baraq in this attack. Therefore, war broke out between the Chagatai Ulus and the Ilkhanids. Thus, Chagatai Noyan, first a Chagatai Ulus commander, fought against them in the Ilkhanid ranks.

The fact that Chagatai Noyan fought against the armies of the Chagatai Khanate shows that the Ilkhanid dynasty became legitimate in Iran. He also achieved great success in this war, making moves that would save the Ilkhanate army from a great defeat. Chagatai Noyan appears in the sources to have lived to approximately ninety or one hundred years of age. After his death, his children continued their services to the ilkhanid Khans. It is known that his son named Emekchin played important roles in the struggle of Ahmad Takhudar and Argun of the ilkhanid Dynasty.

Chagatai Noyan is a commander of historical significance. His loyalty is an indication of the confidence of the ilkhanids in the legitimacy of the administration they established in Iran. Thus, he became one of the defenders of Ilkhanid rule in Iran, even though he was one of the noyans of the Chagatai Ulus.

MOĞOL İRANI'NDA TARIM (1231-1339)

Özkan DAYI^{1*+}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Bayburt Üniversitesi İnsan ve Toplum Bilimleri Fakültesi, Tarih Bölümü

*ozkandayi@bayburt.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-8192-3445

Öz- XIII. yüzyılın başlangıcında Horasan, İran, Azerbaycan, Irak ve Fars bölgelerini etkisi altına alan Moğol istilası, bu bölgeleri yalnız siyasi ve askerî anlamda değişime ve dönüşüme uğratmamış aynı zamanda içtimaî, kültürel ve iktisadî mecralarda da farklı bir gidişata yöneltmiştir. Bu hali ile çalışmamızın odak noktasını oluşturan mezkûr coğrafyanın, nüfus ve tarım açısından büyük bir yıkıma uğradığı bilinen bir gerçektir. Moğol askerî harekâtının getirdiği tahrip, iktisadî olarak bölgeyi yok oluşun eşine getirmiştir. Özellikle bölgeye valilerin atandığı 1231 tarihinden ve İlhanlı devletinin teşkil edildiği 1256'dan sonra, bu coğrafyayı yeniden mamur hale getirmek için yapılan çalışmalar tarımsal anlamda oldukça dikkat çekicidir. Ele aldığımız dönemde her alanda uygulamaya konulan imar faaliyetlerinin geneline bakıldığında, bozulan iktisadî yapıyı düzeltmek için ilk önce tarımsal üretimi ihya etme hedeflenmiştir. Çalışmamızda XIII. yüzyıl boyunca birçok kez askerî çalkantılara sahne olan bu bölgede, kesin başarıya ulaşamamış olsa da, tarımsal alandaki imar faaliyetlerini ve üretimi özellikle İlhanlı devleti çerçevesinde değerlendireceğiz.

Anahtar Kelimeler- Moğollar, İlhanlılar, Tarımsal Faaliyetler.

AGRICULTURE IN MONGOLIAN IRAN (1231-1339)

Abstract – The Mongol invasion, which affected Khorasan, Iran, Azerbaijan, Iraq and Persian regions at the beginning of the 13th century, not only changed and transformed these regions in political and military terms, but also directed them to a different course in social, cultural and economic media. In this state, the aforementioned geography, which is focus of our study, has suffered a great destruction in terms of population and agriculture. The destruction caused by the Mongolian military operation economically dragged the region into destruction. Especially after 1231 the governors were appointed to the region and after 1256 when the Ilkhanate state was established, the efforts to make this geography prosperous again are remarkable in agricultural terms. Considering the overall development activities implemented in every field, it is aimed to revive agricultural production first in order to correct the deteriorating economic structure. In our study, we will examine this region, which witnessed many military events throughout the 13th century and the zoning activities and production in the agricultural area, which was not successful and interrupted, especially within the framework of the Ilkhanid state.

Keywords – Mongols, Ilkhans, Agricultural Activities.

GİRİŞ

Otrar hadisesi¹ akabinde Cengiz Han'ın Hârizmşâhları takiben İran coğrafyası üzerine görevlendirdiği Cebe ve Subutay Noyanlar, Horasan ve Irak-ı Acem bölgelerini XIII. yüzyılın başlangıcından tahrir etmişlerdir. Selçuklular çağından itibaren bölgenin mamur şehirleri olan Rey, Kum, Save, Kaşan ve Hemedan gibi büyük yerleşim merkezleri uzun zaman kendilerini toparlayamayacak derecede tahrir edilmiştir. Dönemin kaynaklarına göre özellikle Horasan ve Irak-ı Acem bu dönemde büsbütün mahvedilmiş ve bu coğrafya uzun bir dönem iktisadî olarak canlılığına kavuşamamıştır (Nesevî, 1366 hş: 69-70; Reşidüddîn, 1374 hş: 380). Ekonomi ve demografideki bu büyük yıkım, 1220-1290 yılları arasında Horasan'dan Anadolu'ya coğrafyanın tarım sistemini devamlı olarak bir yok oluş sürecine sokmuştur (Petroşevsky, 1344 hş: I, 91).

Moğol istilasını ile gelen tarımsal anlamdaki bu çöküş dönemi, bölgedeki üretimi durdurmuş, haliyle bu durum Moğolların hâkim oldukları alanda malî anlamda da sorunlar çıkmasına sebep olmuştur. Hiç şüphesiz canlı bir tarımsal faaliyet, Ortaçağ devletlerinin malî anlamda en önemli dayanağı niteliğindedir. Bu hali ile şüphesiz, Moğol istilasının getirdiği tarımsal duraklama dönemi dolaylı olarak Moğol yönetimlerinin malî durumlarını olumsuz bir şekilde etkilemekteydi. Bu gidişatı önlemek ve iktisadi anlamda büyük bir öneme sahip olan tarımsal üretimi devam ettirmek adına muasır kaynakların aktardığı kısır bilgilere göre, Ögedey Kaan² döneminden itibaren bazı uygulamalara gidildiği bilinmektedir. Bu bağlamda çalışmamızda şu soruların yanıtını bulmaya gayret edeceğiz;

1. Moğol istilasının getirdiği tarımsal tahribatı düzeltmek ve üretime geçebilmek adına 1231-1256 yılları arasında mezkûr coğrafyada yapılan faaliyetler nelerdir ve bu faaliyetlerin kalıcılığı ya da etkisi kaynaklara nasıl yansımıştır?
2. Hülegü'nün³ bölgeye İlhan sıfatı ile atanmasından her alanda olduğu gibi tarımsal alanda da önemli ıslahata imza atan Gâzân Mahmûd Han⁴ dönemine kadar, yani 1256-1295 tarihleri arasında İlhanlı Devleti yöneticilerinin hâkim oldukları bölgelerde tarımsal açıdan ne gibi faaliyetlerde bulunmuşlardır?
3. Okumalarımız sonucunda karşımıza çıkan bir diğer sorun ise, Gâzân Mahmûd Han'ın reformları ve bu yenilik hareketlerinin tarımsal alanda ve üretimdeki etkileri nelerdir?
4. İlhanlı hâkimiyeti boyunca ülke genelinde yetiştirilen tarım ürünleri ve bu ürünlerin ülke geneline dağılımı nasıldı?

¹Otrar olayı hakkında bkz. (Nesevî, 1366 hş: 3840).

²Cengiz Han'ın üçüncü oğlu Cengiz Han'ın çeşitli seferlerine katılmış ve Cengiz'den sonra Moğol hükümdarı olmuştur. (Özgüdenli, 2007: 34, 21-22).

³Hülegü, Cengiz Han'ın torunu ve Tuli Han'ın oğludur. Mengü, Kubilay ve Arık Boga kardeşleridir. (Reşidüddîn, 1374 hş: 560-562, 676; Mîrhand, 1339 hş, V: 195).

⁴Gâzân Mahmûd Han, İlhanlı hükümdarı olan ve İlhanlı tarihinde reformları ile bilinmektedir. (Yuvalı, 1996: 13: 429-431).

Tüm bu sorular doğrultusunda, genel anlamda tarım alanında 1231-1339 tarihleri arasında kapsayıcı, tanıtıcı ve Moğol İrani'nda tarımsal faaliyetleri genel bir bakış açısı ile yansıtan bir çalışmanın olmayışı; bu incelemeyi yapmamızın temel nedeni niteliğindedir. Ayrıca çalışmamızda dönemin tarımsal faaliyetleri ve üretimi üzerine daha çok eğileceğiz, bu sebep ile mezkûr zaman diliminde tarımsal faaliyetlerin malî sistemler üzerindeki etkisi ve tarım uğraşından elde edilen vergilere⁵ değinmeyeceğiz.

Cengiz Han'dan sonra Büyük Moğol Devleti'nin başına geçen Ögedey Kaan zamanından itibaren ziraî ve malî anlamda iktisadî yapıyı güçlendirmek için yapılan faaliyetlerin olduğunu bilmektedir (Reşidüddîn, 1374 hş: 564; Carpini, 2014: 52). Ögedey'in tarımsal üretimi desteklediğinin en güzel örneği *Târîh-i Cihânguşâ*'da yer alan şu hikâyeden iyi bir şekilde anlaşılabilir; *Karakurum bölgesinde şiddetli soğuk yüzünden ziraat yapılamazdı. Fakat onun (Ögedey Kaan'ın) yönetimi sırasında ziraata başladılar, o sırada bir kişi turp yetiştirip ondan birkaç tanesine hediye etmek için Kaan'a götürdü. Kaan, turbu yapraklarıyla birlikte saymalarını emretti. Yüz tane olduğunu öğrenince turpu getiren çiftçiye yüz balış⁶ vermelerini söyledi. Bir kişi gelip o tepenin etrafına birkaç tane badem ve söğüt ağacı dikti, ondan önce kimse orada yeşil bir ağaç görmemişti. Ağaçların yeşerip büyüdüğünü gören Kaan, ağacı yetiştirene her bir ağaç için bir balış vermelerini buyurdu* (Cüveynî, 1329 hş: I, 169-170; Mîrhand, 1339 hş: V, 153; Handmîr, 1333 hş: III, 53). Yine Kubilay'ın⁷ Çin'deki saray yapısı içerisinde çiftçilere arazilerine geri dönmek konusunda yardımcı olmak için tarım destekleme bürosu kurulduğu da bilinmektedir (Marshall, 1996: 120). Tüm bu çabalar, çoğu zaman kesintiye ve başarısızlığa uğrasa da, Moğol döneminde tarımsal faaliyetleri canlandırmak için bir gayretin var olduğu bize göstermektedir.

XIII. Yüzyılda İran Coğrafyasında Tarımın Genel Durumu

Sâsânîler döneminden beri istifade edilen sulama sistemlerinin XIII. yüzyıla gelindiğinde hala bu coğrafyada etkin bir şekilde kullanıldığı bilinmektedir. XIII. yüzyılda genel anlamıyla İran coğrafyasında dört çeşit sulama sisteminin kullanıldığı görülmektedir. Bu sistemler; insan eli ile oluşturulmuş kanallar, akarsular, kanat sistemi (kerhiz/yer altı su kanalları) ve kuyular vasıtası ile oluşturulan sulama sistemi olarak taksim edilebilir (Yâverî, 1359 hş: 43-46). Bu sistem tüm bölgede hem taşrada hem de şehirlerde etkin olarak kullanılmakta idi. Bu sulama sisteminin ayakta kalmasını sağlayan meslek erbabına Kârîzkon veya Kerhîzkon denilmekteydi. Moğol işgalinden sonra Horasan'da sulama sistemi işlerinin çöküşü ile birçok kerhiz kaybolmuştu (Petroşevsky, 1344 hş: I, 214, 216).

⁵ Dönemin tarımsal uğraşları üzerinden alınan vergiler için bkz. (Dayı, 2020: 417).

⁶Cengiz Han zamanında ülkede para birimini sabitlemek için 2,5 kg ağırlığında balış adıyla bilinen altın veya gümüş külçeler esas alınmıştır. (Tûsî, 1388 hş: I, 76; Dihhudâ, 1373 hş: III, 3489).

⁷Kubilay, Moğol devletinin Büyük Kaan'ı olan kardeşi Mengü Kaan tarafından Çin'e gönderilmiş, Çin'in idaresi ile görevlendirilmiş ve Mengü'den sonra Kaan olmuştur. (Özgüdenli, 2006:164).

XIII. yüzyıl itibari ile sulama sistemine baktığımızda, Fars platosunda nehir sayısının azlığı sebebi ile bu bölgede suyun fazlası ile tarımsal anlamda kıymetli olduğunu görmekteyiz. Bu dönemde tarım, “*kanat veya âbyârî*” adıyla bilinen son derece gelişmiş ve yaygın bir yapay sulama sistemi ile desteklenmekteydi. Bu yüzden dağlardaki kaynaklardan gelen suyu tarlalara dağıtmak amacı ile, yer altında uzayıp giden kanallar yapılmıştı.

Daimi akarsuların fazlası ile mevcut olmaması ve bazı mevsimlerde akarsuların kuruyup yok olması sebebi ile kanat ya da kerhiz ismi verilen su sistemi İran coğrafyasında yaklaşık üç bin yıl önce icat edilen bir uygulamaya olarak karşımıza çıkmaktadır. Yer altı suları veya senenin bazı dönemlerinde ortaya çıkan akarsular yer altında depolanmakta ve biriktirilen bu sular, bu iş ile uğraşan ve Hoffârân veya Kerhizkonadı verilen mühendislik bilgisine sahip özel bir meslek sınıfı tarafından yer altı kanalları ile tarım arazilerine ve yerleşim merkezlerine aktarılmaktaydılar (Petroşevsky, 1344 hş: I, 45).

Mesâ'il-i Keşâverzî der İrân adlı esere göre geçmişte sadece Horasan bölgesindeki kanat sayısı kırk iki bine ulaşmaktaydı (Sa'îdlû, 1366hş: 53). Horasan bölgesinde Nişâbü, Herât, İsfareyn, Kain; Kuhistân bölgesinde Bircend, Tûn gibi şehirler hem içme suyu olarak hem de tarımda bu sistemin sularını kullanmakta idiler (Ebrû, 1370: 33). Şunu çok rahat bir şekilde söyleyebiliriz ki; Ortaçağ İrani'nda Hazar denizi kıyısında bulunan ve bol yağış alan Gilân ve Mazenderân bölgelerini hariç tutarak, İran'ın büyük bir bölümünde ziraat kanalları ile taşınan su vasıtası ile yapılmaktaydı (Petroşevsky, 1344 hş: I, 199).

Bu dönemde âbyârî olarak kaynaklarda geçen bu sulama kanalı sistemine ait birçok terim de kullanılmaktaydı. Dönemin kaynaklarında bahsedilen büyük sulama kanalları için nehr, cûy, cûybâr; gözeler için çeşme, ayn, yenbü' veya çoğulu uyun, yenâbî'; kârîz (kerhiz), kanât, kanavât; yeraltı kanalları için dâlân, taht'ul-'arz; yeraltı sularına ulaşmak için açılan kuyulara çâh; yer altı depolarında biriktirilen sular için mesâni', mahzen-i âb; yer üstünde suyun akıp gitmesini önleyen, su muhafaza eden yapılara ise sed, bend ayrıca suyu bulunduğu yerden yukarıya taşıyan teşkilata dolâb denilmekteydi. Yeryüzünde sulama nehirlerden kanallar açılarak veya su kaynaklarından kanallar vasıta ile yapılmakta, yer altı sulama sistemi ise kerhizler yani yer altı su kanalları ve kuyular aracılığıyla yapılmakta idi. Özellikle İran'ın sıcak iklime sahip bölgelerinde buharlaşmayı engellemek için bu sistem, yer altı su kanalları yani kerhizler vasıtası ile yürütülmekte ve antik dönemden itibaren bu sistemi ayakta tutmak için çalışan uzmanların olduğu da bilinmektedir (Petroşevsky, 1344 hş: I, 200-202).

Genel anlamıyla İran coğrafyasında iki şekilde sulama sisteminin daha fazla ön plana çıktığı görülmektedir. Bu sulama sistemlerinden ilki, zemin yüzeyinden açılan büyük sulama kanalları ile yapılmaktaydı, bu sistem daha çok Fırat ve Dicle gibi nehirlerin bulunduğu Irak coğrafyasında oldukça yaygındı. Diğer sulama şekli ise, yer altına alınan kanallar vasıtası ile yapılmaktaydı. Bu tarz sulama tesisatı daha

çok yüksek dağların veya platoların eteğinde bulunan ve rakımı oldukça düşük olan ve kapalı havzalarda bulunan İran platosunun iç kısımlarında uygulanıyordu. Fars ve Horasan eyaletleri bu tarzda tarım yapmakta ve bu sistem oldukça aktif bir şekilde kullanılmaktaydı (Petroşevsky, 1344 hş: I, 201-210).

1231-1294 tarihleri arasında İran coğrafyasının iktisadî durumunu anlamak için Moğol istilasının İran'a getirdiği ağır yıkımı iyi tahlil etmeliyiz. Çünkü bu yıkımın getirdiği sonuçlar uzun bir süre iktisadî hayata da yansiyacaktır (Rezevî, 1388: 58). Moğol istilasının tarım sisteminde, bu sisteme bağlı olan ekonomide ve sosyal yapıda değişiklikler ortaya çıkardığı muhakkaktır.

Bütün sulama sistemlerinde olduğu gibi kanatların da düzenli bir şekilde temizlenmesi gerekmektedir. Yöre halkı Moğol istilası sonucunda katledilince ya da ürküp buldukları yerden uzaklaşınca, kanat sistemi de çöküntüye uğradı ve buna bağlı olarak tarım arazileri kuraklaştı. Tarımın durması, kentlerde iktisadî olarak çöküntüye sebep oldu, şehirler bu yüzyılda eski görkemlerine kavuşamadılar. Ayrıca bu istila döneminde İran'a gelen göçerlerin tarım arazilerini tahrip ederek buraları otlak olarak kullandıkları da bilinmektedir. Özellikle bu yıkımdan, tarımsal faaliyetleri ile ön plana çıkan Horasan bölgesi oldukça etkilendi (Târim, 55: 108). Böylece tarım alanında sulama sistemlerinin tahribi, ziraat ile uğraşan çiftçilerin katledilmeleri veya bölgelerini terk etmelerine ek olarak tarım arazilerinin otlaklara çevrilmesi yüzyıllardır tarıma dayalı olan İran iktisadını büyük bir çöküntüye uğratmıştır.

Ögedey Kaan Zamanında Horasan'da Tarımın İhya Çalışmaları

Ögedey Kaan zamanında Horasan'ı idari açıdan yönetmesi için valilik ile görevlendirilen Körgüz⁸, aynı zamanda bölgeyi ihya ve himaye etmiştir (Âştiyânî, 1374 hş: 168). Körgüz, özellikle Tus şehrini ihya etmiş, devlet hazinesini burada toplamış ve yeni bağlar kurmuştur. Bu dönemde Horasan memleketlerinin büyükleri sokakların imarı ve kanatlarının (su kanallarının) temizlenmesi ile meşgul olmuşlardır (Petroşevsky, 1344 hş: I, 122). Aynı zamanında Herât'taki kanatlar ve nehirler ihya ile Herat iskâna açıldı (Cüveynî, 1329 hş: II, 238). Körgüz'ün Horasan valiliği döneminde vergiler güzel bir şekilde toplanmış ve düzenlenmiş, onun zamanında merkez olan Tus şehri su kanallarının açılması ve imâr faaliyetleri ile bayındır bir hale gelmiş, Horasan vilâyetinin işleri adalet ve güven içerisinde yoluna girmeye başlamıştır. (Âştiyânî, 1374 hş: 167-168).

Tüm Horasan'da olduğu gibi özellikle Herât ve çevresinde Ögedey Kaan zamanında tarımsal anlamda bazı düzenlemeler yapılmıştır (Handmîr, 1333 hş: III, 51). Bölgeyi ihya etmek için Şerâfeddîn Hatip, Emîr İzzeddîn Mukaddem, Cemâleddîn Malanî, Abdülmelik Yezdevî, Muhammed Hasan Peraş, Muhammed Dâna, Pehlivanşâh-ı Vere, Fahreddîn İmâdeddîn Mübârek, Sa'îd-i Badgisî, Mahmûd

⁸Körgüz, Ögedey Kaan zamanında Horasan bölgesine vali olarak atanmıştır. Bkz. (Mîrhând, 1339 hş: V, 186-187; Cüveynî, 1329 hş: II, 225-227, 240, 242, 271).

Beg-i Fûşengî gibi ileri gelenler 1237-1238'de Ögedey Kaan'ın emri ile Türkistan'dan Herât'a gelmişler, Herât'ın imarı için Herât Camisi'nde meşveret etmişler, sulama kanallarının onarılacak halka tohum verilmesi yönünde karar almışlardır (Handmîr, 1333 hş: III, 51; Herevî, 1381 hş: 26-28; İsfizârî, 1339: II, 110-111). Bu dönemde Emîr İzzeddîn Mukaddem, İncili Kanalı'nın tamirini yaptırmış ve tarımsal anlamda bu kanalın kullanıma açılmasını sağlamıştır (Handmîr, 1333 hş: III, 51; Herevî, 1381 hş: 33; Hâfî, 1341 hş: II, 310). Ögedey Kaan zamanında bir Uygur Türkü olan Emîr Harlıg, Herât ve civarına vali olarak tayin edilmişti. Harlıg şehri dolaşmış ve esnafa destek olunması gerektiği konusunda kararlar almıştır (Herevî, 1381 hş: 29-30). Emîr Halıg ile meşveret yapan, Herât'ın ileri gelenlerinden olan Melik Mecdeddîn; tarım alanlarından kullanılmasına üzere inşa edilen Cûy-i Elencân kanalında birkaç gün bizzat çalışmıştır (İsfizârî, 1339: II, 119).

1256-1295 Yılları Arasında İlhanlı Devletinde Tarımın Genel Durumu ve İhyası

Ögedey Kaan'dan sonra Mengü Kaan⁹ dönemine kadar Moğol devletinde meydana gelen siyasî istikrar boşluğunda, Horasan ve İran coğrafyasında tarıma dair bir şeylerin yapıp yapılmadığı hakkında bir bilgiye çağdaş kaynaklarda tespit rastlayamıyoruz. Fakat Mengü Kaan'ın tahta çıkmasından sonra Yakınoğru coğrafyasındaki Moğol faaliyetlerini devam ettirmesi görevi ile Hülegü'nün İran coğrafyasına gönderilmesi ile mezkûr bölgede yeniden imar alanında bazı girişimlerde bulunulduğunu görmekteyiz. Hülegü'nün 1256'da Ceyhun nehrini geçmesi ve Horasan'a gelmesi bu anlamda oldukça önemlidir.

Hülegü'nün Ceyhun nehrini geçip Horasan'a girmesi ile tahrip olan Horasan civarındaki sulama sistemleri için yeni bir dönemin başladığını söyleyebiliriz. Zira Hülâgu'nun emri ile Habuşan mahallindeki bozulan suyollarının imar ettirildiği bilinmektedir. Hatta bu sırada Hülegü'ye tabii devlet adamlarının imar faaliyetlerine başladığını görülmektedir (Mîrhand, 1339 hş: V, 268-269; Handmîr, 1333 hş: III, 102-104).

1220-1222 yılları arasında özellikle Horasan bölgesinde Moğolların eli ile büyük bir tahribat olmuştu. Hülegü'nün bölgeye gelmesinden önce İran coğrafyasının farklı yerlerinde bulunan sivil yöneticilerin istilânın getirmiş olduğu yıkımı ve iktisadî çöküşü ortadan kaldırmak adına çabaladıkları anlaşılmaktadır. Hülegü'nün bu bölgeye gelmesi ve İlhanlı devletinin tesis edilmesi bu yıkımın etkilerinin azaltılması için tedbirlerin alındığı bir dönem olsa da, Çağataylıların Horasan bölgesine 1269, 1295 ve 1318'de seferler düzenlemeleri Horasan'ı iktisadî ve zirâî yönden menfi etkilemekteydi. 1220-1222 tarihleri arasında meydana gelen tahribatın boyutları ise çok fazla idi. Hatta 1276'da İlhan Abaka¹⁰, Horasan bölgesinde bulunan Melik Şemseddîn

Kert'e¹¹ asker göndermek istemiş, fakat onun bu isteğine devlet adamları karşı çıkmışlar ve Horasan bölgesinin harap olduğunu söylemişler, bu memlekete asker gönderildiği takdirde Horasan'ın tamamen harap olacağına değinmişlerdir (Petroşevsky, 1344 hş: I, 123).

XIII. yüzyılın ikinci yarısından itibaren Hülegü zamanından beri İlhanlı Devleti'nde önemli idari mevkilere gelen Cüveynî ailesinde Şemseddîn Muhammed Cüveynî¹² ve kardeşi Ata Melik Cüveynî¹³, sulama hususundaki faaliyetleri ile de dikkat çekmektedirler. Bu dönemde Şemseddîn Muhammed Cüveynî, Hemedan'ın Elvend dağından kaynağını alan Kâvmâsârûd üzerinde bir sed yaptırmış, bu seddin suları Âve ve Sâve'de tarım için kullanılmıştır (Petroşevsky, 1344 hş: I, 209). Şemseddîn Cüveynî, tarımda kullanılmak için akarsular üzerine sedler de yaptırmıştır. Onun zamanında Esedâbâd tarafından Mâmşânârûd suyu Hemedan'a, yine Sehend, Kerec ve Morgzâr-i Kîtû dağlarından kaynaklar Hemedan ve Sâve'ye ulaştırılmış, Ucan ve Meraga dağlarındaki seksen kaynak suyunu bir su köprüsü vasıtası ile Sefidrud nehrine ulaştırarak tarım için kullanıma sunulmuştur (Şa'bânî- Emîrî, 16: 111). Şemseddîn Cüveynî'nin Serah'ın içilebilir suyu üzerine sedyaptırarak bir gölet yaptırdığı, Meraga ve Ucan dağları civarından doğan su kaynaklarından otuz iki tane çeşme yaptırdığı da bilinmektedir (Âştîyânî, 1374 hş: 201-202; Müstevfî, 1342 hş: 221-224).

Şemseddîn Cüveynî'nin vezareti zamanında Irak-ı Arab bölgesinde tarımın İlhanlı devletinin diğer bölgelerine göre daha iyi olduğu Şemseddîn Cüveynî'nin teşviği ile tarımsal üretimin devam ettiği de bilinmektedir (Uyar, 2020: 78). Ata Melik Cüveynî, Fırat nehrinden Anbar, Kufe ve Necef şehirlerine içilebilir suyolları yaptırmış, bu sular Necef şehrine ulaşmıştır. Anbar ve Necef arasındaki arazi tarım için kullanılabilir bir hale getirilmiştir. Bu bölge bol ağaçlı ve yüz elli köyün iskân edildiği bir alan haline getirilmiş ve imar faaliyeti yüz bin dinara yapılmıştır (Şîrâzî, 1346 hş: 33-34). Ata Melik'in çiftçilerden alınan vergiyi azalttığı ve Irak bölgesinde daha çok tarım arazisi oluşturmak için uğraştığı bilinmektedir (Şa'bânî- Emîrî, 16: 114).

Ata Melik Cüveynî, Irak bölgesinde sadece sulama kanalları ya da içme suyu temin etmek için faaliyetlerde bulunmamış, aynı zamanda özellikle Bağdat ve civarında meydana gelen su taşkınlarını ve selleri önlemek için çalışmalarda bulunmuştur. Sel yolu ya da sel yatağı yapım işi, Gâzân Mahmûd Han ve Reşdüddîn Fazlullah zamanına kadar uzamıştır (Şa'bânî- Emîrî, 16: 115-116; Beyânî, 1993: 399). Ayrıca Cüveynî, kuşatma sonrası Bağdat şehrinin mamûr hale getirdiği gibi yüz bin dinâr harcayarak Necef şehrine bir

¹¹Şemseddîn Muhammed Kert ile ilgili olarak detaylı bilgi için bkz. (Şîrâzî, 1346 hş: 47-51; Herevî, 1381 hş: 39-42; Benâketî, 1348 hş: 414).

¹²Vezir Şemseddîn Muhammed Cüveynî (1263-1284), Hülegü'nün Ön Asya'ya gelmesine kadar otuz beş yıl batı bölgesinde yüksek dereceli Moğol idarecilerinin yanında kâtiplik yapmıştır. Hülegü'nün ölümünden sonra tahta geçen Abaka zamanında da görevini sürdüren Cüveynî, böylece İlhanlı devletinde uzun süre hizmet etmiştir. Argun zamanında Şemseddîn Cüveynî, 16 Ekim 1284'te Tebriz'e yakın bir yerleşim yeri olan Aheryakınlarında şehit edilmiştir (Reşidüddîn, 1374 hş: 811; Şebânkâreî, 1343 hş: 266; Âştîyânî, 1328hş., a., I-II: 233).

¹³Vezir Şemseddîn Cüveynî'nin kardeşi olup Bağdat bölgesinde İlhanlılar adına idarecilik yapmıştır. Bkz. (Dihhudâ, 1373 hş., X: 14065).

⁹Mengü Han, Moğol İmparator (1251-1259) Tuli'nin oğlu Cengiz Han'ın torunu, Hülâgu'nun büyük kardeşidir (Reşidüddîn, 1374 hş: 580).

¹⁰Abaka Han (1265-1282), Hülegü'nün oğlu ve İlhanlı Devleti'nin ikinci hükümdarıdır. Bkz. (Reşidüddîn, 1374 hş: 743, 777-779).

suyolu da açtırmış, Fırat nehrinin tatlı suyunu Kufe'ye ulaştırarak tarım için kullanılmasını sağlamıştır (Ârifnîyâ, 74-73: 34).

1295-1339 Yılları Arasında İlhanlı Devleti'nde Tarımın Genel Durumu

İlhanlı ülkesinde tarımsal anlamda en çok yatırımın ve faaliyetin mevcut olduğu dönem olarak 1295 sonrası yani Gâzân Han'ın tahta geçişiyle başlayan süreç kendi göstermektedir. Özellikle Vezir Reşîdüddîn Fazlullah'ın gayretleri ile hususen Irak-ı Arab, Malatya ve Diyâr-i Bekr bölgesinde tarımsal sulama anlamında büyük projelerin hayata geçirildiğini görmekteyiz. Ayrıca Fazlullah'ın tarımsal bitkilere ve uygulamalara özel ilgi göstermesi bu dönemi tarım faaliyetleri için ilgi çekici kılmaktadır.

1270 tarihinde Abaka zamanında Çağataylıların¹⁴ Horasan'a taarruz etmeleri, sonrasında 1270-1285 yılları arasında Moğollardan Nekûderilerin¹⁵, Horasan'da devamlı tahribatta bulunmaları bölgeyi tarımsal üretim anlamında oldukça olumsuz etkilemiştir (Reşîdüddîn, 1374 hş: 746; Handmîr, 1333 hş: III, 140). 1270, 1288, 1289, 1308 ve 1319 yıllarında yaşanan Herât bölgesinde yağmalama ve tahrip etme hareketleri devam etmiş, bu da beraberinde tarım alanında başlayan genel çöküşün devam etmesine sebep olmuştur (Petroşevsky, 1344 hş: I, 125-127).

Bu dönemde İlhanlı ekonomisi hayvancılık eksenine oturmuştur. Özellikle Doğu Anadolu, Azerbaycan ve Zagros bölgesindeki yaylak alanlar konargöçerlerin yoğun olarak hayvancılık yaptıkları yerler idi. Genel olarak bu göçerler tarım yapılan bölgelere ve akarsulara komşu olarak yaşamaktaydılar. Yine askerî hareket zamanında devlet bu göçerlerden yardım almakta idi. Ordular hareket ettiklerinde onlarla beraber hareket eden sayısız hayvan sürüleri özellikle tarım arazilerine büyük zararlar vermekte idi (Petroşevsky, 1344 hş: I, 128-129). Yine *Dustur'ul-Kâtib*'te askerlerin yağmasından geçişleri sırasında tahillara verdikleri zarardan şikâyet eden köylüler olduğunu görmekteyiz. Ayrıca bu dönemde göçerlerin zorla köylülerin mallarına el koyduğuna, ziraatın bu yüzden yapılamadığına ve köylünün fakir düştüğüne de eserde zikredilmektedir (Petroşevsky, 1344 hş: I, 130-131).

Petroşevsky eserinde, Kuhistan tarafında ziraatın tamamen durduğuna, Yezd bölgesindeki kerhizlerin kum ile kapandığına değinmektedir. Doğu Karadeniz dağlarının güneyinde ve Bayburt-Erzincan arasında kalan bölgeye Moğol göçerlerin yerleştiği, bölgeye zarar verdikleri ve bölgedeki köylülerin birçoğunun esir alındığı veya bölgeden firar etmişlerdir. Zengezur bölgesinde ise bin dört yüz köyden XIII. yüzyılın sonuna gelindiğinde 682 köyün geriye kalmıştır (Petroşevsky, 1344 hş: I, 133, 135, 136).

Bu dönemde Irak'ta ise, Fırat ve Dicle nehirlerinden açılan su kanalları tarım için kullanılmaktaydı. Huzistan bölgesinde ise Karun nehrinden tarımda istifade ediliyordu. Hamdullah Müstevfi'ye göre, İlhanlılar otuz beş büyük nehirden âbyârî

yani sulama kanalı olarak istifade etmekteydiler. Decil-i Tester (Kârûn), Âb-i Dezfûl, Morgâb, Zenderûd, Sefidrûd, Şâhrûd, Ferâhrûd, Kerhe, Curcân, Herîrûd, Hîrmend (Hilmend) bu nehirlerden sayılabilir. Genel itibari ile bu nehirler, Azerbaycan ve Huzistan bölgelerini sulamakta idiler (Müstevfi, 1342 hş: 208-220).

Fars bölgesinde ise, tarımda kullanılan üç büyük sed (baraj) bulunmaktaydı. Selçuklular tarafından XII. yüzyılda inşa ettirilen Sed-i Fahrîstan ve Sed-i Kasar, Buveyhîlerden 'Aduddevle (939-983)¹⁶ tarafından yaptırılan Sed-i 'Adudî'den Moğol hâkimiyeti döneminde de istifade edildiği anlaşılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 218-219; Petroşevsky, 1344 hş: I, 205). Bu dönem içerisinde ordunun tarım arazilerinden geçmesi yüzünden zarara uğrayan çiftçilerin kedhuda başkanlığında dîvâna başvurdukları ve o yılki vergiden muaf tutulmaları ile ilgili taleplerinin olduğunu görmekteyiz (Nahçivânî, 1976: 274-275).

Dönemin şair ve yazarları tarafından her fırsatta yöneticinin çiftçiye adil davranması konusunda ikazların yapıldığı da bilinmektedir. Nahçivânî de eseri *Dustûru'l-Kâtib*'de bu konuya şöyle değinmiştir;

اگر شاه داد آیین بود کشاورز را بیل زربین بود

Şâh yasayı uygularsa, çiftçinin küreği altın olur (Nahçivânî, 1964: 171).

Reşîdüddîn'in önemli tarımsal faaliyetleri arasında büyük sulama kanalları inşa ettirmesi ve bu kanalların etrafında yeni köylerin imar edilmesi gösterilmektedir. Fazlullah'ın mektuplarının bir araya getirildiği *Mekâtibât-i Reşîdî* adlı eserde Musul, Malatya ve Diyâr-i Bekr taraflarında bu projelerin hayata geçirildiği anlaşılmaktadır. Diyâr-i Bekr ahalisine ve Anadolu hâkimi olarak zikredilen oğlu Celâlüddîn'e gönderdiği mektuplarda; bölgede yaşayan hâkimleri, naiplerin, kadınların, seyyidlerin, reyanın ve göçerlerin bu kanal çalışmasına dâhil olmaları istenmiş ve Diyâr-i Bekr, Diyâr-i Rebî'a ve Diyâr-i Bekr'e yakın coğrafyalardan kanal inşaatına mezkûr yerlerden yirmi bin kişinin iş gücü olarak toplanması talep edilmiştir. Nehr-i Müstecidde-i Reşîdî olarak adlandırılan ve Dicle nehrinden bir kanal açılarak oluşturulan bu yeni nehrin etrafına on dört yeni köy Reşîdüddîn'in mektubunda belirttiği isimlere göre nehrin iki yakasında da inşa edilecektir (Hemedânî, 1947: 244-245).

Yine Reşîdüddîn'in Anadolu'da memur olan oğlu Celâlüddîn'e gönderdiği mektupta, Malatya bölgesinde Fırat nehrinden bir kanal açılmak sureti ile yeni bir sulama ve nehir inşası projesinden bahsedilmektedir. Bu yeni nehre Gâzân Mahmûd Han'a atfen Nehr-i Müstecidde-yi Gâzânî ismi verilmiştir. Kanal etrafına on köyün kurulması ve Anadolu'dan bu kanal kazısında çalışmak üzere iş gücü toplanması hususu mektupta belirtilmiştir (Hemedânî, 1947: 246-247). Ayrıca Fazlullah'ın kurcusu olduğu Reb'î Reşîdî yakınında kanallar ile su getirilerek bağların kurulduğu

¹⁴ Çağatay hanlığı, Cengiz Han'ın oğlu Çağatay'ın Türkistan bölgesine hâkim olarak kurduğu Moğol devletidir. Bkz. (Yuvalı, 1993: 8, 177-178).

¹⁵ Çoğunlukla Çağataylılara tabii olan ve Horasan'ın doğusunda dağınık olarak yaşayan Moğol kabilesidir. Bkz. (Subaşı, 2019: LXXXIII, 853-886).

¹⁶ Aduddevle, Buveyhîlerin dördüncü hükümdarı olup 978-983 tarihleri arasında hüküm sürmüştür. (Şebânkâreî, 1343 hş: 91).

aktarılmaktadır (Kâşânî, 1348: 116). Bu dönemde Fırat nehrinden açılan bir sulama kanalı ile Kerbelâ'ya tarımsal alanda kullanılmak için su götürülmüş ve şehrin etrafında geniş bağlar, bostanlar ve tarım arazileri oluşturulmuştur (Rahmetî-Fellâhî, 26: 83).

Gâzân Han zamanında Çin ve Hindistan gibi ülkelere elçilerin çeşitli bitki ve ağaçların temini hususunda gönderildiği bilinmektedir (Yûsuffî-Alîasl, 20: 194). Gâzân Han'ın sadece İlhanlı ülkesi içerisinde tarımsal faaliyetlerle meşgul olmaması, aynı zamanda yurt dışında da İlhanlı ülkesinde tarımı geliştirmek tarım ürünlerini çeşitlendirmek için elçiler vasıtası ile girişimlerde bulunduğunu söyleyebilir.

Horasanı her fırsatta tahrip eden Neküderiler, Gâzân Han zamanında Emîr Nevruz'un çabaları sonucunda Horasan ve Herât'tan uzaklaştırılmışlardı. Tarımsal faaliyetleri ile ön çıkan Herât ve çevresinde İlhanlılar tarafından asayiş sağlanınca Neküderi baskısı sebebi ile dağılan Herât ahalisi Gâzân Han'ın fermanı ile bölgeyi tarımsal anlamda mamur etmek için tekrar toplanmaya başlamışlardı (Herevî, 1943: 384).

Nahçivânî'nin *Dustûru'l-Kâtib*'te aktardığına göre, Tebriz yakınlarındaki Mehrânîrûd nehrinin taşması üzerine Tebriz ve civarında bir sel felaketi meydana gelmiş, bu taşkının sebebi olarak da önceden Mehrânîrûd yakınlarında bulunan ve taşkın önlemek amacı ile inşa edilen su kanalının kullanılamaz hale gelmiş olması gösterilmektedir (Nahçivânî, 1976: 481). Ayrıca bu dönemde Mehrânîrûd ve Acı Çay sularının Tebriz yakınlarında sulama için kullanıldığı da bilinmektedir (Yûsuffî-Alîasl, 20: 196). Bu detay bize dönem içerisinde sadece tarımsal sulamada kullanılmak için kanalların inşa edilmediğini ayrıca su baskınlarını engellemek için de kanalların yapıldığını göstermektedir.

Dustûru'l-Kâtib'te kendilerine iktâ verilen askeri yetkililerin imaret ve ziraatla de meşgul olmalarına değinilmiş, resmî yazışmalarda ziraatla uğraşan köylüye nasıl hitap edilmesi gerektiği bahsedilmiştir (Nahçivânî, 1976: 187, 371). Yine çiftçiye gereken tohumun verilmesi, sulu ve kuru tarımın yetkililerin gözetiminde olması hususunda detaylı bilgiler Nahçivânî tarafından aktarılmaktadır (Nahçivânî, 1976: 379-380). Ayrıca reayanın otuz yıl boyunca aralıksız bayındır hale getirdiği tarım arazilerinin mülkiyetinin araziye mamur edenin hakkı olarak görülmekteydi (Rahmetî-Fellâhî, 26: 81).

İlhanlı Ülkesinde Tarım Ürünleri

İlhanlı ülkesindeki tarım ürünlerine dair detaylı bilgileri iki kaynak eser üzerinden edinmekteyiz. Bu kaynaklar, Hamdullah Müstevfî'nin *Nuzhet'ul-Kulûb* ve Reşîdüddîn Fazlullah'ın *Âsâr ve İhyâ* adlı eserleridir. Özellikle bu iki eser, İlhanlı dönemi tarımsal faaliyetlerine ve tarım tekniklerine yer veren önemli kaynaklar niteliğindedir. Bu kitaplar aslında Gâzân Mahmûd Hân döneminde yapılan tarım reformlarını sonucunda Moğol istilası sonrasında İlhanlı ülkesinde kısada olsa, tarımsal bir kalkınma döneminin yaşandığını da bizlere göstermektedir. Eserlerin içeriğine bakıldığında tarımsal

ürünlerin yanında ziraî uygulamalar, sulama sistemleri ve usulleri, tarımsal ekim teknikleri hakkında detaylı bilgiler verilmektedir. Bu kaynak eser, İlhanlı dönemi ekonomik faaliyetleri daha iyi anlamız açısından tarih araştırmacıları tarafından mutlaka değerlendirilmelidir.

Hamdullah Müstevfî-yi Kazvî'nin eserindeki İlhanlı devleti idarî taksimat anlayışına göre, İlhanlı ülkesinde yetiştirilen ürünleri aktaracağız;

Irak-ı Arab: Hamdullah Müstevfî eseri *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta, Kufe şehrinin suyunun Fırat nehrinden karşılandığına, yine Kufe'de hurma bahçelerinin fazlalığına ve burada yetiştirilen karpuzun diğer bölgelerden daha büyük olduğuna değinmiştir. Bağdat'ın sıcak iklim meyveleri ve hurması diğer yerlerden daha güzel olduğunu belirten eser, pamuk ve tahılın bu bölgede çok iyi yetiştiğini de belirtmektedir (Müstevfî, 1342 hş: 30, 34).

Nuzhet'ul-Kulûb'a göre, bu dönemde Basra'da çok fazla bağın bulunduğu ve bu bağların Şat'ul-Arab suyu yükseldiğinde sulandığı, Basra'nın hurmasının kaliteli olup Hindistan ve Çin gibi memleketlere ihraç edildiğine dikkat çekilmekte ve ayrıca Basra'da nar da yetiştirilmektedir. Yazar, Dicle kenarında bulunan Tikrit şehrinde yılda üç kez karpuz hasadı yapıldığını aktarmakta, Tikrit'e yakın Hadise şehrinde birçok bağ bahçenin olduğu ve bu bahçelerin sularını Dicle nehrinden aldığını söylemektedir (Müstevfî, 1342 hş: 39-40).

Kazvî'ye göre, Irak-ı Arab bölgesinde yer alan Hille kentinde dönem itibarı ile yoğun hurma bahçeleri mevcuttur; Bağdat ve Vasıt arasında bir yerleşim olarak belirtilen Deyr-i 'Âkûl şehrinde de hurma bahçelerinin fazlalığına değinilmektedir. Eserde Medain şehrine yakın olan Rumiye'de tarım ürünlerinin bol olduğuna değinilmiş, Sadreyn şehrinde bol hurma ve tahıl yetiştirildiğine ve buranın tarımsal sulama ihtiyacının Fırat nehrinden temin edildiğine yer verilmektedir. Bakuba şehrinde ise bol hurma turuncgil yetişmekte ve buranın suyu Nehrevan ırmağından karşılanmakta ve bütün köylerin tarım arazileri bu nehir sayesinde sulanmaktadır. Yine eserde Mâhûl yerleşiminin Bağdat'ta yakın bir konumda olduğundan burada tarımın Fırat nehri suları ile yapıldığından bahsedilmektedir (Müstevfî, 1342 hş: 40-42). Irak bölgesi hakkında Müstevfî'nin verdiği bilgilere göre, Numaniye'de Hurma bahçeleri bulmakta, Heyt kasabasında hurma, ceviz, badem ve portakal yetişmekte ve bölgeden geçen Fırat nehrinin her iki kısmı bağlarla çevrilidir (Müstevfî, 1342 hş: 46-47).

Reşîdüddîn Fazlullah Hemedânî eseri *Âsâr ve İhyâ*'da buğday ve arpa yetiştiriciliğine uzun ve detaylı bir bölüm ayırmış, buğday ve arpa yetiştiriciliği hakkında bölgelere göre değerlendirmeler yapmıştır. Buğdayın özellikle Bağdat ve çevresinde Fırat nehri suyu kullanılarak bolca yetiştirildiğine, tahıl yetiştiriciliği için yine bu bölgede kuraklık ve yağış durumu göz önünde tutularak nehirlerin önlerinin kapatıldığına ve biriken suyun tahıl tarımı için kullanıldığına

hatta Horasan bölgesinde de bu tarz sulama tekniği ile tahıl yetiştirildiğine, sonradan mamur hale getirilen Medain ve Gazne bölgesinde de buna benzer uygulamalar yapıldığına, büyük nehirlerin bulunduğu tüm vilayetlerde bunun gibi tarımsal amaçlı sulama sistemlerinin mevcut olduğuna değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 121-123, 134).

Yine *Âsâr ve İhyâ*'da, Bağdat'ta turâb adı verilen bir tür buğday ve arpa saklama usulünün kullanıldığından bahsedilmektedir. Bu sakla usulüne göre, yüz men¹⁷ tahılda on men toprak bulunmakta ve bu toprağın tahıl içindeki nemi aldığına böyle arpa ve buğdayın tazeliğini muhafaza ettiğine değinilmektedir. Reşidüddîn eserinde, yeni dikilen ağaçların bulunduğu yere tahıl ekilmesinin ağaç gelişimini olumsuz etkilediğine, Gürcistan bölgesinde ise on altı hatta yirmi hayvanın çektiği pulluklar (kotanlar) ile tahıl arazilerinin sürüldüğü bilgisini paylaşmaktadır. Reşidüddîn'e göre; önemli zirai ürünlerden biri olan şeker kamışı ise Bağdat, Vasit, Bem ve Mekrân bölgesinde yetiştirilmekteydi (Fazlullah, 1368 hş: 182-183). Müstevfi, Irak-ı Arab bölgesine yakın olan Huzistan bölgesinin tarıma çok uygun olduğundan, bu bölgede tahıl ve pamuk tarımı yapıldığından, Cund-i Şapur ve Hüveyze'de şeker pancarı yetiştirildiğinden bahsetmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 110-111).

Irak-ı Acem: Fazlullah'ın *Âsâr ve İhyâ* adlı eserinde, Isfahan için gereken su ihtiyacının, Zend nehrinden alınan su kanalları ile karşıladığına değinmektedir. Isfahan'da elma, armut, üzüm, ayva ve karpuz gibi meyvelerin çok iyi yetiştiğini eserde vurgulamaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 48-49; Fazlullah, 1368 hş: 12, 14-15). *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta ise Isfahan yakınlarındaki Kahab bölgesinin sulama ihtiyacını diğer bölgelerin aksine Zend ırmağından değil de Kariz ırmağından karşıladığına, Isfahan'a yakın olan Firûzân bölgesinin Zend nehri etrafına yayıldığı ve tarım ürünlerinin Isfahan ile aynı olduğuna değinilmektedir. Rey ve Tahran'da nar, armut, şeftali ve üzüm, Verâmîn kasabasında ise pamuk, tahıl ve meyveler yetiştirilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 51-55).

Müstevfi'ye göre; Kazvîn'in suları çeşmelerden karşılanmak, karpuz, kavun, üzüm, ayva, erik, badem ve fıstık gibi ürünlerin çok iyi yetiştirildiğinden bahsedilmektedir. *Âsâr ve İhyâ*'a göre, yılda bir kez Kazvîn'in tarım arazilerini su basmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 19). Ebher vilayetinde tahıl ve meyvenin çokluğundan bahseden Müstevfi; ayva, armut ve kirazın bu vilayette yetiştiğinden bahsetmekte, Âve'de ise tahıl, pamuk ve incir çok iyi yetiştiğine değinmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 59-60).

Nuzhet'ul-Kulûb'un aktardığı bilgilere göre, dönem içerisinde Rudbâr bölgesinde ise yetiştirilen ürünlerin tahıl, üzüm ve pamuk olduğunu Zencan vilayetinde meyve yetişmediğinden yüksek bölgelerde kanatlar sayesinde tahıl tarımı yapıldığını, bu vilayette bulunan Caliz nehri etrafında ise pirinç ekildiğini anlamaktayız. Sâve'de ise pamuk, tahıl, nar, üzüm, elma ve incir tarımı yapılmakta, Sâve'ye yakın olan Baseyn'de tahıl ve meyve iyi yetiştirilmekte ve Târmîn vilayetinde ve bu vilayete bağlı kasabalarda tahılların ve çeşitli meyvelerin

tarımı yapılmaktadır. Kazvîn'in doğusunda bulunan Talekân vilayetinde tahıl tarımı bolca yapılmakta, bunun yanı sıra ceviz ve meyveler az da olsa yetişmekteydi. Kâğızkonân'da ise pamuk tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 61-66).

Müstevfi'ye göre; Peşkel vilayetinde tahıl, ceviz ve meyve; Kum şehrinde ise pamuk, tahıl, karpuz, incir, fıstık ve nar yetiştirilmekte, Kâşân'da karpuz ve üzüm tarımı öne çıkmaktadır. Tefreş ve Zevâre vilayetinde ise pamuk, meyve ve tahıl çok iyi yetiştirilmekte, Sûs şehrinde turunçgiller, Lerdekan'da üzüm, Burûcerd'de safran, Hürremâbâd'da ise hurma tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 67-70).

Nuzhet'ul-Kulûb'ta Hemedan vilayetinde tahıl, Esedâbâd'da tahıl, üzüm, meyve ve pamuk tarımının yapıldığı belirtilmektedir. Yazar tarafından aktarılanlara göre; Irak-ı Acem vilayetleri arasında belirtilen Rûdrâver vilayetinde safran, Nihavend'de üzüm, tahıllar, Yezd'de ise meyve, pamuk ve tahıllar meşhurdur (Fazlullah, 1368 hş: 4; Müstevfi, 1342 hş: 71-74). *Âsâr ve İhyâ*'da baklanın her vilayette yetiştirildiği, Kâşân'da da bakla tarımının yapıldığı, ayrıca Kazvîn'de nohut yetiştirildiği yapıldığına değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 145-146, 157).

Azerbaycan: Hamdullah Müstevfi'nin eserine göre, Tebriz civarında birçok bağın mevcut olduğu, bu bağların sularını Sehend dağından aldığı, bağları sulamak için dokuz yüzden fazla kuyunun açıldığı belirtilmektedir. Zâhid kerhizi (su kanalı) Rey kapısı bölgesine, Zaferânî kerhizi Nârmîyân kapısı bölgesine ve Reşidî kerhizinin suları da iki kanaldan bağlara ulaşmaktadır. Tebriz'de tahıl, baklagiller ve meyveler çok iyi yetişmektedir. Özellikle armut, ayva ve üzümün çeşitli türleri yetiştirilmektedir. Serderûd bölgesinde ise, Serderûd nehrinin suları ile tahıl, Ervenek'te üzüm, tahıl ve meyve, Rûdkâb'da ise tahıl tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 77, 79).

Nuzhet'ul-Kulûb'ta Gâzân Han tarafından imar edilen Ucân'da ve Erdebil'de ise tahılların yetiştirildiği bahsedilmektedir. Halhâl bölgesindeki dağdan çıkan iki değirmen çalıştıracak güçte olan bir akarsu vasıtası ile tarım yapılmakta ve Şahrûd civarında tahıl tarımı yetiştirilmektedir. Esere göre, Pîşkin vilayetinin tarım ürünleri tahıl, meyveler ve cevizdir. Müstevfi'nin eserinde Aher bölgesinde tahıl, pamuk ve meyve yetiştirilmekte olup su kanalları açısından bölge zengindir. Merdân-i Nekîm'de tahıl, pamuk ve pirinç tarımı yapılmaktadır. *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta Hoy, Selmas ve Merend civarında üzüm, tahıllar ve meyveler yetiştirildiğine değinilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 80-88). Gâzân Han zamanında Tebriz civarında incir ağacı yetiştirilmeye çalışılmıştır (Yûsuffî-Alîasî, 20: 194).

Nahçıvan vilayetinde üzüm, pamuk ve meyveler yetiştirilmekte olup bölge oldukça bağılıktır. Bilkân'da tahıl ve pamuk, Bedre'de fındık Bakuye'de tahıl yetişmektedir. Gürcistan vilayetleri içinde Elan ve Ani'de tahıl, Tiflis'te tahıl ve meyveler yetişmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 89-94). Reşidüddîn, Cürcân vilayeti ve köylerinde kaliteli unun yetiştirildiğinden, kestanenin Gürcistan vilayetinde mevcut olduğundan, iğdenin her eyalette bulunduğu ve kızılıcığın

¹⁷ Men hakkında bkz. (Özgül, 2009: 314).

Tebriz, Nahcivan, Gence ve Gürcistan'da yetiştirildiğinden bahsetmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 40, 42, 43, 46).

Sulama yapılmadan uygulanan tahıl tarımına, Fars bölgesinde Dîm, Azerbaycan bölgesinde ise Diye adı verildiğine özellikle değinen Fazlullah; bu usul ile ekilen buğdayın daha kaliteli olduğundan bahsetmekte, bu usul ile yetişen kaliteli buğdayın on men unundan on yedi veya yirmi men ekmek ürettiğini aktarmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 134).

Anadolu: Hamdullah Müstevfi'nin *Nuzhet'ul-Kulûb* adlı eserinde XIII. yüzyıl Anadolu coğrafyası hakkında vergi ve tarım hususunda önemli ve detaylı bilgiler aktarılmakta, esere göre; Sivas şehrinde tahıl, Elbistan'da tahıl ve meyve, Erzincan'da tahıl, meyve ve üzüm, Erzurum'da tahıl yetiştirilmektedir. Müstevfi'nin eserinde Aksaray tahıl, meyve ve üzüm, Amasya, Bolu ve Samsun'da ise her türlü meyvenin özellikle elmanın iyi yetiştiğine Bayburt'un ise bağların az olduğuna değinmekte, Konya'da tahılın ve meyvelerin yetiştiğinden, bağların bolluğundan bahsetmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 94-98).

Müstevfi ve Fazlullah'ın aktardığı bilgilere göre, Malatya'da akarsu ve otlakların çok fazla olduğu anlaşılmakta; ayrıca yazarlar, Malatya'da tahıl, kaysı, pamuk, ayva ve meyvelerin bolca yetiştiğine, Niğde ve Niksar'da üzüm bağlarının fazlalığına değinmektedir. Ahlat'ta meyvelerin yetiştiğine, Erciş'te üzüm, pamuk, tahıl tarımı yapıldığına *Nuzhet'ul-Kulûb* ve *Âsâr ve İhyâ*'dayer verilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 99-101; Fazlullah, 1368 hş: 14-15).

Reşidüddîn'in eserinde vişne, Anadolu'da bolca yetişmekte, vişne yetiştiriciliği Malatya'da yapılmakta ve yine kiraz meyvesinin Anadolu'da bulunduğu da değinilmektedir. Ayrıca Reşidüddîn, Anadolu'da meyvelerin kurutulmuş muhafaza edildiğinden bahsetmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 20). Fazlullah, bademin her vilayette farklı cinslerde mevcut olduğuna, cevizin farklı cinslerde her vilayette hatta köyde yetiştirildiğine ve fıstığın diğer meyvelerden daha kıymetli görülerek yetiştirildiğinden bahsetmektedir. Yine Gürcistan vilayetinde fındığın bol olduğu ayrıca fındığın Diyâr-i Bekr ve çevresinde de mevcut olduğu eserden anlaşılmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 21, 23, 28, 30). *Âsâr ve İhyâ*'da dutun her vilayette yetiştiğine ve özellikle Kemah'ta yetiştirilen dutun tatlı olması ile meşhur olduğuna, Kemah dutunun kurutulduğuna ve ipek böceği yetiştiriciliğinde dut yapraklarının kullanıldığına değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 30-31).

İlhanlılar zamanında Anadolu'da yetiştirilen özellikle dokumacılıkta kullanılan keten bitkisi, tohumundan çıkarılan yağ ile aydınlatmada da istifade edilen kıymetli bir tarımsal ürün idi. Keten tarımı Fazlullah'a göre Anadolu'da özellikle Konya, Akşehir, Alaiye ve Antakya'da yapılmaktaydı. Anadolu dışında Bağdat, Hille ve Vasit'ta da keten ekilmekteydi (Fazlullah, 1368 hş: 158).

Diyâr-i Bekr ve Rebî'a: *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta bu vilayetin dâhilinde yer alan Erbil'de tahıl ve pamuk, Diyâr-i Bekr'de tahıl ve pamuk, Resulayn'da tahıl, üzüm ve pamuk, Sincar'da üzüm, sumak, zeytin ve meyve tarımı yapılmaktadır. Müstevfi, Mardin'de ise tahıl, pamuk ve meyvelerin, Meyyafarikin'de çeşitli meyvelerin, Nusyabin'de yine farklı meyvelerin ve özellikle üzümün çok iyi yetiştiğine değinmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 103-106). *Âsâr ve İhyâ*'da baklanın her vilayette yetiştirildiği özellikle Diyâr-i Bekr çevresinde bolca bakla tarımının yapıldığı ve özellikle Diyâr-i Bekr baklasının büyük ve tatlı olduğuna değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 145-146, 157).

Fars: Müstevfi eserinde Fars bölgesinin önemli şehirlerinden olan Şîrâz ve çevresi için tahıl, pamuk ve meyvelerin bolluğuna değinmekte ve bu bölgenin ana tarım ürünlerinin tahıl ve hurma olduğuna işaret etmektedir. *Nuzhet'ul-Kulûb*'a göre Şîrâz'a yakın yerleşimlerden olan Saadet'te ise hububat, Haber'de meyve, Hatizir ve Hanifkan, Remzevân, Dâzîn ve Devân'da pamuk, tahıllar ve meyve yetiştirilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 115-117). Yine Fars bölgesine bağlı bir bölge olan Serâf'ta yağmur suları biriktirilerek hurma, meyve tarımı yapılmakta ayrıca Samkân ve Hîrek'te ceviz, hurma ve turunçgiller yetiştirilmektedir. Kerân ve İrâhîstân'da kuru tarım ile tahıl, Kuvâr'da ise kanallardan gelen sular ile badem yetiştirilmekte, Beşâver bölgesinde ise turunçgiller, pirinç, hurma ve pamuk tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 117-119, 126).

Âsâr ve İhyâ'da yazar, Fars bölgesinde yetiştirilen beyaz ve kırmızı buğdayın varlığından bahsetmekte, Berhene adı verilen bir tür arpanın Kum'da yetiştirildiğinden ve bu arpa cinsinin Tibet bahşileri tarafından bolca tüketildiği bilgisini de paylaşmaktadır. Fazlullah, bazı vilayetlerde ise siyah arpa cinsinin yetiştirildiği ve bu cins arpanın kaliteli oluşu nedeni ile hayvanlara az miktarda verildiğine değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 136-137).

Kirmân, Hürmüz, Kuhistan ve Nîmrûz: Müstevfi eseri *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta Kirmân bölgesi içerisinde bulunan Cîreft bölgesinde ve Habîs'te hurma bahçelerinin bulunduğunu aktarmaktadır. Hürmüz bölgesinde çok iyi hurma ve şekerpancarı yetişmektedir. Yine Kirmân bölgesine bağlı olan Cermek'te hurma, yetişmekte ve Best'te tahıl ve meyve tarımı yapılmaktadır. Müstevfi'ye göre Terşiz bölgesinde de üzüm, tahıl ve incir, Tûn'da karpuz, ceviz, badem meşhurdur. Kuhistan bölgesinde yer alan Kâin bölgenin önemli yerleşimlerinden olup burada tahıl, üzüm ve meyve yetişmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 140-146).

Horasan ve Mâzenderân: *Nuzhet'ul-Kulûb*'ta Horasan bölgesi hakkında idarî, malî ve zirâî açıdan detaylı bilgiler aktarılmaktadır. Esere göre, İsfarayn'de çeşitli meyve sebze yetiştirmekte, Beyhak'da tahıl ve üzüm tarımı yapılmaktadır. Câcerm'de tahıl ve bolca meyve, Habuşân'da tahıl, üzüm ve pamuk, yetişmektedir. Yukarıda detaylıca yer verdiğimiz Horasan dâhilinde bulunan Herât ve çevresi Ögedey Kaan zamanından beri tarımsal açıdan önem verilen

bir bölgedir. Herî nehrinin suları ile sulanan Herât'ta meyvelerden karpuz, üzüm ve tahıllar çok iyi yetiştirilmekteydi. Baherz'de ve Câm'da çok iyi ve lezzetli üzüm tarımı yapılırdı. Havf bölgesinde karpuz, üzüm, incir ve nar, Zâve'de ise pamuk ve tahıllar yetiştirilmektedir (Müstevfi, 1342 hş: 149-154).

Müstevfi'ye göre Horasan'ın önemli şehirlerinden olan Belh çevresinde üzüm ve karpuz, Cevizcan ve Haltan'da pamuk, meyveler ve tahıl, Semâncân'da üzüm, fıstık, incir tarımı yapılmaktadır. Talikân ve Faryâb'ta tahıl ve meyve, Merûrûd nehri ile sulanan Merv'de tahıl yetiştirilmektedir. Serahs bölgesinde üzüm ve karpuz tarımı yapılmaktadır (Müstevfi, 1342 hş: 155-158). İlhanlılar zamanında Mâzenderân mıntıkasında Cürcân bölgesinde tahıl hurma üzüm, Esterâbâd'da tahıl ve meyveler, Âmul'da turunçgiller, sebze, hurma ve ceviz, Sârî civarında tahıllar ve pamuk, Damgân vilayetinde tahıllar, meyveler, Simnân'da tahıl, fıstık, erik ve nar yetiştirilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 19; Müstevfi, 1342 hş: 159-161).

Âsâr ve İhyâ'dan edinilen bilgiye göre, bu dönemde her eyalette buğdayın farklı cinslerinin yetiştirildiği anlaşılmaktadır. Reşidüddin eserinde özellikle Horasan'da yetiştirilen buğday ve arpanın daha büyük ve uzun olduğu, başağın her iki kenarından buğday ve arpanın tane sayılarının bazen altı bazen de yedi taneli olduğuna değinmiştir (Fazlullah, 1368 hş: 136).

Reşidüddin *Âsâr ve İhyâ*'da, Gâzân Han zamanında ziraatı yapılması amacı ile Mâzenderân civarında pirincin ekildiğine, Gilân ve Mâzenderân bölgelerinde pirinç tarımının yapıldığına, Vasit ve Mugan'da pirincin bolca ekildiğine, Gilân vilayetinde pirinç yetiştirilmek için havuzlar yapıldığına, Mâzenderân, Gurgân ve Esterâbâd'da her mevsim pirinç ekildiğine ve Gilân pirincinin diğer pirinçlerden daha iyi olduğuna değinmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 147-149). İlhanlı ülkesinde bu dönemde pamuk, Horasan'da özellikle Kuhistan bölgesinde, Yezd ve Erdekân'da tarımı yapılan ve gayet yumuşak olma özelliği ile bilinen bir zirai ürün idi. Ayrıca pamuğun Musul, Erbil ve Isfahan'ın bazı köylerinde de yetiştirildiği Reşidüddin tarafından aktarılmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 163).

Yukarıdaki vilayetlerdeki tarımsal ürünlere ek olarak *Âsâr ve İhyâ*'da; Rüstendâr, Şebânkâre, Bağdat, Şuşter ve Kufe'de narenciye ve limon yetiştiriciliğinin mevcut olduğu hatta Mardin bölgesinde bile kışların ılık geçtiği dönemlerde limonun yetiştiğini özellikle vurgulamaktadır. Şuşter'de ise üzüm tarımı da yapılmaktadır (Fazlullah, 1368 hş: 50, 52, 54). *Âsâr ve İhyâ*'da Mugan, Errân, Isfahan ve Ebher'de gül yetiştiriciliği yapıldığına; Mardin ve Tebriz'de yasemin ağaçlarının bulunduğu; Arguvan ağacının ise Nahcivan ve Isfahan'da varlığından bahsedilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 64, 67, 68). Eserde zeytin ağacından yağ ve sabun yapımı için istifa edildiğine, farklı cinsleri ile zeytin ağacının mevcut olduğundan, Vasit ve Hürmüz civarında az da olsa Hindistan cevizi ağacı bulunduğu bahsedilir (Fazlullah, 1368 hş: 69, 74).

Âsâr ve İhyâ'da, karpuzun ülkenin her vilayetinde yetiştiğine, salatalığın Mâzenderân, Gilân, Isfahan, Bağdat ve Diyâr-i Bekr'de bolca yetiştirildiğine, Basra, Hürmüz, Şuşter, Bağdat, Musul, Erbil, Şîrâz ve Isfahan'da patlıcan tarımının yapıldığına değinilmiştir (Fazlullah, 1368 hş: 169, 179-180, 186-187). Fazlullah eserinde Bağdat'ta yetiştirilen reyhanın meşhur olduğu, Kuhistan, Bircend, Hemedân, Kum ve Nihavend'de safran tarımı yapıldığı, Kirmân'da ise kimyonun bolca bulunduğu, Diyâr-i Bekr, Isfahan, Bağdat, Anbar, Horasan ve Fırat nehri boyunca kabağın yetiştirildiği bilgisini vermektedir (Fazlullah, 1368 hş: 161, 187, 188-189, 204). Eserde ayrıca Tebriz, Meraga, Sultaniye, Bağdat, Şîrâz ve Hemedân'da marul; Azerbaycan, Meraga, Diyâr-i Bekr ve Bağdat'ta turp; Azerbaycan, Isfahan ve Şîrâz'da genel olarak her vilayette soğan ve sarımsak tarımının yapıldığına değinilmektedir (Fazlullah, 1368 hş: 191-195).

SONUÇ

İncelememizde, XIII. yüzyılın başlangıcından XIV. yüzyılın ilk yarısına kadar Moğol İrani'nde ve sonrasında Yakınoğu bölgesinde bu bölge için önemli rol oynamış olan İlhanlı Devleti'nin hâkimiyeti zamanında tarımsal faaliyetleri ve üretimi ele almaya çalıştık. Bu dönemin tarımsal sürecini değerlendirirken dönemin kaynak eserleri ışığında Moğol istilasının getirdiği büyük iktisadî ve demografik yıkımın etkilerini tarım alanında ele almaya gayret ettik.

Çalışmamızda 1220 sonrasındaki büyük tahribatı takiben 1231'den 1339 tarihine yani İlhanlı Devleti'nin siyasî olarak son buluşuna kadar tarımsal faaliyetlerin ve kalkındırma hareketlerinin farklı dönemler içerisinde gerçekleştirilmeye çalışıldığını gördük. Bu süreçte, pek de başarılı olamayan tarımsal reformları ve faaliyetleri 1231-1256, 1256-1295 ve 1295 tarihi sonrasında genel hatları ile değerlendirdik.

İlk dönem itibarı ile Ögedey Kaan zamanında özellikle Horasan bölgesinde yapılmak istenen tarımsal düzenlemenin Ögedey Kaan'ın ölümünden sonra Moğol Devleti'nin bir müddet siyasî çalkantı dönemine girmesi ile başarısız olduğunu söyleyebiliriz. Yine Ögedey Kaan zamanında Horasan coğrafyasına atanan sivil valilerin imar faaliyetlerinin de bölgedeki Moğol devlet adamlarının siyasî çekişmeleri sonucunda etkili olmadığı anlaşılmaktadır.

Mengü Kaan'ın tahta çıkması ve kardeşi Hülegü'yü Yakınoğu'ya tayin etmesi ile İlhanlı hanedanı hâkimiyetinin mezkûr coğrafyada tesis edildiği ve Hülegü zamanından itibaren Horasan, Irak-ı Acem ve Irak-ı Arab bölgelerinde tarımsal üretime geçilmesi için bazı hazırlıkların ve faaliyetlerin yapıldığını söyleyebiliriz. Bu tarımsal faaliyetler ve sulama projeleri İlhanlı bürokratlarının özellikle Cüveynî ailesinin teşviki ve gayretleri ile gerçekleşmiştir. Fakat Cüveynî ailesinin vezaretten uzaklaştırılması, İlhanlı hanedanı arasındaki siyasî çekişmeler ve tüm bunların getirdiği iktisadî çöküş tarımsal alandaki faaliyetlerin yeniden durmasına sebep olmuştur.

1295 tarihinden sonra Gâzân Mahmûd Han'ın İlhanlı tahtına oturması, siyasî iktidarın tekrar tesis edilmesi ve Vezir Reşidüddin Fazlullah Hemedânî'nin tarım alanına özel ilgi

duyması Gâzân Han dönemini diğer alanlarda olduğu gibi zirai anlamda da tam bir kalkınma, yenilenme ve düzenlenme çağı haline getirmiştir. Özellikle Reşidüddîn'in büyük sulama projeleri ve tarım ürünlerine bir botanik bilimci hassasiyetiyle ilgi duyması, bu dönemi, tarımsal faaliyetler yönünden Dünya Tarihi ve Ön Asya Türk Tarihi açısından önemli ve üzerinde detaylı araştırma yapılması hususunda ilgi çekici kılmaktadır.

Sonuç olarak; Moğol istilasının getirdiği büyük yıkım tarımsal alanda yıkıma sebep olmuş, bu yıkım sürecinin dolay olarak ülke malî yapısına ağır bir darbe vuracağı Moğol devleti bürokratları tarafından anlaşılmış, tüm uğraşlara rağmen tarımsal üretim eski seviyesine ulaştırılamamış ve hatta çoğu zaman tarımsal kalkınma çabaları sonuçsuz kalmıştır.

Tarımsal kalkınma faaliyetlerinin mezkûr coğrafyada yarım ve sonuç kalmasının yanında, ele aldığımız dönem içerisinde; Ögedey Kaan, Körgüz, Harlıg, İzzeddîn Mukaddem, Melik Mecdeddîn, İlhan Hüleğü, Şemseddîn Cüveynî, Atamelik Cüveynî, Gâzân Han ve Reşidüddîn Fazlullah gibi Moğol idaresinin önde gelen isimlerinin ziraatın yeniden canlanması için faaliyetlerde bulduklarını kaynaklardan takip edebilmekteyiz. Kaynaklardan anlaşıldığı üzere, ismi zikredilen bu şahıslar faaliyetlerini; Horasan, Fars, Irak-ı Acem, Irak-ı Arab, Diyâr-i Bekr, Diyâr-i Rebî'a ve Azerbaycan bölgelerinde daha çok yoğunlaştırmışlardır. Gâzân Mahmûd Han dönemi ile yeniden ele alınan tarımsal reform çalışmaları daha etkin bir şekilde yürütülmüş ve *Nuzhet'ul-Kulûb*, *Âsâr ve İhyâ* ve *Mekâtibât-i Reşidî* adlı eserlerden anlaşılacağı üzere tarımsal alanda belirli bir iyileşme ivmesi de dönem içinde kazanılmıştır. XIII. yüzyıl Moğol tarihinin kaynak eserlerinde bizlere satır aralarında aktarılan tarım ile ilgili bu bilgiler; Moğol döneminin sadece büyük bir yıkım zamanı olmadığını aynı zamanda, dönemin devlet adamlarının uğraşları ile tarımsal alanda sonuçları müsbet olmasa da bazı kalkınma faaliyetlerinin gerçekleştirilmeye çalışıldığını bizlere göstermektedir. Tarih araştırmacıları tarafından dönemin, siyasî ve askerî seyrinin yanında, özellikle bayındırlık çalışmaları ve kültürel faaliyetler bağlamında da incelenmesi gerektiği kanaatindeyiz.

KAYNAKÇA

- Ârifnîyâ, M. (1387 hş.), “Kârgerdhâyî ‘İtikâdî Nehâd-i Vezâret der ‘Ahd-i İlhanân”, Zâmâne, 73-74: 33-36.
- Âştîyânî, A. İ. (1374 hş.), *Târîh-i Mogül ve Evâyil-i Eyyâm-i Teymürî*, I-II, Tahrân.
- Benâketî, (1348hş.), *Târîh-i Benâketî*, Tahrân.
- Beyânî, Ş. (1993), *Dîn ve Devlet der İran ‘Ahd-i Mogül*, I-II, Tahrân.
- Carpini, P. (2014), *Plano Carpini'nin Moğolistan Seyahatnâmesi (1245-47)*, Ankara.
- Cüveynî, A. (1329 hş.), *Târîh-i Cihânguşâ*, I-II-III, Tahrân.
- Dayı, Ö. (2020), *Moğolların Teşkilat ve İdarî Tarihi*, Ankara.
- Dihhudâ, A. E. (1373 hş.), “Bâliş”, *Lugatnâme*, III, Tahrân, 3489.
- Dihhudâ, A. E. (1373 hş.), “Atâ Melik Cüveynî”, *Lugatnâme*, X, Tahrân, 14065.
- Ebrû, H. (1370 hş.), *Coğrafyâ-yi Târîh-i Horâsân der Târîh-i Hâfiz Ebrû*, Tahrân.
- Hândmîr, (1333 hş.), *Habîbu 's-Siyer*, I-III, Tahrân.
- Hâfî, F. A. (1341 hş.), *Mecmel-i Fasîhî*, I-II-III, Meşhed.
- Hemedânî, R. F. (1947), *Mekâtibât-i Reşîdî*, Lahor.
- Hemedânî, R. F. (1368 hş.), *Âs'ar ve İhyâ*, Tahrân.
- Hemedânî, R. F. (1374 hş.), *Câmi'u't-Tevârih*, Tahrân.
- Herevî, S. (1381 hş.), *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, Tahrân.
- Herevî, S. (1943), *Pîrâste-i Târîhnâme-i Herât*, Kalkuta.
- Kâşânî, E. M. (1348 hş.), *Târîh-i Olcâyût*, Tahrân.
- Kazvîni, H. M. (1342 hş.), *Nuzhet'ül-Kulûb*, Tahrân.
- İsfizârî, M. (1339 hş.) *Ravzât'ul Cennet*, I-II, Tahrân.
- Marshall, R. (1996), *Doğudan Yükselen Güç Moğollar*, İstanbul.
- Mîrhând, (1339 hş.), *Târîh-i Ravzatu's-Safâ*, I-XI, Tahrân.
- Munferd, M. F. - Târim, M. (1384 hş.), “Berresîyî Vazî'yet-i İktisâdîyî Reb'-i Reşîdî der Devre-i İlhanî”, *Faslnâme-i 'İlmî-Pejüheşî 'Ulûm-i İnsânî*, 55: 106-138.
- Nahçivânî, H. (1964), *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, I-II, Moskova.
- Nahçivânî, H. (1976), *Dustûru'l-Kâtib fi Ta'yînu'l-Merâtib*, I-II, Moskova.
- Nesevî, (1366 hş.), *Sîretu's-Sultân Celâleddîn Mengübürtî*, Tahrân.
- Özgüdenli, O. G. (2006), *Ortaçağ Türk-İran Tarihi Araştırmaları*, İstanbul.
- Özgüdenli, O. G. (2007), “Ögedey Han”, *DİA*, XXXIV, İstanbul, 21-22.
- Özgüdenli, O. G. (2009), *Gâzân Han ve Reformalar (1295-1304)*, İstanbul.
- Petroşevsky, I. P. (1344 hş.), *Keşâverzî ve Münâsebet-i Erzî der İran ‘Ahd-i Mogül*, I-II, Tahrân.
- Rahmetî, M.-Fellâhî, V. (1394 hş.), *Tesîr-i İslâhât-i Gâzân ber Vazî'yet-i Keşâverzî Kalemürü-i İlhanî*, *Feslnâme-i İlm ve Pejüheşî Târîh-i İslâm ve İran*, 26, 71-98.
- Rezevî, E. (1388 hş.), *Siyâset ve İktisâd der ‘Ahd-i İlhanân*, Tahrân.
- Sa'îdlü, H. (1366 hş.), *Mesâil-i Keşâverzî der İran*, Tahrân.
- Subaşı, Ö. (2019), “Moğol Neküderilerin Kökeni ve Faaliyetleri”, *Belleten*, LXXXIII, 853-886.
- Şa'bânî, R-Emîrî, Z. (1390 hş.), “İkdâmât-i Hânedân-i Cüveynî der Zâmân-i Mogül”, *Faslnâme-i 'İlmî- Pejüheşî Moskoviyye*, 16: 105-117.
- Şebânkâreî, (1343 hş.), *Mecma'u'l-Ensâb*, Tahrân.
- Şîrâzî, Ş. A. F. (1346 hş.), *Tahrîr-i Târîh-i Vassâf*, Tahrân.
- Tûsî, M. E. E. (1388 hş.), *Ferheng-i Lugât-i Edebî*, I-II, Tahrân.
- Uyar, (2020), *İlhanlı Devleti'nin Askerî Teşkilatı*, Ankara.
- Yâverî, A. R. (1359 hş.), *Mukaddemeî ber Şenâht-i Keşâverzî-yi Sonnetî der İran*, Tahrân.
- Yûsuffîr, Ş-Alîasl, P. (1390 hş.), *Keşâverzî ve Umûr-i Zira'î Tebrîz der Dovre-i Gâzân*, *Mecelle-i Târîh*, 20, 188-205.
- Yuvalı, A. (1993), *Çağatay Hanlığı*, *DİA*, 8, 177-178.
- Yuvalı, A. (1996), *Gâzân Han*, *DİA*, 13, 429-431.

EXTENDED ABSTRACT

In our review, XIII. the beginning of the century XIV. We tried to deal with the agricultural process during the domination of the Ilkhanid State, which played an important role in Mongolian Iran until the first half of the century and the Near East region after that. While evaluating this process, we evaluated the effects of the great economic and demographic destruction brought about by the Mongol invasion in the field of agriculture in the light of the literature of the period.

In our study, following the great destruction after 1220, we saw that agricultural activities and development movements took place in different periods from 1231 to 1339, that is, until the political final invention of the Ilkhanate State. In this context, we evaluated the agricultural reforms and activities that were not very successful after 1231-1256, 1256-1295 and 1295.

As of the first period, we saw that the agricultural arrangement that was intended to be made especially in the Khorasan region during the time of Ögedey Kaan failed after the death of Ögedey Kaan, with the Mongolian State entering a period of political turmoil. We also see that the construction activities of the civil governors who were appointed to the Khorasan geography during the time of Ögedey Kaan were not effective as a result of the political conflicts of the Mongolian statesmen in the region.

With the ascension of Mengü Kaan and the appointment of his brother Hülegü to the near east, we came to the conclusion that the İlhanlı family was established in the aforementioned geography and that agricultural activities were carried out in Khorasan and Iraq-i Persian, Iraq-i Arab regions since the time of Hülegü. These agricultural activities and irrigation projects were carried out with the encouragement and effort of the İlhanlı bureaucrats, especially the Cüveynî family. However, the exclusion of the Cüveynî family from the vizier, the political conflicts between the Ilkhanid dynasty and the economic collapse brought about by all these caused the activities in the agricultural field to cease again.

After 1295, Gâzân Mahmud Han's ascension to the Ilkhanid throne, the reestablishment of political power and the special interest of the Vizier Reşiddîn Fazlullah in the field of agriculture made the Gâzân Han period a full age of development, renewal and regulation in terms of agriculture as in other fields. Especially, Reşiddîn's interest in large irrigation projects and agricultural products with a botanical scientist sensitivity makes this period important in terms of agricultural activities, World History, Front Asian history and General Turkish History, and it is interesting to do detailed research on it.

XIII. The Mongol invasion, which affected Khorasan, Iran, Azerbaijan, Iraq and Persian regions at the beginning of the century, not only changed and transformed these regions in political and military terms, but also directed them to a different course in social, cultural and economic channels. With this state, the aforementioned geography, which is the focus of our study, has suffered a great destruction in terms of population and agriculture. The destruction caused by the Mongolian military operation economically brought the region to the match of extinction. Especially after 1231 when governors were appointed to the region and 1256, when the Ilkhanate state was established, the efforts to make this geography prosperous again are remarkable in agricultural terms. Considering the overall development activities implemented in every field, it is aimed to revive agricultural production first in order to correct the deteriorating economic structure. XIII in our study. Although this region, which has witnessed many military turmoil throughout the century, has not been able to achieve certain success, we will examine the development activities and production in the agricultural field, especially within the framework of the Ilkhanid state.

As a result; The great destruction caused by the Mongol invasion caused destruction in the agricultural field, it was understood by the Mongolian state bureaucrats that this destruction process would be a heavy blow to the financial structure of the country, despite all efforts, agricultural production could not be brought to its previous level and even agricultural development efforts were inconclusive. The agricultural reform studies, which were reconsidered during the period of Gâzân Han, were carried out more effectively and as it can be understood from the works named *Nuzhet'ul-Kulüb, ârsâr ve İhyâ* and *Mekâtibât-i Reşîdî*, they gained a certain improvement. This information, which is conveyed to us between the lines in contemporary source works, shows us that the Mongolian period was not only a time of great destruction, but also that some development activities were tried to be carried out in the agricultural field with the efforts of the statesmen of the period. We believe that especially the period should be examined in terms of public works and cultural activities besides the political and military point of view by history researchers.

OSMANLI – İRAN RESMÎ YAZIŞMALARINA GÖRE OSMANLI DEVLETİ'NİN NADİR ŞAH VE CAFERİLİK MEZHEBİNE YAKLAŞIMI (1736-1746)

Ersin KIRCA^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Kocaeli Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü, Yeniçağ Tarihi Ana Bilim Dalı

*ersin.kirca@kocaeli.edu.tr

+ORCID: 0000-0003-1594-535X

Öz- 1736'da İran Şahı seçilen Nadir Şah Caferîlik mezhebini devletin resmî mezhebi ilan etti. Böylece kendi ülkesinde yaşayan Şii ve Sünni halk arasındaki gerilimi ortadan kaldırmak istiyordu. Aynı zamanda Safevîler ile Osmanlı Devleti arasında mezhep nedeniyle yüzyıllardır devam eden çatışmayı sona erdirmeyi düşünüyordu. Nadir Şah bu nedenle Caferî mezhebinin Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak tanınması ve Caferîlere Kâbe'de cemaatle namaz kılma hakkı verilmesine çok önem verdi. Ayrıca Osmanlı ülkesindeki İranlı esirlerin serbest bırakılması ve İranlı hacıların diğer Müslümanlar gibi rahatlıkla hacca gidip gelmesini talep etti. Osmanlılar Nadir Şah'ın esirler ve hacılar ile ilgili isteklerini kabul ettiler, fakat mezhep ile ilgili talebini kabul etmediler. Osmanlı ulema ve devlet adamları Caferîlere Kâbe'de cemaatle namaz kılma hakkı tanındığı takdirde bunun mutaassıp halk katında fitneye ve devletin itibarının zedelenmesine neden olacağını düşünüyordular. Ayrıca Caferî Mezhebi'nin sahih bir mezhep olmadığına inanıyorlardı. Nadir Şah 1743 yılında Necef'te Şii ve Sünni din adamlarını toplayarak Caferî mezhebinin sahih bir mezhep olduğuna dair bildiri yayınlattı. Fakat Osmanlılar bu bildiriye itibar etmediler. Nadir Şah 1743-1746 yılları arasında Osmanlı Devleti ile savaştı. Nadir Şah 1746'da Osmanlılara karşı galip gelmesine rağmen mezhep konusundaki isteklerinden vazgeçmek zorunda kaldı.

Anahtar Kelimeler- Nadir Şah, Caferîlik, mezhep, Necef Bildirisi.

OTTOMAN EMPIRE'S APPROACH TO NADİR SHAH AND JAFARISM SECT ACCORDING TO OTTOMAN - IRAN OFFICIAL CORRESPONDENCE (1736-1746)

Abstract – Nadir Shah was elected as the Shah of Iran in 1736. He declared the Jaffarism sect as the official sect of the state. He was thinking of ending the conflict between the Safavids and the Ottoman Empire. Therefore Nadir Shah gave great importance to the official recognition of the Caferi sect by the Ottoman Empire and the right to pray in congregation in the Kaaba. He also demanded the release of the Iranian prisoners in the Ottoman country and the pilgrimage of Iranian pilgrims to and from the pilgrimage comfortably like other Muslims. The Ottomans accepted items of prisoners and pilgrims, but did not accept sect item. The Ottoman ulama and statesmen considered that the Caferis were given the right to pray in congregation in the Kaaba as a result of strife and damage to the state. It was also known that the Jafari Sect was not an authentic sect. Nadir Shah gathered Shiite and Sunni clergy in Najaf in 1743 and published a declaration regarding the Jafari sect from a sound sect. But the Ottomans did not respect this declaration. Nadir Shah fought with the Ottoman Empire during 1743-1746, but eventually had to give up sectarian consciousness.

Keywords – Nadir Şah, Caferism, sect, Necef Declaration.

GİRİŞ

1736 yılında Mugan sahrasında İran'ın yüksek rütbeli ordu komutanları, emirler, aşiret reisleri, mollabaşılar, halktan ileri gelen kişilerin katıldığı büyük bir kurultay toplandı ve bu kurultayda alınan karar sonucu 8 Mart 1736'da Nadir Ali Han, III. Abbas'ın yerine resmen İran Şahı seçildi (Shahed, 2016: 235, Minorsky – Aktepe, 1988: 25). Nadir Şah'ın İran Şahlığını kabul şartlarından biri Safevîler döneminde ortaya çıkan Şii mezhebin terki ile İran'ın ehl-i sünnet mezhebini kabul etmesi, yani İmam-ı Cafer-i Sâdık'ın mezhebine itiba edilmesi, Hz. Ebubekir, Hz. Ömer, Hz. Ayşe ve sahabeler hakkında kötü sözler söyleme geleneğinin terk edilmesi idi (Tahkik ve Tefvik, 2003: 52).

Nadir Şah, İran Şahı seçildikten sonra halka yayınladığı ilk beyanname ile Mugan bozkırında alınan kararlara uyulmasını istedi. Ayrıca ülke genelindeki bütün dinî görevlilere fermanlar göndererek, Hz. Peygamber'den sonra halife olan Hz. Ebu Bekir, Hz. Ömer ve Hz. Osman'a sövülmeyp aksine isimlerinin rahmetle anılması, yine Sünnîler ile Şiiiler arasında ihtilafa sebep olan ve ezanda Hz. Ali için okunan *Ali veliyullah* ibaresinin kaldırılmasını ve Türklerin yani Sünnîlerin itikadının kötülenmemesini duyurdu. Emirlerle uymayan görevliler cezalandırılacaktı (Arunova – Eşrefyan, 2005: 102-103). Nadir Şah ayrıca Şii din adamlarının gücünü kırmak için bunların ellerinde bulunan vakıf arazilerinin büyük kısmını müsadere ederek devlet giderleri ve asker maaşları için hazineye aktarılmasına dair ferman yayınladı ve bu ferman derhal uygulandı (Arunova – Eşrefyan, 2005: 103; Hakyemez, 2016: 61).

Nadir Şah'ın Caferîlik mezhebini tercih etme nedenine dair çeşitli görüşler ortaya atılmıştır. Öncelikle onun çok sayıda Sünnî Özbek nüfusu barındıran Özbek-Safevî sınırında büyümüş olması ve 1704-1708 yılları arasında Özbeklere esir düşerek onlarla birlikte yaşamayı (Sadat, 2017: 169) onun gizli Sünnî olduğu fikri üzerinde durulmuştur¹.

Diğer bir görüş, Nadir Şah'ın Safevî hanedanını ortadan kaldırarak yeni bir hanedan kurmuş olması, bu nedenle yeni bir siyasi ve dinî söylemle ortaya çıkmak istediği yönündedir (Külbilge, 2010: 247). Bilindiği gibi Şia'yı bir devlet dini haline getiren Safevîler soylarını Hz. Ali üzerinden Hz. Muhammed'e bağlıyorlardı ve bu şekilde Şii Müslümanlar nazarında hanedanlarına bir kutsiyet kazandırıyorlardı. Yeni bir hanedan kurmuş olan Nadir Şah yürüttüğü dinî reformlarla Safevî geleneğini yeniden canlandırmaya can atan Şii-Alevî kesimi zayıflatmak amacındaydı (Arunova-Eşrefyan, 2005: 126). Ayrıca İmam Cafer-i Sâdık İran'da çok sevilmekte ve itibar görmekte idi, hatta onun her sözü kanun gibi kabul edilmekteydi (Adıgüzel – Yıldırım, 2017: 70). Bu nedenle Şii İranlıların Caferîlik mezhebini kabul etmekte çok büyük tepki göstermeyeceği tahmin edilebilir.

Bir başka yoruma göre; Nadir Şah, İran ile Osmanlı İmparatorluğu'nu birleştirerek büyük bir devlet kurmak

ümidinde idi. Nadir Şah'ın Sünnîliği devlet dini ilan etmesi ve kendisini iki ülke tebaaları arasındaki dostluğun ateşli bir savunucusu olarak göstermesi kendisine Sünnî Osmanlıların dini sempatisini kazandıracaktı (Arunova-Eşrefyan, 2005: 125).

Nadir Şah'ın Caferîliği resmi mezhep olarak kabul etmesinin altında yattığı ileri sürülen diğer nedeneler ise; İran'ın Sünnî İslam dünyasındaki tecrit edilmiş ve dışlanmış konumuna son vermek ve kendi tebaası arasındaki mezhep ayrılığını ortadan kaldırma düşünceleridir. Nadir Şah'ın devleti Afganistan, Türkistan ve İran coğrafyasını içine almaktaydı. Afganistan ve Türkistan bölgesi Sünnî idi ve bunlar ile Şii İranlılar birbirlerini *kâfir* olarak nitelendirmekteydi. Nadir Şah, ülkedeki bu ayrılığı ortadan kaldırmak istemekteydi (Arı, 2001: 52). Nadir Şah'ın resmî söylemlerinde *İttihad-ı İslam*, *İttihad-ı Mezheb* fikri ön plana çıkmaktadır. Buna göre Safevîler'den bu yana Osmanlı Devleti ile İran arasında çıkan savaşlarda pek çok insan hayatını kaybetmiş veya esir olmuştu. Nadir Şah ve onun görüşünü benimseyenlere göre bu savaşların en önemli sebebi mezhep ayrılığı idi. Nadir Şah *ittihad-ı mezheb* ile aradaki ayrılık ve *rafzın* kaldırılması, dört halifeye ikramda bulunulmasını böylece İslam'ın güçlenmesini temin etmek istemekteydi (BOA.HAT 5-166).

Nadir Şah Osmanlı devlet adamlarına gönderdiği nâmelerde Şah İsmail ve Safevîler'in uyguladığı mezhep politikasını eleştirmiştir. Safevîler döneminde İran'da yaşayan kadın erkek çoğu ahalî Şia mezhebini hak ve savab görüp ashab-ı güzîn ulemasının çoğunu tekfir ve bazısını tefsik etmekte, İmametini Hz. Ali'nin hakkı olduğu halde diğer sahabelerin bu hakkı tegallüben gasp ettiklerini düşünmekte ve hazret-i Ali'yi diğerlerinden daha faziletli görmekteydiler. Ayrıca muta nikahını helal saymakta, çıplak ayağa mesh yapmaya cevaz vermekte ve buna benzer nice *kabahat* ve *bidatlere* sahip olmaktadır. Nadir Şah bu kabahat ve bidatlerin çoğunun terki için ferman yayınlamıştır (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014; Özer, 1990: 52).

Yavuz Sultan Selim döneminde Müftü Hamza Sarıgörez ve İbn-i Kemal tarafından verilen fetvalarda Şah İsmail ve ona tabi olan Kızılbaşların şeriatı, sünneti ve Kuran'ı istihfaf ettikleri, kuran ve mushafı yaktıkları, Şah İsmail'i mabud yerine koyup secde ettikleri, Hz. Ebubekir ve Hz. Ömer'e sövüp hilafetlerini inkâr ettikleri, Hz. Ayşe'ye iftira edip sövdükleri bu nedenle bunların kâfir ve mühlid oldukları ve üzerlerine savaş açmanın vacip olduğu vurgulanmıştı (Arı, 2001: 34).

1724 yılında İran'a düzenlenecek askeri hareket için şeyhülislamdan alınan fetvada ise özetle "Safevîler ilk üç halifenin hak olduğunu söyleyenleri kâfirlikle suçlamakta, Hz. Ali haricindeki çoğu sahabeye ve Hz. Ayşe'ye "mürted ve münafiktir" diyerek sebb ve lanet etmeyi ve Hz. Ayşe'ye zina isnad etmeyi kendilerine ibadet addetmekte, Kuran-ı Kerim'deki ayetlere kendilerince mana verip kâfir ve münafıklar hakkındaki ayetleri ashab-ı kiram hakkındadır diyerek ehl-i sünnetten olan Müslümanların katillerini mübah

¹Bu görüşe karşı çıkanlar onun Şah olmadan önce "Tahmasbku" ismini alması ve oğullarına "Mirzakulu", "İmamkulu" gibi Şii isimler koymuş olması nedeniyle Nadir Şah'ın Şii olduğunu ileri sürmektedirler (Külbilge, 2010: 246).

kılmakta ve kadınlarını esir ederek onlara nikahsız yaklaşmayı helal saymakta, "rüyetullahı" yani cennette Allah'ın cemalinin görmeyi inkar etmektedirler. Bu nedenle mürted yani dinden çıkmış ahkamı icra olunur. Yaşadıkları ülke dârül-harb olup erkeklerinin katli, kadın ve çocuklarının esir edilmesi caizdir. Malları da ganimet hükmündedir” (Çelebizade İsmail Asım, 2013: 1332-1333) ibareleri yer almaktadır.

Osmanlı Devleti İran ile savaş ve barış dönemlerinde yazışmalarda farklı üslup kullanmaktaydı. Dolayısı ile İran ile savaş dönemlerinde kaleme alınmış olan yukarıdaki fetvaların siyasi bir yönünün olduğunu göz önünde tutmakla beraber bu fetvada yer alan hususlar Osmanlı ehl-i sünnet ulemasının Safevî Şiîliği'ne bakış açısını yansıtmaya açısından önemlidir. Aradan 200 yıldan fazla bir zaman geçtiği halde Osmanlı ulemasının Safeviler ve onların uyguladığı Şia politikası hakkındaki düşüncelerinde çok büyük farklılık yoktur.

1. Diplomasi ve Müzakere Dönemi (1736-1743)

Nadir Şah resmî olarak İran Şahı seçildikten sonra Caferiliğin devletin resmî mezhebi olmasına ve bu mezhebin –o dönemde en büyük Sünnî devlet olan ve İslamiyet'in merkezi ve Müslümanların kiblesi olan Mekke şehrinin yönetimini elinde bulunduran- Osmanlı Devleti tarafından tanınmasına çok önem verdi. Kendisinin İran Şahı seçildiğini bildirmek ve Caferî mezhebinin Osmanlı Devleti tarafından beşinci mezhep olarak kabulünü sağlamak amacıyla Abdülbaki Han-ı Zengene'yi elçi olarak İstanbul'a gönderdi. Abdülbaki Han'ın maiyetinde İran Sadr-ı Memalik'i Mirza Abdülkasım ile Horasan müderrislerinden kendi imamı ve reisi'l-uleması Ali Ekber Molla'da bulunmaktaydı (Pour, 1977: 116). Nadir Şah padişaha, sadrazama ve şeyhülislama birer nâme yazmıştı. Nadir Şah'ın Osmanlı Devleti'nden başlıca istekleri İran hacılarının İran Hac Emiri ile gönderilmesi ve bunlardan gümrük vergisi alınmaması, Caferî mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü ve Mescid-i Haram'da rükn tahsis edilmesi, Her iki tarafın İstanbul ve İsfahan'da birer şebender bulundurması, Her iki tarafın esirlerinin serbest bırakılması idi (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014; 27-43).

Nadir Şah Sultan I. Mahmud'a yazdığı nâmede özetle “Müslümanlar arasındaki ayrılık ve kavganın Sah İsmail-i Safevî'nin başkaldırısından kaynaklandığını, kendisinin İran ülkesinin mühim işlerini yoluna koymak ve Müslümanların sorunlarıyla ilgilenmek üzere Yüce Yaratıcı tarafından görevlendirildiğini, İran'ın eşraf ve halkın seçkin kişilerinden oluşan bir kurultayın Ramazan ayında Mugan Kışlağı'nda toplanarak kendisini İran Padişahı seçtiklerini ayrıca bu kurultayda Safevî sülalesinin yolundan gitmeyi ve bidatleri terk ederek ehl-i sünnet mezhebini kabul ettiklerini” belirtmiştir (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 27-29).

Nadir Şah'ın veziriazama yazdığı mektupta ise “Caferiye Mezhebi'nin beşinci mezhep olarak kabul edilmesi, İranlı Hacılar için Mescid-i Haram'da rükn tahsisi, tayin olunacak Hac emiri vasıtasıyla İranlı hacıların Beytullah'ı tavaf ve Hz.

Peygamber ve dört halifenin kabirlerini ziyaret etmelerinin temini, iki ülkenin saltanat makamlarında "mutemed" namıyla karşılıklı elçilerin bulundurulması, Osmanlı ülkesinde kendi rızalarıyla evlenenler hariç İranlı esirlere kölelik yaptırılmasının Hz. Peygamber'in şeriatına göre haram olduğundan, bir ferman yayınlanarak, bu esirlerin serbest bırakılması aynı şekilde İran ülkesinde bulunan Osmanlı esirlerinin de serbest bırakılacağı, bazı hususların ise gönderilen elçiler aracılığı ile şifahi olarak anlatılacağı” ifade edilmiştir (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 29-33).

Nadir Şah şeyhülislama yazdığı mektupta ise İran'ın ehl-i sünnet akidesini kabulü ve kendisinin Türkmen oluşuna da vurgu yapmıştır. Nadir Şah'ın bu mektubunda özetle “Şah İsmail'in zuhuru ve ortaya koyduğu bidatlerden önce Rûm ve İran Müslümanları arasında bir kavganın olmadığı, her iki topluluğun aynı peygamberin ümmeti olduğu, tek bir kitaba inanmakta ve aynı kibleye yönelmekte olduğu fakat Şah İsmail'in zuhurundan sonra iki toplumun mezhep anlayışı arasında fitne tohumlarının ekildiği ve o zamana kadar iki ülke arasında kan döküldüğü, Mugan'da toplanan kurultayda İran'ın seyyidlerinin önde gelenleri, büyük âlimler, Türk, Tacik ve sair izzet sahibi kişiler bir araya gelerek, bu zamana kadar kapılıp gitmekte oldukları gayr-ı sünnî anlayıştan pişmanlık duyarak Hz. Peygamber'in sünnet-i seniyyesine tabi oldukları ve Safeviye sülâlesine biatten vazgeçerek Türkmen ilinin mirasçısı olarak kendisini Şah seçtikleri” bildirilmektedir. Mektubun devamında veziriazama yazdığı anlaşma maddeleri tekrarlanmıştır (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 33-34).

Nadir Şah'ın, padişaha yazdığı mektupta Caferilik, hacılar ve esirler ile ilgili hususlara değinilmemiş, bu hususlar veziriazam ve şeyhülislama yazılan mektuplarda ele alınmıştır. Nadir Şah, Afşar boyuna mensup olduğu ve İran'da Safevî hanedanına son vererek kendi yeni bir hanedan kurduğu için yazdığı mektuplarda Şah İsmail ve Safevî sülalesinin mezhep konusundaki uygulamalarını eleştirmekte; İran ve Osmanlı Müslümanları arasındaki kavga ve ayrımın oluşmasında Şah İsmail'i suçlu görmektedir.

İran elçilik heyeti 29 Temmuz 1736'da padişahın huzuruna kabul olunarak Nadir Şah'ın nâmesini takdim ettiler (Pour, 1977: 118). Nadir Şah'ın ileri sürdüğü şartları İran heyeti ile görüşmek üzere Osmanlı Devleti tarafından tayin olunan müzakereci heyeti sekiz defa toplanarak bu mesele üzerinde görüştüler. Ayrıca İran elçisinin sarayında daha az katılımlı hususî görüşmeler de yapıldı (Tahkik ve Tefvik, 2003: 53; Subhi Tarihi, 2007: 304-305). Müzakerelerde taraflar arasında en çok tartışılan hususlar Caferî mezhebine rükn tahsisi, İran'ın Şam üzerinden gidecek hacılara emirül-hac tayini ve İranlı esirlerin serbest bırakılması maddeleri oldu. Ragıb Mehmed Efendi "Tahkik ve Tefvik" isimli eserinde müzakere sürecini anlatmaktadır. Buna göre:

İran heyeti, İranlı hacıların Lahsa, Nefes ve Şam üzerinden hacca gidebilmelerini ve bunlar için bir hac emiri tayin olunmasını talep etmekteydiler. Osmanlı tarafı ilk başta

İranlıların Şam ve Lahsa üzerinden hacca gitmesi teklifini kabul etmedi. Çünkü Şam yolu mesafe olarak uzaktı. Ayrıca İran hacılarının Şam-ı Şerif yolundan gelmesi durumunda, -geçmiş senelerde İran'dan nerdeyse hiç denecek kadar az hacı gelmiş olduğundan barış yapıldıktan sonra pek çok İranlı hacı geleceğinden- Şam'da Osmanlı hacılarıyla birlikte müzaheme ve erzak tedarikinde sıkıntıya neden olacaktır. Ayrıca Mısır ve Şam mir-i hacları her ikisi de Osmanlı Devleti tarafından tayin olunmuş olmasına rağmen aralarında öncelik, sonralık (tekaddüm, teahhür) meselesi yüzünden anlaşmazlık olmaktadır. İranlı hacıların da Şam yolundan gelmesi "münafese ve mücadaleye" sebep olacaktır. Bu nedenle İranlı hacıların Şam yolundan hacca gelmelerine müsaade edilemez. Lahsa yolunda dahi mahzur vardır, İranlı hacıların için en uygun yol Hz. Ali'nin kabrinin de bulunduğu Necef yoludur. Buna mukabil İran temsilcileri bazı senelerde bir yolun tehlikeli olduğu dönemler olduğunu bu nedenle en azından iki yoldan hacca gitmelerine müsaade edilmesini talep etmişlerdir (Tahkik ve Tefvik, 2003: 54-55).

İranlıların bu haklı istekleri sonucunda Osmanlı temsilcileri bu konuda geri adım attılar.

Müzakereler sonucunda hazırlanıp Nadir Şah'a gönderilen ahidnâmede yer alan birinci maddede İranlı hacıların Lahsa ve İmam-ı Ali (Necef) yollarından hacca gittikleri senelerde İran'dan bir muteber kişinin emirül-hac unvanıyla görevlendirilmesi, bu iki yolda mahzur olup İranlı hacıların Şam-ı Şerif yolundan gitmek zorunda kaldıkları senelerde, ümera ve hanedandan olmamak ve emirül-hac unvanı dışında değişik bir unvan kullanmak şartıyla İranlı birisinin üzerlerine görevli tayin edilmesi ve Osmanlı Devleti'nin bunların güvenliğinin sağlanması için Bağdad ile Şam arasındaki idarecilere gerekli emirlerin gönderilmesi kararlaştırılmıştır (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 40).

Müzakerelerde ele alınan şer'î meselelerden birisi İranlı esirlerin serbest bırakılması maddesiydi. İran tarafı Nadir Şah'ın namesinde belirttiği üzere Osmanlı ülkesinde evlenmeyen ve ülkelerine geri dönmek isteyen İranlı esirlerin serbest bırakılmasını talep etmekteydi. Osmanlılar cevaplarında "o vakitler İranlılar "sebb ü rafz" ve ashab-ı kirama dil uzattıklarından "mürted" hükmünde oldukları için bu tür esirlerin sahiplerinden itlak edilmesi şer'an ve örfe müşkildir" diyerek bu konuda olumsuz görüş belirtmişlerdir².

² Nitekim Anadolu ve Rumeli'deki tüm yöneticilere gönderilen Ekim 1736 tarihli genel bir fermanla İran ahalisinin önceden sahabeye dil uzatan Rafiziler olduklarından bunların sebb ve rafzı sabit olanların erkeklerinin katli, kadın ve çocuklarının esir edilmesinin caiz olduğu, fakat bu esirlerden peygamber soyundan olduklarını iddia edenlerin serbest bırakıldığı belirtilmiştir. Bkz. A.DVNS.MHMD.d. 143, h. 101, 103; Bulut 2019: 209-210.

İran'dan Sadr-ı Memalik Mirza Ebulkasım ve Nadir Şah'ın imamı Molla Ali Ekber "Ebu Hanife ve İmam Şafi'nin ehl-i kibleyi tekfir buyurmadıklarını, namaz kılan bu İranlı esirlerin rafzî olduklarının isbat edilemeyeceğini, ayrıca Osmanlı Devleti Rus ve Frenklerle yaptıkları anlaşmalarda Osmanlı padişahları yabancı kralların iltimasıyla bazı esirleri serbest bıraktıklarını, Nadir Şah'ın iltimasıyla da -fitne-yi azimin def'i ve maslahat-ı amme için- bunların da serbest bırakılabileceğini" iddia ettiler. İran Elçisi Abdülbaki Han Osmanlı'nın elinde 150 bin miktarı İran esiri olduğunu belirterek, bunlardan en azından Tersane-i Amire'de olanlar ile Hıristiyan ve Yahudilerin ellerinde bulunan 3-4 bin civarındaki İran esirin serbest bırakılmasını, ayrıca İran esirlerinin alım-satımının yasaklanması ve memleketlerine dönmek isteyenlerin bu hususa memur olanlara teslim olunarak güvenli bir şekilde İran'a gönderilmesini talep etti (Tahkik ve Tefvik, 2003: 65). İranlıların bu konudaki talepleri kabul edildi. Nadir Şah'a gönderilen ahidnâmede yer alan üçüncü madde ile bundan sonra İranlı esirlerin alım-satımı yasaklanmış ve ülkelerine dönmek isteyen İranlı esirlerin serbest bırakılması kararlaştırılmıştır. Aynı şekilde İran'da bulunan ve orada ikamet etmek istemeyen Osmanlı esirleri de serbest bırakılacaktır (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 40-41). Esirlerle ilgili madde hemen uygulanmaya konmuştur. Nitekim Ekim 1736'da Anadolu ve Rumeli'deki bütün yöneticilere yazılan fermanla Nadir Şah ile yapılan anlaşma gereği bundan sonra "müslimiyyü'n-neseb" olan İran esirlerinin alım satımının yasaklandığı, bu yasağa uymayanların cezalandırılacağı bildirilmiştir. (Bulut, 2019: 209-210) 1736 yılının sonlarında İstanbul'da bulunan İran esirleri gemiyle Trabzon'a gönderilmeye başlanmış³ (A.DVNS.MHMD.d 143, h. 379, 383; Bulut, 2019: 505, 509-510); bu durum 1740 yılına kadar devam etmiştir (BOA. C.BH. 191-8969, BOA. C.BH. 106-5283). Esirlerin İran hududuna kadar işçeleri ve güvenlikleri Osmanlı Devleti tarafından temin edilmiştir⁴.

Müzakerelerde ele alınan ve çözüme kavuşturulamayan en önemli husus Caferi mezhebinin beşinci mezhep olarak kabulü ve rûkn tahsisi meselesidir. Nadir Şah, Mescid-i Haram'da Caferi mezhebine de cemaatle namaz kılma hakkı verilmesini ve bu şekilde Caferi mezhebinin beşinci mezhep olarak tanınmasını istemekteydi. Osmanlı uleması Nadir Şah'ın bu talebini aşağıda belirteceğimiz şer'î mahzurlar nedeniyle kabul etmeyecektir. Buna rağmen Nadir Şah bu konudaki ısrarlı tutumunu 1746 yılına kadar devam ettirecek, gerek barış ve diplomasi yoluyla gerekse Osmanlılarla savaşarak bu arzusunu yerine getirmeye çalışacaktır. Fakat Osmanlı ulema ve devlet adamlarının bu konudaki kesin ve net tavrı dolayısı ile Nadir Şah 1746 yılında Caferilik hususundaki taleplerinden vazgeçmek zorunda kalacaktır.

³ 1737 yılında İranlı esirleri taşıyan gemi Amasra'da karaya oturmuş, esirlerden bir kısmı Bolu'ya bir kısmı ise civar köylere dağılmıştı. (A.DVNS.MHMD.d 144, h. 204, 208, 217)

⁴ Bu konuda bölge yöneticilerine gönderilen emirler için bkz. BOA. A.DVNS. MHMD.d 57, h. 91, 92, 93; BOA. A.E SMHD.I. 139-10385, BOA. A.E.SMHD.I. 232-18571, BOA. C.AS. 1110-49140, BOA. C.HR 154-7678; BOA. C.HR 148-7054; Uslu, 2019: 105-106.

Râgıb Mehmed Paşa'nın belirttiğine göre Caferi mezhebine rükn tahsisi hususunda Osmanlı temsilcilerinin görüşleri özetle şu şekildedir:

Önceki devirlerde Şii devletlerden Fatımiler, Karamatiler ve sair mezheplerinde Şia şaibesi olan bazı devletler Hicaz bölgesine hâkimler iken Haremeyn-i Şerifeyn'de kendi mezhep ve ayinlerinin icrasından âciz idiler. Osmanlı Devleti Hicaz'a hâkim olduktan sonra Hanefî mezhebinden olmasına rağmen, - Haremeyn'de nöbetle (sırayla) namaz kılınmaktadır- Hanefî mezhebinin önce namaz kılması gibi bir şart getirmedi. Bu zamana kadar öncelik Şâfiî cemaatinde devam ede gelmiştir. Dolayısı ile Osmanlı Devleti Mescid-i Haram'da o zamana kadar uygulanmakta olan mezhep uygulamasını değiştirmemiştir. Bundan sonra da değiştirmek istememektedir. Osmanlı Devleti Nadir Şah'ın mezhep hususundaki isteğini kabul etse bile bunun mahallinde icra ve tenfizi kabil olmayıp Haremeyn ahalisi arasında büyük bir fitneye sebep olma ihtimali pek yüksektir (Tahkik ve Tevfik, 2003: 55-56).

Osmanlı Devleti'nin rükn tahsisini kabul etmemesinin en önemli sebeplerinden biri budur ki gerçekten geçerli bir bahanedir.

Müzakerelerden anlaşıldığı üzere İran Heyeti hac ve esirler konusunda ısrarcı olmuş fakat mezhep konusunda pek ısrarcı olmamışlardır. Hatta İngiliz basınında çıkan haberlere göre İran elçisi Abdülbaki Han ülkesine döndüğünde Nadir Şah ona kötü muamelede bulunmuş, onu ülkesi aleyhindeki maddeleri rüşvet karşılığında imzalamakla suçlamıştır (Ulutaş – Başer, 2019: 76).

Veziriazam tarafından Nadir Şah'a yazılan 5 Ekim 1736 tarihli mektupta Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabul olunmamasının gerekçeleri daha tafsilatlı bir şekilde belirtilmiştir. Buna göre;

Daha önce İslam melikleri ve yönetimlerindeki Müslümanlar ehl-i sünnet ve'l-Cemaat mezhebine mensup olmaları hasebiyle kadimden beri dört mezhep İslam beldelerinde ve şehirlerinde ve özellikle de Haremeyn-i Şerifeyn'de yerleşmişti, hatta hicrî 10. Yüzyılın başlarına gelinceye kadar İran ahalisi dahi bu dört mezhep üzere idi ve bunun haricindeki mezhepler unutulmaya yüz tutmuştu.

Hind ve Sind beldeleri, Özbek ve Mağrib ülkelerinde ve özellikle de Hicaz bölgesinde halk alışkın olmadığı mezhepler hakkında son derece taassup sahibidirlere. Özellikle Mekke-i Mükerrreme'de dört mezhep ahalisi için dört rükn tayin olunmuş ve buraya bütün İslam beldelerinden ahali gelmekte ve bunlar kendi mezheplerine uymaktadırlar. Ve bu kadar farklı

yerlerden gelen insanları zabt u rabt altına almak oldukça zordur. Eğer Caferî mezhebine rükn tahsis olursa avam tabakasının alışkın olmadıklarına binaen dedikodu ve söylentilere sebep olacaktır.

Veziriazam mektubunda bahsedilen mahzurlardan biri beşinci mezhep için Kabe'de namaz kıldırılmaya vakit kalmayacağı hususudur. Buna göre; *sabah namazı vakti girdiğinde sabah namazını önce rükn-i evvelde Şafilere kılmakta, onlar verdiğinde rükn-i sanide Malikiyye, onlardan sonra rükn-i salisde Hanbeliyye ve dördüncü olarak ta güneş doğmadan önce Hanefî mezhebi mensupları namazlarını eda etmekte ve vakit çıkmak üzere olduğundan başka bir cemaate vakit kalmamaktadır.*

Ayrıca Hilafet makamında olan Osmanlı Devleti'nin sultanından bu zamana kadar ahidname alan diğer devlet melikleri ve keza Haremeyn-i Şerifeyn hizmeti başka hanedanda iken onlardan bu bölgeleri alan devletlerden Sünnî itikadında olanlar mezhep zikrinden müstağni idiler, yani ahidname ve uygulamalarında mezhep meselesi yoktu. Geçmiş hükümdarlarından birçoğu Haremeyn hizmetine sahip olduklarında mezhebe dair en ufak bir icraatta bulduklarında avamın diline düşmüşlerdir. Büyük melikler mezheple ilgili konuları ulemaya havale etmişlerdir. Bunlardan başka bazı gizli mülki mahzurlar dahi vardır, bunları elçi han ve heyette bulunan ulemalar da anlamışlardır. Ayrıca şer'î mahzurlar şeyhülislamın mektubunda zikredilmektedir (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 61-62).

Şeyhülislam tarafından Nadir Şah'a yazılan Arapça mektupta ise Caferilik konusundaki teklifin kabul edilmeme sebepleri özetle şöyle belirtilmektedir;

Ehl-i sünnet önderleri ilk devirlerden günümüze gelinceye kadar, beş vakit farz namazı Mescid-i Haram'da söz konusu dört rükünden birinde dört mezhebe mensup imamlardan birine uyararak eda ediyorlar. Bu uygulama eskiden beri yapıla gelerek yerleşmiş ve o mübarek mekânlarda Ehl-i sünnet ve'l-cemaatin bir şiarı olmuştur. Hiç kimse bu dört rükünden birinin kaldırılması ya da bunlara ilave yapılması konusunda bir şey dillendirmemiştir. Cehenneme girecek fırkalar arasından cennet ile müjdelenen fırka hakkında ümmetin benimsediği bu yolu ben değiştirirsem, bu durum dinin yasaklamış olduğu kargaşa ve fesada yol açacaktır (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 63-64).

Sadrazam ve şeyhülislamın mektuplarında bahsedilen hususlar incelendiğinde beşinci mezhebe namaz kıldırılacak zaman kalmaması maddesi basit bir bahane gibi görünmektedir. Sabah ve akşam namazlarında vakit az olmakla birlikte yine de bir buçuk saatlik bir zaman dilimi mevcuttur. Öğlen, ikinci ve yatsı namazları için ise daha fazla

vakit vardır. Müzakerelerde ve iki mektupta belirtilen en önemli mahzur yüzyıllardır uygulana gelen ve bütün Sünniler tarafından kabul görmüş usulün değiştirilmesinin fitne ve fesada yol açacağı endişesidir. Dolayısı ile Osmanlı ulema ve devlet adamlarının Caferiliği resmi olarak kabul etmemesinin altında yatan asıl sebep yüzyıllardır Osmanlı padişahını ehl-i sünnet ve Haremeyn'in koruyucu olarak gören Sünni tebaaya bunu izah edememe ve onların tepkisine belki de isyanına maruz kalma endişesidir ki bu haklı bir çekincedir.

Görüşmeler neticesinde Nadir Şah'a üç madde ve bir zeylden oluşan bir ahidname ile padişah, sadrazam ve şeyhülislam tarafından mektuplar yazılmıştır. Cemaziyelahir 1149 (Ekim 1736) tarihli ahidnamede –yukarıda zikredilen İranlı hacılar ve esirlerle ilgili birinci ve üçüncü maddeler haricinde- ikinci madde üç senede bir değiştirilmek koşuluyla İsfahan'da ikamet etmek üzere dergah-ı mualla kapıcıbaşlarından mîr-alem rütbesiyle bir kapıcıbaşı tayin olunması, İran mu'temedlerinden bir kişinin de İstanbul'da ikamet eylemesi ve bu kişilerin kifayet miktarı masraflarının ev sahibi devlet tarafından karşılanması kararlaştırılmıştır. Tezyilde ise iki ülke hududunun Sultan IV. Murad zamanında yapılan anlaşmaya göre düzenlenmesi, Safevî zamanından beri devam eden gelenek üzere iki ülke hükümdarları birbirlerine nâme yazdıklarında veziriazamlar da İran şahına ve itimadüdevlesine mektup yazabilmesi, fakat İran itimadüdevleleri yalnızca veziriazamlara mektup yazabilmesi maddesi yer almaktadır. Ayrıca İran ahalisi Safevîler zamanında ihdas olunan uygunsuz sözleri terk ve akaidde ehl-i sünnet mezhebine girip bundan sonra hulefa-i raşidîn, aşere-i mübeşşere, ehl-i beyt ve sair sahabeleri hayır ile yâd edeceklerdir. Haremeyn ve sair İslam beldelerini ziyaret eden İranlı hacı, tüccar ve ziyaretçilere "Müslümanlar kardeşdir" âyetine uygun olarak diğer Müslümanlara davranıldığı gibi davranılacak, daha önce İranlılara yapılan davranışlar terk olunacaktır. Tarafların tüccarlarından kanunda belirtilen gümrük vergisi haricinde fazla vergi talep edilmeyecektir. İranlılar tarafından kutsal sayılan Meşhedeynü'ş-Şerifeyn, Merkadeynü'l-Münifeyn ve Zevra'ya gelen İranlı ziyaretçilerden yanlarından ticaret malı olmayanlardan gümrük vergisi talep edilmeyecektir. İki ülkeden karşılıklı firar edenler himaye olunmayıp talep olunduklarında iade olunacaktır⁵ (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 35-42). Bu maddelerden de anlaşıldığı üzere Nadir Şah'ın Caferiliğin beşinci mezhep olarak kabulü ve Mescid-i Haram'da "rükn" tahsis edilmesi yönündeki şartları Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmemiş, diğer şartlar kabul olunmuştur. Ayrıca anlaşmada yer alan Osmanlı Veziriazamı İran Şahına nâme yazabilmesi fakat İran İtimadü'd-devlesinin Osmanlı padişahına mektup yazamaması maddesi Osmanlı padişah ve sadrazamının protokolde üstünlüğünü vurgulamakta ve bu husus İranlılar tarafından kabul edilmektedir.

⁵ Osmanlı tarafı tüccarlar ve firariler ile ilgili maddenin uygulanmasına çalışmışlardır. Nitekim İran'ın Revan ve Şuregel bölgesinden Kars havalisine firar eden İranlıların kabul olunmayıp sınır dışı edilmesi ve Kars'taki Osmanlı reayasının elindeki fazla zahireyi satmak üzere İran tarafına geçişine müsaade edilmesi ile ilgili olarak Kars Beylerbeyine ve Bayezid Hakimine gönderilen emirler için bkz. A.DVNS.MHM.d.144, hüküm 192-195.

İran Elçilik heyeti İstanbul'da yapılan görüşmelerde Osmanlı Devleti'nin İran'ı hafife aldığı, Nadir Şah'ın cülusunu tebrik için henüz bir elçi göndermediğini belirtmiş, ayrıca mezhep konusunun müzakeresi için Osmanlı Devleti tarafından İran'a ulema gönderilmesini ısrarla talep etmişlerdi (Külbilge, 2010: 261). Bunun üzerine Nadir Şah'ın hükümdarlığını tebrik etmek ve yukarıda bahsedilen ahidnâme ve mektupları takdim etmek amacıyla Osmanlı Devleti Musul Valisi Mustafa Paşa, Anadolu Kazaskeri Abdullah Efendi ve Edirne Kadısı Halil Efendi'den oluşan bir elçilik heyetini 1736 yılı sonlarında İran'a gönderdi⁶. Nadir Şah tarafından 11 Mayıs 1738'de Kandehar-Nadirabad'da⁷ kabul olunan elçilik heyeti ahidnâme, padişah, sadrazam ve şeyhülislamın mektuplarını Nadir Şah'a takdim ettiler (Külbilge, 2010: 264).

Nadir Şah, mezhep konusundaki isteklerinin kabul edilmemiş olmasından pek hoşlanmamıştı. Fakat zengin Hindistan üzerine sefer yapmayı düşündüğünden Osmanlı Devleti ile yeni bir savaş yapmak istemiyordu (Şabani, 2003: 84). Bu nedenle gelen Osmanlı elçilerine riayet gösterdi (Pour, 1977: 21). Aynı dönemde Osmanlı Devleti de Ruslarla savaşmaktaydı. Bu yüzden Osmanlı Devleti ile İran arasında diplomatik temaslara devam edildi. Nadir Şah 1738 yılında Sultan I. Mahmud'a bir name göndererek savaş halinde olan Osmanlı Devleti ile Rusya arasında arabuluculuk yapmayı teklif etti (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 78-80). Osmanlı Devleti Rusya'nın izlediği siyaset nedeniyle bu barış ve arabuluculuk teklifini kabul etmemiştir.

Nadir Şah ülkesindeki iç karışıklıkları çözdükten sonra Emir Timur gibi büyük bir imparatorluk kurmak amacıyla yönünü Hindistan'a çevirdi. Babürlü Devleti'ne sığınan Afganları bahane ederek bu ülke üzerine sefer düzenledi. Şubat 1739'da Karnal Savaşı'nı kazanarak Delhi'ye kadar ilerledi. Babürlü Devleti'ni kendine tabi yaptı. Nadir Şah bu sefer sonucunda çok fazla ganimet elde ederek Mayıs 1739'da ülkesine döndü (Alpargu – Çelik, 2003: 514; Sevinç, 2014: 18).

Nadir Şah bir taraftan Hindistan seferi ile meşgul olurken diğer taraftan mezhep konusundaki isteklerini kabul ettirmek amacıyla Osmanlı Devleti'ne tekrar elçi gönderdi. Luristan Beylerbeyisi Filci Ali Merdan Han⁸, Herat Müftüsü Molla Muhammed Muhsin ve Guryan Hâkimi Oğuz Ali Han'dan oluşan elçilik heyeti ile Sultan I. Mahmud'a bir mektup yazdı. 1 Muharrem 1153 (29 Mart 1740) tarihinde Osmanlı divan sicillerine kaydedilmiş olan bu mektupta Nadir Şah, daha önce Osmanlı Devleti tarafından kabul edilmeyen rükn tayini

⁶ Elçilik heyeti ile Nadir Şah'a gönderilen hediyelerin listesi için bkz. BOA. AE.SMHD.I. 260/21108; TSMA.d. 4463.

⁷ Nadir Şah Afganistan Seferi esnasında 13 aylık bir kuşatmadan sonra Kandehar şehrini ele geçirmiş daha sora buraya yakın bir mevkiye kendi ismi ile anılan Nadirabad şehrini inşa ettirmiş ve Kandehar'daki halkı bu yeni şehre göç ettirmiştir. (BOA. HAT. 5/160, BOA. C.HR 66/3300; Çelik – Sadat, 2020: 474)

⁸ Ali Merdan Han Sivas'ta vefat etmişti. Nadir Şah onun yerine Sol Çarhacıbaşı Hacı Han-ı Horosanî'yi 3 bin kişilik elçilik heyeti ile Hindistan seferinde kazandı. Başarıları anlatan bir dostluk mektubu ve Hindistan ürünü on adet (zincir) fil, çeşitli mücevher ve nefis kumaşlardan oluşan hediyelerle birlikte göndermiştir (BOA. HAT. 4/134; Subhî Tarihi, 2007: 672). İran elçilik heyetinin Bağdad, Musul, Diyarbakır Anadolu'nun sağ kolu üzerinden İstanbul'a getirilmesi ve bunlara günlük buğday, arpa, ot, odun vs. tayinat verilmesi ile ilgili bkz. BOA. C.HR 2/93.

ve Caferî mezhebinin tasdiki ile ilgili isteklerini yeniden dile getirerek bu şartların kabulü halinde iki toplum arasında asırlardır süregelen zıtlaşmanın sona ereceğini ve bu şekilde Allah'ın ve peygamberin rızasının kazanılacağını beyan etti (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 89-90).

10 Mart 1741 günü İstanbul'a gelen İran elçilik heyeti 30 Mart 1741 tarihinde Divanyolu'ndaki sarayda sadrazam; 4 Nisan 1741 tarihinde ise padişah tarafından kabul edildi. İran elçilerine kürk hilatler giydirildi. Huzura kabulden birkaç gün sonra İran elçilik heyetine sadrazam tarafından Sadabad'da ziyafet verildi (Subhî Tarihi, 2007: 695-696; BOA. C.HR. 62-3090). 29 Nisan 1741 tarihinde mezhep meselesini görüşmek üzere Kapdan-ı Derya Vezir Mustafa Paşa tarafından Bahariye sahilhanesinde Şah'ın şerefine bir ziyafet verildi. Bu ziyafete Osmanlı ulemasından Padişahın birinci imamı Mehmed Sahip Efendi, Rumeli Kazaskerliği pâyesi olan Esad Efendi, daha önce Anadolu Kazaskerliği görevinde bulunmuş olan Neyli Efendi ve Anadolu kazaskerliği payesi olup daha önce İran'a gönderilmiş olan Abdullah Efendi ile Halil Efendi ve Ragıb Mehmed Efendi hazır bulunmuşlardı. Bu toplantıda İran elçisi, Nadir Şah'ın "tasdik-i mezhep" hususundaki talebini dile getirmiş, Osmanlı tarafı daha önce beyan olunan şer'î özürlere binaen bu teklifin kabul olunamayacağını ima etmiş, İran heyetine doğrudan red cevabı vermemiş aradaki dostluğa vurgu yapılmış daha sonra da Osmanlı Devleti'nin kuruluşundan bu zamana kadar seriattan hiçbir şekilde ayrılmadığını ve bundan böyle de ayrılmayacağı ifade edilmiştir (Subhî Tarihi, 2007: 699-701).

Bahariye köşkünde yapılan bu müzakerelere Ragıb Mehmed Efendi de katılmış ve bu toplantıdaki müzakereleri bir telhisle padişaha sunmuştur (Gültekin, 2015: 60). Buna göre müzakerelerde öncelikle iki taraf ta amaçlarının iki devlet arasındaki dostluk ve ittifadı sağlamlaştırmak olduğunu ifade etmişlerdir. İran heyeti mezhep konusundaki iki maddenin neden kabul edilmediğini ve bu konudaki şer'î özürlerin neler olduğunu sormuşlardır. Bunun üzerine heyette bulunan İmam-ı Evvel Sahip Efendi, Esad Efendi ve Halil Efendiler şer'î özürleri tafsilatlı bir şekilde anlatmışlar⁹, elçiler bu husus için ta Hindistan'dan geldiklerini ve eli boş dönmek istemediklerini belirterek bu iki maddenin kabulünü istemişler, Osmanlı heyeti bu maddelerin kabul edilemeyeceğini, Osmanlı Devleti'nin dostluğun devamından yana olduğunu fakat eğer bu mezhep meseleden dolayı İran tarafından Osmanlı topraklarına bir saldırı olursa karşılık verileceğini beyan etmişlerdir (Gültekin, 2007: 423-425). Bahariye sahilhanesinde gerçekleşen bu müzakereden sonra İran elçilik heyetine Yeniçeri Ağası tarafından Davutpaşa'da da bir ziyafet verilmiş ve çeşitli hediyelerle ikramda bulunulmuştur (Subhî Tarihi, 2007: 703-704).

İran elçilik heyeti ülkesine dönmeden önce 21 Haziran 1741 tarihinde padişah tarafından kabul olunup kendilerine kürk ve hilatler giydirildi, Elçi Hacı Han'a 50 bin kuruş, Oğuz Ali Han ve arkadaşlarına 20'şer bin kuruş verildi. Ayrıca Sultan I.

Mahmud tarafından Nadir Şah'a yazılan cevap-nâme de kendilerine teslim edildi. İran heyeti 30 Haziran 1741 tarihinde Sadrazam tarafından Bahariye sahilhanesinde kabul edildikten sonra 3 Temmuz 1741 İran'a gitmek üzere İstanbul'dan uğurlandı (Subhî Tarihi, 2007: 707-709).

Nadir Şah'ın mezhep konusundaki isteklerinin kabul olunamayacağını ve bu konudaki şer'î özürleri şifâhen anlatmak, eğer bu konudaki ısrarını sürdürüp Lezgiler üzerine taarruzda bulunduğu gibi Osmanlı ülkesine de saldırarak olursa kendisiyle savaşılacağını Nadir Şah'a bildirmek üzere daha önce Maliye Tezkireciliği görevinde bulunmuş olan Münif Mustafa Efendi, Hâcegân-ı Divan-ı Hümayun'dan Nazif Mustafa Efendi İran'a elçilikle görevlendirildi¹⁰. Bu elçilik heyeti ile Sultan I. Mahmud tarafından Nadir Şah'a yazılan nâme-i hümayun da gönderildi.

Sultan I. Mahmud tarafından Nadir Şah'a 16-25 Haziran 1741 (Evail-i Rebiülevvel 1154) tarihli iki adet nâme gönderilmiştir. Bunlardan biri İran elçilik heyeti ile yollanan *cevapname-i hümayun*, diğeri ise Osmanlı elçileriyle yollanan *name-i hümayundur*. Cevapname-i hümayunda kısaca Nadir Şah'ın gönderdiği mektup ve hediyelerin alındığı ve çok beğenildiği, Hindistan'a düzenlediği seferin başarıyla sonuçlanmasından dolayı mutluluk duyulduğu, yeniden gözden geçirilmesi teklif olunan iki madde ile ilgili cevabın diğer nâmede verildiği belirtilmiştir (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 103-106). Nâme-i Hümayunda ise Nadir Şah'ın tekrar müzakere ve kabulünü istediği mezhep konusundaki iki maddenin keyfi olarak değil şer'î özürlere nedeniyle kabul olunmadığı, bu şer'î özürlerin Şeyhülislam es-Seyyid Mustafa Efendi tarafından Nadir Şah'ın oğlu ve itimadü'd-devlesi Nasrullah Mirza'ya yazılan mektupta beyan edildiği ve bu hususta Osmanlı ulemasının ittifak ettiği beyan olunmuştur (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 106-111).

Osmanlı Sünnî ulemasının görüşlerini yansıtmayı ve Caferî mezhebinin kabul edilmemesine dayanak teşkil eden şer'î mahzurları ayrıntılı olarak açıklaması bakımından Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi tarafından Nasrullah Mirza'ya yazılan mektup önemlidir. Buna göre:

Hanefî mezhebinin kaynaklarından çıkarılan hükümlere göre usul-i fer'iyede Caferî mezhebinin diğer dört mezhebe aykırı düşen hükümleri bulunmaktadır. İkincisi Caferî mezhebine Kabe'de Şafii rûknünde imamla namaz kılma hakkının verilmesi hususudur. Bu konu dahi Caferî mezhebinin sıhhat ve sübutuna bağlı olup birinci maddede beyan olunduğu üzere fıkıh kitaplarında Caferî mezhebi sahih, sabit, menkul ve yazılı değildir. Ayrıca çok eski zamanlardan beri hac mevsiminde bütün insanlar dört mezhepten bir

⁹ Ragıb Paşa'nın telhisinde şer'î mahzurların ne olduğu beyan edilmemiş sadece bu mahzurların ismi geçen ulema tarafından elçilere tafsilatlı bir şekilde anlatıldığı beyan olunmuştur.

¹⁰ Münif Mustafa Efendi'nin İran Sefaretnamesinin ve Nazif Mustafa Efendi'nin takririnin transkripsiyonları için bkz. M. Nureddin Özel, *Ambassadors, Spies, Captives, Merchants And Travelers: Ottoman Information Networks In The East, 1736-1747*, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2018, s. 273-285.

imama uya gelmişlerdir. Bu nedenle "şeâir-i kadîme" riayet olunmalı ve İranlı hacılar Şafî mezhebine uyarak namazlarını kılmaya devam etmelidir.(I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 118-120).

Görüldüğü üzere bu defaki müzakerelerde şer'î sakıncalar ön plana çıkarılmıştır. Osmanlı uleması Caferî mezhebinin diğer dört mezhebe aykırı düşen uygulamaları ve fikh kitaplarında sahih mezhepler arasında zikredilmemiş olması gibi nedenlerden dolayı İran tarafının isteklerini yine kabul etmemiştir.

Nadir Şah, Hindistan Seferi'nin ardından Mart 1741'de Dağıstan üzerine sefere çıktı. Bu sefer esnasında Dağıstan beylerinin itaatini sağlamak için uğraştıysa da başarılı olamadı. Özellikle Sorhay Han'ın oğlu Muhammed Han'ın direnişi Nadir Şah'a ciddi zayıat verdirdi. Erzak problemi ve kış şartlarının ağırlığı Nadir Şah'ın Dağıstan hareketini olumsuz etkiledi. Bu nedenle Nadir Şah 11 Şubat 1743'de Dağıstan seferine son verip Mugan'a yöneldi (Külbilge, 2010: 272). Osmanlı elçilik heyeti Nadir Şah henüz Dağıstan seferinde iken Şirvan ve Şemahı taraflarında kendisiyle görüşüp yukarıda bahsettiğimiz nâme-i hümayun ile Şeyhülislam ve Sadrazam tarafından Nasrullah Mirza'ya yazılan mektupları teslim ettiler (Subhî Tarihi, 2007: 737). Nadir Şah Osmanlı elçilerine gerekli tazimi gösterdi. Osmanlı elçileri ile gönderdiği sözlü mesajında amacının hile değil ümmet-i Muhammed arasında dostluk olduğunu, Veziriazam ve Şeyhülislam'ın mezhep konusunda gayret göstermelerini aksi takdirde dünyada ve ahirette mesul olacaklarını bildirdi¹¹.

Nadir Şah Osmanlı tarafının öne sürdüğü şer'î özürlere itibar etmemişti. Eylül 1742'de Sultan I. Mahmud'a bir mektup daha gönderdi. Bu mektupta daha önce elçi ve âlimler gelip gittiği halde bir netliğe kavuşturulamayan mezhep konusunun yeniden müzakere edilmesi ve iki ülke arasında muahede imzalanması için iki büyük âlim gönderilmesi talebinde bulundu (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 121-124).

I. Mahmud tarafından bu mektuba yazılan cevapta özetle; İslam'ın ilk dönemlerinde teferruata ait konularda ihtilaf zuhur edip, öze taalluk eden konularda ihtilaf yaşanmadığı; dört mezhebin seçilmesi hususu da o zamana ait bir usul olduğu; melik ve sultanların musalaha yapmaları suretiyle mezhep kabulüne ruhsat verilmediği; daha önce İran'a elçi tayin edilen efendi ile teklif olunan maddelere ilişkin Devlet-i Aliyye'nin ileri sürdüğü şer'î mazeretler gerekçeleriyle açıklandığı ve niçin kabul edilemediği izah edilmekle bu konunun hüsn-i kabul görmesi bekleniyorken, yeni gelen name ile konunun tekrar görüşülmesi için iki âlim gönderilmesi istendiği, bunun kabul edilmesi dedikodu ve

mücadelenin devamı demek olacağından, işleme konulmayıp arz edilen şer'î mazeretlerin kabul edilmesi ve eski usullere bağlı kalınması lazım geldiği; iki devlet arasındaki huzurun devamı için bunun gerekli olduğu belirtilerek Nadir Şah'ın iki âlim gönderilerek konunun tekrar müzakere edilmesi hususundaki isteği kabul edilmedi (I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 121-124).

2. Savaş Safhası 1743-1746

Nadir Şah, Osmanlı Devleti'nin mezhep konusundaki isteklerini reddetmede ısrarcı olması üzerine Osmanlı Devleti'ne savaş açmaya ve bu şekilde barış ve diplomasi yoluyla elde edemediği isteğine savaş yoluyla ulaşmaya karar verdi. İran orduları önce Şehrizar'u ardından da şiddetli bir muhasara sonucunda Kerkük'ü ele geçirdi (Pour, 1977: 130-131). Böylece 1736 yılından beri devam eden barış dönemi sona erdi.

Osmanlı Devleti Nadir Şah'a karşı girişilecek askerî hareketi meşrulaştırmak için, Haziran ayının sonlarında Şeyhülislam Seyyid Mustafa Efendi'den fetva almıştı. Bu fetvaya göre:

Nadir Şah, Şah İsmail evladından olan Tahmasb'ı tahtan indirip yerine şah olmuş, daha sonra Acem içinde sebb ve Rafizîliği kaldırmış ve İslâm'ı kabul ettirmiştir. Ve aralarında raci olan Caferîliği hak mezhep kabul edip bu mezhebin diğer dört mezhebe eklenmesini talep etmiştir. Ayrıca Kabe'de bu mezhep için bir rükn istemiş ve bunun için Osmanlı Padişahı'na birkaç kez elçiler göndermiştir. Caferîliğin neden kabul edilemeyeceğine dair şer'î deliller kendisine bildirildiği halde, bunda ısrar etmiş ve bunu kabul ettirmek için Osmanlı ülkesine saldırmış ve saldırmaya kararlıdır. Bu nedenle kendisine karşı koymak meşrudur, bu mücadelede yaralanan gazi, ölen şehittir. (Külbilge, 2010: 291-292)

Nadir Şah'ın diplomasi yolunu terk ederek Osmanlı Devleti'ne savaş açması Osmanlı resmî ideolojisinde Nadir Şah'a ve Caferîliğe olan bakış açısını değiştirmiştir. 1736-1743 yılları arasındaki dönemde Osmanlı resmî yazışmalarında Nadir Şah'ın rükn talebi kabul edilmemekle birlikte, Nadir Şah'ın İran'dan sebb ve rafz bidatlerini kaldırarak bütün İran halkını ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebine meylettirme emelinde olduğuna inanılmış ve bu çabası memnuniyetle karşılanmış; daha önce rafizî ve mürted olarak nitelendirilen İranlıların Hacca gitmelerine ve esirlerinin serbest bırakılmasına müsaade edilmiş ve İran halkına Sünnî Osmanlı vatandaşları ile aynı şekilde muamele olunması yönünde yöneticilere emirler gönderilmişti¹².

¹¹ "Maksudum ümmet-i Muhammed beyninde dostlukdur, hile değildir. Benden vezir-i azama ve şeyhülislam efendiye lisanen selam yetürün. Bu hayırlı işe sa'î itsünler, sonra dünyada ve ahirette baz-hast olunurlar, yani sual olunurlar". M. Nureddin Özel, *a.g.t.*, s. 278.

¹² Mesela Medine'de Abdülbaki isimli bir İranlı'nın katledilip yakılması üzerine 30 Aralık 1739'da bölge yöneticilerine gönderilen bir emirde yapılmış olan bu hareketin dört mezhep hükümlerine aykırı olduğu, Nadir Şah'ın efkâr ve emelinin İran'dan sebb ve rafz bidatlerini kaldırarak bütün İran halkını ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebine meylettirmek olduğu bundan böyle suç işleyen İran tebaasına örfi siyaset cezası

Nadir Şah'ın Osmanlı topraklarına saldırmamasından sonra Osmanlı resmî yazışmalarında Nadir Şah ve Caferî mezhebi hakkında *İran Şahlığı iddiasında bulunan Nadir Şah, Şia'nın İmamiye kolundan olan ve fıkıh kitaplarında rafizî kavimlerden olduğu açıkça belirtilen Caferiye isimli bir rafizî ve batıl mezhebi terviç etmek bahanesiyle içindeki garezi icra etmek için Osmanlı topraklarına ve Dağıstan vilayetlerine saldırdığı*" (BOA. A.DVNS.MHM.d, 151/218, BOA. C.AS 255/1060.) ifadelerine yer verilmiştir. "İran şahlığı iddiasında bulunan" ifadesinden anlaşılacağı üzere Osmanlılar siyasi bir söylem olarak Nadir Şah'ı İran Şahı olarak tanımamakta; aşağıda değineceğimiz üzere Safevî Şehzadesi Safi Mirza'yı İran Şahı olarak tanımaktadır. Dini olarak ise Caferî mezhebi Osmanlılarca batıl ve rafizî bir mezhep olarak görülmüş ve Nadir Şah'ın bu konuda samimi olmadığı, içindeki kin ve garezi icra etmek için Caferî mezhebini kullandığına, amacının hile ve desise olduğuna ve ona inanılmayacağına hükümlenmiştir¹³. Dolayısı ile Nadir Şah savaş yolunu tercih etmekle Osmanlı Devleti üzerinde daha önce oluşturmuş olduğu olumlu imajı ve güvenilirliğini kaybetmiştir.

Osmanlı Devleti Nadir Şah'ın Irak üzerine taarruzuna karşı siyasi bir hamle yaparak Sakız'da tutulan Safevî şehzadelerinden Şah Hüseyin'in oğlu Şah Safi'yi İstanbul'a getirilerek 15 Eylül 1743 tarihinde İran Şahı ilan etti (İşbilir, 2018: 549). Kendisine şahlık berati verildi ve şahlık tacı olmak üzere selimî destar ve sorguç takılarak İran tahtına geçmek üzere önce Erzurum'a ardında da Kars tarafına gönderildi. (BOA.HAT 814/37266) Kaytak ve Lezgi taifesine ve Kürdistan ümerasına Şah Safi'nin ianesinde yardımcı olmaları için ferman gönderildi, onlara hilat ve payeler verildi¹⁴. İran ümerasına da Farsça mektuplar yazılıp yanında Şah Safi'nin İran Şahı olacağı ve İran'ın Nadir'in elinden kurtarılacağı telkin olundu (Mür'i't-Tevârih, 1976: 111-112; Pour, 1977: 132).

Öte yandan Nadir Şah ise Kerkük'ü aldıktan sonra Musul üzerine yürüdü ve 13 Eylül 1743'te şehri kuşattı (BOA.AE. SMHD.I. 106/7530; Kurtaran, 2014: 167). Bu sırada Nadir Şah'ın bitmek bilmeyen seferleri dolayısı ile büyük ekonomik sıkıntı yaşanan İran'da iç isyanlar çıkmaya başladı. Fars hâkimi Taki Han isyan etmişti. Bir diğer isyan haberi de Esterabad'tan geldi. Fethali Han Kacar'ın oğlu Hasan Han da isyan etmişti. Nadir Şah, bazı birliklerini ve komutanlarını bu isyanlar üzerine göndermek zorunda kaldı. Kendisi Musul üzerine 4 Ekim'de umumî bir hücumu geçti fakat müdafilerin şiddetli direnişi karşısında başarılı olamadı ve nihayet 20 Ekim'de kuşatmayı kaldırdı. İran birlikleri Kasım ayının sonlarına doğru Kerkük, Erbil ve Kurna'dan çekildi. Basra'yı kuşatmak üzere gönderilen ordu kaleden yapılan huruç hareketi sonucunda mağlup olarak geri çekilmek zorunda

kaldı (BOA, C.AS 358/14821; Mür'i't-Tevârih, 1976: 112; Külbilge, 2010: 289-290).

3. Necef Toplantısı (1743)

Nadir Şah, başarısız Musul kuşatmasının ardından Osmanlı Devleti'ne kabul ettiremediği Caferilik mezhebini Şii ve Sünnilerden pek çok ulemayı Necef'te toplayarak onaylatmak istedi. Necef'e gelmeden önce zevceleriyle birlikte (Minorsky – Aktepe, 1988: 27) İmam Musa Kazım, İmam-ı Azam Ebu Hanife ve Hz. Ali'nin türbelerini ziyaret etti. Hz. Ali'nin kurşunla kaplı olan türbesini altınla kaplattı (Hakyemez, 2016: 64). Nadir Şah böylece daha önce vakıf mallarına el koyduğu Şii ulemanın desteğini almak istemiş olmalı. İmam-ı Azam'ın türbesini ziyaret ederek te Sünnî camiaya yakınlık göstermiştir.

Nadir Şah 12 Aralık 1743'te Necef'te Afgan, Belh, Buhara, Turan, Necef, Hille ve Bağdad âlimleri ile bir müşavere meclisi topladı. Onun bu toplantıdan en büyük beklentisi Şii ve Sünnî ulemanın ortak kararıyla Caferiliğin hak mezhep olduğunu tasdik ettirmek ve bu sayede İslam âlimleri arasındaki ihtilafı kaldırmaktı. Nadir Şah Bağdad Valisi Ahmed Paşa'dan bu toplantıya katılmak üzere bir âlim göndermesini istemişti. Ahmed Paşa dönemin ünlü Sünnî âlimlerinden Süveydi Abdullah Efendi'yi Necef'e gönderdi (Külbilge, 2010: 294) ve toplantı onun hakemliğinde yapıldı (Özer, 1990: 101). Bu müzakereler 12-14 Aralık 1743 tarihleri arasında yapılan uzun tartışmalardan sonra tespit edilen hususlar bir vesika haline getirildi¹⁵, toplantıya katılan 43 ulema bu vesikanın altına imza atılar (Özer, 1990: 103). Vesikada yer alan ve öne çıkan hususlar kısaca şunlardır;

Dört halifenin her biri hakkıyla halifelik yaptılar, aralarında kardeşlik vardı ve "rabt-ı muvasalat" yani hilafete geçiş sıraları muhakkak idi. Hz. Ali, Hz. Ebu Bekir ve Hz. Ömer'in vefatından sonra onların hakkında "âdil imamlardı, hak üzere yöneticilik yaptılar ve hak üzere vefat ettiler"; Hz. Ömer ise "Ali olmasaydı Ömer helak olmuştu" demiştir. Şah İsmail'in ortaya çıkmasıyla üç halifeye küfredilmesi "sebb" ve rafz âdeti İran'da yayıldı. Mugan sahrasında toplanan meşveretten sonra bu bildiriye hazırlayan ulema "sebb" ve teberra (Ehlibeyte kötülük edenleri sevmeme onlara düşmanlık besleme) âdetlerinden uzaklaştıklarını, dört halifeyi hilafete geçiş sıraları üzere hak bildiklerini beyan eder. İmam Cafer-i Sâdik hazreti peygamberin zürriyetinden ve ümmetin memduh şahıslarından olup onun mezhebi makbuldür. Caferî mezhebine geçmiş olan ehl-i İran'ın akaidleri sahih olup bu kişiler dört halifenin hakkaniyetlerine inanmışlardır. Her kimse bu fırka ile (Caferî İranlılar ile) din konusunda düşmanlık ederse o kişiler dinden, Allah, Peygamber ve din büyüklerinden uzak olsunlar (BOA. HAT 3/92-A).

Bu toplantıya katılan Belh ve Buhara ulemalarından yedi kişi de aynı şekilde Caferî mezhebini hak olduğunu ve bunlara din düşmanlığı yapanların Allah ve resulünden uzak olduklarını tasdik etmişlerdir. Necef Bildirisinde iki mezhep arasındaki ihtilafın fûruatta dört mezhep imamları ile Caferî

uygulanmayıp İslam tabaası gibi muamele olunması istenmiştir. Bkz. BOA. C.DH 237-11819

¹³ "Öteden beri envâ'-ı degâ ve desiseyi temşiyet ve takvîyet-i emrine medar eden Nadir Şah-ı mekîdet-asârim zir-i kelîm-i ihtiyâlden izhâr ve ibraz eylediği evzâ' ve ef'âl ve akvâl-i gayr-i üstüvârına bir dürlü i'timâd ve i'tinâ olunmak cevâz-dâde-i erbâb-ı efkâr u ârâ olmamakdan nâşi ..." BOA. C.HR. 43/2121.

¹⁴ I. Mahmud'dan Kaytak Usumisi Ahmed'e bu konuda gönderilen ferman için bkz. BOA. YB.(21) 10-39.

¹⁵ Bu vesikanın Osmanlıca tercümesi için bkz. BOA. HAT 3-92A; BOA.HAT 5/162

akaidi mu'tekidleri için olduğu ve bunun İslam'a zıt ve aykırı olmadığı, Caferî mezhebine mensup olanların ehl-i İslam olup iki mezhebe inanların da din kardeşi oldukları birbirlerini öldürmeleri ya da esir almalarının haram olduğu belirtilmiştir (Özer, 1990: 104-105). Toplantıya katılan Sünnî ulemanın da Caferîliği hak mezhep olarak kabul etmesi önemlidir. Çünkü Ehl-i sünnet âlimleri, Şîf-İmâmî grupları inanç yönünden bid'at mezhepleri içinde mütalaa edegelmişlerdir. Caferîler de inanç bakımından İmâmî-İsnâ aşerî oldukları için Sünnî fıkıh âlimleri tarafından ayrıca değerlendirilmemiş, fıkıhları da inançları gibi bid'at sayılmıştır (Karaman, 1993: 10).

Nadir Şah bu bildiri ile Caferî mezhebini diğer dört mezhep gibi meşrulaştırmak istemiştir. Bunun için Necef'te alınan kararları Osmanlı Devleti'ne onaylatmak için bir heyet göndermiştir (Hakyemez, 2016: 65). Fakat Osmanlı Devleti'nin bu konudaki tutumu değişmemiştir. Nadir Şah'ın diploması yolunu terk ederek Osmanlıya savaş açmış olması yukarıda belirttiğimiz gibi Osmanlılar nezdinde olumsuz bir algı oluşmasına neden olmuştur. Ayrıca Necef Bildirisi'nin Sünnî Osmanlılar için bir bağlayıcılığı da yoktu. Dolayısıyla Osmanlılar bu bildiriye kabul etmeyeceklerdir.

Nadir Şah'ın Caferîliği meşrulaştırma çabalarından biri de Seyyid Nasrullah Kerbelâî isimli bir din adamını Şia'nın vekili tayin ederek Kabe'de Caferî mezhebine imamlık yapmak üzere görevlendirmesidir. Nadir Şah bu tayini bildirmek için Seyyid Nasrullah Kerbelâî ile Mekke Emiri'ne, Mekke Kadısı'na, Medine'de bulunan Şeyhü'l-Harem'e ve Mekke'deki ulemaya mektuplar gönderdi. Nasrullah Kerbelâî, henüz mektupları teslim etmeden Mekke'ye gelip propaganda yapmaya başlamış; fakat durumu haber alan Mekke Emiri tarafından tutuklanmıştı. Böylece Nadir Şah'ın Hicaz'daki propaganda faaliyeti sonuçsuz kaldı (Külbilge, 2010: 298).

4. Savaşın Devam Etmesi

1743 yılının Ekim ve Kasım ayında Osmanlı ordusu ve bölge halkının şiddetli direnişi ve İran'daki iç isyanlar dolayısı ile Irak bölgesinden çekilen Nadir Şah, bu defa Kars üzerine yürüdü ve 29 Temmuz 1744 tarihinde şehri kuşattı. Nadir Şah'ın Kars üzerine saldırmasının bir nedeni de Osmanlı Devleti tarafından İran Şahı ilan edilen ve o bölgeye gönderilen Safi Mirza'yı ele geçirmek idi (Kırzioğlu, 1983: 20). İran ordusu 5, 23-24 ve 31 Ağustos tarihlerinde Kars Kalesi'ne umumî hücumlarda bulduysa da başarılı olamadı. Bu muhasara esnasında Nadir Şah'ın İtimadü'd-devlesi Mustafa Han, Serasker Ahmed Paşa'ya gönderdiği mektuplarda Osmanlı tarafının Caferîlik mezhebini tasdik etmeyerek Müslüman kanı dökülmesine sebep olduğu vurgulanmakta, mezhep konusundaki isteklerin kabulü şartıyla sulh yapılmasını teklif etmekteydi (Külbilge, 2010: 308).

Osmanlı tarafı İran'ın sulh teklifini görüşmek üzere 5 ve 7 Eylül tarihlerinde Nadir Şah'ın ordugahına heyet gönderdi. Kesriyeli Ahmet Paşa Nadir Şah'ın sulh şartlarını İstanbul'a

iletmek üzere İstanbul'a gönderildi. Nadir Şah Ahmed Paşa'nın İstanbul'a gidip gelmesi için 50 gün muhasaraya ara verecekti. Bu arada İran ile Osmanlı Devleti arasında barış görüşmelerinin başladığı haberi etrafa yayılmıştı bu nedenle Kars kalesine yardım gelme çabaları durduğu gibi kaledeki askerler arasında firar ve çözümler de başlamıştı (Risâletü't-Târih-i Nâdir Şâh, 2012: 21-22). Bu fırsatı değerlendirmek isteyen Nadir Şah 24-26 Eylül ve 9 Ekim tarihlerinde Kars Kalesi'ne umumî hücumlar düzenledi ise de kalede kalan az sayıdaki askerinin ve Kars halkının üstün gayreti sayesinde başarısız oldu ve 10 Ekim'de kuşatmayı kaldırarak Revan tarafına çekildi (Risâletü't-Târih-i Nâdir Şâh, 2012: 27-28; Kırzioğlu, 1983: 38).

1744 yılı sonlarında Nadir Şah ve oğlu İmamkulu Han Caferîlik mezhebini tasdik ettirmek için bir kez daha girişimde bulundu. Nadir Şah Bağdad Valisi Ahmed Paşa'ya gönderdiği sözlü mesajında; "*Bundan evvel mezhep hususunda iki âlim talep ettik, göndermediler; galiba sulhu ne suretle murad ettiğimiz malumları değildir; malumları olsa bile itimad etmiyorlar. Mutlak sözümüz şudur: İmam Cafer hazretlerinin evlad-ı Resul'den olup, fiil ve sözleri cümle önünde makbul ve muteber olduğu zahirdir. Dört mezhep imamlarının içtihadı dışında amelde bulunmak istemiyoruz. Her türlü amellerimiz cümleye mutabık olmak şartıyla, sulh işine biz bu taraftan kendileri o taraftan sa'y edelim. İki âlim göndersinler; bizim ulemamız ile mübahese olunsun.*" diyerek iki alim gönderilmesi talebini yinelemişti (Pour, 1977: 132).

Ahmed Paşa Nadir Şah'ın Veziri Muayyir Han'a bir mektup göndererek Osmanlı hükümetinin şer'î mahzurlara binaen "beşinci mezheb" sözünden ihtiraz ettiğini, iki âlim hususunu da hükümete arz edeceğini bildirmişti (Pour, 1977: 133). Bunun üzerine Nadir Şah'ın oğlu İmamkulu Mirza sadrazama bir mektup yazarak Bağdad valisi aracılığı ile göndermişti. Ahmed Paşa İran tarafının istek ve mektuplarını merkeze bildirdi ve eğer şer'î bir mahzuru yoksa Nadir Şah'ın taleplerinin kabul edilmesini talep etti (BOA. HAT 3/92).

İran tarafından gelen bu mektuplar üzerine sadrazam sarayında Kaptan paşa, daha önce Rumeli Kazaskerliği görevinde bulunmuş olan Mahmud-zâde Zeynelabidin Efendi, Reisületibba Muhammed Emin Efendi, daha önce Ordu-yı Hümayun kadısı olan Esad Efendi, Mirzazade Neyli Ahmed Efendi, Anadolu Kazaskeri Hocazade Seyyid Abdullah Efendi, daha önce Anadolu kazaskerliği görevinde bulunmuş olan Damadzade Feyzullah Efendi ve sair ulema ile yeniçeri ağası, sipah, silahtar, cebeci, topçu, top arabacı ocaklarının ağa ve kethüdarları, hâcegan-ı divandan defterdar, tevkii, defter emini, ruznamçeci-i evvel ve başmuhasebeci efendilerin hazır bulunduğu mecliste önce bu konudaki padişahın fermanı ardından Nadir Şah'ın oğlu İmamkulu Mirza'dan sadrazama gelen mektup ile tercümesi ardından da Bağdad Valisi Ahmed Paşa'dan gelen kağıtlar okundu. Ahmed Paşa Caferî mezhebinin kabulünün şer'î olarak bir mahzuru olup olmadığını sorulmakta idi. Bu konuda toplantıya katılan ulemanın görüşleri alındı. Rumeli

kazaskerlerinden Mahmudzade Zeynelabidin Efendi'nin Nadir Şah ve İmamkulu Han'ın isteklerine müsaade edilemeyeceği yönündeki görüşlerini diğer ulemaca da onayladı (BOA. HAT 3/92).

Bu toplantıda alınan karar doğrultusunda Caferi mezhebinin tasdik edilemeyeceği belirtilmiş ve bunun şer'î mahzurları Şeyhülislam tarafından Bağdad Valisi Ahmed Paşa'ya yazılan 28 R. 1157 (10 Haziran 1744) tarihli mektupta ayrıntılı olarak anlatılmıştır. Buna göre; Nadir Şah beşinci mezhep ismini terk ile İmam Cafer-i Sadık'ın mezhebi şeklinde ifade olunursa bunun tasdik ve kabulünde mahzur olmaz düşüncesiyle bu maddenin Osmanlı Devleti tarafından kabulü ve daha sonra Mescid-i Haram'da Makam-ı Şafii'de müstakil imam ile namaz kılmalarına izin verilmesi şartıyla sulh yapılmasını teklif etmektedir. Bu teklif ulema tarafından görüşülmüş ve şu kararlar alınmıştır:

"Beşinci mezhep isminin terki Caferi mezhebinin kabulüne müteallik mahzurun def'ine medar olmayacaktır. Çünkü Caferi mezhebi Şia mezhebinin fırkalarından olup ehl-i sünnet mezheplerinden olmadığı usul ve fîru kitaplarında yazılıdır. Bu konu daha önce İran elçi ve ulemasına beyan edilmiştir. Fakat İranlılar ikna olmadıkları için bu konudaki ısrarlarını sürdürmüşler ve geçen sene adavete tasaddi ederek Osmanlı ülkesine saldırmışlardır. Osmanlı uleması tarafından verilen fetva gereğince İranlılara karşı müdafaa ve mukabele edilmiştir. Ve bu savaş neticesinde Nadir Şah bu konudaki isteklerini yine tekrarlamış ve Bağdad Valisi Ahmed Paşa aracılığı ile bu hususun tasdikini talep etmiş. Ahmed Paşa da durumu Şeyhülislama sorarak eğer şer'î bir mahzuru yoksa bu hususun tasdikini istemiştir. Şeyhülislam, Ahmed Paşa'ya yazdığı mektupta yukardaki hususları yazdıktan sonra tekrar şer'î mahzurlarını beyan etmiştir. Buna göre; peygamber efendimizin ümmetinin 73 fırkaya ayrılacağı hadisi üzerine cari olan ehl-i sünnet ve'l-cemaatin akaid-i sahihaları ve ahkam-ı fer'iyeleri kelim ve fıkıh kitaplarında yazılı olduğu üzere geriye kalan yetmiş iki fırkanın dahi akaid ve fîruundaki fasidlikler yine kelim ve fıkıh kitaplarında tafsilatlı olarak yazılıdır. Buna göre Şia fırkaları firak-ı dâileden sayılıp onların her fırkasının itikad ve amelde meslek ve me'hazları ve İmamiye, İsna Aşere, İsmailiye, Bâkriye ve Caferiye gibi mezheplerin itikadî ve amelî meseleleri ehl-i sünnet kaidelerine muhalif olmakla ehl-i sünnet ve'l-cemaat onları dahi red ve men edip tasdik ve kabulden kaçınmışlardır. Hasılı Caferiye mezhebi dahi firak-ı Şiadan ve revafızdan bir fırka olup ve ekseriya Şia ve ehl-i rafz olup bu batıl mezhebi terviç için kendilerini Hz. peygamberin zürriyetinden olan Hz. Cafer-i Sadık azv u nisbet etmektedirler. Ehl-i sünnet ve'l-cemaat

şeyhlerinden İmam Muhammed Şehristani "Milel ve'n-Nihal" isimli kelim kitabında Caferiye mezhebinin itikad-ı fasidelerini beyan ile Hz. Cafer-i Sadık'ın celalet ve kadr ü şanını o batıl isnaddan tebrie etmiştir¹⁶. Aynı şekilde muteber usul kitaplarından İbn-i Hüمام'ın "Tahrir"¹⁷ ve Semerkandî'nin "Mizan"¹⁸ isimle eserinde Caferiye kavmini rafizi fırkasından olduğunu beyan etmiştir. Bu nedenle Caferi mezhebi Osmanlı Devleti tarafından tasdik olunamayacaktır. (BOA. HAT 4/93).

Osmanlı çağdaş tarihçilerinden Şem'danizade de yukarıdaki bilgileri teyit eder tarzda bazı muteber kelim kitaplarında Caferilerin râfizi kavimlerden olduğu bu nedenle İran'ın teklifinin red olunup Caferî mezhebinin butlanı ile hükm olunduğunu bildirmektedir (Mür'î't-Tevarih, 1976: 113).

Burada verilen izahattan da anlaşıldığı üzere Nadir Şah ülkesinde Caferi mezhebini kabul ederek her ne kadar kendini ehl-i sünnet olarak göstermek istemişse de Osmanlı uleması yukarıda belirtilen kelim ve fıkıh kitaplarını da delil göstererek Caferi mezhebini ehl-i sünnet olarak kabul etmemiş, Şia'nın bir şubesi olarak görmüşlerdir. Bu nedenle Caferi mezhebini tasdik etmedikleri gibi Nadir Şah'ın "rükn" talebini kabule yanaşmamışlardır.

Osmanlı ulemasının Caferiliği bir defa daha kabul etmemesi üzerine iki ülke arasındaki savaş ertesi yıl kaldığı yerden devam etti. Osmanlı tarafında Kars seraskeri Ahmed Paşa hastalığı dolayısıyla görevinden istifa etti ve yerine Aydın muhassılı Yeğen Mehmed Paşa tayin olundu (İzzî Tarihi, 2019: 78). Diyarbakır Valisi Çeteci Abdullah Paşa da Musul tarafında İran ordusu ile mücadele etmek üzere görevlendirildi (İzzî Tarihi: 2019: s. 79). Fakat asıl büyük mücadele Azerbaycan bölgesinde Kars ve Revan taraflarında yaşandı. Yeğen Mehmed Paşa kumandasındaki Osmanlı ordusu ile Nadir Şah'ın ordusu Revan'a iki fersah mesafedeki Murad Tepe isimli mevkiye karşı karşıya geldi. Yirmi bir gün aralıksız devam eden savaşta Osmanlı ordusu üstün durumda iken Serasker Yeğen Mehmed Paşa'nın eceli ile ölmesi (BOA. C. AS 1046-45960; BOA. AE. SMHD.I. 193-15131; İzzî Tarihi, 2019: 116) ile Osmanlı ordusunda dağılmalar başladı. Bunu fırsat bilen Nadir Şah 20 Ağustos'ta Osmanlı ordusunu bozguna uğrattı. Yirmi binden fazla zayıat veren Osmanlı birlikleri Kars'a çekilmek zorunda kaldı (İzzî Tarihi, 2019: 142; Külbilge, 2010: 316).

¹⁶ Muhammed Abdülkerim eş-Şehristani'nin "Milel ve'n-Nihal" isimli eserinde Şia'nın İmamiye koluna bağlı olarak "Bâkriyye ve Caferiyyeti'l-Vâkıfe" ismiyle zikredilen Caferi mezhebi ve İmam Cafer-i Sâdık hakkında özelle şu bilgiler verilmektedir: "İmam Cafer-i Sadık baba tarafından Hz. Peygamberin, ana tarafından da Hz. Ebu Bekir es-Sâdık neslinden gelmekte idi. Bazı aşırıların kendisine nisbet ettiği hususlardan teberrî ettiği gibi onlarla ilgisinin bulunmadığını açıklamıştı. Râfizi mezheplerinin özelliklerinden gaybet, rec'at, bedâ, tenasüh, hulûl ve teşbih gibi ahmaklıklarından teberrî etti. Fakat Şia onun ölümünden sonra aralarında ayrıldı, her biri bir mezhebe intisap etti. Fikirlerinin kabul ettirmek için kendilerini ona nispet ettiler". Ayrıntılı bilgi için bkz. Muhammed Abdülkerim eş-Şehristani, *el-Milel ve'n-Nihal- İslam Mezhepleri*, trc. Mustafa Öz, İstanbul 2005, s. 167-168

¹⁷ Bkz. Kemâleddin Muhammed b. Abdülvahid b. Abdülhamid İbnü'l-Hüمام, *et-Tahrir fi Usulü'l-Fıkıh*, (861/1457), haz. Mustafa el-Bâbî el-Halebî, Kahire 1932.

¹⁸ Ebû Ahmed Semerkandî, *Mizanü'l-Usul fi Netâyicü'l-Ukul fi Usulü'l-Fıkıh* (53971144), haz. Abdulmelik Abdurrahman es-Sa'dî, Bağdad 1987.

Nadir Şah bozguna uğramış ve Kars tarafına çekilmiş olan Osmanlı ordusunu takip etmedi. Beklenmedik bir şekilde Osmanlı Devleti'ne barış teklifinde bulundu ve Feth Ali Han isimli bir elçisini Bağdad üzerinden İstanbul'a gönderdi (İzzî Tarihi, 2019: 147; BOA. AE.SMHD.I. 96-6682).

Nadir Şah'ın Osmanlılara karşı önemli bir zafer kazanmış olmasına rağmen 1736'dan bu yana ısrarla sürdürdüğü ve bu uğurda 1743'ten bu yana Osmanlı Devleti ile savaştığı mezhep konusundaki isteklerinden vazgeçmesi ve barış istemesinin altında yatan sebepleri irdelemek gerekir. Öncelikle uzun süren seferler ve bunun getirdiği ekonomik sıkıntılardan dolayı İran'da iç huzursuzluklar yaşanmaktaydı ve Nadir Şah yönetimine karşı -1744'te Fars Serdarı Tağı Han isyanı, Şirvan'da Sam Mirza isyanı gibi- isyanlar baş göstermeye başlamıştı (BOA. HAT 7/231). Nadir Şah isyanları bastırmak için ordusunu bu tarafa kaydırmak zorundaydı¹⁹. Bunun yanında Nadir Şah'ın askeri gücünü oluşturan en önemli grup göçebe kabile beylerinin birliklerinden oluşmaktaydı. Nadir Şah bu kabile beylerini savaşlarda alacağı ganimetlere ortak ederek ya da ganimetlerden onlara önemli paylar vererek teşvik etmekte idi (Arunova – Eşrefyan, 2005: 99-100). Hindistan ve Afganistan üzerine düzenlenen seferlerde çok ganimet elde edilmişti. Oysa Osmanlı Devleti ile yapılan savaşlar getiriden ziyade büyük masraflara sebep olmaktaydı. Bu gibi nedenlerden dolayı Nadir Şah Osmanlı Devleti ile giriştiği sonuçsuz muharebeden ve Caferilik mezhebi konusundaki isteklerinden vazgeçerek barış teklifinde bulundu.

Nadir Şah'ın gönderdiği elçi Feth Ali Han 12 Ocak 1746'da İstanbul'a ulaştı, 17 Ocak'ta sadrazamla görüştü, 1 Şubat 1746'da padişah tarafından kabul edildi (İzzî Tarihi, 2019: 150). Nadir Şah Feth Ali Han ile gönderdiği mektup ve kaimelerinde; kendisinin ümmet arasındaki ihtilafa son vermek için Cafer-i Sadık'ın mezhebini kabul ettiği ve bu mezhebin İran ahalisi arasında da yaygınlaştırdığı, fakat Osmanlı Devleti'nin kan dökülmesine razı olup Caferi mezhebini kabule yanaşmadığı, bu konuda daha fazla ısrarcı olunmayarak artık mezhep konusundaki taleplerinden feragat ettiğini beyan etmekte, buna karşılık çok devirlerden beri Türkmen padişahların mülkü olup Safevîler yüzünden elden çıkan Irak veya Azerbaycan memleketlerinden birinin kardeşlik hukukuna binaen İran'a verilmesini istemekteydi. Fakat bu konuda bir zorlama ve ısrar yoktu, padişah bu teklifi kabulde veya redde muhtardı (I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: s. 137-139).

Bu nameden anlaşılacağı üzere Nadir Şah kendini İslam'ın birliğini ve iki ülke arasında barışı arzulayan ve bunun için çaba gösteren büyük ruhlu bir hükümdar olarak göstermekte, Osmanlı Devleti'ni ise mezhep konusundaki teklifleri kabul

etmediği için 1743'ten beri devam eden savaşların sorumlusu olarak görmektedir.

Osmanlı tarafı Nadir Şah'ın yukarıda bahsedilen isteklerini görüşmek üzere sadrazam huzurunda 3 Şubat'ta bir toplantı yaptı (İzzî Tarihi, 2019: 157). Nadir Şah'ın toprak talebinin reddine, gerçek niyetinin anlaşılması için İran'a bir elçi gönderilmesine karar verildi (Külbilge, 2010: 321). İran elçisi 8 Mart'ta padişah tarafından kabul olunarak kendisine cevap-nâme takdim edildi. 13 Mart'ta sadrazam tarafından kabul olunan elçiye sadrazamın İran itimadüdevlesi ve aynı zamanda Nadir Şah'ın torunu olan Şahrüh Mirza'ya yazılan mektup takdim edildi ve elçiye ülkesine dönmesi için izin verildi.

İran elçisi ile gönderilen 13-21 Şubat 1746 (Evahir-i Muharrem 1159) cevapname-i hümayunda kısaca

Nadir Şah'ın göndermiş olduğu önceki namede, iki devlet arasında mahut iki madde haricinde üzüntü kaynağı olacak bir nesne bulunmadığı halde öne sürülen şer'i mazeretler sebebiyle bu tekliften vazgeçildiğinin bildirildiği; Feth Ali Bey Türkmen aracılığıyla gönderilen yeni name ile bu iki maddenin feshedildiğinin beyan olunduğu; Ehl-i Sünnet ve'l-Cemaat Mezhebi'nin İran'da mer'i ve muteber kılınmasıyla Müslümanlar arasındaki birlikteliğin gözle görülür hale geldiği, zorluk ve çekincelere götürecek bir sebep kalmadığından halkın tam bir rahatlık içinde bulunacakları dile getirildiği; Sınırlara yönelik bazı hususlara da değinilip ancak bunların kabulü konusunda hiçbir şekilde ısrarcı olunmaması gerektiği, iki hükümdar arasında Sultan IV. Murad zamanındaki son anlaşmanın yenilenerek sınırların buradaki esas üzere yeniden düzenlenmesi için Mustafa Nazif Efendi'nin elçi olarak gönderildiği ve kendisine yetki verildiği, kendisiyle gönderilen diğer name-i hümayundan bu hususun mütalaa olunabileceği; İran Sefiri Feth Ali Bey Türkmen padişahın huzuruna kabul edilip sefaret vazifesini eda ettikten sonra dönüşüne ruhsat verildiği, diğer name-i hümayun muvacehesince eski sınır düzenlemesi esas kabul edilerek yeni düzenlemenin yapılması, aradaki dostluk ve yakınlaşmanın arzu edilen düzeye kavuşmasının umulduğu" belirtilmiştir (I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 140-143).

Yukarıda belirtildiği üzere padişah tarafından Nadir Şah'a, sadrazam tarafından Şahrüh Mirza'ya ve Şeyhülislam tarafından İran Şahı'nın Şeyhülislamı Molla Ali Ekber'e yazılan mektupları götürmek ve İran ile 1639 Kasr-ı Şirin Anlaşması'nda belirtilen sınırlar üzerine yeni bir anlaşma yapmak üzere Maliye Tezkirecilerinden Mustafa Nazif Efendi İran'a elçi olarak gönderildi (İzzî Tarihi, 2019: 164).

¹⁹ Uzun süren seferler dolayısı ile halka daha çok angarya ve vergi yükü yüklenmekte, orduda hizmet veren "elât" (göçebeler) maaşlarını tam olarak ve zamanında alamadıklarında evlerini ve otaklarını terk ederek ya diğer bölgelerdeki asilerle birleşiyor ya da sınır dışına kaçıyorlardı. Ayrıca 1730-40 yılları arasında feodal sömürünün hızlı bir şekilde artması ağır bir ekonomik çöküntüyü ve sert sınıf çatışmalarını beraberinde getirmişti. Bkz. Arunova - Eşrefyan, a.g.e., s. 88-91, 124

Mustafa Nazif Efendi İran'a ulaştığında Nadir Şah kendi aleyhine baş gösteren ayaklanmaları bastırmak için ordusuyla birlikte Kazvin ile Tahran arasında Kerden denilen yerde bulunmaktaydı. Nazif Mustafa 26 Ağustos 1746'da Nadir Şah tarafından kabul edildi ve padişahın nâmesini Şah'a takdim etti (BOA. HAT. 811-37324; Budak, 1999: 24).

I. Mahmud tarafından Nadir Şah'a yazılan bu namede özetle mezhep konusundaki isteklerden vazgeçilmiş olmasının memnuniyetle karşılandığı arada mücadeleye konu olacak bir nesne kalmamışken İran'ın sınır konusundaki hoş olmayan teklifinin filizlenmesi beklenen dostluğu baltaladığı, iki hakan arasında tatsızlığa neden olacak hususlardan kaçınılması ve Sultan IV. Murad zamanındaki sınırlar üzerine yeni bir musalaha imzalamak için Mustafa Nazif Efendi'nin görevlendirildiği beyan olunmuş (I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 144-149), Nadir Şah'ın Irak ya da Azerbaycan'ın verilmesine dair teklifi doğal olarak kabul edilmemiştir. Sadrazam ve Şeyhülislam tarafından 9 Mart 1746 tarihinde Şahruh Mirza'ya gönderilen iki adet mektupta da IV. Murad zamanındaki sınırlar esas alınarak musalaha yapılması ve bu husus için Mustafa Nazif Efendi'nin görevlendirildiği ona verilen fermanla verilen esaslar çerçevesinde musalaha imzalanarak aradaki dostluğun devamının arzulandığı belirtilmiştir (I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: 150-161).

Nadir Şah Osmanlı elçilik heyetini çok sıcak ve samimi bir şekilde karşılamış, Osmanlı Devleti ve padişaha övgü ve iltifatlarda bulunmuştur. Mustafa Nazif Efendi ile sulh müzakerelerini yürütmek üzere Nazar Ali Han'ı tayin etmiş (Budak, 1999: 26-29), görüşmeler neticesinde bir temessük hazırlanmış ve bu temessük 2 Eylül 1746'da Nadir Şah tarafından imzalanmıştır. Bir "esâs-ı mevâdd", bir "şart-ı evvel", üç madde, bir "tezyil" ve hâtimeden oluşan temessükte yer alan hususlar kısaca şu şekildedir:

Esâs-ı mevâdd: *Sultan IV. Murad zamanında imzalanan son sulh anlaşmasında tespit edilen sınırlar bundan sonra değişikliğe uğramamak koşuluyla iki ülke arasında geçerli olacaktır.*

Şart-ı Evvel: *İki tarafın şan ve unvanı gözetilecek bu şan ve unvana leke sürecek şeylerden sakınılacaktır.*

Birinci madde: *Bağdad veya Şam yolundan hacca giden İranlı hacılar yol üzerindeki vali, hâkim ve hac emirleri tarafından diğer Osmanlı hacıları gibi her halde korunup gözetilecek ve bir mahalden diğer mahalle salim ve emin bir şekilde ulaştırılmalarına dikkat edecektir.*

İkinci madde: *Bu iki devletin ittifak ve itihadını herkese duyurmak için, üç senede bir tebdil olunmak üzere, iki ülke başkentinde birer mutemed ikamet edecek ve bunların kıfayet miktarı masrafı ev sahibi devlet tarafından karşılanacaktır.*

Üçüncü madde: *İki tarafın esirleri serbest bırakılacak. Bundan sonra tarafeynden esir alınıp satılmayacak. Bulunduğu yerde kalmak istemeyip vatanlarına dönmek isteyenlere iki tarafian da engel olunmayacaktır.*

Tezyil: *Her iki ülke arasındaki sınır IV. Murad zamanında yapılan antlaşmadaki gibi olacak. Her iki ülkenin sınır muhafızları sınırı ihlal edecek her türlü hareketten kaçınacaklardır.*

İran ahalisi artık Rafiziliği bırakıp Ehl-i Sünnet mezhebine duhul ettikleri için bundan sonra Osmanlı topraklarına gelen İranlı hacılar korunacak, ve bunlardan hiçbir isim altında para talebinde bulunulmayacaktır.

Yine Acem tüccarından da kanun dışı herhangi bir nesne talep olunmayacak. Bağdat ve civarındaki yerleri ziyarete gelen İranlılar, eğer ellerinde ticaret malı yoksa hiçbir şekilde rahatsız edilmeyeceklerdir. Osmanlı tarafından İran'a, İran'dan Osmanlı tarafına firar edenler himaye edilmeyecektir. Ve talep olunduğlarında da teslim edileceklerdir.. (I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, 2014: s. 180-182)

Bu temessükte yer alan şartlar daha sonra Sultan I. Mahmud tarafından tasdik edilerek Nadir Şah'a Sivas Valisi Kesriyeli Ahmed Paşa elçiliği ile 25 Aralık-3 Ocak 1646-1647 (Evasıt-ı Zilhicce 1159) tarihli "ahidnâme-i hümayun" gönderilmiş²⁰, böylece 1723'ten bu yana devam eden Osmanlı-İran savaşları sona ermiştir (Sevinç, 2011: 441).

Anlaşmada yer alan maddeler incelendiğinde 1736 yılında Osmanlı Devleti tarafından kabul edilen şartların bu anlaşmada aynen geçerli olduğu görülmektedir. Nadir Şah'ın Caferilik konusundaki gerek diplomatik gerekse askeri manevraları bir sonuç vermemiş, Osmanlı Devleti bu konuda geri adım atmamıştır. Dolayısı ile nihai barış anlaşmasının imzalanması on yıl gecikmiş; 1743 yılından itibaren iki ülke arasında savaşlar meydana gelmiştir. Nadir Şah Osmanlı Devleti'ni Caferilik mezhebini kabul etmemekle bu savaşların sorumlusu olarak görmüştür. Osmanlı Devleti bu süreçte İran üzerine taarruzda bulunmamış sadece İran saldırısına karşı topraklarını savunmuştur. Osmanlı Devleti bu anlaşmaya sadık kalmış, Nadir Şah'ın öldürülmesinden sonra İran'ın içinde bulunduğu kargaşadan faydalanmak yoluna gitmemiştir.

SONUÇ

1736 yılında Mugan Sahrasında toplanan kurultayla İran Şahı seçilen ve Safevî hanedanını ortadan kaldıranak yeni bir hanedan kuran Nadir Şah Caferilik mezhebini devletin resmî mezhebi ilan etti. Şah İsmail zamanından beri süregelen "sebb ü rafz" denilen ilk üç halife. Hz. Ayşe ve diğer sahabelere küfür edilmesi âdetini yasakladı. Bu şekilde İran'ın da artık "ehl-i sünnet" olduğunu iddia etti. Nadir Şah

²⁰ Ahidnâme sureti için bkz. I. Mahmud-Nadir Şah Mektuplaşmaları, s. 187-194

Caferi mezhebinin Osmanlı Devleti tarafından resmî olarak tanınması ve Caferîlere Kabe'de "rükn tahsisi" yani cemaatle namaz kılma hakkı verilmesine çok önem verdi. Osmanlı Devleti'ne bu isteklerini kabul ettirebilmek için diplomasi, ilmî müzakere ve savaş yöntemlerine başvurdu. Osmanlı ulema ve devlet adamları ilk başta Nadir Şah'ın mezhep konusundaki isteklerini; yüzyıllardır uygulana gelen ve bütün Sünnîler tarafından kabul görmüş usulün değiştirilmesinin, inançlarında son derece taassup sahibi olan Sünnî halk arasında fitne ve fesada yol açacağı, Ehl-i Sünnetin ve Haremeyn'in hamisi olarak görünen Osmanlı padişahının halkın gözünde saygınlığını yitireceği endişesi ile kabul etmedi. Daha sonraki süreçte Caferî mezhebinin diğer dört mezhebe aykırı düşen hükümlerinin bulunması, fıkıh kitaplarında Caferîliğin sahih bir mezhep olarak görülmemeyip Şia'nın İmamiyye koluna mensup "bâtıl ve râfızî" kavimler arasında yer almış olması gibi şer'î mahzurlar nedeniyle kabul etmemişlerdir. Nadir Şah her ne kadar Caferî mezhebini kabul ederek "ehl-i sünnet" olduğunu ileri sürmüştü de Osmanlı uleması Caferî mezhebini Şia mezheplerinden biri olarak görmüş dolayısı ile tasdik etmemiştir.

Buna rağmen Nadir Şah bu konudaki ısrarlı tutumunu sürdürmüş, bu konudaki isteklerini 1743 yılına kadar diplomasi yolu ile; 1743'ten itibaren ise Osmanlı topraklarına saldırarak kabul ettirmeye çalışmış, fakat Osmanlı ulema ve devlet adamlarının bu konudaki kesin ve net tavrı dolayısı ile 1746 yılında Caferilik hususundaki taleplerinden vazgeçmek zorunda kalmıştır.

Nadir Şah'ın diplomasi yolunu terk ederek Osmanlı Devleti'ne savaş açması Osmanlı resmî ideolojisinde Nadir Şah'a ve Caferîliğe olan bakış açısını değiştirmiştir. 1736-1743 yılları arasındaki dönemde Osmanlı resmî yazışmalarında Nadir Şah'ın rükn talebi kabul edilmemekle birlikte, Nadir Şah'ın İran'dan sebb ve rafz bidatlerini kaldırarak bütün İran halkını ehl-i sünnet ve'l-cemaat mezhebine meylettirme emelinde olduğuna inanılmış ve bu çabası memnuniyetle karşılanmıştı. Daha önce "rafızî ve mürted" olarak nitelendirilen İranlıların Hacca gitmelerine ve esirlerinin serbest bırakılmasına müsaade edilmiş ve İran halkına Sünnî Osmanlı vatandaşları ile aynı şekilde muamele olunmasına özen gösterilmişti. Nadir Şah'ın 1743 yılından itibaren Osmanlı topraklarına saldırmasından sonra ise Osmanlı resmî yazışmalarında Caferî mezhebi için "batıl ve râfızî" ibareleri kullanılmış, Nadir Şah'ın da mezhep konusunda samimi olmadığı içindeki kin ve garezi icra etmek için Caferi mezhebini kullandığına hükmolunmuştur. Dolayısı ile Nadir Şah savaş yolunu tercih etmekle Osmanlı Devleti üzerinde daha önce oluşturmuş olduğu olumlu imajı kaybetmiştir. Bununla birlikte Nadir Şah Osmanlı Devleti adamlarına yazdığı mektuplarda kendisinin iki ülke arasında kan dökülmesini durdurmak için Caferi mezhebini seçtiğini belirtmiş fakat Osmanlı tarafının bu mezhebi kabul etmeyerek aradaki savaşların devamına neden olduğunu vurgulamış, özellikle 1743'ten sonra başlayan savaşın suçunu Osmanlıya yüklemiştir.

KAYNAKÇA

A. Arşiv Kaynakları

1. Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA)

- A.DVNS.MHMD.d 57, h. 91, 92, 93
 A.DVNS.MHMD.d. 143, h. 101, 103, 379, 383
 A.DVNS.MHMD.d 144, h. 192-195, 204, 208, 217
 A.DVNS.MHM.d, 151-218.
 A.DVNS.NMH.d., 3.
 AE. SMHD.I. 96-6682; 139-10385; 193-15131; 260-21108; 232-18571.
 C. AS. 255-1060, 1110-49140; 358/14821; 1046-45960.
 C.BH. 106-5283, 191-8969.
 C.DH. 237-11819.
 C. HR. 2/93; 43-2121; 62-3090; 66/3300; 154-7678; 148-7054;
 HAT. 3-92; 3-92A; 4-134; 5/160; 5/162; 5-166; 7/231; 811-37324; 814/37266
 TSMA.d. 4463.
 YB.(21) 10-39

B. Araştırma İnceleme Eserleri

- I. Mahmud Nadir Şah Mektuplaşmaları, 3 Numaralı Name-i Hümayun Defteri, (2014) haz. İ. Küreli, A. Kaya, E. Kırca vd.
 Adıgüzel, A– Yıldırım, A., (2017), "I. Mahmud Dönemi (1730-1754) Osmanlı-İran İlişkileri", Osmangazi Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi, IV/7.
 Alparğu, M. - Çelik, M. B., (2003), "Nadir Şah'ın Batı Türkistan Seferi ve Sonuçları", Gazi Üniversitesi Gazi Eğitim Fakültesi Dergisi XXIX/Özel Sayı.
 Arı, S., (2001), Osmanlı Arşiv Kaynakları Işığında Nadir Şah-I. Mahmut Dönemi Ehli Sünnet-Şii Diyalogu, Harran Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
 Arunova, M.R. - Eşrefyan, K.Z., (2005), Nâdir Şah-ı Avşar, çev. N. Turaeva.
 Ateş, A., (2001), Avşarlı Nadir Şah ve Döneminde Osmanlı-İran Mücadeleleri, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
 Budak, A., (1999), Mustafa Nazif Efendi'nin İran Elçiliği (1746-1747), Karadeniz Teknik Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
 Bulut, E., (2019), Mühimme Defteri, Nr. 143 (1149-1150/1736-1737), İnceleme-Çeviriyazı, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
 Çelebizâde İsmail Âsım Efendi, (2013), Tarih-i Çelebizade, Târih-i Raşid ve Zeyli, Cilt III, haz. Abdulkadir Özcan, Yunus Uğur vd.
 Çelik, M.B., - Sadat, S.S., (2020); "Nadir Şah'ın Afganistan Seferi ve Burada Kurduğu Düzen", Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi, 67.
 eş-Şehristâni, M.A., (2005), El-Milel ve'n-Nihal- İslam Mezhepleri, trc. Mustafa Öz.
 Gültekin, H., (2015), "Koca Ragıp Paşa Münşeâtı'nda Nadir Şah ve Caferi Mezhebi Tartışmalarına Dair Mektuplar", Türk Kültürü ve Hacı Bektaş-ı Veli Araştırma Dergisi, 76.
 Gültekin, H., (2007), Türk Edebiyatında İnşâ: Tarihî Gelişim-Kuram-Sözlük ve Metin, Hacettepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi.
 Hakyemez, C., (2016), Osmanlı-İran İlişkileri ve Sünni-Şii İttifakı.
 İbnü'l-Hümmam, K.M., (1932), Et-Tahrir fi Usulî'l-Fıkıh, (861/1457), haz. Mustafa el-Bâbî el-Halebî.
 İşbilir, Ö., (2018), "Osmanlı Ülkesinde Bir Safevî Şehzadesi: Safi Mirzâ", Abdülkadir Özcan'a Armağan, Tarihin Peşinde Bir Ömür.
 İzzî Süleyman Efendi, (2019), İzzî Tarihi, haz. Ziya Yılmaz.
 Karaman, H. "Ca'feriyye", (1993), DİA, IV.
 Kırzioğlu, F. (1983), "İran Hükümdarı Türkmen Afşarlı Nadir Şah'ın 1744 Kars Muhararası ve Bunu Anlatan Emekli Kars Kadısı Osman Sâf'ın Risalesi", Birinci Askeri Tarih Semineri Bildiriler II.
 Kurtaran, U., (2014), Bir Zamanlar Osmanlı, Sultan I. Mahmud ve Dönemi 1730-1754.
 Külbilge, İ., (2010), 18. Yüzyılın İlk Yarısında Osmanlı İran Siyasi İlişkileri (1703-1747), Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Doktora Tezi.
 Minorsky, V. - Aktepe, M., (1988), "Nadir". İA, IX.
 Özel, M. N., (2018), Ambassadors, Spies, Captives, Merchants And Travelers: Ottoman Information Networks In The East, 1736-1747, İstanbul Şehir Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi.
 Özer, A., (1990), Vekâyi'nâme-i Nâdir Şah Der-Mezâhib-i Şii'yye-i Ca'feriyye, İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
 Özyurt Ulutaş, S. – Başer, S., (2019), "The London Gazette'e Göre Nadir Şah Dönemi Osmanlı-İran İlişkileri", Uşak Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 12/2.
 Pour, Ali Djafar, (1977), Nâdir Şah Devrinde Osmanlı-İran Münasebetleri, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Osmanlı Müesseseleri ve Medeniyeti Tarihi Kürsüsü, Doktora Tezi.
 Râgıb Mehmed Paşa, (2003), Tahkik ve Tefvik, haz. Ahmet Zeki İzgöer.
 Sadat, S. S., (2017), "Nadir'in Şah Eşref Hotekî ile Mücadelesi", Vakanüvis, 2/1
 Semerkandî, E.A., (1987), Mizanü'l-Usul fi Netâyicü'l-Ukul fi Usulî'l-Fıkıh, haz. Abdulmelik Abdurrahman es-Sa'dî.
 Sevinç, T., (2011), "İran'a Elçi Olarak Gönderilen Kesriyelî Ahmet Paşa'nın Sefaret Hazırlığı ve Yolculuğu (1746-1747)", Belleten, LXXV/273.
 Sevinç, T., (2011), "Nadirşah'ın 1738-39 Hindistan Seferi ve Sonuçları", SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi, 24.

- Shahed, B., (2016), Dürre-i Nadiri'ye Göre Nadir Şah ve Dönemi, Tercüme ve Değerlendirme, Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Sırrı Efendi, (2012), Risâletü't-Târih-i Nâdir Şâh (Makâle-i Vâkı'a-i Muhâsara-i Kars), haz. M. Yaşar Ertaş.
- Subhî Mehmed Efendi, (2007), Subhî Tarihi, haz. Mesut Aydın.
- Şabânî, R., (2003), "Eşrefiye ve Zendiye Döneminde (h. 1135-1210/m. 1723-1796) İran-Osmanlı İlişkileri", Tarihten Günümüze Türk-İran İlişkileri Sempozyumu.
- Şem'dânîzâde Fındıklılı Süleyman Efendi, (1976), Mür'î't-Tevârih, I. Cilt, haz. Münir Aktepe.
- Uslu, H., (2019), 57 Numaralı Mühimme Defterinin Transkripsiyonu Ve Değerlendirilmesi (s. 1-65), İnönü Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi

EXTENDED ABSTRACT

Nadir Shah was elected as the Shah of Iran in 1736 with a convention held in Mugan Sahara. He abolished the Safavid dynasty and established a new dynasty. Nadir Shah declared the Jaffarism sect as the official sect of the state. It has been a tradition in Iran since the time of Shah Ismail to cursing the first three rulers after the prophet, the prophet's wife Aisha and the prophet's friends. In this way, he claimed that Iran is now from the "Ahl al-Sunnah" sect. According to the words of Nadir Shah; Sunni peoples such as Afghans and Uzbeks lived together with the Shiite people in Iran, and these peoples hated each other. Nadir Shah wanted to eliminate this dispute and hatred among his own people by choosing the Caferî sect, which was closer to the creed of the Ahl al-Sunnah. In addition, the two major Islamic States, the Ottoman Empire and the Safavids, had been fighting because of sectarian separation since Shah Ismail's period. For this reason, Muslim blood was spilled in vain. Nadir Shah wanted to end this war between the two states.

According to historians, Nadir Shah wanted to be a great conqueror just like Emir Timur. He had dreams of ruling in India, Iran and Anatolia. He wanted to look nice to both Shia and Sunnis in order to realize this dream. For whatever purpose, Nadir Shah gave great importance to the official recognition of the Jafari sect by the Ottoman State and the right to pray in the Kaaba in congregation. Nadir Shah also demanded the release of Iranian prisoners in the Ottoman country and the pilgrimage of Iranian pilgrims comfortably like other Muslims. Because the Ottoman State was the biggest Sunni state of that period. In addition, Mecca and Medina, the centers of the Muslims, were under the rule of the Ottoman Empire. The Ottomans accepted Nadir Shah's requests for captives and pilgrims, but did not accept his requests regarding the sect. Nadir Shah used the method of diplomacy between 1736 and 1743 in order to make the Ottoman Empire accept the Caferism sect. Ambassadors went back and forth between the two countries. Nadir Shah, on the other hand, fought with the Ottoman Empire between 1743 and 1746 because his requests regarding the sect were not accepted.

On the other hand, Nadir Shah gathered Shia and Sunni clergy in Najaf in 1743 and carried the issue to a scientific dimension. As a result of this meeting, a joint declaration signed by Sunni and Shia scholars who attended the meeting was published. In this declaration, it was stated that Imam Cafer-i Sadik, the founder of the Caferî sect, was a descendant of the Prophet Muhammad, therefore he was a respected person and the Caferî sect he founded was also a sound sect. However, this declaration did not have any formality and bindingness for the Ottoman State. Therefore, the war between the two countries continued until 1746.

The Ottoman ulama and statesmen initially rejected Nadir Shah's proposals regarding the sect. Because they thought that changing the method, which has been practiced for centuries and accepted by all Sunnis, would lead to sedition and disorder among the Sunni people, who are extremely fanatic in their beliefs. They were also worried that the Ottoman Sultan, who was the biggest representative of the Ahl al-Sunnah, would lose his respect in the eyes of the people. Due to the insistence of Nadir Shah on this issue, the Ottoman ulama had religious disadvantages such as the fact that the Jafari madhhab contradicted the other four madhhabs, and the fact that Caferism was not regarded as an authentic sect in the fiqh books, but was among the "false and unprofitable" tribes of the Imamiyye branch of Shia. They did not accept the Caferism sect again.

After that, Nadir Shah tried to get his requests, which he could not get through diplomacy, through war. Nadir Shah's attack on Ottoman lands since 1743 changed the perspective of Ottoman statesmen towards Nadir Shah. Although the Ottomans did not accept the Jafari sect, they appreciated Nadir Shah's practices regarding the sect in Iran until 1743. After 1743, they thought that Nadir Shah was not sincere about the sect and that he had revealed his personal grudge by declaring war on the Ottoman Empire. As a result, Nadir Shah gave up his demands regarding Caferism in 1746 due to the precise and clear attitude of the Ottoman scholars and statesmen regarding the sect. The economic and social crises of his own state were also effective in this decision of Nadir Shah.

Keywords-*Nadir Şah, Caferîlik, mezhep, Osmanlı Sünniliği, Necef Decleration*

SOUTHGATE'E GÖRE 19. YÜZYILIN İLK YARISINDA BİTLİS

Ayşegül KUŞ^{1*+}

¹Doç. Dr., Ondokuz Mayıs Üniversitesi Eğitim Fakültesi

*aysegulkus@hotmail.com

+ORCID: 0000-0002-8051-6001

Öz- Bitlis, geçmişi oldukça eskilere dayanan Doğu Anadolu bölgesinin önemli tarihsel merkezlerinden birisidir. Şehir, Bitlis Çayı'nın Güneydoğu Toroslar arasında açtığı dar ve derin bir vadide, deniz seviyesinden 1400-1500 metre yükseklikte kurulmuştur. Güneydoğu Toroslar, bölgeye erişimi zor hale getirdiğinden, Bitlis şehri, bu dağlık ve geçilmesi güç engeli, görece darlaşmış bir sahada yararak asırlardan beri kullanılan yolun erişimine ve geçilmesine imkân vermiştir. Bitlis'in, üzerinde kurulmuş olduğu coğrafya, kenti, tarihin en eski zamanlarından beri ticaret kervanlarının geçiş güzergâhı için de önemli bir yer haline getirmiştir. Şehir, önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde yer aldığından, 19. yüzyılda Doğu Anadolu'ya çeşitli amaçlar için gelen kimi Batılı seyyah ve araştırmacıların uğrak yerlerinden birisi olmuş; şehre uğrayan seyyah ve araştırmacılar, şehre dair çeşitli gözlemler yapmışlar; bu gözlemlerini, kaleme aldıkları gezi notlarıyla ölümsüzleştirmişlerdir. Şehre gelen bu seyyah ve araştırmacıardan bazıları J. Macdonald Kinneir, W. Francis Ainsworth, Baron Eduard Nolde Paul Müller-Simonis, Frederick Millingen, F. Richard Maunsell, C. F. Lehman-Haupt ve Austen Layard'dır. Bu çalışma, 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen Amerikalı misyoner Southgate'in "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia" adlı yapıtındaki Bitlis'e dair gezi notlarına dayanmaktadır. Çalışmanın amacı, bu gezi notlarından yola çıkarak anılan dönemde kentin genel yapısını ele alarak değerlendirmek ve böylece kentin tarihinin aydınlatılmasına yönelik kimi katkılar sağlamaktır.

Anahtar Kelimeler- 19. yüzyıl, Bitlis, Southgate, Fiziksel yapı, Sosyo-ekonomik yapı, Kültürel yapı.

TO SOUTHGATE BİTLİS IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract – Bitlis, the history of which goes back to the very ancient times, is one of the most important historical centers of the Eastern Anatolia. The town is situated in the narrow and the deep valley opened by the Bitlis rivulet amid the southeastern Taurus above the 1400-1500 metre height. As the southeastern Taurus renders the access to the region difficult, Bitlis has made it possible to have an access to the route having been used for ages splitting the barrier mountainous and difficult to pass in a relatively narrow field. The geography on which Bitlis is situated has also made the town an important place for the commercial caravans. Since the town is on the important passing route, it became one of the places visited by some Western travelers and researchers who came to the Eastern Anatolia with different purposes in the 19th century; they made some observations regarding the town, they eternalised these observations through the travelogues they penned. Some of the travelers and researchers of those who visited the town are J. Macdonald Kinneir, W. Francis Ainsworth, Baron Eduard Nolde Paul Müller-Simonis, Frederick Millingen, F. Richard Maunsell, C. F. Lehman-Haupt and Austen Layard. This study is based on the travelogues of the missionary Southgate who visited the region in the first half of the 19th century about Bitlis in the work titled as "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia". The purpose of the study is to discuss and evaluate the general structure of the town in the aforementioned period and thus is to make some contributions in order to enlighten the history of the town.

Keywords – 19th century, Bitlis, Southgate, Physical structure, Socio-economic structure, Cultural structure.

1.GİRİŞ

Bitlis, Elcezîre düzlüklerini Doğu Anadolu'nun merkezi platolarına, oradan İran ve Kafkasya'ya bağlayan ve Güneydoğu Toroslar'ı aşan yol üzerinde bulunmasından dolayı tarihin eski dönemlerinden itibaren ticaret kervanlarının geçiş güzergâhı olmuştur. Ayrıca sürüleriyle birlikte kuzey-güney istikametinde mevsimlik göçler yapan halklar da mecburen bu doğal koridoru kullanmak zorunda kalmışlardır. Bu önemli geçidi kontrol altında tutan Bitlis kalesi de, şehrin batısında Bitlis Çayı ile bu Çay'ın bir kolu olan Kömüş Deresi arasında kalan ve iki vadiye de dik bir şekilde inerek korunmalı bir alan oluşturan dar bir sırt üzerinde kurulmuştur (Tuncel,1992, s.226; Uluçam, 2000, s.12.). Kent, Doğu Anadolu Bölgesi'nde coğrafi konumu ve önemli güzergâhlar üzerinde olması nedeni ile tarih boyunca birçok medeniyete merkez olmuştur. Aynı zamanda Elcezîre düzlükleri ve Van Gölü havzası arasında kalan Bitlis Çayı vadisi, bölgenin ulaşım ve ticaret tarihinin belli dönemlerinde Urartu-Asur yolu, Ticaret-Maden yolu veya Bend-i Mahi yolu olarak da bilinmektedir (Belli, 1977, s.124-127).

Bitlis'in tarihi geçmişinin M.Ö. 5000 yıllarına kadar uzandığı düşünülmektedir. Tarihsel süreç içerisinde İran, Mezopotamya ve Anadolu'da kurulan çeşitli devletlerin eline geçen Bitlis, Hz. Ömer zamanında (641) İslam topraklarına katılmıştır. Kentin ne zaman ve kimler tarafından kurulduğuna dair kesin bir bilgi bulunmamaktadır (Darkot, 1993, s.659). Ancak kadim bir geçmişe sahip olan kentte tarihsel süreç içerisinde, Urartular, Asurlular, Medler, Persler, Romalılar, Bizanslılar, Eyyubiler, bazı Kürt Beylikleri, Selçuklular, Moğollar, Akkoyunlular, Karakoyunlular, Safeviler ve Osmanlılar gibi kimi devletlerin ve bölgesel güçlerin hâkimiyet kurdukları bilinmektedir (Arıncı, 1997, s.49-78; Polat, 2006, s.406; Bayhan, 2006, s.195). Yavuz Sultan Selim'in Çaldıran seferi dönüşünde (1514) İdris-i Bitlis'inin de gayretleriyle Bitlis'teki mahalli beyler, Osmanlı Devleti'ne bağlılıklarını bildirdiler. Fakat bu bağlılık sürekli olmadı. Bitlis'i idare eden mahalli idareciler zaman zaman İran'a meylecttiler. Örneğin, Yavuz Sultan Selim döneminde Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Bitlis emiri IV. Şeref Han, Kanuni döneminde Osmanlı tabiiyetinden ayrılıp yeniden İran'ın himayesi altına girdi. Eskiden İran'ın Azerbaycan valisi iken Yavuz'un ölümünden sonra Osmanlılara katılan Ulama Han (Paşa) Bitlis'in geri alınmasıyla görevlendirilmiştir, Ancak ilk teşebbüsünde sonuç alamamışsa da sonradan başarı kazanarak Bitlis'i 1534'te kesin olarak Osmanlı topraklarına katmıştır. Kanuni döneminde 1 Haziran 1555'te imzalanan Amasya Antlaşması ile Bitlis üzerindeki Osmanlı hâkimiyeti Safeviler tarafından kabul edilmiştir (Tuncel, 1992, s.227; Sümer, 1990, s. 62-63; Yinanç, 1993, s. 663). Kent, Osmanlı idaresi altına girdiğinde, hem bölgesel bir merkez olmuş hem de sosyo-kültürel yapısı ile ön plana çıkmıştır (Tekdal, 2018, s.2).

Kentin çok eskilere dayanan tarihsel geçmişi ve üzerinde kurulu olduğu coğrafyanın jeo-stratejik bakımdan önemi, şehrin kendine özgü sosyo-kültürel yapısı gibi faktörler, Doğu Anadolu'yu ziyaret eden kimi batılı seyyah ve araştırmacının da dikkatini çekmiştir. Bölgeye yönelik olan bu ilginin, özellikle 19. yüzyılda dünyada meydana gelen

kimi siyasi ve sosyo-ekonomik gelişmelere bağlı olarak arttığı söylenebilir. Bu bağlamda, farklı meslek grubuna mensup olan seyyah ve araştırmacılar, bölgede yaşayan Hıristiyan toplulukları daha yakından tanımak amacı ile bölgeyi ziyaret etmişlerdir. Bu seyyahlardan birisi de 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen ve 1812-1894 yılları arasında yaşadığı anlaşılan Amerikalı misyoner Horatio Southgate'dir. Southgate tarafından Bitlis'e dair tutulan gözlem kayıtları, "Narrative of a Tour Through Armenia, Persia and Mesopotamia" adı ile 1840 yılında iki cilt halinde Amerika'da yayımlanmıştır. Anılan bu yapıt, Bitlis'in 19. yüzyıldaki idarecileri, etnik ve demografik yapısı, kentin mimari dokusu ve kimi anıtsal yapıları, ekonomik yaşam biçimi gibi konular üzerinde durmakta ve hem şehrin tarihine hem de modern döneme ışık tutacak nitelikte önemli bilgiler içermektedir. Ayrıca 19. yüzyılda bu seyyahların ziyaret ettikleri yerlerin çoğu, burada Bitlis örneğinde olduğu gibi, devlet etkisinin nispeten daha az hissedildiği, yazılı kültürün ise neredeyse hemen hiç bulunmadığı bölgelerdi. Bu nedenle, batılı seyyah ve araştırmacıların bölgeye dair tuttıkları notların, bölge tarihi açısından önemli olduğu söylenebilir (Verheij, 2017, s.280; Hanılçe 2018).

2. Southgate'in Kente Varışı ve Kürt Emiri ile Görüşmesi

Southgate, şehre gelir gelmez ilk işinin, İngiltere'nin nazik Erzurum konsolosunun kendisine verdiği ve Bitlisli varlıklı bir Ermeni tüccara teslim etmesini rica ettiği mektubu vermek olduğunu söyler. Mektubu vermek ümidi ile ve anılan kişinin Bitlis'in girişinde önüne çıkan ilk handa olabileceğini düşünerek oraya doğru yöneldiğini belirtir. O, şehrin içerisinde ilerlerken kendilerini büyük bir merak ile karşılayan şehir halkının onlarla birlikte yürümeye başladığını ve sayılarının oldukça kalabalık hale gelmesinden ötürü ne sağa ne de sola doğru hareket edemediklerinden söz eder. Daha sonra 'mektubun sahibini tanıyan var mı?' diye kalabalığa sorması ile tüccarı bulduğunu, ancak mektubun misafirperverlik ile ilgili bir içeriğe sahip olduğu tüccara anlatılınca, onun kimden geldiğini dahi bilmek istemediğini söyler. Seyyah, etraflarını saran kalabalık ürkütücü bir şekilde daha da artınca, mektubu tekrar cebine koyduğunu ve şehrin yöneticisi olan Bitlis beyi ile görüşmek istediğini belirtir. Ancak bu kişinin adını zikretmez. Aslında Southgate'in ziyaret ettiği kişi, o dönemde kentin idarecisi olan Şerif Bey olmalıdır. Zira ondan kısa bir süre önce kente gelen İngiliz konsolos Brant, Bitlis'i idare eden kişinin Şerif Bey olduğunu söyler ve Bitlis beylerinin, Emin Paşa'nın babası tarafından hizaya getirilinceye kadar her daim bağımsızlıklarını koruyacak kadar güçlü olduklarını ve kentin idari bakımdan Muş Paşalığına bağlı olduğunu ileri sürer (Brant, 1838, s.380).

Southgate, Bitlis beyinin hanın odalarından birinde oturduğunun kendisine söylendiğini ve ardından hemen onun huzuruna çıktığını aktarır (Southgate, 1840, s.217). Daha sonra, aralarında geçen konuşmayı betimler. Konuşmanın hayli ilgi çekici olduğu, Bey'in Southgate ve yanındakilerin seyahat amaçlarını sorguladığı, onlara şüphe ile davrandığı anlaşılmaktadır. Bey'in gerek Batılı seyyahlara gerekse merkezi Osmanlı hükümetine, yani II. Mahmut'a bakışımı yansıttığı için, metni aynen aktarmakta yarar vardır:

Bey oldukça renkli Kürt kıyafetleri içinde odanın bir köşesinde oturuyordu. Bey'in üzerinde boydan boya beyaz renkte bir kıyafet ve başında da birbirinden farklı renklerde kumaşların sarılması ile oluşturulmuş bir başlık (puşi) vardı. Onun düzgün bir fiziği ve hoş bir suratı vardı. İçeri girdiğimde beni nazik bir şekilde selamladı ve oturmam için yanında bir yer gösterdi. Ardından ikram için kahve ve pipolar (Kürt piposu yahut qelûn) getirildi. Bey, bana adımı ve nereli olduğuma dair bazı klasik sorular sordu. Ancak o, ısrarlı bir şekilde benim buralara gelmemdeki asıl amacımı öğrenmeye çalışıyordu. Basit bir şekilde kendisine, seyahat etmekteki ana amacımın değişik yerler, adetler, kültürler, insanlar ve inançları görmek, tanımak ve incelemek olduğunu söyledim. Ancak, Bey dediklerimi anlayamıyordu; çünkü Doğu insanı hiçbir zaman, başka bir insanın sırf bilgi edinmek ve zevk için başka yerlere gidebileceğine ve gittiğine inanmaz. Daha önce İngilizlerin bu konuda istekli bir millet olduklarını Türklerden de duymuştum. Bey verdiğim cevaplardan tatmin olmadı ve ıssız ve yabancı bir memleket olan Kürdistan'a neden geldiğimi tekrar sordu. Ben de ona bölgenin sahip olduğu ilginç yapısından dolayı ve hiç kimsenin görmediği yeni ve ilginç şeyleri yerinde görmek için geldiğimi söyledim. Bey yine de bana inanmadı ve bana karşı olan şüphesi daha da arttı. Yapacak ve ikna edecek başka bir şey kalmadığından, ben hemen kendisine çok yüksek, önemli bilgi ve onay dâhilinde bu geziyi yapmakta olduğumu açıkladım ve (benle beraber seyahat eden) John'dan, Bey'e göstermesi için üzerinde Sultan'ın onayı olan imzalı belgeyi uzatmasını istedim. Belgeyi Bey'in yardımcısı aldı ve okudu. Aynı zamanda Bey'e uzatarak tek bir kelime olarak 'Mahmud' dedi. Normalde saygıdan da olsa Bey'in o belgeyi alıp okuması gerekirken, Bey büyük bir hissim ve hiddet ile belgeyi almayarak elinin tersi ile itti. Bu durumda ben hemen Erzurum Paşasının bana vermiş olduğu buyruğu çıkartıp Bey'in kâtibine uzattım. Bunun üzerine hemen bunun okunmasını emretti ve kendisini toparlayarak hanın girişine yığılmış kalabalığa yüksek sesle Kürtçe bir şeyler söyledi. Onların ne dediğini anlamasam da, Bey'in yüz ifadesi ve ses tonu, onun cesur bir kişi olduğuna gösteriyordu (Southgate, 1840, s. 218).

Southgate, ayrıca Bitlis beyi ve bölgedeki yaygın yönetim anlayışından da söz eder. O, kentlin yöneticisi konumunda olan bu kişinin, Muş Paşasının kardeşi olan bir Kürt

olduğunu yazar. Ardından onun kendisini ağırlama ve karşılama şeklinin, bölgede sahip olduğu otoriteyi nasıl özgür bir biçimde kullandığını ortaya koyduğunu belirtir. Hatta o, gücünü başka birisinden alan bir validen ziyade, kendisine veraset yolu ile intikal eden bir yönetim anlayışı ile adeta bağımsız bir kabile reisi gibidir. Bölgedeki insanlar arasında da benzer bir ruh hali mevcuttur. Örneğin, Osmanlı Sultan'ının, yani II. Mahmut'un adı nadiren bu insanlara ulaşmaktadır. Kendileri dağlara çekilip yaşadıkları için, yaşadıkları şehir ve o şehri yöneten bey dışında herhangi bir yer yahut yönetici bilmezler. Southgate'e göre, aslında bu, Doğuda hemen her yerde yaygın olan bir durumdur. Ayrıca Türk ismi buralarda vatanseverlik çağrışımı yapmaz. Zaten yerel yöneticilerin yetki ve hükümleri de o şehir veya bölgenin dışına çıkmaz. Southgate, en son Osmanlı Sultanı olan II. Mahmut tarafından yapılan reformlardan en kötüsünün, acımasız bir şekilde bölgenin yaşam biçimi ihlal edilerek huzur ve sükûnet içinde yaşayan köylülerin, İmparatorluğun ücra köşelerine gönderilmek üzere silahaltına alınması olduğunun altını çizerek (Southgate, 1840, s. 228-229). Southgate'in bölgedeki yönetim anlayışına dair verdiği bilgilerden yola çıkarak, onun bölgedeki merkezîyetçi olmayan yönetim anlayışına oldukça olumlu baktığı söylenebilir. Ancak seyyahın bölgedeki yaygın yönetim anlayışına dair değerlendirmeyi bölgenin siyasi ve idari yapısı hakkında derinlemesine bilgi sahibi olmadan, yüzeysel bir bakış açısı ile ortaya koyduğunu belirtmek gerekir. Aslında 16. ve 17. yüzyıllarda Doğu vilayetlerinin Osmanlı İmparatorluğu'na dâhil edilmesinden sonraki idarî yapıları, İmparatorluğun diğer bölgelerinden farklı olmuştur. Burada Soutgate'in de sözünü ettiği Şerif Han örneğinde olduğu gibi, bazı vilayetler, merkezden atanmış valiler yerine, kendilerine Osmanlı unvanları verilmiş, bölgelerinde etkili olan ve bazı Kürt aileleri tarafından yarı özerk bir şekilde yönetilmiştir. Ancak bazı Kürt emirliklerinin zaman içinde güçlenmesi ile birlikte, bu durum, merkezce tanınan bazı ailelerin diğer aileler üzerindeki nüfuzunun da artmasına yol açmıştır. Fakat bu emirliklerin özerkliklerinin boyutları farklılık göstermiştir. Bu çoğunlukla emirlerin sözde bağlı buldukları bölge valileri ile olan ilişkilerine ve mevcut askerî ve ekonomik dengelere göre değişiklik göstermiştir. Söz gelimi, bazı emirlikler daha 17. yüzyılda merkezin denetimi altına alınmışken, 18. yüzyıl boyunca merkezî yönetim güç kaybettikçe, İmparatorluğun farklı bölgelerinde ortaya çıkan "âyan" tipi feodal yapılanmaların benzerleri 19. yüzyıl başlarında Doğu vilayetlerinde de ortaya çıkmıştır (Çay, 1996, s.106). Bunlar arasında en önemlileri şunlardır: Güneyden kuzeye doğru Süleymaniye'yi merkez alan Baban, Revanduz'u merkez alan Soran, Amidiye'yi (İmadiye) merkez alan Behdînan ve Çölemerik'i merkez alan Hakkâri ile Cizre'yi merkez alan Bohtan Emirliği'dir (Hakan, 2007, s. 24; Doğan, 2011, s.517-518; Bruinessen, 2006, s. 269; Zürcher, 2003, s. 51, Gencer, 2010, s. 19-20; Jwadih, 2007, s. 114; Hakan, 2002, s.58-59; Eber, 2008, s. 42).

19. yüzyılın başında Bitlis, Van eyaletine tâbi bir hükümet sancak statüsünde olup Nasuh Han tarafından idare edilmiştir (İnbaşı, 2007, s.251). Bitlis'in bu konumunun 1821 yılına

kadar devam ettiği, bu tarihten sonra ise Van eyaleti dâhilindeki Muş mutasarrıflığına bağlandığı görülmektedir (Akbaş,1951,s.617-628). Genelde Doğu Anadolu'daki diğer sancaklar ve özelde Bitlis sancağının hükümet statüsündeki idaresi Tanzimat dönemine kadar devam etmiştir (Kodaman, 1987, s.11). Misyoner seyyahın, Tanzimat'ın ilanından hemen öncesinde bölgeye geldiği düşünülürse, onun yerel idarecilerin merkezî hükümete karşı sergiledikleri tutum ve davranışlara dair aktardığı bilgiler oldukça önemlidir. Zira yukarıda Southgate'in adını zikretmediği Kürt Beyi'nin Sultan Mahmud'un adı okunduğunda sergilediği olumsuz tavırlar, bölgede idari anlamda feodal Kürt beylerinin aleyhlerine olan merkezileşme yönünde uygulanan politikaların yerel idareciler üzerinde yarattığı hoşnutsuzluğu göstermesi açısından dikkat çekicidir. Çünkü 19. yüzyılın ilk yarısında İmparatorluğun Kürt bölgeleri iki yeni dinamiğin etkisi altında biçimlenmeye başlamıştır

Bunlardan ilki II. Mahmud'un başlattığı merkez ve taşrada her türlü geleneksel ara iktidar kurumlarını ortadan kaldırmayı amaçlayan merkezileşmeye yönelik reformlardır. İkincisi ise Müslümanlarla Hristiyanlar arasındaki geleneksel ilişkilerin, hem diplomatlar ve misyonerler aracılığıyla bölgeye giren Batı nüfuzu ile hem de İmparatorluğun yapmaya çalıştığı reformların etkisi ile eşitlenmeye çalışılmasıdır. Merkezileşmeye yönelik reformlar 1830'lu yıllarda Kürt bölgelerine kadar ulaşmıştı. 1850'li yılların ortalarına kadar süren bu dönem boyunca, o zamana kadar kendi bölgelerinde egemenliklerini sürdüren Kürt beyleri, İmparatorluğun kendi iktidarları aleyhine yeniden örgütlenişine olan direnişlerini sürdürdüler. Ancak uzun süren mücadelelerden sonra otoritelerini merkezden atanan görevlilere terk etmek zorunda kaldılar (Tamur, 2012, s.57). Ardından Southgate, kendisine Erzurum'daki Paşa tarafından verilen buyruğun arzu edilen sonucu verdiğini ve Bitlis Beyi'nin hemen kapıdaki kalabalığa tekrar dönerek Türkçe olarak misafirin ağırlandığı ona gereken ilgi ve alakanın gösterilmesi gerektiğini söylediğini yazar. Buna ek olarak, kalabalık arasında bulunan ve onun bu isteğini onaylayan kişinin ise, beraberinde Erzurum'dan gelirken getirdiği mektubu vermesi gereken Ermeni tüccar M. olduğunu söyler. Böylece bu emir doğrultusunda, Ermeni tüccar da seyyaha onu takip etmesini söyler. Her ne kadar tüccarın isteksiz misafirperverliği Southgate'in canını sıkmış olsa da, o, bir adalet aracı vazifesi gördüğü düşüncesi ile cimriliğinden dolayı Bitlis Beyi'nin Ermeni tüccarı cezalandırması ile kendini rahatlatmaya çalıştığını belirtir (Southgate, 1840, s. 219).

3. Kentin Fiziki Yapısı

Southgate, Bitlis'i ziyareti esnasında kentin fiziki yapısına da değinir. Ona göre, Bitlis'i ziyaret edenlerin ilk gördüklerinde bu şehirden etkilenmemeleri neredeyse imkânsızdır. Çünkü şehrin, özellikle dağlar arasındaki bir tabloyu andıran konumu ve yapıların bölgeye özgü olan mimarisinin kente kattığı müstesna görünümü, Bitlis'i, Doğu'daki pek çok şehirden farklı kılmaktadır. Şehir, her birine kollarını uzatarak, kuzey, güneydoğu ve batı yönlerinden gelen dağlar tarafından oluşturulmuş üç derin vadinin kesiştiği bir noktada kurulmuştur. Ayrıca üç küçük dere, aynı yönü takip ederek

şehrin ortasından geçerek bir nehirde birleşmektedir ve ardından buradan yirmi saatlik bir mesafede olduğu söylenen Dicle Nehri'ne karışmaktadır (Southgate, 1840, s.220). Seyyahın verdiği bilgilerden, onun özellikle kentin üzerinde kurulu olduğu coğrafyadan ve doğal güzelliğinden oldukça etkilendiği anlaşılmaktadır. Seyyahın da sözünü ettiği gibi, Bitlis şehri söz konusu vadinin en fazla genişlik kazandığı konumda kurulmuş ve farklı yönlerden gelen Kömüş (İskender), Rahva, Hersan ve Saray (Altınkalbur) dereleri, bir yıldız biçimi oluşturacak şekilde Bitlis şehri içinde birleştikten sonra Bitlis Çayı adını alarak güneye doğru akar. Böylece dağlar arasında yerleşmeye çok uygun bir alan oluşturduğundan, Bitlis şehri ana hatlarıyla bu şekle uymuş ve dünyada eşine az rastlanan bir yıldız formu kazanmıştır (Arınç, 2007, s.747). Buna ek olarak, Doğu Anadolu bölgesinin, Yukarı Fırat bölümünde yer alan Bitlis kenti, bu bölgeyi Güneydoğu Anadolu bölgesine bağlayan doğal bir geçit üzerinde kuruludur. Yine Güneydoğu Toros dağlarını kuzey-güney yönünde aşmayı kolaylaştıran doğal yollardan biri durumundaki Bitlis Çayı Vadisi ile onun üzerinde kurulmuş olan yerleşim yerlerinin, ulaşım yollarını kontrol edebilen noktalarda olmaları, kenti stratejik bakımdan oldukça önemli hale getirmektedir (Arınç, 1995, s.69).

Ardından Southgate, kentin sokakları, evleri ve caddeleri ile ilgili bilgiler aktarır. İlk olarak, kentin sokaklarının dik vadi kenarları boyunca teras şeklinde olduğunu ve bu nedenle sokaklardan geçen birisinin yukarı baktığında, kafasının hemen üstündeki evleri ve duvarları görmesinin, çok şaşırtıcı olmadığını iddia eder. Ona göre, kentteki evlerin pek çoğunun kendilerine ait bahçeleri vardır ve bu bahçeler bazı açılardan çıplak ve yalçın dağlardaki kente, adeta cennet gibi bir görünümü kazandırmaktadır. Şehirdeki kiliseler, camiler, evler, evlerin duvarları ve diğer yapılar, bölgede bolca bulunan kumtaşından inşa edilmişlerdir. Yapıların inşasında yaygın olarak kullanılan bu taşlar, kübik şeklinde kesilerek kullanılmakta ve şehrin görünümüne düzenlilik ve sağlamlık kazandırmaktadır. Bu taşlar ayrıca bazı evlerin hem iç kısımlarında hem de dış duvarlarında kullanılmaktadır. Ancak Southgate'e göre, bölge taş bakımından oldukça zengin olmasına rağmen, sokaklarda kaldırım olmaması ilginçtir. Şehrin konumu nedeniyle, sokaklar basamak şeklindedir ve bu yokuşlar yukarı çıkışlarda büyük güçlük yaratmaktadır. Hatta sokaklardan yukarı çıkarken, seyyah çok kez atından inmek zorunda kalmıştır (Southgate, 1840, s. 220-221).

Ancak hemen hemen aynı dönemde kenti ziyaret eden ve coğrafyacı olan Ainsworth, bazı kaynaklarda yanlış bir şekilde tekrarlandığı gibi, kentteki yapıların yumuşak kum taşından yapılmadığını belirtir ve binaların yapımında kullanılan taşın kentin de üzerinde kurulu olduğu Nemrut Dağı'ndan akarak gelen ve Bitlis vadisini tamamen dolduran kırmızı ve kahverengi lav taşlarından yapıldığını altını çizer (Ainsworth, 1842. s.369). Buna ek olarak, bölgeyi ziyaret eden konsolos Brant, damları düz olan evlerin yapımında kolay işlenebilen volkanik taş kullanıldığını ve bu taşların kare şeklinde bloklar halinde çıkarılıp, işlendikten sonra yapıların inşasında kullanıldığını belirtir (Brant, 1840, s.380). Bu bağlamda, Oğuz ve Aksulu (2016, s.72) sert geçen ve

uzun süren kış mevsimi nedeniyle, boyut olarak mekânların fazla büyük tasarlanmadığı geleneksel Bitlis evlerinin yapımında, yığma yapım tekniğinin kullanıldığını ve üst örtünün ise düz toprak dam olduğunu söylerler. Ayrıca konutların yapımında kullanılan ana yapım malzemesinin de yöreye özgü olan küfeki taşı olarak adlandırılan “tüf” taşı olduğunu ve bu taşın ocaktan çıkınca kolay işlenebilir olma özelliğine rağmen, Bitlis evlerinde süslemenin olmamasının dikkat çekici olduğunu söylerler. Onlara göre, dış taraftan ince yonu kesme taş ve içerisinde moloz taş doldurularak örülen duvarların kalınlıkları dış duvar ve taşıyıcı iç duvarlarda 80-100 cm arasında, iç bölme duvarlarının kalınlığı ise 15-30 cm arasında değişmektedir. Duvarlar dış taraftan sıvasız iken iç taraftan (yani odaların duvarı) sıvalıdır.

Southgate ardından şehirdeki çarşılar ve pazarlara değinir. O, şehirdeki çarşı ve pazarların sayıca oldukça fazla ve üstlerinin kapalı ve her çeşit eşya ile dolu olduğunu söyler. Ayrıca bu çarşılar ve pazarlar, genellikle taştan inşa edilmişlerdir ve iç kısımları tüccarların sattıkları malların çeşitliliğine göre farklılık göstermektedir (Southgate, 1840, s.221). Buna ek olarak, pazarlarda mevsimsel sebze ve meyvelerin de bulunduğunu ve bu sebze ve meyveler arasında, en bol olan şeyin ise hıyar olduğunu aktarır (Southgate, 1840, s.222). Seyyahın verdiği bilgilerden, Bitlis’te hem çok fazla çarşı ve pazarın bulunduğu hem de bu çarşı pazarların ihtiyaç maddeleri bakımından oldukça zengin olduğu anlaşılmaktadır. 19. yüzyılın hemen başında Erzurum üzerinden Bitlis’e gelen İngiliz asker Kinneir de kentteki çarşı ve pazarların meyvelerle ve türlü yiyeceklerle dolu olduğunu söyler; ancak kumaş ve diğer madeni eşyaların bulunamadığından söz eder. Hatta tüccarların iyi bir şekilde silahlanmış kervanlarla ara sıra eşyalar getirmeye cesaret ettiklerini, fakat bölgenin güvenli olmayışından ötürü yağmalanmaktan yahut öldürülmekten korktuklarını sözlerine ekler (Kinneir, 1818, s.394). Yine İngiliz konsolos Brant, Bitlis kalesinin doğu yamacında yer alan ve üst üste sıralanan pazarlarda çok sayıda ticari emtianın alınıp satıldığından bahseder. Ayrıca Brant, dükkânların arasında bulunan yolların oldukça dar olduğunu ve bazen iki insanın bile yan yana geçemediklerini söyler (Brant, 1840, s.380).

Southgate, kentte kaldığı süre zarfında şehrin daha uzak noktalarına da kimi ziyaretler yapar. Bu bağlamda ziyaret ettiği ilk yer, Bitlis’teki Ermeni kilisesidir. Seyyah, bu kilisenin kentteki vadilerden birinin yukarı kısmında yer aldığını ve Eçmiyazın’daki Katolikos tarafından gönderilen çanı dışında yapının dikkat çekici herhangi bir mimari özelliği olmadığını yazar. Ancak yapının kentin uzak bir noktasında olmasının belli ölçüde ona dini bir özgürlük sağladığını belirtir. Ardından Müslümanların Hıristiyanlara karşı gösterdiği bağnazlık yüzünden, Doğu’daki kiliselerin çan çalma ayrıcalıklarından mahrum bırakıldıklarını ve aynı sebepten dolayı kiliselerin dış kısımlarının da bu bağnazlıktan nasiplerini aldıkları için oldukça sade ve iddiasız olduklarını belirtir. Southgate, baskıya maruz kalmış ve dağınık bir

şekilde yaşayan bir grup Ermeni’nin kadim ata topraklarında huzur içinde yaşadıklarına şahit olmanın kendisine özel bir mutluluk verdiğini sözlerine ekler. Seyyah, bu ziyareti esnasında bölgede yaşayan Ermenilere dair bazı bilgiler elde etmek için piskoposla da sohbet eder (Southgate, 1840, s.223-224). Aslında misyoner seyyahın verdiği bu bilgiler dikkatle incelendiğinde, daha önce Kürt Beyi’ne açıkça söylemediği bölgeye geliş amacını da daha açık hale getirmektedir. Zira 19. yüzyılın ikinci çeyreği, burada Southgate örneğinde olduğu gibi, çok sayıda Batılı seyyah ve araştırmacı tarafından bölgede meskûn kadim Hıristiyan toplulukları hakkında bilgilerin toplandığı ve âdeti bölgenin bir envanterinin çıkarıldığı bir dönem olmuştur. Bu nedenle, Bitlis kenti jeo-stratejik konumu nedeni ile önemli yolların kesiştiği bir noktada bulunmasından ötürü, Katolikler, Protestanlar ve daha sonra Rus işgali ile birlikte Ortodoks misyoner örgütleri açısından da önemli bir yer haline gelmiştir (Öney, 2019, s.445; Kuş ve Alan, 2019, s. 1405-1431; Açıkse ve Özdağ, 2019, s.365-381).

Misyoner seyyahın bir sonraki durağı, kendi ifadesine göre şehir merkezine yakın bir noktada olan bir camidir. Ancak Southgate, ziyaret ettiği bu caminin adını vermez ve sadece Bitlis’teki büyük bir cami olduğunu söylemekle yetinir. Southgate, bu caminin iç kısmının oldukça kasvetli ve ilginç bir yer olmadığından söz eder. Ardından da şunları söyler:

Camiye kendimi gizlemeden girdim. Zira bana eşlik edenler Hıristiyan oldukları için ben de bu şekilde davranmam gerektiğini düşündüm. Fakat camiden ayrılırken, imam geldi ve sinirli bir ses tonu ile kapıda duran John’a Müslüman olup olmadığımı sordu. John ona ustalıkla Müslümanlar dışında herhangi birisini camiye alıp almadıklarını sordu. İmam buna hemen ‘hayır’ şeklinde cevap verdi. Bu sefer John imama öyleyse neden böyle bir soru yönelttiğini sordu. Eğer Müslümansa sorunun zaten uygunsuz olduğunu, eğer Hıristiyan ise neden onun camiye girmesine izin verdiğini sordu. Bu konuşma kapıda duran insanların görüşmesine yol açtı. İmam bir süre bunun mantığını kavramak için durdu ve özür dileyerek camiye iki yahut üç yıl önce bir gâvurun girdiğini ve benzer bir olayın olmamasını istediği için böyle davrandığını söyledi. Ben tüm olup bitenlerin farkında bile değildim. Daha sonra John bana olayı anlattı. (Southgate, 1840, s.224-225).

Southgate camiye incelerken, o esnada orada bulunan bir medrese hocasının ona hemen arka tarafta bulunan bir medreseyi de ziyaret edebileceğini söyler. Bunun üzerine, caminin hemen arkasında bulunan medreseyi de ziyaret etmeye karar verir. Bu medresenin adını zikretmez. Ancak diğer medreseler gibi, kare şeklinde bir avlu çevresinde ve küçük alçak tarzda inşa edilmiş yapılardan oluştuğunu yazar. Onun ziyareti esnasında medresede beş tane hoca vardır.

Hocalardan bir tanesi genç talebelerine hattatlık üzerine ders verirken, başka bir hoca da avlunun bir köşesinde, tek bir talebeye ders vermektedir. Medresenin baş hocasını ise, ders vermeye o kadar odaklanmıştı ki, onların geldiğini dahi fark etmemiştir. Ancak ders verdiği öğrencisi hocasına olan saygı ile onların oradaki varlığına dair duyduğu merak arasında ikilemde kalmıştır. Southgate ayrıca Bitlis'te 32 cami ve sekiz medrese bulunduğunu ve bunlar arasında en büyüklerinin, ziyaret ettikleri cami ile sözü edilen medrese olduğunun altını çizer. Seyyahın belirttiği gibi, Bitlis'te çok sayıda tarihî yapı bulunmaktadır. Bunlar arasında Ulucami (1150 ?), Kızıl Cami (ilk tamiri 1517), Şerefiye Külliyesi (1529), Dört Sandık Mescidi (1552), Memi Dede Mescidi (1572), Soğukpınar (Aynülbârid) Camii (1664), Şeyh Hasan Camii (tamiri 1725), Alemdar Camii (tamiri 1784), Gökmeşdan Camii (1801), Kureyşî Camii (tamiri 1810), Begiye Mescidi (1144), Taş Camii, Sultaniye Camii (1828), Kalealtı Mescidi (18. yüzyıl), İhlâsiye (1589), Hatibiye (16. yüzyıl), Nûhiye (1700), Yûsufiye (19. yüzyıl) medreseleri ve çok sayıda türbe, han ve hamam gibi yapılar sayılabilir (Tuncel, 1992, s. 228).

Bölgeye gelen pek çok seyyah gibi, Southgate de şehrin nüvesini oluşturan kaleye dair bilgiler verir. Seyyah ilk olarak kalenin, Bitlis kentinin çok eski bir şehir olduğuna dair kanıtları ortaya koyduğunu söyler. Bu bağlamda, bazı taş parçalarının üzerindeki heykel kalıntılarının olduğunu; ancak bu taşların evlerin ve bahçelerin duvarlarında kullanıldığını ve iki aslanın şaha kalkmış bir şekilde resmedildiği bir taşı kendisinin bizzat gördüğünü belirtir. Southgate, şehirdeki en dikkat çekici kalıntıların ise kent merkezine yakın bir noktadaki büyük bir kalenin kalıntıları olduğunu belirtir. Ona göre kale, iki vadi arasında bir üçgen oluşturan bir taşın sarp yamaçları üzerinde kurulmuştur ve sokakta yürüyen ve kalenin önünden geçen birisi, hemen üzerinde birkaç yüz fit (1 fit= 30,48 cm) yükseğe uzanan kale burçlarını görünce şaşırır. Kalenin içinde bir kaç fakir aile yaşamaktadır. Buna ek olarak, yapının içindeki bazı Arapça yazılar hem şehrin içindeki hem de dışındaki harabelerin mimari üslubuna bir kanıt teşkil etmektedir. Ayrıca kalenin varlığı çok eskilerde burasının Müslüman bir hükümdarın egemenliği altında olduğuna da işaret etmektedir (Southgate, 1840, s.229). Southgate gibi, 1836 yılında kenti ziyaret eden Yarbay Shiel de, Bitlis'teki en dikkat çekici yapının, şehrin ortasında 30 fitlik bir kayanın üstünde kurulmuş ve yüz fitlik bir yüksekliğe ulaşan eski bir kale olduğunu söyler. Ona göre, kalenin duvarları son derece kalındır ve buraya dar bir geçidi olan tek bir kapıdan girilmektedir. Kalenin içinin genişliği yaklaşık olarak 120 yarddır (1 yard=91,44 cm). Ancak kale şimdilerde harabe haldedir ve içi eski evlerle doludur (Shiel, 1838, s.73).

1879 yılında Doğu Anadolu bölgesini ziyaret eden İngiliz seyyah Tozer de bir zaptiye eşliğinde Bitlis kalesini gezer. Ancak Tozer yapının ilginç bir yer olmadığını ve içinde eski kitabeler göremediğini belirtir. Fakat kalenin dış kısımlarında Arapça harflerle yazılmış bazı yazılar olduğunu ve bunların da büyük bir olasılıkla Bitlis beylerinin güçlü oldukları ve Müslüman Arapların bölgede hâkimiyet kurdukları döneme ait olduğu bilgisini verir ve Saint Martin'e

atf yaparak bu yapının muhtemelen Pageş olarak adlandırılan çok eski bir Ermeni şehrinin merkezi olduğunu ve tahkim edildiğini belirtir (Tozer, 1881, s.306-307). Tozer'den farklı olarak, 19.yüzyılın sonlarında kente gelen H.F.B. Lynch, taslak olarak çizdiği haritada kentin nüvesini teşkil eden, vadilerin birleştiği noktada yer alan ve tarihi çok eskilere uzanan kalenin, civardaki yüksek bir noktadan bakıldığında dev bir denizyıldızına benzediğini ve bu canlının, evlerle kaplı vadiler tarafından temsil edilen uzun antenlerinin de kentin ince ve uzun olan vücudunu sembolize ettiğini belirterek kaleye dair ilginç betimlemeler yapar (Lynch, 1908, s.147). Lynch gibi kente 19.yüzyılın sonlarında gelen İngiliz rahibe Bird de, kenti ziyareti esnasında 12 Kasım tarihli tuttuğu notlarında, Bitlis'in Batı Asya'nın en romantik ve etkileyici yeri olduğunu yazar. Bird, Bitlis'i Batı Asya'da konumu en güzel şehir olarak nitelendirdikten sonra, beş vadinin kentte birleştiğini ve daha sonra uçurumlar üzerinde desteklenen yüksek bir platformdan merkeze doğru yayıldığını ve bu oluşan düzensiz ana hatları, surları, büyük meydanı, daire biçimindeki kuleleri ve dev gibi harabeleri olan Bitlis kalesini daha da belirgin hale getirdiğini söyler (Bird, 1891, s.350).

Bölgeye gelen seyyah ve araştırmacıların verdiği bilgilere ve anlatımlara bakılırsa, fiziki bakımdan kentin nüvesini oluşturan ve tarihi geçmişi çok eskilere dayanan kale, 19. yüzyılda içinde sadece eski evlerin olduğu bir harabeye dönüşmüş durumdadır.

4. Kentin Sosyo-Ekonomik Yapısı

Southgate eserinde Bitlis'in sosyo-ekonomik yapısına ilişkin de kimi bilgiler sunar. Seyyah ilk olarak kentin demografisi hakkında bilgi verir. Ona göre, Bitlis'te 2000 Müslüman aile ile 1000 kadar Ermeni aile yaşamaktadır. O, bu rakamların doğruluğundan şüphe duymadığını, çünkü konuştuğu hemen herkesin kendisine benzer rakamlar verdiğini belirtir. Ancak kentin nüfusuna dair verileri büyük bir titizlikle elde etmesine rağmen, yine de bu verilerin yaklaşık rakamlar olarak hesaba katılması gerektiğini, çünkü Doğu'da düzenli nüfus sayımlarının olmayışının kesin rakamlar vermeyi imkânsız hale getirdiğini belirtir. Ayrıca Bitlis'te bir kiliseleri ile iki papazları olan 50 Yakubi Hıristiyan ailenin de yaşadığını söyler. Ona göre, Hıristiyan Yakubi kilisesine mensup olan bu aileler, muhtemelen Kürdistan'ın kuzey bölgelerinde var olan Yakubilerin tümüdür (Southgate, 1840, s. 225-226).

19.yüzyılda bölgeye gelen diğer seyyah ve araştırmacıların da kentin nüfusuna dair bilgi verdikleri görülmektedir. Örneğin. 19. yüzyılın ilk çeyreğinde kente gelen İngiliz asker Kinneir, kentin nüfusunu 12000 olarak verir ve bu toplam nüfusun yaklaşık olarak yarısını Müslümanların diğer kalanını ise Hıristiyan olan Ermenilerin oluşturduğunu aktarır (Kinneir, 1818, s.394). Yarbay Shiel ise, kentin nüfusunun 1500 hane olduğunu ve bunun 500 hanesinin Ermenilere ait olduğunu söyler (Shiel, 1838, s. 72). Brant, Southgate gibi, kentte 2000 Müslüman aile ile 1000 Ermeni aile yaşadığını söyler (Brant, 1840,s.380). Buna ek olarak, Behar, Issawi'yi kaynak göstererek Bitlis'in 1830-1840 yılları arasındaki nüfusunu 15000 kişi olarak verir (Behar, 2003, s.33). Dolayısıyla Bitlis'in 19. yüzyılın ilk yarısında sahip olduğu nüfusa ilişkin

bu sayısal veri, Shiel dışında, Konsolos Brant, Ainsworth ve Southgate'in verdikleri veri ile de örtüşmektedir. İngiliz seyyah Ainsworth, kentin nüfusu hakkında bilgi verirken, Kürt, Türkmen, Şii ve Osmanlılar olmak üzere 2000 hanenin Müslümanlara, 1000 hanenin Ermenilere, 50 kadar hanenin Süryanilere ve sayı olarak belirtmediği birkaç tane hanenin de Keldanilere ait olduğunu yazar. Ona göre, kentin nüfusuna dair verdiği bu sayısal veri, hem konsolos Brant'ın hem de kendisinden hemen önce bölgeyi ziyaret eden Southgate'in verdiği sayısal verilerle örtüşmektedir (Southgate, 1842, s.371). Yine 19. yüzyılın sonlarında Bitlis'i ziyaret eden İngiliz asıllı Bird ise Bitlis'in nüfusunun 30000 olduğunu ve bu nüfus içinde Kürtlerin 20000'den fazla olduklarını söyler. Buna ek olarak, Bitlis'te Türklerin nüfus bakımından küçük bir azınlık oluşturduğunu, ancak kentteki Ermenilerin nüfusunun 2000 ila 5000 kişi arasında olduğunu belirtir (Bird, 1891, s.353-355). Bird gibi 19. yüzyılın son yıllarında Bitlis'e gelen Lynch, 19. yüzyılın sonu için kentin nüfusunu yaklaşık olarak 30000 kişi olarak verir. Ona göre, bu toplam nüfusun 10000'ini Ermeniler, 300 kadarını Süryaniler yahut Yakubiler, geri kalanını da Müslüman Kürtler oluşturmaktadır. Buna ek olarak, Bitlis kasaba ve kazası için verilen resmi sayısal verilerin Tatvan ve Muş ovasını da içine alarak 44000 kişinin üstünde olduğunu ve bunun yaklaşık 15500'ünü de Ermenilerin oluşturduğunu belirtir. Ancak Lynch kadın nüfusunu erkek nüfusu ile eşitlemek için, bu sayısal veriye %15 kadar bir ekleme yapılması gerektiğini vurgular. Seyyah ayrıca eserinin dipnotunda kent nüfusunu etnik ve mezhepsel bileşenlere ayırarak da bilgi verir. Ona göre, bu toplam nüfusun 27673'ünü Müslümanlar, 15317'sini Gregoryen Ermeniler, 130'unu Ermeni Katolikler, 647'sini Protestan Ermeniler ve 342'sini de Süryaniler oluşturmaktadır (Lynch, 1965, s. 151). Ancak Bird'ün kent nüfusuna dair verdiği sayısal veri, Lynch ile aynı olmasına rağmen, onun kent nüfusunu oluşturan Müslümanları sadece etnik olarak Kürt nüfusu altında verdiği ve bölgede yaşayan Türklerin ise nüfus bakımından oldukça az olduğuna vurgu yaptığı dikkat çekmektedir. Issawi'nin Vital Cuniet'in verdiği nüfus verilerinden yola çıkarak hazırladığı çalışmada, 1890 yılı için, Bitlis'in nüfusu 39000 kişi olarak verilmektedir (Behar, 2003, s.33).

1881/1893 nüfus sayımı verilerine bakıldığında ise, cinsiyete ve dinsel/etnik cemaatlere göre, Bitlis vilayetinin genel nüfusu 122632'si kadın ve 154366'sı erkek olmak üzere 276998 kişi olarak verilmektedir. Bu toplam nüfus içinde Müslüman kadın sayısı 73323 kişi, Müslüman erkek sayısı 93731 kişidir. Ayrıca Ermeni kadın nüfusunun 45581 kişi ve Ermeni erkek nüfusunun da 55777 kişi olduğu belirtilmektedir. Ermenilere ait bu toplam nüfus içinde, Katolik Ermeni kadın sayısı 2171 iken, Katolik Ermeni erkek sayısı da 2777 kişidir. Kentte Protestan Ermeni kadın nüfusu 636 kişi, Protestan erkek nüfus 862 kişi olarak verilmektedir. 921 kişiden oluşan kadın nüfus ile 1219 kişiden oluşan erkek nüfusuna da diğer etnik ve dinsel cemaatlere mensup olduğu belirtilmektedir (Behar, 1996, s. 39-41).

Southgate yapıtında kentin ekonomik yapısına da eğilir. Seyyah ilk olarak kentin ticaretinin Van şehri üzerinden İran'la yapıldığını ve Musul'a giden yolun 80 saat yahut 15 gün sürdüğünü ve ticaret açısından tehlikeli olduğunu söyler. Cizre ve Diyarbakır'ın buradan 48 saatlik, Bağdat'ın ise 220 saatlik uzaklıkta olduğu bilgisini verir ve bu bilgileri güvenilir kaynaklardan elde ettiğini ileri sürer. Ardından ham pamuğun İran'dan geldiğini ve pamuklu kumaşların da şehirde üretildiğini belirtir. Ona göre, kentte ticareti yapılan belli başlı şeyler arasında tiftik, tütün ve mazı yer almaktadır. Ayrıca kentte çok sayıda debbağhanenin yanı sıra pek çok boyahane de bulunmaktadır. Balık büyük miktarlarda Van gölünden sağlanmakta ve tuzlanarak tüketilmektedir. Yine Arap sakızı büyük miktarlarda, özellikle de Avrupa pazarlarına gönderilmektedir. Bitlis kentindeki bu ticarete bağlı olarak, kentte ikisinin sadece tüccarlar için olduğu yedi han bulunmaktadır. Yine kervan ticaretinde kullanılan 200 kadar at ve şehrin içinden akan ırmakların kenarında 32'nin üzerinde buğday değirmeni vardır. Southgate, İran'da tanıştığı ve Tahran'daki elçilikte ulak olarak görev yapan ve görevi gereği Diyarbakır'a geldiğinde Bitlis'e de uğrayan birisinin, kendisine kentte 32 tane kasap dükkanı olduğunu söylediğini belirtir ve eğer bu sayı doğru ise bunun doğudaki küçük bir şehir için oldukça fazla bir rakam olduğunu altını çizerek (Southgate, 1840, s.221-222).

Southgate, kentte üretimi yapılan tarımsal ürünler hakkında da bilgiler verir. Şehrin-bahçelerindeki meyvelerin çeşit bakımından oldukça fazla olduğunu ve bunların arasında elma, armut, dut, kiraz ve üzümün farklı çeşitleri, kayısı, seftali, farklı çeşitte kavun, incir, nar, ayva, fındık, ceviz ile daha önce adını bile duymadığı pek çok meyvenin yer aldığını yazar. Seyyahın da belirttiği gibi, Bitlis vilayeti sebze, meyve ve tahıl ürünlerinde buğday, pirinç, çavdar, arpa, darı, nohut, mercimek, mısır, kendir tohumu, keten tohumu, fasulye, tütün, patates, domates, patlıcan, yonca, üzüm, elma, armut, nar, incir, alıç, badem, ceviz, fındık, kestane, bittim, erik, zerdali, kayısı, kiraz, vişne, iğde, ayva, sumak, zeytin, dut, kavun, karpuz, bakla, hıyar, kabak, dereotu, ebegümeci, semizotu, kereviz, maydanoz, sarımsak, soğan, bamyas, ıspanak, marul, biber, şalgam, turp, pancar, havuç, lahana, yabancı enginar, nane, reyhan, uçkun, yer alması, mantar, kenger, çiriş, mazı, anason, çörek otu, kitre, kökboyası, sarı boya ağacı ve tere gibi çok zengin bir tarımsal ürün yelpazesine sahiptir (Yapıştıran, 2013, s.31-32). Dolayısıyla bu zengin tarımsal çeşitlilik, bölgenin toprak yapısının tarım için oldukça elverişli olduğunu göstermektedir.

Yine 19. yüzyılın ilk yarısında bölgeye gelen Ainsworth, kentte tüccarlar ve ticari mallar için hanlar olduğunu ve ticarete konu olan belli başlı şeylerin tiftik, tütün, mazı ve kitre olduğu bilgisini verir. Ayrıca 12000 okka (1 okka= 1,288172 kg.) kitenin her yıl yurt dışına ihraç edildiğini belirtir. Yine ham pamuğun İran'dan getirildiğinden—ve pamuklu kumaşların Bitlis'te üretildiğinden söz eder. Hatta Hıristiyanların gerek boyahanelerde gerekse rakı damıtma işlerinde ticarete zanaatkâr olarak istihdam edildikleri

bilgisini verir. 17. yüzyılda kenti ziyaret eden ünlü seyyah Evliya Çelebi de Bitlis'teki çarşılar, pazarlar ve bedestenler hakkında bilgi verirken, kentte 2100 dükkân olduğunu ve bunlardan en donanımlısının aşağı kale kısmında yer alan Hüsrev Paşa çarşısı olduğu bilgisini verir. Hatta adı geçen çarşının Bursa'daki ünlü Gelincik çarşısına benzediğini belirtir (Evliya Çelebi, 2016, s.74).

Seyyahın da aktardığı gibi, 19. yüzyılda Bitlis'te yerli sanayi oldukça gelişmiştir. Şehir içinden geçen derelerin yanında değirmenler ve özellikle siyah sahtiyan imal eden debbağ-haneler bulunmaktaydı. Buna ek olarak, renkli pamuk bezleri ve halı üretimi de gelişmişti. Örneğin, 1310 (1892-93) tarihli Bitlis vilayet salnamesinden elde edilen bilgilerden, Bitlis'te elli tane boyahane olduğu anlaşılmaktadır. Ayrıca kent, boya, tütün, mazı, kitre zamkı, ceviz kütüğü, cehri boyası ve bazı hayvan ürünlerini çeşitli yerlere gönderen önemli bir ihraç merkezi konumundaydı. Şehrin, 1879'da oluşturulan Bitlis vilayetinin merkezi olması da yukarıda sözü edilen gelişmelerle yakından ilintilidir (Tuncel,1992,s.227). Yerli kaynaklarda kentin ekonomik yaşamına ilişkin verilen bu bilgiler, Southgate'in verdiği bilgiler ile örtüşmektedir. Dolayısıyla 19. yüzyılın ilk yarısında Bitlis'te oldukça canlı bir ekonomik yaşam ve buna bağlı olarak-sadece tüccarlara hizmet veren yapılar olduğu ve Arap sakızı, mazı, tiftik ve tütün gibi ürünlerin dış pazarlara gönderildiği ve pek çok tarımsal ürünün yetiştirildiği anlaşılmaktadır.

5. Southgate'in Bitlis Halkına Dair Gözlemleri

Seyyah, Bitlis'i ziyareti esnasında kent halkının karakteristik özelliklerine de değinir. Bitlis halkının Türkiye'deki diğer şehirlerde yaşayan insanlardan farklı olarak, daha rahat ve neşe dolu olduklarını söyler. Bu bağlamda, Southgate kaldığı evin balkonundan kent insanına dair gözlemediği şeyleri şu şekilde aktarır:

Balkonda otururken sürekli müzik ve eğlence sesinin gecenin sessizliğini nasıl deldiğini duyuyordum. Bu tarz davranışların öyle nezaket kurallarından süzölmüş bir hal aldığı pek söylenemezdi. Aksine son derece rahatsız edici bir durum olarak karşımıza çıkabiliyordu. Geldiğim ilk gününün sabahı uyandıgımda birde baktım ki, yanlarında konakladığım ailenin tüm erkek fertleri karşı balkonda toplanmış benim üstümü giymemi izliyorlar. Bu da yetmezmiş gibi balkon ile oturma odasını bölen tül perdenin arkasına, evin geri kalan tüm bayanları birikmiş ve onlar da benim üstümü giymemi izliyorlar. Cesaretimi toplayarak ne yaptıklarını sorduğumda aldığım genel cevap ise 'ne bekliyordunuz ki? Burası Kürdistandır' oldu (Southgate, 1840, s.226).

Southgate, kentin demografik yapısı içinde nüfus bakımından önemli bir yer oluşturan Kürtlere dair başka bilgiler de verir. O, ilk olarak pek çoğu dağlık yerlerden olan ve kış aylarında şehre gelen bazı Kürtler olmasına rağmen, Bitlis'te sürekli ikamet eden Kürtler olmadığını söyler. Ona göre, bu topluluk yaz aylarında da kentin sokaklarında ortaya çıkarlar. Ancak

Muş ile karşılaştırma yapıldığında Bitlis'te daha az sayıda Kürt bulunmaktadır. Ardından dağlarda göçebe yaşayan Kürtler hakkındaki kendi gözlemleri ile çevreden edindiği bilgilerin birbiri ile örtüştüğünü yazar. Bu insanların oldukça sade ve pastoral bir yaşamları olduğunu söyler. Ardından onlara dair şu bilgileri verir:

Bu dağ Kürtleri, şehre geldiklerinde Müslümanız diyorlar, ancak dağdaki yaşamlarına döndüklerinde dinsel olmayan bir yaşam sürüyorlar. Kendi aralarında kan davaları ve kavgalar oldukça yaygındır ve bunların ekseriyeti kanlı bir şekilde bitmektedir. Onlar arasında karşılıklı güven duygusu yoktur. Birbirlerinden korkup çekindikleri için de hep silahları ile dolaşırlar. Bu bölgelerde sadece Kürtler seyahat riskinin ortaya çıkmasına sebebiyet vermekteler. Ayrıca bu dağlı Kürtler benim gözlemediğim diğer Kürtler gibi cesur olmadıkları gibi yüksek insani özelliklere de sahip değillerdir. Örneğin, yaptıkları hırsızlıklar korkakçadır. Sayıları çok kalabalık olmadığı takdirde, silahlı olarak bölgeye seyahat eden seyyahlara nadir olarak saldırırlar. Genellikle silahsız kervanlara ve korumasız köylere saldırırlar. Erzurum'dan Bitlis'e, Van'dan Salmas'a (Urmiye tarafı) kadar olan tüm köyler bunların saldırılarına maruz kalmaktadır. Bu nedenle, şehirlerdeki halk bu dağlı Kürtlere nefret ile bakmaktadır (Southgate, 1840, s. 227-228).

Evliya Çelebi'nin eserinde Bitlis halkından söz ederken, bölgedeki Kürtlere dair de bazı bilgiler verir. Ona göre, şehirdeki 10000 kişi Han'ın (Abdal Han) askeridir. Bunlar "kıllı Kürt taifesi" olmakla birlikte sık sakallı ve hoş görünümlüdürler. Genellikle sakallarının bir tarafı kumral, bir tarafı sarı, bir yanı mavi ortası kırmızı olan karışık renklerde olmak üzere sekiz renktir. Bu nedenle, Anadolu insanı onları gördüğünde şaşırır. Ayrıca hepsi usta tüfek atıcısı, cesur ve yiğit olan Ruzigi aşiretinden olan Kürtler Han'a hizmet ederler. Ayrıca bu aşiretten bir kısmı seçkin olup zeamet sahibidirler ve has ve haraç tahsil ederler. Yine bir bölümünün ekseriyeti ticaretle uğraşırlar ve genellikle Acem memleketlerine Gürcistan'a mal götürüp getirirler. Bir kısmı da şehirde zanaat sahibidir. (Evliya Çelebi, 2016, s.95). Köhler, "Şerefname" adlı esere gönderme yaparak Ruzigi aşiretinden olan Kürtlerin cesaretleri, dürüstlükleri ve beylerine olan yüksek sadakatleri ile bilindiklerini söyler. Yine Evliya Çelebi'ye dayanarak o dönemki Bitlis Beyi'nin, iyi yetişmiş ve donanımlı bir insan olduğunu belirtir. Bu bilgilere dayanarak Ruzigi aşiretinden olan Kürtlerin bölgede yaşayan diğer Kürtlerle karşılaştırıldığında daha uygar ve ileri düzeyde olduklarını ileri sürer (Köhler, 1989, s. 37).

Southgate Bitlis'te iken karşılaştığı diğer ilginç birisinin de, konuk olarak kaldığı ev sahibinin yanında nalbant olarak çalışan ve bazen kendisini ziyaret ederek onunla birlikte

yemek yiyen Mezopotamyalı bir Yezidi olduğunu söyler. Seyyah her ne kadar bu kişinin dini inancı hakkında bilgi almaya çalışsa da, onun genellikle kendisine şaka ile karşılık verdiğini ve hiçbir bilgi paylaşmadığından söz eder. Ardından onun günlük yaşamında yahut davranışlarında değişik veya farklı bir şey gözlemediği bilgisini verir. Fakat bir keresinde iki eliyle şarap kadehini tutmasının dikkatini çektiğini ve kendisinin, Yezidinin bu davranışının herhangi özel bir durum olduğunu bilmediğini, fakat daha sonra Mezopotamya'daki tüm Yezidilerin kadehi bu şekilde tuttuklarını öğrendiğini aktarır. Ona göre, bölgede yaşayan Yezidilerin Hıristiyan değerlerine saygı gösterdikleri bilinmektedir ve muhtemelen onların böyle davranmaları Hıristiyan ayinlerinde de var olan ve bir sınıvın yere dökülmesinin günah olduğuna dayalı batıl bir inanca dayalı olan korkudan kaynaklanmaktadır (Southgate, 1840, s.228).

Seyyah Bitlis'te yaşayan halklara dair bilgi aktarırken, Ermenilere de değinir. Kentte yaşayan Ermenilerin toplum içinde gördükleri saygınlık ve itibarı başka hiçbir yerde görmediğini ve onların entelektüel ve gerçekten saygın bir halk olduğunu belirtir (Southgate, 1840, s.226). Yine kentten ayrılmadan bir gün önce kentin önde gelen Ermenilerinden birisinin evine davet edildiğini yazar ve bu davete dair şunları aktarır:

Bitlis'ten ayrılmadan bir akşam önce, şehrin önde gelen Ermenilerinden olan birisinin evine davet edildim. Güneş battıktan sonra oraya gittim ve içeri girdiğimde başka misafirlerin de gelmiş olduğunu gördüm. Odadaki herkes karşılıklı olmak üzere iki sıra halinde oturuyordu. Ben içeri girince, herkes ayağa kalktı ve ev sahibi beni evin baş kısmındaki pencere girintisinin olduğu yerdeki oturacağım yeri gösterdi. Herkes oturduktan sonra, geleneksel olarak akşam yemeklerinden önce yapıldığı gibi, önce şerbet, arkasından rakı ve tatlı ikram edildi. Bu akşamki yemek, önemli olduğu için katılanlara daha öncesinden haber verilmişti. İki grup halinde konukların etrafına oturdukları taburelerin üstüne ise iki tane çok büyük tepsi yerleştirildi. Yemek servisi ve ikramı Doğu kültürüne özgü bir şekilde yapıldı. Yemekler hızlı bir şekilde peş peşe servis ediliyordu. Aynı zamanda rakı da grubun ayıklığını tehlikeye sokacak bir şekilde art arda küçük kadehlerle masaya getiriliyordu. Fakat ben ev sahibinin gösterdiği misafirperverliğe saygısızlık etmemek adına içmedim. Ev sahibi konuklarla birlikte oturmadı ve sadece ayakta durarak hizmet edenlere direktifler verdi. Bana yapılan iltifatlar da içinde bulunduğum durum gibi tamamen Doğu kültürüne has bir tarzdaydı. Bazıları buraya gelişimin Allah'ın bir lütfu olduğunu söyledi. Kimileri ise bir bahçede daha önce hiç görülmemiş ancak

birden bire ortaya çıkan bir gül olduğumu söyleyerek iltifatlar yağdırdı. Benimle birlikte davete katılan John'a da iltifatlar ettiler. Hiçbir şüpheye yer bırakmayacak şekilde, Sultan Mahmut'un sağlığına dua ederek ve onun erdemlerine gönderme yaparak, John'a da bir İstanbullu olarak kimi iltifatlar edildi. Yemekten sonra bir saat boyunca Kürt müzisyenler Kürtçe şarkılar çaldı. Bu davet belli bir düzen içinde olmasına rağmen, benim içinde bulunmayı tercih etmeyeceğim türden bir davet idi. Ancak içki kullanımında itidalli olma yönünde onlara bir fikir vereceğini umut ederek oradan ayrıldım. Gelenler erken bir saatte ayrıldılar. Ev sahibi beni sokağa kadar geçirdi ve ayrılırken elimi öptü (Southgate,1840, s.230-231).

Görüldüğü üzere, misyoner seyyah kentte kaldığı esnada kendisine gösterilen misafirperverlikten ve yakın ilgiden oldukça etkilenmiştir. Ancak Osmanlı topraklarını ziyaret eden seyyah ve araştırmacıların genellikle okuyucularının dikkatini çekmek için kendi kültürlerinden farklı olan noktalara odaklandıkları ve sıklıkla kendi kültürleri ile karşılaşmış oldukları kültürü karşılaştırma eğilimi içinde oldukları görülmektedir. Bu bağlamda, doğal olarak Southgate'in de içinden gelmiş olduğu kimi Batılı kültürel kodlarla Doğu kültürünü değerlendirme eğilimi içinde olduğu dikkat çekmektedir. Söz gelimi, onun, onuruna verilen yemek davetini ciddiyyetten uzak ve kendisine yapılan iltifatları da abartılı bulması ve bunları okuyucuya Doğu kültürünün kendine özgü şeyleri gibi sunarak genellemeler yaptığı dikkat çekmektedir.

Devam eden satırlarda misyoner, Bitlis'te çok güzel vakit geçirdiğinden ve ayrılık vakti yaklaştıkça da üzülmediğinden bahseder. Ardından ev sahibi ile vedalaştıktan sonra yola çıktıklarını ve bu esnada caddelerin insanlarla dolu olduğunu yazar. O, ilk önce toplanan bu kalabalığın onları uğurlamak üzere gelen insanlar olduğunu düşündüğünü, ancak kısa bir süre sonra, onların Mekke'den kente yeni dönmüş olan hacıları karşılamak için toplandıklarını fark ettiğini belirtir. Ona göre, bu tür karşılaşmalarda Batıda herkes ayakta ve hareket halinde olur; oysa burada, yani Doğuda herkes yol boyunca oturmuş bir haldedir ya birbirleri ile konuşmaktadır ya da tütün içmektedir. Türkiye'nin pek çok kısmında, Hıristiyanlar, bu tür karşılama törenlerine katılmazlar. Ancak Bitlis'te Müslümanlar kadar Hıristiyanlar da hacı karşılama törenine katılmışlardır. Bu durum, Bitlis'te bu iki toplumun birbirleri ile ne kadar yakın ve iyi ilişkiler içinde olduklarının bir diğer ispatıdır. Southgate, kalabalığın arasından geçerken kentte kaldığı zaman içerisinde tanışmış olduğu birçok insanı da görmüştür. Bu insanlar onu görür görmez ayağa kalkmış ve Doğu kültürüne özgü olan içten ve etkileyici tarzları ile onları selamlamıştır. Seyyah onlara 'Sizleri Tanrı'ya emanet ediyoruz' dediğinden, onların da kendilerine 'Allah sizlere selamet versin' dediklerinden ve hatta sokaktaki küçük çocukların bile onlara 'hayırlı

yolculuklar' dilediklerinden söz eder ve karşılıklı bu iyi niyet dileklerinin, önlerinde uzanan zorlu ve tehlikeli yolculuk için kendileri açısından oldukça motive edici olduğunu altını çizer (Southgate, 1840, s.233-234).

Southgate ayrıca Mekke'den kente dönen hacılara dair izlenimlerinden de söz eder. Seyyah ilk olarak ata binmiş hacıları sakın ve gururlu bir şekilde tasvir eder. Akabinde Mekke'de yapılan hacılığın en kötü yanının ise kendini diğer insanlardan üstün görme duygusu olduğunu belirtir. Hatta ona göre, genel olarak Müslümanlar içinde en bağnaz ve kibirli olan kişi, genellikle hacı olmuştur. Buna ek olarak, seyyah, John'un da hacı kfilesini selamladığını, fakat hacıların kendilerini beğenmiş halleri yüzünden, onları selamlamayı bir onur kaybı olarak gördüğünü yazar (Southgate, 1840, s.234).

6. SONUÇ

Bitlis, tarihi geçmişi milattan önceki yıllara dayanan Doğu Anadolu'nun en eski şehirlerinden birisidir. Kentin önemli bir geçiş güzergâhı üzerinde yer alması bölgenin jeo-stratejik olarak önemini artırmıştır. Bu nedenle, bölge tarihsel süreç içerisinde çeşitli milletlerden çok sayıda seyyah ve araştırmacının bölgeyi ziyaret etmesine sebebiyet vermiştir. Bunlardan birisi olan Amerikalı Presbiteryan misyoner Southgate, Tanzimat'ın hemen öncesinde kentte bulunmuş ve eserinde kentin idari, fiziki, sosyal, kültürel ve ekonomik yapısına ilişkin bilgiler vermiştir. Onun verdiği bu bilgiler, kentin 19. yüzyılda içinde bulunduğu durumla modern dönemdeki Bitlis'i karşılaştırma imkânı sunması bakımından da oldukça önemlidir.

İlk olarak, hem Southgate'in hem de kente gelen diğer seyyah ve araştırmacıların anlatımlarında, 19. yüzyılın ilk yarısında Bitlis'in gerek üzerinde kurulu olduğu coğrafya ve gerekse genel görünümü bakımından oldukça hoş bir yer olduğu anlaşılmaktadır. Bu yönüyle kentin genel görünümünün üzerinde kurulu olduğu topografyanın gelenleri büyülediği dikkat çekmektedir. Yine idari bakımdan ele alındığında, kentin, merkezi yönetimin etkisinin pek fazla hissedilmediği yarı özerk bir şekilde Muş'a bağlı bir Kürt Beyi tarafından idare edildiği anlaşılmaktadır. Southgate'e bakılırsa, II. Mahmut dönemindeki merkezileşme politikalarının Doğudaki yerel Kürt beylerini tedirgin ettiği için merkezileşmeyi esas alan reformlara olumlu bakmadıkları görülmektedir. Çünkü reformlar, söz konusu Kürt beylerinin ayrıcalıklarını yitirmelerine neden olacak niteliktedir.

İkinci olarak, seyyahın verdiği bilgilerde, adı geçen dönemde kentte oldukça canlı bir üretim ve ticari yaşam olduğu anlaşılmaktadır. Ürün bolluğunun yanında, yerel ticarete ek olarak uluslararası ticaretin yapılması oldukça dikkat çekicidir. Nitekim Arap sakızı, mazi, tiftik ve tütün gibi ürünlerin Bitlis'ten bazı Avrupa ülkelerine gönderildiği anlaşılmaktadır. Ayrıca kentte tarım oldukça gelişmiş durumdadır ve bölgede seyyahın bile adını saymadığı çok sayıda tarım ürünü yetişmektedir.

Üçüncü olarak, kentin demografik yapısı içinde diğer etnik unsurlarla karşılaştırıldığında, Müslümanların nüfus bakımından çoğunluğu oluşturmalarıdır. Yine Southgate'e

göre, daha önce hiçbir yerde görmediği bir şekilde, bölgede yaşayan Ermeniler oldukça itibarlı, saygın ve entelektüeldirler. Ayrıca kentte yerleşik olarak Kürtlere nazaran dağ Kürtleri uygarlık bakımından geridirler ve bölgede seyahat edenler için asayiş bakımından tehlike yaratmaktadırlar. Seyyah, fazla üzerinde durmamakla birlikte Yezidilerden de söz etmektedir. Seyyahın izlenimlerinden altı çizilmesi gereken bir diğer önemli nokta da, 19. yüzyılın ilk yarısında Müslüman ve Ermeni toplumları arasındaki ilişkilerin oldukça iyi olduğudur.

KAYNAKÇA

- Açıkses, E., Özdağ, S. Osmanlı Devletinde Misyonerlik Çalışmaları ve Bitlis'teki Faaliyetleri. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş (Ed.). *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I* içinde (s. 365-384). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Ainsworth, W. F. (1842). *Travels and Researches in Asia Minor, Mosopotamia, Chaldea and Armenia*, Vol. II, London: John W. Parker.
- Akbay, F.(1951). 1831 Tarihinde Osmanlı İmparatorluğunda İdarî Taksimat ve Nüfus. *Belleten*, XV/60, 617-628.
- Arıncı, K. (1995). Geçmişteki Önemi Azalmış Kent Yerleşmelerine Bir Örnek: Bitlis. *Atatürk Üniversitesi, Doğu Coğrafya Dergisi*,1,67-95.
- Arıncı, K.(1997). Bitlis'te Nüfus Hareketleri. *Türk Araştırmaları Dergisi*, 33 (12), 49-78.
- Bayhan, A. A. (2006). Bitlis'teki Medreseler. (I. *Uluslararası Van Gölü Havzası Sempozyumu*) içinde (193-200), İstanbul: Güzel Sanatlar Matbaası.
- Behar C. (1996). *Osmanlı İmparatorluğu'nun ve Türkiye'nin Nüfusu (1500-1927)*, Cilt 2, Ankara: Başbakanlık Devlet İstatistik Enstitüsü.
- Belli, O.(1977). *Urartular Çağında Van Bölgesi Yol Şebekesi*.(Yayımlanmamış doktora tezi). İstanbul Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü. İstanbul.
- Bird, I. L. (1891). *Journeys in Persia and Kurdistan*, Vol. 2, New York & London.
- Brant, J. (1840). *Notes of a Journey Through a Part of Kurdistan, in the Summer of 1838*. The Journal of the Royal Geographical Society of London, 10, 341-434.
- Bruinessen, M. V. (2006). "Aşiretler ve Devlet", *Ağa, Şeyh, Devlet*, Banu Yalkut (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Çay, A. H. (1996). *Her Yönüyle Kürt Dosyası*, Ankara: Turan Kültür Vakfı Yayınları.
- Darkot, B. (1993). "Bitlis", *İ.A.*, Cilt. II, İstanbul: M.E.B, s.657-661.
- Doğan, C. (2011). II. Mahmut Dönemi "Osmanlı Merkezileşme Politikasının Doğu Vilayetlerinde Uygulanması", *Turkish Studies*, 6/4, 505-521.
- Eber, J. R. (2008). *Fatal Ambivalence: Missionaries in Ottoman Kurdistan (1839-1843)*, (A Thesis submitted to the Faculty of Wesleyan University Degree of Bachelor of Arts with Departmental Honors in History), Middletown, Connecticut.
- Evliya Çelebi, *Günümüz Türkçesiyle Evliya Çelebi Seyahatnamesi*. Seyit Ali Dağlı ve Yücel dağlı (Haz.).4. Kitap, İstanbul: YKY.
- Gencer, F. (2010). *Merkeziyetçi Düzenlemeler Bağlamında Bedirhan Bey Olayı*. (Yayımlanmamış doktora tezi), Ankara Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Ankara.
- Hakan, S. (2002). *Müküs Kürt Mirleri Tarihi ve Han Mahmut*, İstanbul: Peri Yayınları.
- Hakan, S.(2007). *Osmanlı Arşiv Belgelerinde Kürtler ve Kürt Direnişleri 1817-1867*, İstanbul: Doz Yayınları.
- Hanılçe, M. (2018). "Misyonerlerin Türkiye'deki Şehir Tarihi Çalışmalarında Kullanımı: Horatio Southgate ve Tokat Örneği (1838,1841)", *Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Türkiye'de Misyonerler ve Faaliyetleri*, İstanbul: Kitabevi, 384-412.
- İnbaşı, M. (2007). XVIII. Yüzyılda Bitlis Sancağı ve İdarecileri. *A. Ü. Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi*, 33, 243-261.
- Jwadih, W. (2007). *Kürt Milliyetçiliğinin Tarihsel Kökeni ve Gelişimi*, İsmail Çek ve Alper Duman (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.
- Kinneir, J. M. (1818). *Journey Through Asia Minor, Armenia and Kurdistan*. London: John Murray.
- Kodaman, B. (1987). *Sultan II. Abdülhamid Devri Doğu Anadolu Politikası*. Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları.
- Köhler, W. (1989). *Evliya Çelebi Seyahatnamesinde Bitlis ve Halkı*. Haydar Işık (Çev.). İstanbul: Alan Yayıncılık.
- Kuş, A. (2016). *Batılı Seyyah ve Araştırmacılara Göre 19. Yüzyılın İkinci Yarısında Doğu Karadeniz Bölgesi*. Samsun: Canik Belediyesi Kültür Yayınları.
- Kuş, A., Alan, G.(2019). Amerikan Board ve Bitlis'teki Çalışmaları (Amerikan Board Belgeleri Işığında). *History Studies*. 11/5, s. 1405-1431.
- Lynch, H. F. B. (1965). *Armenia, Travels and Studies*, Vol.II, Beirut: Khayats.
- Oğuz, G. P. ve Aksulu, I. B. (2016). Geleneksel Bitlis Evleri: Koruma Sorunları ve Öneriler. *MEGARON*, 11(1), 63-77.
- Öney, C. (2019). Amerikan Board'un Bitlis'teki Varlığı Çerçevesinde Bitlisli Protestan Kadın Misyoner Grace Highley Knapp'ın Faaliyetleri. Mehmet İnbaşı-Mehmet Demirtaş (Ed.). *Tarihi ve Kültürel Yönleriyle Bitlis I* içinde (s.445-464). Ankara: Bitlis Eren Üniversitesi Yayınları.
- Polat, E. (2006).H. 1310 (M. 1892) ve H. 1316.1317.1318 (M. 1898.1899.1900) Tarihli Bitlis Vilâyeti Sâlnâmelerinin Transkripsiyon ve Değerlendirmesi.(Yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Erciyes Üniversitesi/Sosyal Bilimler Enstitüsü, Kayseri.
- Shiel, J. (1838). Notes on a Journey from Tabriz, Through Kurdistan, via Vän, Bitlis, Se'ert and Erbil, to Suleimaniyeh, in July and August, 1836. *The Royal Geographical Society*, 8, 54-10.
- Southgate, H. (1840). *Narrative of a Tour Through Armenia, Persia and Mesopotamia*. Vol.I, New York: D. Appleton and Co.
- Sümer, F. (1990). *Selçuklu Devrinde Doğu Anadolu'da Türk Beylikleri*. Ankara:TTK.
- Tamur, E. D. (2012). Asahel Grant ve Nasturi Misyonu. *Toplumsal Tarih*, 226,56-64.
- Tekdal, D. (2018). II. Abdülhamid Döneminde Bitlis Vilayeti (İdari ve Sosyal Yapı). (Yayımlanmamış doktora tezi). Pamukkale Üniversitesi/ Sosyal Bilimler Enstitüsü, Denizli.
- Tozer, H. F.(1881). *Turkish Armenia and Eastern Asia Minor*. London: Longmans, Green and Co.
- Tuncel, M.(1992). "Bitlis", *D.İ.A.*, Cilt. 6, , İstanbul: Diyanet Vakfı Yayınları, s.225-228.
- Uluçam, A. (2000). *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı II Bitlis*, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları Sanat Eserleri Dizisi.
- Verheij, J. (2017). *Doğu Anadolu'da Batılı Seyyahlar 1800-1914 (Açıklamalı Bibliyografya Denemesi)*. Kebikeç, 44,379-420.
- Yınanç, M. H. (1993). "Bitlis", *İ.A.*, Cilt.II, İstanbul: M.E.B, s. 661-664.
- Zürcher, E. J. (2003). *Modernleşen Türkiye'nin Tarihi*. Yasemin Saner Gönen (Çev.). İstanbul: İletişim Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Bitlis is situated on a deep and narrow valley where Bitlis brook, one of the branches of Tigris, opened among the south-eastern of the Taurus on the height of 1400-150 metres above the sea level. The town being situated on this route has enabled it to preserve its importance geo-strategically through the course of the history as well. Due to its geographic position in the mountainous and rugged area and owing to the fact that it lies on the route which links the plains of the El-Cezire to the central plateaus of the Eastern Anatolia and from there to Iran and Caucasia, it has become an obligatory route for the people to pass since the very ancient times. Therefore, during the course of history it has been a place where Urartians, Medes, Persians, Romans, Byzantines, Seljuks, Eyyubis, Armenian kingdoms, some of the Kurdish chiefdom and the Ottomans and so on had desired to establish their domination in the region. Owing to its geo-strategic importance, the town also drew the attention of some of Western travelers and researchers with several occupations such as Kinneir, who is an English soldier, W. Francis Ainsworth, who is a geologist, James Brant, who is an English consul, Müller Simonis, who is an ecclesiastics and a journalist, Frederick Millingen, who is a soldier under the service of the Ottoman army. F. Richard Maunsell, who is English military attaché and an intelligence officer, H.F.B. Lynch, who is an Irish lawyer, politician and a geographer, C. F. Lehman-Haupt, who is an archaeologist, and the A. Henry Layard, who is an English diplomat and an archaeologist, and so on. However, it should be noted that depending upon some military, political and socio-economic changes experienced especially in the 19th century, the number of the travelers and researchers who visited the Eastern Anatolia seems to have increased when compared to the previous centuries, for the region was highly important for the Western powers, such as England, America, Germany, Russia and so on. In this sense, it can be said that the Eastern Anatolia mainly drew the attention of the English and Americans because of the military, political and socio-economic interests of their own countries in the region and for the purpose of the geographic explorations, topography of the region, the evaluation and understanding of the political condition or just because of their desire to travel and discover this unknown region or in the words of the foreigners the *terra incognita*. The interest of the Americans towards the region stems from the fact that American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), the strong and influential missionary organisation made great efforts to evangelise the local Christians, especially the Armenians. In this context one of these American travelers who visited Bitlis in the first half of the 19th century is Horatio Southgate, who is a Presbyterian missionary. Southgate was sent to the Ottoman lands, so as to gather information regarding the local Christians, their ethnic origins, their demography in the population, their socio-economic structures and so on. During his visit to the Ottoman Empire, he also visited Bitlis. During his visit in the town, he not only focuses on the local Christians residing in the region, but also he mentions the physical structure of the town, such as the architecture of the buildings, some famous historical places, the streets, the administrative structure, the economic life in the town, the socio-cultural life such as the population, the way people dress and their traditional meals, music and so on and gives a vivid description of Bitlis at that time. Thus, in his work he gives the reader detailed information regarding Bitlis in the first half of the 19th century and enables us to compare and contrast the present condition of the town with the aforementioned century. This article is based on his observations and his impressions in his work titled as "Narrative of a Tour Through Armenia, Kurdistan, Persia and Mesopotamia". The purpose of the study is to discuss and evaluate the general structure of the town in the 19th century through the use of his travelogues and thus to make some contributions to enlighten the history of Bitlis.

OSMANLI DONANMA GEMİLERİ İÇİN VİRANŞEHİR (SAFRANBOLU) SANCAĞINDAN KERESTE TEMİNİ (1800-1850)

Tahir BİLİRLİ^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Karabük Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

*tahirbilirli@karabuk.edu.tr

+ORCID: 0000-0001-5275-4654

Öz– Osmanlı Devleti'nde donanma, kara ordusunun yanında devletin uzun süre ayakta kalmasını sağlayan önemli askeri bir unsur olmuştur. İlk deniz gücüne sahip oluşundan 1850'lere kadar donanmayı kürekli ve yelkenli gemiler oluşturmuş, bu tarihlerden itibaren yerini buharlı gemilere bırakmıştır. Uzun bir süre kürekli ve yelkenli gemilerin kullanılması, gemilerin ana maddesi olan kereste ihtiyacını beraberinde getirmiştir. Osmanlı Devleti zengin ormanlara sahip olduğundan donanma gemileri için gerekli olan keresteyi temin etmekte zorlanmamıştır. İstanbul ve İzmit gibi tersanelerin ihtiyacı olan kerestenin temin edildiği ormanlar zamanla azalınca, kereste tersanelere daha uzak ormanlardan temin edilmeye başlanmıştır. Viranşehir sancağı 19. yüzyılın başından ortasına kadar tersaneler için kereste temin edilen yerlerin başında gelmiştir. Başta Ereğli olmak üzere Bartın, Amasra ve İstanbul gibi tersanelerde yapılan gemiler için bölgeden yoğun olarak kereste temin edilmiştir. Özellikle 19. yüzyılın ikinci çeyreği, kerestenin bölgeden en çok temin edildiği dönemdir.

Kereste, gemi yapımında kullanıldığı yere bağlı olarak isimlendirilmiş ve kesimi de ona göre yapılmıştır. Kerestenin düzgün ve sağlam bir şekilde limanlara nakledilmesine de çok önem verilmiştir. Hangi tür kerestenin ve ne miktarda kesileceği sancak ve kazalara hisse edilerek temin edilmiştir. Viranşehir kazalarından temin edilen keresteler Filyos nehri kullanılarak Bartın ve Ereğli tersanelerine, Akçaşehir ve İstanbul gibi daha uzaktaki tersanelere de gemiler ile nakledilmiştir.

Anahtar Kelimeler– Osmanlı, Donanma, Kereste, Viranşehir, Tersane.

TIMBER PROCUREMENT FROM VİRANŞEHİR SANJAK FOR OTTOMAN NAVAL SHIPS (1800-1850)

Abstract – In the Ottoman Empire, the navy was an important military element that allowed the state to keep up for a long time alongside the land army. From the first sea power, until the 1850s, rowing and sailing ships formed the navy, since these dates, it has been replaced by steam ships. The use of rowing and sailing ships for a long time brought the need for timber, which is the main material of the ships. For the Ottoman Empire had rich forests, it did not have difficulty in obtaining the timber required for naval ships. As the forests that provided the timber needed by shipyards such as Istanbul and Izmit decreased over time, timber began to be supplied to shipyards from farther forests. Viranşehir sanjak is one of the most important places where timber was provided for shipyards from the beginning to the middle of the 19th century. A large amount of timber was procured from Sanjak of Viranşehir for ships built in shipyards such as Ereğli, Bartın, Amasra and Istanbul. Especially the second quarter of the 19th century is the period when the timber is mostly supplied from the region.

Timber is named depending on where it is used in shipbuilding and cut accordingly. Much attention has been paid to the proper and robust transport of timber to ports. What type of timber and how much it will be cut has been provided by allocating to sanjak and kaza. Timber obtained from the Sanjak of Viranşehir was transported by ships to Bartın and Ereğli shipyards, and to farther shipyards such as Akçaşehir and Istanbul, using the Filyos river.

Keywords – Ottoman, Navy, Timber, Viranşehir, Shipyard.

GİRİŞ

Kereste, gemi inşasının ve inşa işlerinin en önemli ve temel malzemesidir. En ilkel deniz taşıtından modern gemilere kereste olmazsa olmazlardandır. Yelkenli bir gemiyi anlatmak demek neredeyse tamamen keresteden söz etmek demektir (Düzcü, 2017: 314). Osmanlı coğrafyasının orman bakımından oldukça zengin olması orman ürünlerinin tedarik edilmesinde bir sıkıntı oluşturmadı. Ancak ağaçların kesiminden, nakliyesi ve depolanarak korunmasına kadar uzanan zahmetli bir süreç beraberinde birçok problemi de getirmişti. Ağaçların kesim işinin kış aylarında yapılmasından dolayı kesim ve nakliye zorlukları, kesim yapılan yerlerde ağaçları taşıyacak araba yollarının elverişli olmaması, nakliye sırasında yapılan çeşitli eşkıya saldırıları, ağaçların çeşitli sebeplerle zarar görmesi, istenilen ölçülerde ağaçların kesilmemesi ve ahalinin kesim yapmak istememesi gibi birçok sıkıntı ile karşılaşıldı. Tüm bunlara rağmen Osmanlı Devleti donanma gemileri için gerekli olan keresteyi diğer devletlere oranla¹ rahat bir şekilde tedarik edebildi.

Osmanlı uç beyliği olarak kurulduğunda denizle bir irtibatı yoktu. Dolayısıyla denizcilik ile ilgili bir bilgi birikimi söz konusu değildi. Ancak Osmanlı Devleti, sınırları genişledikçe hem sınırlarını korumak hem de deniz ticaretinden faydalanmak için denizcilik faaliyetlerine başladı. Süreç içerisinde, özellikle 15. ve 16. yüzyılın güçlü deniz güçleri olan Venedik, Portekiz ve Hollanda gibi devletlerin kullandığı donanma teknolojisini de kullanmaya ve dönüştürmeye başladı (Aydın, 2011: 19). Bu doğrultuda donanmada 17. yüzyılın sonlarına kadar kürekli gemiler olan kadirgalar² kullanılırken 17. yüzyılın sonlarından itibaren kadirga yerine yelkenli gemiler olan kalyonlar kullanılmaya başlandı (Düzcü, 2017: 43). Kalyonlar ise Kırım Savaşı'na (1853-56) kadar varlıklarını genel olarak sürdürdü. Kırım Savaşı'ndan itibaren ahşap gemilerin yerlerini buharlı gemilere bırakmaya başlaması ile kalyonlar da önemlerini kaybetmeye başladı.

Kadirga ve kalyonların temel malzemesi olan kereste genellikle İzmit gibi Tersâne-i Âmire'ye yakın yerlerden temin edilmişti. Ancak İzmit bölgesi uzun yıllar kereste için kullanıldığından tükenme noktasına gelince 1800'lü yıllardan itibaren devlet yeni yerler aramaya başladı. Yine İstanbul'a yakın yerler olarak Bolu ve Viranşehir sancakları kereste temin yerleri olarak belirlendi. Viranşehir sancağından 1800 öncesinde de kereste tedarik ediliyordu.³ Fakat Bolu ve Viranşehir sancakları, özellikle 1827 Navarin faciasında donanmanın büyük oranda yakılması üzerine devletin yeniden bir donanma kurmaya çalışması ile ön plana çıkmaya başladı. Bu dönem de bölgeden yoğun olarak hem Tersâne-i Âmire'ye kereste nakli yapıldı hem de Ereğli, Amasra ve

Bartın gibi sahil kazalarında yapılan ticari ve askeri gemiler için kereste temin edildi. Viranşehir sadece donanma için değil donanma dışında saray,⁴ konak, ev, ambar gibi birçok yapıda, tüfek kundaklarının yapımında (BOA. C.AS. 673/28253) kereste temin yeri olarak kullanıldı.

Bugünkü Karabük ili Eskipazar ilçesi, 1811-1864 yılları arasında, Viranşehir sancak merkezi olarak adlandırılmıştır. Viranşehir sancağı 19 kazadan meydana gelmekte olup kazaları şunlardır: Viranşehir, Aktaş, Kurukavak, Şehabeddin, Yörük, Eflani, Yenice, Kızılbel, Borlu, Giçenos, Amasra, Ulus, Ova, Tefen, Ereğli, Bartın, Çarşamba, Perşembe ve Zerzene'dir.

Bu makalenin konusunu Viranşehir sancağı kazalarından 1827-1850 yılları arasında temin edilen kereste ve türleri oluşturmaktadır. Bununla birlikte tarama alanı biraz daha geniş tutularak 1800-1850 yılları arası olarak belirlenmiştir. Makalenin amacı Viranşehir sancağı ve kazalarından temin edilen kerestenin hangi tersanelerde ne tür gemi inşasında kullanıldığını belirleyerek, bölgenin Osmanlı donanma gücü için önemini ortaya koymaktır. Bu yönüyle bir mikro tarih çalışması sayılmalıdır. Çalışma için bu dönemleri kapsayan 2113-2114-2115-2116-2117-2118-2119-2120-2121-2122-2123-2124-2125-2126-2127-2128 numaralı toplam 16 şer'iyeye sicili taranmış ve konu ile ilgili Osmanlı Arşiv belgeleri tespit edilerek değerlendirilmiştir. Bu defterlerden 2113 (1803-1807), 2114 (1807-1819) ve 2128 (1847-1850) nolu defterlerde kereste kayda tesadüf edilememiştir.

A. Kereste Temini, Temin Yerleri ve Türleri

1. Kerestenin Temin Edilmesi

İhtiyaç duyulan kerestenin cins, miktar ve çapları "Mahzen-i Çüb"⁵ adındaki mahzen görevlileri tarafından tutulan bir deftere yazılarak Tersâne Emîni'ne gönderilirdi. Tersâne Emîni de bu defteri Kaptan Paşa'ya sunar, Kaptan Paşa da bu durumu Sadâret'e bildirirdi (Düzcü, 2017: 315). Ardından Padişahın izni ile kerestenin temin edileceği yerlerin sancak beyine, mütesellimine, âyanına, kereste nazırına, zabıtânına, kadısına, naibine ve iş erlerine işin sağlam ve hızlı bir şekilde yapılması hususunda hükümler yazılırdı (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 30). Özellikle 18. ve 19. yüzyılda taşrada ekonomik olarak gücü elinde bulunduran âyanlar gemi yapımı ve kereste teminin de önemli roller üstlenmişlerdir (Ekinci, 2013: 24). Gemi yapımı ve kereste temin işi âyanlar tarafından karlı bir iş, nüfuz ve güç elde etme aracı olarak da değerlendirilmiştir (Ekinci, 2013: 26).⁶

Kereste kesiminde asıl sorumlu kişi kereste nazırı/kereste emindir (Aydın, 2011: 224). Kereste nazırı kendisine emir

¹ 18. yüzyıl ile özellikle 19. yüzyılın en güçlü donanmasına sahip olan İngiltere, donanması için gerekli keresteyi Norveç ve Baltık'tan satın alarak temin etmekteydi (Aydın, 2005: 35).

² Özellikle Girid Seferi (1645-1669) sırasında Venedik kalyonları karşısında Osmanlı kadirgaları aciz kalınca kalyon tartışmaları alevlenerek kadirgadan kalyona geçiş süreci başlamıştır. 1701 yılında çıkarılan Bahriye Kanunnamesi ile getirilen düzenlemelerle kalyon inşası hızla artmıştır. Detaylı bilgi için bkz: İdris Bostan "Kadirga'dan Kalyon'a", Osmanlı Araştırmaları Dergisi XXIV, İstanbul, 2004.

³ 21 Eylül 1795 tarihli Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA.) Cevdet, Bahriye (C.BH.) 22/1067 nolu belgede Ereğli'de inşa edilen bir adet kalyon için gerekli olan kerestenin Viranşehir sancağından tedarik edilmesi istenmektedir.

⁴ Çırağan Sarayı'nın inşasında bölgeden gönderilen keresteler kullanılmıştır (BOA. A.MKT. MHM. 256/22).

⁵ Tersanede ki kereste anbarı yerine kullanılan bir tabirdir. Tersâne Eminliği'ne bağlı olan kereste deposunun mahzen emini adlı bir depo memuru olduğu gibi defter ve hesapları tutmak vazifesi ile mükellef halifesi ve kâtibi de vardır. Sadrazam tersaneyi teftiş sırasında Mahzen-i Çüb'u da teftiş ederdi. O sırada hazır bulunan Tersane Emîni anbarda mevcut keresteleri birer birer saymak suretiyle Sadrazam'a izahat verirdi (Pakalın, 1983: 391). Tersâne-i Âmire'de kereste mahzeninin sorumlusuna Mahzen-i Çüb Emîni, bu mahzene ait yazı, hesap ve sayım işlerini ögene Mahzen-i Çüb Kâtibi denilirdi. Emin ve kâtime yardımcı olarak bir de Mahzen-i Çüb Halifesi vardı (Bostan, 1992: 40).

⁶ Gemi yapım işi âyanların kendi aralarındaki rekabetti ve bu rekabeti gemi yapım işi üzerinden sürdürmekteydiler (Ekinci, 2017: 30).

ulaştıktan sonra kesim yapılacak yere arabacı ve baltacıları ayarlayarak kesim mevsiminde⁷ gider, tespit edilen ağaçların kabuklarını çıkararak orada bekletirdi. Kesimi yapılan kerestelerin istenilen boyut ve çapta olup olmadığını kontrol ederdi. Dağ mimarları adı verilen kişiler ise kesilen ağaçların çürük ve sağlamlarını ayırırdı (Düzcü, 2017: 315). Yabancıların kereste kesmesine de müsaade edilmezdi (BOA. A.MKT.UM. 145/48).

Diğer sancaklardan farklı olarak Viranşehir sancağında kesim yapılan ormanlarda kesilen keresteler öküz arabaları ile Filyos ve Dürek nehirlerine indirilerek buradan sallarla Amasra iskelesine salcıbaşılar aracılığıyla ulaştırılırdı (Düzcü, 2017: 316; BOA. HAT. 1246/48334). Ancak bu durum araba yollarının ve taşımaya uygun öküzlerin olmaması gerekçesiyle bazen şikâyet konusu olurdu (Soytürk, 2013; 156). İskelelere nakledilen keresteler burada tekrar ölçüleri, çapları ve sağlamlığı kontrol edilerek damgalanırdı. Ardından keresteler, Bartın'da yapılan gemileri için ise, gemi inşasından sorumlu kişilere teslim edilirdi. Şayet kereste Tersâne-i Âmire⁸, Ereğli ve Akçaşehir gibi yerlerden talep edilmiş ise bu tersanelere gönderilmek üzere gemilere yüklenirdi.

Devlet, Tersâne-i Âmire dışında başka bir yerde gemi inşa ettirmek istediğinde bunun için gerekli keresteyi ocaklık bölgelerden, kendi belirlediği fiyat ve orandan temin etmekteydi. Ayrıca devlet, keresteyi tüccarlara verilen narh üzerinden de satın alabilmekteydi. Ocaklık olarak belirlenen bölgeler devletin koruması altına alınır ve buralardan gelişigüzel kesim yapılması kesin olarak yasaklanırdı (Bostan, 1992: 109-110).

Kereste temin edilecek bölge halkının zaman zaman bu mükellefiyetten kaçtıkları da olmuştur. Halkın üzerine düşen mükellefiyetten kaçınması halkı âyanlarla karşı karşıya getirmiş ve bu olumsuzluk halk-âyan-devlet ilişkilerinin zarar görmesinde sebep olmuştur (Ekinci, 2013: 31).

2. Kerestenin Temin Edildiği Yerler

Osmanlı coğrafyası zengin ormanlarla dolu olduğundan kereste temininde bir sıkıntı yaşanmamıştı. Ancak zamanla kıyı kesimlerinden iç kesimlere kayan kesim işi beraberinde nakliye zorluklarını da getirdi. Kesilen kerestenin taşınabilmesi için yeni yolların açılması ve bu yollardan taşınması oldukça zahmetli bir işti. Osmanlı Devleti 15. ve 16. yüzyıllarda donanma için gerekli olan keresteyi büyük oranda İzmit ve çevresinden temin ederken, 17. yüzyıla birlikte gemi sayısının artması bu bölgeden temin edilen keresteyi yetersiz bıraktı. Ayrıca uzun yıllar kesim yapıldığından kesim alanları da kıyıda oldukça fazla içeri girmiş bu da beraberinde keresteyi taşıma zorluklarını getirmişti. Dolayısıyla devlet 18. yüzyıldan itibaren yeni

kesim alanları belirlemeye başladı. İlk etapta Bolu ve çevresi kesim alanı olarak belirlendi (Bostan, 1992: 117). İlerleyen yıllarda Bolu'ya Viranşehir sancağı da eklendi. Bolu ve Viranşehir sancakları için incelediğimiz şer'iyeye defterlerinden de anlaşıldığı üzere 1827 yılında yaşanan Navarin faciasında⁹ donanmanın yakılması sebebiyle bu olay kereste taleplerinde büyük bir artış yaşanmasına sebep oldu. Donanma için başta Tersâne-i Âmire olmak üzere birçok iskelede¹⁰ gemi yapımına başlanmış olması Viranşehir kazalarından talep edilen kereste miktarlarında da büyük bir patlama meydana getirdi.

Bolu ve Viranşehir dışında Gemlik, Kastamonu, Sinop, Samsun, Canik, Rumeli'de Selanik, Kafrin, Ahyolu, Misivri, Varna, Güney Marmara'da Kazdağı (Düzcü, 2017: 318) ve Doğu Karadeniz'de Batum ve Çürüksu kazalarına yakın dağlar kereste tedarik edilen önemli merkezlerdi (BOA. İ. MVL. 52/997).

3. Gemi İnşasında Kullanılan Kereste Çeşitleri

Gemi inşasında temel madde olarak kullanılan kereste çeşitli ağaçlardan temin edilmekteydi. Bu ağaçlar ise meşe, çam, karaağaç, kestane, ceviz, şimşir, ıhlamur (Bostan, 1992: 102), köknar, melezçam, kayacık ağacı, gökez, pırnal (Zorlu, 2014: 43), çınar, gürgen ve dişbudaktı (Baş, 2016: 1088).

Viranşehir sancağından temin edilen kereste ise genellikle meşe, karaağaç ve dişbudak ağaçlarından temin edilmekteydi (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 34). Keresteler gemi inşa sürecinde kullanıldıkları yerlere göre isimlendirilirdi. Viranşehir sancağı bölgesinden temin edilen kereste türleri ise şu şekildeydi (BOA. MŞH.ŞCS.d.7478: 2b, 3a, 3b):

Omurga meşe, astar-ı omurga meşe, bodoslama-i ser, bodoslama-i astar-ı ser, bodoslama-i kış, çatal-ı firka, astar bodoslama-i kış, tırhandil-i meşe, döşek-i çifte, kapak-ı kanad-ı meşe, kanad-ı meşe, çifte döşek, döşek başı, kapak-ı döşek, döşek-i baş meşe, yarım döşek, bir voltalı, iki voltalı, ser caba, çatal bükme, ıskarmoz, eğri tahta sütün-ı kırça, eygü-i meşe, kemerelik çam, lata-i kebir çam, koğuş-ı çam, koğuş meşe, lata-i kebir meşe, haçlık-ı karaağaç, yalı kütüğü, ırgad-ı kebir karaağaç, ırgad-ı kebir meşe, ser kütük-i çifte, dümen-i kebir, manfalık-ı çam, mazmalık-ı ser kütük, praçol-ı kebir, praçol-ı palavra, praçol-ı meşe, kızak-ı gürgen, felek-i para için çifte döşek, deste-i moralık, ser gündek, kozhalık-ı karaağaç, gürgen yeke dümen-i karaağaç, kızaklık gürgen, felenk gürgen.

Bu kerestelerin yanında Viranşehir sancağı kazalarından sarıçam ve köknar çam olarak ifade edilen direklik ağaçlar ile

⁷ Kesim işlemi bahar ayı gelmeden yapılmaktaydı. Ağaçların suyu çektiği için daha dayanıklı hale gelmekte olduğundan ağaçlara su yürütmeden kış aylarında yapılmaktaydı (Gencer, 2001: 107).

⁸ Tersâne-i Âmire'ye gönderilen keresteler İstanbul'a vardıklarında yüklerini mahzen-i çuba boşaltılırdı. Böylece işlem tamamlanmış olurdu. Mahzen-i Çüb'de depolanan kereste ihtiyaç oldukça buradan temin edilirdi (Düzcü, 2017: 317).

⁹ Navarin faciası Türk bahriyesinin, III. Selim zamanından beri devam eden tecrübe ve çalışmalar neticesinde elde ettiği kudret ve bilgiyi kökünden yok etmiştir (Gencer, 2001: 113). Bu savaşın sonunda Osmanlı donanmasından geriye nakliye gemileri dahil olarak toplamda 106 gemiden sadece 7 korvet, 1 firkateyn, 8 брик ve 22 nakliye gemisi kalmıştır. Gemilerden 34'ü yanmış, 10 gemi sulara gömülmüş, 6 gemi kullanılamaz hale gelmiştir. Toplamda Osmanlı Devleti 52 adet savaş gemisini bu savaşta kaybetmiştir (Öreç, 2009: 59).

¹⁰ Viranşehir kazalarından temin edilen keresteler başta Ereğli olmak üzere Akçaşehir ve Bartın tersanelerine gönderilmiştir.

sütünlük çam kereste de kesilerek Tersâne-i Âmire'ye gönderilmiştir (BOA. MVL. 231/62).

B. Viranşehir Sancağı Kazalarından Kereste Temini

Viranşehir sancağı kazalarından temin edilen keresteler ağırlıklı olarak Osmanlı'da adı Bendereği (Sezen, 2006; 513), olan Ereğli sahilinde yapılmakta olan gemiler için gönderilmiş; Ereğli'den sonra en çok Bartın ve Amasra sahilinde yapılan gemiler için bölgeden kereste temin edilmiştir. Bu yerlerin dışında başta Tersâne-i Âmire olmak üzere Akçaşehir, İzmit gibi yerlere de kereste nakledilmiştir. Ereğli, Bartın ve Amasra limanları Batı Karadeniz kıyılarında tabii liman olarak bulunan birkaç limandandır. Bölgeye en yakın yerler olarak bu limanların olması kerestenin buralara nakledilmesini kolaylaştırmıştır. Tersten bakıldığında da sancağın limanlara yakınlığı bölgeden yoğun olarak kereste tedarik edilmesini de beraberinde getirmiştir.

1. Ereğli'de İnşa Edilen Gemiler İçin Kereste Temini

Ereğli tabii limanların az olduğu Batı Karadeniz kıyılarının ender limanlarından birisidir. Tabii liman olması bölgeyi eski tarihlerden beri ikmal güzergâhı haline getirmiştir. Osmanlı'nın son zamanlarına kadar da bu özelliğini sürdürmüştür. 16. yüzyıldan itibaren gemi inşa faaliyetlerinin dikkat çeken bir artış yaşanmıştır. Bu artış 19. yüzyılın ortalarına kadar devam etmiştir. Bu süreçte Ereğli tersanesinde başta kadirga, kalyon olmak üzere birçok gemi yapılmıştır (Tuncel, 1995: 290). Bu gemilerin kerestelerin nerelerden karşılandığı tam olarak bilinemese de 19. yüzyılda Viranşehir sancağı kereste tedarik merkezi olarak ön plana çıkmıştır. Bu bölümde Ereğli'de inşa edilen gemilere sancak kazalarından temin edilen kerestelerin çeşitleri, adetleri ölçüleri ve maliyetleri tespit edilmeye çalışılmıştır.

19. yüzyıla ait ilk kayıt 1816 yılında Ereğli'de inşa edilen korvete dairdir. Bu korvet için gerekli olan keresteden Bartın kazası hissesine düşen 150 adet kereste ile Ereğli hissesine düşen 179 adet kerestenin değerleri 862,5 kuruş olmuştur. Ereğli hissesine düşen kerestenin türleri ise tablo 1'de aşağıdaki gibi olmuştur (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7469: 73).

Tablo 1: 1816 yılında Ereğli'de inşa edilen korvet için gerekli malzemeler

Kereste	Adet	Kereste	Adet	Kereste	Adet
Omurga-i meşe	6	Bodoslama	2	Astar-ı meşe	4
Astar-ı meşe bodoslama	2	Tırhandil	2	Astar-ı bodoslama	3
Sadesar bodoslama	3	Çifte döşek	34	Yarım döşek	50
Bir volta	65	Babalık	2	Akreb	1
Dümen-i kebir	2	Yekne	3	Toplam	179

Korvet için Ereğli ve Bartın kazaların payına düşen toplam 329 adet keresteden en çok yarım döşek, çifte döşek ile bir volta keresteler talep edilmiştir.

1820 yılında Ereğli'de inşa edilen firkateynin suya indirilmesi için gerekli olacak 252 adet felenk¹¹ Viranşehir sancağı kazalarından tedarik edilmesi istendi. Her bir felenk için 30'ar kuruştan toplam 7.500 kuruş bedel belirlendi. Bu fiyata 1.900 kuruş tahsildâriye ücreti, 150 kuruş harc-ı imza, birer paraden 243 kuruş hâkim efendiye, müdür için verilen

300 kuruş kethüdâiye, 100 kuruş sicil için 20 kuruş kâtibe, 20 kuruş kaydiye, 10 kuruş hidâmiye, 10 kuruş mahzariye, 10 kuruş masraf, toplam 10.562 kuruş sancak hanelerine tevzi edildi. Her bir haneye düşen 8,5 kuruş 10'ar paranın mütesellim Ömer Ağa'dan tahsil edilmesi istendi. Felenklerin ve masrafın kazalara göre dağılımı tablo 2'de verilmiştir (BOA.MŞH.ŞSC.d.7469: 49-50).

Tablo 2: 1820 yılında Ereğli'de inşa edilen firkateyn için gerekli malzemenin kazalara dağılımı

Kaza	Felenk	Kuruş/p ara	Kaza	Felenk	Kuruş/p ara	Kaza	Felenk	Kuruş/p ara
Viranşehir		896,5	Kızılb el		358/30	Aktaş		210/10
Şehabeddin		332,5	Yörük		226	Borlu		1.925
Eflani		901,5	Ova	7	358/30	Ulus	10	603,5
Amasra	16	682,5	Bartın	19	796,5	Gicenos	30	286/30
Zerzenie	30	196/30	Tefen	40	49/30	Yenice	15	525
Çarşamba	40	463/30	Yenice		345	Kurukavak		90/30
Ereğli	35	1.312,5	Perşembe	40				
Toplam					252 adet felenk / 10.562 kuruş			

Tablo 2'de 1820 yılında yapılan firkateynin inşasında kullanılacak felenklerin kazalara dağılımı verilmiştir. Buna göre bazı kazalardan felenklerin nakit olarak bedeli alınırken, diğer kazalardan felenklerin tedarik edildiği anlaşılmaktadır. Nakdi olarak en çok ödemeyi Eflani ile Viranşehir kazaları yaparken, aynı olarak Çarşamba, Perşembe ve Tefen kazaları gelmektedir. Felenk adetlerinin aynı ya da yakın olduğu ancak fiyat olarak büyük farklılıklar olduğu dikkat çekmektedir. Bu da muhtemelen felenklerin ebatları ile alakalıdır.

1823 yılından önce Ereğli sahasında inşa edilerek Tersâne-i Âmire'ye gönderilen 53,5 zira (40 metre) uzunluğundaki firkateyn için kullanılan kızaklık ağaçlar yine burada Ereğli gümrükçüsü el-Hâc İsmail tarafından inşa ettirilecek 41,5 zira (31 metre) uzunluğundaki firkateyn için yeterli görülerek iskelede bırakılmıştı. Ancak bu kızaklık ağaçların 11 adedi çürüyerek kullanılmaz hale geldiğinden bu ağaçların yeniden temin edilmesi Bolu ve Viranşehir sancaklarından talep edildi. 1818 yılı kayıtlarında Viranşehir ve Bolu sancaklarından inşa edilmiş olan firkateyn için 19 adet kızaklık kebir gürgen ağacı gönderildiği belirlenmiştir. Yine gerekli olan 11 adet kızaklık kerestenin de acil bir şekilde kesilerek bölgeye nakledilmesi 3 Mayıs 1823 tarihinde istenmiştir (Karacakaya vd., 2013a: 236-237).

Ereğli tersanesinde 1823 yılında yaptırılmakta olan bir korvet ve bir firkateynin yapımı Âyan İsmail Ağa tarafından üstlenilmiştir (Karacakaya vd., 2013a: 275). 35 zira (27 m) uzunluğunda olacak şekilde yapılan korvet için 3.120 adet¹² kereste ihtiyacı Bolu ve Viranşehir sancak kazalarından tedarik edilmiştir (Karacakaya vd., 2013a: 264-265). Firkateyn¹³ ise 54,5 zira (41 m) uzunluğunda olduğundan toplam 4.351 adet kereste ihtiyacı yine aynı sancak

¹¹ Felenk: Bir yerden başka bir yere taşınması istenen ağır cisimlerin hareketini kolaylaştırmak için, altlarına sürülen çam serenlerinden kesilmiş yuvarlak kütüklerdir.

¹² Toplamda 6.500 adet kereste gerekli olup bunun 3.380 adedinin Mahzen-i Cedid'den karşılanmasına, geri kalan miktarın Bolu ve Viranşehir sancaklarından temin edilmesine karar verilmiştir. (Karacakaya, 2013 (a): 264-265).

¹³ Mühendis Ahmed Hoca ve Mimar Ahmed Kalfa tarafından inşa edilen bu firkateynin adı Geyvan-ı Bahri Firkateyni'ydi (Düzcü, 2017: 80-81).

kazalarından tedarik edilmiştir (Karacakaya vd., 2013a: 266-267). Ereğli Âyanı İsmail Ağa tarafından yaptırılan bu firkaateynin inşasında kullanılacak 4.351 adet keresteden 1.753 adet kereste¹⁴ Viranşehir kazaları hissesine düşmüştür.¹⁵

Tersane-i Âmire Emine Mehmed Said Efendi'nin 1826 yılında takdim ettiği bir takirde bundan önce Ereğli sahasında Muhtar el-Hac İsmail tarafından korvet şeklinde yaptırılan bir ticaret gemisi için gerekli olan 1.605 adet kerestenin Bolu kazalarından temin edilmesine karar verildi. Ancak Ereğli sahasında yapılmakta olan firkaateynlerden dolayı ticaret gemisi yapımı firkaateynlerin bitimine kadar ertelendi. Bu geminin 38,5 zira (29 m.) uzunluğunda yapılması planladığından talep edilen 1.605 adet kerestenin yeterli görülmeyeceği muhtar İsmail tarafından bildirildi. Bunun üzerine sayı 1.955 adede çıkarıldı ve bu sayının 821 adeti Viranşehir kazalarından tedarik edildi (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7471: 18b).

1830 yılında Ereğli tersanesinde Dergâh-ı Muallâ Kapıcıbaşlarından el-Hâc İsmail Ağa'nın inşa ettirdiği 61,5 arşın¹⁶ geminin ihtiyacı olan 50.780 adet çeşitli kerestenin temin edilmesi 16 Ocak 1831 tarihinde istenmişti (Soytürk, 2013: 126). Tersâne-i Âmire baş mimarı tarafından, 1.000 adet felenk ağacına 500 adet daha eklenmesi durumunda bu kerestenin yeterli olacağı belirtildi. Sonradan ilave olunan 500 adetle birlikte felenk gürgenin Viranşehir sancağına düşen hissesi 3.060 adet kereste oldu. Buna göre Viranşehir kazalarına düşen kerestenin¹⁷ dağılımı (Soytürk, 2013: 131-138) ile bu kerestenin fiyat olarak karşılıkları¹⁸ tablo 3'te gösterilmiştir.

Tablo 3:1830 yılında İsmail Ağa'nın inşa ettirdiği gemi için gerekli olan kerestenin kazalara dağılımı

Kaza	Toplam/Kuruş	Kaza	Toplam/Kuruş	Kaza	Toplam/Kuruş
Ereğli	347	Bartın	235	Çarşamba	137

¹⁴ Bu kerestelerin içinde omurga meşe, astar omurga meşe, bodoslama-i takım, astar-ı bodoslama-i takım, astar-ı bodoslama-i meşe, çatal karça, kabak meşe, praçol-i akreb, sade döşek, çifte döşek, çatal bükme, döşek başı, bir voltalı, eğri meşe, bir yem döşek, iki voltalı, ser meşe, iskarmoz, kemerelik lata-i kebir çam, manfalık-ı kebir çam, kuş çam, praçol-ı kebir, ırgat-ı iç, ırgat-ı zemin, ırgat-ı çifte, talambalık-ı karaağaç, korcalık-ı karaağaç, çerçalak-ı karaağaç, ser kütük-i çifte-i karaağaç, dümen-i kebir, yekse-i dümen, felenk-i gürgen, babalık-ı kebir, tabak-ı çam, çabak-ı çamdır (BOA. C.BH. 41/1912).

¹⁵ Bolu ve Viranşehir sancakları hissesine düşen pay toplam 4.018 adet olup bunun 2.265 adeti Bolu sancağına düşmüştür. Toplam olarak bu kerestelerin nakliye ile birlikte masrafları 96.206,5 kuruş tutmuştur (BOA.C.BH.41/1912).

¹⁶ Osmanlı Devleti'nde iki tür arşın kullanılmıştır. Buradaki arşın mimar arşını olarak 0,75 cm'den hesaplandığında 46 metre karşılığına denk gelmektedir. Arşın için bkz: Ünal Taşkın, Osmanlı Devleti'nde Kullanılan Ölçü ve Tartı Birimleri, Fırat Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Elazığ, 2005.

¹⁷ Kerestenin türleri ise şu şekildedir: Bodoslama-i ser ve yatırma, astar bodoslama-i ser, çatal-ı karça? praçol-ı akreb kaç, çatal bükme, bir deltalı, iskarmoz, gürgen felenk, kızak gürgen, kapak döşek, çifte döşek, yarım döşek, koğuş meşe, kanad meşe, ser-çapa meşe, döşek başı, eğri tahta, ırgat-ı kebir çifte karaağaç, ser-kütük çifte karaağaç, praçol-ı kebir, dümen-i kebir, kızak gürgen, bir deltalı, iki deltalı... (Soytürk, 2013: 131-138).

¹⁸ Bu bedel kerestenin talep edildiği tarihten bir yıl sonra (23 Kasım 1831) belirlenmiştir. Kerestenin her biri 110'ar kuruştan belirlenirken kereste miktarının yarısı üzerinden hesaplanmıştır. Gicenos, Kızılbel, Ova, Aktaş, Viranşehir, Yörük, Ulus, Eflani, Şehabeddin, Amasra ve Kurukavak kazalarından bu bedel istenirken, Ereğli, Bartın, Çarşamba, Perşembe, Tefen, Yenice, Zerzene ve Bolu kazalarından kereste olarak talep edilmiştir (Soytürk, 2013: 255-260).

Perşembe	154	Tefen	25	Yenice	99
Zerzene	55,5	Gicenos	82,5/4.537,5 k.	Amasra	200/11.000 k.
Viranşehir	257/14.135 k.	Ova	104/5.720 k.	Kızılbel	104/5.720 k.
Şehabeddin	95/5.225 k.	Ulus	179/9.845 k.	Kurukavak	24/1.320 k.
Eflani	258/14.190 k.	Yörük	68/3.740 k.	Aktaş	60/3.330 k.
Bolu	550				
Genel Toplam			3.034 adet kereste /78.732,5 kuruş		

Tablo 3'te 1830 yılında yapılan İsmail Ağa tarafından yaptırılan geminin inşasında kullanılacak kerestenin 3.034 adedinin Viranşehir kazalarına dağılımı verilmiştir. Bazı kazaların hem adet hem de kuruş olarak bedeli verilirken bazı kazaların da sadece adet miktarı verilmiştir. Buna göre en çok kereste Bolu kazasından tedarik edilirken onu Ereğli, Eflani ve Viranşehir kazaları takip etmiştir. En az kereste tedarik eden kazalar ise Kurukavak ve Tefen kazaları olmuştur.

1831 yılında Gicenos, Kızılbel, Ova, Aktaş, Viranşehir, Yörük, Ulus, Eflani, Şehabeddin, Amasra ve Kurukavak kazalarından talep edilen kerestenin bedeli kereste miktarının yarı bedelidir. 1835 yılında geri kalan miktarın yarısının da her biri 300'er kuruştan olmak üzere ödenmesi yine bu kazalardan talep edildi (Soytürk, 2013: 487). Buna göre dağılım tablo 4'te gösterildiği gibi olmuştur.

Tablo 4:1831 yılında talep edilen kerestenin yarı bedelinin 1835 yılındaki kazalara dağılımı

Kaza	Adet/Kuruş	Kaza	Adet/Kuruş	Kaza	Adet/Kuruş
Viranşehir ¹⁹	128,5/38.550	Kızılbel	26/7.800	Kurukavak	6/1.800
Aktaş	15/4.500	Şehabeddin	23,5/7.125	Yörük	17/5.100
Eflani	64,5/19.350	Ova	26/7.800	Ulus	33,75/13.425
Gicenos	21/6.300				
Genel Toplam			111.750 kuruş		

Tablo 4'e göre; 1831 yılından kalan kereste bedelinin yarısı olan 361 adet kereste, tanesi yaklaşık 300 kuruştan, toplam 111,750 kuruş olan bedeli toplam 10 kazadan talep edilirken, bunlardan en çok Viranşehir kazası bu bedeli karşılarken, en az karşılayan ise Kurukavak kazası olmuştur.

Ereğli tersanesinde inşa edilmekte olan 61,5 zira (47 m) uzunluğundaki bir kalyonun inşasının tamamlanabilmesi için kullanılan kerestenin ¼ oranında keresteye ihtiyaç kalmıştır. İhtiyaç duyulan kereste ise 300'er kuruştan Viranşehir kazalarından 1834 tarihinde tedarik edilmesi istenmiştir. Buna göre Viranşehir kazalarına düşen hisseler tablo 5'te aşağıda verilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 6).²⁰

Tablo 5: Ereğli'de inşa edilen kalyon için gerekli kerestenin kazalara dağılımı

Kaza	Adet	Bedeli	Kaza	Adet	Bedeli	Kaza	Adet	Bedeli
Kızılbel	26	7.800	Kurukavak	6	18.000	Aktaş	15	45.000
Ova	26	7.800	Ulus	44,5	13.350	Gicenos ²¹	20	6.000
Yörük	17	5.100	Eflani	43,5	19.350	Şehabeddin	23,5	7.125
Toplam			242,5 kereste 72.825 kuruş					

Buna göre en çok 26'şar adetle Eflani ve Ulus karşılarken, yine ez az karşılayan 6 adetle Kurukavak olmuştur.

¹⁹ Diğer kazalardan belirlenen miktarın ¼ oranı üzerinden her biri 300'er kuruştan talep edilmiş iken sadece Viranşehir kazasından belirlenen bedelinin yarısı üzerinden talep edilmesi söz konusudur.

²⁰ 2119 Numaralı Şer'iyeye Sicili Defteri olup toplam 46 varak sayfadan oluşmaktadır.

²¹ Kereste bedellerinin ödendiğine dair sonraki kayıta Gicenos'un kereste sayısı 21, bedeli ise 6300 kuruş olarak verilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 8)

Viranşehir mütesellimi Hüseyin Ağa'nın oğlu Musa tarafından yukarıdaki kereste bedelleri yanında nakliye ve sal ücretleri de ödenerek kereste temini gerçekleştirildi. Yukarıdaki tabloya 6'ya ek olarak Viranşehir kazası da 128,5 kereste yine 300 kuruştan olmak üzere toplam 38.550 kuruş bedel karşılığında ahalisi tarafından karşılandı. Toplam **372,5** kerestenin maliyeti olan **111.750** kuruş ahaliye ödendi (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 8).

Ancak Musa Ağa tarafından bedelleri ödenen kerestenin sadece 129 adedi Ereğli tersanesine teslim edilmiş, geri kalan kerestenin 224 adetden bazıları sal başında, bazıları sal başına yakın yerlerde ve bazıları da kalyon sahasında ziyan olurken 19,5 adet kereste ise hiçbir şekilde bulunamamıştı. Dolayısıyla 243,5 adet kerestenin tekrardan Musa Ağa aracılığıyla aynı bedel karşılığında ahaliiden temin edilmesi istendi. 224 adet kerestenin nakliye ve kesim ücretleri 32.212 kuruş tutarken, 19,5 adet kerestenin kesim ve nakliye ücreti 14.150 kuruş olarak hesaplandı. Toplam da ise 46.362 kuruşluk bir maliyet söz konusu oldu (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 09).

Ereğli tersanesinde inşa edilen gemilerin ihtiyacı olan kerestelerden Taraklıborlu kazası hissesine düşen 550 adet kerestenin yarısı olan 275 adedinin her biri 230 kuruş karşılığında temin edilmiş; geri kalan 275 adet kereste ise Çiçekzâde Ali Ağa tarafından yine 230 kuruş bedel ile Ereğli tersanesine nakledileceğine söz verilmişti. Mütesellim vekili Muslihiddin Ağa'nın yardımıyla bu miktarın mahalle ve köylere dağılımı tablo 6'da verilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 25).

Tablo 6: 275 adet kerestenin maliyeti ve bu maliyetin mahalle ve köylere dağılımı

Açıklama		kuruş			
550 adet çeşitli kereste her biri 230 kuruştan		126.500			
Ali Ağa'nın daha önceki tahsilatı		60.500			
Ali Ağa'nın tahsilatı çıkarıldığında		66.000			
Tahsildariye ücreti		5.000			
Harc-ı imza		1.775			
Katıbiye (100), hidâmiye (100), kaydiyye (20), mahzariyye (30)		250			
Toplam		73.025 kuruş			
Mahalle	Kuruş/para	Mahalle	Kuruş/para	Mahalle	Kuruş/para
Babasultan	1.681/23	Çavuş	960/36	Camii Kebir maa Zimmiyan	2.162/1
Hacıbeğli	240/9	Hacı Halil	480/18	Zimmiyan Kıran	6.005/25
Zimmiyan Bolad	1.201/5	Kavak	360/13	Müslüman Kıran	240/9
Karaali	1.921/32	Hacı Durmuş	240/9	Hacı Evhad	240/9
Müslüman Bolad	1.201/5	Çeşme	480/18	Tekye	360/13
Hüseyin Kethüda	120/27	Kirkilise	120/4		
Köy	Kuruş/para	Köy	Kuruş/para	Köy	Kuruş/para
Bağlarbaşı	360/13	Tokath	480/18	Gayza	720/27
Dâne-i Kebir	960/36	Dâne-i Sagır	1.441/14	Susandık	120/4
Ağaçkelebe	1.441/14	Kuzcakaz	240/9	Kırpe	1.441/14
Çiftlik-i Kebir	720/27	Çiftlik-i Sagır	1.441/14	Ketân	240/9
Müslüman Yazı	4.324/2	Zimmiyan Yazı	4.804,5	Konarı	4324
Yacı	360/13	Sırçalı	720	Değirmencik	480/18
Sorguncuk	120/4	Alanviran	1.441/14	Pelitviran	1.081
Oğulviran	480/18	Sakaralan	480/18	Cumaviran	120/4
Mağul	240/9	Karapeykar	600/22	Akviran	1201/5
Kadibükü	1.441/14	Çıraklı	360/13	Sarıyan	600/22
İlbarıt	1.081	Çerçen	1.201/5	Börnük	1.921/32
Kuzyaka	960/36	Kartı	1.921/32	Kızılcaviran-ı kebir	1.561/18
Kızılcaviran-	1.081	Bostanbükü	600/22	Melebe	960/36

1 sağır					
Kapulu	3.122/37	Kılavuzlar	1.441/14	Bulak	480/4,5
Başköy	960/36	Arpacık	960/36		
Genel toplam			73.028 kuruş 8 para		

Tablo 6'da 275 adet kerestenin toplam 73.028 kuruş bedelinin mahalle olarak en çok Zimmiyan Kıran'dan 6.005 kuruş olarak, en az 120 kuruşla Kirkilise'den tedarik edilmiştir. Köy olarak da 4.804,5 kuruşla Zimmiyan Yazı ile 4.324 kuruşla Müslüman Yazı köyleri gelmektedir. Burada zımni köylerin en yüksek bedelleri alması ekonomik durumlarının müslim köylerine göre daha iyi olduğunu göstermektedir. Hem Müslim ve hem de Gayrimüslim Yazı köyü ile diğer köyler arasında dikkat çeken fark bulunmaktadır. En az bedeli ise 120 kuruşla Sorguncuk ile Cumaviran köyleri almıştır.

Mustafa Ağa tarafından inşa edilmekte olan üç anbarlı kalyonun²² tamamlanabilmesi için gerekli olan 200 adet çeşitli keresteden Bolu ve Viranşehir sancak kazaları hissesine düşen 82 adet kerestenin hızlı bir şekilde 17 Temmuz 1835 tarihinde tedarik edilmesi istendi (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 036.). Buna göre Viranşehir sancağı kazalarına dağılımı tablo 7'de aşağıdaki gibi olmuştur (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473_031).

Tablo 7: Mustafa Ağa'nın inşa ettirdiği üç anbarlı kalyon için gerekli kereste miktarının kazalara dağılımı

Kaza	Kereste adedi	Kaza	Kereste adedi	Kaza	Kereste adedi
Ereğli	10,5	Bartın	7	Amasra	6
Çarşamba	4	Perşembe	5	Zerzene	1,5
Yenice	2,5	Tefen	1	Gicenos	2,5
Ulus	4,5	Eflani	6,5	Ova	3
Yörük	2	Aktaş	1,5	Kızılbel	3
Şehabeddin	3	Viranşehir	7	Kurukavak	1
Bolu	10,5				
Toplam			82 adet kereste		

Âyan Mustafa Ağa tarafından inşa edilmekte olan üç anbarlı bu kalyona²³ kereste yetmediğinden gerekli olan kereste Bolu ve Viranşehir kazalarından istendi. Bunun üzerine Viranşehir sancağı kazaları hisselerine düşen kereste bedeli ile diğer tahsilatların durumu her haneye 97 kuruş 23 para olarak hanelerden tahsil edildi. Buna göre kazaların verdikleri bedeller ve kazalara dağılımı aşağıdaki tablo 8'de gösterilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 36).

Tablo 8: Mustafa Ağa'nın inşa ettirdiği üç anbarlı kalyon için sonradan temin edilen kereste miktarı ve kazalara dağılımı

Açıklama		Kuruş			
208,5 adet çeşitli kereste her biri 280 kuruştan		58.380			
Ebniye ve su masrafı ve mesârif-i saire		34.600			
Tahsildariye ücreti		10.000			
Kuruş başına birer parade harc-ı imza		2.575			
Kâtıbiye (100), hidâmiye (100), kaydiyye (20), mahzariyye (30)		250			
Toplam		105.805			
Kaza	Kuruş/para	Kaza	Kuruş/para	Kaza	Kuruş/para
Viranşehir	10.001/17	Kızılbel	4.000/23	Aktaş	2.390/23
Şehabeddin	3.707/34	Yörük	2.634/11	Borlu	21.466,5
Eflani	9.757,5	Ova	4.000/23	Ulus	6.732/27
Amasra	7.610/34	Bartın	8.879/13	Gicenos	3.268/30
Zerzene	2.195/17	Tefen	536/26	Yenice	5.854,5
Çarşamba	2.085/22	Yenice	3.854/8	Kurukavak	926/38
Ereğli	5.902,5				
Toplam			105.805 kuruş		

²² Kalyonun mühendisleri Hüsnü Efendi ile Ahmed Efendi iken mimarı Hacı Yusuf'tur. Âyan Mustafa Efendi 8 Nisan 1839 (23 Muharrem 1255) tarihli şukkasında Muharrem ayının başında kalyonun baş bodoslamasının bittiğini ve yine Muharrem ayının 11. günü kıç bodoslamasının bitirildiğini bildirmiştir (BOA. İ.DH. 01/01).

²³ Mustafa Ağa tarafından yaptırılan bu kalyon H. 5 Muharrem 1252 / M. 22 Nisan 1836 tarihinde denize indirilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d.7474: 12).

1835 yılında Ereğli tersanesinde inşa edilen bir kalyon için gerekli olan kerestenin Viranşehir mahalle ve köylerine, her haneye 147 kuruş 13 paraden düşen hisseleri aşağıda tablo 9'da gösterilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 37-38):

Tablo 9: 1835 yılında inşa edilen bir kalyon için gerekli kereste miktarı ve kazalara dağılımı

Açıklama						Kuruş
Kereste bedeli ve diğer masrafları						21.466,5
Tahsildariye ücreti						250
Harc-ı imza						545
Kâtiibiye (50), hidâmiye (50), kaydiyye (10), mahzariyye (20)						130
Toplam						22.391,5
Mahalle	Hane/Kuruş/p ara	Mahalle	Hane/Kuruş/p ara	Mahalle	Hane/Kuruş/para	
Babasultan	3,5/15/23	Çavuş	2/294/26	Cami-i Kebir maa Zımmiyân	4,5/662/38	
Hacı Beğli	0,5/73/26	Hacı Halil	1/147/13	Zımmiyan Kıran	12,5/1.841/22	
Zımmiyan Bolad	2,5/368/12	Kavak	0,5/110/19	Müslüman Kıran	0,5/73/26	
Karaali	4/589/12	Hacı Durmuş	0,5/73/26	Hacı Evhad	0,5/73/26	
Müslüman Bolad	0,5/73/26	Çeşme	1/147/13	Tekye	0,5/110/19	
Hüseyin Kethüda	1,5/220/39	Kirkilise	Rub' 1/26/33			
Köy	Hane/Kuruş/p ara	Köy	Hane/Kuruş/p ara	Köy	Hane/Kuruş/para	
Bağlarbaşı	0,5/110/19	Tokatlı	1/147/13	Gayza	1,5/220/13	
Dâne-i Kebir	2/294/26	Dâne-i Sagır	3/441/39	Susandık	Rub' 1/36/33	
Ağaçkelçeb	0,5/441/39	Kuzcakaz	0,5/73/26	Kırpe	3/441/39	
Çiftlik-i Kebir	1,5/220/39	Çiftlik-i Sagır	3/441/39	Ketân	0,5/73/26	
Müslüman Yazı	9/1325/36	Zımmiyân Yazı	10/1473/9	Konarı	9/1325/36	
Yacı	0,5/110/19	Sırçalı	1,5/220/39	Değirmençik	1/147/13	
Sorguncuk	Rub' 1/36/33	Alanviran	3/441/39	Pelitviran	2 rub' 1/331/19	
Oğulviran	1/147/13	Sakaralan	1/147/13	Sumakviran	Rub' 1/36/33	
Mağul	0,5/73/26	Karapeykar	1 Rub' 1/184/6	Akviran	2,5/368/12	
Kadıbüki	3/441/39	Çiraklar	0,5/110/19	Sarıyan	1 rub' 1/184/6	
Ilbarit	2 rub' 1/331/19	Çerçen	2,5/368/12	Börnük	4/589/12	
Kuzyak	2/294/26	Karıt	4/589/12	Kızılcaviran-ı Kebir	3 rub' 1/478/32	
Kızılcaviran-ı Sagır	2 rub' 1/331/19	Bostanbüki	1 rub' 1/184/6	Meleb	2/294/26	
Kapulu	6,5/957/24	Kılavuzlar	3/441/39	Bulak	10/1473/9	
Başköy	2/294/26	Arpacık	2/294/26			
Genel toplam						22.391,5 kuruş

Ereğli Âyamı Kapıcıbaşı Mustafa Ağa tarafından inşası üstlenilen bir kalyon için Bolu ve Viranşehir sancaklarından toplam 9.242 adet kereste 1839 yılı Mart ayında talep edilmiştir. Bu miktarın %49'una denk gelen 4.528 adedi Viranşehir sancağına bağlı 19 kazanın hissesine paylaştırılmıştır. 10 kaza kerestenin kendisini bedeli ve nakliyesi ile birlikte toplam 8 yük 92.000 kuruş olarak vermekle, kalan 9 kaza da kereste bedeli olan 4 yük 46.000 kuruşu vermekle yükümlü tutulmuşlardır. Ancak ahali bu bedelin çok olduğu gerekçesi ile bu bedeli ödemeye yanaşmamıştır. Bunun üzerine belirlenen bedelin gerçekten fahiş olduğu anlaşılınca 4 yük 12.237 kuruş üzerinden alınmasına ve buna 2 yük 66.000 kuruşta nakliye ücreti eklenince toplam 6 yük 78.000 kuruş bedelin ödenmesine karar verilmiştir (BOA. HAT. 1245/48326).

1838 tarihinde Ereğli'de inşa edilmiş olan birer adet üç anbarlı, kapak, firkateyn, korvet ve brik gemileri için gerekli olacak kereste, ölçüleri ile birlikte Viranşehir sancağına bağlı 20 kazadan talep edildi. Buna göre talep edilen kerestenin türü ve tutarı tablo 10'da verilmiştir (BOA. MŞH.ŞCS.d. 7478: 2b, 3a, 3b).²⁴

Tablo 10: 1838 yılında inşa edilen gemiler için gerekli kereste türleri, adet ve maliyetleri

Kereste türü	Gemi	Adet	Kuruş	Kereste türü	Gemi	Adet	Kuruş
Omurga-i meşe	Üç anbarlı	48	1.500	Astar-ı omurga-i meşe	Üç anbarlı	32	900
	Kapak	48	1.490		Kapak	32	885
	Firkateyn	40	1.210		Firkateyn	28	580
	Korvet	32	1.000		Korvet	24	270
	Brik	24	650		Brik	16	190
Bodoslaması	Üç anbarlı	32	335	Bodoslama-i kış	Üç anbarlı	96	1600
	Kapak	32	330		Kapak	96	1590
	Firkateyn	28	280		Firkateyn	80	1250
	Korvet	24	200		Korvet	64	1010
	Brik	16	145		Brik	32	0650
Astar bodoslaması	Üç anbarlı	32	315	Bodoslama-i astar-ı kış	Üç anbarlı	32	900
	Kapak	32	310		Kapak	32	885
	Firkateyn	28	270		Firkateyn	28	580
	Korvet	24	200		Korvet	24	270
	Brik	16	105		Brik	16	190
Para bodoslaması	Üç anbarlı	32	315	Kanad-ı meşe	Üç anbarlı	32	345
	Kapak	32	310		Kapak	28	340
	Firkateyn	28	270		Firkateyn	28	275
	Korvet	24	200		Korvet	24	205
	Brik	16	115		Brik	16	135
Kapak-ı kanad-ı meşe	Üç anbarlı	38	205	Çatal-ı fırka	Üç anbarlı	24	320
	Kapak	38	200		Kapak	24	310
	Firkateyn	24	160		Firkateyn	16	265
	Korvet	16	140		Korvet	16	200
	Brik	16	105		Brik	08	115
Tırhandil-i meşe	Üç anbarlı	64	1250	Pračol-ı akreb kış	Üç anbarlı	48	370
	Kapak	64	1200		Kapak	48	360
	Firkateyn	56	1000		Firkateyn	40	285
	Korvet	48	0540		Korvet	40	225
	Brik	40	0350		Brik	36	165
Döşek-i çiftle	Üç anbarlı	48	560	Döşek-i baş meşe	Üç anbarlı	32	285
	Kapak	48	540		Kapak	32	25
	Firkateyn	40	390		Firkateyn	28	200
	Korvet	32	275		Korvet	24	175
	Brik	28	200		Brik	16	150
Kapak-ı döşek	Üç anbarlı	32	300	Yarım döşek	Üç anbarlı	32	280
	Kapak	32	180		Kapak	32	260
	Firkateyn	28	210		Firkateyn	28	200
	Korvet	24	185		Korvet	24	170
	Brik	16	165		Brik	16	145
Bir voltalı	Üç anbarlı	32	280	Ser caba	Üç anbarlı	32	280
	Kapak	32	260		Kapak	32	260
	Firkateyn	28	200		Firkateyn	28	200
	Korvet	24	170		Korvet	24	170
	Brik	16	145		Brik	16	145
Eygü-i meşe	Üç anbarlı	32	280	İki voltalı	Üç anbarlı	32	280
	Kapak	32	260		Kapak	32	260
	Firkateyn	28	200		Firkateyn	28	200
	Korvet	24	170		Korvet	24	170
	Brik	16	145		Brik	16	145
Çatal bükme	Üç anbarlı	32	280	Eğri tahta	Üç anbarlı	32	280
	Kapak	32	260		Kapak	32	260
	Firkateyn	28	200		Firkateyn	28	200
	Korvet	24	170		Korvet	24	170

²⁴ Kerestelerin ölçüleri hakkında detaylı bilgi için bkz: Bilgin Arslan, H. 1251-1258 Yıllarına Ait 2124 Numaralı Safranbolu Şer'iye Sicilinin Transkripsiyonu, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük, 2016.

	Brik	16	145		Brik	16	145
Sütun-ı kırca (?)	Üç anbarlı	32	250	iskarmoz	Üç anbarlı	32	280
	Kapak	32	240		Kapak	32	260
	Firkateyn	28	210		Firkateyn	28	200
	Korvet	24	195		Korvet	24	170
	Brik	16	150		Brik	16	145
Kemerelik-i çam	Üç anbarlı	64	300	Lata-i kebir çam	Üç anbarlı	64	290
	Kapak	64	280		Kapak	64	270
	Firkateyn	56	210		Firkateyn	56	200
	Korvet	48	185		Korvet	48	175
	Brik	32	165		Brik	32	150
Koğuş-ı çam	Üç anbarlı	64	270	Lata-i kebir meşe	Üç anbarlı	64	445
	Kapak	64	250		Kapak	64	400
	Firkateyn	56	190		Firkateyn	56	350
	Korvet	48	170		Korvet	48	300
	Brik	32	145		Brik	32	250
Koğuş-ı meşe	Üç anbarlı	64	350	Haçlık-ı karaağaç	Üç anbarlı	64	215
	Kapak	64	303		Kapak	64	200
	Firkateyn	56	275		Firkateyn	56	160
	Korvet	48	210		Korvet	48	210
	Brik	32	170		Brik	32	095
İrgad-ı kebir meşe	Üç anbarlı	64	280	Ser kütük-i çifte	Üç anbarlı	64	280
	Kapak	64	270		Kapak	64	250
	Firkateyn	56	250		Firkateyn	56	290
	Korvet	48	200		Korvet	48	170
	Brik	32	172		Brik	32	145
Dümen-i kebir	Üç anbarlı	96	660	Manfalık-ı çam	Üç anbarlı	32	270
	Kapak	96	630		Kapak	32	250
	Firkateyn	80	600		Firkateyn	32	190
	Korvet	80	580		Korvet	28	176
	Brik	64	350		Brik	28	145
Mazmalık-ı(?) ser kütük	Üç anbarlı	56	240	Pıraçol-ı kebir	Üç anbarlı	40	215
	Kapak	56	230		Kapak	40	200
	Firkateyn	48	210		Firkateyn	40	160
	Korvet	48	185		Korvet	32	110
	Brik	32	140		Brik	32	095
Pıraçol-ı palavra	Üç anbarlı	34	185	Pıraçol-ı meşe	Üç anbarlı	48	285
	Kapak	32	145		Kapak	48	265
	Firkateyn	24	100		Firkateyn	48	200
	Korvet	24	075		Korvet	32	175
	Brik	24	050		Brik	32	150
Kızak-ı gürgen	Üç anbarlı	250	3500	Felek gürgen	Üç anbarlı	56	200
	Kapak	250	3200		Kapak	56	150
	Firkateyn	200	2700		Firkateyn	48	110
	Korvet	200	1700		Korvet	48	085
	Brik	150	1000		Brik	48	050
Yalı kütüğü	Üç anbarlı	64	550	Para için çifte döşek	Üç anbarlı	64	560
	Kapak	64	545		Kapak	64	500
	Firkateyn	48	510		Firkateyn	48	450
	Korvet	48	450		Korvet	48	300
	Brik	40	350		Brik	40	275
Deste-i moralik	Üç anbarlı	48	240	Ser gündek	Üç anbarlı	48	140
	Kapak	48	240		Kapak	40	130
	Firkateyn	40	200		Firkateyn	32	120
	Korvet	40	160		Korvet	24	110
	Brik	32	100		Brik	20	095
Kozhalık-ı karaağaç	Üç anbarlı	32	160				
	Kapak	32	155				
	Firkateyn	28	150				
	Korvet	28	120				
	Brik	16	100				
Mil için omurga		48	1500	Çifte mil için omurga		64	1000
Babalar için omurga		64	1000	Tavl için pıraçol meşe		40	215
Kemerelik meşe		56	340	Deril çifte		40	285

Tablo 10'a göre yapılmakta olan gemiler için en çok talep edilen kereste çeşidi üç anbarlı ve kapak için 250 adet, firkateyn ve korvet için 200 adet ve brik için de 150 adetle kızak-ı gürgen olmuştur. Bu keresteyi bodoslama-i kıç ve dümen-i kebir keresteleri takip etmiştir. Diğer kerestelerden ise birbirine yakın oranda talep edilmiştir.

Ereğli tersanesinde inşa edilen bir kalyon için Zerzene kazasından 62 adet, Gicenos kazasından 74 adet, Amasra kazasından 103 adet ve Bartın kazasından 8 adet olmak üzere toplam da 247 adet felenk gönderildi (BOA. MŞH.ŞSC.d.7478: 53b).

İsmail Ağa tarafından inşa edilen bir kalyon için Yenice, Tefen, Perşembe ve Çarşamba kazalarından kesilerek Filyos iskelesine 183 adeti tahtalık sagır çam, 4'ü kemerelik-i çam, 8'i koğuş çam, 5'i iskarma ve 2'si pıraçol olmak üzere toplam 202 adet kereste nakledildi (BOA. MŞH.ŞSC.d.7478: 54a). Bu 202 adet çeşitli kerestenin Filyos iskelesine nakledilmesi ve oradan da gemi ile Ereğli'ye nakledilmesi masrafları toplam 328.204 kuruş tuttu (BOA. MŞH.ŞSC.d.7478: 55b). 1840 yılında yapılan kalyon için gerekli olan kerestenin adet, miktar ve değeri kazalara göre dağılımı aşağıdaki tablo 11'de verilmiştir (BOA.MŞH.ŞSC.d.7479: 52b).

Tablo 11: 1840 yılında inşa edilecek kalyon için gerekli kereste miktarının kazalara dağılımı

Kaza	Miktar	Kuruş/pare	Kaza	Miktar	Kuruş/pare
Borlu	277	43.131 / 29	Eflani	128	20.488 / 01
Kızılbel	52	9.040 / 26	Viranşehir	131	22.095 / 17
Şehabeddin	49	8.501 / 27	Ova	52	8.661
Toplam				689 adet 111.918 kuruş 21 pare	

Tablo 11'e göre sancağa bağlı 19 kazadan sadece 6 kazaya kereste tahsisi yapılmıştır. Burada da en çok hissesi olan Borlu ön plândadır.

6 Ocak 1842 tarihinde İsmail Ağa tarafından inşa edilmekte olan kalyon çalışanlarına verilmek üzere hazineinden 100 bin kuruş İsmail Ağa'ya gönderildi (Karacakaya vd., 2013b: 62). İsmail Ağa tarafından inşa edilen bu kalyonun adı Necm-i Şevket idi (BOA. C.BH. 51/2406).

1816 ile 1842 yılları arasında Ereğli tersanesinde çeşitli tarihlerde, özellikle Ereğli Âyanı İsmail Ağa tarafından yapımı üstlenilen üç anbarlı kalyon, firkateyn, kapak, korvet ve brik gibi donanma gemileri inşa edilmiştir. Bu gemi kerestelerinin yarıya yakını Viranşehir sancağı kazalarından tedarik edilmiştir. Sancak kazalarından sadece donanma için değil ticaret gemileri için de kereste tedarik edilmiştir. 19 kazanın bir kısmından kerestenin kendisi tedarik edilirken, bir kısmından da kereste bedeli alınmıştır. Bu durum sabit olmamış, örneğin bir dönem Yörük ve Kurukavak gibi kazalar kerestenin kendisini temin ederken başka bir dönem bedelini ödemekle yükümlü tutulmuşlardır. Kerestenin adet başına belirlenen fiyatı 1835 yılına kadar ortalama 300 kuruş iken bu tarihten itibaren birim fiyatı 230 kuruş civarında olmuştur. Bu düşüşün sebebi tespit edilememiştir.

2. Bartın ve Amasra'da İnşa Edilen Gemiler İçin Kereste Temini

19. yüzyılın ilk yarısında Batı Karadeniz sahilinde bulunan tersanelerden en çok Ereğli'de gemi inşa edilmekteydi. Ereğli'yi ise Bartın ve Amasra tersaneleri takip etmiştir. Bartın tersanesinde yapılan gemi için kereste talebine dair ilk kayıt 1823 tarihlidir (Karacakaya vd., 2013a: 268-269). Buna

göre Bartın tersanesinde²⁵ 1823 yılında Bartın Âyanı Çalıkzâde Hasan tarafından bir adet firkateynin yapımı üstlenilmiştir. 38,5 zira (29 m) uzunluğundaki bu firkateyn için 1.978 adet kereste gerekli olmuş ve bu kereste de Bolu ve Viranşehir sancak kazalarından tedarik edilmiştir (Karacakaya vd., 2013a: 275).

Donanmadaki gemilerin yeterli olmaması sebebiyle 1826 yılında sayılarının çoğaltılması yoluna gidilmiştir. Vezir Hüsrev Mehmed Paşa tarafından bu amaçla üç adet 38 zira uzunluğunda korvet inşası kararlaştırılmış; bu üç korvetten birisinin Bartın'da Çalıkzâde Hasan tarafından yapılmaya başlanmıştır. Bu korvetler için gerekli olacak kerestenin Mahzen-i Çub'dan belirlenen deftere göre Viranşehir ve Bolu sancaklarından temin edilmesi yoluna gidildi. Bunun için gerekli olacak 2.045 adet kerestenin yeterli olacağı hesaplanmış ve bu miktarın bu sancakların kazaların durumlarına göre dağıtılması ve kerestenin Bartın tersanesine taşınması istenmiştir (BOA. MŞH.ŞSC.d.7471: 3b).

1830 yılı sonlarında Amasra tersanesinde Çalıkzâde Hasan Ağa tarafından yaptırılan firkateynin²⁶ tamamlanabilmesi için 4.547 adet keresteye daha ihtiyacı olduğu Tersâne-i Âmire'ye bildirince Tersâne-i Âmire'de ihtiyaç duyulan kerestenin 1.910 adetinin Viranşehir sancağından karşılanmasını istemiştir.²⁷ Buna göre Viranşehir kazalarına hisse edilen kereste miktarı tablo 12'deki gibidir (Soytürk, 2013: 152-154).

Tablo 12: 1830 yılında Hasan Ağa'nın inşa ettirdiği firkateyn için gerekli kereste miktarının kazalara dağılımı

Kaza	Adet/Kuruş	Kaza	Adet/Kuruş	Kaza	Adet/Kuruş
Viranşehir	158/1.074,5	Ereğli	244	Giçenos	54
Aktaş	36/2.448	Çarşamba	87	Ulus	106
Yörük	41/2.788	Zerzene	36	Yenice	65
Ova	63/4.284	Kurukavak	15/1.020	Bartın	148
Borlu	336/22.848	Şehabeddin	60/4.080	Perşembe	98
Amasra	126	Eflani	160/10.880		
Tefen	8	Kızılbel	63/4.284		
Genel Toplam		1.904 adet, 6 adet kızak nakli ile birlikte genel toplamda 1.910 adet			

Tablo 12'e göre 1.910 adet kerestenin 336 adetle en çoğu Borlu kazasından tedarik edilmiştir. Borlu'yu 224 adetle Ereğli kazası takip ederken Tefen kazası 8 adetle en az kereste tedarik eden kaza olmuştur. Ancak bölge halkı²⁸ yollarında öküz ve araba işlemediğinden ve bu keresteleri taşıyabilecekleri öküzlerinin olmamasından dolayı eskiden beri kerestenin bedelini verdiklerini ifade ederek, 65'şer kuruştan 932 adet kereste bedeli olan 60.580 kuruş ve altı adet kızak bedeli olan 5.000 kuruşu Çalıkzâde Hasan Ağa'ya teslim ettiklerini söylemişlerdi. Yine bu miktarın vergilerinden düşülmesi talebini de ifadelerine eklemişlerdi (Soytürk, 2013: 156).

²⁵ 16 Temmuz 1824 tarihinde kerestenin naklinde gecikmeler yaşanınca Viranşehir mütesellimi uyarılarak kerestenin hızlı bir şekilde Bartın İskelesi'ne ulaştırılması istenmiştir (Karacakaya, 2013 (a): 313-314).

²⁶ Yapılan bu gemi Mirat-ı Zafer firkateynidir. 37,5 m uzunluğundadır. Bu geminin ilk olarak Bartın'da yapılması planlanmış ancak Bartın limanında fazla su bulunmaması sebebiyle Amasra'da inşa edilmeye başlanmıştır. Geminin inşasını Mühendis Osman Efendi ile Mimar Hasan Halife gerçekleştirmiştir (Düzcü, 2017: 69).

²⁷ Geri kalan 2.637 adet kereste Bolu sancağından talep edilmiştir.

²⁸ 932 adet hisse düşen Viranşehir, Kurukavak, Şehabeddin, Aktaş, Yörük, Eflani, Ova, Kızılbel ve Borlu kazalarıdır.

Bartın Âyanı Çalıkzâde Hasan Ağa'nın gemi inşa işini uzattığı gerekçesiyle görevden alınması üzerine yerine âyan olarak İbiş Ağa atandı.²⁹ İbiş Ağa, yaptırılması planlanan 49 zirâ (37 metre) uzunluğunda bu firkateynin inşası için gerekli olacak 4.664 adet kerestenin Bartın İskelesi'nde hazır olmasını Tersâne-i Âmire'den istemişti (Soytürk, 2013: 191-196). Bunun üzerine Tersâne-i Âmire tarafından, gerekli olan kerestenin yanında 190 adet praçol-ı kebir ve palavra kerestelerinden de imal edilmesi ve bunun da Bolu sancağından tedarik edilmesi kararı alındı. Toplamda 4.854 adet kerestenin 2.039 adedi Viranşehir sancağı hissesine düşerken geri kalan 2.815 adeti ise Bolu sancağına düşmüştü. Viranşehir sancağı kazalarına düşen kereste miktarı (Soytürk, 2013: 196-206) ile bu kerestenin eskiden beri bedellerini ödeyen kazaların bedel karşılıkları (Soytürk, 2013: 294) tablo 13'te verilmiştir:

Tablo 13: İbiş Ağa tarafından talep edilen kerestenin miktar, adet ve kazalara dağılımı

Kaza	Adet/Kuruş	Kaza	Adet/Kuruş	Kaza	Adet/Kuruş
Ereğli	252	Çarşamba	91	Perşembe	101
Ova	69/4.743,5 k.	Yörük	46/3.162,5 k	Amasra	130
Tefen	11	Yenice	68	Zerzene	38
Şehabeddin	64/4.400 k.	Borlu	367/25.162,5 k	Kızılbel	69/4.743,5 k.
Bartın	153	Viranşehir	127/11.825 k.	Ulus	116
Giçenos	56	Eflani	173/11.893,5 k	Kurukavak	17/1.168,5 k.
Aktaş	42/2.887,5 k.	-	-	-	-
Genel Toplam		2.033 adet kereste 6 adet kızak gürgen ile 2.039/69.987,5 kuruş			

İbiş Ağa tarafından talep edilen bu 2.033 adet keresteyi kazalardan bir kısmı vergilerine karşılık olarak, bazı kazalar da bedeli karşılığında tedarik etmiştir. Borlu ve Ereğli kazaları en çok kereste temin edilecek yer olurken, Tefen ve Kurukavak kazaları da en az kereste tedarik edecek yer olmuştur. Talep edilen bu kerestenin, özellikle firkateynin kızakları için gerekli olan kerestenin, gecikmesi üzerine 2 Kasım 1832 tarihinde Viranşehir âyanı uyarılarak işin hızlandırılması talep edilmiştir (Soytürk, 2013: 366).

Amasra sahasında İsmail Ağa tarafından yaptırılan bir kalyon için altı adet kazık bedeli olan 12.500 kuruş, her haneye 11 kuruş 23'er para olacak şekilde kaza hanelerine³⁰ dağıtılmıştır. Toplamda 1.200 hane tahsildâriye 1.000 kuruş, harc-ı imza 337,5 kuruş, kâtibe 20 kuruş, hıdâmiye 20 kuruş, kaydiye 4 kuruş ve mahzariye 6 kuruş olan masrafları ile birlikte toplam 13.887,5 kuruş bedel ödenmiş; yine bu bedelin 2.713 kuruş 34 parası Borlu kazası haneleri tarafından karşılanmıştır (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7474: 59b-60a).

Bartın ve Amasra tersanelerinde Ereğli tersanesindeki kadar yoğun gemi inşası gerçekleşmemiştir. Bu tersanelerde firkateyn ve korvet gibi donanma gemileri inşa edilmiştir. Bu gemilerin keresteleri de Viranşehir sancağı kazalarından tedarik edilmiştir. Kazaların bir kısmı kerestenin kendisini

²⁹ İbiş Ağa halka baskı yaptığı gerekçesiyle bir süre sonra azledilerek yerine gemi inşasından anlayan Çavuşoğlu vazifelendirilmiştir (Düzcü, 2017: 80).

³⁰ Kazaların hane dağılımları şu şekildedir: Viranşehir 102,5, Kızılbel 41, Aktaş 23, Şehabeddin 38, Yörük 27, Borlu 218, Eflani 100, Ova 41, Ulus 67, Amasra 78, Bartın 91, Giçenos 33,5, Zerzene 22,5, Tefen 5,5, Perşembe 60, Çarşamba 52, Bendereği 150, Yenice 39,5, Kurukavak 9,5 hanedir.

değeri karşılığı sağlarken, bir kısmı da vergileri karşılığı kereste temin etmiştir.

3. Akçaşehir'de İnşa Edilen Gemiler İçin Kereste Temini

Akçaşehir tersanesi bölgeye Bartın, Amasra ve Ereğli tersanelerinden daha uzak bir konumdaydı. Ancak Viranşehir sancağı, bu tersanede yapılan donanma gemileri için de kereste temin merkezlerinden birisi olmuştur.

Akçaşehir tersanesinde 1823 yılında Âyan Ahmed tarafından yaptırılan 38,5 zira (29 m) uzunluğunda bir korvet³¹ için 1.978 adet kereste ihtiyacı olmuş ve bu kereste Bolu ve Viranşehir sancak kazalarından tedarik edilmiştir (Karacakaya vd., 2013a: 270-271). 1827 yılında Akçaşehir âyanı tarafından yaptırılan 40 arşın, 32,5 adım uzunluğunda bir korvet inşası için gerekli olan 2.535 adet kerestenin Bolu ve Viranşehir sancakları kazalarından temin edilerek Akçaşehir tersanesine nakledilmesi istenmiştir (BOA.MŞH.ŞSC.d.7471: 39b).

1830 yılında Akçaşehir Âyanı Mehmet Ali Ağa'nın 1831 senesi baharında yaptırmayı planladığı 49 ziralık (36 metre) firkateyn için gerekli olan 4.764 adet çeşitli kerestenin Bolu ve Viranşehir sancaklarından temin edilmesi istendi. Viranşehir sancağı hissesine ise 2.001 adet çeşitli kereste düştü (Soytürk, 2013: 175). Bu miktardan 6 adet kızak çıkarılarak kalan 1.995 adet kereste Viranşehir kazalarına taksim edildi; buna göre dağılım kereste defterine aşağıdaki tabloda olduğu gibi yer alırken (Soytürk, 2013: 177-186) daha sonra talep edilen miktara zam yapılarak 2.072 adet keresteye çıkarıldı. Zamlı birlikte değişen miktarlar aşağıdaki tabloda zamdan öncesi ve sonrası olarak aşağıda tablo 14'te verilmiştir (Soytürk, 2013: 239-250):

Tablo 14: 1830 yılında Âyan Mehmet Ali Ağa'nın inşa ettireceği firkateyn için gerekli kereste miktarın ve kazalara dağılımı

Kaza	Adet	Kaza	Adet	Kaza	Adet
Ereğli	247/256	Çarşamba	88/91	Perşembe	99/103
Ova	68/71	Yörük	28/47	Tefen	45/11
Yenice	65/68	Zerzene	37/39	Borlu	361/374
Bartın	151/157	Viranşehir	169/175	Kızılbil	68/71
Amasra	128/133	Ulus	114/118	Giçenos	55/57
Eflani	175/176	Şehabeddin	63/65	Aktaş	41/43
Kurukavak	16/17	Kozciğaz	-/17	-	-
Genel Toplam	1.995 adet kereste zamlı birlikte 2.072 adete çıkarken 6 adet de kızak bedel eklenmiştir.				

Daha sonra eklenen zamlı birlikte birçok kazanın kereste adeti artmış olsa da rakamlar birbirine oldukça yakındır. Sadece Yörük kazasında bir öncekine göre iki katına yakın bir artış söz konusu olmuştur. Ancak öncekinden farklı olarak Tefen kazasının kereste miktarı 45'ten 11'e indirilmiş ve Kozciğaz kazası da diğer kazalara sonradan ilave edilmiştir.

Viranşehir sancağına gönderilen 12 Mayıs 1834 tarihli fermana göre, Vezir Mehmed Tahir Paşa'nın isteği üzerine Tersâne-i Âmire'de inşa edilecek gemilerin ihtiyacı olan kerestenin nakliye edilmesinde kullanılacak geminin inşası işi Akçaşehir âyanı Hacı Mehmet tarafından üstlenilecekti. İnşa edilecek 31 zirâ'lık (24 m) geminin ihtiyacı olan kerestenin ise civarda bulunan Düzce, Üskübi, Alablı ve Akçaşehir kazalarından tedarik edilmesi emredildi (Soytürk, 2013: 488).

³¹ Mimar Küçük Ahmet ve Hasan Kalfa tarafından 1823-1826 yılları arasında inşa edilen bu korvetin ismi Nuvid korvetiydi (Düzcü, 2017: 85).

Ancak bu kazaların ahalisi bu işin üstesinden gelemeyeceklerini belirtince Bolu ve Viranşehir sancaklarından bu kerestenin temin edilmesine karar verildi (Soytürk, 2013: 488-489). Bunun üzerine Bolu mahkemesi tarafından yazılan 3 Haziran 1834 tarihli pusulada toplamda her iki sancağa düşen kereste adedinin 1.039 olduğu, bunun da 437 adedinin Viranşehir sancağı hissesine düştüğü, Bolu mütesellimi Ahmed Ağa'dan alınan bilgiler dayanılarak ifade edilmektedir. Buna göre Viranşehir sancağı hissesi düşen kerestenin dağılımı tablo 15'te şu şekilde olmuştur (Soytürk, 2013: 491):

Tablo 15: 1834 yılında Tersâne-i Âmire'de inşa edilecek gemiler için gerekli kereste miktar ve özellikleri

Kerestenin cinsi	Kerestenin özellikleri	Sayısı
Omurga Meşe	1000 kıyye, uzunluk 32 adım, kalınlık 11 kavs, yassılığı 13 kavs	4
Astar omurga meşe	250 kıyye, uzunluk 32 adım, kalınlık 10 kavs, yassılığı 13 kavs	1
Bodoslama-i ser	250 kıyye, kalınlık 11 kavs, yassılığı 13 pus	2
Astar bodoslama-i ser	250 kıyye, kalınlık 11 kavs	1
Bodoslama-i kıç	600 kıyye, uzunluk 15 adım, kalınlık 17 kavs, aşağı başı 17 kavs, yukarı başı 13 kavs	1
Çatal karca?	50 kıyye, kalınlık 9 kavs	1
Astar bodoslama-i kıç	250 kıyye, uzunluk 15 adım, yassılığı 13 kavs	1
Tırhandıl	1000 kıyye, uzunluk 22 adım, kalınlık 13 kavs	1
Çifte döşek	200 kıyye, uzunluk 18 adım, kalınlık 9 kavs, yassılığı 14 kavs	10
Döşek başı	70 kıyye, uzunluk 11 adım, kalınlık 8 kavs, yassılığı 14 kavs	29
Kapak döşek	70 kıyye, bu dahi	29
Iskarmoz	150 kıyye, bu dahi	29
Bir deltalı	80 kıyye, bu dahi	29
Çatal bükme	200 kıyye, uzunluk 13 adım, kalınlık 9 kavs, yassılığı 14 pus	7
Ser-çapa	180 kıyye, uzunluk 15 adım, kalınlık 8 kavs, yassılığı 14 pus	25
Eğri tahta	120 kıyye, uzunluk 15 adım, kalınlık 8 kavs, yassılığı 13 kavs	21
Sütün karça	280 kıyye, uzunluk 18 adım kalınlık 12 kavs	1
Kemerelik çam	160 kıyye, uzunluk 31 adım kalınlık 10 kavs	13
Koğuş çam	1000 kıyye, uzunluk 32 adım, kalınlık 10 kavs	42
Koğuş meşe	280 kıyye, bu dahi	55
Yalı kütüğü	280 kıyye, uzunluk adım, kalınlık kavs	4
Praçol palavara	40 kıyye, kalınlık 9 kavs	42
Irgad-ı kebir karaağaç	240 kıyye, uzunluk 13 adım, kalınlık 12 kavs	1
Yeke dümen karaağaç	200 kıyye, uzunluk 13 adım, kalınlık 8 kavs	1
Kızaklık gürgen	700 kıyye, uzunluk 31 adım, kalınlık 10 kavs	3
Felenk gürgen	80 kıyye, uzunluk 26 adım, kalınlık 11 kavs	84
Toplam		437

Yukarıdaki tablo 15'te verilen 437 adet kerestenin ise Viranşehir sancağı kazalarına dağılımı ve bedelleri³² tablo 16'da verilmiştir (Soytürk, 2013: 492-499).

³² Dokuz kazanın kereste bedelleri verilmiştir. Kerestenin her biri 75'er kuruştan toplam 16.950 kuruş yaparken buna 1.000 kuruş tahsildâriye ücreti, 4.480,75 kuruş harc-ı imza, 40 kuruş kâtip ücreti, 40 kuruş hidâmiye ücreti, 10 kuruş kaydiye ve 10 kuruş mahzariye bedeli üzere toplam 18.498,75 kuruş bedel tahsil edilmiştir (Soytürk, 2013: 512-513).

Tablo 16: 1834 yılında Tersane-i Âmire’de inşa edilecek gemiler için gerekli kerestenin kazalara düşen hisseleri

Kaza	Hane	Adedi	Bedeli	Kaza	Hane	Adedi	Bedeli
Ereğli	150	54		Bartın	91	33	
Amasra	78	29		Çarşamba	53	20	
Perşembe	60	22		Zerzene	22,5	8	
Yenice	39,5	14		Tefen	5,5	2	
Gicenos	33,5	12		Ulus	69	25	2.011 kuruş 14 para
Eflani	103	37	3.002 kuruş 18 para	Ova	41	14	
Yörük	27	10	787 kuruş 2 para	Aktaş	24,5	8	714 kuruş 7 para
Kızılbel	41	14	1.198 kuruş 6 para	Şehâbeddin	38	14	1.107 kuruş 28 para
Viranşehir	102,5	36	2.987 kuruş 35 para	Kurukavak	9,5	3	276 kuruş 37 para
Borlu	220 ³³	79	6.413 kuruş				

Kazaların hissesine düşen kereste sayısı toplam 434³⁴ iken hane sayısı toplamı da 1.208,5’tir. Her üç haneye yaklaşık bir adet kereste düşmektedir. Hane olarak 220 hane ile en fazla Borlu kazası gelirken bunu 150 hane ile Ereğli, 103 hane ile Eflani ve 102,5 hane ile Viranşehir kazaları takip etmiştir. En az hisseye sahip kaza ile 5,5 hane ile Tefen kazası olmuştur.

4. Diğer Yerlerde İnşa Edilen Gemiler İçin Kereste Temini

Viranşehir sadece Ereğli, Bartın, Amasra ve Akçaşehir tersanelerinde inşa edilen gemiler için kereste temin edilen bir merkez değildi; devletin gemi inşa ettiği diğer tersanelerde özellikle Tersane-i Âmire’de inşa edilen gemiler için kereste temin merkezi olarak da vazifesini ifa ediyordu. 1821 yılı sonrası devlet için oldukça hassas bir zaman dilimi anlamına geliyordu. Çünkü Rum isyanı ile birlikte Osmanlı’nın keresteye olan ihtiyacı her zamankinden daha fazla olduğu yıllardı. Aynı zamanda kaçak kereste kesiminin artmış durumdaydı.

1823 tarihli bir fermanla Osmanlı coğrafyasında yapılan ticaret gemilerinin yabancı tüccara satılmasının yasak olduğu halde paraya tamah ederek bu yasağa riayet etmeyenler olduğundan bahsedilerek ehl-i İslam tüccar gemilerinin azaldığı vurgulanmıştı. Gemi yapımında kullanılan kerestenin bile uzak yerlere nakledilmesi ve satılması yasak iken gemilerin yabancı tüccarlara satılmasının kesinlikle yasak olduğu ve bu yasağa uymayanların ve bunu bildirmeyenlerin şiddetli bir şekilde cezalandırılacakları yönünde uyarılmışlardı (Karacakaya vd., 2013a: 238-239).

1834 senesinde Tersane-i Âmire’de yapılan gemiler için gerekli olacak kerestenin bir kısmı Viranşehir kazalarından

istendi. Buna göre üç anbarlı bir gemi için Yenice kazasından talep edilen kereste aşağıdaki tablo 17’de şu şekilde olmuştur (BOA. MŞH.ŞSC.d. 7479: 48b-49a):

Tablo 17: 1834 yılında Tersane-i Âmire’de inşa edilecek üç anbarlı bir gemi için Yenice Kazasından temin edilecek kereste çeşitleri, adet ve değerleri

Kereste	Adet/Kuruş	Kereste	Adet/Kuruş	Kereste	Adet/Kuruş
Omurga meşe	1 / 300	Yalı kütüğü	1 / 300	Tirhandil-i meşe	1 / 300
Lata-i kebir meşe	1 / 280	Koğuş meşe	1 / 195	Koğuş meşe çam	1 / 150
Para bodoslama a-i ser	1 / 220	Bodoslama-i ser ceke	1 / 220	Eğri tahta	1 / 155
Astar-ı bodoslama	1 / 220	Eygü-i meşe	1 / 155	İki voltalı	1 / 155
Bir voltalı	1 / 155	Döşek-i baş	1 / 155	Kapak-ı döşek	1 / 155
Yarım döşek	1 / 155	Iskarmoz	1 / 155	Keremelik-i çam	1 / 215
Lata-i kebir çam	1 / 200	Çifte döşek	1 / 290	Praçol-ı kebir	1 / 100
Praçol-ı palavra	1 / 90	Praçol-ı akreb	1 / 150	Çatal bükme	1 / 165
Ser caba	1 / 155	Kanad meşe	1 / 155	Kapak-ı kanad	1 / 155
Çatal-ı fırka	1 / 165	Sütün hırca	1 / 195	Toplam	29 / 5460

Aynı şekilde Bartın kazasından 28 adet kereste talep edildi (BOA.MŞH. ŞSC.d.7479: 49b). Yenice, Zerzene ve Tefen kazalarından 9’ar adet kereste,³⁵ Yenice nehrine nakledildi. Çarşamba, Perşembe, Gölpazarı ve Zerzene kazalarından kesilerek Filyos ve Bartın iskelelerine nakledilen kereste³⁶ ise 4’er adetti. Zerzene, Ulus, Ova, Gicenos, Bartın ve Amasra kaza ahalisi Ulubel, Gicenos ve Amasra dağlarından kestikleri 14’er keresteyi³⁷ Bartın ırmağı iskelesine nakletmişlerdi. Kazaların temin ettiği toplam kereste sayısı 184’tü. Bu işlerin takibini ise Viranşehir sancağı meclis azası Bulaklı Mehmed Ağa ile Kızılbel müdürü Hacı Ali Ağa ve kazaların müdür ve naipleri yaptı.

1835 yılında Amerika’dan satın alınan bir firkateynin noksan olan kerestelerinin tamamlanabilmesi için Viranşehir ve Kastamonu sancaklarından talep edilen 1.947 adet kerestenin kesilerek İstanbul’a gönderilmesi istenmiştir. Ancak Kastamonu ve Viranşehir mütesellimleri, bölgede yapılmakta olan gemiler için kereste temin edildiğini, bu miktarda bir kerestenin bu şartlarda temin edilmesinin zor olacağını Tersane-i Âmire’ye bildirdi. Yapılan araştırmalarda bölgede yapılan gemiler için gerekli kerestenin, istenilen miktarın tedarik edilmesine mâni bir durum olmadığı anlaşılması üzerine Sultan Abdülmecid, Kapudan-ı Derya Mehmed Tahir Paşa’dan 1.947 adet kerestenin acil olarak kesilerek İstanbul’a gönderilmesini isteyen bir ferman (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 44-45) yayınladı (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 033; BOA. MŞH. ŞCS.d. 07474: 06-07).

³³ Borlu kazasından 150 hanenin hissesine düşen kerestenin bedeli olan 75’er kuruş karşılığı olarak her bir haneye 46’şar kuruş düşmüştür. Toplamda Borlu kazasına 6.413 kuruş kereste bedeli, 250 kuruş tahsilâtı, 166,5 kuruş harc-ı imza, 30 kuruş kâtip ücreti, 25 kuruş hidâmiye ücreti, 10 kuruş kaydiye ve 5 kuruş mahzariye bedeli olmak üzere toplam 6.899,5 kuruş vergilerinden tevzi edilmiştir. (Soytürk,2013: 514-516).

³⁴ Belgede ifade edilen toplam kereste sayısı 437 iken kaza dağılımları toplamında sayı 434 olarak çıkmaktadır. Burada eksiklik ya kâtip tarafından ya da yazar tarafından yapılmış olabilir. Örneğin Viranşehir kazasına düşen kereste sayısı toplamda 36 olarak verilmişse de verileri topladığımızda 35 rakamı elde edilmektedir.

³⁵ İstenilen keresteler omur ve yalı kütüğü, lata-i kebir, koğuş-ı meşe, koğuş-ı çam, para bodoslama-i ser, eğri takımı, kemerelik-i çam lata-i çam ile çifte döşektir (BOA.MŞH. ŞSC.d.7479: 50a).

³⁶ Praçol-ı kebir, praçol-ı palavra, praçol-ı akreb ve çatal bükme (BOA.MŞH.ŞSC.d.7479: 50a).

³⁷ Yalı kütüğü ve omurga, lata-i kebir, koğuş meşe, koğuş çam, ceke ve paralık bodoslama, eğri takımı, kemerelik çam, lata-i çam, çifte döşek, praçol-ı kebir, praçol-ı palavra, praçol-ı akreb, çatal bükme ve kıç bodoslama (BOA.MŞH. ŞSC.d.7479: 51b).

Amerika'dan satın alınan firkateyn için gerekli olan kerestenin Kastamonu'ya düşen payı 5 hisse iken Viranşehir sancağına düşen hissesinin miktarı 2'yd. Bu iki hissenin karşılığı ise 550 adet kereste olmuştur (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 034). İstenilen bu miktar kerestenin özellikleri ve ölçüleri ile kazalara dağılımı tablo 18'deki gibidir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 034-035).

Tablo 18: Amerika'dan satın alınan firkateyn için gerekli olan kerestenin miktar ve kazalara düşen hisseleri

Cinsi	Adet	Ölçüsü	
Omurga meşe	18	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus	
Koğuş meşe	113	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus	
Koğuş Meşe	94	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus	
Praçol	285	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus	
Karaağaç	22	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus	
Dişbudak	18	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 18 pus	
Kaza	Cinsi	Adet	Ölçüsü
Borlu	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	17	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 18 pus
	Koğuş meşe	10	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Praçol	68	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	96	
Ereğli	Omurga meşe	02	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	27	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Koğuş meşe	10	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Karaağaç	05	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Praçol	23	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
Toplam	68		
Bartın	Omurga meşe	02	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	16	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Koğuş meşe	10	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Karaağaç	05	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Dişbudak	05	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 18 pus
	Praçol	04	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
Toplam	42		
Amasra	Omurga meşe	02	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	14	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Koğuş meşe	10	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Karaağaç	04	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Praçol	06	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	36	
Perşembe	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	10	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Karaağaç	02	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Dişbudak	03	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 18 pus
	Praçol	12	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	28	
Çarşamba	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	10	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Koğuş meşe	04	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Praçol	09	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	24	
Viranşehir	Omurga meşe	02	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	01	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Koğuş meşe	15	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Karaağaç	02	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Dişbudak	02	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 18 pus
	Praçol	25	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
Toplam	47		
Eflani	Omurga meşe	02	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	14	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Dişbudak	02	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 18 pus
	Karaağaç	02	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Praçol	25	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
Toplam	47		
Kızılbil	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	06	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Praçol	12	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus

			çarkuşe 11 pus
	Toplam	19	
Ova	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	06	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Praçol	12	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	19	
Şehabeddin	Koğuş meşe	01	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Praçol	18	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	19	
Ulus	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	07	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Dişbudak	06	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 18 pus
	Karaağaç	02	Uzunluk 20 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Praçol	15	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	31	
Aktaş	Koğuş meşe	02	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Praçol	09	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	11	
Yörük	Koğuş meşe	04	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Praçol	09	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	13	
Gicenos	Koğuş meşe	04	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Praçol	11	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	15	
Zerzene	Koğuş meşe	03	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Praçol	08	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	11	
Tefen	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	01	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Praçol	01	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
Toplam	3		
Yenice	Omurga meşe	01	Uzunluk 50 adım, kalınlığı çarkuşe 20 pus
	Koğuş meşe	03	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 16 pus
	Praçol	15	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
Toplam	19		
Kozyaka	Koğuş meşe	02	Uzunluk 38 adım, kalınlığı çarkuşe 12 pus
	Praçol	03	Kemere gelecek dalı uzunluk 5 adım, aşağı tarafa gelecek dalı uzunluk 6 adım, kalınlığı çarkuşe 11 pus
	Toplam	05	
Genel toplam		550	

20 Temmuz 1835 tarihli bir buyruğuya göre İzmit tersanesinde yapılmakta olan gemilerin kereste ihtiyaçlarının bir kısmı Bolu'nun Düzce, Üskübi, Mudurnu ve Dodurga kazalarından temin edilecektir. Ereğli sahasında inşa edilmekte olan gemiler için gerekli olan kereste Bolu'nun 14 kazasından ve Viranşehir'in³⁸ 18 kazasından olmak üzere toplam 32 kazadan karşılanacaktır. Ancak Bolu'nun 4 kazasından temin edilen kereste İzmit tersanesine yetmediğinden Bolu'nun diğer kazaları ile Viranşehir kazalarından da İzmit tersanesi için kereste temin edilmesi gerektiği beyan edilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 36). Viranşehir kazalarından tedarik edilmesi istenen 33 adet kerestenin hızlı bir şekilde ve ölçülerine uygun olarak Tersâne-i Âmire'ye gönderilmesi 19 Ağustos 1835 tarihinde bir fermanla talep edilmişti. Talep edilen 33 adet kerestenin ölçüleri ise; kalınlığı 15 pus, kemere gelecek dalı 5,5 pus, aşağı gelecek dalı 7 pus olarak belirlenmişti (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 039).

³⁸ Viranşehir sancağından talep edilen toplam 98 adet kerestenin 50 tanesi İskarmoz için bir voltalı meşe, 29'u iki taraf kaplamalar için koğuş çam, 9'u lata-i kebir meşe, 10'u ise koğuş meşedir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 036).

Donanma gemilerinden üç anbarlı bir kalyonun tamiri için gerekli olan 33 adet praçol-ı kebir kerestenin Dede Mustafa Efendi tarafından Viranşehir kazalarına dağıtım yapılmış ve dağıtım tablo 19'da şu şekilde olmuştur (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07473: 39-40):

Tablo 19: Üç anbarlı kalyon için Dede Mustafa Efendi tarafından kazalara yapılan dağılım

Kaza	Adet	Kaza	Adet	Kaza	Adet
Viranşehir	3	Kızılbel	1	Aktaş maa Kurukavak	1
Şehabeddin	2	Yörük maa Tefen	1	Borlu	5
Eflani	2	Ova	1	Ulus	1
Amasra	2	Bartın	3	Gicenos	1
Zerzene	1	Perşembe	2	Çarşamba	2
Ereğli	4	Yenice	1		
Toplam				33 adet praçol-ı kebir kereste	

1835 yılında Tersâne-i Âmir'e de yapılan cephane mahzenleri binası için gerekli olan 7.750 adet kirişlik meşe kereste daha öncesinden Rumeli'den istenmiş ancak bu kerestenin Anadolu'dan temin edilmesi üzerine Kastamonu, Viranşehir ve Bolu sancaklarından karşılanmasına karar verilmişti. 7.750 adet kerestenin 1.938 adeti Viranşehir hissesine³⁹ düşmüştü (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 7b-8a.). Bu kirişlik meşe kerestesinin çap ve endazesine göre çürük ve sakat olmayacak şekilde Bartın iskelesine nakledilmesi istenir (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 10a).

21 Mart 1836 tarihinde Tersâne-i Âmir'e de Amerikalı bir mimar tarafından yapılan bir fırkateynin tamamlanması için gerekli olan kereste Viranşehir kazalarından talep edilir. Buna göre talep edilen kerestelerin kazalara dağılımı aşağıdaki tablo 21'deki gibi olmuştur (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 10b). Ayrıca Yenice kazasından 80 adet koğuş meşe ile Tefen kazasından 23 adet koğuş meşe ölçüleri⁴⁰ farklı olacak şekilde, tablo 20'de olduğu gibi talep edilmiştir.⁴¹

Tablo 20: 1836 yılında Tersane-i Âmir'e de inşa edilecek gemi için gerekli kerestenin kazalara düşen hisseleri

	Ereğli	Çarşamba	Perşembe	Zerzene	Gicenos	Ova	Ulus	Amasra	Bartın	Toplam
Pračol	37	15	15	10	11	11	14	22	24	159
Karaağaç	2	2	2	2	-	1	-	1	1	11
Dışbudak	1	1	1	1	2	1	-	1	1	9

2 Şubat 1837 tarihinde donanma gemileri için gerekli olacak 3.614 adet kerestenin⁴² Kastamonu ve Viranşehir

³⁹ Kazaların dağılımı ise şu şekildedir: Perşembe 494 adet, Çarşamba 494 adet, Gicenos 350 adet, Ova 350 adet, Zerzene 250 adettir (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 10a).

⁴⁰ Yenice kazası 40 koğuş meşe tülen 38 kadem, kalınlığı çarkuşe 16 pus iken diğer 40 koğuş meşenin ise tülen 38 kadem ile kalınlığı çarkuşe 12 pustur. Tefen kazası 16 koğuş meşe tülen 38 kadem, kalınlığı çarkuşe 16 pus iken diğer 7 koğuş meşenin ise tülen 38 kadem ile kalınlığı çarkuşe 12 pustur.

⁴¹ Bu kerestenin Borlu hissesine düşen kısmının bedeli her haneye 105 kuruş gelecek şekilde Viranşehir sancağı mütesellimi Dede Mustafa Efendi tarafından tahsil edilmiştir. 141 haneye 14.835 kuruş düşerken bu bedele 250 kuruş tahsildiriye, 377 kuruş harc-ı imza ile 78 kuruş harc-ı hademe-i mahkeme ücretleri de eklenecek toplam ödedikleri bedel 15.540 kuruş olmuştur (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 11-12).

⁴² Çeşitli ölçülerde 51 adet omurga, 25 adet astar-ı omurga, 3 adet bodoslama, 7 adet astar-ı bodoslama-ı kış, 6 adet trhandil, 3 adet sal ..., 5 adet kanad meşe, 5 adet sav kadad, 8 adet para bodoslama, 31 adet bodoslama, 13 adet praçol-ı kış, 11 adet astar-ı bodoslama-ı ser, 92 adet döşek-i çifte, 112 adet yarım döşek, 192 adet eğri geve, 213 adet bir vortalı, 213 adet döşek başı, 273 adet kanad döşek, 273 adet istarmoz, 158 adet iki vortalı, 204 adet çatal bükme, 201 adet eğri tahta, 257 adet ser caba, 120 adet praçol-

sancakları tarafından temin edilmesi istenmiştir (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 63a). Bu kereste 7 hisse edilerek; 5 hissesi Kastamonu'ya, 2 hissesi de Viranşehir sancağına verilmiştir. Viranşehir hissesine düşen kereste sayısı 1.118⁴³ adet olup (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 63b) bu kerestenin adet ve değer olarak (BOA.MŞH.ŞCS.d.7474: 73b) 19 kazaya dağılımı ise tablo 21'de gösterilmiştir.

Tablo 21: 1837 yılında talep edilen 3.614 adet kerestenin Viranşehir hissesine düşen miktarı

Kaza	Adet/kuruş/pa re	Kaza	Adet/kuruş/pa re	Kaza	Adet/kuruş/pa re
Borlu	190 / 33.649 / 8	Kızılbel	37 / 6.331 / 16	Aktaş	16 / 3.551 / 8
Şehabeddin	37 / 5.867 / 8	Yörük	22 / 4.166 / 1	Viranşehir	98 / 15.862 / 39
Perşembe	56 / 1.383,5	Çarşamba	50 / 1.259 / 7	Yenice	36 / 927 / 10
Ereğli	154 / 3.521 / 10	Gicenos	31 / 783 / 36	Tefen	10 / 129 / 4
Zerzene	22 / 525 / 27	Amasra	76 / 1.831 / 2	Bartın	88 / 2.136 / 8
Ova	38 / 6.331 / 16	Kurukavak	8 / 1.466 / 31	Ulus	64 / 1.572 / 33
Eflani	95 / 15.440				
Toplam				1.118 adet 106.736 kuruş 4 pare	

Tabloya 21'e göre 3.614 adet kerestenin en çoğu Borlu ve Ereğli kazalarından tedarik edilirken, en az Kurukavak, Tefen ve Aktaş kazalarından tedarik edilmesi kararlaştırılmıştır.

1845 yılında Tersâne-i Âmir'e için Viranşehir kazalarından gönderilen kerestelerin türleri, miktar ve kuruş olarak değerleri tablo 22'de aşağıdaki gibi verilmiştir (BOA.MŞH.ŞCS.d.7480: 28a-35b).

Tablo 22: 1845 yılında Tersane-i Âmir'e de inşa edilecek gemiler için gerekli kerestenin kazalara düşen hisseleri

Kaza	Kereste türleri	Adet	Değeri
Yenice	Omurga meşe (30) ⁴⁴ , lata-i kebir meşe (50), loğuş meşe (50), kemerelek çam (80), lata-i kebir çam (150), koğuş çam (240).	600	115.950
Amasra	Bodoslama-ı kış (1), çifte döşek (13), yalı kütüğü (8), bodoslama-ı caka (2), bodoslama-ı ser (8), praçol-ı kebir (30), praçol-ı akreb-i kış (1), lata-i kebir çam (30), eygü-ü meşe (105), eğri tahta (100), ser caba (27).	325	54.000
Bartın	Bodoslama-ı kış (1), çifte döşek (16), yalı kütüğü (8), bodoslama-ı caka (2), bodoslama-ı ser (8), praçol-ı kebir (30), praçol-ı akreb-i kış (1), lata-i kebir meşe (30), koğuş meşe (50), koğuş çam (100), lata-i kebir çam (56), kapak-ı döşek (105), istarmoz (34), praçol-ı kebir (45).	450	81.250
Perşembe	Çatal bükme (33), bodoslama-ı kış (1), praçol-ı kebir (45), praçol-ı akreb-i kış (1), praçol-ı palavra (40), koğuş çam (100), bir vortalı (50), iki vortalı (55).	325	45.320
Çarşamba	Çatal bükme (32), bodoslama-ı kış (1), praçol-ı kebir (40), praçol-ı akreb-i kış (1), praçol-ı palavra (35), koğuş çam (38), iki vortalı (5), ser caba (123).	275	38.470
Gölpazarı	Çatal bükme (25), praçol-ı kebir (20), praçol-ı akreb-i kış (1), iskarmoz (69), bir vortalı (40), iki vortalı (45).	200	29.375
Tefen	Omurga meşe (8), yalı kütüğü (9), lata-i kebir meşe (20), koğuş meşe (25), kemerelek çam (20), lata-i kebir çam (50), koğuş çam (80), çatal-ı hurca (3), kanad meşe (4), kapak-ı kanad (4), iskarmoz (2).	225	43.920
Gicenos	Trhandil (3), çifte döşek (8), yalı kütüğü (8), bodoslama-ı ser caka (1), bodoslama-ı ser (6), praçol-ı akreb-i kış (1), lata-i kebir meşe (55), koğuş çam (43), yarım döşek (35), döşek başı (35).	275	55.650
Ulus	Çifte döşek (13), yalı kütüğü (8), bodoslama-ı ser caka (2), bodoslama-ı ser (6), praçol-ı kebir (25), praçol-ı akreb-i kış (1), lata-i kebir çam (30), koğuş çam (75), yarım döşek (60), döşek başı (70), bir vortalı (15), koğuş meşe (20).	325	65.210
Ova	Çifte döşek (5), yalı kütüğü (8), lata-i kebir çam (25), koğuş çam (187).	225	41.690
Zerzene	Çatal bükme (15), lata-i kebir meşe (28), koğuş çam (50), kemerelek çam (35), lata-i kebir çam (40), koğuş çam (107).	275	55.515
Toplam		3.500	626.350

ı kebir, 248 adet praçol-ı palavra, 200 adet lata-i kebir meşe, 69 adet sütün-ı kırca, 39 adet yalı kütüğü ve 482 adet koğuş meşe olmak üzere toplam 3.614 adet keresteditir (BOA. MŞH.ŞCS.d. 7474: 63).

⁴³ Bu sayı 7474 nolu sicilin 63b. sayfasında 1.238 adet kereste olarak geçmektedir.

⁴⁴ Parantez içinde verilen sayılar adet miktarını göstermektedir.

1846 tarihinde Peyk-i Zafer ve Memduhiye kalyonları için ve Nizâmiye ve Şerefesân fırkateynlerinin tamirleri için gerekli olan keresteler Mahzen-i Çüb'dan karşılanmış, geri kalan keresteler ile de Mesudiye ve Nusretiye kalyonlarının tamirleri düşünülmüştü. Ancak bundan sonra yeniden yapılacaklar ve tamire muhtaç gemiler için gerekli kereste azalmıştır. 17 Ekim 1846 tarihinde iki kalyon, iki fırkateyn, dört korvet inşası için gerekli kerestelerden 4.941 adet kereste Viranşehir sancağı kazalarından temin edilmesi kararı alınmış ve kerestenin en kısa zamanda ahaliye yük olmayacak şekilde, önceki ücretler üzerinden temin edilerek, ölçülere uygun bir şekilde İstanbul'a gönderilmesi talep edilmişti (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07481: 6b-7a). Bunun üzerine Viranşehir kazalarından gönderilen kerestenin tür, miktar ve değeri tablo 23'te şu şekilde gösterilmiştir (BOA. MŞH. ŞCS.d. 07481: 7a-18a).

Tablo 23: 1846 yılında Tersane-i Âmir'e de inşa edilecek gemiler için gerekli kerestenin kazalara düşen hisseleri

Kaza	Gemi	Adet/kuruş	Kaza	Gemi	Adet /kuruş
Bartın	İki kalyon	75 / 7.660	Amasra	İki kalyon	36 / 4.400
	İki fırkateyn	308 / 40.700		İki fırkateyn	241 / 31.310
	4 korvet	100 / 12.500		4 korvet	65 / 7.800
Toplam		465 / 60.860	Toplam		342 / 43.510
Perşembe	İki kalyon	317 / 57.060	Çarşamba	İki kalyon	47 / 5.565
	İki fırkateyn	227 / 35.175		İki fırkateyn	151 / 18.535
	4 korvet	136 / 14.570		4 korvet	71 / 8.760
Toplam		680 / 106.815	Toplam		271 / 32.860
Gölpazarı	İki kalyon	42 / 4.450	Ulus	İki kalyon	40 / 5.690
	İki fırkateyn	137 / 16.560		İki fırkateyn	216 / 29.860
	4 korvet	155 / 16.850		4 korvet	130 / 15.300
Toplam		334 / 37.860	Toplam		386 / 50.850
Zerzene	İki kalyon	132 / 24.315	Ova	İki kalyon	134 / 18.700
	İki fırkateyn	87 / 13.160		İki fırkateyn	-----
	4 korvet	120 / 14.000		4 korvet	-----
Toplam		339 / 51.475	Toplam		134 / 18.700
Gicenos	İki kalyon	133 / 24.030	Tefen	İki kalyon	280 / 49.095
	İki fırkateyn	117 / 17.610		İki fırkateyn	266 / 44.600
	4 korvet	62 / 7.700		4 korvet	115 / 17.050
Toplam		312 / 49.340	Toplam		661 / 117.745
Yenice	İki kalyon	471 / 82.375			
	İki fırkateyn	414 / 63.770			
	4 korvet	132 / 21.650			
Toplam		1.017/167.795	Toplam		
Genel Toplam			4.941 adet kereste 737.810 kuruş		

Ereğli, Bartın, Amasra ve Akçaşehir tersanelerinin dışında başta İstanbul'daki Tersâne-i Âmir'e olmak üzere İzmit tersanesi gibi birçok tersaneye Viranşehir sancağı kazalarından donanma gemileri için kereste gönderilmiştir. Bunun yanında Tersâne-i Âmir'e de Mahzen-i Çüb'a depolanmak üzere bölgeden, gemi yapımında kullanılması için birçok kereste çeşidi gönderilmiştir.

1850'den sonra da bölgeden kereste temin edilmeye devam edilmiştir. Viranşehir sancağına zaman zaman merkezden görevliler gönderilerek Tersâne-i Âmir'e için uygun kereste

olup olmadığı tahkik ettirilmiştir (BOA. A.DVN. 68/93; BOA. İ.MVL. 208/6708; BOA. MVL. 328/93). 1851 yılından itibaren bölgeden her sene Tersâne-i Âmir'e'ye biner adet kerestenin kesilerek, Filyos çayı aracılığı ile Filyos İskelesi'ne getirilmesi kararlaştırılmıştır (BOA. A.MKT. MVL. 46/15).

SONUÇ

19. yüzyılın ikinci yarısına kadar Osmanlı donanmasını oluşturan gemilerin ana inşa malzemesi kereste olduğundan devlet gemi inşasında keresteye yoğun bir ihtiyaç duymuştur. Devlet birçok noktadan kereste temin ederken genellikle tersanelere yakın bölgeler tercih edilmiştir. 19. yüzyıla kadar Kocaeli bölgesi hem İstanbul'a yakın olması hem de zengin ormanları nedeniyle öncelikli tercih bölgesi olmuştur. Ancak donanmanın gerek 1770 Çeşme gerekse 1827 Navarin baskınında neredeyse yok edilmesi yeni bir atılımı da beraberinde getirmiş; gemi yapımı için gerekli olan hammadde kaynaklarının bolluğu donanmanın kısa sürede yenilenmesine olanak sağlamıştır. Dolayısıyla bu süreç kereste tedarik yerlerinde artışa da sebep olmuştur. Bu artıştan en fazla etkilenen bölgelerden birisi de Viranşehir sancağı olmuştur. Bölgeden, özellikle Navarin faciası sonrasında 1850 yılına kadar yoğun olarak başta Ereğli tersanesi olmak üzere Bartın, Amasra, Akçakale ve İstanbul tersanelerine kereste temin edilmiştir.

Gemi yapımı masraflı bir iş olduğu için bu işi devletin yanın da sadece âyan gibi ekonomik olarak güçlü kişiler üstlenilebilmekteydi. 18. yüzyılda taşrada yapılan gemilerin yapımı devlet tarafından âyanlara da havale edilmiştir. Bu durumun 19. yüzyılda da devam ettiği anlaşılmaktadır. Bu doğrultuda Ereğli Âyanı Mustafa Ağa, Bartın Âyanı Çalıkzâde Hasan Ağa, Bartın Âyanı İbiş Ağa, Akçaşehir Âyanı Mehmet Ali Paşa tarafından da gemi inşa işleri üstlenilmiştir.

Tersanelerde inşa edilen ticaret gemileri de donanmanın artan ihtiyacı sebebiyle zaman zaman geri plana çekilerek öncelik donanma hizmetine verilmiştir. Bu doğrultuda ticaret gemileri için temin edilen kerestelere yasaklar getirilmiştir. Kereste temininin zamanla zorlaşması da ticaret gemileri için getirilen yasaklara neden olmuştur.

Bu tersanelerde yapılan gemiler için ihtiyaç duyulan kereste Bolu ve Viranşehir sancaklarından tedarik edilmiştir. Bolu sancağından talep edilen kereste miktarı Viranşehir sancağından talep edilenden bir miktar fazla olmuştur. Viranşehir sancağının toplam 19 kazasının tamamından kereste ya aynı ya da nakdî olarak sağlanmıştır. Aynı olarak tedarik edilen kerestenin bedelleri ödenirken nakdî olarak alınan kereste bedeli vergilerden düşülmüştür. Viranşehir sancak kazaları içerisinde ise Yenice, Tefen, Ereğli, Borlu, Eflani ve Bartın gibi kazalar diğer kazalara oranla daha fazla sayıda kereste temin etmişlerdir. Özellikle Yenice ormanları, günümüzde Türkiye'nin orman zenginliği açısından en zengin bölgesini oluşturmaktadır. Bu durum, yaklaşık 200 yıl önce Osmanlı donanma gemileri ve diğer ticaret gemilerinin yapı malzemesi olan kerestenin yoğun olarak tedarik edildiği bölge olmasının sebebidir.

Bölgenin zengin ormanlarından genel olarak meşe, karaağaç ve dişbudak ağaçlarından kereste temin edilmiştir. Temin edilen keresteler ile başta kalyon, firkateyn ve korvet olmak üzere birçok gemi inşa edilmiştir. Bölge dağlarından kesilen keresteler öküz arabaları ile Yenice'ye getirilmiş, oradan da Filyos çayı ile Bartın İskelesi'ne nakledilmiştir. Devletin çeşitli bölgelerde kesim yaptığı ormanlar zamanla iç bölgelere doğru gerilemiştir. Bu durum ise kesilen kerestenin naklini zorlaştırmış ve halka yük olmuştur. Ancak Viranşehir sancağında Filyos çayının taşımacılıkta kullanılması belki de bölgeyi diğer bölgelere göre öncelikli bir konuma getirmiştir. Çünkü kerestenin taşınması çok zahmetli bir iş olduğundan, taşıma sırasında birçok kerestenin zarar gördüğünü ileri sürebiliriz. Dolayısıyla nehrin kereste taşımacılığında ne kadar önemli olduğu ortaya çıkmaktadır.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Cumhurbaşkanlığı Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi (BOA)

2. Araştırma Kaynakları

- Arslan, B. (2016), *1251-1258 Yıllarına Ait 2124 Numaralı Safranbolu Şer'iyeye Sicilinin Transkripsiyonu*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Karabük.
- Aydın, Y. A. (2005), "18. Yüzyılda Osmanlı Kalyon İnşasında Kereste Temini", *Tarih Boyunca Dünyada ve Türklerde Denizcilik Semineri Bildiriler 17-18 Mayıs 2004*, İstanbul Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Tarih Araştırma Merkezi, İstanbul: Globus Dünya Basımevi, 33-40.
- Aydın, Y. A. (2011), *Sultanın Kalyonları*, İstanbul: Küre Yayınları.
- Baş, Y. (2016), "Kocaeli'den İstanbul'a Kereste Nakli ve Kullanımı", *Uluslararası Kara Mürsel Alp ve Kocaeli Tarihi Sempozyumu II Bildirileri*, I, Kocaeli, 1083-1091.
- Bostan, İ. (1992), *Osmanlı Bahriye Teşkilâtı XVII. Yüzyılda Tersâne-i Âmire*, Ankara: TTK.
- Bostan, İ. (2004), "Kadırga'dan Kalyon'a" *Osmanlı Araştırmaları Dergisi*, XXIV, İstanbul, 65-86.
- Düzcü, L. (2017), *Yelkenliden Buharlıya Geçişte Osmanlı Denizciliği (1825-1855)*, İstanbul: Doğu Kütüphanesi Yayınları.
- Ekinci, İ. (2013), "Karadeniz'de Âyanlar ve Denizcilik", *Karadeniz Araştırmaları*, 37, Bahar, 15-49.
- Gencer, A. İ. (2001), *Bahriye'de Yapılan İslahat Hareketleri ve Bahriye Nezâreti'nin Kuruluşu (1789-1867)*, 2. Baskı, Ankara: TTK.
- Karacakaya, R., Yücedağ, İ., Yılmaz, N. (2013a) *Safranbolu Şer'iyeye Sicili 2116 Numaralı Defter*, İstanbul: Safranbolu Belediyesi Yayınları.
- Karacakaya, R.; Yücedağ, İ.; Yılmaz, N. (2013b) *Safranbolu Şer'iyeye Sicili 2123 Numaralı Defter*, İstanbul: Safranbolu Belediyesi Yayınları.
- Örenç, A. F. (2009), "1827 Navarin Deniz Savaşı ve Osmanlı Donanması", *Tarih Dergisi*, 46, İstanbul, 37-84.
- Pakalın, M. Z. (1983), *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, II, İstanbul MEB Yayınları.
- Sezen, T. (2006), *Osmanlı Yer Adları*, Ankara: Osmanlı Arşivleri Genel Müdürlüğü, Yayın Nu:21.
- Soytürk, Z. (2013), *2118 Numaralı Şer'iyeye Sicili Transkripsiyonu ve Değerlendirmesi*, Karabük Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Karabük.
- Tuncel, M. (1995), "Ereğli", *Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, 11, İstanbul, 289-290.
- Zorlu, T. (2014), *Osmanlı ve Modernleşme III. Selim Dönemi Osmanlı Denizciliği*, İstanbul: Timaş Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

Timber is the most important and basic material of shipbuilding and building works. Timber is indispensable, from the most primitive watercraft to modern ships. When the Ottoman Empire was established as a frontier principality, it had no contact with the sea. Therefore, there was no knowledge of maritime. However, as the Ottoman Empire expanded its borders, it started maritime activities both to protect its borders and to benefit from sea trade. In the process, the Ottoman State began to use and transform the naval technology used by the powerful naval powers of the 15th and 16th centuries, such as Venice, Portugal and the Netherlands. Galleys, ships with oars, were used in the Ottoman navy until the late 17th century, from the end of the 17th century, galleons, which are sailing ships, began to be used instead of galleys. The galleons generally continued their existence until the Crimean War (1853-56). After the Crimean War, galleons started to lose their importance as wooden ships started to leave their places to steam ships.

Since the main building material of the ships that formed the Ottoman navy until the second half of the 19th century was timber, the state had an intense need for timber in shipbuilding. While the Ottoman Empire supplied timber from many points, regions close to the shipyards were generally preferred. Until the 19th century, Kocaeli region has been the primary preference area due to its proximity to Istanbul and its rich forests. However, the almost destruction of the navy in 1770 Çeşme and 1827 Navarin raids brought a new breakthrough; the abundance of raw material resources required for shipbuilding enabled the navy to be renewed in a short time. Therefore, this process has also led to an increase in timber supply locations. One of the regions most affected by this increase is the Viranşehir district. From the region, especially after the Navarin disaster until 1850, timber was intensively supplied to the shipyards of Bartın, Amasra, Akçakale and Istanbul, especially to the Ereğli shipyard.

Since shipbuilding was a costly business, only economically powerful people like the ayans undertook it on the side of the state. The construction of the ships made in the provinces in the 18th century was transferred to the ayans by the state. It is understood that this situation continued in the 19th century. In this direction, shipbuilding works were undertaken by Ereğli Ayanı Mustafa Ağa, Bartın Ayanı Çalıkzâde Hasan Ağa, Bartın Ayanı İbiş Ağa and Akçşehir Ayanı Mehmet Ali Pasha.

Merchant ships built in shipyards were sometimes taken to the background due to the increasing need of the navy and priority was given to naval service. Accordingly, prohibitions were imposed on timber provided for merchant ships. Timber supply became more difficult over time, leading to prohibitions on merchant ships.

The timber needed for the ships built in shipyards, especially in Ereğli, Bartın, Akçşehir, was supplied from Bolu and Viranşehir sanjaks. The amount of lumber demanded from Bolu sanjak was slightly higher than that demanded from Viranşehir sanjak. Timber was provided either in kind or in cash from all 19 districts of the Viranşehir sanjak. While the cost of timber supplied in kind is paid, the cost of timber received in cash is deducted from taxes. Accidents such as Yenice, Tefen, Ereğli, Borlu, Eflani and Bartın within the Viranşehir sanjak provided more timber than other towns. Especially Yenice forest, today is the richest region in terms of Turkey's forest wealth. This is the reason why it was the region where timber, the building material of Ottoman naval ships and other merchant ships, was heavily supplied about 200 years ago.

In general, timber was obtained from oak, elm and ash trees from the rich forests of the region. Many ships, mainly galleons, frigates and corvettes, were built with the provided timber. Timber cut from the mountains of the region was brought to Yenice by ox carts, and from there it was transported to Bartın Pier with Filyos stream. The forests that the state cut in various regions gradually regressed towards the inner regions. This situation made it difficult to transport the cut timber and became a burden to the public. However, the use of Filyos tea in transportation in the Viranşehir sanjak may have made the region a priority compared to other regions. Because transportation of timber is a very laborious task, we can argue that many timbers are damaged during transportation. Therefore, it becomes clear how important the river is in timber transportation.

AFGANİSTAN'DA BASININ TARİHSEL GELİŞİMİ: MONARŞİ REJİMİNDEN TALİBAN DÖNEMİ'NE (1873-1994)¹

Hülya ÖZKAN^{1*}, Mohammad RIGIDERAKHSHAN^{2*+}

¹Dr. Öğr. Üyesi, İstanbul Medipol Üniversitesi

²Dr., İstanbul İl Göç İdaresi Müdürlüğü,

*hulyaozkan@medipol.edu.tr, *rigi.derakhshan@gmail.com

+ORCID: 0000-0003-4827-664X, +ORCID: 0000-0003-1495-6284

Öz- Afganistan basınının tarihsel seyri, tıpkı siyasi tarihi gibi inişli çıkışlı süreçlere sahne olmuştur. Basın-yayın faaliyetleri yaşanan siyasal değişim ve dönüşümlerden hemen her dönemde etkilenmiştir. Gazetecilik faaliyetlerinin 19. yüzyılın ikinci yarısında başladığı Afganistan'da Seyyid Cemâleddin Efgani ve Mahmud Terzi'nin faaliyetleri basın-yayın alanında öncü bir kimliğe sahip olmuştur. Afganistan'da yayımlanmaya başlanan ilk gazeteler diğer birçok ülkede olduğu gibi devlet kontrolünde neşredilmişlerdir. Bu çalışmada Afganistan'da basının tarihsel gelişim süreci ele alınmaktadır. Literatür taraması neticesinde elde edilen verilerle Afganistan'da yayımlanan gazeteler belirlenmiş ve bu gazetelerin yayımlandıkları dönemler göz önünde bulundurularak kendi aralarında gruplandırılmışlardır. Gazetelerin yayımlandıkları siyasal süreçler göz önünde bulundurularak gazetelerin yayımlanma amaçları ve gazetelere atfedilen misyon tespit edilmeye çalışılmıştır. İngiliz istilası döneminden başlanarak Sovyet işgali süreci ve işgal sonrasında Taliban dönemine kadarki yüz yılı aşkın süreçte basın alanındaki önemli gelişmeler ve önde gelen basın-yayın organlarının muhtevası üzerinde durulmuştur. Yayınlar incelendiğinde basının Afganistan'da kimi zaman serbestleştirilirken çoğunlukla baskı altında tutulduğu görülmektedir. Monarşi yönetimleri kendi yönetimlerine meşruiyet kazandırmak için basını propaganda aracı olarak kullanmıştır. Siyasi partilerin kurulmasıyla birlikte ise gazetelere siyasi örgütlerin yayın organı olma misyonu yüklenmiştir. Sovyet işgaliyle birlikte Sovyet yanlısı rejim ile direnişçi gruplar arasındaki çatışmalar basın alanında da görmeye başlanmıştır. Söz konusu süreçte neşredilen gazeteler birbirine zıt iki kutbu temsil etmişlerdir.

Anahtar Kelimeler- Afganistan'da Basın, Mahmud Terzi, Sovyet İşgalinde Basın, Zahir Khan Dönemi, Afganistan'da Gazetecilik.

HISTORICAL DEVELOPMENT OF THE PRESS IN AFGHANISTAN: FROM THE MONARCHY TO THE TALİBAN PERİOD (1873-1994)

438

Abstract – The historical course of the Afghan press, just like its political history, has witnessed ups and downs. Media activities have been affected by political changes and transformations in almost every period. In Afghanistan, where journalism activities started in the second half of the 19th century, the activities of Seyyid Cemaliüddin Afghani and Mahmud Terzi had a pioneering identity in the field of media. The first newspapers that started to be published in Afghanistan were published under state control, as in many other countries. In this study, the historical development process of the press in Afghanistan is discussed. The newspapers published in Afghanistan were determined with the data obtained as a result of the literature review and they were grouped among themselves, taking into account the period of publication of these newspapers. Considering the political processes in which newspapers are published, the purpose of publishing and the mission attributed to the newspapers are tried to be determined. Starting from the British invasion period, the Soviet occupation process, and the post-occupation period, the important developments in the press field and the content of the leading media It is emphasized. When the publications are examined, it is seen that while sometimes the press is liberalized in Afghanistan, it is mostly kept under pressure. The governments used the press as a propaganda tool to gain legitimacy for their administration. With the establishment of political parties, newspapers were assigned the mission of being the media organ of political organizations. With the Soviet occupation, clashes between the pro-Soviet regime and resistance groups started to be seen in the media. Newspapers published in Afghanistan during the said period represented two opposite poles.

Keywords – Press in Afghanistan, Mahmud Terzi, Press in Soviet Occupation, Zahir Khan Era, Journalism in Afghanistan.

¹ Bu makalede yazarların katkı oranları %50-%50'dir.

GİRİŞ

Afganistan, jeopolitik olarak bulunduğu yer itibarıyla tarihinin farklı dönemlerinde farklı devletlerin nüfuzu altında kalmıştır. 19. yüzyılın ilk yarısında İngilizlerin saldırısına maruz kalan Afganistan, aynı süreçte komşusu Rusya'nın İngilizleri kendisine tehdit olarak görmeye başlamasının bir sonucu olarak ikinci bir saldırı ile karşı karşıya kalmıştır. Uzun bir süre İngilizlerin hâkimiyetinin söz konusu olduğu Afganistan'da bağımsızlık 1919'da Şah Emanullah Khan'ın mücadelesi ile kazanılabilmektedir.

1928'den 1973'e kadarki süreçte çeşitli halk ayaklanmaları ve iktidar değişikliklerinin yaşandığı Afganistan'da monarşi sistem ile ülke yönetilmiştir. 1973'te Muhammed Davut Khan monarşi rejimine son vermiş ve Cumhuriyet idaresini ilan etmiştir. 1978'de önce siyasal iktidara karşı bir darbe ve ardından 1979'da Sovyetler Birliği'nin işgali gerçekleşmiştir. 10 yıl süren işgal boyunca Afganistan'daki direnişçi gruplar ile komünist rejim arasında çatışmalar devam etmiştir. 1994'ten itibaren ise Taliban adıyla ortaya çıkan grup Afganistan'ın yüzde doksanlık bölümünün yönetimini ele geçirmiştir. 11 Eylül 2001'de ABD'de Dünya Ticaret Merkezi ve Pentagon'a düzenlenen saldırıların ardından ise Taliban'a karşı uluslararası askeri operasyonlar düzenlenmiş ve Afganistan'da geçici bir hükümet kurulmuştur.

Hızlı değişimlerin yaşandığı bir siyasi tarihe sahip olan Afganistan'da basın-yayın faaliyetleri de yaşanan siyasal süreçlerden hemen her dönemde etkilenmiştir. Seyyid Cemâleddin Efgani ve Mahmud Terzi'nin öncülük ettiği basın faaliyetleri 19. yüzyılın ikinci yarısında başlamıştır. Öncesindeki süreçte ise bu ihtiyaç İngiliz sömürgesinde olan Hindistan'da yayımlanan Farsça yayın yapan gazeteler ile karşılanmaya çalışılmıştır. Hindistan'da yayımlanmaya devam eden gazetelerde İngilizlerin propaganda yapılarak, bölgedeki varlığı meşrulaştırılmaya çalışılmıştır. Afganistan'da ilk gazetenin yayımlanmaya başlaması diğer birçok ülkede olduğu gibi devlet teşebbüsüyle, dönemin rejiminin kontrolünde olmuştur.

Afganistan'da ilk gazetenin yayımlanmaya başlanmasıyla da İngiliz himayesindeki Afgan yönetimi kendi faaliyetlerinin duyurumu ve propagandasını yapmıştır. Daha sonra çıkarılan gazetelerde yeni fikir akımlarına yer verilmeye başlanmasıyla basın organlarına yönelik kısıtlama ve kapatma girişimleri söz konusu olmuştur. Çoğu zaman dönemin rejiminin izlediği politikalara aykırı hareket edildiği gerekçesiyle gazeteler ilk sayılarından sonra bir daha yayımlanamamışlardır.

Bu çalışmada Afganistan'da 19. yüzyılda başlayan siyasal ve kültürel fikirlerin yaygınlaşmasına aracılık eden basının/gazetelerin tarihsel gelişim süreci ele alınmaktadır. Literatür taramasıyla Afganistan'da yayımlanan gazeteler tespit edilirken, söz konusu gazetelerin neşredildiği siyasal ve sosyal süreçler üzerinde de durulmuştur. Zira gazetelerin neşredilme amaçları ile dönemin siyasal ve kültürel gelişmeleri arasında doğrudan bir ilişki söz konusu olmuştur.

Bu bağlamda Afganistan'da yayımlanan gazeteler, yayımlandıkları dönemler dikkate alınarak kendi aralarında gruplandırılmışlardır.

Afganistan'da da ilk gazetenin yayımlandığı tarihten bu yana yayımlanan hemen her neşriyatta belli bir düşünce ve amaç ön plana çıkarılmıştır. İngiliz sömürgeci altında başlayan gazetecilik faaliyetleri, 18 Ağustos 1919 tarihinde ulusal bağımsızlık kazanıldıktan sonra ise dönemin rejiminin kontrolünde sürdürülmüştür. Emanullah Khan Dönemi'nde (1919-1929) hazırlanan ilk anayasa çalışmasından sonra basın faaliyetleri serbestleşmeye başlasa da Nadir Khan'ın (1929-1933) başa geçtiği süreçte basın-yayın faaliyetleri sıkı bir şekilde devlet kontrolünde tutulmuş ve rejime yönelik eleştiriler sebebiyle yasaklamalar yeniden başlamıştır. Kısıtlamaların devam ettiği, basın açısından inişli çıkışlı bir sürecin ardından 1950'lere gelindiğinde ise Afganistan meclisi tarafından çıkarılan "Basın-Yayın ve Siyasi Partiler Yasası"yla birlikte basın faaliyetleri yeniden canlanmıştır. Afganistan'da özellikle söz konusu basın-yayın yasasının ardından dönemin neşriyatının büyük bir çoğunluğunun siyasal örgütlerin propaganda süreçlerinde başvurulan kitle iletişim araçları oldukları anlaşılmaktadır. 1950 yılından sonra siyasal faaliyetler ile basın faaliyetleri arasında yakın ilişki söz konusu olmuştur (İsmetullahi, 2003: 103).

Zahir Khan'ın devlet yönetiminde olduğu süreçte de basın alanında çeşitli serbestleştirmeler ve kısıtlamalar uygulanmıştır. 1973'te başlayan Davut Khan döneminde ise basın tamamen kontrol altına alınmış ve devletleştirilmiştir. 1978'de başa gelen komünist rejim ve devamında Sovyet işgali sürecinde de yine basına yönelik kısıtlamalar devam ettirilmiş ve bu durum rejim karşıtı direnişçi grupların hem Afganistan içinde hem de dışında çeşitli siyasal ve basın faaliyetlerine başlamalarına sebebiyet vermiştir. Bu dönemde Afganistan'da yayımlanan gazeteler iki zıt kutup olarak neşredilmiş ve basına yönelik herhangi bir yasal düzenleme söz konusu olmamıştır. Farklı ideolojik gruplar arasındaki çatışmalar basın alanında da aynı şekilde devam ettirilmiştir.

Afganistan'da İlk Gazetecilik Faaliyetleri ve Şems'ül Nahar

Bazı yazarlara göre Afganistan'da yayımlanan ilk gazete Kabil Gazetesi (Cerideye Kabul) adıyla anılan ve tek sayı çıkan gazete iken; kimi yazarlar ise ilk sayıdan sonra gazetenin Şems'ül Nahar adıyla yayımlanmaya devam ettiğini, dolayısıyla Afganistan'da yayımlanan ilk gazetenin aslında Şems'ül Nahar gazetesi olduğunu ileri sürmektedirler (Bass, 2001; İsmetullahi, 2003).

Afganistan'da kültürel ve siyasal olarak farklı düşüncelerin ortaya çıkmasında ve olgunlaşmasında Seyyid Cemâleddin Efgani önemli rollere sahip olmuştur. İstanbul'da bulunan Cemâleddin Efgani'nin İran üzerinden Afganistan'a döndüğü 1868 yılında, Afganistan'da İngilizlerin desteğini alarak iktidara gelen Muhammed Azam Khan bulunmaktaydı. İstanbul başta olmak üzere diğer Osmanlı şehirlerinde eğitim gören Cemâleddin Efgani, Osmanlı coğrafyasında başlayan

İslamcı düşünce hareketlerinden etkilenmiş ve Afganistan'a döndüğünde Kabil'e gelerek çeşitli faaliyetlerde bulunmuştur. Afgani, Kabil'e döndüğünde Muhammed Azam Khan'ın çevresine nüfuz etmiş, saraydaki gençleri ve Azam Khan'a yakın olan isimleri etkilemiştir. Saray çevresindeki etkisi giderek artan Afgani daha sonra siyasi faaliyetlerde bulunduğu ve İngilizlerin aleyhinde çalışmalar yaptığı gerekçesiyle sınır dışı edilmek istenmiştir. Ancak Emir Şirali Khan'ın iktidara gelmesiyle alınan karar uygulanmamıştır. Emir Şirali Khan'ın ve Cemâleddin Afgani'nin ilişkileri her ne kadar ilk etapta iyi devam etmiş olsa da İngilizlerin baskısı sonucunda Afgani sınır dışı edilmiştir. Afganistan'da bulunduğu süreçte Emir Şirali Khan'ın da onayını alarak gazete yayımlatma kararı alan Afgani, böylelikle Afganistan'da gazetecilik faaliyetlerini de başlatmıştır. 1873 yılında Farsça dilinde yayımlanmaya başlanan Şems'ül Nahar, devlet matbaasında basılmıştır. Şems'ül Nahar, saraydaki gelişmelerin halka aktarılması aşamasında kullanılmıştır. Gazetenin yayımlanma süreciyle ilgili olarak çeşitli görüşler söz konusudur. Emir Şirali Khan'ın Cemâleddin Afgani'nin önerisi ile ve söz konusu gazetenin Afganistan'ın sosyal, kültürel alanlardaki gelişimine katkı sağlayacağı gerekçesiyle gazetenin yayımlanmasına onay verildiği ifade edilmiştir (İsmetullahi, 2003: 103-105).

Şems'ül Nahar, iki haftada bir, üç yıl boyunca yayımlanmaya devam etmiştir. Gazetenin ilk yılında ağırlıklı olarak İngilizce, Arapça, Urduca ve Türkçe yayımlanan gazetelerden tercümelere yer verilmiştir. Örneğin; Akhbare Alem, Akhbare A'me Laur, Akhbare Encumene Pencap, Akhbare Kuhe Nur, Seyyid'ul Akhbar gibi gazetelerde yer alan makale ve haberlerin tercümelere yapılarak Şems'ül Nahar'da yayımlanmıştır (Aheng, 2010: 3-16). Şems'ül Nahar'ın yayın yönetmenliğini Mirza Abdul Ali Khan yapmıştır. Gazetede yer verilen pek çok makale Emir Şirali Khan'ın özel kalemi olan Abdulkadir Pişaveri tarafından kaleme alınmıştır. Şems'ül Nahar'ın yazarları tarafından yapılan tercümelere, Afganistan'daki tercüme faaliyetlerinin de ilk adımları olmuştur (Huseyinzade, Bish Ez Sed u Si Sal Ruznamenigari Der Afganistan, 2020).

Şems'ül Nahar'ın Afganistan'ın Kabil şehri dışındaki diğer şehirlerinde de muhabirleri olmuştur. Diğer şehirlerde meydana gelen olaylar Kabil'e aktararak, gazetede yer verilmiştir (Naderi, 2020). İngilizlerin Afganistan'a saldırısı neticesinde Emir Şirali Khan'ın yönetimi son bulmuş ve Afganistan'da bu süreçte, 21 yıl boyunca hiçbir gazetenin yayımlanmasına müsaade edilmemiştir (İsmetullahi, 2003: 107).

Gazeteciliğin Gelişmeye Başlaması: Mahmud Terzi ve Sırac'ul Akhbar Gazetesi

Afganistan'da gazetecilik Emir Şirali Khan döneminde başlamış olsa da Emir Habibullah Khan döneminde (1901-1919) gelişmiştir. Emir Habibullah Khan, yeni okullar, gazeteler ve dergilerin yayımlanmasına önemli katkılar sağlamıştır (Tenvir, 2000: 50). Habibullah Khan döneminde ayrıca Batılı tarzda ilk okullar açılmış ve bu okullarda Hindistan'dan gelen öğretmenler ders vermiştir. Dönemin

meşrutiyetçi görüşlerinin kaynağı da yine bu okullara dayandırılmaktadır (Tenvir, 2000: 50).

Emir Habibullah Khan döneminde, 1906 yılında Sırac'ul Akhbar adıyla Mevlevi Abdurauuf Kendahari'nin yönetiminde yeni bir gazete yayın hayatına kazandırılmıştır. Kabil matbuatında yayımlanan Sırac'ul Akhbar ilk sayısı bir defaya mahsus olarak 36 sayfa olarak neşredilmiştir. Gazetenin ilk sayısında yayımlanma amacının "diğer ülkelerde nelerin yaşandığı, dünyada olup bitenden haberdar etmek" olduğu belirtilmiştir (Hayri, 1990: 20-21). Ayrıca halkın gelişmelere dair bilgilenmesine aracılık etmek, hürriyet için mücadele, yenilikçi fikirleri paylaşmak ve ülkenin bağımsızlığını sağlamak olduğu da ifade edilmiştir. Sırac'ul Akhbar ilk sayısından itibaren sarayı, yönetimi eleştirmeye başlamıştır (Hakbin, 2009: 31). Daha önce yayımlanan Şems'ül Nahar gazetesinden ayrıldığı en önemli özelliği de bu olmuştur. Sırac'ul Akhbar, Afganistan'da meşrutiyet düşüncesinin taşıyıcılığını üstlenen bir role sahip olmuştur. Bu durum İngilizleri rahatsız ettiği için Emir Habibullah Khan'a gazetenin yayımlanmasına son verilmesi konusunda baskılar yapılmış ve Sırac'ul Akhbar'ın ilk sayıdan sonra kapatılmasına karar verilmiştir (Naderi, 2020).

Daha sonra Sırac'ul Akhbar, Ali Ahmed Khan İshek ve Agasi Meliki'nin genel yayın yönetmenliğinde yeniden yayımlanmaya başlamıştır. Gazetenin adı 6. sayıdan sonra Sırac'ul Akhbar'e Afganiye şeklinde değiştirilmiştir. Mahmut Terzi ise 7. sayıdan itibaren, Mahmut Afgan ismiyle gazetede yazılarına devam etmiştir (Naderi, 2020). Jön Türklerin modernleşme fikirlerinden etkilenen Mahmud Terzi, Afgan ulusal bilincin oluşturulması konusunda ve yaşadığı süreçte modernleşme maksadıyla yapmış olduğu faaliyetler ile ön plana çıkan bir isim olmuştur. Terzi, ayrıca Türk-Afgan dostluğunun kurulmasında da önemli katkılar sunmuştur (Özmen, 2017: 33-42).

Gazetenin 8. sayısından sonra Sırac'ul Akhbar'e Afganiye, Sırac'ul Etfal isimli bir ek ile birlikte yayımlanmıştır (Huseyinzade, Bish Ez Sed u Si Sal Ruznamenigari Der Afganistan, 2020). Sırac'ul Etfal, gençlere ve çocuklara hitap eden içeriklere sahip olmuştur. Sırac'ul Etfal'de fen, bilim, ahlak, din gibi konulara ağırlıklı olarak yer verilmiştir. Sırac'ul Etfal'in yayımlanmasıyla gençler ve çocuklar okumaya teşvik edilmişlerdir (Naderi, 2020; Ferhadi, 1977).

Sırac'ul Akhbar'da Fransız ve Türk edebiyatının etkisi açıkça görülmektedir. Edebi metinlerin ağırlıklı olarak yer verildiği gazetede Avrupa'da yayımlanan romanların tanıtımından, yeni pek çok kavramın tartışıldığı yazılara sıklıkla rastlanmaktadır (Nazımi, 1980). Afganistan'da dönemin reformist düşüncelerinin yayılmasında rol oynayan Sırac'ul Akhbar'ın, sömürge karşıtı yayın politikası sebebiyle, İngilizlerin ve Rusların etkili oldukları bölgelerde dağıtılmasına izin verilmemiştir (Seham, 1988: 27-31).

Basın-yayın alanında gelişmenin söz konusu olduğu Emir Habibullah dönemi, Emir Habibullah Khan'ın öldürülmesiyle sona ermiş ve yerine Emanullah Khan ülke yönetimine geçmiştir. Ülkede yönetim değişikliği olduğu halde Sırac'ul Akhbare Afganiye, yayımlanmaya devam etmiştir. Yalnızca

gazetenin ismi Emane Afgan şeklinde değişmiştir (İsmetullahi, 2003: 107-121).

Emanullah Khan Döneminde Basın

Afganistan'da Emanullah Khan dönemi sosyal, kültürel, siyasal ve ekonomik pek çok alanda Afganistan için önemli gelişmelerin yaşandığı bir dönemdir. 1919-1929 arasındaki süreç Afganistan'da basın gelişimi konusunda da önemli kararların alındığı bir süreç olmuştur. 1924'te Afganistan'ın ilk Anayasası (Nezamnamaeye Devlet Aliye Afganistan) oluşturulmuştur. Anayasanın 11. maddesinde fikir hürriyetine yer verilmiştir. Böylelikle Emanullah Khan döneminde hem ilk anayasa oluşturulmuş hem de basın özgürlüğüne ilişkin ilk ifadeler kayıt altına alınmaya başlanmıştır. Gazetelerin yayımlanmasının Afganistan vatandaşlarının hakkı olduğuna yine anayasada yer verilmiştir. Aynı yasa ile yabancı yayınevlerinin yayın çıkarma izinleri de devletin kontrolüne geçmiştir (Vezarete Adliye, 2003: 24).

Afganistan'ın bağımsızlığını kazandığı 1919 yılında, basın-yayın organları Peştuce² dilinde yayımlanmaya başlamıştır. Gazeteler Farsça ve Peştuca olmak üzere iki dilde Kabil ve diğer vilayetlerde neşredilmişlerdir (İsmetullahi, 2003: 339-344). *Afganistan'ın Basın Tarihi* kitabında Abdulresul Rehin, Emanullah Khan dönemi basını değerlendirirken, bu dönemde 23 gazete ve neşriyatın devlet bünyesinde ve şahıslar kontrolünde özel olarak Kabil ve diğer vilayetlerde yayımlandığı belirtilmiştir. Bu dönemde yayımlanan gazeteler arasında Enis, Nesime Seher, Noruz, Eman Afgan, İttihadı Meshriği, Stare Afgan, İttifake İslam, İrşad'ul Nesvan, Bidar, Afgan, Tuluye Afgan, İttihat, İblağ, Hakikat, Servet, Muarrifi Maarif, Urdu, Ayineyi İrfan, Gazi, Islah, Mecmuatun Seyyiye, Avaye Peştun, Mecelleye Kabil ve Mektep gelmektedir (Rehin, 2008: 228).

İrşad'ul Nesvan Afganistan'da kadınlara özel olarak çıkarılan ilk gazetedir. 1921'de yayımlanmaya başlanan İrşad'ul Nesvan'ın genel yönetmenliğini Mahmut Terzi'nin eşi Esmâ Sümeyye (Esmar Sümeyye) üstlenmiştir. Bu gazetede aile yaşantısına dair önerilerin yer aldığı yazılara sıklıkla yer verilmiştir. Emanullah Khan'ın eşi Melike Sureyya da İrşad'ul Nesvan için çeşitli yazılar kaleme almıştır (Naderi, 2020).

Tablo 1: Emanullah Khan Döneminde Yayımlanan Gazeteler

Gazete	Yayın Yönetmeni	Yayın Yeri	Yayın Yılı
İttihadı Meshriği	Burhanuldin Keshkeki	Celalabad	1920
Afgan	Muhammed Cafer	Kabil	1920
İblağ	Mirza Muhammed Ekber	Kabil	1921
Hakikat	Burhanuldin Keshkeki	Kabil	1924
Eman'e Afgan	Abdullah Davi	Kabil	1919
Gazi	Abdullah	Kabil	1921
İttifak'e İslam	Abdullah Gane Herevi	Herat	1920
Stare Afgan	Gulam Muhammed Gubar	Ceber'ul Sırac	1920
Tuluye Afgan	Mevlevi Salih Muhammed Huttek, Abdulaziz Khan, Abdül'i Habibi	Kendahar	1921
Bidar	Abdulaziz, Abdulrezzak	Mezarşerif	1922
Islah	Muhammed Beşir	Khanabat	1923

² Afgan (Peştun, Pehtun, Pathan) adı verilen halk tarafından konuşulmakta olup Deri Farsçası ile birlikte Afganistan'ın ve Kuzeybatı Pakistan'ın sınır eyaletinin resmi dilidir (Toker, 2007: 254).

		Pektiya	
İrşad'ul Nesvan	Esmâ Sümeyye	Kabil	1924
Servet	Selahaddin Selçuki	-	1925
Cerideye Mekteb	Celaluddin	Kabil	1929
Mecmuaye Askeriye	Abdullatif Gendmeshar	Kabil	1921
Muarrifi Maarif	Muhammed Hüseyin	Kabil	1924
Ayneyi İrfan	Haşim Şayık	Kabil	1924
Mecmuaye Siheyiye	Hasan Selimi	-	1927
Avaye Peştun	Feyiz Muhammed Nasiri	Kabil	1928
Enis	Muhiyuldin Enis	Kabil	1927
Nesime Seher	Ahmed Rahtb	Kabil	1928
Habib'ul İslam	Gulam Muhiyuldin Enis, Muhammed Hüseyin, Burhanuldin Keshkeki	Kabil	1929
İttifak'e İslam	Server Cuva	Herat	1929
Muveyyidul İslam	Abdulaziz Elkuzayi	Kendahar	1929
Rehber'e İslam	-	Mezarşerif	1929
Ceridetul El İman	-	Celalabad	1929
Dekur Gam	Seyyid Hüseyin	Celalabad	1929
İttihade Afgan	Yakub Hasan	-	1929
Geyrete İslam	Abdul Hâkim	-	1929

Kaynak: (İsmetullahi, 2003: 345-346).

Emanullah Khan, başlayan iç çatışmalar sebebiyle 1929'da ülkeyi terk etmek zorunda kalmıştır. Yerine Habibullah Kelkani tahta geçmiştir. Habibullah Kelkani, Emanullah Khan'ın modernleşme politikalarına karşı çıkmış ve tahtta kaldığı 9 ay boyunca gazetelerin yayımlanmasına ancak kendi denetiminden geçmek koşuluyla izin vermiştir. Habibullah Kelkani'nin iktidarı döneminde yayımlanan gazetelerin başında Habib'ul İslam, Rehber'e İslam, Muveyyidul İslam, Ceride'tul El İman, Neyzet'ul Habib gazeteleri gelmektedir (Nazimi, 1980: 1012).

Muhammed Nadir Khan Döneminde Basın Faaliyetleri

Habibullah Kelkani'nin isyanıyla son bulan Emanullah Khan yönetiminin ardından Afganistan'da bir süre otorite boşluğu yaşanmıştır. Habibullah Kelkani'nin hâkimiyet kurmaya çalıştığı dokuz ay boyunca Afganistan'ın pek çok bölgesinde bölgesel liderler ortaya çıkmaya başlamıştır. Nadir Khan 1929'da yönetimi ele geçirerek Afganistan'da yeniden merkezi otoriteyi sağlamıştır (Gubar, 1973: 767-769).

1933'e kadar hâkimiyetini sürdüren Nadir Khan dönemi basına sıklıkla sansürün uygulandığı bir dönemdir. Gazeteciler bu dönemde baskı altında tutulmuşlardır. Söz konusu süreçte devlet otoritesinin yayınları dışında herhangi bir yayına izin verilmemiştir. Dönemin önde gelen gazetelerinden Enis, Habib'ul İslam ve diğer birkaç gazetenin genel yayın yönetmenliği görevini yerine getiren Muhiyuldin Enis bu dönemde önce hapse mahkûm edilmiş ardından idam edilmiş, Enis gazetesi ise devletin idaresine geçmiştir (Feheng, 1988: 619-620).

Nadir Khan'ın hükümdarlık sürecinde basın alanındaki en önemli gelişmelerden biri Kabil ismindeki aylık yayımlanan neşriyenin yayın hayatına başlamasıdır. Kabil, bu süreçte yalnızca Afganistan açısından değil Farsça dil havzası açısından da önde gelen bir yayın olmuştur (Naderi, 2020). Kabil dışında 16 gazete de yine rejimin kontrolünde yayımlarını devam ettirmiştir. Bu gazeteler arasında İttihade

Meshriği, İslah, Bidar, İttihad, Ayneyi İrfan, Mecelleye Kabil, Herat, Tuluye Afgan gazeteleri yer almaktadır (İsmetullahi, 2003: 339-345). Öte yandan Nadir Khan hükümdarlığı döneminde İslah ismindeki bir gazetenin yayınlanması için emir vermiş ve İslah, dönemin hükümetinin resmi yayın organı olma görevini ifa etmiştir (Ensari, 2002: 208).

Basın alanındaki değişimlerin yanında genel olarak Emanullah Khan döneminin reformlarına muhalefet eden bir siyaset izleyen Nadir Khan, siyasal ve sosyal faaliyetleri yasaklamıştır. Yine bu süreçte ilk kadın kuruluşunun yayın organı olan İrşad'ul Nesvan gazetesinin yayınlarına da son verilmiştir. Çok sayı da yazar, gazeteci ve aydın da söz konusu süreçte Afganistan'ı terk etmiş ve yurt dışında faaliyetlerde bulunmuşlardır (Naderi, 2020).

Siyaset ve Basının Yakın İlişkisi: Muhammed Zahir Khan Dönemi

İkinci Dünya Savaşı sürecinde etkinlik göstermeye başlayan fikir akımları Afganistan'ı da doğrudan ve dolaylı olarak etkisi altına almıştır. Savaş süresince Afganistan tarafsızlığını korumuş olsa da uluslararası alanda değişen siyasal dengelerden etkilenmiştir. 1945'ten sonra İngiltere'nin bölgedeki sömürgeci yayılımına karşı mücadeleler giderek artmaya başlamıştır. Bu süreçte ekonomik alandaki sorunlar sebebiyle de Afganistan'da yönetime karşı protestolar düzenlenmiştir. Bu durum halk ile yönetim arasındaki ilişkileri olumsuz yönde etkilemiştir. Protestoları bastırmak için şiddete başvuran dönemin başbakanı Muhammed Haşim Mayvandval, dünya kamuoyunun tepki ve eleştirilerine maruz kalmıştır. Ülke içinden ve dışından artarak devam eden baskılar neticesinde Muhammed Zahir Şah babasından devraldığı otoriter idare biçiminde revizyona gitmek zorunda kalmıştır (Doletabadi, 1992: 118-123).

Bu gelişmeler sonucunda Muhammed Zahir Şah, Muhammed Haşim Mayvandval'ı istifaya zorlamış ve yerine başbakan olarak Mahmut Khan'ı atamıştır. Mahmut Khan hükümeti kurduktan sonra halkın muhalefetini azaltmak için sorunların çözüleceğini ilişkin vaatlerde bulunmuştur. 1947'ye gelindiğinde, belediyelerin seçimle gelmesini yasallaştıran belediyeler kanunu çıkarılmıştır. 1949'da meclis üyeleri halk oylamasıyla seçilmiş ve farklı bölgelerden aydın ve siyasi kişiler aday gösterilerek meclise girmiştir. 1950'de ise yeni meclis, "Basın-Yayın ve Siyasi Partiler Yasası"nı çıkarmıştır. Böylelikle yeni siyasal oluşumlar ve basın alanındaki faaliyetler için uygun zemin hazırlanmıştır. 1950'de çıkarılan siyasal faaliyetlerin ve basının serbestleştirilmesine ilişkin yasa ile ilk iki yıl içerisinde 50'nin üzerinde yeni dergi ve gazete yayın hayatına kazandırılmıştır. Bu süreçte çıkarılan yayın organları incelendiğinde ağırlıklı olarak belli siyasal örgütlerin propagandaları yapmak amacıyla kullanıldıkları görülmektedir. Hatta bir kısım gazete ve dergiler doğrudan belli örgütlerin yayın organı olarak faaliyet göstermiştir (İsmetullahi, 2003: 150). Benzer durumun İran'da meşrutiyet döneminde yayımlanan gazeteler için de söz konusu olduğu görülmektedir (Özkan ve Rigiderakhshan, 2019: 975-994).

Afganistan'da Emanullah Khan döneminde Sovyetlerin desteği ile başlayan solcu hareketler 1950'ye gelindiğinde faaliyetlerine resmen başlamışlardır. Mahmut Khan'ın izlediği politika neticesinde dönemin hemen tüm grupları siyasal faaliyetlerini arttırmış ve gruplar birbirlerine karşı örgütlenmeye başlamışlardır. Bilhassa Mısır'daki İslami hareketin etkisinde kalan, İslamcı olarak ifade edilebilecek gruplar bu süreçte sol örgütlere karşı hareket etmeye başlamışlardır. Afganistan'ın Sovyet işgaline karşı direniş hareketini oluşturan gruplar da yine dönemin önde gelen Afganistan'ın Müslüman Gençleri (Cevanane Müselmane Efganistan) grubu gibi bu süreçte güç kazanmaya başlamışlardır. Sağ ve sol gruplar arasında çıkan çatışmalar da Afganistan'da dönemin siyasal istikrarsızlığının ve sorunlarının önemli bir boyutunu teşkil etmiştir. Söz konusu gruplar gerçekleştirdikleri faaliyetler, gösteriler ve yayımladıkları basın organları aracılığı ile halk üzerinde etki oluşturmayı amaçlamışlardır (Salahshoor, 2013: 41).

Ülkedeki siyasal gruplar arasındaki çatışmalar ve gruplar arasındaki ilişkiler, bu süreçte yayımlanan basın organlarının önemli oranda içeriğini oluşturmuştur. Basın hem dönemin rejiminin korunması hususunda hem de rejime karşı olan çeşitli grupların muhalefet ederken başvurulan önemli bir propaganda aracı olmuştur. Basının bu süreçte öncelikli olarak salt siyasal amaçlar doğrultusunda başvurulan bir mecra olması, dönemin siyasal gelişmelerinin anlaşılmasında basına önemli bir arşiv olma özelliği sağlamaktadır. Muhalif grupların artan siyasal ve basın faaliyetleri dönemin monarşi rejimi için ciddi bir tehlike arz etmeye başlamış ve artan muhalefetin önünü kesmek için çok geçmeden 1954'te Zahir Şah'ın çıkardığı kararname ile siyasal faaliyetlere ve basına yasaklamalar getirilmiştir (İsmetullahi, 2003: 103).

Afganistan tarihi açısından önemli siyasal gelişmelerin yaşandığı 1950-1954 yılları arasında Afganistan'da basın alanındaki faaliyetleri incelendiğinde rejim taraftarı ve rejime muhalefet edenlerin yayın faaliyetleri şeklinde iki gruptan söz etmek mümkündür. Dönemin rejiminin önde gelen yayın organlarının başında Radyo Kabil ve Enis gazetesi gelmektedir. Her iki yayın organı da dönemin rejiminin resmi yayınları olarak faaliyetlerini sürdürmüşlerdir. Ayrıca dönemin rejiminin kontrolünde olan diğer yayın organlarını da Afgan Voles, Saba, Peyam'e Emruz ve Ayine gazeteleri şeklinde sıralamak mümkündür. Muhalif grupların yayın organlarının başında ise, Neda'ye Halk, Vatan ve Engar gazeteleri gelmektedir (Ergendavi, 2001: 69).

Neda'ye Halk gazetesi 1950'de basın faaliyetlerinin önünü açan yasanın ardında yayınlanmaya başlayan sol eğilimli bir gazetedir. Abdurrahman Mahmudi'nin sahibi olduğu gazetenin genel yayın yönetmenliğini ise Abdulhamid Mubariz yapmıştır (Ergendavi, 2001: 69-70). Gazetenin sahibi olan Mahmudi aynı dönem Afganistan meclisinde de seçilmiştir. Mahmudi siyasal faaliyetlerinin etkisiyle Neda'ye Halk'ın etrafında birleşen isimlerle birlikte Halk Partisi'ni kurmuş ve Neda'ye Halk gazetesi ise partinin yayın organı olma işlevini yürütmeye başlamıştır (Naderi, 2020). Dönemin muhalif grupları tarafından yayınlanan bir diğer gazete ise Cerideyi Vatan'dır. Vatan gazetesi 1950'de Mir

Gholam Muhammed Ghubar tarafından yayımlanmaya başlamıştır. Vatan'ın genel yayın yönetmenliğini ilk sayıda Mir Gholam Muhammed Ghubar üstlenmiş, daha sonra Ali Muhamed Khurush yapmıştır. Gazetenin 7. sayısından sonra ise genel yayın yönetmenliği görevini dönemin önde gelen tarihçilerinden olan Mir Muhammed Sıddık Ferheng üstlenmiştir. Afganistan meclisinde milletvekilliği görevini yürüten Mir Gholam Muhammed Ghubar, Vatan gazetesini ağırlıklı olarak meclisteki faaliyetlerini duyurmak ve propagandasını yapmak için kullanmıştır. Çok geçmeden Mir Gholam Muhammed Ghubar da sahibi olduğu gazeteyi sosyal demokrat bir çizgi benimseyen Vatan Partisi'ne dönüştürmüştür (Davidov, 2000: 120-121).

Dönemin önemli bir başka gazetesi Engar gazetesidir. 1951'de yayımlanmaya başlayan Engar, sol eğilimli bir gazetedir. Engar gazetesi yayımlandığı dönemde Azerekhsh ismiyle de tanınmıştır. Engar'da Mir Muhammed Gulam Muhammed Gubar, Abdurrahman Mahmudi, Nur Muhammed Terreki, Ahmed Ali Kehzad, Abdurrauf Bineva, Gulpaça Ulfet gibi yazar ve tarihçilerin yazılarına yer verilmiştir. 1947'de örgütlenen ve 1950'de siyasi bir parti olarak faaliyetlerini sürdüren "Uyanık Gençler Partisi"ne mensup isimler tarafından çıkarılan Engar, partinin yayın organı olarak faaliyet göstermiştir. Partinin kurucularından Feyiz Muhammed Engar'ın yayın hayatına kazandırdığı Engar, dönemin Şahlık rejimini sert ifadelerle eleştirdiği ve sosyalist propaganda yaptığı gerekçesi ile yayımlandıktan kısa bir süre sonra kapatılmıştır. Engar'ın yayınlarına son verilmesinin üzerine parti üyeleri tarafından Voles gazetesi ismiyle gazete çıkarılmaya devam edilse de bu gazete de kısa bir süre sonra kapatılmıştır (Davidov, 2000: 115-124).

Siyasal faaliyetlerin ve basın önünü açan yasa 1954'te feshedilince dönemin basın-yayın organlarının sahiplerinin aynı zamanda etkili siyasi isimler olması alınan bu kararın büyük tepki ile karşılanmasına yol açmıştır. Dönemin milletvekillerinin ve siyasi parti liderlerinin eleştirilerine yol açan fesih kararı karşısında Zahir Şah, yeni düzenlemeler için adımlar atmaya başlamıştır. 1964 yılında yapılan düzenlemeler ile "siyasi partiler ve özgür basın" kanunu çıkarılmıştır. Böylelikle basın faaliyetleri yeniden hız kazanmıştır. 1964'te yapılan düzenleme neticesinde yayın hayatına başlayan gazeteler incelendiğinde tıpkı 1950-1954 yılları arasındakine benzer bir tablo ile karşılaşmaktadır. Bu süreçte çıkarılan gazeteler de siyasal örgütlerin birer propaganda aracı olarak kullanılmaya devam etmiştir (İsmetullahi, 2003: 150). Zahir Şah döneminde gazetecilik eğitimi almaları için yurtdışına ilk kez öğrenci gönderilmiştir. Ayrıca ilk kez gazetecilik alanında eğitim veren gazetecilik bölümü de Kabil Üniversitesi Edebiyat Fakültesi'ne bağlı olarak eğitime başlamıştır (İsmetullahi, 2003: 137).

1965-1971'e kadar ki süreçte devletin kontrolü dışında özel olarak 31 gazete yayın hayatına kazandırılmıştır. Bu gazetelerin 7 tanesi dönemin siyasi partilerinin yayın organı olarak çıkarılmıştır. Bu gazeteler Halk, Perçem, Musavat,

Sedaye Evvam, Şuleyi Cavid, Afgane Millet ve İttihade Milli gazeteleridir (Keshkeki, 1996: 190).

Vahdet gazetesi, şair ve yazar olan Halilullah Halili tarafından yayın hayatına kazandırılmıştır. Halilullah Halili, Zahir Şah'ın reform girişimlerine muhalefet etmiş ve Ulusal Cephe (Cephe-yi Milli) adından siyasi bir parti kurmuştur. Vahdet gazetesi, Ulusal Cephe Partisi ile özdeşleştirilmiş ve partinin ideolojisi doğrultusunda içeriklere yer verilerek yayımlanmaya devam etmiştir. Haftada bir yayımlanan Kabil'de yayımlanan Vahdet, Kabil'e yakın illere de ulaştırılmıştır. Vahdet'in yayınları incelendiğinde haftalık haberlerle birlikte İslami içeriklere sahip makalelere yer verildiği görülmektedir (Salahshoor, 2013: 43).

İslami fikirlerin aktarıcılığını yapan yayın organlarının yanında Mao³ fikirlerin yansıtıcısı olmasıyla dikkat çeken gazete ise Şuleyi Cavid gazetesidir. Abdurrahim Mahmudi 1964'te Yeni Demokratik Parti'sini (Hizbi Demokratike Novin) kurmuş ve Mao ideolojisiyle ülkede yaymak için çeşitli faaliyetlere başlamıştır. Parti içerisindeki fikir ayrılıkları sebebiyle Yeni Demokratik Parti'den ayrılan isimlerin bir kısmı Demokratik Halk Partisi'ne geçerken bir kısmı ise Yeni Demokratik Parti'nin adını Gelişmiş Gençler Örgütü (Sazmane Cevanane Mutarakki) olarak değiştirmişlerdir. Ardından ise örgütün faaliyetlerinin duyurumunu ve propagandasını yapmak için Şuleyi Cavid gazetesini yayımlamaya başlamışlardır. Şuleyi Cavid'ye yer verilen yazılarda halkın inançları, örf ve adetlerine dikkat edilmeksizin radikal bir biçimde Mao ideolojisinin propagandasının yapılması hem halk tarafından tepki toplamış hem de dönemin rejiminin hoşnutsuzluğuna neden olmuştur. Bu sebepler dolayısıyla Şuleyi Cavid çok geçmeden yayınlarına son verilmiştir (Ferheng, 1988: 496-497; Tanin, 2006: 133).

Dönemin etnik milliyetçi olarak ifade edilebilecek yayınları arasında ise Afgane Millet gazetesi gelmektedir. 1966'nın Mart ayında Ghulam Muhammed Ferhad tarafından kurulan Afgan Sosyal Demokrat Partisi (Hizbe Afgane Sosyal Demokrat) kurulduktan sonra yayın hayatına başlayan Afgan Millet gazetesi dönemin diğer gazeteleri gibi siyasi bir örgütün yayın organı görevini yerine getirmiştir. "Büyük Afganistan" sloganı ile yayımlanan gazetede etnik milliyetçi söylemler ön plana çıkarılmıştır. Gazetenin daha sonraki yayınlarında ise komünizm düşüncesine dayanan slogan ve görüşlere yer verilmiştir. Dönemin önde gelen diğer gazeteleri ise Perçem ve Halk gazeteleridir. Demokratik Halk Partisi'nin kurucusu olan Nur Muhammed Taraki tarafından 10 Nisan 1966 tarihinde çıkarılan Halk gazetesinin genel yayın yönetmenliğini Berek Shefi üstlenmiştir. Gazetenin adı

³ Adını Mao Zedong'dan alan, Uzak Doğu toplumlarına has bir Marksizm'in pratiği şeklinde ifade edilebilen Maoizm/Maoçuluk, işçi sınıfı "enternasyonalizmi" ile sosyalist devrime giden yolu aralamaya çalışırken, aynı zamanda, dünyanın en kalabalık ülkesinin proletaryasının "refahını" gözetmek arasındaki çatışmaya yönelik bir "çözüm arayışı" şeklinde nitelendirilmiştir. Maoçu fikirlerin asgari programlarında ise, bağımsızlığın sağlanması ve feodalizmin tasfiyesi vardır (Bottomore, 2005: 399-402; Short, 2009: 562-563)

ve içeriği konusunda yaşanan fikir ayrılıkları Demokratik Halk Partisi'nin bölünmesine neden olmuştur. Demokratik Halk Partisi'nden ayrılan Babrek Karmel 1968'de Perçem adını verdiği gazeteyi yayın hayatına kazandırmış ve böylelikle Demokratik Halk Partisi'nin Halk fraksiyonu (Halki) ve Perçem fraksiyonları (Perçemi) basında ve siyasette etkinlik göstermeye başlamışlardır (Tenvir, 2000: 141-143).

Hem Halk gazetesi hem de Perçem gazetesi sıklıkla Sovyetler Birliği'nin haberlerine ve komünist düşünceye dayanan içeriklere yer vermişlerdir. Proletarya, sosyal adalet ve eşitlik konularına ilişkin pek çok yazı Afganistan'daki yerel dillere çevrilerek her iki gazetede de yer verilmiştir. 1978'e gelindiğinde Halk fraksiyonu darbe ile ülkede iktidara sahip olurken, 1979'da ise Perçem fraksiyonundan Babrek Karmel, Sovyetler Birliği'nin desteği ile iktidara getirilmiş ve böylelikle 1979'da Afganistan Sovyetler Birliği'nin işgaline uğratılmıştır (Aheng, 2010: 3-16).

Tablo 2: Zahir Khan Döneminde Yayımlanan Gazeteler

Gazete	Yayın Yönetmeni	Yayın Yeri	Yayın Yılı
Engar	Feyiz Muhammed Engar	Kabil	1950
Neda'ye Halk	Abdurrahman Mahmudi	Kabil	1950
Vatan	Mir Gulam Muhammed Gubar	Kabil	1950
Nilab	Muhammed Firuz	Kabil	1951
Voles (Merdom)	Gulepaça Ulfet	Kabil	1950
Ayine	Gulam Habib Nevabi	Kabil	1950
Etum	Muhammed Rahim Seyda	Meymene	1950
Pamir	-	Kabil	1951
Seda'ye Millet	-	Herat	1950
Peyam'e Afgan	-	Kendahar	1950
Elif Ba	-	Kendahar	1951
Jovendun	Muhammed Haşim Miyundoval	-	1947
Halk	Nur Muhammed Taraki	Kabil	1966
Perçem	Babrek Karmel	Kabil	1968
Afgane Millet	Ghulam Muhammed Ferhad	Kabil	1966
Şuleyi Cavid	Abdurrahim Mahmudi Hadi Mahmudi	Kabil	1964
Vahdet	Halilullah Halili	Kabil	1964
Meyrmen (Khanım)	Muesseseye Nesvan tarafından yayımlanmıştır	Kabil	1964
Vejmeh	Puand Abdülşekur Reşad	Kabil	1966
Peyame Vicdan	Abdulrauf Turkmeni	Kabil	1966
Voles	Gulam Muhiyuddin Tefviz	Kabil	1965
Musavat	Puand Abdurrahim El'am Abdulgani Miyvendi	Kabil	1967
Marifet	Gulam Masum Ihlas	Kabil	1967
Ehteadiyeye Beglan	-	Beglan	1965
Peyame Emruz	Gulam Nebi Khatir	-	1965
Edeb	Habibul Rahman Haleh Abdurrahim El'am Abdulresul Rehin	Kabil	1964
Karvan	Abdulhak Vale	Kabil	1969
İttihade Milli	Abdulkhakim Mojde Abdulhak Nasiri	Kabil	1970
Afgan Voles	Musa'ir Sadık Abdulkeyyum Abdurrahimzi	Kabil	1970
Perçem	Suleyman Layık Mir Ekber Heyber	Kabil	1968
Pervane	-	-	1969
Pekdikar	Şahzeman Ostangzei	-	1969
Tercüman	Ali Asger Beşir	Kabil	1969
Cebheye Milli	Barek Şefii	Kabil	1969
Hayber	Muhibbulrahman Husa	Kabil	1969
Ruzgar	Yusuf Ferend	Kabil	1970
Seba	Gulamnebi Khatir	Kabil	1969
Sedaye Evvam	Abdurrahim Ferzan Muhammed Arif Kheyfi	Kabil	1964
Komek	Muhammed Yakup Komek	Kabil	1964
Geyiz	Menaculdin Geyiz Abdulselim Kurbanı	Kabil	1964
Hedef	Abdurrahim Mehreban	Kabil	1964
Verange	Gerdiz Kültür Müdürlüğü tarafından yayımlanmıştır	Gerdiz	1963
Ker'eni	Ziraat Bakanlığı tarafından yayımlanmıştır	Kabil	1965
Lemer	Muhammed Zahir Süddik Beşir Ahmed Nesri	Kabil	1966
Afganistan Coğrafye	Abdul'ey Habibi Kabil Üniversitesi Edebiyat Fakültesi	Kabil	1966

	yayımdır		
Sayns	Kabil Üniversitesi yayınıdır	Kabil	1966
Şer'iyat	Enayetullah Şehrani	Kabil	1967
Geza	Adalet Bakanlığı yayınıdır	Kabil	1963
Kabil Times	Seyyid Şefi Rahil	Kabil	1963
Hivad	Emin Afganpur Zolmi İvad	-	1953
Seturi	-	Meymene	1953
Sirreh Miyaşed (Hilale Ahmar)	-	-	1958
Afganistan Bank	-	Kabil	-
Peyame Hak	Eminullah Alim Sekhidad Fayiz Mevlevi Beşar	-	1963
Talim u Terbiyet	-	-	1954
El Fellah	Abdul Ehed Eşreti	Kabil	1955
Aryana	Selahuddin Selçuki Ali Rezevi	-	1962
Re'na	-	Kabil	1958
Şuri	-	Kabil	1957

Kaynak: (İsmetullahi, 2003: 355-362).

Rejim Değişikliğinin Basın Faaliyetlerine Etkileri: Davut Khan Dönemi

1950'de Ulusal Demokratik Parti'yi (Hizbi Demokratike Milli) kurarak siyasi faaliyetlere başlayan Serdar Muhammed Davut Khan (Muhammed Zahir Şah'ın kuzeni) 1964'ten sonra Cumhuriyet rejimi isteğini açıkça dile getirmeye başlamıştır. 1973'te ise Muhammed Zahir Şah'ın İtalya'da olduğu dönemde sol grupların da desteğini alarak darbe ile ülke yönetimini ele geçirmiş ve Temmuz 1973'te Cumhuriyet rejiminin kurulduğunu ilan etmiştir. Böylelikle Serdar Muhammed Davut Khan Afganistan'ın ilk cumhurbaşkanı olmuştur. Davut Khan gerçekleştirdiği rejim değişikliğini "Beyaz Devrim" olarak ifade etmiştir. Rejim değişikliğinden önce siyasal tercihlerin ve düşünce özgürlüğünün önemine, demokratikleşmenin gerekliliğine sürekli olarak vurgu yapan Davut Khan, rejim değişikliğinin ardından söylemlerinin tam aksi bir yol izlemiş ve Cumhurbaşkanı olmanın yanında Milli Savunma, Dışişleri bakanlığı ve başbakanlık görevlerini de aynı anda üstelenerek tüm yetkileri kendisinde toplamıştır (Naderi, 2020).

Davut Khan ülke yönetimindeki gücünü arttırdıktan sonra önce İslami grupların siyasi faaliyetlerinin önünü kesmiş ve önde gelen liderlerini çeşitli nedenlerle hapsedmiştir. Ardından ise ülke yönetimini ele geçirirken ittifak kurduğu sol gruplara karşı baskılar uygulamaya başlamıştır. Hatta sol grupların başında gelen Demokratik Halk Partisi üyelerinin Halk ve Perçem fraksiyonları bu baskılar karşısında 1977'de birleşme kararı almışlardır. Sovyetler Birliği'nin desteğini alan sol gruplar faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. 1978'de ise Sovyetlerin desteği ile askeri bir darbe neticesinde Davut Khan öldürülmüş ve Komünist rejim ilan edilmiştir (İsmetullahi, 2003: 150-151).

Davut Khan döneminde basın alanında önemli ilkler yaşanmış olsa da iktidara gelmeden önce dile getirdiği özgür düşünce ve demokratik değerlere ilişkin söylemler basın faaliyetlerinin geliştirilmesi konusunda belirleyici olmamıştır. Aksine ülke içerisindeki farklı fikirlerin her ortamda açıkça dile getirilmesinin ulusal çıkarları olumsuz yönde etkilediği gerekçesiyle fikri faaliyetlerin devletin denetiminde olması gerektiği ileri sürülerek ifade özgürlüğü kısıtlanmaya başlanmıştır. Söz konusu görüşlerini 1977'de Afganistan'ın geleneksel meclisinin de onayladığı yeni anayasa ile pratiğe dökmüştür. Oluşturulan yeni anayasaya göre tüm iletişim

araçlarının kontrolünü devlet sağlayacaktır. Böylelikle devletin kontrolünde olmayan fikir faaliyetleri anayasayı ihlal etmek şeklinde değerlendirilmiştir. Anayasadaki değişiklik ile ülkedeki basın yayın organları devletleştirilmiş ve basının hükümetin faaliyetlerini eleştiremeyeceği bir süreç söz konusu olmuştur (Keshkeki, 1996: 190).

Davut Khan döneminde radyo yayınlarında teknik olarak önemli gelişmeler yaşanmıştır. Emanullah Khan döneminde yayına başlayan Kabil Radyosu bu dönemde tam gün yayın yapmaya başlamıştır. Bir diğer gelişme ise televizyon konusundadır. Afganistan halkı televizyon ile ilk kez Davut Khan döneminde tanışmıştır. 1978’de ilk deneme yayınları yapılmaya başlandığı televizyon yayınları çok geçmeden günde 1’er saat düzenli olarak yapılmıştır. Radyo ve televizyon kanallarının denetimi ise Kültür ve Basın-Yayın Bakanlığı’nın denetiminde olan Afganistan Radyo Televizyon Kurumu’na verilmiştir. Davut Khan döneminde radyo yayınlarında sıklıkla Davut Khan’ın icraatlarına ve devletin faaliyetlerine yer verilmiştir. Ayrıca Hint ve Afgan müziği programlarına ve çocuklara yönelik masal programlarına da yer verilmiştir (Gubar, 1973; Tenvir, 2000: 239-240).

Yazılı basındaki gelişmelere bakıldığında, ulusal anlamda yayın yapan basın organlarının sayısının sınırlı olduğu görülmektedir. Nadir Khan döneminde devletin yayın organı haline gelen Enis gazetesi günlük olarak basılmaya devam etmiştir (Huseyinzade, 1998: 6-15). Dönemin önde gelen bir diğer gazetesi ise Burhan gazetesidir. Davut Khan’ın iktidarı döneminde yayımlanmaya başlayan Burhan, haftada bir aralıklarla yayımlanmıştır. Davut Khan’ın kendi faaliyetlerinin duyurusunu yapmak için haftada bir yayımlanmaya başladığı yerel gazetelerin sayısı giderek artmaya başlamıştır.

Bu gazeteler yerel basın organları olmalarına rağmen merkezi hükümetin icraatlarına yoğun olarak yer vermiş ve merkezi hükümetin propaganda aracı olarak kullanılmışlardır. Dönemin yerel basınında ön plana çıkan gazeteler arasında Cumhuriyet, Kunduz, Faryap, Ruznameye Dide, Heftenameye Sistan, Heftenameye Atefe, Mecelleye Avaz, Manameye Bekhan ve Bedan, Mananmeye Felklur, Fesnameye Belkh, Fesnameye Rahnemayi, Fesnameye Kabil, Fesnameye Kendahar ve Cerideye İlmend gelmektedir. Davut Khan döneminde ayrıca ilk kez Peştuca ve Farsça’nın dışında yerel dillerde yazılan haber ve yazılara bu gazetelerde yer verilmeye başlanmıştır. Kabil Times ise 1963’te yayımlanmaya başlayan ilk İngilizce gazetedir (Naderi, 2020).

Demokratik Halk Cumhuriyeti Dönemi’nde Basın

Ordu üzerinde diğer pek çok alanda nüfuz sahibi olan Demokratik Halk Partisi Nisan 1978’de Davut Khan yönetimine darbe ile son vermiş ve Demokratik Halk Partisi dönemini başlatmıştır. Askeri kanadın Halk fraksiyonuna yakın olması ve desteklemesiyle hükümeti kurma yetkisi Halk tarafına verilmiş ve Perçem ekibi saf dışı bırakılmıştır.

Halk fraksiyonu iktidara geldiği günden itibaren radikal bir sol propaganda sürdürerek halkın tepkisini toplamıştır. Dönemin radyo ve televizyon yayınlarında Sovyetler Birliği’ni öven, program ve haberlere yer verilmiştir. Gelenek ve değerleri dışlayan politikalara karşı halk ayaklanmaya başlamış ve kısa sürede bu ayaklanmalar şiddet ile bastırılmıştır. Tüm siyasi faaliyetler yasaklanmış ve Demokratik Halk Partisi ülkenin tek partisi olarak varlığını devam ettirmiştir. İktidardaki sol grubun liderleri arasında çıkan rekabet artarken ve halkın yönetime karşı duyduğu hoşnutsuzluklar da giderek şiddetlenmiştir. Giderek artan halk ayaklanmalarının ardından Afganistan ordusuna mensup çok sayıda asker İslamcı grupların safına geçmeye başlamıştır (Gubar, 1973: 270-271).

Siyasal faaliyetlerin “anayasa ihlali” sayıldığı bu dönemde Afganistan basını da tamamen devletin tekelinde olmuştur. Sovyetler Birliği’nin teknik destekleri ile radyo yayınları günde 16 saate çıkarılmış ve Sovyet vericileri ile radyo yayınları ülke geneline yayılmıştır. Ülkenin tek televizyon kanalı olan devlet televizyonunun yayınları ise günde 6 saat yayın yapmaya başlamıştır. Ayrıca her il yerel televizyon vericileri kurulmuş ve Kabil’den yapılan yayınların diğer şehirlere ulaştırılması mümkün hale gelmiştir (Ferheng, 1988: 933; Salahshoor, 2013: 56).

Basın organlarının kontrolünün devletin elinde olması ve yayın içeriklerine duyulan güvensizlik halkı BBC, Amerikan Sesi ve DW gibi yabancı ülke radyolarını dinlemeye sevk etmiştir. Bu dönemde kontrolünün yine devletin elinde olduğu birçok yeni gazete de yayımlanmaya başlamıştır. Yayımlanan bu gazetelerin hemen hepsinde merkezi yönetimin ve Komünizmin propagandası yapılmıştır. Hakikate İnkılabı Sevr gazetesi bu gazetelerin başında gelmektedir. Günlük olarak yayımlanan Hakikate İnkılabı Sevr gazetesi Afganistan Demokratik Halk Cumhuriyeti’nin haber bülteni şeklindeki içerikten mütevellittir (Aheng, 2010: 3-16).

Haftada bir yayımlanan Milliyethaye Berader gazetesi ise Afganistan’da yaşayan etnik grupların dillerine çevrilen haber ve makalelere yer vermesiyle dönemin önemli yayınları arasındadır. 1978’de Kültür Bakanlığı bünyesinde kurulan Emir Alishir Nevayi Kültür Birliği bünyesinde ise Yıldız ve Güreş dergileri yayımlanmaya başlanmıştır. Türkmençe ve Özbekçe yayın yapan Yıldız, daha sonra tamamen Özbekçe dilinde yayınlarına devam etmiştir. Güreş ise tamamen Türkmençe yayınlar ile aylık olarak neşredilmiştir. Cerideyi Kar, Dehgan, Hakikate Serbaz gibi gazeteler de dönemin günlük olarak neşredilen yayınları arasındadır (Salahshoor, 2013: 57).

Sovyet İşgali Dönemi’nde Basın

Demokratik Halk Partisi döneminde iktidardaki sol grup liderleri arasındaki rekabette Nur Muhammed Taraki Sovyetler Birliği’nin desteği ile iktidarını korurken, Hafizullah Emin ise orduya nüfuz ederek gücünü arttırmaya başlamıştır. 1979’da ise gizli bir askeri darbe ile Nur

Muhammed Taraki'nin yerine Hafızullah Emin kendisini Cumhurbaşkanı ve Başbakan olarak ilan etmiştir. Hafızullah Emin'in başına geçtiği hükümete karşı halk ayaklanmasının giderek artması, İslamcı grupların güç kazanmaya başlaması dönemin rejiminin hamisi olan Sovyetleri tedirgin etmeye başlamıştır. Ülkede giderek yayılan direniş hareketinin önünü kesmek için Hafızullah Emin'in de desteği ile Sovyetler Ekim 1979'da Afganistan'ın birçok bölgesine operasyonlar düzenlenmiş ve Sovyet askerleri konuşlanmışlardır. Dönemin hükümeti olan Demokratik Halk Partisi'nin Halk fraksiyonun direnişçi gruplar konusunda Pakistan ve Arap ülkeleri ile gerçekleştirdiği görüşmelere Sovyetler Birliği'nin tepkisini çekmiş ve kısa süre sonra Hafızullah Emin'i öldürülerek yerine Halk fraksiyonuna karşı Perçem fraksiyonunun temsilcisi Babrak Karmel getirilerek Afganistan'da Sovyetler Birliği işgali resmen başlamıştır (Gubar, 1973: 225-230).

Sovyet işgalinin devam ettiği 1979-1989 yılları arasında Afganistan'da basın alanındaki faaliyetler incelendiğinde herhangi bir yeniliğin söz konusu olmadığı görülmektedir. Sovyet işgali döneminde Halk fraksiyonunun iktidarı döneminde yayımlanmaya başlayan Hakikate İnkılabe Sevr gazetesinin yayınlarına son verilmiştir. Bu dönemde yayın hayatına başlayan Cevanane Emruz ve Sabaon adındaki iki kültür dergisi ön plana çıkmaktadır. Cevanane Emruz gençlere hitap eden içerikler ile okuyucuya sunulurken, Sabaon ise ağırlıklı olarak kültür ve edebiyat konularının yer verildiği yetişkinlere hitap eden içeriği ile yayınlarını sürdürmüştür. Cevanane Emruz'da ise Sovyet ve Hint artistlere dair haberlerin sıklıkla yer verildiği magazin dergisi niteliği taşımıştır (Salahshoor, 2013: 60).

Basının bu dönemde rejimin icraat ve faaliyetlerinin yer verildiği basın organları ve direnişçiler tarafından sürdürülen basın faaliyetleri şeklinde iki kutup halinde konumlanmıştır. Rejime ait yayın organları Afganistan'daki Sovyet işgalini meşrulaştırmak için çeşitli propaganda görevleri üstlenirken, Pakistan'da konuşlanan direnişçi gruplara ait yayın organları ise Afgan halkını direnişe teşvik etmek ve kendi faaliyet ve görüşlerinin propagandasını yapmak için kullanılmışlardır. Pakistan'da faaliyetlerini sürdüren direnişçi gruplar haftalık ve aylık olarak çeşitli dergiler ve bültenler yayımlarken aynı zamanda Pakistan'ın kendilerine tahsis ettiği radyo kanalları aracılığıyla da basın faaliyetlerini devam ettirmişlerdir. Merkezi yönetim ise Sovyetler Birliği'nin uydusu aracılığı ile televizyon ve radyo yayınlarını ülke geneline yaymaya devam etmiştir. Gerçekleştirilen televizyon ve radyo yayınlarında yoğun olarak rejimin faaliyetlerinin ve Sovyetlerin askeri başarılarının yer verildiği haberler ve Sovyet propagandasının yapıldığı filmler aktarılmıştır. Ayrıca direnişçilerin faaliyetlerinin sonuçsuz kalacağı görüşü ön plana çıkarılarak, halkın direnişçilere desteğinin önüne geçilmesi amaçlanmıştır (Feheng, 1988: 944; Salahshoor, 2013: 59-61).

İşgal Sonrası Dönemden Taliban Rejimine: Basın Faaliyetleri

Nisan 1985'te Sovyetlerin başına geçen Mihail Gorbaçov'un Afganistan'dan çekilme yönündeki görüşlerinin gündeme gelmesinin ardından Babrak Karmel'in ülkedeki direnişçi

gruplara karşı tutumu değişmeye başlamıştır. Karmel Sovyetler ile gerçekleştirdiği görüşmelerin ardından "ulusal barış"tan söz etmeye başlamış ve direnişçileri ise "küskün kardeşler" şeklinde tanımlamıştır. Karmel'in bu adımları sonuç vermemiş ve direnişçiler faaliyetlerine devam etmişlerdir. Moskova yönetimi bu durumu değiştirmek için bu kez Karmel'in yerine Demokratik Halk Partisi mensuplarından olan Karmel'e nisbeten halkın nezdinde daha olumlu bir imaja sahip olan istihbarat başkanlığı yapan Dr. Necibullah'ı partinin başına getirmiştir. 1987'de ise Afganistan'ın geleneksel meclisinin kararıyla Necibullah devlet başkanı olmuştur. Dr. Necibullah 1987-1992 yılları arasında iktidarda kaldığı süre boyunca Sovyetlerin lanse ettiği "ulusal barış" politikasını sürdürmüştür (Salahshoor, 2013: 61).

Necibullah Hükümeti döneminde basın faaliyetlerinde ciddi bir değişiklik olmamakla birlikte bu dönemde yayımlanan dergi ve gazetelerde mizah konularına yer verilmeye başlanmıştır. Söz konusu mizah da yine siyasal içerikli mesajlar verme gayesinde olmuştur. Yine bu süreçte rejim tarafından ülkenin resmi televizyon kanalında İslami direniş aleyhine yer verilen habere sinema filmleri de eklenmiştir. Özellikle Sabori Serbaz (Asker Sabor) filminde rejime bağlı askerin vatansever olduğu görüşünün ön plana çıkarıldığı buna karşın direnişçi grupların faaliyetlerinin ise ülkeye zarar verdiği teması işlenmiştir. Dönemin gazetelerinin birinci sayfalarının üst köşesinde ise daima Necibullah'tan alıntılar yapılarak yer verilmiştir. Direnişçi grupların yayın faaliyetleri incelendiğinde dönemin rejiminden farklı bir iletişim stratejisi izledikleri görülmektedir. Direnişçiler rejime karşı düzenledikleri operasyonlardan "başarılı" sonuçlar elde ettikleri görüntüleri çoğaltarak kamuoyuna aktarmışlardır. Direnişçi gruplar yayımladıkları gazete ve dergilerde rejimin direnişçilere yönelik işkence görüntüleri ve belgeleri sıklıkla yer verilirken Necibullah Hükümetinin "ulusal barış" söylemleri ise karikatürize edilerek Necibullah'ın "Rus kölesi" olduğu iddiaları savunulmuştur. İslami direnişçiler karşısında 1992'ye kadar iktidarda kalan Necibullah Hükümeti, General Abdurraşid Dostum'un önde gelen direnişçi isimlerden Ahmet Şah Mesud ile kurduğu işbirliği neticesinde gerçekleştirilen askeri darbe ile son bulmuştur. Ülke yönetimini ele geçiren İslami gruplar arasında bu süreçle birlikte iktidar mücadelesi başlamıştır (Salahshoor, 2013: 63-64).

Komünist rejimin yıkılmasının ardından direnişçi gruplar arasında başlayan mücadele basın faaliyetlerini de olumsuz yönde etkilemiş ve bu süreçte Kabil'de herhangi bir basın faaliyeti söz konusu olmamıştır. Pakistan'ın direnişçi gruplara sağladığı radyo yayını da durdurulmuştur. Ülkenin kuzeyinde otorite kuran grupların çıkardığı Nedaye İslam ve Cünbesh gazeteleri bu süreçte yayımlanan basın organlarındandır. Ayrıca Esedullah Velvalici yönetiminde yayımlanan Endişe dergisi ise bu dönemde çıkarılan ilk özel düşünce dergisidir. 1994'te çeşitli bölgelerde otoritesini sağlamaya başlayan Taliban dönemiyle birlikte ise ülke içerisindeki tüm basın-yayın faaliyetleri denetim altına alınmıştır.

SONUÇ

Afganistan’da basın tarihsel gelişimi incelendiğinde basının doğuşunda iki önemli isim ön plana çıkmaktadır. Söz konusu isimler, Osmanlı topraklarında eğitim alan ve daha sonra Afganistan’a dönerek çeşitli fikir akımlarını başlatan Seyyid Cemâleddin Efgani ve Mahmut Terzi’dir. Mahmut Terzi, Sırac’ul Akhbar ve Sırac’ul Etfal gibi Afganistan’da basının temellerini oluşturan yayınlar neşretmiştir. Terzi’nin yayıncılık faaliyetlerine tıpkı Cemalüddin Afgani’nin faaliyetleri gibi sömürgeci İngiliz karşıtlığı nedeniyle son verilmiştir.

Afganistan’da fikir hareketleri ve doğrudan ilişkili olduğu basın faaliyetleri, monarşi yönetimlerinde İngiliz etkisinde baskı altında tutulurken, Emanullah Khan dönemiyle birlikte bağımsızlık kazanılmış ve bunun etkileri basın alanında da kendini göstermiştir. İlk anayasanın hazırlanmasının ardından yeni gazeteler yayın hayatına kazandırılmış ve basın alanında kısmi de olsa bir özgürleşme görülmeye başlamıştır. Emanullah Khan döneminde Muhiyuldin Enis, gazetecilik alanında ön plana çıkan bir isimdir. Muhiyuldin Enis Afganistan’da ilk özel gazete olan Enis gazetesini yayımlatmaya başlamış, daha sonraki süreçte de çeşitli gazetelerin yayınlanmasında önemli roller üstlenmiştir. Daha sonra iktidara gelen Nadir Khan döneminde de basın alanında benzer sınırlama ve sansürler devam ettirilmiştir.

1950’de çıkarılan basın-yayın yasası ile Afganistan’da basın tarihi açısından önemli gelişmeler yaşanmıştır. Elliden fazla yeni gazete ve dergi bu süreçte yayın hayatına başlamıştır. Bu dönemde çıkarılan gazeteler incelendiğinde ağırlıklı olarak dönemin siyasal örgütlerinin resmi yayın organı oldukları görülmektedir. Davut Khan’ın 1973’te iktidara gelmesinin ardından basın organları yeniden devletin kontrolüne geçmiş ve 1978’de Sovyetlerin himayesinde kurulan komünist ideolojiye sahip rejim döneminde de basın alanındaki kısıtlamalar devam ettirilmiştir. Sovyet işgali süresince ise dönemin rejimi kendi propagandasını yapmak ve meşruluğunu sağlamak için basın organlarını kullanırken, direnişçi gruplar da Afganistan içinde ve Afganistan dışında kendi yayın organları aracılığıyla taşıdıkları ideolojiyi halka aktarmaya çalışmışlardır.

KAYNAKÇA

- Aheng, M. K. (2010). Mumeyyizad Khas ve Muhtevaye Şems'ul Nehar (Nukhostin Neshriyeye Afganistan). *Mecelleye Elmiye Daneshkedeye Journalism*, 3-16.
- Bass, A. (2001). *Journalism In Afghanistan: Getting Better But Still A Long Way To Go*. J. Source: <https://j-source.ca/article/journalism-in-afghanistan-getting-better-but-still-a-long-way-to-go/> adresinden alındı
- Bottomore, T. (2005). *Marksist Düşünce Sözlüğü*. İstanbul: İletişim Yayınları.
- Davidov, A. D. (2000). *Afganistan: Mesayele Ceng ve Sulh*. (A. Ariyanfer, Çev.) Pişaver: Bitā.
- Doletabadi, B. A. (1992). *Shenasnameye Ezab ve Ceryanate Siyasi Afganistan*. Kum : İrfan .
- Ensari, F. (2002). *Tevvulate Siyasi ve İctimaiye Afganistan (1880-1933)*. Tahran : İntişarate Vezarete Umure Kharici .
- Ergendavi, A. (2001). *Tarikhe Shefayi Afganistan (1900-1992)*. Tahran.
- Ferhadi, R. (1977). *Mecmuaye Megalat Mehmude Terzi Der Sırac'ul Ekhbare Afganiye 1290-1297*. Kabil : Beheggi .
- Ferheng, M. S. (1988). *Afganistan Der Penç Gerne Akhir*. Pişaver : Ariyana.
- Gubar, M. G. (1973). *Afganistan Der Mesire Tarikh* (Cilt 2). Kabil: Neşre İnkılab.
- Hakbin, H. (2009). Afgan Modernleşmesin'de Mahmut Tarzi'nin Rolü ve Türkiye İle İlişkisi . *Afgan Modernleşmesin'de Mahmut Tarzi'nin Rolü ve Türkiye İle İlişkisi* . Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi .
- Hayri, A. (1990). Pejoeshi Peramuna Mefume Novine Azadi Ez Didgah Parsi Zebanane Afganistan. *Fesnameye Mutalaate Tarikhi* , 3-21.
- Huseyinzade, B. A. (1998). Enis ve Yarane U: Negayi Be Sheklgiriye Ruznameye Enis. *Fesnameye Dorre Deri*, 6-15.
- Huseyinzade, B. A. (2020, 06 03). *Bish Ez Sed u Si Sal Ruznamenigari Der Afganistan*. BBC Persian: bbc.com/persian/afghanistan/stroy/2007/05/070502 adresinden alındı
- İsmetullahi, M. H. (2003). *Nizame Metbuate Afganistan (Diruz, Emruz, Ferda)*. Tahran: Bikeran.
- Keshkeki, S. (1996). *Dehheye Ganune Esasi, Gafletzedegiye Afganha ve Forsettelebiye Rusha*. Pakistan: Merkeze Neshriyatiye Mivend.
- Naderi, P. (2020, 6 10). *Pehdayi Metbuat Der Afganistan*. www.partawnaderi.com: <http://www.partawnaderi.com/Cheegoonagirasana/2.html> adresinden alındı
- Nazimi, L. (1980). *Edebiyate Muasire Farsiye Deri Der Afganistan*. Kabil: Afganistan Kalni.
- Özkan, H., ve Rigiderakhshan, M. (2019). İran'da Basının Doğuşu ve Gazeteler. *Erciyes İletişim Dergisi*, 975-994.
- Özmen, S. (2017). Bir Afgan Aydın Olan Mahmud Tarzi Han'ın Türk-Afgan İlişkilerine Etkileri . *Route Educational and Social Science Journal*, 33-42.
- Rehin, A. (2008). *Tarikhe Metbuate Afganistan* . Kabil: Şuraye Ferhengiye Afganistan.
- Salahshoor, K. (2013). 11 Eylül Sonrası Afganistan'da Basın Özgürlüğü: Kabil'de Medya Çalışanları İle Görgül Bir Araştırma . *11 Eylül Sonrası Afganistan'da Basın Özgürlüğü: Kabil'de Medya Çalışanları İle Görgül Bir Araştırma* . Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi.
- Seham, N. (1988). *Mahmud Terzi* (Cilt 1). Kabil: İntişarate Kometeye Dovletiyete Teb ve Neşr.
- Short, P. (2009). *Mao Zedung: Bir Yaşam*. (Y. Alogan, Çev.) İstanbul: İthaki Yayınevi.
- Tanin, Z. (2006). *Afganistan Der Gerne Bistom*. Kabil.
- Tenvir, M. H. (2000). *Tarikhe ve Ruznamenegariye Afganistan*. Ahlend: Enstitüye Tegigat ve Bassaziye Afganistan .
- Toker, H. (2007). *Peştu Dili*. İstanbul: TDV İslam Ansiklopedisi.
- Vezarete Adliye. (2003). *Gevanine Esasiye Afganistan*.

EXTENDED ABSTRACT

Afghanistan has been under the influence of different states in different periods of its history due to its geopolitical location. Afghanistan, which was attacked by the British in the first half of the 19th century, faced a second attack as a result of its neighbor Russia's beginning to see the British as a threat. In Afghanistan, where the British dominated for a long time, independence was achieved in 1919 with the struggle of Shah Amanullah Khan.

During the period from 1928 to 1973, the country was governed by the monarchy system in Afghanistan, where various popular uprisings and power changes were experienced. In 1973, Mohammed Davut Khan put an end to the monarchy regime and declared a Republic. In 1978, there was a coup against the political power first and then in 1979 the invasion of the Soviet Union. During the 10-year occupation, conflicts between the resistance groups in Afghanistan and the communist regime continued. Since 1994, the group that emerged as the Taliban has taken over 90 percent of Afghanistan. Following the attacks on the World Trade Center and Pentagon on September 11, 2001, international military operations were organized against the Taliban, and a provisional government was established in Afghanistan.

In Afghanistan, which has a political history of rapid changes, media activities have also been affected by the political processes in almost every period. Press activities led by Sayed Jamalodin Afghan and Mahmud Terzi started in the second half of the 19th century. In the previous period, this need was tried to be met with Persian newspapers published in India, which is in the British colony. The propaganda of the British in the newspapers continue to be published in India has been tried to legitimize their presence in the region. The first newspaper to be published in Afghanistan, as in many other countries, was under the control of the regime of the period, with a state enterprise.

In 1868, when Seyid Cemalüddin Afghani returned to Afghanistan, there was Mohammed Azam Khan, who came to power with the support of the British. Seyid Cemalüddin Afghani, who studied in other Ottoman cities, especially in Istanbul, was influenced by the Islamic thought movements that started in the Ottoman geography and when he returned to Afghanistan, he came to Kabul and carried out various activities. When Afghani returned to Kabul, he penetrated Mohammed Azam Khan's surroundings, influencing the young people in the palace and names close to Azam Khan. The Afghani, whose influence around the palace gradually increased, was later tried to be deported because he was engaged in political activities and working against the British. However, the decision taken after Emir Shirali Khan came to power was not implemented. Although the relations between Emir Shirali Khan and Sayed Jamalodin Afghan continued well in the first place, the Afghani was deported as a result of the pressure of the British. Afghani, who decided to publish a newspaper with the approval of Emir Shirali Khan during his stay in Afghanistan, thus started his journalism activities in Afghanistan. Shams'ul Nehar, which started to be published in Persian in 1873, was published in the state printing house. Shams'ul Nehar was used in the transfer of the developments in the palace to the public. There are various opinions regarding the publication process of the newspaper. It was stated that Emir Shirali Khan's proposal was given by Sayed Jamalodin Afghan and because the newspaper in question would contribute to the development of Afghanistan in social and cultural fields, the newspaper was approved for publication.

In this study, the historical development process of the press/newspapers that mediated the dissemination of political and cultural ideas that started in Afghanistan in the 19th century is discussed. While the newspapers published in Afghanistan were determined by the literature review, the political and social processes in which these newspapers were published were also emphasized. Because there was a direct relationship between the purpose of publishing newspapers and the political and cultural developments of the period. In this context, newspapers published in Afghanistan have been grouped among themselves, taking into account the period they were published.

Since the publication of the first newspaper in Afghanistan, a certain idea and purpose have been brought to the fore in almost every publication published. Journalism activities that started under the British colony continued under the control of the regime of the period after national independence was achieved. Although the press activities started to be liberalized after the first constitutional work prepared in the reign of Amanullah Khan, during the period when Nadir Khan (1929-1933) took office, press activities were banned again. After a period of ups and downs in terms of the press in which restrictions continued, media activities were revived with the "Press-Broadcasting and Political Parties" law enacted by the Afghanistan parliament in the 1950s. It is understood that most of the publications of the period in Afghanistan, especially after the aforementioned press-broadcasting law, were mass media tools used in the propaganda processes of political organizations. After 1950, there was a close relationship between political activities and press activities.

During the period when Zahir Khan was under the state administration, various liberalization and restrictions were applied in the field of the press. In the period of Davut Khan, which started in 1973, the press was completely taken under control and nationalized. During the communist regime that came to power in 1978 and the Soviet occupation, the restrictions on the press were continued, and this situation caused the anti-regime resistance groups to start various political and media activities both inside and outside Afghanistan. During the aforementioned period, newspapers published in Afghanistan were published as two opposite poles, and there was no legal regulation regarding the press. Conflicts between different ideological groups continued in the same way in the field of the press.

After the collapse of the communist regime, the struggle between the resistance groups negatively affected the activities of the press, and there was no press activity in Kabul during this period. Pakistan's radio broadcasting to resistance groups was also stopped. Nedaye Islam and Cünbesh newspapers published by the groups that established authority in the north of the country were among the media organs published during this period. Also, Endişe magazine, published in the Esedullah Velvalici method, was the first private thought journal published in this period. With the Taliban period, which started to gain its authority in various regions in 1994, all the press and broadcasting activities in the country were taken under control.

BİRİNCİ DÜNYA SAVAŞI'NDA İRAN'DA RUSYA DESTEKLİ NASTURİ OLAYLARI VE OSMANLI DEVLETİ (1914-1917)

Kamuran KARABALIK^{1*}

¹Bülent Ecevit Üniversitesi Fen Edebiyat Fakültesi Tarih Bölümü

*kamurankbalik@gmail.com

⁺ORCID: 0000-0003-4703-8412

Öz- XIX. yüzyıldan itibaren İran'ın zayıflamasıyla birlikte Urmiye ve Salmas civarında yaşayan Nasturiler, batılı misyonerlerin tahrikleri sonucu bölgede önemli bir sorun haline gelmeye başladılar. Özellikle İngiltere ve Rusya devletlerinin bağımsızlık vaatlerine karşılık İran'daki Nasturiler, bu devletlerle birlikte hareket etmeye başladılar. Birinci Dünya Savaşı'nın adım adım yaklaştığı yıllarda da özellikle Rusya ile ilişkilerini sürdüren bu halk, Rusya'nın İran'daki siyasi ve iktisadi faaliyetlerinden sonra Rus koruyuculuğu altına girmek istediler. İran'ı bölen 1907 Rus-İngiliz Antlaşması'ndan sonra da İran topraklarını işgal etmeye başlayan Rusya, burada yaşayan Nasturiler arasındaki faaliyetlerini daha da artırdı. Osmanlı Devleti ise Hakkâri'deki Nasturilerle, İran'daki Nasturilerin iletişim halinde olmalarından dolayı bazı önlemler alma ihtiyacı hissetti. Nitekim Osmanlı topraklarında yaşayan Nasturilerin Ruslara meylini azaltmak için onlara silah yardımı ve vergi indirimi gibi vaatlerde bulundu. Fakat Nasturiler, Ruslarla ittifak yaparak Birinci Dünya Savaşı'nda İtilaf devletlerini destekleme kararı aldıktan sonra İran'daki Nasturiler, bölgede yaşayan Müslüman halka karşı çetin bir mücadele içerisine girdiler. Hakkâri ve civarında yaşayan Nasturilerin de İran topraklarına göç etmeleriyle İran'daki sorunlar daha da arttı. Nitekim İran Nasturileri, Rusların ve Ermenilerin de desteğini alarak bölgedeki Müslüman halkı topraklarından sürmeye başladılar. Bu olaylar neticesinde Osmanlı Devleti, 5 Kasım 1914 tarihinde harekâta geçti. Osmanlı birliklerinin İran topraklarına girmesiyle buradaki Nasturiler, yerlerini terk etmeye başladılar. Rusların desteği ile bir süre sonra tekrar yerlerine dönen Nasturiler, uzun süre bölgede sorun yaratmaya devam ettiler.

Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı sırasında Rusya'nın yanında yer alan Nasturilerin İran'da sebep oldukları olaylar ve bu olaylara karşı Osmanlı Devleti'nin tutumunu kaynaklar ışığında ortaya koymaktır.

Anahtar Kelimeler- Birinci Dünya Savaşı, İran, Rusya, Nasturiler, Ermeniler, Urmiye, Salmas, Osmanlı Devleti.

RUSSIA-BACKED NESTORIAN EVENTS IN IRAN DURING THE FIRST WORLD WAR AND THE ATTITUDE OF THE OTTOMAN EMPIRE (1914-1917)

Abstract – As Iran weakened as of the 19th century, the Nestorians living around Urmia and Salmas started to become an important problem in the region as a result of the provocations of western missionaries. The Nestorians in Iran began to act together with Britain and Russia due to the independence promises of these states. In the years when the First World War was approaching, they continued their relations with Russia and wanted to be under Russian protection after Russia's political and economic activities in Iran. Russia started to occupy Iranian lands after the Anglo-Russian Convention of 1907, which divided Iran, and further increased its activities among the Nestorians living there. The Ottoman Empire felt the need to take some precautions due to the communication between the Nestorians in Hakkari and the Nestorians in Iran. As a matter of fact, the Ottoman Empire made the Nestorians living on Ottoman lands some promises such as arms aid and tax reductions in order to reduce their inclination towards the Russians. However, as the Nestorians decided to support the Entente powers in the First World War by allying with the Russians, the Nestorians in Iran engaged in a fierce struggle against the Muslim people living in the region. Problems in Iran increased more as the Nestorians living in and around Hakkari moved to Iranian lands. The Nestorians, with the support of the Russians and Armenians, began to expel the Muslim people in the region from their lands. The Ottoman Empire took action as a result of these events on the 5th of November 1914. With the Ottoman troops going into Iran, the Nestorians living there began to leave their places. After a while, they returned with the support of the Russians and continued to cause problems in the region for a long time.

In this regard, the aim of this study is to examine the events caused by the Nestorians who were with Russia during the First World War in Iran and the Ottoman Empire's attitude in the face of those events in light of relevant sources.

Keywords – First World War, Iran, Russia, Nestorians, Armenians, Urmia, Salmas, Ottoman Empire.

GİRİŞ

Tarihi süreç içerisinde Hakkâri ve Urmiye çevresindeki bölgede yaşayan Nasturilerin¹, yaşadıkları bu bölge 1262'de İlhanlıların, 1349'da Karakoyunluların, 1387'de Timur'un hâkimiyeti altına girdikten sonra, 1468'de Akkoyunluların hâkimiyetine girmiştir. (Yonan 1999: 609; Yılmaz 2013: 999-1000). Daha sonra bu bölgeler, Safevilerin (1501-1772) eline geçti. Safevi Devleti ile Osmanlı Devleti arasındaki sınır uzun süre belirlenemese de Urmiye gölü ile bu gölün batısındaki bölge Safevilerin elindeydi. 1590'da yapılan bir antlaşma ile bu bölge Osmanlıların eline geçtiyse de 1615'te Safeviler bu bölgeyi geri aldılar. Burası aynı zamanda Kürt aşiretlerinin bu belirsizliklerden faydalanarak sınırı geçtikleri ve böylece belirsizliğin uzun süre devam ettiği bir bölge oldu. (Yonan 1999: 61)

XIX. yüzyıla gelindiğinde Nasturiler, Güneydoğu Anadolu (Hakkâri), Kuzey Irak (Musul) ve İran'ın kuzey batısı (Urmiye) arasındaki dağlık sınır bölgesinde Müslüman topluluklar içerisinde, dağınık zümreler halinde başka bir ifade ile göçebe ve yerleşik olmak üzere iki kısma ayrılmış bir biçimde yaşıyorlardı. Göçebeler Hakkâri bölgesini, yerleşik hayatı benimseyenler ise İran'ın kuzeybatısındaki verimli tarım alanlarını tercih etmişlerdi. Esasen Osmanlı ve İran devletleri sınırlarında kalabalık bir kitle olarak görülmemiş olan Nasturiler, öteki Ortodoks olmayan gruplar gibi Ermeni milleti içinde sınıflandırılmışlardı². Yani Nasturiler, hem Osmanlı hem de İran idaresi tarafından sayılarının azlığı nedeniyle bir millet olarak tanınmıyorlardı. (İran Azerbaycanı Tedkik Raporu: 1927: 58)

İran'daki Nasturiler, Urmiye ve Salmas çevresi ile Tebriz, (İran Azerbaycanı Tedkik Raporu: 1927: 58) Salduz, Tergavar, Mergavar civarlarında meskûndular. (Albayrak 1997: 148) Söz konusu dönemde İran genelinde Nasturi nüfusunun 200.000 dolaylarında olduğu tahmin edilmektedir. (Blaga 1997: 345) Buna göre; yoğun olarak yaşadıkları Urmiye mıntıkasında tahmini 12.000, Salmas'ta 1500, Tebriz'de 2.000 civarında idiler. Muhtelif kiliselere bağlı

¹Nasturilik, dini tartışmalar ve mezhepsel görüş farklılıkları sonucu ortaya çıkmıştır. Hristiyanlığın Antakya'da yayılmasından sonra oradaki Hristiyanlar kendilerini putperest Aramilerden farklı göstermek için kendilerine "Süryani" Suriyeli anlamına gelen bir isim vermişlerdir. Bundan sonra Antakya Kilisesi kurulduktan sonra Süryaniler, misyonerlik faaliyetlerine başlamışlardır. Antakya Süryani kilisesinde daha sonra başlayan teolojik tartışmalar da ilk ayrılık yaşanmıştır. Nasturilik ismini veren Nestorius, Patrik olduktan sonra Hz. İsa ile ilgili fikirleri kilise tarafından tepki çekmiş ve 431 yılında toplanan Efes konsilinde görüşleri din dışı ilan edilmiştir. Düşünceleri din dışı ilan edildikten sonra Nestorius, önce Libya'ya oradan da Mısır'a sürülmüştür. Ölümüyle birlikte de Nastur'un görüşleri Mezopotamya ve İran başta olmak üzere iç Asya ve Çin'e kadar yayılma imkânı bulmuştur. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Özdemir 2017: 19-20; Every, 2005; Albayrak, 1997)

² Nasturiler, merkezi Hakkari yakınlarındaki Koçanis köyü olan Doğu Süryani Kilisesi Patrikliği, Merkezi Mardin'de olan Süryani Kadim Patrikliği'ne bağlı olarak Ermeni Milleti Patriği tarafından İstanbul'da temsil edilmekteydi. Osmanlı idari yapılanması içinde Fatih Sultan Mehmet tarafından Ermeni Patrikliği oluşturulduktan sonra imparatorluk içerisindeki diğer Hristiyan gruplar gibi Nasturiler de Ermeni Patrikliği tarafından temsil edilmeye başlanmıştır. (Özdemir, 2017: 90) Nasturilerin, gerek sayılarının azlığı ve gerekse dağlık bir bölgede kapalı bir toplum şeklinde yaşamaları gibi nedenlerle Osmanlı idaresi tarafından çok fazla dikkate alınmamışlardır. Nasturi Patriği, daha çok vergiden sorumlu bir lider olarak görülmüştür. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Özdemir 2014: 47) Nasturiler, misyonerlik faaliyetlerinden dolayı Ermeni Patrikliğinden ayrılmak isteseler de bu talepleri hiçbir zaman kabul görmemiştir. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Güllü, 2018: 227-230)

olan bu halk, zamanla çoğunluğu Amerikalıların etkisiyle Protestanlığı kabul ettiler. (Smirnoff 1928: 53)

Nasturilerin İran'da sorun yaratmaya başlamaları, XIX. yüzyılın başlarına kadar gitmektedir. İlk etapta Amerikalı ve İngiliz misyonerlerin bölgeye gelmeleri ile Nasturiler bu devletlerle birlikte hareket etmeye başladılar. (Yonan 1999: 61) Fakat bu devletlerden ziyade Nasturiler, Ruslara daha meyilliydiler. Çünkü Rusların Kafkasya'da İran'a karşı düzenlediği bir dizi başarılı operasyondan sonra Rus ordusu içerisinde hem rehber hem de asker olarak görev almaya başladılar. Rusların, Nasturileri korumaya başlamaları ve Ortodoksluk mezhebine davetleri ile de –aralarındaki ilişkiler daha da gelişti. Bundan sonra Rusların bölgedeki faaliyetlerine karşı olan yerel halk ile Nasturiler arasında sık sık sorunlar ortaya çıkmaya başladı. Birinci Dünya Savaşı'nın yaklaşması ile de Ruslarla birlikte hareket eden İran'daki Nasturiler, Savaş başladıktan sonra çeteler teşkil ederek Rusların yanında yer aldılar. Kurdukları bu çetelerle bölgedeki Müslüman halk ve Osmanlı Devleti'ne karşı savaşan Nasturiler, bölgedeki karışıklıkların artmasına sebep oldular. (Matiyef 1996: 31)

Bu çalışmanın amacı, Birinci Dünya Savaşı'nın başlaması ile İran'ın Azerbaycan eyaletinde meskûn olan Nasturilerin, Ruslar ve Ermenilerle birlikte hareket etmelerini ve bölgede sebep oldukları olayları ve bu olaylara karşı Osmanlı Devleti'nin aldığı önlemleri kaynaklar ışığında ele almaktır.

1. Rus- Nasturi Temaslarının Başlaması

Nasturiler, 19. yüzyıl boyunca himayesi altında yaşadıkları İran devletinden bağımsız olabilmek amacıyla Amerika, Fransa, İngiltere ve Rusya gibi güçlü bir Hristiyan devletin koruması altına girmek için çabaladılar. Bu anlamda bu devletler arasında ön plana çıkan iki devlet vardı. Bunlardan birincisi, bölgeye coğrafi olarak en yakın Hristiyan güç olan Rusya, diğeri de o dönemin en güçlü devleti olan İngiltere'yd. (Satılmış 2010: 1562) Nasturilerin çabalarına karşılık bu iki devlet de Nasturiler üzerinde etkinlik kurmak için mücadele ettiler. (Mayevyksi 2007: 377-381) Bu amaçla Nasturiler için ilk harekâta geçen Amerikalı misyonerlerle birlikte İngiliz misyonerler oldu. İki ülke misyonerleri, ilk etapta Osmanlı-İran sınırında yaşayan Hristiyan Nasturileri kendi kiliselerine bağlamak amacıyla çalışmalara başladılar. Bu çalışmalar için Justin Perkins ve Asahel Grant isimli iki misyoner, Urmiye'de Amerikan misyonunu kurdular. (Cabir 2010: 6)

İngiltere için İran'da yaşayan Nasturiler önemliydi. Çünkü kontrolü altındaki Hindistan'da birçok Nasturi yaşamaktaydı. Dolayısıyla İran topraklarında yaşayan Nasturilerin de kendi nüfuzu altında olmasını istiyordu. İran hükümetinin otorite zayıflığı, İngiltere'nin bu planını kolaylaştırıyordu. (Özdemir 2014: 26) Fakat İngilizlerin bu çabalarına karşılık Nasturiler üzerinde en fazla etkili olan ve onları himaye eden devlet Rusya oldu. Rusya bu bölgeyi İngiltere'ye bırakmamak için Nasturiler arasındaki fikir ayrılıklarından da hareket ederek onların bir kısmını kendi tarafına çekmek istiyordu.

Nasturiler de zaten Ruslara daha meyilliydiler. Çünkü Rusya, diğer batılı devletlere göre daha somut bir seçenekte ve diğer ülkelere nazaran Nasturilerin yaşamış olduğu coğrafyaya en yakın güçtü. Ayrıca Rusya, Nasturilerin yaşadıkları İran topraklarını işgal etme politikası güdüyordu. Bu nedenle Rusların bölgeye olan ilgileri, Nasturilerin bağımsızlıklarını kazanacakları yönünde büyük bir umut beslemelerine neden olmaktadır. (Şimşir 1989: 67)

Rusların Nasturilerle tanışmaları, Rusya'nın Kafkasya'daki bir dizi başarılı operasyonlarından sonra olmuştur. 1804–1813 İran-Rus ve 1807–1812 Osmanlı-Rus savaşları sırasında Batı Kafkasya'nın Hristiyan halkları gibi Nasturiler de Rusya'ya karşı sempati beslemeye başladılar ve Rusya'nın, bütün Doğu Hristiyanlığının savunucusu olarak sahneye çıkması Nasturileri ümitlendirdi. Bu gelişmeler üzerine Nasturiler, Rusların kendilerini Osmanlı ve İran hâkimiyetinden silah kullanarak kurtaracağını düşündüler. Bundan sonraki süreçte Rusya ile İran arasında vuku bulan 1804-1813 yılları arasındaki savaşlarda bir kısım İran Nasturi'si, Rusya'ya göç etti. Bir kısım Nasturi de Rus ordusunda yer alarak onlara rehberlik etmeye başladılar. (Matief 1996: 31)

İran'daki Nasturiler, 1804–1813 yılları arasındaki Rus-İran Savaşı sırasında Rusların yanında yer aldılar ve bir kısım Nasturi bu ülkeye göç edip yerleştiler. Bu tarihten sonra Rusya'daki Nasturilerin sayısı hızla arttı. Özellikle yoğun olarak Tiflis civarlarına yerleşen Nasturiler, zamanla burada ticaretle uğraşan zengin ve varlıklı bir koloni oluşturmayı başardılar. Bu kolonide özellikle Urmiye bölgesinden göç edenler çoğunlukta idi. Nasturilerin Rus toprakları içerisinde Gürcistan dışında genel olarak yerleştikleri diğer bölge ise Ermenistan'dı. Sonraki yıllarda yaşanan 1826-1828 Rus-İran savaşı esnasında da bir grup Nasturi Ruslar tarafından Erivan'a yerleştirildiler. 1804-1813 yılları arasında yaşanan Rus-İran savaşları sırasında Rusya'ya gelen aile sayısı 100 iken daha sonra bu sayı sürekli arttı. Bunu 1840 da diğer bir grup izlediyse de Rusya, gelecekte bu insanların Rusya'nın bölgedeki ilerleyişi için faydalı olabileceklerini düşündüğünden bunu kabul etmedi. Fakat İran hükümetine karşı da Nasturileri koruma düşüncesinden hiçbir zaman vazgeçmedi. 1856 Kırım Savaşı'nın hemen akabinde ise Rusya'ya askeri yardım teklifi ile Rus Steyfan Kilisesine bağlanma isteklerini bildiren Nasturi Patriğinin bu teklifini takiben Osmanlı topraklarında yaşayan bir grup Nasturi, Rus Ortodoks kilisesine bağlandı. (Anzerlioğlu 2000: 66) Sonraki yıllarda da Nasturilerin Rusya ile ilişkileri devam etti. Van ve Albak bölgelerinde bulunan bazı Nasturiler, 1895-1896 yıllarında Osmanlı topraklarını terk ederek Rusya'ya gittiler. Bir kısım İran Nasturi'si ise 1887'de de Rus Çarına gönderdikleri mektup ile Urmiye kentindeki Nasturilerin Rus Ortodoks mezhebine geçme isteklerini ve Urmiye kentine bir Rus başkonsolosu tayin edilmesini istediler. Ancak onların bu isteği dokuz yıl sonra gerçekleşti. Rus kilisesi, kendi hükümetiyle işbirliği içerisinde girip bu insanları kendilerine daha sıkı bağlamak istese de okul ve matbaa açmak ve dergi yayımlamak dışında önemli bir faaliyette bulunamamışlardı. (Yonan 1999: 66; Anzerlioğlu 2000: 57) Rusya'nın, Nasturileri kendine bağlama çabalarının yanı sıra Rus

Generalı Matfiyef'in verdiği bilgilere göre Avrupalı büyük devletlerin temsilcileri de İran yönetiminden, ülkede anarşiye sebep oldukları gerekçesiyle Rus kuruluşlarının İran topraklarından çıkarılmasını istemişlerdir. Ayrıca İran'daki Nasturiler arasında faaliyet gösteren Alman, İngiliz, Fransız ve Amerikalı misyonerler, rüşvet yoluyla İranlı yetkilileri Rus misyonerlerine karşı kıskırtmaya başlamışlardır. (Şenoğlugil 2016: 48-49)

Ruslar her ne kadar XIX. yüzyılın başlarında Nasturilerle iletişime geçseler de Rus misyonerlik faaliyetleri Urmiye bölgesinde 1897'de başlamıştır. Rus dini temsilcilerinden oluşan bir heyetin, 1896 yılında Nasturiler üzerine çalışma yapmak amacıyla İran'a gitme kararı almasıyla Rus Ortodoks misyonerlik faaliyetleri başlamıştır. (Şenoğlugil 2016: 48-49) Urmiye'ye gelen Rus Ortodoks Kilisesi Misyonu, Nasturilerden bir başpiskopos ve papazlar ile halktan oluşan büyük bir gurup, Rusya'nın himayesi altında Ortodoks kilisesiyle derhal birleşmesi için bir açıklama yaptı. Bu arada da İngiliz misyonerliği Urmiye'den Van'a taşınmış ve işlerinin çoğunu Ruslara teslim etmişlerdi. (Özdemir 2014: 27) Çünkü Ruslar, diğer Batı Hristiyanları ile yapılan tartışmada. Nasturileri müdafaaya her zaman hazır iken, İngilizler iki Doğu Kilisesi arasındaki birleşme hakkında Ortodokslar ile bir tartışmaya hazır değildi. (Every 2005: 102-103)

Osmanlı Devleti'ne bağlı olan Hakkari, Yüksekova ve diğer bazı bölgelerde yaşayan Nasturiler, 1896-97 yıllarında Kürtlerle yaşamış oldukları sorunlar ve bölgede baş gösteren kıtlık nedeniyle Urmiye bölgesine göç ettiler. Yaklaşık 6.000 kişi civarında olan bu göçmenler, Urmiye'deki kardeşlerinden barınacak yer ve yeterli gıda yardımı alamadıkları için oldukça sıkıntı çektiler ve bir müddet sonra Hakkâri, Çukurca ve Yüksekova'ya geri dönmek için Osmanlı devlet yöneticilerine başvuruda bulundular. Ancak Nasturilerin bir kısmı geri dönerken bir kısmı ise Urmiye'de kalmaya devam ettiler. Urmiye'de kalan Nasturilerin çoğu Ortodoksluk mezhebinin kabul ettiler. Rus etkisinin Nasturiler arasında tekrar artmasından dolayı telaşa kapılan İngilizler, daha önce İran'ın Urmiye şehrine göç etmiş olan bu Nasturilerin Rus etkisine girmesini engellemek için onların Osmanlı topraklarına göç etmelerine yardım ederek onlar üzerinde nüfuzlarını arttırmayı amaçladı. Buna karşılık Osmanlı yetkilileri, Nasturilere her konuda yardım sağlayarak, onların sıkıntılarının çözümüne yardımcı olmaya çalıştılar. (Görür 2019: 475)

1907 yılından sonra Rusların, bilhassa İran'daki Nasturiler üzerindeki faaliyetleri daha da arttı. İran üzerindeki çıkarlar konusunda 1907 Rus-İngiliz Antlaşması'ndan³ sonra, Nasturilerin yoğun olarak buldukları Urmiye bölgesiyle İran'ın kuzey batısı görünüşte İran hâkimiyetinde gibi görünse de fiili olarak Rus etkisinde ve Rus askerlerinin denetim altına girdi. (Cezani, 2014: 224-228) Rusların bölgede fiili olarak görünmesi İran'daki Nasturiler için çok

³1907 Rus-İngiliz Antlaşması ile İran, İngiltere ve Rusya arasında üç kısma bölündü. Antlaşma gereğince, İran'ın kuzeyi Rusya'ya güneyi ise İngilizlere bırakıldı. İran ise sadece Tahran ve çevresine hâkim olacaktı. Ayrıntılı bilgi için bkz: (Abrahamian, 2008: 66; Karadeniz 2006: 33; Cezani, 2014: 224-228)

büyük anlam ifade ediyordu. Çünkü 1907 Antlaşması'nı yürürlüğe koymak amacıyla Rusya, 1909'dan itibaren sistematik olarak İran topraklarını işgal etmeye başladı. Bölgedeki işgallerin amacını kanun ve nizamı sağlamak için yaptığını açıklayan Rusya, Aralık 1911'de İran'a ultimatom⁴ verdi. Fakat İran, Rus şartlarını kabul etmesine rağmen toprakları Rusya tarafından işgal edildi. Dolayısıyla buradaki Nasturiler, artık Ruslarla daha kolay iletişim kurmaya başladılar. (Shuster 1912: 169)

2. Savaşın Başlarında İran'da Rus, Ermeni ve Nasturi İşbirliği

Birinci Dünya Savaşı başladığında, Rus müfrezeleri Culfa, Tebriz, Dilman, Hoy ve Urmiye'de bulunuyorlardı. (Allen ve Muratoff 1966: 226) Bu bölgelerde toplam Rus askerinin sayısı 13 bin civarındaydı. (Larcher 1927: 409) Ruslar 1907'de İngilizlerle yaptıkları antlaşmayla karargâh kurdukları Urmiye, Salmas ve Hoy'u savaş başlar başlamaz resmen işgal ettiler. (Bryce ve Toynbee 2005: 384-385)

İşgal edilen bu bölgede nüfusun çoğunluğu Müslüman (Şii) olan ve sınır bölgelerinde Türkçe konuşan Türklerden oluşuyordu. Urmiye Gölü ile Osmanlı sınırı arasındaki bölgede ise yaklaşık 45 bin Hristiyan yaşıyordu. Bunların yaklaşık 30 bini Nasturiydi. Bölgeyi işgal eden Rusya da Nasturilerle ilgilenmeyi sürdürüyordu. Nasturileri, bölgede önemli bir güç olarak gören Rusya, onları desteklemeye devam etti. Hatta bu süre zarfında bölgeye göndermiş olduğu ajan ve habercilerinin sayısını arttırdı. (Linderholm 1999: 7) Ruslara göre, İran'daki Nasturilere daha fazla para yardımı yapılmalı ve konsoloslar tarafından himaye edilmeliydiler. Ayrıca misyonerler vasıtasıyla Nasturilerle irtibat devam etmeliydi. Çünkü Nasturilerin Ortodoksluk mezhebine döndürülmesinin iyi olacağını düşünüyorlardı. Kısacası Ruslar, bölgede faaliyetlerinin devamı için bu durumu zaruri görüyorlardı. Bundan dolayı 1914 yılında Rusya, Urmiye'de kurulan misyona daha fazla maddi destek sağladı ve bu misyon, İran ve Doğu Anadolu'da yürütülen faaliyetlerin merkezi oldu. 1912 de Tergevar, 1913' te Salduz'da şubeleri açılan bu misyonun 1914 de de Mergevar, Bradost ve Salmas'ta birer şubeleri açıldı. Bu misyonun çalışmaları 50 bin nüfuslu Urmiye'deki Nasturiler üzerinde daha etkili olurken, Salmas'ta da Nasturilerin bir kısmı Ortodoksluğu kabul etti. Ayrıca bu misyon, faaliyetlerini eğitim işleri ile yürütüyordu. Misyonun 73 öğrencisi olan bir okul-pansiyonu ve kız okulunda 34 öğrenci vardı. 64 köyde de 3 er sınıflık okullar açtı. Burada 1945 öğrenci eğitim görüyordu. Misyonun diğer bir amacı da Kürtlerin kendilerine meyillerini artırmaktı. Dolayısıyla Nasturilere yardım edilirken komşuları Kürtlerin tepkisini çekmemeye dikkat edilmekteydi. Çünkü Kürtlerle de ittifak yapmak önemliydi. (Akgül 1995: 101)

Rusların İran'daki işgallerinden sonra Nasturiler, Rusya ile henüz resmi olarak savaşa girmeyen Osmanlı Devleti'ne karşı

görüşmelere devam ettiler. Bu görüşmeleri yapan şahıslardan biri Ağapetros'tu. Ağapetros, Çölemerik kazası ahalisinden ve Nasturi idi. Bu şahıs, daha önce bir süre Urmiye Osmanlı fahri şebenderliği vekâletinde bulunmuştu. Bunun dışında Osmanlı-İran Hudut Komisyonu'na memur tayin edilen ve mahalli Rus konsolosu tercümanı olarak da görev yapmıştı. Dolayısıyla Ruslarla ilişkileri iyi olan Ağapetros, Urmiye'de bulunduğu sırada Rus Erkan-ı Harbiye Reisi Miralay Andreyovski tarafından makamında ağırlandı. Daha sonra Ağapetros, Ruslardan gördüğü yardım ve vaatler karşılığında Ruslara temayül etti ve Osmanlı aleyhinde faaliyette bulunan bazı Kürt aşiretlerini Osmanlı Devleti'ne karşı tahrik etmeye başladı. Bunlardan biri Kürt aşiret reisi Abdurrezak'tı. Ağapetros, Urmiye'de Osmanlı aleyhinde faaliyette bulunan Abdurrezak'ı, Urmiye Osmanlı şebenderliğinden Rus konsoloshanesine kaçabilmesi için aracı oldu. Bununla da kalmayan Ağapetros, Urmiye ve Salmas havalisinde meskûn olan yaklaşık on beş bin Nasturi'nin Rus Ortodoks Mezhebi'ne geçmeleri için ön ayak oldu. İran'daki faaliyetlerinden sonra Ağapetros, Osmanlı idaresindeki Koçanis'de (Nasturi Patriği'nin ikamet ettiği köy) yaşayan Mar Şamun⁵ ile etrafındaki Nasturileri de Ruslar lehine çalışması için teşvik etmeye başladı. Bu amaçla Gevar ve Çölemerik gibi kazalarda meskûn Nasturileri, Rus Ortodoks mezhebine geçmeleri için teşvik etti. Onun faaliyetlerinden rahatsız olan Osmanlı Devleti, Rusların hafiyesi ve propagandacısı olan Ağapetros'un beraberindekiler ile Urmiye'ye geri dönmeye mecbur edilmesi için yerel idarecilere emir verdi. (BOA, D.H. K.M.S. 23/43)

Rusların İran'daki Nasturilere yönelik faaliyetlerine karşılık Osmanlı Devleti de harekete geçti. Van Valisi Cevdet Bey, 1914 yılının Ağustos ayında Nasturi Patriği Van'a davet etti ve kendisiyle burada bir görüşme gerçekleştirdi. (Linderholm 1999: 16) Burada Osmanlı idaresinde yaşayan Nasturilere yapılacak yardıma dair uzun görüşmeler yapıldı. Görüşmede kendisine çeşitli hediyeler takdim edilmesinin yanı sıra para ve silah yardımı sözü verildi. Bu yardım, savaşa girildiği takdirde tarafsız kalınması ve Rusların yanında yer alınmaması koşuluyla yapılacaktı. Benzer şekilde bir teklif de Musul'daki Alman konsolosundan geldi. Alman konsolosu da Nasturilerin bağlılıkları karşılığında, kendilerine özerklik verileceğini ve can güvenliklerinin sağlanacağına yönelik teminat verdi. Bu teklifler, Patrik tarafından hemen reddedilmedi ve Patrik görüşmeden sonra Van'dan Rayat'a döndü. Oradaki Hristiyanlara savaş sırasındaki duruma göre hareket edileceğini bildirdi. (Hanım 1996: 71)

Rusların yardımlarına karşılık onlara sempati duyan ve onlarla ortak hareket eden İran'daki 10 bin Nasturi, savaşın başlaması ile birlikte Rusların yanında savaşmak üzere Kafkasya'ya gitti. (Akgül 1995: 137) Ruslardan aldıkları destekle de İran'da Müslüman halk üzerinde baskı kurmaya başladılar. Urmiye şebenderliğinden gönderilen telgrafa göre Ruslar, Nasturilerin de desteğiyle Gölegen köyünde⁶ yaşayan halka müteceviz hareketlerde bulunarak halkı

⁴ Ultimatomda meclisin kapatılması ve Rusya ve İngiltere karşıtı kişilerin kabine dışı bırakılmasının yanı sıra Amerikalı ekonomist Shuster'in ülkeden kovulması da isteniyordu. Üstelik Rusya şartların kabul edilmemesi halinde işgallerin devam edeceğini İran Hükümeti'ne bildirdi. (Shuster 1912: 169)

⁵ Nasturi patriklerine verilen bir unvan.

⁶ Türkiye-İran sınırında bir köy

rahatsız ediyorlardı. (BOA, DH. EUM. EMN. 110/50) Aynı şekilde Tergevar nahiyesi dâhilindeki köylerde Nasturilerle birlikte yaşayan Müslüman Kürtler, Rusların bir müfrezesi tarafından köylerinden çıkarıldılar. Yerlerinden edilen Kürtlerin, hayvanları bir Rus zabiti tarafından el konularak Nasturilere dağıtıldı ve Kürtlerin vergilerini gümrüğe değil, Rus bankasına teslim etmeleri için baskıya maruz bırakıldılar. (BOA, DH. EUM. EMN. 115/37) Bu tür davranışlar, Nasturiler ile Kürtler arasında uzun yıllar sürecek olan çatışmaların alt yapısını oluşturdu.

İran'da Nasturileri destekleyenler sadece Ruslar değildi. Ermeniler⁷ de Nasturiler ile birlikte hareket ediyorlardı. Çünkü Ruslar Nasturilere olduğu gibi Ermenilere de bazı vaatler de bulunmuşlardı. Tebriz Rus konsolosu, Ermenilere kendilerine destek vermeleri halinde bir "Ermenistan devleti" kurma vaadinde bulunmuştu. Ayrıca Ruslar, Ermenilere her türlü askeri teçhizat desteği de sağlıyorlardı. Ağustos 1914 tarihinde Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefareti tarafından Başkumandanlık Vekâletine gönderilen telgrafta, Rusların İran ve Kafkasya'da bulunan Ermenilere silah dağıttığını haber veriyordu. Bunun dışında Kafkasya ile İran sınırında meskûn olan Ermenilere askeri teçhizat dağıtmanın yanında, Rusya'ya muavenet ettikleri takdirde kendilerine muhtariyet verilebileceği vaat ediliyordu. (BOA, HR. SYS. 2362/3) Bundan dolayı Nasturilerle birlikte Ermenileri de Osmanlı Devleti'ne karşı kışkırtan Ruslar, Osmanlı Devleti'ni savaşın için çekmeye çalışıyordu. Rus Hükümeti, bu şekilde destek verdikleri İran'daki Ermeni ve Nasturileri silahlandırarak gerek İran'ın Azerbaycan eyaletine bağlı vilayetlerde ve gerekse Osmanlı sınırında bulunan bölgelerde kullanmayı düşünüyordu. Ruslar, Osmanlı ile savaş olduğu takdirde Nasturilerin, Ermenilerin ve Kürtlerin isyanının zamanında hazırlanmasının gerektiğini ve ayrıca Azerbaycan eyaletinde teşkil edilecek çetelerin, oradaki kuvvetlerinin nezareti altında İran yönetiminden gizli olarak hazırlanmasını ve şu an için silahların hazır olduğu ve lazım oldukça kendilerine verileceğini söylüyordu. Ayrıca mali ihtiyaçlar için de kredi açıldığını ve çetelerin faal olarak harekete geçmesinin de yalnızca kendi emirleri ile olacağını ifade etmişlerdi. (Güneyli 2005: 26)

Ruslar, bu planlar dâhilinde savaşın ilk günlerinde Ermeni, Nasturi ve Kürtlerden müteşekkil çeteler oluşturmayı planlıyorlardı. Bu amaçla Eylül 1914'de de İran topraklarında kendilerine rakip olarak gördükleri Osmanlı Devleti'ne karşı yeni birliklerin kurulması için harekete geçtiler. Buna göre Hoy'da ve Deylemekan'da, General Vuruyanov'un ve Hoy konsolosunun; Makü'de Rus konsolosu Olferov'un; Urmiye'de Rus konsolosluğu ve Albay Andreyevski denetiminde Nasturi ve Ermenilerden oluşan birlikler ve Abdulrezak'ın desteğiyle Kürtlerden oluşan birlikler kurulacaktı. (Güneyli 2005: 26) Bilhassa daha önce

Ermenilerden oluşturulan birlikler, Hoy ile Van arasında konuşlandırılmışlardı. Ermeniler, bu bölgede asayiş sorunlarına sebep oluyorlardı. Osmanlı Devleti, sınırda asayiş sorunlarına sebep olan Ermenilerin engellenmesi için Rusya nezdinde harekete geçti. Ruslar tarafından himaye edilen Ermenilerin, tecavüzatına son vermeleri için Rus konsoloslara gerekli uyarılar yapıldı. Hoy ve Urmiye konsoloslarının ise mezkûr olaylardan sorumlu olduklarından Petesburg tarafından azl edilmeleri için girişimlerde bulunuldu. Fakat Rus hükümeti, Osmanlı Devleti'nin taleplerini geri çevirdi. Bunun üzerine Urmiye şebkenderi Ragıp Bey, 12 Eylül 1914 tarihinde Hariciye Nezaretine gönderdiği telgrafta, Osmanlı-İran sınırında emniyet kalmadığından Osmanlı uyruklu yolcuların huduttan geçmelerine müsaade edilmemesi gerektiği uyarısında bulundu. (ATASE, 241/2)

Rus destekli Nasturi ve Ermeni çetelerin saldırılarına karşılık 1914 yılının Ekim ayı başlarında Kürt aşiretleri Urmiye'ye saldırdılar. Ruslar, Nasturilere takviye kuvvetleri ve silah gönderdiler. 3 günlük savaştan sonra Kürtler geri püskürtüldüler. Böylece İran, savaş sırasında kendini tarafsız ilan etmesine rağmen, ülkenin batı bölgelerinde ilk çatışmalar başladı. (Linderholm 1999: 7) Rusların silah dağıtarak destek verdiği Nasturiler, bölgede yaşayan Türkler ve Osmanlı uyruklarına karşı da çetin bir mücadele içerisine girdiler. 21 Ekim 1914 tarihli Van valiliğinin telgrafına göre Urmiye'de Nasturilerle birlikte hareket eden Ruslar, vilayette yaşayan kendilerini desteklemeyen Müslüman halka zulmediyordu. Buna göre şebkenderhane önünde kurulan darağacında Balad karyesi ağalarından tüccar Salih, Hacı İsmail, Hacı Ali ve Yusuf Ali ve daha birçok kişi Müslüman halka tecavüze yeltenen Nasturi ve Ruslara karşı muavenet de buldukları için idam edilmişlerdi. Nasturilerin de idamları izlemek için toplandıkları ve bundan dolayı Müslüman halkın matem içerisinde olduğu bildiriliyordu. İdamların son bulması için mahalli İran hükümetine başvurulmasına rağmen sonuç alınmadığı ve müdahale edilmediği takdirde 12 kişinin daha idam edileceği bildiriliyordu. Ayrıca Ruslar ve Nasturiler, vilayetteki 1500 haneyi yağmalayıp harap etmişlerdi. Rusların ve Nasturilerin sebep oldukları vahşet o kadar büyüktü ki korkudan ahaliden bazılarının bağrının çatlayacak hale geldiği iddia ediliyordu. Bu vahşetin engellenmesi için de Osmanlı hükümetinin önlem alması için çağrıda bulunuluyordu. (BOA, DH. ŞFR. 445/34)

Rusların ve Ermenilerin desteklediği Nasturiler ile Müslüman Kürtler arasında Azerbaycan eyaletinde vuku bulan çatışmalar hem İran'ı hem de Osmanlı Devleti'ni tedirgin ediyordu. Tahran sefiri Asım Bey'in Hariciye Nezaretine gönderdiği 22 Ekim 1914 tarihli telgrafında, bölgedeki olayların Azerbaycan eyaletinin savaş alanı haline gelmesi ihtimalini kuvvetlendirdiğini belirtiyordu. Devamında Asım Bey, şayet Azerbaycan eyaleti savaş alanı haline gelirse bölgenin büsbütün harap olacağını ve bu ihtimalin bertaraf edilmesi için Osmanlı Devleti'nin niyetinin ne olduğunu soruyordu. Hükümet ise Asım Bey'e verdiği cevapta tarafsızlık siyasetine bağlı kalmacağını ve savaş niyetinde olunmadığı şeklinde idi. Ancak İran hududunda takibat yapılmasının ise tedbir amaçlı olduğunu şayet savaş zuhur

⁷ Osmanlı'daki Ermenilerle Nasturiler arasındaki ilişkiler, mezhepler farklılaşmalar sebebiyle 19. yüzyılın başlarına kadar zaman zaman bozulmuştur. Yüzyılın sonunda Ermeni olaylarının başlaması dolayısıyla Nasturiler, Ermenilerden uzak durmaya çalışmışlardır. Bu olaylar sırasında Nasturiler, Ermenilerin isteklerine rağmen kendilerine destek vermemişlerdir. Fakat Birinci Dünya Savaşı yıllarında hem Osmanlı hem de İran himayesi altında yaşayan Nasturiler, Rusya'nın teşvik ve yönlendirmesiyle Ermenilerle birlikte Osmanlı Devleti'nin karşısında savaşa girdiler. (Özdemir, 2017: 91).

ederse Osmanlı kuvvetlerine hücum eden nerde bir Rus ve destekçisi Nasturi ve Ermeni görülürse ona göre cevap verileceği de ekledi. Ayrıca Rus askeri Azerbaycan'da bulunduğu müddetçe savaş ihtimalinin her zaman devam edeceği belirtildi. Savaş ihtimalinin ortadan kalkması için Azerbaycan'ın bir an evvel Ruslar tarafından tahliye edilmesi gerekiyordu. Osmanlı Devleti, Ruslar Azerbaycan'ı tahliye ettikleri ve Osmanlı-İran hududundan çekildiği ve İran'ın istiklaline ve tarafsızlığına riayet edildiği takdirde kendilerinin İran'ın istiklal ve tarafsızlığına riayet edeceğini vurguladı. (ATASE, 250/28) Osmanlı Devleti'nin bu tutumuna rağmen Urmiye konsolosu Ragıp Bey ise geçici olarak, Osmanlı ordusunun Urmiye'ye gönderilmesini talep ederken Rusların ve destekçileri Ermeni ve Nasturilerin sebep oldukları bu olayların bölgeye hareket için meşru sebepleri ortaya çıkardığını ifade etmiştir. (BOA, HR. SYS. 2337/2)

Azerbaycan bölgesinde yaşayan Ermeni, Nasturi ve Kürtler çatışma halinde idiler. Bölgedeki Osmanlı yanlısı Kürtler, hem Rusların hem de Nasturilerin hedefindeydi. (Ayaydın 2016: 80) Nasturi olan Cilo aşireti, genelde cesur olarak bilindiklerinden dolmalı tüfeklerle silahlandırıldıktan sonra Rus kuvvetlerinin Kürtlere karşı öncü birliği olmaktadır. 1 Kasım 1914'de İran'ın Azerbaycan Kargozarı'ndan, İran Dışişleri Bakanına gönderilen Urmiye Kargozarı'nın raporunda; Tergaver'in bazı köyleri ile Mevane'de oturan Cilo (Nasturi-Asur-Keldani) Aşireti mensupları, Kürtlerle aralarında çıkan çatışmada birçok kadın ve erkeğin öldürüldüğünü rapor ediyordu. Bu sırada 30 kişi öldürülmüştü. Kürtler, kentten ayrıldıktan sonra Cilolar, halkı Müslüman olan Ba'lulan ve Kincine köyleri sakinlerine Kürtlere yardım ettikleri ve Ruslara nişan aldıkları bahanesiyle saldırmışlardı. Bu sırada birçok ev yağmalanmış ve çok sayıda insan katledilmişti. Osmanlı Urmiye konsolosluğu da aynı şekilde iki köyün tamamen yağmalandığını ve 50 kişinin öldürüldüğünü açıklasa da bu iddialar doğrulanamamıştı. Ciloların durdurulması için Azerbaycan valisi tarafından bölgeye hemen Kazak birlikleri gönderilmişti. (Gaunt 2009: 36, 44, 47, 52, 56,57)

Azerbaycan eyaletinde bu olaylar yaşanırken İran Hükümeti, Rusların, Ermenilerin ve Nasturilerin sebep oldukları bu olaylar için bazı siyasi girişimlerde bulunuyordu. Ruslardan topraklarını boşaltma talebinde bulunan İran hükümetinin her seferinde talepleri Ruslar tarafından reddediliyordu. Rus Ortaelçisi Korostovetz, Azerbaycan'daki Rus birliklerini geri çekmemelerinin sebebi olarak Kürt aşiretlerinin sebep oldukları bu tür can sıkıcı olayları ve İran hükümetinin bu eyalette silahlandırılmış bir gücünün eksikliğini gösteriyordu. Ayrıca, Korostovetz, Rusya ve diğer yabancı ülkelerin insanların güvenliğini sağlayan tek gücün kendileri olduklarını söylüyordu. Dolayısıyla İran hükümetinin Azerbaycan'da silahlı bir gücünün olmaması eyalette sözünün geçmediği bir yer haline gelmişti. (BOA, DH. EUM. 3. Şube. 2/55)

İran'daki Nasturi olayları devam ederken Osmanlı idaresindeki Hakkâri ve civarındaki Nasturiler de isyan

hazırlığındaydılar. Osmanlı Devleti, ilk etapta Nasturilerin hükümete karşı fiilen bir teşebbüs ve hareketleri olmadığı sürece askeri bir harekâta ihtiyaç olunmayacağını 5 Kasım 1914 tarihli bir telgrafla Van vilayetine bildirmiştir. (BOA, DH. ŞFR. 46/195) Fakat Rusların, İran'daki Nasturileri destekleyerek Kürtlere karşı katliamlara girişimleri Osmanlı birliklerini harekete geçirdi. 1 Kasım 1914'de İran'ın Azerbaycan Vali Yardımcısının İçişleri Bakanına gönderdiği ve Urmiye Valisi E'timad'ü-Davle'nin telgrafına dayandırdığı bilgiye göre, Osmanlı birlikleri Kürtlerle birlikte Cormi ve Bidkar'da İran sınırını geçerek Rus, Ermeni ve Nasturilere karşı savaşmışlar ve her iki taraftan da ölenler olmuştu. Osmanlı kuvvetlerinin İran sınırını geçmesi ve Azerbaycan topraklarında bu tür bir hadiseye sebep olmaları İran'ı rahatsız etti ve İran'ın tarafsızlığına saygı duyulması gerektiği Osmanlı Devleti'ne bildirildi. Fakat bu olaylar devam ettiği için ileriki süreçte Osmanlı Devleti, daha büyük birlikleri bölgeye sevk etmek zorunda kaldı (Gaunt 2009: 58) İran'daki durumun günden güne kötüye gittiğini Osmanlı Hükümeti'ne rapor eden Sefir Asım Bey, bölgenin anarşiye teslim olduğunu ve İranlı yerel yöneticilerin Ruslardan daha katı olduklarını ve bunların Rusların elinde bir alet olduklarını ifade ediyordu. İran hükümetinin de mahalli hükümet yetkilileri üzerinde tesiri olmadığını ve ismen var olan İran hükümetinin Ruslar tarafından kolay bir şekilde yönlendirildiğini ve bu yüzden de bu konuda İran hükümetine güvenilemeyeceğini vurguluyordu. Asım Bey, İran hükümetiyle yapılan bütün müzakerelerin, Ruslara ve İngilizlere iletildiğine inanıyordu. Kürt aşiretlerinin Osmanlı tarafından desteklenmesinin düzenli ordu ile takviye edilmediği müddetçe fayda vermeyeceğini ve bu yüzden katledilen Kürtlerin günahının Osmanlı'nın boynunda olacağını ifade etmiştir. (BOA. HR. SFR (20). 121/49) Ayrıca Asım Bey, Osmanlı Devleti tarafından, Kürtler, Ruslara ve destekçileri Ermeni ve Nasturilere saldırmaları için destekleyip savaşa girmeyecekse, Kürtler açısından sonu felaketle bitecek bir durumla karşı karşıya kalınacağını ifade etmiştir. Çünkü Kürtlerin bu saldırılarına, Ruslar, Ermeni ve Nasturilerle birlikte karşılık verilerse, çaresiz kalan Kürtler, katliama maruz kalabilirdi. Bu noktada Osmanlı Devleti'nden izleyeceği siyaseti netleştirmesini isteyen Asım Bey, eğer İran'daki Kürtlere destek verilmeyecekse hem kendisine hem de sınırdaki memurlara şüpheli her türlü harekâttan kaçınmaları talimatının verilmesini talep ediyordu. (BOA, HR. SFR. (20). 121/42)

3. Osmanlı Birliklerinin İran Topraklarına Girişi ve Rus Destekli Nasturi Çetelerle Mücadele

Nasturilerin gerek Osmanlı-İran sınırında ve gerekse İran'ın kuzey batısında sebep oldukları katliam ve karışıklıklardan sonra Osmanlı Devleti harekete geçti. Rusların destek verdiği Ermeni ve Nasturilerin, Osmanlı-İran hududu üzerinde bulunması ve sürekli sınırı geçmeye teşebbüs etmeleri Osmanlı birliklerinin hududu geçerek İran topraklarına girmesine sebep oldu. Bu amaçla Kürt aşiret reisi Emir Haşmet başta olmak üzere bölgedeki Müslüman Türk ve Kürtler ile İranlıların da destek verdiği Osmanlı birlikleri, Bazargan sınırından İran'ın Azerbaycan eyaletine geçerek

Ruslara ve onların destekçileri Nasturi ve Ermenilere saldırdılar. Böylece İran'ın kuzey batısı savaş alanına döndü. (Güneyli 2005: 27) Kısa süre sonra Ruslar ve müttefikleri Nasturiler için önemli bir nokta olan Kotur, 14 Kasım 1914 tarihinde Osmanlı birlikleri tarafından zapt edildi. Birlikler, aynı bölgede Rusları ve Nasturileri takip etmeye devam ettiler. (BOA, HR. SYS. 2108/6) Bu sırada Rus tahrıklarına karşı 2 tabur ve 2 dağ bataryasından oluşan Van Jandarma Fırkası da harekete geçti. Fakat Başkale, Saray ve Kotur arasında Rus destekli Ermeni ve Nasturi çeteleriyle temasta bulunan Fırka, başarısız oldu. (Çakmak 1991: 386)

Osmanlı birlikleri İran topraklarına girdikten sonra Ruslarla birlikte hareket eden Ermenilere ve Nasturilere karşılık Urmiye ve Salmas civarındaki mahalli Müslüman aşiretler de Osmanlı Devleti'nin yanında yer aldılar. Ruslar bu anlaşmayı öğrendikten sonra Urmiye'deki birkaç Müslüman din adamına ölüm cezası verdiler ve kentin ana meydanında astılar. (Yonan 1999: 111) Aynı dönemde İran'ın Urmiye bölgesi Nasturileri ile bölge Kürtleri arasında da mücadele devam ediyordu. 26 Kasım 1914 tarihine ait bir belgeden Bacirge cihetinden İran'a geçen Türk birliklerinden bir hudut taburu, aşiretlerin de yardımıyla Urmiye ve Salmas arasındaki Somay ve Bradost nahiyelerini işgal etmişti. Fakat kısa bir süre sonra Ruslar tarafından silahlandırılan Urmiye'de toplanan 3000 kadar Nasturi, bu taarruzu geri püskürtmeyi başarmışlardı. (Çetin 1986: 66)

İran'da mücadele devam ederken Enver Paşa komutasındaki Osmanlı ordusu 27 Aralık'ta Sarıkamış'ta Rus mevzilerine saldırdı. Bu durum karşısında Rus ordusunun komutanı Mişlayevski paniğe kapıldı ve ordusuna İran'dan çekilmesini emretti. (Swietochowski 1988: 107) Buna karşılık İran'daki Rus ordusunun komutanı General Tjerno Zubov, İran'dan ordusunu geri çekmeye başladı. (Linderholm 1999: 8) Bu amaçla 2 Ocak 1915'te Kuzey Batı İran'daki Kazak alayları hızla geri çekildiler ve sınırı geçerek Rus ordusuna katıldılar. (Yonan 1999: 119) Rusların bu durumu, Osmanlı birliklerinin daha kolay ilerlemelerine olanak sağladı. Bu fırsatı değerlendiren Ömer Naci Bey, 29 Aralık 1914 tarihinde gerçekleşen Meyandoab Muharebesi'nden sonra emrinde bulunan aşiret kuvvetleriyle Salduz-Urmiye istikametinde hareket halinde olan birliklerle beraber Urmiye'ye girdi. Önlerinde bulunan Ruslar ve Nasturiler Salmas'a çekildiler. (BOA, DH. EUM. 2. ŞB. 3/ 44) Daha önce Rusya'nın kontrolündeki Urmiye'ye topluca göç eden Nasturiler, burada ilk kez Rusya'nın ihaneti ile karşı karşıya kaldılar. Çünkü savaş sırasında Nasturileri bölgeye davet eden Rusya, Sarıkamış harekâtının başlaması ile ansızın Urmiye ve Salmas'ı boşalttı ve Nasturileri kaderleriyle baş başa bıraktı. Rusların Urmiye ve Salmas Vadisi'nden ayrılmasından iki gün sonra, Kürt Begzade-Herki ve Zerza aşiretleri buraya gelerek civardaki Nasturi köylerine hücum etmeye başladılar. Bu Kürt aşiretleri, savunmasız kalan Nasturilerden ihanetlerine karşılık intikam aldılar. Hoy, Urmiye ve Tebriz mintikasında da olaylar kötü bir hal aldı. (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 4/41) Bunun üzerine Tergaver'de yaşayan 10.000 Nasturi, Ruslardan yardım talebinde bulundu. Fakat yardım gelmeyince Tergevar'da yaşayan Nasturilere saldıran Kürtler, birçok Nasturi'yi öldürdü. Devam eden çatışma esnasında

Rus konsoloslu tarafından silahlandırılan bir grup Nasturi, Kürtleri bölgeden uzaklaştırdı. (Sykes 1921: 437) Bu esnada çatışma, açlık, salgın hastalıklar ve diğer sebeplerle 4000 Nasturi hayatını kaybetti. (Çiçek 2006: 542) Bir kısım Nasturi de Urmiye'deki yabancı misyonlara sığındı. Birkaç hafta içinde, Amerikan misyonuna 17 bin kişi ve Fransız misyonuna 3 bin kişi sığındı. (Linderholm 1999: 8) Bu olaylar devam ederken bazı Kürt aşiretler de teçhizatlarının olmadığını ileri sürerek, çevreyi de tahrip ederek çekildiler. (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 4/41)

Rusların, Urmiye ve Salmas'tan ayrılmasıyla Osmanlı birlikleri Tebriz'e doğru harekete geçti. Bu harekât karşısında tedirgin olan bazı yerel güçler İran'ın sair mahallerindeki Rus askerlerini Tebriz'de toplamaya çalıştılar. Fakat toplamaya çalışılan bu askerlerin önemli bir gücü yoktu. (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 1/30) Tebriz'e doğru ilerlemeye devam eden Osmanlı birlikleri, Salmas'a girdiler. Osmanlı kuvvetleri karşısında duramayan Rus destekli Nasturiler, Hoy tarafına çekilmeye başladılar. Bu sırada Nasturiler, kendilerine engel olabileceklerini düşündükleri birkaç yaşlı insanı ve çocukları da oldukları yerde bırakıp Ruslarla birlikte bölgeden kaçtılar. Türk birliklerinin önünden kaçan 15 bin Nasturi Urmiye'deki Amerikan misyonuna sığındılar. Bunun dışında Osmanlı birliklerinin karşısında duramayan 25 000 Ermeni ve Nasturi de Urmiye bölgesindeki Rus sınırını aşarak Ermenistan ve Gürcistan'a geçtiler. (Yonan 1999: 111) Osmanlı birliklerinin takibatı sonucu yolda bazı Ermeniler ve Nasturiler yakalanarak cezalandırıldılar. (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 3/66) Ermenistan ve Gürcistan'a geçen Ermeni ve Nasturiler, Burada Erivan ve Tiflis'in çevre köylerine yerleştirildiler. Bilhassa yerli halk Ermenilere destek olmaya çalışsa da en büyük destekçileri yerli Ermeni soydaşları olmuştu. Ermeniler, soydaşları için yardım komiteleri kurdular. Fakat Nasturiler buradaki soydaşlarından yeterli desteği alamadılar. Buna karşın Rus hükümeti, demiryolu nakliyesini ücretsiz yaparak Nasturilere destek oldu. Fakat bu yardımlara rağmen salgın hastalıklar ve açlık gibi sebeplerden dolayı Nasturilerin sayıları üçte bir oranında azaldı. (Yonan 1999: 111)

Osmanlı birlikleri, Salduz ve Urmiye'ye doğru ilerlemeye devam ederken bu havalideki Debukri ve Begzade aşiret güçlerinin de Salduz'a doğru yola çıkmaları için davet gönderildi. (ATASE, 193/698) Daha sonra Osmanlı birlikleri birkaç koldan Tebriz'i tehdit etmeye başladılar. Ömer Naci komutasındaki çoğu Kürt aşiretlerinden oluşan gönüllüler 4 Ocak 1915'te Urmiye'yi zapt ettiler. Bunun dışında Muhtar Bey de yüz kadar Osmanlı kuvvetiyle Meraga'dan Tebriz'e doğru ilerliyordu. Bu sırada Tebriz şehri civarındaki Acı Köprü'de 800 kadar Rus piyade süvarisi müdafaa için bulunuyordu. Osmanlı birliklerinin yaklaştığını öğrenen Ruslar, Culfa yolu üzerinde bulunan Sofyan'a çekildiler. Muhtar Bey, 9 Ocak'ta Tebriz'e girdi. Halk, Muhtar Bey'in şehre girişini sevinçle karşıladı. Bu sıralarda Ömer Fevzi Bey idaresindeki kuvvetler de Ruslara karşı verdikleri başarılı mücadeleden sonra 12 Ocak 1915'de herhangi bir direnişle karşılaşmadan Tebriz'e girdiler. (BOA, HR. SYS.2338/50) Tebriz zapt edildiğinde Osmanlı Devleti'nin Tahran Sefiri Asım Bey'in Hoy'da 16 bin Rus askerinin bulunduğunu fakat bunların çekilmek üzere olduklarını Almanya sefaretine

çektığı bir telgrafta bildirmişti. (BOA, HR. SYS. 2338/49) Ruslar, Sofyan'ın zapt edilmesi üzerine Ermeni ve Nasturileri de alarak geri çekiliyorlardı. (ATASE, 197/598; BOA, DH. EUM. 2. Şube. 4/11) Tebriz'de bulunan Rus kuvvetleri de şehri tahliye ederek, mühimmatları ile Acı Su kenarına çekildiler. Tebriz Rus konsolosu da Tebriz'i terk ederek Culfa'ya kaçtı. Bu sırada İran'ın Gilan, Mazendaran ve Meşhed şehirlerinden de Rusların çekilmekte oldukları haberleri geliyordu. Bu yüzden bölgede şimdilik Rus tehlikesi bertaraf edilmişti. (BOA, DH. EUM. 2. Şube. 4/13; BOA, DH. EUM. 2. Şube. 3/56) Tebriz'in zapt edilmesi üzerine Rusların yanında savaşan Nasturiler, Osmanlı birliklerinin kendilerinden intikam alacaklarından korkarak bölgeyi terk ettiler. (Ayaydın 2016: 247)

Kafkasya'da durum Osmanlı aleyhine gelişince Ruslar, yeniden İran'daki konumlarına geri dönmek istediler. Mişlayevski yerine Yudenich, komutayı ele aldıktan sonra Tebriz'in tekrar ele geçirilmesini emretti. Bunun üzerine Çernozobof, V. ve VI. Alaylar ile 2 Kazak alayı ve 2 batarya ile Sofyan'a ve Sofyan köyü yakınlarında Osmanlı birliklerine saldırdı. Nasturi güçlerle de desteklenen Rus kuvvetleri, 400 süvari, 1000 piyade, 2 mitralyoz ve toptan oluşurken, Osmanlı birlikleri, Savuçbulak'taki Debukri Aşireti mensuplarının olduğu 400 Kürt atlısı ile 600 piyade ile süvariden ibaretti. Bu şartlar altında Ruslarla karşı karşıya gelen Osmanlı birlikleri, ağır bir hezimete uğradılar. Bu muharebede iki cebel topu ile çok sayıda cephane düşmanın eline geçti. Osmanlı birlikleri de Rus kuvvetleri karşısında tutunamayarak Serderud köyüne çekildiler. (Ayaydın 2016: 247) 28 Ocak'ta Sofyan'ı ele geçiren bu kuvvetler, 29 Ocak'ta Savlon'a girdiler. Ruslar, daha sonra ileri harekâtlarına devam ederek Kotur Boğazı ve Salmas'a doğru ilerlediler. Osmanlı birlikleri de Kuşçu Gedik'i ve Urmiye'yi müdafaaya çalışmaktaydılar. (ATASE, 197/598) Rus ilerleyişi karşısında tutunamayan Ömer Fevzi 29 Ocak'ta Savuçbulak'a çekildi ve 30 Ocak'ta Ruslar tekrar Tebriz'i işgal ettiler. (Çakmak 1936: 43-44)

Şubat ayında Urmiye'deki İran'ın resmi makamları, Fransız misyonunda görevli önde gelen 61 Nasturi'yi sebepleri belirtilmeden gözaltına aldı ve bu insanları serbest bırakmak için büyük miktarda para talep ettiler. Misyonerler, para karşılığında sadece 20 Nasturi'yi kurtarabildi. Serbest bırakılmayan 41 Nasturi ise 22 Şubat'ta Tscharach Kapısı'nın merdivenlerinde kafaları kesilerek idam edildi. İdam edilenler arasında Nasturi Patriği de vardı. Ertesi gece ise Hristiyan Gülpaschan köyü Kürtler tarafından saldırıya uğradı. Buradaki 51 Nasturi öldürüldü, köy yağmalandı ve genç kadınlar kaçırıldı. Bundan sonra 1 Mart'ta Ruslar, Salmas bölgesinin merkezi olan Dilman'ı (Sapur) geri aldı ve Kürtleri ve İranlıları buradan çıkardı. Buna misilleme olarak, kovulanlar Salmas Vadisi'ndeki Nasturi köylerinde yaşayan 720 kişiyi öldürdüler. (Linderholm 1999: 8-9)

Tebriz'in Ruslar tarafından tekrar işgal edilmesinden sonra Osmanlı birlikleri de boş durmadılar. Türkistan'a giden yol üzerinde olmasından dolayı Rus işgali altında bulunan Tebriz

ve çevresine saldırılar düzenlemeye devam ettiler. (Swietochowski 1988: 114) Bu sırada Enver Paşa'nın amacı, bir fırka asker ile İran'ı Rus boyunduruğundan kurtardıktan sonra, Rus ve İngilizler aleyhinde Türkistan, Hindistan ve Afganistan'da ayaklanmalar tertip etmekte. Başka bir fırka ile de Azerbaycan eyaletinin önemli vilayeti olan Tebriz üzerinden Dağıstan üzerine yürüyerek bu yol üzerinden Kafkas halklarını Ruslara karşı ayaklandırmak ve bu suretle de Osmanlı birliklerine karşı savaşan Rus kuvvetlerini arkadan vurmaktı. Enver Paşa, bu planının uygulanması için de firkanın başına amcası Halil Paşa'yı uygun görmekteydi. (Aydemir 2005: 20)

Halil Paşa, İran'a hâkim sıfatıyla değil, sadece Rus boyunduruğundan İran'ı kurtarmak için geldiğini ve Rusların Avrupa'daki bütün cephelerde hiç başarı kazanamadıkları propagandasını yapacaktı. (Kenan 1928: 34) Ayrıca Şii ve Sünni mezhepleri arasındaki ihtilafın kaldırılması için de çalışacaktı. (BOA, HR. SYS. 2109/3) Hoy'da toplanan Ruslara karşı taarruza geçmek üzere, Urmiye istikametine doğru hareket eden Halil Paşa, Nisan 1915'te 10 bin piyade (36 Tabur, 6 topçu) ve binlerce düzensiz Kürt süvarisi ile Van Gölü'nün güney kıyısından ayrıldı ve 16 Nisan'da Urmiye'yi geri aldı. 1 Mayıs'ta, Dilman'da bulunan Ruslara ve Nasturilere karşı saldırı düzenledi. Binbaşı Halil, 5 başarısız saldırıda bin kayıp verip, sınırın kuzey kısmına doğru çekildi. (Linderholm 1999: 7-8) İran topraklarında mücadele devam ederken Hakkâri'deki Nasturiler de savaşa girmeye karar verdiler. Nasturi Patriği Osmanlı hükümetinin savaşın başında kendisine sunduğu teklifleri reddettiğini bildirdi. (Hanım 1996: 70) Çünkü bu tarihlere Nasturiler ve Nasturi Patriği zaten İtilaf devletleri ile birlikte hareket ediyordular. Fakat Patriğin akrabalarından amcası ve Nasturilerden bir kısım muhalif, savaşa Osmanlı Devleti'nin yanında veya tarafsız kalınmasını istemişlerse de istekleri kabul görmemişti. (Dalyan 2004: 992) Bu karar bütün aşiretlerin katıldığı bir toplantıda alındı. Patrik, toplantıyı 12 Nisan 1915'de 500 adamıyla birlikte güvenli gördüğü Dizan yöresinde bulunan Mar Dez köyünde gerçekleştirdi. Burada görüşmeler beş gün sürdü. Görüşme sonucu toplantıya katılanların çoğunluğu İtilaf devletlerinin yanında savaşa girilmesi yönünde karar aldı. Toplantı sonrası Van Valisi ve diğer yerel yöneticilere, Nasturi aşiretlerinin Osmanlı Devleti ile politik ilişkilerini koparmak zorunda olduklarını içeren resmi bir yazı gönderildi. (Hanım 1996: 74) Bu arada Patrik, Azerbaycan eyaletine hâkim olan Rus general ile anlaştı ve 10 Mayıs 1915 yılında, bir anlamda Osmanlı'ya karşı ayaklanmanın resmen tescili olarak da kabul edilen seferberlik ilan etti ve bu seferberlikte kullanılmak üzere Rusya'dan 25.000 tüfek istedi. (Sakin 2013: 210)

12 Nisan 1915'te Nasturiler, Osmanlı Devleti'ne karşı savaşa girmeye karar verdikten kısa süre sonra Patrik, Azerbaycan eyaletindeki Rus kuvvetlerinin komutanı General Çernazubof'tan bir mesaj aldı. Bu mesajda Nasturileri Halil Paşa'nın ordusuna saldırmaya ve böylelikle müttefik olmaya teşvik ediyordu. (Anzerlioğlu 2000: 74) Bu mesajı ileten

Gevar'daki Rus güçlerinin komuta subayı Andreyovski idi. Bunun üzerine Patrik dağılı Nasturilerden bir birlik oluşturdu ve daha sonra Salmas'ta Rus generali ile görüşmek üzere İran'a gitti. General patriğe ellerinde bulunan her türden tüfeğe büyük ihtiyaçları olduğunu ve yardım istediklerini belirtti. Olabildiğince hızlı bir şekilde kendilerine yardım etmeleri için güçlerin yollanmasında anlaşmaya varıldı. Daha sonra Patrik, Salmas'tan 200 Rus tüfeği ve fişeklerle döndü. Kilise meclisinin aldığı karar doğrultusunda Patrik söz verilen yardım için bir kez daha Salmas'a gitti. Patrik, küçük bir tüfekli birlik ve ileri gelenlerden oluşan temsilciler heyeti ile birlikte yola çıktı. Fakat Başkale'ye vardıldıktan sonra Patrik ona eşlik edenlere geri dönmeleri için izin verdi. Yalnızca aşiret liderleri ile yoluna devam etti ve Salmas'ta onu bekleyen Rus generali ile görüşmeye gitti. Burada yapılan toplantı sonrasında Patrik, Lizan liderini, oradaki konsolosa halkın bir temsilcisi olarak olanları anlatması için Tebriz'e gönderdi. O sırada söz verilen yardımın yapılması imkânsız oldu. Çünkü Ruslar, Salmas'taki güçlerini geri çekiyorlardı ve Patrik'e canlarını kurtarmaları için kendileri gibi davranmalarını söylediler. Fakat Patrik, onların bu önerisini geri çevirdi ve son olarak onlara *"halkımın yanına dönüyorum ve onlarla birlikte yaşayıp onlarla öleceğim..."* dedi. (Hanım 1996: 74-76)

Bu sırada Van civarında Ermenilerin ve Çölemerik'te Nasturilerin isyan etmelerinden dolayı, Kotur ve Dir civarında üç tabur dışındaki diğer kuvvetlerin Van'a sevk edilmesi gerekiyordu. (Sabis 2001: 429) Halil Paşa müfrezesi, İran'da ilerlediği sırada Tahran'daki Amerika misyonerleri, Osmanlı ve İran Kürtlerinin Urmiye havalisinde 800 kadar Nasturi'yi öldürdükleri şeklinde propaganda yapmaya başladılar. Asım Bey ise, bu iddialara karşılık Rus, Nasturi ve Ermenilerin binlerce Kürt'ü öldürdükleri ve Urmiye konsoloslüğümüzü koruyan askerleri de şehit ettikleri, bu yüzden doğan coşkunluk üzerine onlara karşı bu tür bir saldırının olduğunu ve yine Kürtlere yapılanın bin de birinin karşı tarafa yapılmadığını bildirdi. (Bayur 1991: 127) Fakat buna rağmen Başkomutanlık Vekâletinden Halil Paşa'ya gönderilen telgrafta *"Van düşmüştür. Bitlis ve Irak istikameti tehlikeye girmiştir. Daha vahim tehlikeler içinde kalmamak için kısa yoldan geriye çekilip, bu istikametleri tutmak amacıyla üçüncü ordu emrine giriniz"* emri gelmiştir. Başkumandanlık Vekâletinin emri üzerine bağımsız varlığını ve hareketini kaybeden Halil Paşa emrindeki "Birinci Kuvve-i Seferiye", Üçüncü Ordu'nun emrine girdi. (Dinç 1998: 37) 5 Ağustos 1915'de Rus askerlerinin yeniden İran'dan çekilecekleri haberleri yayıldı. Rus askerlerinin Urmiye'den çekilecekleri haberi üzerine Nasturiler tedirgin olmaya başladılar. Bir gün sonra hasta olanların dışındaki bütün Nasturiler, Rus birliklerinin çekilmesini gözlemek ve piyade kıtalarına katılmak için kuzeye açılan yollarda ve caddelerde toplandılar. Cuma sabahı birlikler bölgeyi terk etmeye başladılar. Bir Nasturi, bu sırada Rus konsolosunu ziyaret etti. Konsolos, gitmeyi düşünen herkesin öğleden sonra saat ikiye kadar hazır olmalarını istedi. Hazırlıklar hızla tamamlandı. Bu kez Urmiye'deki Amerikalı misyonerler de Nasturilere katıldılar. Fakat kafileler yolda durduruldular. Çünkü Rus birliklerine Urmiye'ye dönmeleri için emir

verilmişti. Buna rağmen bir kısım Nasturi sınırı geçip Rusya'ya ulaştılar. (Yonan 1999: 311)

Halil Bey'in Kuvve-i Seferiye'si İran'dan çekildikten sonra İran'a gitmesi için bu sefer Ömer Naci görevlendirildi. Naci'nin görevi Azerbaycan eyaletindeki Türkler ile münasebet kurmak ve bölgedeki Müslümanları Ruslar aleyhine ayaklandırarak, kendisine katılan milis kuvvetler yardımıyla Rus kuvvetlerini Azerbaycan eyaletinden söküp atmaktı. (Yılmaz 2008: 151) Ömer Naci harekete geçtiğinde Hakkâri civarında Kürt aşiretleri ile Nasturiler arasında başlayan çatışmalar gittikçe büyüyordu. Nasturiler, Kürt aşiretleri karşısında yenilgiye uğrayarak İran'a firar etmeye başlamışlardı. Bunlardan Debez ve Tehop Nasturileri, İran'a firar ederken Kürt Oramar Aşireti tarafından yolları kesilip büyük bir kısmı öldürülmüştü. Kürtlerden ise 8 şehit vardı. (BOA, DH. ŞFR. 486/88) Aynı şekilde Van Vali Vekilinin bildirdiğine göre İran'a firar eden bu Nasturiler, Osmanlı birlikleri tarafından takip ediliyorlardı. Ayrıca İran'a avdet ettikten sonra tekrar geri dönmeleri için önlemler almıyordu. Bu sırada firar eden bu Nasturiler, Salmas'a gidiyorlardı. Fakat bunlar yolda giderken bazı bulaşıcı hastalıklara yakalandılar. Bunun üzerine Osmanlı birlikleri hastalık kapan Nasturilerin Salmas'a girişlerini engelledi. Buna karşılık Ruslar, bölgeye *"Kuvva-yı İmdadiye"* adıyla Nasturilere yardım ulaştırmaya çalışıyordu. (BOA, DH. ŞFR. 491/116; BOA, DH. ŞFR. 493/46) Bu sırada Urmiye, Van ve Hakkâri civarında yaşayan Nasturiler de isyan halindeydiler. Nasturi Patriği vasıtasıyla dağılı Nasturiler Osmanlı aleyhinde kışkırtılıyorlardı. Nasturiler, Hakkâri mıntikasında bulunan Osmanlı birliklerinin ayrılmalarını fırsat bilerek Çölemerik kazası merkezine hücum ederek, çevredeki köylerde yaşayan halkı katletmişlerdi. Bunun üzerine harekâta geçen Musul Vali Vekili Haydar Bey, Nasturilerin isyanını bastırmak için aşiretlerden oluşan kuvvetleriyle bölgede sükûneti sağladı. (BOA, DH. ŞFR. 478/73)

1915 Ağustos'undan sonra Nasturiler, Hakkâri civarında ağır yenilgiler almaya başladılar. Bu sırada Nasturiler, Osmanlı ordusuna ve Kürtlere karşı yapılan başarısız bir savaştan sonra İran'daki Salmas ovasına vardılar. Bir kısım Nasturi ise Albak ve Başkale'de kaldılar. Salmas'a varan Nasturilere İran'daki Rus elçiliği kucak açtı. Nasturiler, Ruslar tarafından Hoy, Urmiye ve Salmas'taki köylere yerleştirildiler. (Hanım 1996: 78; Yonan 1999: 312) Misyoner raporlarına göre Hakkâri'den 35 bin Nasturi buraya gelmişti. (Sonyel 1997: 231) Urmiye'de görevli Amerikalı presbiteryen misyoner E. T. Allen ise 8 Kasım 1915 tarihinde Amerikalı misyonerler idaresine gönderdiği mektupta, Salmas ovasına güçlülkle varabilen bu insanların 15-20 bin civarında olduğunu. (Bryce ve Toynbee 2005: 372) Salmas'a gelen bu Nasturilerin durumu oldukça kötüydü. Hastalık, kıtlık, giyecek yetersizliği ve evsizlik sebebiyle gelenlerin üçte biri öldü. Yine de buraya ulaşan Nasturilere yardım amaçlı Presbiteryenlerin kilise komisyonu genel sekreteri Robert Speer, Urmiye'de gerekli önlemleri almaya çalışmıştır. Bu amaçla Speer, American Commission for Armenian and Syrian Relief'i (ACASR) örgütlemişti. Bu örgüt yerel mülteci komitelerle birlikte çalışıyor ve bu komitelerden istatistikleri ve gerekli malzeme listelerini alıyordu. Ayrıca Tebriz'deki

ABD konsolosu Gordon Paddock ve Dr. Shedde'e bağlı misyonerler büyük bir dikkatle yardım faaliyetlerini yönetiyorlardı. Bunun dışında Persian War Relief Comitte de aynı şekilde mültecilere yardım eden Amerikalı bir kuruluştı. Bu kuruluş da Amerikan hükümeti aracılığıyla kamuya dönük çalışmalar yaparak yanında Amerika kamuoyunun dikkatini İran'daki mültecilerin durumuna çekmek istiyordu. (Yonan 1999: 311-312)

Göçün ilk şokunu atlatan Hakkâri Nasturileri bundan sonra Urmiye ve çevresindeki Müslümanlar üzerinde terör estirmeye başladılar. Savaştan önce birbirleriyle kısmen de olsa iyi geçinen Urmiye'nin Müslüman ve Nasturi halkının bu durumu, Hakkâri Nasturi aşiretlerinin bölgeye gelmesiyle değişti. O bölgeye sığınan Nasturilerin parası yoktu ve mülteci hayatı yaşıyorlardı. Sahip oldukları silahlı aşiret gücüyle para ödemedi yerleşik halkın malına mülküne el koymaya kalkıyorlardı. Yerel halk ise savaş durumu yüzünden kıt olan erzak nedeniyle onlara yeterli derecede yardım etme imkânına sahip değildi. Bu nedenle Nasturiler, pazarları yağmalamaya başladılar. Kimi Müslümanlar mallarını savunmaya yeltenince de yerel Nasturilerin yardımıyla Hakkâri Nasturileri, Müslüman halkı kırma tabi tutular. Her geçen gün birçok kişinin ölümüne neden olan bu olayları durdurmak amacıyla Papa'nın temsilcisi Mgr. Sontag, Nasturileri ikna etmeye çalışıyordu. Buna karşın Amerikalı misyoner Dr. Shedd ise müdahalede bulunmaya karşı çıkıyordu. Dr. Shedd'in bu tavrı Nasturileri, İranlı yöneticiler ile Müslüman halka düşmanca tutum alma yönünde cesaretlendiriyordu. (Arfa 2006: 68) Bu sırada Ruslar da Nasturileri desteklemeye devam ediyordu. Ruslar, Nasturilerin yeniden bir çarpışmaya girmeleri olasılığına karşın örgütlenmeye gidilmesi ve başlarında bir yönetimin oluşturulması istiyordu. Bundan dolayı Eylül 1916 2 bin genç Nasturi'den müteşekkil bir birlik oluşturuldu. Onlara İran yivli tüfekleri verildi ve çoğu Rus askeri gibi silah ve gerekli aletlerle donatıldı. Bu sırada Amerikalılar ve İngilizler Nasturilere yiyecek giyecek ve daha başka bazı yardımlarda bulunurken, Ruslar doktor ve hastane hizmeti vererek Nasturilere yardım ettiler. (Hanım 1996: 78)

Ömer Naci ise müfrezesiyle, Cizre ve Midyat mıntıkasında kendisine verilen görevi ifa ettikten sonra, önce Musul'a oradan da Savuçbulak'a doğru hareket etti. (Sarısaman 1995: 506) Bunun haberini alan Ruslar, ilk etapta 1000 Rus ve 1000 de İranlı olmak üzere 2000 kuvvetini Savuçbulak'a yerleştirdi. Bu sırada Ruslardan kaçan Müslüman halk, hudut civarına göç ettiler ve burada perişan hale geldiler. Rusların Savuçbulak havalisinde kuvvetlerini güçlendirmesi üzerine Ömer Naci Müfrezesi de gerekli önlemleri almaya başladı. Savuçbulak şehbenderliği, 27 Kasım 1915 tarihli telgraf ile daha önce Süleymaniye'den talep ettiği dört yüz mevcutlu bir kuvvet ile iki topun Bane'ye ulaştığını bildiriyordu. Bunun dışında savaşa iştirak etmek üzere toplanan 7500 kadar mücahit, Sakız yoluyla Savuçbulak istikametine hareket etmek üzere yola çıkmıştı. Bu kuvvetlerle birlikte Musul Valisi Haydar Bey de toplayacağı aşiret kuvvetleriyle Revandız'dan Savuçbulak üzerine yürüyecekti. Ömer Naci

Bey, müfrezesi ile XII. Kolordu kışkırtıcı ile muavenette bulunacak ve Savuçbulak'dan sonra neler yapılacağına birlikte karar vereceklerdi. (ATASE, 17/273)

Bu sırada Ruslar, Hoy- Salmas civarında yaşanan gıda sıkıntısı yüzünden Urmiye'ye doğru çekilmekteydiler. Savuçbulak'ta zahire yönünden sıkıntı olmadığından Ruslar o bölgeye doğru ilerliyorlardı. Çok kısa bir süre sonra Ruslar Savuçbulak'ı işgal ettiler ve Musul yönünden Osmanlı sınıırını tehdit etmeye başladılar. (BOA, HR. SYS. 2338/96) Buna karşın Osmanlı Devleti, sınıra doğru bir müfrezeye sevk etti. 21 Kasım'da sınıra sevk edilen müfrezede 650 süvari ve piyade bulunuyordu. VI. Ordu'dan da 1 cebel topu gönderilmişti. Bundan sonra Golç Paşa Musul Valisine gönderdiği telgrafta Ömer Naci ve Scheubner Müfrezelerini de emrine alarak toplayacağı aşiret kuvvetleriyle Revandız'dan Savuçbulak'a ilerlemesini istedi. Dahası Golç Paşa, Savuçbulak'taki Rus kuvvetleri atıldıktan sonra vaziyet verdiği takdirde Sine üzerinden Kirmanşah istikametine hareket edilmesini istedi. Ömer Naci, 20 Aralık'da Şenave köyünde bulunan kuvvetlere katıldı. Daha sonra 28 Aralık'ta Savuçbulak üzerine yürüyerek burayı zapt etti. (Tetik 2014: 253-258) Savuçbulak'ta bulunan Ömer Naci Bey'in maiyetinde 12 subay, 1452 süvari, ikisi kırık toplam 4 top bulunuyordu. Bundan sonra Savuçbulak üzerine yürüten Ruslar, 21 Ocak'ta buraya taarruz etti. Ömer Naci, önce Savuçbulak'ın 20 km kuzey-doğusundaki Bayram köyüne daha sonra da Bukan'a çekilmek zorunda kaldı. Savuçbulak'ın kaybedilmesi hudut bölüklerinin sebatsızlığı ve aşiret kuvvetlerinin dağılmasından ileri geliyordu. Bu muharebede Ömer Naci Müfrezesi'nin zayıfatı 5 şehit, 35 yaralı 60 donarak ölme üzere toplam 300 civarında idi. Bu sırada aşiretlerin çoğu muharebe alanından kaçtılar. (Sarısaman 1995: 508)

Rusların galip geleceğinden emin olan aşiretler, kendi güvenliklerini düşünmeye başladılar. Buna rağmen Ömer Naci, 20 Mart'ta Meyandub'ı zapt etse de bölgedeki köylerin Ruslar tarafından yakılmasından dolayı güneye çekilmek zorunda kaldılar. Bundan sonra 26 Mart'ta Selmanpak'ı ele geçiren Naci, Savuçbulak'ı ele geçiremedi. Fakat daha sonra aşiret kuvvetleriyle takviye edilen Ömer Naci, 5000 kişi ile 16-21 Nisan 1916'da Savuçbulak'ı ele geçirdi. Aynı gün Kotur'u da ele geçiren Naci, Rusları Urmiye istikametine çekilmek zorunda bıraktı. Ömer Naci Bey, daha sonra Savuçbulak'tan Pesve istikametine doğru ilerleyerek Ruslara taarruz etti. Pesve'nin doğusunda Ruslarla temasa geçti. (BOA, DH. SFR. 517/21)

Eylül 1916'da Ruslar, tasarladıkları saldırılarda kullanmak amacıyla Nasturilerden bir birlik oluşturup askeri eğitimden geçirmeye başladılar. Nasturi aşiretleri kısa süre içinde iyi silahlanmış birliklere dönüştü. Rus subaylarının danışmanlık yaptığı ve eğittiği bu birlikler, Rus askerleri gibi maaş alıyordu. (Yonan 1999: 351-352) Ruslar, böylece Ermenilerle birlikte Nasturileri de kullanarak Hakkâri'de bir Nasturi yurdu, Doğu Anadolu'da ise geleceğin Ermenistan'ına yer açmak amacıyla Müslümanlara karşı bir temizlik operasyonuna başladılar. (Linderholm 1999: 15)

Başlarında patriğin kardeşi David'in bulunduğu bu Nasturi birliği, Rusların yanında Osmanlı Devleti'ne karşı 1917 yılının Eylül ayına kadar savaştı. Bunun yanında Rus silahlarıyla teçhiz edilmiş Nasturiler, çoğu zaman kendi başlarına hareket ederek hem İran'daki hem de Osmanlı topraklarındaki birçok Müslüman köyünü basıp insanları katlettiler, mallarını yağmaladılar. Bu köylerin büyük kısmı Kürtlere aitti. İran topraklarında ve Osmanlı-İran sınırındaki köylerden sonra Nasturiler, elde ettikleri bu başarıların verdiği zafer sarhoşluğuyla bu kez Hakkâri Kürtlerine karşı intikam saldırılarına giriştiler. (Wigram ve Wigram 2004: 459; Arvas 2010: 55)

SONUÇ

XIX. yüzyılın başlarından itibaren artan misyonerlik faaliyetleri ile Rusya ve İngiltere gibi büyük devletlerin nüfuz çabaları sonucu Nasturiler tanındılar. Esasen bu yüzyıldan önce Nasturiler, çok fazla bilinmiyorlardı. Rusya'nın XIX. yüzyılın başındaki Kafkasya'da İran Devleti'ne karşı düzenlediği bir dizi başarılı operasyon sonrası Nasturiler Rusya'ya yanaştılar. Çünkü Rusya, bölgedeki toprakları işgal etmeye başladığında onların en büyük destekçileri Nasturiler oldu. Bölgedeki otorite zayıflığı da Rusların önündeki engeli kaldırıyordu.

Nasturileri hem Anadolu'da hem de İran'da askeri bir güç olarak kullanmayı planlayan Rusya, Anadolu'da Osmanlı Devleti'nin engeline takılıyordu. Çünkü Osmanlı Devleti, durumun vahametini anladıktan sonra Nasturileri, Ruslardan uzaklaştırmak için vergi ve idari anlamda bazı ayrıcalıklar tanıdı. Bunun dışında ödül vermek dâhil onları kazanmaya çalıştı. Fakat İran Devleti, herhangi bir girişimde bulunamadı. Çünkü İran Devleti, hem siyasi hem de iktisadi açıdan olukça zayıf durumdaydı. Dolayısıyla Ruslara karşı koyacak önemli bir askeri gücü de yoktu. Bu durum İran topraklarında yerel güçlerin başına buyruk bir şekilde hareket etmelerini kolaylaştırdı.

Nasturiler, Rusların yanında olmaya karar verdiklerinde sadece sempati duydukları için değil, kendilerine bir devlet kurma sözü verildiği için de yer aldılar. Nasturi Patriği, Ruslardan ve İngilizlerden aldığı destek sonucu Birinci Dünya Savaşı'na katılmaktan çekinmedi Nasturilerin onun başkanlığında bilerek ve isteyerek bölgedeki lokal olayları bahane ederek kendilerine vaat edilen gelecek güzel günlere ulaşmak için Rus ve İngilizlerle işbirliğine girdi. Savaş başladığında Nasturilerin Rusların yanında yer almaya iten en önemli sebeplerden biri oldu. Nitekim savaş başladığında Nasturiler, Rusların yanında yer aldılar. Bağımsızlık elde edeceklerini umarak Birinci Dünya Savaşı'nda Rusların dolayısıyla İtilaf devletlerin yanında yer alan Nasturiler, bu uğurda bölgenin savaş sırasında daha da karmaşık hale gelmesine sebep oldular.

Osmanlı Devleti'ne karşı İran'da Ruslarla birlikte savaşan Nasturiler, yüzyıllar boyunca yaşadıkları topraklardan ayrılmak zorunda kaldılar. Çünkü İran'daki Nasturiler, Rusların yanında bölgedeki Müslüman halka baskı uygularken Hakkâri ve civarındaki Nasturiler de 1915'te isyan ettiler. Ardından Osmanlı birliklerinin karşısında duramayan bu Nasturiler, yaşadıkları yerleri terk etmeye başladılar. Bunun sonucunda Nasturiler, İran topraklarına göç

ettiler. Fakat göç sonrasında İran'da daha büyük sorunların ortaya çıkmasına sebep oldular. İran'a geçtikten sonra oradaki Nasturilerle birlikte hem Müslüman halka hem de Osmanlı birliklerine karşı Rusların yanında savaşmaya başladılar. Bunun sonucunda Nasturiler hem çevre köyleri yağmaladılar hem de buradaki Müslüman halkın köylerine yerleştirildiler. Dolayısıyla birçok Müslüman yurdunu terk etmek zorunda kaldı.

Nasturilerin bağımsızlık umudu Bolşevik İhtilali ile birlikte son buldu. Çünkü Rus ordusu, ülkelerindeki ihtilal sebebiyle İran'dan çekilmek zorunda kaldı. Burada desteksiz kalan Nasturiler, ihanetlerinin sonucu olarak bölgedeki Kürt aşiretlerinin saldırısına uğrayıp birçok kayıp verdiler. Dolayısıyla savaşta İtilaf devletlerinin yanında yer almak Nasturilere bağımsızlık getirmediği gibi bu devletlerin siyasi çıkarları adına birçoğu hayatlarını kaybetti, kalanlar da evlerinden ve topraklarından uzakta yaşamaya mahkûm oldular. Bu durum şüphesiz Rusya gibi sömürgeci devletlerin etnik/dini grupların bağımsızlığından çok kendi ulusal çıkarlarının peşinde olduğunun en açık ve bir o kadar da en acı göstergelerinden biri olarak tarihe geçmiştir.

KAYNAKÇA

1. Arşiv Kaynakları

Genelkurmay Askeri Tarih ve Stratejik Etüt (ATASE) Daire Başkanlığı Arşivi

Klasör No: 241 Dosya No: 2
 Klasör No: 250 Dosya No: 28
 Klasör No: 193 Dosya No: 698
 Klasör No: 197 Dosya No: 598
 Klasör No: 17 Dosya No: 263

Başbakanlık Devlet Arşivleri (BOA)

DH. EUM. EMN.: 110/50, 115/37
 DH. EUM. 2. ŞB.: 3/ 44, 4/41, 1/30, 3/66, 3/70, 3/56, 4/11
 DH. EUM. 3. Şube: 2/55
 D.H. K.M.S.: 23/43;
 HR. SFR (20):121/49, 121/42,
 HR. SYS.: 2362/3, 2337/2, 2338/49, 2338/50, 2338/96
 DH. ŞFR.42/44.: 445/34, 46/195, 486/88, 491/116, 493/46, 478/73, 517/21

2. Araştırma İnceleme Eserleri

- Abrahamian, E. (2008), *A History of Modern Iran*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Akgül, S. (1995), *Rusya'nın Doğu Anadolu Politikası (1918'e kadar)*. Hacettepe Üniversitesi Atatürk İlkeleri ve İnkılapları Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara.
- Albayrak, K. (1997), *Keldaniler ve Nasturiler*. İstanbul.
- Allen, W.E.D. ve Muratoff, P. (1966). *1828-1921 Türk-Kafkas Sınırdaki Harplerin Tarihi*. Ankara: Genelkurmay Basımevi.
- Anzerlioğlu, Y. (2000), *Nesturiler*. Ankara: Tamga Yayıncılık.
- Arfa, H. (2006), *Kürtler-Tarih&Politika*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- Arvas, T. Z. (2010), *Hakkâri Nasturileri, (1836-1936)*. Yüzyüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Van.
- Ayaydın, R. (2016), *Birinci Dünya Savaşı'nda İran'da Cihad-ı Ekber Faaliyetleri*. İstanbul Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul.
- Aydemir, Ş. S. (1991), *Makedonya'dan Orta Asya'ya Enver Paşa (1914 - 1922)*. (Cilt: 3), İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Bayur, Y. H. (1991), *Türk İnkılabı Tarihi (1914-1918)*. (Cilt: 3, Kısım: 3). Ankara: Türk Tarih Kurumu.
- Blaga, R. (1997), *İran Halkları El Kitabı*. İstanbul: Yeni Zamanlar Dağıtım.
- Bryce, J.; Toynbee, A. (2005), *Osmanlı İmparatorluğunda Ermenilere Yönelik Muamele 1915-1916*. (Cilt I-II), İstanbul: Pencere Yayınları.
- Cezani, B. (2014), *İran Meşrutiyet Devrimi, Güçler ve Amaçlar (1906-1911)*. İstanbul: Kaynak Yayınları.
- Çetin, S. H. (1988), *Türkiye'de Nasturi Hareketleri, (1830-1926)*. Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara.
- Çiçek, K. (2006) "Birinci Dünya Savaşı ve Süryaniler". *I. Uluslararası Mardin Tarihi Sempozyumu Bildirileri*, Mardin, 539-545.
- Dalyan, M. G. (2014), *I. Dünya Savaşı'nda Nasturi Patriği Mar Şamun Benyamin ve Faaliyetleri. Savaşan Devletlerin Tarihçilerinin Gözüyle 100. Yılında Birinci Dünya Savaşı Sempozyumu*, 982-1001.
- Dalyan, M. G. (2009), *19. Yüzyıl'da Nasturiler (İdari Sosyal Yapı ve Siyasi İlişkileri)*. Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, Isparta.
- Diñç, M. E. (1988), *Halil Kut Paşa'nın Askeri ve Siyasi Faaliyetleri*. Ege Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yayınlanmamış Doktora Tezi, İzmir.
- Doğan, C. (2010), 1843–1846 Nasturi Olayları ve Bedirhan Bey. *SDÜ Fen Edebiyat Fakültesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı: 22, 11-18.
- Every, E. (2005), *Asuriler*. (çev: Sami Kılıç), *Fırat Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 10/1, 97-106.
- Fevzi Ç. (1936), *Büyük Harpte Şark Cephesi*. Ankara: Genel Kurmay Matbaası.
- Gaunt, D. (2009), *İran İmparatorluğu Dışişleri Bakanlığı Diplomatik Belgeleri, İran'ın Tarafsızlığı*. (çev: Bilge Bulut), İstanbul: Pencere Yayınları.
- Görür, E. D. (2019), Hakkâri Sancağı'nda Nasturi Olayları (1896-1897). *Tarih İncelemeleri Dergisi*, Sayı: XXXIV/2, 475-506.
- Güllü, R. E. (2018), *Türkiye'de Gayrimüslimlerin Yönetimi-Osmanlı'dan Cumhuriyete-*, İstanbul: Ötügen Neşriyat.
- Güneyli, Y. (2005), *I. Dünya Savaşı'nda Güney Azerbaycan'da Osmanlı-Rus Rekabeti. Güney Azerbaycan Sosyal, Kültürel ve Siyasal Araştırmaları Dosyası*, Ankara: Güney Azerbaycan Tanıtım Cemiyeti, 21-39.
- Hanım, S. (1996), *Ninova'nın Yakarışı, Doğu Asur Kilise Gelenekleri ve Patrik Mar Şamun'un Katli*. İstanbul: Avesta Yayınları.
- İran Azerbaycanı Tedkik Raporu*. (1927), Ankara: Erkan-ı Harbiye-i Umumiye Matbaası.
- Karadeniz, Y. (2006), *İran'da Sömürgecilik Mücadelesi ve Kaçar Hanedanı (1795-1925)*. İstanbul: Bakış Yayınları.
- Kenan, M. (1928), *Büyük Harpte İran Cephesi*. (Cilt: 1), Ankara: Büyük Erkânı Harbiye Reisliği.
- Larcher, *Büyük Harpte Türk Harbi*, (çev: Mehmet Nihat). (Cilt: 2), İstanbul.
- Linderholm, J. (1999), "1915" *Assyrians and Syrians During World War in Southern Anatolia and Azerbaijan, 1914-1918*, Sweden.
- Matiyef, KP. (1996), *Asurlar, Modern Çağda Asur Ulusal Sorunu*. (çev. Murat Kara), Bet-Prasa & Bet Froso, Nsibin Yayınevi.

- Mayevyski. (2007), *20. Yüzyıl Dönemecinde Rus General Mayevsky'nin Türkiye Gözlemleri, Van-Bitlis Vilâyetleri Askerî İstatistiği*. (Yay. Hazırlayan: Bayram Bayraktar), İstanbul: İnkılâp Yayınları.
- Özdemir, B. (2014), *Süryanilerin Dünyü Bugünü, I. Dünya Savaşı'nda Süryaniler*, Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları.
- Sabis, A. İ. (2001), *Birinci Dünya Harbi*. (Cilt: 3), İstanbul: Nehir Yayınları.
- Sakin, S (2013), İngiltere, Nasturiler ve İç Toprak Projesi (1919-1922). *History Studies*, (volüme: 5/5), 207-224
- Sarısaman, S. (1995), Ömer Naci Bey Müfrezesi. *Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*. 4/16, 500-513.
- Satılmış, S. (2010), Nesturiler ve Misyonerlik: Protestan Misyonerlerin Osmanlı Nesturileri Üzerindeki Faaliyetleri (1820-1914). XV. *Türk tarih Kongresi*, (Cilt: IV. Kısım: II), Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.
- Shuster, W. M. (1912), Shuster, *The Strangling of Persia*. New York.
- Smirmoff, K. (1928), *İranlılar, İran'ın Etnoğrafî Vaz'iyeti*, Akvam ve Kabaili. (çev: Mütakaîd Kâim-makam Nazmi), Askeri Matbaa.
- Sonyel, S. R. (2001), *The Assyrians Of Turkey Victims Of Major Power Policy*. Ankara: Turkish Historical Society Printing House.
- Sonyel, R., (1997), Osmanlı İmparatorluğu'nun Son Dönemi ve Türkiye'yi Bölme Çabaları (1908- 1918). *Belleten Dergisi*, (Cilt: LXI).
- Swietochowski, T. (1988), *Müslüman Cemaatten Ulusal Kimliğe Rus Azerbaycan'ı 1905-1920*. (çev: Nuray Mert), İstanbul: Bağlam Yayınları.
- Sykes, P. (1921). *A History of Persia*, (Cilt: 2), London.
- Şenoğlugil, M. (2016), Nesturi İsyanının Musul Sorununa Etkisi, *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 15/29, 145-155.
- Şimşir, B. N., (1989), *British Documents on Ottoman Armenians*, (1856-1880), (Vol: 1), Ankara: TTKB.
- Tetik, A. (2014), *Teşkilat-ı Mahsusa (Umur-ı Şarkıyye Dairesi) Tarihi* (1914-1916). (Cilt: 1), İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.
- Wigram, W. A.; Wigram, E. T.A. (2004), *İnsanlığın Beşiği Kürdistan'da Yaşam*. (Çeviri: İbrahim Bingöl), İstanbul: Avesta Yayınları.
- Yılmaz, A. (2013), XX. Yüzyılın Başında Nasturiler: Kültürleri, Kürtler ve Merkezi Otorite İle İlişkileri. *Turkish Studies*, 8/5, 995-1012.
- Yılmaz, R. (2008), Birinci Dünya Savaşı Başlarında Osmanlı Devleti'nin Kafkasya Siyaseti. *Orta Asya ve Kafkasya Araştırmaları Dergisi*, 3/6, 137-160.
- Yonan, G. (1999), *Asur Soykırımı, Unutulan Bir Holocaust*. (çev: Erol Sever), İstanbul: Pencere Yayınları.

EXTENDED ABSTRACT

With the increasing missionary activities as of the early 19th century, states such as Britain, in particular, France, and Russia drew peoples of different religions and ethnic groups living in the Middle East into international conflicts. One of those peoples was the Nestorians, who fell for the independence promises of those states. They, mostly inhabited in the provinces of Urmia and Salmas in Iran, lived without having any serious problems with Turks and Kurds, who were their neighbors, and the central authority until the 19th century. As Western missionaries arrived in Iran, the Nestorians started to become a problem in the regions where they lived. Especially the activities of the British and Russian missionaries among the Nestorians were in the form of inviting them to their own sect. After a while, following the successful Russian operations against Iran in the Caucasus, the Nestorians began to take a fancy to Russia. After that, the Nestorians both collectively converted to Orthodoxy and migrated to Russia in crowds. That situation of the Nestorians became an important source for the Russian operations against Iran. This is because the Nestorians started to both guide and serve in the Russian army.

Russia further increased its activities in Iran in the early 20th century. Following the Anglo-Russian Convention of 1907 on interests over Iran, the territories containing Urmia, Salmas, and their surroundings, where the Nestorians were concentrated, were under Russian influence and under the control of Russian soldiers de facto, though they seemed to be under Iranian domination. The actual appearance of the Russians in the region meant a lot to the Nestorians. This is because Russia began to systematically occupy Iranian lands from 1909 onwards in order to put the 1907 Convention into effect. Declaring that the purpose of the occupations in the region was to maintain law and order, Russia sent an ultimatum to Iran in December 1911. However, although Iran accepted the Russian terms, its lands were occupied by Russia. Therefore, the Nestorians started to communicate more easily with the Russians.

In the period when the First World War was approaching, Russia continued its activities among the Nestorians. Opening schools and hostels in Urmia and Salmas, Russia carried out intensive efforts to convert the Nestorians to Orthodoxy through missionaries. Russia's aim was to use the Nestorians as a vanguard against the Ottoman Empire in case of a war with it. Russia, which provided arms and money aid to the Nestorians, also promised them independence.

After the First World War began, the Nestorians went to war alongside the Entente powers, though not officially. That caused Iran to become a battleground and Muslims (Turks and Kurds) in the region to be put under pressure. As a matter of fact, Turks and Kurds in the region that supported the Ottoman Empire were subjected to the attacks of the Nestorians. The Nestorians, who were also supported by the Russians and the Armenians, began to loot the Muslim villages in the region. The Kurdish tribes in the region also attacked the Nestorians. Due to its military weakness, the Iranian State did not have the power to calm those events. On the other hand, the Ottoman Empire started to support the Kurdish tribes in the region.

The fact that the Nestorians officially decided to go to war in early 1915 caused the events to escalate further. Meanwhile, the troops under the command of Halil Pasha entered Iran against the events occurring there. General Chernazubof, the commander of the Russian forces in the Azerbaijan province, encouraged Patriarch to attack Halil Pasha's army and thus to become an ally. At the same time, the Nestorians in Hakkari were rebelling against the Ottoman Empire. After August 1915, the Nestorians began to suffer severe defeats around Hakkari. After an unsuccessful war against the Turkish army and the Kurds, the Nestorians began migrating to the Salmas Plain in Iran. Some Nestorians stayed in Albak and Baskale. The Russian Embassy and the American missionaries in Iran welcomed the Nestorians who arrived in Salmas. The Russians settled the Nestorians in villages in Hoy, Urmia, and Salmas. However, during those migrations, most of the Nestorians died of hunger and epidemics. The remaining Nestorians established a new life in and around Salmas.

The Nestorians who migrated to Salmas soon began to act together with the local Nestorians there. Having the support of the Russians and Armenians, the Nestorians looted the properties of the Muslim people in the region and destroyed their villages. Many Muslims were killed during those events. Omer Naci, who was sent to Iran against those events, achieved significant success against the Russians and their supporters, Nestorians and Armenians, together with the Muslim tribes in the region. Naci's task was to establish relations with the Turks in the Azerbaijani state and to dismantle the Russian forces from the Azerbaijani province with the help of the militia forces that joined him as he revolted the Muslims in the region against the Russians. Therefore, his mission was to calm the events in the region.

The Russian- and Armenian-supported Nestorian events in the region continued until the Bolshevik Revolution. The Nestorians, who were left alone with the withdrawal of the Russians from the region, started to act together with the British that time.

POLİTİKA YAPIM SÜREÇLERİNDE BİLİM İNSANLARININ ROLLERİ COVID-19 İLE MÜCADELE KAPSAMINDA OLUŞTURULAN BİLİM KURULU ÖRNEĞİ

Mehmet DARICI^{1*}

¹Öğr. Gör., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Reşadiye Meslek Yüksekokulu, Büro Hizmetleri ve Sekreterlik Bölümü; Erciyes Üniversitesi, Siyaset Bilimi ve Kamu Yönetimi Doktora Öğrencisi

*mehmet.darici@gop.edu.tr

+ ORCID: 0000-0002-2764-9470

Öz- Bilimsel bilgi insanlığın birçok alanda ve konuda gelişim göstermesine olanak sağlamıştır. Bu doğrultuda bilim, insanlığın içinde bulunduğu evren hakkında daha fazla bilgi sahibi olmasına ve evrende herhangi bir alanda var olan bilinmezliğin azaltılmasına zemin hazırlamaktadır. Bilimsel bilgi politika yapımı ve karar alma süreçlerinde de kullanılmaktadır. Bilim insanları politika yapımı ve karar alma süreçlerinde politikacılara uzman sıfatıyla bilimsel bilgiler sunmaktadırlar. Diğer bir ifade ile politikacılar, politikalarını oluşturma sürecinde bilim insanlarını otorite kaynağı olarak gördükleri için faydalanmaktadırlar.

Çalışmada, Covid-19 salgını ve bu salgın ile mücadele etmek amacıyla Türkiye’de oluşturulan bilim kurulu ele alınmıştır. Bu doğrultuda bilim kurulunun salgın politikaları oluşturulma sürecinde üstlendikleri rol Pielke’nin geliştirdiği analitik çerçevede doğrultusunda belirlenmeye çalışılmıştır. Çalışma neticesinde, bilim kurulu ve üyelerinin Science Arbiter (bilim arabulucusu) ve Pure Scientist (salt bilim insanı) rollerine tekabül etmediği ve kendilerini Honest Broker (Dürüst Aracı) olarak görebilecekleri ancak siyasetin içerisinde yer aldıkları için bu süreçte Issue Advocate (Savunucu, Yandaş) rolüne dönüşebilecekleri sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler- Bilim, Pandemi, Covid-19, Salgın Politikaları, Bilim İnsanlarının Politikadaki Roller.

ROLES OF SCIENCE PEOPLE IN POLICY MAKING PROCESSES: THE EXAMPLE OF THE SCIENTIFIC COMMITTEE FORMED IN THE SCOPE OF THE COMBAT AGAINST COVID-19

Abstract – Scientific knowledge has enabled humanity to develop in many fields and subjects. Accordingly, science provides the ground for having more information about the universe in which humanity is located and reducing the uncertainty in any field in the universe. Scientific knowledge is also used in policy making and decision making processes. Scientists provide scientific information to politicians as experts in policy making and decision making processes. In other words, politicians benefit from the fact that they see scientists as a source of authority in the process of creating their policies.

In the study, Covidien-19 epidemic and created in order to this epidemic science committee in Turkey were discussed. Accordingly, the role of the scientific committee in the process of establishing epidemic policies was tried to be determined in line with the analytical framework developed by Pielke. As a result of the study, it was concluded that the scientific committee and its members did not correspond to the Science Arbiter and Pure Scientist roles and the scientific committee and its members could see themselves as Honest Broker, but they could turn into the role of Issue Advocate in this process because they were involved in politics

Keywords – Science, Pandemic, Covid-19, Epidemic Policies, The Roles of Scientist in Politics.

GİRİŞ

Covid-19 salgınının Çin'in Wuhan kentinde ortaya çıkmasıyla birlikte solunum yolu problemleri yaşayan bir grup insan üzerinde yapılan araştırmalar 2020'nin Ocak ayında virüsün tanımlanmasını sağlamıştır. İlk başta vahşi hayvan pazarında bulunan bireylerde tespit edilen virüs, insandan insana bulaşarak Çin Halk Cumhuriyeti'nin tüm eyaletlerine ve oradan da birkaçı hariç tüm dünya ülkeleri üzerinde yayılım göstermektedir (Yılmaz, 2020a: 20).

Dünya üzerinde geniş bir yayılım gösteren Covid-19'un daha önceki zamanlarda Orta Doğu Solunum Sendromu (MERS) ve Şiddetli Akut Solunum Sendromu (SARS) gibi hastalıklara neden olduğu bilinmektedir (Karcıoğlu, 2020: 66). Buna rağmen yeni tip korona virüsün teşhisi, seyri, yayılım hızı, yayılım yöntemi, virüsten korunma yolları ve tedavisi gibi konularda birçok belirsizlik ve bilgi yetersizliği söz konusudur.

Covid-19 virüsü hakkındaki belirsizlik ve bilgi yetersizliği, virüs ile mücadele kapsamında üretilip uygulamaya konulacak politikaların öncelikli olarak bu alanda çalışmalar yürüten bilim insanlarının öncülüğünde yapılmasını gerekli kılmıştır. Bu doğrultuda genelde ülkeler ve uluslararası sağlık örgütleri özelde ise Türkiye, Covid-19 virüsü ile mücadele amacıyla oluşturulacak politikaların yapım aşamasında bilim insanlarından oluşturulan kurullardan yararlanmaktadır.

Çalışmada, Pielke'nin bilim insanlarının politika sürecinde oynadıkları rolleri açıklamaya yarayan dörtlü rol tipolojisine göre analiz çerçevesi oluşturulmuş ve bu çerçeve içinde Türkiye'de Covid-19 salgını ile mücadele politikaları için Sağlık Bakanlığı bünyesinde oluşturulan bilim kurulu üyelerinin (uzman bilim insanları) salgın politikası belirleme ve uygulama sürecinde oynadıkları roller tartışılmıştır.

Çalışmanın konusu, Türkiye'de Covid-19 virüsü ile mücadele etmek için oluşturulan bilim kurulunda yer alan bilim insanlarının, Covid-19 politikası yapım ve uygulama aşamasında oynadıkları rollerin Pielke'nin oluşturduğu kavramsal çerçeve içinde analiz edilmesidir. Çalışmanın amacı ise Türkiye'deki bilim kurulu üyelerinin (uzman bilim insanlarının), Covid-19 ile mücadele sürecinde oluşturulacak politikaların yapım ve uygulama aşamalarında oynadıkları rollerin tespit edilmesi ve Pielke'nin analitik çerçevesinde hangi tip role denk geldiğinin tartışılmasıdır.

Çalışmanın amacı ve konusu doğrultusunda Pielke'nin geliştirdiği kavramsal modelde ortaya attığı dörtlü tipolojisi, dörtlü tipolojiyi oluşturan her bir rolün özelliklerine ilişkin detaylı bilgiler ve Türkiye'deki bilim kurulunun kuruluşu, işlevleri ve özellikleri gibi bilgilere ihtiyaç duyulmuştur. Bu ihtiyaç doğrultusunda Pielke'nin bilim insanlarının politika süreçlerinde oynayabileceği roller için geliştirmiş olduğu kavramsal çerçeve "The Honest Broker Making Sense of Science in Policy and Politics" isimli kitap doğrultusunda incelenmiştir.

Yine bilim kurulu ve bilim kurulunu oluşturan bilim insanları, kurulun özellikleri, kuruluşu ve işlevleri gibi ihtiyaç duyulan bilgiler ulusal gazete haberleri, Google Arama Motoru ve "Google Scholar" ve "Sobiad" gibi indekslerde "Covid-19, Koronavirüs, Bilim Kurulu, Bilim Kurulu Toplantı" gibi anahtar kelimeler taratılarak aranılan anahtar kelimeleri içeren akademik çalışmalar ve ulusal gazete haberleri bir araya getirilerek incelenmiştir. Ayrıca kurulun yasal dayanaklarını ortaya koyabilmek için mevzuat taraması yapılmış ve elde edilen mevzuat hükümleri doğrultusunda da bir inceleme yapılmıştır.

Çalışma ikincil nitelikli kaynaklardan meydana gelmektedir. Bu kaynaklar; Pielke'nin "The Honest Broker Making Sense of Science in Policy and Politics" isimli kitabı ve akademik indeksler vasıtasıyla erişilen akademik çalışmalar, ulusal ve uluslararası basında virüs ile ilgili bilgiler ve ulusal basında Türkiye'deki bilim kurulu ile ilgili bilgiler şeklinde belirtilebilir.

1. KAVRAMSAL ÇERÇEVE: POLİTİKA VE KARAR ALMA SÜREÇLERİNDE BİLİM İNSANLARININ ROLLERİ

Çalışmanın kavramsal çerçevesini oluşturan Pielke'nin "The Honest Broker Making Sense of Science in Policy and Politics" isimli kitabında yazarın "Policy", "Politics" ve "Science" kavramlarını nasıl tanımladığını belirtmek yerinde olacaktır. Pielke, "Policy" kavramını, bir karar olarak; "Politics" kavramını, müzakere etmek, pazarlık etmek ve istenen amaçların peşinde koşmak olarak; "Science" kavramını ise sistematik bilgi arayışı olarak tanımlamaktadır (Pielke, 2007: 37 – 38).

Politika ve karar alma süreçlerinde bilim insanlarının rolleri Pielke'nin "The Honest Broker Making Sense of Science in Policy and Politics" isimli kitabında dile getirdiği roller üzerinden belirlenmeye çalışılmıştır. Bu rollerin belirlenmesi işini Pielke, şehre bir ziyaretçinin geldiğini ve akşam yemeğini nerede yiyebileceği sorusunu bir yerliye sorması üzerinden bir senaryo ile betimlemektedir. Bu betimlemede Pielke bilim insanlarının politika süreçlerinde oynayabileceği dört ideal tip rolünün olduğuna işaret etmektedir. Bahsi geçen senaryoya verilen cevaplar üzerinden bu rolleri tanımlayan Pielke bu rolleri şu şekilde belirtmektedir (Pielke, 2007: 1-8):

Nerede yemek yenilebileceği sorusuna cevap veren ilk kişi, soruyu soranın bütçesini, yeme alışkanlıklarını ve yemek yenecek yerin konumu gibi detayları dikkate almaksızın sadece beslenme ve besin değerleri gibi nitelikler üzerinden cevap verebilmektedir. Bu doğrultuda cevabı veren kişi daha çok akşam yemeği ile ilgili yemeğin protein, karbonhidrat ve yağ gibi besin değerleri doğrultusunda ve hükümetin belirlediği beslenme rehberi çerçevesinde bilgiler sunabilmekte ve herhangi bir öneri ya da seçenek sunmamaktadır.

Nerede yemek yenilebileceği sorusuna cevap veren ikinci kişi, soruyu soranın ilgili olduğu yemek türleri ya da yeme

alışkanlıkları üzerinden öneriler ve bilgiler sunabilmektedir. Bu anlamda soruyu soran en iyi İtalyan restoranında ve ya düşük maliyetli bir akşam yemeği yemek istiyorsa cevap veren bu doğrultuda ve soruyu soranın belirlediği sınırlar dâhilinde bir tavsiye verebilmektedir. Bu rolü ile cevap veren soruyu sorana neyi tercih etmesi gerektiğini söylememekte ve soruyu soranın talep ettiği bilgiyi yine soruyu soranın belirlediği sınırlar dâhilinde verebilmektedir.

Nerede yemek yenilebileceği sorusuna cevap veren üçüncü kişi soruyu soranı belli bir restoranda yemek yemeye ikna etmeye çalışabilir. Bu durumun nedeni olarak gerçekten o restoranı beğeniyor olması, bir tanıdığıın oranın sahibi olması gibi durumlar söz konusu olabilmektedir. Bu rolü kapsamında cevap veren belli bazı restoranları diğerlerine nazaran tavsiye edilebilirlik açısından kayırmakta ve onların savunuculuğunu üstlenmektedir. Diğer tüm alternatifleri kapsam dışı tutarak içlerinden biri konusunda ısrarcı olabilmektedirler.

Nerede yemek yenilebileceği sorusuna cevap veren dördüncü ve son kişi soruyu sorana karşı şehirde bulunan tüm restoranlar hakkında temel bilgileri sunabilmektedir. Bu kapsamda maliyet, menü, yemek tarzları ve şehir içerisindeki konumu da paylaşılabilir. Bu anlamda bu rol bir rehber niteliği taşımakta ve bu rol ile soruyu sorana çeşitli alternatifler sunulmaktadır. Bu alternatifler aracılığıyla cevap veren soruyu soranın kendi tercihlerine ve değerlerine göre seçim yapabilmesine olanak sağlamaktadır.

Bahsi geçen senaryo üzerinden çeşitli rolleri betimleyen Pielke, nerede yemek yenilebileceği sorusuna ilk cevap veren kişi için, “Pure Scientist” (Salt Bilim İnsanı); ikinci cevap veren kişi için, “Science Arbiter” (Bilim Arabulucusu); üçüncü cevap veren kişi için, “Issue Advocate” (Savunucu, Yandaş) ve dördüncü cevap veren kişi için, “Honest Broker” (Dürüst Aracı) isimlerini kullanmaktadır. Bu dört ideal tip rollerin dışında tarafsız olarak bilimsel sonuçları siyasete iletme özelliği olan “Science Communicator” (Bilim İletişimcisi) rolünü de kabul etmeyerek siyasete giren bilim insanlarının tarafsız kalamayacağını ifade etmektedir. Bu durum için “You can’t swim without getting wet” (İslenmeden yüzemezsin) şeklinde bir ifade kullanmaktadır.

1.1 Pure Scientist (Salt Bilim İnsanı)

Bilim insanlarının politika ve karar alma süreçlerinde üstlenebileceği bu rol için, bilim insanları sunacakları bilgilerin kullanımlarına ve toplumsal faydalarına odaklanmamakta ve karar vericilerle doğrudan bir bağlantı içerisine girmemektedir. Bu rolü ile bilimsel gerçekliği aramaya çalışan bilim insanı, bilimsel çalışmalarının pratik sonuçlarına odaklanmaktan ziyade bilimsel gerçekliğe ve bunu keşfetmeye odaklanmıştır.

Bahsi geçen bu temel özellikleri ile salt bilim insanı politikanın ve karar vericilerin etkisinden uzak durmakta sadece bilimsel gerçeklik için çalışmalar yürütmektedirler. Bu şekilde salt bilim insanı talep edilen ve uygulamaya ve toplumsal faydaya yönelik bilgiler yerine genel geçer ve bilimsel gerçeklik çerçevesinde çalışmalarını yürütmektedir.

1.2 Science Arbiter (Bilim Arabulucusu)

Bilim insanlarının politika ve karar alma süreçlerinde üstlenebileceği bilim arabulucusu rolü, salt bilim insanı rolünün özelliklerine belirtildiği gibi politika ve karar alma süreçlerinde politikacı ve karar alıcılardan uzak durma özelliği taşımaktadır. Ancak bilim arabulucusu rolündeki bilim insanları salt bilim insanlarından farklı olarak politikacı ve karar alıcıların talep ettiği bilimsel bilgilere cevap vermesi söz konusu olabilmektedir. Bu özelliği ile bilim arabulucusu rolü salt bilim insanı rolünden farklı olarak alınacak politik karar sürecinde karar alıcılarla etkileşim içine girme durumu söz konusudur.

Diğer bir ifade ile bilim arabulucuları, politikacı ve karar vericiler tarafından talep edilecek konu ve meselelere uygun bilimsel çalışmalar yürüterek kendilerinden talep edilen konularda bilimsel bulgular ortaya koymaktadırlar. Uygulamada bilim arabulucuları ulusal bir konsey ve ya danışma komiteleri şeklinde oluşturulabilmekte ve politikacı ve karar vericiler tarafından bahsi geçen bu oluşumlara gönderilen konular çerçevesinde bilimsel bilgiler sunmaktadırlar.

Bu özellikleri doğrultusunda ilke olarak bilim arabulucusu, genel geçer ve bilimsel gerçekliği arayan çalışmalardan ziyade, politikacı ve karar vericilerin talep ettiği konularda bilimsel bilgi üretmeyi ve karar vericileri bilgilendirmeyi tercih etmektedir. Bu aşamada bilim arabulucusunun, bilimsel bilgi talep eden politikacılarla, karar vericilerle ve diğer tüm paydaşlarla da yakın bir etkileşimden kaçınarak çalışmalarını yürüttüğü belirtilebilir (Armstrong, 2002: 29).

1.3 Issue Advocate (Savunucu, Yandaş)

Bilim insanlarının politika ve karar alma süreçlerinde üstlenebileceği bu rol savunucu veya yandaş şeklinde Türkleştirilebilmektedir. Çalışma politika ve karar alma süreçlerinde bilim insanlarının rolleri üzerine kurgulanmasından dolayı savunucu kelimesi tercih edilmiştir.

Bu kapsamda savunucu rolünü üstlenen bilim insanları, karar alma ve politika belirleme süreçlerine belirli bir siyasi gündem çerçevesinde dâhil olmakta ve bu siyasi gündemin belirlediği amaçlar için bilimsel çalışmalar ve bilimsel bilgiler ortaya koymaktadırlar. Bahsi geçen bu yönüyle savunucu bilim insanları, bilimin siyasetçiler ve siyasi meseleler ile meşgul olması gerekliliği fikrini benimsemiştirler.

Savunucu bilim insanlarının diğer bir özellikleri ise bireysel anlamdaki çıkarlarını politika ve siyaset aracılığıyla ilerletmek istemeleri ve bu amaçla bireysel çıkarlarını bir siyasi grup ile ortak paydada ileri sürmeleridir. Bu doğrultuda bilimsel bilgiler üretmek dışında doğrudan karar alma süreçlerine katılmaya da çalışan savunucu bilim insanları, herhangi bir siyasi konuda ortaya çıkabilmekte ve siyasi bir meselede taraf tutma eğiliminde olup bu amaç doğrultusunda bilim insanı statülerini kullanmaktadırlar.

1.4 Honest Broker (Dürüst Aracı)

Bilim insanlarının politika ve karar alma süreçlerinde üstlenebileceği dürüst aracı rolü, politikacı ve karar vericiler için seçim konusundaki alternatif tercihleri olabildiğince genişletmekte ve çeşitli alternatifleri bir arada sunarak karar verme sürecine katılım göstermektedir. Bu şekliyle dürüst aracı, bilimsel bilgiyi paydaşların kaygılarıyla tüm alternatifleri göz önünde bulundurarak bütünleştirmektedir.

Bilim arabulucusu rolünde belirtildiği gibi dürüst aracı rolünde de bu rolün resmi ulusal bir konsey veya danışma komiteleri şeklinde oluşturulabilmesi söz konusudur. Resmi bir konsey veya komite olarak oluşturulmasında güdülen amaçlar, bireysel dürüst araçların gerekli tüm uzmanlık alalarını temsil etmesinin zor olacağı ve konsey ve komite şeklinde oluşturulması ile bakış açısı çeşitliliği söz konusu olduğundan savunucu bilim insanlarını engellemeye yardım edeceği düşüncesidir.

Bu anlamda savunucu ile dürüst aracı rolleri arasındaki fark, dürüst aracı rolünü üstlenen bilim insanlarının bilimsel çalışmalar sonucu elde edilen bilimsel bilgileri politika alternatiflerini genişletme amacıyla kullanmaları olarak belirtilebilir. Diğer bir ifade ile savunucu bilim insanı politika ve kararların alternatif tercihlerini azaltmaya çalışmakta, dürüst aracı ise bu durumun tam tersi bir şekilde alternatif tercihleri genişletmeye veya en azından açıklığa kavuşturmaya çalışmakta olduğu ifade edilebilir.

Pielke bilimin siyasal süreçler ile ilişkilendirilmesi konusunda demokrasi ve bilim görüşlerini önemli görmektedir. Demokrasi görüşünü elitist ve çoğulcu olmak üzere iki ayrı kategoride değerlendirmekte; bilim görüşünü ise doğrusal ve paydaş modeli olmak üzere yine iki ayrı kategoride ele almaktadır. Bilim insanlarının politika süreçlerinde oynayabileceği rolleri de demokrasi ve bilim görüşleri çerçevesinde Tablo: 1’ de gösterildiği şekliyle kategorize etmektedir.

Tablo 1: Karar Alma Süreçlerinde Bilim İnsanları için Dört İdeal Tip Rol

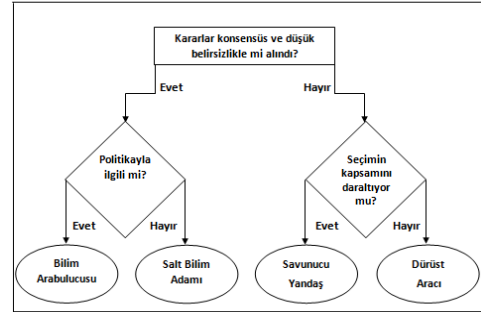
		Bilim Görüşü	
		Doğrusal Model	Paydaş Modeli
Demokrasi Görüşü	Çoğulcu	Salt Bilim İnsanı	Savunucu, Yandaş
	Elitist	Bilim Arabulucusu	Dürüst Aracı

Kaynak: Pielke (2007: 14).

Pielke, doğrusal bilim görüşü ile çoğulcu demokrasi görüşünün etkileşimi olarak, salt bilim insanı rolünü; doğrusal bilim görüşü ile elitist demokrasi görüşünün etkileşimi olarak, bilim arabulucusu rolünü; paydaş bilim görüşü ile çoğulcu demokrasi görüşünün etkileşimi olarak savunucu, yandaş rolünü; paydaş bilim görüşü ile elitist demokrasi görüşünün etkileşimi olarak da dürüst aracı rolünü Tablo 1’de gösterildiği gibi konumlandırmaktadır.

Karar alma ve politika süreçlerinde bilim insanlarının rolleri üzerinde yapılan bu belirlemeler neticesinde bilim insanlarının bu rollerinin belirli özellikler bağlamında sınıflandırılması da söz konusudur. Diğer bir ifade ile bilim insanlarının ya da bilimsel bir komitenin politika ile nasıl ilişki kuracağı dair karar vermesi noktasında Pielke iki kritik faktör üzerinden karar verilebileceğini ifade etmektedir.

Şekil 1’de görüldüğü üzere bahsi geçen bu faktörlerden ilki politik karar alma süreçlerinde değerler üzerindeki konsensüs düzeyi diğer bir ifade ile fikir birliğinin derecesidir. Bu anlamda itiraz edilen ve üzerinde fikir birliği kurulamayan konular siyasi riskler taşımaktadır. İkinci kritik faktör ise mevcut olan belirsizliğin derecesi diğer bir ifade ile araçlar hakkındaki bilginin kesinlik düzeyidir ve hem bilimsel hem de politik belirsizlik ne kadar fazla ise bilim, bilimsel sonuçlardan ziyade politika seçeneklerine de odaklanması o kadar önemli görülmektedir.

Kaynak: Pielke(2007: 19).

Şekil 1: Bilim İnsanlarının Politikadaki Rollerini Belirleme Kriterleri

Şekil 1’ e göre Pielke bilim insanlarının politika ve karar alma süreçlerindeki rollerini belirlerken ilk olarak konsensüs ve belirsizlik derecelerine göre ikili bir ayırma gitmektedir. Bu ayırım doğrultusunda eğer kararlar yüksek düzeyde konsensüs ve düşük belirsizlik özelliklerini barındıran bir ortamda belirlenmiş ve politika ile ilgili ise bilim arabulucusu rolü; eğer kararlar yine yüksek düzeyde konsensüs ve düşük belirsizlik özelliklerini barındıran bir ortamda belirlenmiş ve politika ile ilgili değil ise salt bilim insanı rolü olarak ifade edilebilmektedir.

İkinci bir durum ise kararların düşük düzeyde konsensüs ve düşük belirsizlik ortamının söz konusu olmadığı durumlar için belirlenmiştir. Böyle bir durumda üstlenilecek rol politikacıların ve karar vericilerin tercih yapma kapsamını daraltıyorsa savunucu, yandaş rolü; eğer üstlenilecek yol politikacıların ve karar vericilerin seçim yapma kapsamını daraltmıyorsa dürüst aracı rolü olarak ifade edilmektedir.

2. COVID-19 İLE MÜCADELE KAPSAMINDA OLUŞTURULAN BİLİM KURULU

Türkiye’de Covid-19 salgınından önce “Pandemik İnfluenza A” virüsünün neden olduğu (Türk Tabipler Birliği, 2009) H1N1 (Domuz Gribi) salgını ile mücadele etmek amacıyla 12 Kasım 2009 tarihinde (İstanbul Tabip Odası, 2010) ve “Zaire Ebola” virüsünün neden olduğu (Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, 2014) EBOLA salgını ile mücadele etmek

amacıyla 04 Nisan 2014 tarihinde de (Battal, 2014) bilim kurulları oluşturulmuştur.

Türkiye’de de ilk Covid-19 vakasının ortaya çıkması ise 11 Mart 2020 tarihinde olmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, 2020: 11). Bu tarihten önce dünyada Covid-19 salgınının baş göstermesi ile 10 Ocak 2020 tarihinde bir bilim kurulu oluşturulmuş ve kurulun başkanlığını ise Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanı Fahrettin Koca yürütmektedir.

Covid-19 virüsü ile mücadele kapsamında oluşturulan bilim kurulunun yasal dayanaklarını 06.04.2011 tarihli ve 6223 Sayılı Kamu Hizmetlerinin Düzenli, Etkin Ve Verimli Bir Şekilde Yürütülmesini Sağlamak Üzere Kamu Kurum Ve Kuruluşlarının Teşkilat, Görev ve Yetkileri ile Kamu Görevlilerine İlişkin Konularda Yetki Kanunu ve bahsi geçen bu kanun doğrultusunda meydana getirilmiş olan 02.11.2011 tarihli ve 663 Sayılı Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname oluşturmaktadır. Bahsi geçen kararnamede; “... Bakanlığın görev alanı ile ilgili olarak bilimsel ve uzmanlık gerektiren konularda çalışma yapmak ve görüş bildirmek üzere danışma kurulları ve komisyonlar oluşturulabilir ...” şeklinde düzenlenmiştir (663 Sayılı Kararname, 2011).

Covid-19 virüsü ile mücadele için oluşturulan kurulda enfeksiyon, mikrobiyoloji, viroloji, iç hastalıkları, yoğun bakım ve göğüs hastalıkları alanlarında ve her biri üniversitelerde akademisyen olarak görev yapan tıp bilimcilerinde oluşturulmuş durumdadır (Yalçınkaya, 2020).

Mart 2020 tarihi ile birlikte yayılım hızı ve yayıldığı coğrafya sayısı artan Covid-19 virüs Dünya Sağlık Örgütü tarafından 11 Mart 2020 tarihinde pandemi ilan edilmiştir (World Health Organization, 2020). Bu gelişmeden sonra Sağlık Bakanı Fahrettin Koca tarafından salgına karşı “Bilim Kurulu” ismiyle bir kurul oluşturulması öngörülmüş ve bu durum üzerinde her biri alanında uzman ve üniversitelerde öğretim üyesi olan yirmi altı kişi kurula davet edilmiştir (Yılmaz, 2020). Nisan ayına gelindiğinde ise bu sayı beş yeni uzmanın katılımıyla otuz bir kişi (Yener, 2020) son olarak da yedi uzmanın katılımıyla otuz sekiz kişiye yükselmiştir (Karataş, 2020).

Bilim kurulu üyeleri tıp, halk sağlığı ve enfeksiyon alanlarında yetkin ve uluslar arası alanda çalışmaları ile atıf alan (Yalçınkaya, 2020: 25 Mart) ve grip, ebola ve kırım Kongo gibi bulaşıcı hastalıklar ve virüsler hakkında daha önce tecrübeleri ve çalışmaları olan kişilerden meydana getirilmiştir (Karakuş, 2020). Bilim Kurulu ilk kurulduğu zamandan bu yana salgın ile mücadele, hastalığın tanısı, teşhisi, tedavisi gibi tüm önlem ve politikaların belirlenmesinde tavsiye niteliği taşıyan kararlar vermekte ve bu tavsiyeleri yürürlüğe koyma yetkisi Sağlık Bakanlığının görev ve yükümlülüğünde bulunmaktadır (Yalçınkaya, 2020).

Bakan Fahrettin Koca’nın yaptığı açıklamalar doğrultusunda bilim kurulu, salgınla mücadele konusunda bugüne değin, yurtdışındaki vatandaşların ülkeye dönüşünün kontrollü bir şekilde sağlanması, yurt dışı uçuşlarının yasaklanması, ülke kara ve deniz sınırlarının belirli ülkelere kapatılması,

özellikle yurtdışı temaslı kişilerin ülkeye dönmesi itibarıyla on dört günlük karantinaya alınması, ilkökul, ortaokul, lise ve yüksek öğretim kurumlarının eğitime ara vermesi, konaklama tesislerinde tedbirlerin alınması, açık kapalı cezaevlerinde açık görüşlerin ertelenmesi, şehirlerarası yolculuğa kısıtlama getirilip izne bağlanması, yirmi yaş altı ve altmış beş yaş üstü vatandaşlara sokağa çıkma kısıtlamasının getirilmesi, şehirlerarası ve şehir içi yolcu taşımacılığında taşıt kapasitelerinin yarısı kadar yolcu taşınması, otuz büyük şehir ve Zonguldak ilinde sokağa çıkma kısıtlamaları gibi salgın politikaları doğrultusunda uygulamaya konulan birçok önemli tavsiye kararı vermiştir (Karaaslan ve Yener, 2020).

Kuruluşu ile birlikte Sağlık Bakanlığında toplantılarını yürüten bilim kurulu, sadece virüs ile ilgili tıbbi bilimsel fikirleri ile değil aynı zamanda sosyal medya mecraları başta olmak üzere televizyon ve diğer basın yayın organları vasıtasıyla tüm vatandaşların virüs ile ilgili bilgilendirilmesi görevini de yerine getirmektedir (Yılmaz, 2020).

Bilim kurulunda bulunması gerektiği düşünüldüğü için tıp bilimcilerine ek olarak Mart ayında Türk Dış Hekimleri Birliği’nden de bir uzman kurula katılım sağlamıştır. Nisan ayında ise kurulun kapsamı genişletilerek psikoloji, sosyoloji, istatistik ve din sosyolojisi alanlarında çalışmalar yürüten uzmanların kurula katılacağı bildirilmiş ve sonrasında “Toplum Bilimleri Kurulu” ismiyle yeni bir kurul oluşturulmuştur (Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, 2020a). Toplum Bilimleri Kurulu’nun görev tanımı ise virüs çalışmaları kapsamında öngörü çalışmalarını yürütmek ve toplumsal nitelikli tavsiyeler üretmek gibi virüs ile mücadele sürecinde hayatı kolaylaştıracak teklifler getirmek olduğu belirtilmektedir (Ulu ve Kördemirci, 2020).

3. ANALİZ VE TARTIŞMA

Çalışma, 2019 yılının Aralık ayında Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıktığı düşünülen Covid-19 virüsü ile mücadele etmek amacıyla Türkiye’de oluşturulan bilim kurulunun üyeleri olarak bilim insanlarının bu virüs ile mücadele kapsamında oluşturulan politika ve kararlarda üstlendikleri rollerinin ne olduğu sorusu üzerine oluşturulmuştur. Bu doğrultuda bahsi geçen roller, Pielke’nin “The Honest Broker Making Sense Of Science In Policy And Politics” isimli kitabında geliştirilen “Politikada Bilimin İdealize Edilmiş Roller” üzerinden belirlenmiştir.

Bu roller Türkçeleştirilmiş halleri ile belli bir alanda bilimsel açıdan durumu özetleme özelliği olan “Salt Bilim İnsanı”, belli politika seçeneklerini mütalaa etme özelliği olan “Bilim Arabulucusu”, bilimsel anlamdaki uzmanlığını siyasal mücadele süreçlerinde kaynak olarak kullanma özelliği olan “Savunucu, Yandaş” ve mevcut politika alternatiflerini açıklayan ve yenilerini sunma özelliği olan “Dürüst Aracı” şeklinde ifade edilebilmektedir (Demirci, 2014: 188). Türkiye’de oluşturulan bilim kurulunun bu roller üzerinden hangi role tekabül ettiğinin araştırıldığı bu çalışmada ilk olarak Pielke’nin belirlediği ideal tip roller ve bilim kurulu ve üyelerinin bu roller üzerinden tartışılması yerinde olacaktır.

Bu doğrultuda salt bilim insanı rolü kapsamında bilim kurulu ele alındığında; salt bilim insanının yaptığı bilimsel

çalışmaların pratikten ziyade teorik özellikler taşıması, sunacağı bilgilerin toplumsal fayda sağlaması noktasında bir amacının bulunmaması, politikacı ve karar vericiler ile ilişkilere ve etkileşimlere kapalı olması ve son olarak sadece bilimsel gerçekliği araması gibi özellikleri olduğu ileri sürülebilir.

Bahsi geçen bu özellikler açısından Türkiye'deki bilim kurulu incelendiğinde, virüs ile mücadele konusunda toplumsal fayda yaratma amacıyla danışma görevi yerine getirmeleri, politikacı ve siyasiler ile etkileşim ve iletişimlerinin varlığı ve sadece bilimsel gerçeklik için değil aynı zamanda salgın politikaları vasıtasıyla toplumsal yarar için danışma görevi üstlenmeleri gibi özellikleri nedeniyle kurulu oluşturan bilim insanlarının Pielke'nin kavramsallaştırdığı Pure Scientist (Salt Bilim İnsanı) rolünün temel özellikleri ile farklılıklar taşıdığı belirtilebilir.

Bu durumun aksine bilim kurulunun Çin başta olmak üzere diğer ülkelerdeki virüs hakkındaki bilimsel çalışmalarını yorumlama suretiyle Covid-19 virüsü ile ilgili bilimsel gerçeklikleri aramaya çalışması ise Pure Scientist (Salt Bilim İnsanı) rolü ile benzerlik göstermektedir.

İkinci olarak bilim arabulucusu rolü ele alındığında; bu rolün politikacı ve karar vericilerle bir etkileşimde olduğu, politikacı ve karar vericilerden gelen talepler doğrultusunda bilimsel çalışmalar yürüttüğü, salt bilimsel gerçekliği aramaktan ziyade, bilimsel bilgi talep edilen konularda bilimsel çalışmalar yürütmeleri gibi özellikleri bulunmaktadır. Bu rol için belirtilmesi gereken önemli bir nokta ise politikacı ve karar vericilerle etkileşime girmelerinin yanında başta politikacı ve karar vericiler olmak üzere tüm paydaşlarla yakın bir iletişim ve etkileşim ortamından kaçınmalarıdır.

Bahsi geçen bu özellikler kapsamında Türkiye'deki bilim kurulu incelendiğinde, bilim kurulunun başta Cumhurbaşkanı, Sağlık Bakanı ve İçişleri Bakanı olmak üzere politikacı ve karar vericilerden gelen talep ve sorular üzerine danışma görevini yerine getirdikleri söylenebilir. Bu özelliği ile salt bilim insanlarından farklı olarak bilim arabulucularının gelen talepler doğrultusunda ve uygulamaya yönelik çalışmalar yürüttükleri belirtilebilir.

Bilim arabulucusu rolü ile Türkiye'de oluşturulan bilim kurulu ve üyelerinin benzer bir özelliği ise politikacı ve karar vericilerle yakın ilişkilerinin bulunmaması olarak belirtilebilir. Kurula hem politika ile ilgilenen hem de bilimsel çalışmalar yürüten bilim insanlarından ziyade üniversitelerde öğretim üyesi olarak görev yaparak bilimsel çalışmalar yürüten ve daha önce çeşitli salgınlarda görev yapmış deneyimli tıp bilimcilerden oluşturulması söz konusudur. Bu özellikleri ile bilim kurulu Science Arbiter Bilim Arabulucusu) rolü ile benzerlikler göstermektedir.

Bahsi geçen bu özelliklerinin yanı sıra bilim kurulunun sağlık bakanlığı bünyesinde oluşturulması, bu kurula hem bir siyasi hem de bir bilim insanı olarak Sağlık Bakanı Fahrettin

Koca'nın başkanlık etmesi gibi durumlar ise bilim arabulucusu rolünün, politikacı ve karar vericilerle yakın bir iletişim ve etkileşim ortamında bulunmaması özelliği ile farklılıklar göstermektedir.

Üçüncü olarak savunucu, yandaş rolü ele alındığında; bu rolün bir siyasi propaganda ya da siyasi bir gündem neticesinde çalışmalar yürüttüğü, bilimin her koşulda politikacı ve karar vericilerle meşgul olması gerektiği, bireysel çıkarlarını politik bir grup veya karar vericilerle eşgüdümleyerek ileri sürmeleri, bilimsel bulgular sunmak yerine doğrudan alınacak politik kararlara katılmaya da istekli olmaları ve sunacakları bilimsel bulgular yolu ile bir taraf tutma ve kayırma yapma gibi bazı temel özellikleri bulunmaktadır.

Bahsi geçen bu özelliklere göre, Türkiye'deki bilim kurulu ve üyeleri bir siyasi propaganda ve siyasi bir gündem neticesinde çalışmalar yürütmekte aksine Covid-19 ile mücadele ederek toplumu Covid-19 virüsünden koruyacak önlemler neticesinde toplumsal fayda yaratmak için danışma görevini yerine getirmektedirler. Ek olarak bilim kurulu üyelerinin bireysel çıkarlarının politik bir grupla eşgüdümlemesi de Covid-19 ile mücadele kapsamında oluşturulan bilim kurulu üyeleri için ispatı yapılamayacak bir durumu ifade etmektedir.

Bilim kurulu üyelerinin politik kararlara katılım isteği konusu da, ortaya koydukları bilimsel bulguların tavsiye niteliği taşıması, asıl kararın uygulayıcı olarak Cumhurbaşkanı ve Sağlık Bakanlığı tarafından verilecek olması gibi nedenlerden ötürü söz konusu değildir. Tüm bu özellikleri ile Bilim kurulunun savunucu, yandaş rolü ile farklılıkları söz konusudur.

Ancak bilim kurulunun danışmanlığında oluşturulan ve Sağlık Bakanı ve Cumhurbaşkanı tarafından uygulamaya konan Covid-19 ile mücadele politikalarının savunuculuğunu yaptığı da belirtilebilir. Covid-19 politikalarının bir bilim kurulu üyesi tarafından eleştirilmesi, hatalı veya yanlış politikalar şeklinde ifade edilmesi söz konusu olmamıştır. Aksine bilim kurulu üyeleri bu politikaların nasıl uygulanacağı ve vatandaşların bu salgın sürecinde nelere dikkat etmesi gerektiği ile ilgili birçok bilgiyi, televizyon programları ve gazete röportajlarında bu politikalar doğrultusunda ifade etmişlerdir. Bu durum bilim kurulunun, Covid-19 mücadele politikalarının savunuculuğunu yaptığı şeklinde yorumlanabilir. Bahsi geçen bu özellik ise savunucu, yandaş rolü ile bilim kurulunun benzerliğini ifade etmektedir.

Son olarak dürüst aracı rolü ele alındığında; bu rolün, bilimsel çalışmalarını neticesinde elde ettiği bilimsel bulguları tüm paydaşların kaygılarıyla ve alternatifleri de göz önünde bulundurarak sunması, alınacak karar ile ilgili tüm alternatifleri karar vericilere ve politikacılara iletmesi ve bu özellikleri ile politikacılara geniş bir seçme şansı vermeleri ve alınacak karar konusunda herhangi bir alternatif için

baskıcı davranmamaları dolayısıyla da bir rehber niteliği taşıması gibi temel özellikleri bulunmaktadır.

Türkiye’de Covid-19 ile mücadele kapsamında oluşturulan bilim kurulu ve üyeleri dürüst aracı rolünün, tüm alternatifleri belirleyip seçim kapsamını genişletme özellikleri düşünüldüğünde, bilim kurulunun Covid-19 ile mücadele kapsamında birçok kez farklı tedavi algoritmalarını tavsiye etmesi ve alternatif tedavi algoritmaları için dünyadaki bilimsel çalışmaları takip etmesi gibi özellikleri açısından benzerlik teşkil etmektedir. Bu durumun aksine virüs ile ilgili yayılım, bulaş yolu, korunma yöntemleri gibi birçok bilginin tam olarak bilinmemesinden kaynaklı belirsizlikler nedeniyle rehber niteliğini tam olarak yerine getiremedikleri de belirtilebilir.

Çalışmanın önceki bölümlerinde, bilim insanlarının politika ve karar alma süreçlerinde rollerinin belirlenmesi hususunda iki kritik faktör (değerler üzerinde konsensüs düzeyi, araçlar hakkında bilginin kesinlik düzeyi) üzerinden karar verilebileceği belirtilmiştir. Bu doğrultuda, Covid-19 ile mücadele kapsamında oluşturulan politikalarda; değerler üzerinde konsensüs düzeyi ve araçlar hakkındaki bilginin kesinlik düzeyi üzerinden bir değerlendirmeye gidilmesi de yerinde olacaktır.

İlk olarak Covid-19 ile mücadele kapsamında oluşturulan politikalarda değerler üzerinde bir çatışmanın söz konusu olduğu belirtilebilir. Özellikle bu politikalarda önceliğin; halkın güvenliğine mi?, hak ve özgürlüklere mi?, sokağa çıkma kısıtlamaları neticesinde ekonomide meydana gelecek durgunluğa mı?, yoksa halkın sağlığına mı? verilmesi gerektiği konusunda farklı fikirlerin varlığı değerler çatışmana neden olmaktadır. Diğer bir ifade ile Covid-19 ile mücadele amacıyla oluşturulacak politikalarda neyin öncelik alınacağı konusunda toplumda, bilim çevreleri arasında, siyasilerde ve ekonomistler arasında bir uzlaşmaya varılamamıştır.

Bir diğer husus ise araçlar hakkındaki bilginin kesinlik düzeyidir ve Covid-19 ile mücadele konusunda hastalığın yayılım hızı, bulaş yöntemi ve hızı, hastalıktan korunma yöntemleri, hastalığın tedavisi ve hastalığın aşısı gibi birçok konuda belirsizlikler mevcuttur. Bu durumun göstergesi olarak birden çok kez hastalığın tedavi algoritmasının değiştirilmesi örnek olarak gösterilebilir. Bahsi geçen bu durum Covid-19 ile mücadele kapsamında oluşturulacak politika araçları konusunda bilginin kesinlik düzeyinin düşük olduğunun göstergesidir.

SONUÇ

Bir halk sağlığı problemi olarak ortaya çıkan Covid-19 virüsü ile mücadele etme amacıyla oluşturulacak politikalarda, ne yapılarak bu virüs ile mücadele edileceği konusunda konsensüs bulunmamakta ayrıca nasıl ve hangi yöntemi kullanarak virüs ile mücadele edileceği tam olarak bilinmemektedir. Bu özellikleri ile Covid-19 salgını, “modern dünyada ortaya çıkan, aşırı karmaşık ve çözülmesi de bir o kadar zor olan ve üzerinde uzlaşma sağlanamayan

problemler” (Rittel ve Webber, 1973:160) olarak tanımlanabilen -Wicked Problem- olarak ifade edilebilir.

Bir Wicked Problem olarak Covid-19 salgını ele alındığında, Türkiye’de bu salgın ile mücadele etmek amacıyla oluşturulan bilim kurulunun politika oluşturma süreçlerinde değerler konusunda konsensüsün olmadığı ve araçlar konusunda bilginin belirsizlik düzeyinin yüksek olduğu saptanmıştır. Bu doğrultuda Türkiye’de oluşturulan Bilim kurulunun Pielke’nin kavramsallaştırdığı ideal tip rollerden Science Arbiter (Bilim arabulucusu) ve Pure Scientist (Salt Bilim İnsanı) rollerine tekabül etmediği sonucuna varılabilir.

Şekil 1’de de ifade edildiği üzere Covid-19 ile mücadele politikalarında kararlar konsensüs olmadan ve belirsizliğin yüksek olduğu bir ortamda alınmaktadır. Bu anlamda Türkiye’de ki bilim kurulunun ve üyelerinin üstleneceği iki rol üzerinden değerlendirilmesine gidilmektedir ve bu roller “Dürüst Aracı” ve “Savunucu, Yandaş” rolleridir. Bu noktada ise siyasete girip siyaset dışı kalmanın mümkün olamayacağı düşüncesinden (You can’t swim without getting wet. – Islanmadan Yüzemesin) hareketle bilim kurulunun ve üyelerinin kendilerini Honest Broker(Dürüst Aracı) olarak gördükleri ancak siyasi bir süreç içerisinde yer aldıkları için bir şekilde Issue Advocate (Savunucu, Yandaş) rolüne dönüşebilecekleri ifade edilebilir.

Diğer bir ifade ile Pielke tarafından kavramsallaştırılan bilim insanlarının politika ve karar alma süreçlerinde üstlenebileceği roller dört (Salt Bilim İnsanı – Bilim Arabulucusu – Savunucu, Yandaş – Dürüst Aracı)ayrı şekilde ifade edilmiştir. Bahsi geçen bu roller üzerinden, Türkiye’de Covid-19 virüsü ile mücadele kapsamında oluşturulan bilim kurulu değerlendirildiğinde: bilim kurulunun, Salt Bilim İnsanı (Pure Scientist) ve Bilim Arabulucusu (Science Arbiter) rollerine tekabül etmediği; Savunucu, Yandaş (Issue Advocate) ve Dürüst Aracı (Honest Broker) rollerine tekabül ettiği; ancak bilim insanlarının bu süreçte “Issue Advocate” (Savunucu, Yandaş) rolüne bir şekilde dönüşebilecekleri sonucuna varılmıştır.

Gelecek dönem çalışmaları için Pielke’nin bu idealize edilmiş rollerinin yerel nitelikler taşıyan politikaların oluşturulması sürecinde de bilim insanlarının üstlendikleri roller ve uluslar arası örgütler bağlamında uluslar arası nitelikli bir politik karar ve ya politika yapım sürecinde bilim insanlarının üstlendikleri roller karşılaştırılarak bir analiz çalışması yapılabileceği tavsiye edilmektedir.

KAYNAKÇA

- 663 Sayılı Kararname. (2011). Sağlık Bakanlığı ve Bağlı Kuruluşlarının Teşkilat ve Görevleri Hakkında Kanun Hükmünde Kararname. Resmi Gazete Sayı: 28103.
- Armstrong, F. T. (2002). "Ways to Make Analysis Relevant But Not Prescriptive," *Studies in Intelligence*, 46 (3), p. 27 – 32.
- Battal, İ. (2014). "Ebola Virüsü Hastalığı", T.C. Sağlık Bakanlığı – Türkiye Halk Sağlığı Kurumu, Erişim Adresi: <https://webcache.googleusercontent.com/search?q=cache:IrHivtb2ksJ:https://www.ekmud.org.tr/sunum/indir/188-ebola-virusuhastaligi+&cd=6&hl=tr&ct=clnk&gl=tr>, Erişim Tarihi: 02.06.2020.
- Demirci, M. (2014). "Çevre Politikasında Bilimin Otoritesi", *Yönetim ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Sayı:22, s. 174 – 202.
- İstanbul Tabip Odası, (2010). "Pandemik İnfluenza A H1N1v (Domuz Gribi) Bilimsel Danışma Ve İzleme Kurulu Toplantısı Yapıldı", Erişim Adresi: <https://www.istabip.org.tr/1235-ttb-pandemik-nfluenza-a-h1n1v-domuz-grb-blmsel-danima-ve-zleme-kurulu-toplantisi-yapildi-.html>, Erişim Tarihi: 01.06.2020.
- Karaaslan, Y. S. & Yener, D. (2020). "Türkiye Koronavirüse Karşı Tedbirlerinin Aldı", 25 Şubat 2020 Tarihli Anadolu Ajansı Haberi, Erişim Adresi: <https://web.archive.org/web/20200330141147/https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/turkiye-koronaviruse-karsi-tedbirlerini-aldi/1744654>, Erişim Tarihi: 25.04.2020.
- Karakuş, A. (2020). "Koronavirüs Bilim Kurulu Üyeleri ile Bir Araya Geldi: 'Bana Bir Şey Olmaz' Demeyin", 23 Mart 2020 Tarihli Milliyet Gazetesi, Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/abdullah-karakus/milliyet-koronavirus-bilim-kurulu-uyeleri-ile-bir-araya-geldi-bana-bir-sey-olmaz-demeyin-6171625>, Erişim Tarihi: 25.04.2020.
- Karataş, A. A. (2020). "Sağlık Bakanı Koca duyurmuştu! İşte ikinci bilim kurulundaki o isimler...", 06.04.2020 Tarihli Hürriyet Gazetesi, Erişim Adresi: <https://www.hurriyet.com.tr/gundem/saglik-bakani-koca-duyurmustu-iste-ikinci-bilim-kurulundaki-o-isimler-41487377>, Erişim Tarihi: 01.06.2020.
- Pielke, R. A. (2007). *The Honest Broker Making Sense of Science in Policy and Politics*, First Edition, Cambridge: Cambridge University Press.
- Rittel, H.W., & Webber, M. M. (1973). "Dilemmas in a General Theory of Planning", *Policy Sciences*, 4(2), 155-169.
- Türk Tabipler Birliği, (2009). Türk Tabipler Birliği Pandemi İnfluenza A H1N1 (Domuz Gribi) Bilimsel Danışma ve İzleme Kurulu. "Domuz Gribi Hakkında En Çok Sorulan Sorular", Erişim Adresi: https://www.ttb.org.tr/h1n1/index.php?option=com_content&view=article&id=111&Itemid=132, Erişim Tarihi: 01.06.2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı, (2014). "Ebola Virüs Vaka Yönetimi Bilim Kurulu Çalışması", Erişim Adresi: <http://www.cocukenfeksiyondergisi.org/upload/documents/201403/131-471.pdf>, Erişim Tarihi: 02.06.2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı (2020). COVID-19 (Sars-CoV-2 Enfeksiyonu) Rehberi Bilim Kurulu Çalışması, Ankara: Sağlık Bakanlığı Yayını, Erişim Adresi: https://covid19bilgi.saglik.gov.tr/depo/rehberler/COVID-19_Rehberi.pdf, Erişim Tarihi: 20.04.2020.
- Türkiye Cumhuriyeti Sağlık Bakanlığı (2020a). "Bakan Fahrettin Koca, Bilim Kurulu Toplantısı'nın Ardından Açıklama Yaptı" 03.04.2020 Tarihli Açıklama, Erişim Adresi: <https://www.saglik.gov.tr/TR,64896/bakan-fahrettin-koca-bilim-kurulu-toplantisinin-ardindan-aciklama-yapti.html>, Erişim Tarihi: 25.04.2020.
- Ulu, K & Kördemirci, İ. (2020). "Sağlık Bakanı Fahrettin Koca Son Durumu Açıkladı: Koronavirüsten Can Kaybı 725'e Yükseldi" 07.04.2020 Tarihli Demirören Haber Ajansı Haberi, Erişim Adresi: <https://www.dha.com.tr/politika/saglik-bakani-fahrettin-koca-son-durumu-acikladi-koronavirusten-can-kaybi-725e-yukseldi/haber-1764927>, Erişim Tarihi: 25.04.2020.
- World Health Organization. (2020). "General's Opening Remarks at the Media Briefing on COVID-19 - 11 March 2020", Erişim Adresi: <https://www.who.int/dg/speeches/detail/who-director-general-s-opening-remarks-at-the-media-briefing-on-covid-19---11-march-2020>, Erişim Tarihi: 01.06.2020.
- Yalçınkaya, H. (2020). "Uzmanları Bir Araya Getiren Bilim Kurulu Nasıl Kuruldu?", 25 Mart 2020 Tarihli *Jurnal.ist* Gazetesi, Erişim Adresi: <https://www.gzt.com/jurnal/uzmanlari-bir-araya-getiren-bilim-kurulu-nasil-kuruldu-3531656>, Erişim Tarihi: 25.04.2020.
- Yener, D. (2020). "Türkiye'nin Koronavirüsle Mücadele Politikasına 'Bilim Kurulu' Yön Veriyor", 24 Mart 2020 Tarihli Anadolu Ajansı Haberi, Erişim Adresi: <https://www.aa.com.tr/tr/koronavirus/turkiyenin-koronavirusle-mucadele-politikasina-bilim-kurulu-yon-veriyor/1777215>, Erişim Tarihi: 01.06.2020.
- Yılmaz, A. (2020). "İşte Kovid-19 Savaşçısı Bilim İnsanları", 28 Şubat 2020 Tarihli Milliyet Gazetesi, Erişim Adresi: <https://www.milliyet.com.tr/gundem/iste-kovid-19-savascisi-bilim-insanlari-6154577>, Erişim Tarihi: 25.04.2020.
- Yılmaz, M. (2020a). "20 Nisan 2020 Tarihi İtibariyle Covid-19 Virüsünün Dünyadaki Coğrafi (Kıtalar Ve Ülkelere Göre) Dağılımı", *Avrasya Sosyal ve Ekonomi Araştırmaları Dergisi*, Cilt: 7, Sayı:4 s. 17-44.

EXTENDED ABSTRACT

With the emergence of the Covid-19 epidemic in Wuhan, China, researches on a group of people with respiratory problems has led to the identification of the virus in January 2020. The virus, which was initially detected in individuals in the wild animal market, spread from person to person and spread to all provinces of the People's Republic of China and all over the world, except a few. Covid-19, which has a widespread spread around the world, is known to cause diseases such as Middle East Respiratory Syndrome (MERS) and Severe Acute Respiratory Syndrome (SARS) in previous times. Nevertheless, there are many uncertainties and insufficient information on issues such as the diagnosis, course, spread rate, spreading method, ways to protect and treat the new type of corona virus.

Due to the uncertainty and lack of knowledge about the Covid-19 virus, the policies to be produced and implemented within the scope of combating the virus necessitated the leadership of scientists working in this field. In this respect, countries, international organizations and Turkey, Covidien-19 will be created in the construction of policies to combat the virus created by scientists who have benefited from the establishment. In the study, an analysis framework was created according to Pielke's quadruple role typology that helps explain the roles that scientists played in the policy process, and within this framework to combat the epidemic in Turkey Covidien-19 policy for the Ministry of Health created the science board members (expert scientists) determine epidemic policy and their roles in the implementation process were discussed.

The subject of the study, scientists in Turkey Covidien-19 is located in the science committee formed to combat the virus and has assumed roles in policy-making processes of these scientists. The purpose of the study Covidien-19 virus with the policies to be established in Turkey to fight members of the board of science (expert scientist) to determine the roles and discuss of which type of role Pielke correspond to within the framework of analytics.

The study's purpose and subject line in the quadruple typology put forward a conceptual model developed by Pielke, detailed information about the characteristics of each role in forming the four typologies and scientific committee of the organization in Turkey, the functions and features were needed. In line with this need, the conceptual framework that Pielke has developed for the roles that scientists can play in policy processes has been analyzed in line with the book "The Honest Broker Making Sense of Science in Policy and Politics".

As can be seen in Figure 1, Pielke firstly makes a dual distinction in terms of consensus and uncertainty when determining the roles of scientists in policy and decision-making processes. In line with this distinction, if the decisions are determined in an environment with high levels of consensus and low uncertainty and related with policy, the role of science arbiter; if the decisions are determined in an environment with high levels of consensus and low uncertainty, and not related to politics, it can be expressed as the role of Pure Scientist. A second case is determined for situations where there is no low level of consensus and low uncertainty in decisions. In such a situation, if the role to be undertaken narrows the scope of politicians and decision makers to make choices, issue advocate; if the role to be undertaken does not reduce the scope of politicians and decision-making, it is expressed as an honest broker role.

It can be stated that there is no consensus about values and that the level of uncertainty about the tools is high in decisions about in the epidemic policies in Turkey In this respect, the scientific committee established in Turkey does not correspond to science arbiter role and pure scientist role which is ideal type roles conceptualized by Pielke. In this case, the possible roles of the scientific board members in Turkey are "Honest Broker" and "Issue Advocate". At this point, based on the idea that it would not be possible to enter politics and stay out of politics, it can be stated that the members of the scientific committee can see themselves as an "Honest Broker", but they can somehow turn into the role of "Issue Advocate", since they are involved in a political process.

KAPİTALİZMİN SON KRİZİ-İKTİSADİ VE POLİTİK DEĞİŞİMİN TEMEL DİNAMİKLERİ ÜZERİNE

Cemil Ragıp ERTEM^{1*+}

¹Dr., Cumhurbaşkanı Danışmanı

*ertemcemil@gmail.com

+ORCID: 0000-0003-0282-6685

Öz- Dünyanın Covid-19 olarak kodlanan virüsle sarsıldığı ve virüsün pandemi ilan edilmesiyle sistemin dibe vurduğu günlerde, devletin rolü ve ulus-devlet gerçeği yeniden tartışılmaya başlanmıştır. Tarihsel olarak da çok özgün bir devlet yapılanması ve geleneği olan Türkiye'deki devletin başta ekonomi olmak üzere toplumsal hayat üzerindeki güncel rolü, tarihsel bağlamı içinde yeniden değerlendirilmelidir.

Burada dikkat çekilmesi gereken husus; Batı'da, özellikle 2. Dünya Savaşı sonrasında, ortaya çıkan sosyal devlet, eski bildik haliyle yeniden karşımızda olmayacaktır. Daha doğrusu sosyal devlet kavramı konjonktürel bir tanımlama ya da formülasyondur ve bitmiştir. Esasında seksenlerin başında başlayan başlayan neoliberalizmin saldırısı ile "sosyal devlerin" sönme sürecine girdiğini belirtmek gerekir. Ancak 2008 krizi sonrası olan gelişmeler ve 2020 küresel salgın süreci bize iki önemli olguyu gösterdi: İlki Batı'nın-ya da Batı- devlet kavramının artık sosyal hiçbir yanının olmaması, ikincisi Avrupa Merkezilik bütün tarihi boyunca hem ideolojik hem de praxis olarak faşizmi içinde barındırmış ve bütün iktisadi krizlerde faşizm, Avrupa'nın tam merkezinde, hiç ölmeyen bir canavar olarak yeniden hortlamıştır.

21. yüzyılın ilk çeyreği bir önceki yüzyılda olduğu gibi, bundan sonrasını belirleyecek toplumsal, ekonomik ve politik dinamikleri önümüze koymaktadır. Bu makalede bu dinamikler ele alınmaktadır. Bunun için küresel ekonomi açısından belirleyici bir dönemeç olan 2008 küresel krizin sonuçları da dikkate alınacaktır. Ki, 2020 küresel salgını bu sonuçları bütünüyle gün yüzüne çıkarmıştır.

Çalışmada, öncelikle dünyada 2008 krizi ve sonrasında belirginleşen paradigma değişimi ve bunun sonuçlarını ele alarak ekonomilerin yeni dönemde ölçek, verimlilik ve kalkınma sorunları üzerine yeni kavramsal tanımlamalar getirme ve buradan Türkiye'ye ilişkin yeni bir modelin temel başlıklarını geliştirme amaçlanmaktadır.

Anahtar Kelimeler- Covid-19, Küresel Kriz, Kapitalizm

ON THE LAST CRISIS OF CAPITALISM - THE BASIC DYNAMICS OF ECONOMICS AND POLITICAL CHANGE

Abstract – In the days when the world was shaken by the virus encoded as Covid-19 and the system hit rock bottom with the virus being declared a pandemic, the role of the state and the reality of the nation-state began to be discussed again. Historically, the current role of the state in Turkey, which is also a very original state structure and tradition, on social life, especially in the economy, should be reevaluated in its historical context.

Here it should be noted that in the West, especially after World War II, the emerging social state will not be before us as we used to know. More precisely, the concept of the social state is a cyclical definition or formulation, and it is finished. In fact, it is necessary to admit that the European-based "social" state has entered the process of extinction with the attack of neoliberalism, which began in the early eighties. However, the developments after the 2008 crisis and the 2020 global pandemic process showed us two important phenomena: The West-or the West-concept of the state had no social side anymore, the second is that Eurocentrism has contained fascism both ideologically and praxis throughout its history. In economic crises, fascism has resurfaced as a never-dying monster in the very center of Europe.

Secondly, the first quarter of the 21st century, as in the previous century, puts the social, economic and political dynamics that will determine the future. This article discusses these dynamics. For this purpose, the consequences of the 2008 global crisis, which is a decisive turn in terms of the global economy, will also be taken into account. That the 2020 global epidemic has revealed these consequences in its entirety.

The study aims to introduce new conceptual definitions on the problems of scale, efficiency and development of economies in the new period by addressing the paradigm change that became apparent in the world and after the 2008 crisis and its consequences and to develop the main titles of a new model for Turkey.

Keywords – Covid-19, Global Crisis, Capitalism.

GİRİŞ

Kapitalizmin bir meta üretimi ve metalaşma süreci olarak kendini göstermeye başladığı onyedinci yüzyılın sonlarından itibaren bütün sistemsel krizler, yarım yüzyılı aşan bir sermaye birikiminin sonunda büyük dalgalar halinde kıyıya vurmuş ve o zamana değin, inşa edilen meta pazarlarını yerle bir ederek, yeni meta üretim ve değişim mekanizmalarını oluşturmuştur. Arrighi, bütün bu süreçleri “sistemik birikim dairesi” olarak niteler ve pre-kapitalist dönemden (sömürgeci-yağmacı merkantilizm dahil) başlamak üzere dört sistemik birikim dairesi tanımlar: “ Her biri dünya ölçeğindeki sermaye birikim süreçlerinin başlıca kurumları ile yapısının temel birliğince nitelenen dört sistemik birikim dairesi tanımlanacaktır; onbeşinci yüzyıldan onyedinci yüzyılın başlarına kadar bir Ceneviz dairesi; on altıncı yüzyılın sonlarından yaklaşık olarak onsekizinci yüzyılın ikinci yarısından yirminci yüzyılın başlarına kadar bir İngiliz dairesi; on dokuzuncu yüzyılın sonlarında başlayan ve günümüzdeki mali genişleme aşamasına değin süren bir Amerikan dairesidir (Arrighi, 1997:23)”. Arrighi, bu büyük çevrimlerin, lojistik fiyat hareketlerinden dolayısıyla Braudel’in büyük önem verdiği Kondratieff dairelerinden farklı olduğunu söyler. Dolayısıyla bu dairevi hareketler kapitalist sistem içinde olduğu için dairevidir ama her biri bir diğerinin basit tekrarı değildir. En azından Arrighi’nin dördüncü çemberine kadar bu böyledir. Şimdi bu çember kırıldı ve görülen o ki, kapitalist sistem, kendini yeniden üreterek, yeni bir dairevi sermaye birikim evresine geçemiyor. Ancak Amerikan hegemonyasının bitmesi, yağmacı merkantilizmin birikimi üzerine kapitalist sistemi kuranların da hegemonyasını bitiriyor.

Kurucuların ölümü ya da yenilgisi, aynı zamanda, sermaye birikiminin temel dinamiklerini değiştirerek de oluyor. Teknoloji ama herkesin ulaşacağı teknoloji, 21. yüzyılın ilk çeyreği bitmeden insanlık tarihinin en büyük devrimcisi olarak, eskisi darmadağın ediyor, kapitalizmin kurucularını hızla aşağı çekerek, şimdiye kadar en alttakilerin kanı ve teriyle kurdukları bütün kurumları yerle yeksan ediyor ve kendi gücünü, bir atomun parçalanmasından daha büyük bir enerji çıkararak en altakilere bırakıyor. En üstekiler teknolojiyi tekellerinde tutamıyor, teknoloji yeni bir sistem yapıcı olarak, her yerde bütün marifetlerini ortaya dökerek, kapitalizmin cimriliğini tarihin en derinlerine yolluyor. Bunun yerine kapitalizmin hiçbir döneminde görülmeyen ve onun doğasına aykırı olan ulaşılır ve paylaşılr olmayı tüm insanlığa adeta armağan ediyor.

Bu durum, on beşinci yüzyıldan beri gelen tüm dengeleri, coğrafi ve ulusal tüm eşitsizlikleri sorgular hale getiriyor ve eskinin mağlupları mağlubiyetlerinin geçici olduğunu görerek rövanş için ayağa kalkıyorlar. Burada şu vurguyu yapmanın da yararlı olacağı düşünülmektedir. Piketty’in (2014) belirttiği gibi, 2. Dünya Savaşı sonrası ABD merkezli iktisadi büyüme trendleri gelişmiş ülkelerde gelir eşitsizliklerini aşındırmıştır. Gerçekte, gelir paylaşımı hakkındaki ilk tarihi istatistik serilerine, Kuznets’in “Shares of Upper Income Groups in Income and Saving” adlı eserini 1953 yılında yayınlanmasıyla, ancak 20. yüzyılın ortasında ulaşılır hale gelmiştir. Kuznets, bu çalışmada ve daha sonra 1955 yılında

yayınladığı Ekonomik Büyüme ve Gelir Eşitsizliği çalışmasında şu sonuca varmaktadır; “ekonomik büyüme gelir eşitsizliklerini törpülüyor.”

Kuznets’e göre, eşitsizlik sanayileşme ve kalkınma süreçlerinde önce artar, zirve yapar ve keskin olarak düşer. Yani bir Çan Eğrisi çizer (Piketty; 2014). Nüfusun, küçük bir azınlık dışındaki büyük diliminin ekonomik kalkınmadan pay almaya başlaması 2. Dünya Savaşı sonrası “Amerikan mucizesi” olarak anlatılmıştır. Aslında bu “mucize” yani Kuznets eğrisi, sistemin kendisini yenilenmesinden başka bir şeyi ifade etmemektedir. Kuznets’in savaş sonrası Amerika için vardığı sonuca, başka bir yerden, Avrupa “refah” devletleri için ya da İngiltere’nin bir impartorluk varisi olarak Britanya için geliştirdiği ve “commonwealth” kavramı ile ifade ettiği süreçle de ilgili olarak varılabilir. Ancak bu sonuç; birincisi konjonktürel, ikincisi yalnızca hegemonyanın sahipleri ya da yakın ortakları için geçerlidir. O zaman kapitalizmin şimdiki krizinin dışındaki bütün krizleri, çok büyük çöküş ve savaşlara sahne olsa da sistemin kendisini yenilenmesinden başka bir “şey” değildir. Şimdilerde yaşadığımız süreci 1929 kriziyle karşılaştırdıkları görülmektedir. Bu yanlış bir karşılaştırmadır. Çünkü şimdiki kriz bir yenilenme krizi değildir. Bu bağlamda “kontrol sanayilerinin” yer değiştirmesi de değildir. O halde:

Burada üç temel soru sorulmalıdır:

1) On beşinci yüzyıldan beri gelen ve birbirini doğurarak yenilenen sistemin dairevi dönüşümleri son buluyorsa önümüzdeki aşama farklı sistemlerin bir arada olduğu tarihsel geçiş süreci midir?¹

2) Bir önceki sermaye birikim çemberinin para ve ticari sistematiği, hangi hızla ve nasıl yerini yenilerine bırakacak; yenileri nasıl olacak? Ama daha önemlisi yeni değişim sistemi bu bunun genel eşdeğeri, eskisi gibi, hakim hegemonyanın sınırsızca ürettiği ve ekonomiden ziyade gücünü siyasi baskınlıktan alan “piyasa dışı” bir değişim aracı mı olacak yoksa çok farklı bir düzleme burada da geçecek miyiz?

3) Bu süreçte belirleyici ve dönüştürücü olduğu söylenebilecek yaygın-sınırsız- teknoloji, devletlerin elinde bir hegemonya aracına mı dönüşecek yoksa ulus-devletleri demokratikleştirerek yani sivil denetleme ağlarını çoğaltarak insanlığın önüne farklı bir sistemi kurmanın yollarını mı açacak?

Bu sorulardan ortaya çıkan hipotez; “*Kapitalizmin son krizinin aslında finansal bir kriz olmadığı, içinde bulunduğumuz sürecin ekonominin tüm alanlarını ve siyasi olanı da kapsayan bir dönüşüm olduğu ve bu büyük dönüşümün, sanayi devrimi ile başlayan kapitalizmin temel birikim paradigmalarının tümüyle geride kaldığı yeni bir*

¹İlk birikimini ve eşitsiz gelişim dinamiğini yağmacı-merkantilizminden alan kapitalizm- şu tarihsel yolculukta son bulmuştur: Yağmacı Merkantilizm- Sanayi Kapitalizmi (mutlak artı değer sömürüsü) Emperyalizm. Tabii ki sonuncu aşama yeni sömürgecilik ve finansal-emparyal hegemonya olarak da ayrılabilir.

ekonominin ve bu ekonominin siyasi, sosyolojik, kültürel paradgmalarının doğmakta olduğu ve bunun yeni bir ekonomik, siyasi, toplumsal devrime denk geldiğidir". Bu temel hipotezden yola çıkan çalışma, Türkiye merkez olmak üzere, gelişmekte olan ülkeler için de alternatif bir kalkınma modelini, önceki modelleri ele alarak onların eleştirisi üzerinden kurgulamayı amaçlamaktadır.

1. Yeni Bir Uygarlık

Bütün başlangıçlar ve bitişler gibi bu dönemde de teoriler sorgulanmaya başlanmıştır. Esasında yaşanan "şey" bir bakıma, bir önceki yüzyılın uygarlığının çöküşüdür. Çok ilginçtir; Karl Polanyi, bir başyapıt olan "Büyük Dönüşüm" adlı kitabına şöyle başlamaktadır (Polanyi, 1994: 35): "Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı çöktü. (...) Ondokuzuncu yüzyıl uygarlığı dört kurum üzerinde duruyordu. Bunlardan ilki, bir yüzyıl boyunca büyük devletler arasında uzun ve yıpratıcı bir savaş çıkmasını önleyen güç dengesi sistemiydi. İkincisi, dünya ekonomisinin eşi görülmemiş bir biçimde örgütlenmesini sağlayan uluslararası altın standardıydı. Üçüncüsü, görülmemiş maddi refaha yol açan "kendi kurallarına göre işleyen piyasaydı" (self regulating market). Dördüncüsü ise liberal devletti (Polanyi, 1994: 35). Polanyi, bu sistemin can damarının "kendi kurallarına göre işleyen piyasa" olduğunu belirtmektedir. Güç dengesinin ise "altın standardı" üzerine kurulmuş bir sistem olduğunu da özellikle vurgulamaktadır. Polanyi'nin temel tezi ise şudur: "Bizim temel tezimiz, dengesini kendi sağlayan piyasa fikrinin düpedüz ütopya olduğu. Böyle bir kurum, toplumun insani ve doğal özünü yok etmeden uzun süre yaşayamazdı; insanı fiziksel olarak yok eder, çevresini de çöle çevirirdi. Kaçınılmaz olarak, toplum kendi korumak için bazı önlemler aldı, ama alınan önlemler piyasanın kendi yasalarını bozdular; çalışma yaşamını altüst ettiler ve böylece toplumu başka bir biçimde tehlikeye sürüklediler. Piyasa sisteminin gelişmesini belirli bir yöne sürükleyen ve sonunda bu sisteme dayanan sosyal düzeni yıkan bu ikilem oldu."

Liberal piyasa ülküsüne dayanan 19. yüzyıl uygarlığı, serbest rekabetçi kapitalizmin ta kendisiydi, ama tek tek işleyen piyasalardan küresel-topyekun bir piyasa ekonomisine geçiş iki temel dinamik çerçevesinde zaten imkansızdır. Birincisi sistemin anarşik ama durmadan eşitsizlik üreten ve tekelleşen dinamiği ikincisi ise sistemin, doğrudan serbest rekabetin "fırsat" eşitliği ve/veya eşitlerin yarışması üzerine değilde yağmacı merkantilizmin ilkel sermaye birikiminin üzerinde bina edildiği gerçeğidir.

Bu ikinci gerçek önce çok uluslu sömürgeci imparatorlukları sonra da emperyal ulus-devletleri doğurmuştur. İşte tam burada şunu da belirtmek gerekir; ulus-devlet ile küreselleşme dinamikleri birbirinden ayrı değildir. Kapitalizm, meta üretimi ve meta pazarlarının üzerinden yükselen bir sistemdir ve zaten doğduğundan beri küreseldir. Batı "uygarlığı" bu yağmacı eşitsizlik üzerinde kendini var etmiş ve sürdürmüştür. İşte tam da bundan dolayı "liberalizm" meselesi, insanlık tarihi için, gerçek olduğu

sanılan ama hiçbir zaman gerçek olmayan en garip ütopyalardan birisidir.

Küreselleşmenin kendisi tam da böyle bir paradoks üzerine oturur ve kendisini inşa ederken, aynı zamanda, kendisini inkâr edecek dinamikleri ortaya çıkarır. Bu dinamiklerden en önemlisi şüphesiz ki ulus-devlettir. Kendinden ulus-devlet, sömürgeci ulus-devlet ya da emperyal ulus-devlet olarak ayrılmaktadır. Tümü de kendisini doğuran sistemin ürünüdür ve zorunlu olarak küreselcidir. Ancak bu paradoks, içinde bulunduğumuz yüzyılın en büyük paradokslarından biri olmaya adaydır. Tabii ki sosyal bilimlerde paradokslar, aynı zamanda, hipotez öncesi sorulardır. Bugün "küreselci" bir yapının ulus-devlet formunun artık geçersiz olduğundan hareketle, ulus-devletlere yönelik operasyonlar yaptığı, farklı kompo teorilerinin eşliğinde, ileri sürülüyor. Yaşanılan dönemde "küreselciler-ulusdevletçiler gibi bir keskin ayrım üzerinden sistemin dinamiklerinin işlediği fikrine uzaktır. Ulus-devletin emperyal biçimi, pekâlâ ultra bir küreselleşmeci ve liberal bir paradigmayı içerir ve bunu ideolojileştirir. Öte yandan "geç kalmış" ancak belli bir güce ulaşmış ulus-devlet, emperyal ulus-devletin dolayısıyla küresel-liberalizmin karşısındadır. Burada da şu soruyu sormak gerekir: Konjonktür gereği bu ulus-devlet anti-sömürgeci bir pozisyon alabilir (mi?) Bizce bu siyasi liderliğe bağlıdır ve bunun günümüzde en somut örneği Erdoğan lirderliğindeki Türkiye'dir. Devlet bu pozisyonu aldıkça, en alttakiler için daha demokratik ve kapsayıcı ama statüko ve hegemonya için yabancı giderek bir avuç bu sömürücü statüko sahibi için baskıcı bir aygıt olabilir. Bu, aynı zamanda, ekonomide piyasanın tekeli egemenliğinde genişlemesinin de sonudur.

Polanyi, Büyük Dönüşüm'de şöyle yazar: "Yüzyıl boyunca modern toplumun dinamiği çift yönlü bir hareket tarafından yönetildi: Piyasa sürekli genişliyor, ama bu hareket aynı zamanda genişlemeyi belirli yönlerden kısıtlayan bir karşıt hareketle karşılanıyordu. Bu karşıt hareket, toplumun korunması açısından hayati bir önem taşımakla birlikte, son tahlilde piyasanın kendi kurallarına göre işleyişiyle, dolayısıyla piyasa sisteminin kendisiyle çelişiyordu (Polanyi; 1986, 156). Burada, toplumun kendisini koruması fikrinin, yeni piyasanın tekelleşerek küresel yayılması karşısında her sınıfsal yapının-küçük burjuvaziden işçi sınıfına değin- farklı toplumsal refleksler göstererek geliştiği belirtilmektedir ki bu, faşizmden-stalinizme kadar genişleyen ve devletin doğrudan yapıcı bir rol üstlendiği ve yönettiği bir devlet tarzı sorunu olarak karşımıza çıkar. Bu anlamda liberal piyasa ile faşizm arasında tarihsel açıdan fark olmadığı gibi, neden-sonuç ilişkisi olarak birbirlerini takip ederler. Esasında bu, hem 19. yüzyılın hem de 20. yüzyılın dünyasıdır.

Şimdi yeni bir dünya kurulmaktadır. Kapitalizm denen sistem, tarihinin hiçbir döneminde bu kadar itibarsız olmamıştır. Milyarlarca insanın kanı, teri ve yoksulluğu ile sermaye imparatorluğu kurmuş ve bu sermaye imparatorluklarından beslenen sayılı tufeyni dışında kapitalizmin devam etmesini isteyen yoktur. Kapitalizm itibar

ve insan onuru üzerine kurulmuş bir sistem değildir. İnsanlık dışı bir sistem olarak, ideolojik kılıfı liberalizmi ve yalnız sermaye sahipleri için demokrasiyi bütün acımasızlıkların üzerine kara bir şal gibi örtterek insan onurunu çiğneyerek ortaya çıkmıştır. Tam şimdi bütün bu olan bitenin tozu dumanı arasında “kapitalizm yıkıldı işte” gibi indirgemeci sonuca varılamaz ama şu rahatlıkla söylenebilir ki; bu sistem artık eskimiştir.

2. Avrupada Krizin Güncel Dinamikleri: ABD, İngiltere, Avrupa

2020 yılı başlarken 2008’de ABD’de başlayarak Kara Avrupa’sı ve İngiltere’yi vuran “finansal krizin” sistemik bir reel krize dönüşeceğinin çok güçlü işaretleri vardı. İngiltere’nin Brexit süreci, (nihayet) bu satırların yazıldığı tarihlerde Covid-19 virüsüyle boğuşan Başbakan Boris Johnson iktidarında İngiltere’nin Avrupa Birliği’nden çıkmasıyla sonuçlanmıştı. Başında, İngiltere’nin içinde de hayli tartışmalı olan, Brexit süreci nihayetlendiğinde İngilizler, “iyiki bunu yaptık” havasındaydı.

AB’de kalma yanlısı olanlar bile Boris’e bu işi uzatmadan bitirdiği için gizli bir sempati de duymaya başlamışlardı. Çünkü herkesin gördüğü gibi, Avrupa artık gerçek anlamıyla “birlik” değildi.

Ortada yalnız Almanya ve küçük iki ortağı-Avusturya ve Hollanda- lehine işleyen garip bir parasal birlik vardı ve bu parasal birliği temsil eden Avrupa Merkez Bankası (ECB) tüm barutunu bitirmişti.²

2020 yılının mart ayının sonlarında, yani salgınının tepe noktasına az kala, salgından en çok etkilenen İtalya ve İspanya için bir “Corona Tahvili” fikri ortaya atıldı. Bilindiği gibi, 2008’i takip eden günlerde yine Güney Avrupa için, “ortak tahvil önerisi” gündeme gelmiş ama Almanya buna şiddetle karşı çıkarak, başta Yunanistan olmak üzere borç batağı içinde olan Güney Avrupa ülkeleri için bildiğimiz “kemer sıkma” politikasını önermişti.³

Ama salgın güney-kuzey-orta herkesi vurduğu için tam şimdi “herkes” için bir ortak tahvil, ECB’nin genişleme politikaları dışında da olabilirdi. Böylece Avrupa’nın yeniden “birlik” görüntüsü vermesi sağlanmış olur ayrıca da Birlik’ten çıkmayı kutlayan ve Başbakanları Covid-19 virüsü kapmış olan İngiltere’ye “bak neyi bıraktın” denilebilirdi.⁴

Esasında bu tartışma bir noktada kendilerini “küreselleşmeci-liberal” diye anlatan ancak yeni bir mikro-faşizmin ağırlarını ören eskinin tekeli sermayesinin de yol haritasının bir parçası olarak gündeme gelmiştir ancak başarılı olunamamıştır. Çünkü Almanya öncelikle sessiz kalmayı tercih etmiştir, sonra da salgının zaten başlarına gelen herşeyin sonucu olduğunu da tespit ederek, tıpkı 2008’deki

gibi “ortak tahvil” çözümüne karşı çıkmıştır. Almanya’nın bu direnci aslında AB’nin yeni döneme nasıl devam edeceğini de göstermektedir. Bu, aynı zamanda, Türkiye’nin de çeşitli vesilelerle vurguladığı gibi, AB’nin, kuralları önceden ve herkes için konmuş, herkesin çıkarlarının ortaklaştığı bir genişlemeden artık kesin olarak vazgeçtiğini belirtmektedir.⁵ Esasında gerek 2008 krizi sırasında gerekse Covid-19 salgını sırasında Almanya’nın başını çektiği merkez Avrupa’nın Güney Avrupa’ya yaptığını Türkiye çok uzun zamandır yaşıyordu. Dolayısıyla Türkiye, haklı olarak, şunu söylüyordu; “bir küresel felaket durumunda bile AB kendi üyeleri arasında ayırım yapıyor ve Birlik gibi davranmıyor, bize üyelik sürecinde verilen hiçbir söz tutulmadı ve tutulmayacak, o zaman hangi üyelik ve hangi süreçten bahsediyoruz.”

2008’de başlayan süreçte Birlik, Yunanistan’ı idare etmiş ve deyim yerindeyse yüzdürmüştü ama İtalya ve İspanya, Portekiz hatta Fransa sorunu daha da geniş bir ifadeyle “Güney Avrupa” çözümsüzlüğü giderek derinleşen ekonomik krizle devam ediyordu. Tabii ki çok geçmeden “Corona günlerinde” İtalya ve İspanya krizin derinliğini ortaya koyan iki Avrupa ülkesi olarak su yüzüne çıktılar.

Peki Türkiye-AB ilişkileri nasıl olacaktır? Burada öncelikle şunu söyleyebiliriz; yalnız küresel salgın süreci değil, 2008 krizi sonrasında, krizin sonucu olarak da ortaya çıkan bütün siyasi ve iktisadi sorunlar Türkiye Cumhuriyeti Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan’ın genel olarak Birlik’le ilgili tezlerini ve Birliğin Türkiye ile tarihsel-güncel ilişkilerini doğrulamıştır. Örneğin genel olarak dünyanın sorunlu bölgelerinde ve özel olarak da Ortadoğu’da Birliğin geliştirdiği refleksler, AB’nin kurulurken vaadettiği ve genişlerken de vurguladığı temel “ideallere” taban tabana zıttı. Esasında bu “ikiyüzlülük” Batı’nın “demokrasi” tanımına da içkindir. Ama bundan da öte, Cumhurbaşkanı Erdoğan’ın, çeşitli vesilelerle vurguladığı gibi bu “ikiyüzlü” oportünizm Türkiye-AB ilişkilerinin, AB tarafı için, adeta temel stratejisi olmuştur.

Şimdi tam da bu tarihsel dönemeçte bu oportünizm çöküyor. Ancak bu oportünizm merkezi Avrupa’da Almanya’dır. Öte yandan artık Avrupa’yı da içine alan yeni bir genişleme olacaktır bu, Türkiye merkezli bir Akdeniz Birliği mutabakatıdır. Bu anlamda “bildiğimiz” AB genişlemesi de bitmiştir.⁶ Burada Türkiye merkezli Akdeniz Birliği üzerinde durulmalıdır. Çünkü bu, gelecekte hem Ortadoğu hem de Güney Avrupa için yeni bir barış yolunun (gelecekteki) hikayesi olarak anlatılabilir.

3. Türkiye Merkezli Akdeniz Birliği

2008 yılında Fransa Cumhurbaşkanı Nikolay Sarkozy, Fransa merkezli bir Akdeniz Birliği önerisi ortaya attı. Akdeniz için Birlik adıyla Avrupa ve Akdeniz Havzası’ndan 43 ülkenin bir araya gelmesiyle Temmuz-2008’de “Akdeniz için Paris

²<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/cemil-ertem/ab-almanya-aslinda-ne-istiyor-2345013>

³<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/cemil-ertem/ab-neden-dagilma-surecinde-2439737>

⁴<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/cemil-ertem/ab-neden-dagilma-surecinde-2439737>

⁵<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/cemil-ertem/ab-bu-haliyle-bitti-2265853>, E.T. 01.09.2020.

⁶<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/cemil-ertem/ab-neden-dagilma-surecinde-2439737>, E.T. 01.09.2020.

Zirvesi'nde oluşturuldu.⁷ AB'den 28, Kuzey Afrika, Ortadoğu ve Güneydoğu Avrupa'dan 15 ortak ülkeyi barındırıyordu. Esasında bu "birlik" önerisi Fransa'nın Akdeniz üzerinden bir Avrupa ikinci ligi önerisi olarak şekillendirilmek istenmiştir. Nitekim Sarkozy, Türkiye'nin AB'ye tam üyelik yerine onun bir alt ligi olarak muamele görecekti- yani açık pazar olarak tek taraflı bir ticari akış ve buna bağlı olarak Akdeniz doğal kaynaklarını yalnız birinci ligde bulunan AB ülkelerinin denetleyeceği, yararlanacağı bir enerji düzeni ve pazarı da bu birlikle oluşturulacaktı. O zaman Sarkozy'in tasarımı; Merkez Avrupa AB'nin daraltılarak Almanya-Fransa liderliğinde yönetilmesi ve bunun bir alt liginde Türkiye ve Güney Avrupa dahil olmak üzere diğer ülkelerin toplanarak, Fransa ve Almanya önderliğindeki merkeze-AB'ye- tabi olmaları şeklindeydi. Öncelikle Türkiye'nin başka Kıbrıs olmak üzere Akdeniz kıta sahanlıkları ve doğal zenginlikleri konusundaki tavizsiz tutumu ve bu birliğin AB'nin bir ikinci ligi olarak yapılanmasına gösterdiği haklı tepki Fransa'nın sahte Akdeniz Birliği oyununu bozdu. Dolayısıyla "Birlik" ölü doğan ve işlemeyen kâğıt üzerinde kalan kült bir yapı olarak kaldı. Ancak Fransa ve Almanya Doğu Akdeniz üzerindeki emellerinden ve sömürgeci yaklaşımlarından vazgeçemediler. Sarkozy, hiç şüphesiz ki De Gaulle'un kötü bir karikatürü olarak geldi ve gitti ancak Sarkozy'un de daha kötü karikatürü Macron oldu. Macron, kuzey ve batı Afrika, Suriye başta olmak üzere Ortadoğu konusunda Fransa'nın 20. yüzyılın başındaki sömürgeci politikalarına dönme özlemi içinde ama bunu da hiçbir şekilde-hem objektif hem de subjektif koşullar gereği- başaramayacak yetersiz bir siyasi figürdür.

Türkiye'nin Libya Anlaşması sonrası kendi yetki alanlarında hidro karbon kaynaklarına dönük arama yapması Fransa'nın Doğu Akdeniz'i yeniden sömürgeleştirme hayallarına set çekmiştir. Fransa, Güney Kıbrıs üzerinden Yunanistan'ı bölgeye sürerek Türkiye karşısında pozisyon almaya çalıştı. Fransa'nın Akdeniz'i ve Kuzey Afrika'yı yeniden sömürgeleştirme çabasına bir müddet sonra Mısır'ın darbeci-faşist yönetimi ve İsrail'in Arap Yarımadası'ndaki kuklası BAE dahil oldu. Böylece BAE, Cezayir'de 50'li yılların sonundan 1962'ye kadar soykırım yapan De Gaulle'nin kurduğu OAS (Gizli Ordu) benzeri ya da Ortaoğu'da, Afrika'da mazlumların kanını alan emperyalist devletlerin açık-gizli soykırımcı Gladiosu bir çadır devleti olduğunu da ortaya çıkardı. Böylece Akdeniz'in hem pazar hem de doğal kaynak olarak yeniden paylaşımı önümüzdeki dönemin en önemli politik çekişme alanlarından birisi olacaktır.

Emperyalizmin yeni adımları eski figüranlar üzerinden içinde bulunduğumuz yüzyılda da gündeme geliyor. Türkiye'nin buradaki konumu, Akdeniz'in kaynaklarının ve pazara erişim yollarının emperyalizmin yıllar süren tahükkümünden kurtularak gerçek sahiplerine iade edilmesi doğrultusundadır. Kıbrıs meselesi de böyle bir meseledir. Esasında Suriye'nin Doğu Akdeniz'e bakan en önemli limanı olan Lazkiye limanı

ve Filistin meselesi de bu genel sorunsalın içinde değerlendirilmelidir. Dolayısıyla 21. yüzyılın ilk çeyreği yeni bir Akdeniz pazar ve kaynak çatışmasına sahne olacaktır. Öte yandan Rusya'nın iki yüz yıldır en önemli hayali de güneyden Akdeniz üzerinden sıcak denizlere inmektir. Rusya Suriye iç savaşı ile birlikte Lazkiye bölgesini denetimi altına alarak bu amaç doğrultusunda en önemli adımı atmış gözükmektedir. Bundan sonra Doğu Akdeniz üzerinde de daha fazla söz hakkı arayacaktır. Öte yandan Akdeniz hem yakın doğudan hem de uzak doğudan gelen ticari ve enerji geçişlerinin temel deniz yoludur. Çin'in "tek kuşak tek yol" projesinin deniz ulaşımı ve entegrasyonu Doğu Akdeniz üzerinden geçmektedir.

Bu bağlamda bugün Doğu Akdeniz meselesi yalnız Türkiye'nin meselesi değildir. Bölgedeki tüm mazlum halkların Filistin'in, Suriye'nin, Cezayir'in, Libya'nın sorunudur. Cezayir Direniş Hareketi'nin, Libya'da Ömer Muhtar'ın yeniden direnişidir. Peki Türkiye merkezli yeni bir Akdeniz "commonwealth'i" mümkün mü? Bu sorunun cevabı Türkiye'nin Erdoğan liderliğinde 2023 sonrasında devam etmesine bağlı olarak verilebilir. Türkiye'nin 2020 biterken yakaladığı yükseliş ve buna bağlı kararlı duruş sürerse Akdeniz'de Türkiye merkezli yeni bir birlik hikayesinden bahsedebilir.

Türkiye'de Başkanlık Sistemi adımı⁸ bu anlamda da belirleyici olmuştur. Türkiye'nin bu tarihi adımı, tarihi Atlantik uzlaşısının da sonunu gösteren bir gelişmedir. Pasifik Asya'nın 90'ların sonunda belirginleşen ve giderek hızlanan ekonomik yükselişi tam şimdi, Avrasya tarafına, Türkiye üzerinden gelmeye hazırlanıyor. Bunun için Çin'in, yüzyılın en büyük dönüştürücü projelerinden biri dediği "Tek kuşak, tek yol" projesinin iktisadi ve siyasi olarak yapıcı ülkelerinden biri bugün Türkiye'dir. Öte yandan, Rusya ve diğer Ön Asya ülkelerinin enerji kaynaklarını Akdeniz, Karadeniz ve Anadolu yarımadası üzerinden Avrupa ana karasına ulaştıracak yegâne ülke Türkiye'dir. Ancak Türkiye'nin yalnız ticari ve enerji geçişlerini kontrol eden değil, enerjiiyi hem Karadeniz'de hem de Akdeniz'de üretecek ve ticarileştirecek bir ülke olduğunu 2020 yılı içinde görülmüştür. Bu, hiç şüphesiz yukarıda bahsettiğimiz Akdeniz Birliği'nin ilk nüvesi ve ilk dinamiği olabilir.

2020 yılının, kapitalizmin bu dönemi için hızlandırılmış bir süreç olacağını yalnız Avrupa ve İngiltere söylememektedir. Çin önderliğindeki Asya ülkeleri teknoloji liderliğini zaten çoktan Batı'dan almışlardı ama Asya, eskisi gibi, içeride emek verimliliğine dayalı ve yalnız ihracat odaklı büyüme modelinden içeride refahı da gözeten, teknolojiyi, Chang'ın dediği gibi, (Chang, 2013:35) tersine mühendislikle kopya etmeyi bırakıp üretmeye başlayan ve ihraç eden yeni büyüme modeline geçmiştir. Sistemin yalnız üretim merkezi değil, teknoloji oluşturma ve bunu ihraç etme merkezi de Batı'dan

⁷https://tr.wikipedia.org/wiki/Akdeniz_i%C3%A7in_Birlik, E.T. 01.09.2020.

⁸<https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/cemil-ertem/turkiye-tarihinin-yeni-donemi-2703682>, E.T. 01.09.2020.

Doğu'ya kaymıştır. Bu durum, siyasi güç ve para yaratma merkezleri Batı'da olduğu için var olan krizi derinleştiren bir dinamikti. Ancak, aynı zamanda, ABD merkezli batı hegemonyası siyasi güç ve para denetim mekanizmaları ile finansal derinleşmeyi öne çıkartarak krizi aşmaya çalışmış ve bu çaba daha yaygın ve derin bir kaosun de tetikleyicisi olmuştur.

Fırtına bugün bir virüs salgını kimliğiyle Avrupa'nın tam ortasında ve ABD'de devam etmektedir. Ancak hiç şüphe yok ki, bu uzun bir dalganın şimdilerde kıyıya vurmasıdır. Öyle ki küresel pandemiye teslim olan ABD, bu krizin tam ortasında, yeni bir ırkçılığa tepki ayaklanmasıyla da karşı karşıya kalmıştır. ABD'nin Minnesota Eyaleti'nde siyahi bir genci (George Floyd) polisler sokak ortasında işkenceyle öldürdüler. Bu faşist-ırkçı saldırı bardağı taşırmıştır. Minnesota'da siyahiler, banliyölerin yoksulları, yakında boğaz tokluğuna çalıştıkları işlerden de atılacak olan potansiyel işsizler ve hep işsiz olanlar ayaklanmıştır. Bu ayaklanma salgının en şiddetli seyrettiği "Amerikan Rüyası'nın" merkezine yani New-York'a sızmıştır. Fransa'daki "sarı yelekli" hareketi de bir banliyö hareketi olarak ilk işaretlerini birkaç yıl önce vermiştir. Batı'ya "refah" için göçenler, Batı "uygarlığı" sahibi beyazlar dışında bütün renkli işçi sınıfı artık ABD'nin 2. Dünya Savaşı sonrası inşa ettiği 20. Yüzyıl uygarlığının çöktüğünü görmektedir. Bu ayaklanma ve karşı koyuşlar, hiç şüphesiz ki, sistemi değiştirecek dinamikler değildir. Çünkü ideolojik merkezi bir örgütlenmeye sahip değiller ve kabaran öfkeye bağlı spontan sızrayışlardır.

Eski dünyanın kurucularından olan İngiltere, kendi düzenini Birleşik Krallık olarak kurarken, bu düzene commonwealth (ortak refah-zenginlik) adını vermiştir. Ama bu "commonwealth", önce İngiltere, sonra da Birleşik Krallığı oluşturan İskoçya, İrlanda vb ülkeler için sonra da -kalırsa- diğerleri içindir. Birleşik Krallık kendi içinde bile bir commonwealth sağlayamamıştır. İrlanda ve İskoçya halkı için İngiltere her zaman kaynaklarını sömüren, yoksullaştıran ve hükmeden olarak kalmıştır. Acemoğlu ve Robinsun'un deyimiyle -Hobbes'ten alıntılanarak- mutlak güce sahip Leviathan'ı "prangalayarak" "herkesin herkesle savaşını" sona erdirdikten sonra "demokratikleştirebilir miyiz? Bu soru, aynı zamanda başka bir soruyu doğurur: Hangi demokrasi ve kimin inşa ettiği demokrasi. Afrika'da devlet (Herkesin herkesle savaşını sona erdirecek ve gerekli asgari yaşam koşullarını sağlayacak) yok; dolayısıyla demokrasi de yoktur. Refahın ve demokrasinin olması için önce Batılı anlamda bir devletin onun kurumlarının, idejisinin oluşması gerektiğini söylemek körün fili tarif etmesi gibi bir şey herhalde. Dünyayı birbirinden bağımsız adalar olarak görüp nereyi tutarsanız orayı tek başına bir dünya diye tarif edip, kendi bakış açısıyla eleştirmek. Bugün Afrika'nın birçok ülkesinde refahın olmaması ve halkın özgür iradesinin ortaya çıkması acaba yerli halkların kendi doğal zenginliklerini, kendi emekgüçleri dahil olmak üzere, değerlendirememesi ve "kapsayıcı kurumları ve demokratikleşmiş" bir Leviathan'a sahip olan Batılılar tarafından bu ülkelerin acımasızca yağmalanmasıdır.

Ancak şimdi bu "uygarlık" ve onun bütün ideolojik duvarları çözülüyor. Avrupa Birliği'nde ve İngiltere'de bütün bu ekonomik, siyasi ve nihayet ideolojik enkazı sırtlayacak lider çıkmıyor. ABD ise çok daha vahim Trump'la Biden arasındaki yarış ve her iki başkan adayının da durumu içler acısı. Batı'da siyaset kurumu ve onun "kapsayıcı" kurumları yeni karar vericiler, ideologlar üretmiyor. Covid-19 salgına da tam da bu açıdan adeta bir turnusal kâğıdı oldu.

4. Doğu'nun Geri Kalmasının Tarihsel Nedenleri: Batı'nın Krizi ve Doğu'nun Dinamikleri

Yaşamakta olduğumuz büyük dönüşüme gelene değin, batı kapitalizmi büyük-çevrimsel- dalgalar olarak yolculuğunu sürdürüyordu. Yukarıda anlatılan sanayi devrimine giden yol ve sonrasında bu çevrimsel dalgalar sistemin temel dinamikleri olarak çalışmışlardır. Yirmi-otuz yıllık büyük dalgaların dip noktaları hızlı çöküşler olarak kendini gösteriyor ve yeni bir sermaye birikim modeli, yeni öncü sektörler ve yeni hegemon devletlerle birlikte dipten (savaşlardan) çıkış süreci olarak beliriyordu.

Örneğin 1929 büyük krizi böyle bir (crash) çöküştür. Ama görüyorsunuz ki bu kriz, 1929 gibi, bir çöküş değil. Zamana yayılan ve zamanla hem ekonomik hem de siyasi değişimleri aynı anda yapan büyük bir kaotik süreç. Ve bu öyle bir kaotik süreç ki, yalnız ekonomik olanı değiştirmiyor, en dibe inerek, şimdiye kadar 'kanıtlanmış' bilimsel 'gerçeklik' olarak ezberletilen her şeyi geçersiz kılıyor, iktisadi, siyasi kuram ve tanımları da yerle bir ediyor. 2008 krizi sonrası kapitalizmin, birikim, genişleme, duruklama ve çöküş ve yeniden tekrar yeni bir sermaye birikim evresiyle yenilenen çevrimleri, öyle görülüyor ki, yeni bir boyut kazanmış durumda. Kondratyef'in isim babası olduğu ve daha sonra Wallerstein, Freeman, Castells tarafından da geliştirilen ve farklı veçhelerde yorumlanan uzun çevrimler, 40-50 yıllık periyodlarla, sisteme damga vurmuştur. 19. yüzyılda 1810'lu yıllarda başlayarak, 1890-1893 tarihlerine kadar uzanan ve 10-15 yıllık krizlerle kendini yinelemeye çalışan sistem, 20. yüzyılda iki büyük paylaşım savaşını da kapsayan ve yaklaşık 40 yıllık dalgalarla gelen büyük krizlerle sarsılmaya başlamıştır. Hemen yüzyılın başındaki kriz ve büyük paylaşım savaşı, üç büyük imparatorluğun parçalanıp yeni ulus-devletlerin doğmasına yol açtı, birinci paylaşım savaşını ortaya çıkaran yeniden yapılanmanın sancıları savaş sonrası da devam etti. Bu bağlamda ikinci savaş, yüzyılın başında başlayan paylaşımın tamamlanması idi. İkinci savaştan sonra dünyanın "şimdiki" düzenin temelleri atıldı. Öyle ki, 2. Paylaşım Savaşı'ndan dünya imparatorluğu kurmak üzere, "galip çıkartılan" ABD'nin önderliğinde kurulan inşacı kurumlar (BM, IMF, DB) yeni bir siyasi düzenle birlikte yeni bir ekonomi de inşa ettiler. Bu sistemde Sovyetlerin seksenlerin sonuna değin olan varlığı aslında, inşacı kurumların en önemlisi olan Birleşmiş Milletlerin, ABD önderliğindeki yeniden paylaşımı ve yeni sömürgeciliği meşrulaştıran bir işlevle donanmasına da yardımcı oldu. BM karar mekanizması Sovyetlerin de içinde (Sonradan Rusya) olduğu bir siyasi yürütme organına dayanır. BM Güvenlik Konseyi siyasi yürütme organıdır ve beş daimi üyeye dayanır. ABD, Rusya, Çin, İngiltere, Fransa'nın doğrudan veto hakkı

vardır. Güvenlik Konseyi'nin karar alabilmesi için 10 geçici ve 5 asli üyeden an az dokuzunun onayı ve 5 asli üyeden de herhangi birinin veto hakkını kullanmaması gerekir. Bu böyle olunca BM, dünyanın dört bir yanında emperyalist güçler ya da onların maşalarının yol açtığı iç savaşlarda, mevzi ve bölgesel savaşlarda ya da yoksullaştırıcı dondurulmuş çatışmalı süreçlerde mazlum halkların yanında yer almak şöyle dursun, tam aksine, eski sömürgeci şimdiki yeni emperyalist bloğun yanında yer almıştır. Bunun yakın geçmişteki en can yakıcı örneği Yugoslavya'nın parçalanması sonucu çıkan iç savaşta Bosnalı Müslümanların katli idi. Aynı şekilde BM, Afrika'daki onlarca iç savaşa, soykırıma varan katliamlara, ABD-CIA kökenli askeri darbelerle ses çıkarmamış adeta bunları onaylamıştır. Türkiye Cumhurbaşkanı Recep Tayyip Erdoğan'ın “ Dünya Beşten Büyüktür” mottosu tam da bu gerçeği deşinen bir çıkıştır.⁹ Ancak “Dünya Beşten Büyüktür” seslenişi, yalnız BM'nin 2. Dünya Savaşı'ndan beri süregelen hâkim hiyerarşiyi eleştirmemektedir. Dünyanın mazlumlarının hakkını almaya başlayacağı yeni bir dünyayı da işaret etmektedir.

Dünya Beşten Büyüktür siyaseti, 16. Yüzyılda şekillenmeye başlayan Batı hakimiyetine, güncel olarak söylessek Avrupa merkeziliğinin ve Anglo-Sakson militarizminin de sonunun gelmekte olduğunu ve Doğu'yu ve de Güney'i de içine alan yeni-adil bir dünyanın eli kulağında olduğunu da ısrarla söyleyen bir çıkıştır.

4.1. Frank'ın “Yeniden Doğu” Gerçeği

Frank, Yeniden Doğu'da Chaudhuri'den Asya uygarlığının ekonomik ve sanayi temellerini anlatmak için şu alıntıyı yapar (Frank, 2010:199): “Asya uygarlığının en önemli üç zanaatı dokuma ürünleri, pamuk ve ipek; mücevher dâhil olmak üzere metal eşyalar (ve) seramik ve cam ürünlerdi. Bunların yanı sıra sanayi teknolojisi örgütlenmeye atfedilen bütün özelliklere sahip oldukça geniş bir yan sanayi söz konusuydu: Kâğıt, barut, havai fişek, tuğla, müzik aletleri, mobilya, parfüm ve kozmetik malzemeler gibi ürünler, Asya'nın pek çok bölgesinde gündelik yaşamın vazgeçilmezleri haline gelmiştir. İster üretim sürecinde ister paylaşım düzenine ait olsun, elinizde bulunan tarihsel kayıtlar oldukça net biçimde, Asya'daki zanaatın üretimde ara evreler içerdiğini ve iş bölümünün teknik olduğu kadar sosyal gerekçelere dayandığını göstermektedir. Dokuma sanayinde birkaç metre uzunluğunda basma ya da kumaş, halka ulaşmadan evvel pamuk yetiştiren çiftçilerden tarlalarda çalışan toplayıcılara, pamuk liflerini çırçırdan geçiren tarakçılara, onlardan eğirmeci, dokumacı, ağartıcı, basmacı, perdahçı ve tamircilere kadar birçok kimsenin elinden geçmek durumundaydı. Asya'nın her tarafına kumaş, çanak, çömlek, metal edevat ve pirinç kap kakak alanlarında oldukça faal ve çeşitlilik arz eden bir ticaret söz konusuydu. Varlıklı olanların yanı sıra sıradan insanlar da bu deşinilen sade ürünleri günlük kullanım amaçlı almıştır. (Chaudhuri,1990a:302.319.323.305).

Frank (2010), bu alıntıyı yaptıktan sonra, 15. yüzyılda başlayan ve neredeyse günümüze deşin süren doğunun yağmasını anlatmak için şu bilinen fıkraya başvurur: Adamın biri sürekli biçimde sınır kapısını boş el arabasıyla geçince gümrük memuru bu işten bir şey anlamaz ve kafası karışır. Aradan zaman geçince durum anlaşılır: Adam el arabası kaçırmaktadır! Ne var ki gemiler başka yerlerden gelen malları taşısalar ve Asya limanları arasında yasal olduğu kadar kaçak faaliyetler yürütseler de gemi taşımacılığının büyük bir bölümünün Batı, Güney, Doğu ve Güneydoğu Asya malzemeleri kullanılarak, Asya gemileriyle gerçekleşmesi fıkraya değil somut bir gerçektir. 15. yüzyıldan itibaren başlayan ve giderek yoğunlaşan bu nakliye, liman ve Asya'nın Batı tarafından, kendi sömürgeleştirme amaçlarına uygun inşaatı Batı için önemli bir sermaye birikimi sağlamış ve 19. yüzyılda buharlı geminin icadına kadar bu süreç her iki taraf için de çok önemli bir dinamik oluşturmuştur. Frank'a göre para basımı da Asya için görünmez bir sanayi idi. Ama Asya'nın değerli madenlerinin ‘para’ ya dönüştürüp Batı'ya ihracı da gümrüklerden el arabası geçiren ‘uyanık’ adamı anlatmaktadır. Avrupalıların Doğu'ya satabilecekleri pek fazla malları olmadığından temel kazançlarını Asya ekonomisi içersinde yer alan ‘ülke ticaretine’ dâhil olarak elde ediyorlardı. Avrupa'nın kar sağlamaı, büyük ölçüde, yük taşımacılığına ve Doğu'ya ait kıymetli maden, para ve malları farklı piyasalarda, daha da önemlisi dünya ekonomisinin tamamında alıp satmaya dayalıydı. (...) Avrupalıların bunu başarabilmelerinin sırrı, muazzam miktarlara ulaşan kıymetli maden arzı üzerinde kurdukları egemenlikte yatıyordu. Avrupalılar 16. yüzyılda ve 17. yüzyılın başlarında özellikle de Çin ve Japonya arasındaki ticarete aracı rolüne soyunarak Asya'nın tamamında altın ve gümüş paritesinden kaynaklanan farktan komisyon almışlardır. Bununla birlikte ekonomik açıdan en azından 1500 ile 1800 yılları arasındaki üç asırlık zaman diliminde Avrupa'nın üretim ihraç edebildiği en önemli, hatta tek ürün paraydı. Frank'ın bu tespiti çok önemlidir. Çünkü bütün bu süreçte Avrupa, pre-sömürgeci bir kıta olarak Amerika ve Asya kıtalarına bağlı durumdaydı. Yani Avrupa sanayi devriminin eşğine deşin, karşılığı olan parayı ancak Doğu ve Güney'in değerli madenlerini yağmalayarak sağlamıştır.

5. Güncel Krizin Temelleri Üzerine

Yukarıda merkantilist yağma ve kapitalizmin ilk sömürgeci genişlemesi vurgusunu yapıldı ama şimdiki krizin temel dinamiklerini anlamak için sermaye ihracının belirleyici olduğu ve finans kapitalin öne çıktığı emperyalist genişleme evresine bakmak gerek. “Harvey (Harvey, 2003; 23) kapitalist emperyalizmi, sermayenin zaman ve mekandaki birikim biçimi ve ekonomik ve askeri yayılma-sömürme-biçimleri olmak üzere iki ayrı başlıkta ele almaktadır. Birincisi “ekonomik gücün, üretim şekilleri, ticaret, sermaye hareketleri, para transferi, işgücü göçü, teknoloji transferi, döviz spekülasyonu, bilgi akışı, kültürel etkiler olup ikincisi ise “Dünya üzerindeki çıkarlarını korumak ve hedeflerine ulaşmak. Yani darbeler, iç savaşlar, mevzi savaşları, dondurulmuş çatışma alanları, gelişmekte olan ülkelerin içine sokulmuş Gladio türü örgütler, CIA'nin yetiştirdiği

⁹ <https://www.milliyet.com.tr/yazarlar/cemil-ertem/bm-gene-kurulu-abd-turkiye-ve-digerleri-2748350>

generaller, medya gücü, üniversiteler... Harvey'in tarif ettiği bu iki biçim çoğu kere iç içe geçer. 2. Dünya Savaşı sonrası ABD'nin hegemonyası, soğuk savaş zamanları da dahil olmak üzere, sermayenin birikimini oluşturulan "uluslararası" kurumlar ve sermaye ihracıyla ekonomileri ele geçirecek devam ettirilmiştir. 1944'ten hemen sonra inşa edilen "Bretton-Woods Sistemi" nin iki önemli kurumu IMF ve Dünya Bankası'ydı. Şimdi bu kurumların sistemi regüle edici güçleri ve itibarları kalmadı. Günümüzde hem küresel kurumların hem de bunlara uygun yapılandırılan "ulusal" kurumların etkisizliği şimdiki krizin en önemli sonuçlarından birisi olarak da okunmalıdır. Bu, aynı zamanda, sistemin 2. Dünya Savaşı'ndan bu yana geliştirdiği sermaye birikim everesinin de bittiğini göstermektedir.

Kapitalist ekonomilerde dönüştürücü ve büyük krizler, bir önceki sermaye birikimi ve buna bağlı büyüme çerçevesinin bittiği ve sürükleyici sektörlerin kâr oranlarının düştüğü zaman aralığına denk gelir. "Kapitalizm doğası gereği, ekonomik bir değişim metodu ya da tipidir. Durgun bir karakter göstermez. Zira kapitalizmin bu girişimci niteliği yalnızca, ekonomik hayatın daima değişen bir ekonomik ve sosyal ortam içinde akmasından ve ekonomik aksiyonun verilerinin de değişmesinden ileri gelmektedir (Schumpeter 2009:103). Schumpeter'in (2009) bu satırları aslında onun kapitalizmin krizleri için tanımladığı o ünlü formülasyonu anlatmaktadır: "Yaratıcı yıkım." Ama Schumpeter'in "yaratıcı yıkımı" klasik iktisatçıların ileri sürdüğü dinamiklerden oldukça farklıdır. "Klasik iktisatçılar, (Smith, Ricardo, Mill, Marx vb.) iktisadi büyüme analizlerinde sahnenin ortasına sermaye birikimini yerleştirmişlerdir. İktisat tarihçileri ise, sermaye birikiminin önemini hiçbir zaman yadsımamakla birlikte, Sanayi Devrimi'nin başlangıç aşamaları için artış hızını biraz düşürmek eğiliminde görünmektedirler. Rostow (1960) kalkış (take off) aşamasından "kendini besleyen büyüme" aşamasına geçmek için üretime dönük yatırımları (Net Milli Gelir) % 5'ten % 10'a çıkarmanın gerekli olduğunu ve İngiltere'nin bu koşulu ancak, 18. yüzyılın sonunda sağladığını ileri sürmüştür (Freeman, 1997:56).

Freeman ve Soete (1997), Schumpeter'in "ardışık sanayi devrimleri" olarak adlandırdığı teknolojik değişim dalgalarını Rus iktisatçısı Nikolai Kondratieff'i (1978) takip ederek "teknolojik değişim dalgaları" olarak nitelemişlerdir.

Freeman ve Soete'nin bu vurgusu çok önemlidir; çünkü buradaki GSYİH'da üretime dönük yatırımların payının artması aynı zamanda yeni kontrol sanayilerinin gelişmesi anlamına gelmektedir. Yeni kontrol sanayilerinin ortaya çıkması hiç şüphesiz yeni bir büyüme paradigmasıdır. Ama, aynı zamanda da, bu devrim, kriz açıcı bir dinamik olarak, sistemin tarihsel yenilenme mekanizmasıdır.

Bu noktada, 2008 krizinin ve devamında 2020 salgınının hem Sanayi Devrimi hem de Sanayi Devrimi sonrası, sermaye birikim paradigmasının bittiği bir eşik olduğunu ve şimdiki kadar geçerli olan tüm büyüme teorilerinin gözden geçirilmesini gerekli kılacak şartları (bugün için) ortaya çıkardığı söylenebilir. Bu konuda Brenner, 2008 krizinin

1973'ten beri süregelen düşüş çevriminin bir sonucu olarak ortaya çıktığını ve bu anlamda temel bir kriz olduğunu söylemektedir (Brenner, 2002). Bu durum yaklaşık 250 yıllık bir sermaye birikim sürecinin son bulmasıdır. Bu, temel bir paradigma değişimidir. Esasında bu tespitlerin doğruluğu 2008-2020 arasındaki süreçte de teyit edilmiştir. Nihayet Corona Pandemisi sürecinde gelişmiş ülkelerin bütün yaldızlı boyaları dökülmüştür. Neoliberal ekonominin insanı hiçe sayan meta ve para dünyası 2008 kriziyle sallanmıştı ama 2020'nin ilk aylarında küresel pandemi ile yerle bir oldu. Amerika'nın ve Avrupa'nın, İngiltere'nin sağlık sistemleri çöktü. İnsani yaşamın en önemli direklerinden olan sağlık sistemlerinin bir salgınla aynı çökmesi sistemin nasıl çürüdüğünün en önemli kanıtı olarak tarihe geçmiştir. Burada liberal ve neoliberal teorinin bütün fildişi kuleleri de sağlık sistemleri ile aynı anda yıkılmıştır. Yaklaşık ikiyüz yıllık bir sermaye birikim süreci ve buradan türetilen büyüme-kalkınma paradigmasında, kumdan kuleler misali, yerle bir oldu.

İşte bu tespitler, krizin tek boyutlu kar oranları düşmesi ve sektörel yenilenme krizi olmadığını göstermektedir. Çünkü eğer 2008 krizini birçok iktisatçının ve toplumbilimcinin dediği gibi, (Brenner, Kuruç, Wallerstein, Arrighi, vb.) hegemon ulus-devletlere dayalı sermaye birikim modelinin ve yaklaşık 200 yıldır süregelen Anglosakson modelinin krizi olarak görülürse ortaya çok köklü bir birikim rejimi krizi sorunu çıkacaktır. Ama öte yandan Arrighi'nin on beşinci yüzyıldan başlatarak inşa edildiğini iddia ettiği (Arrighi; 2007,67) sermaye birikim sürecinin bütün kurumları ve bu kurumları oluşturan, düzenleyen devlet kurumunun temel işlevi mekanizması ve nizamı da sorgulanmaya başlanmıştır. Dolayısıyla güncel sistemin krizin yalnız bir ekonomik kriz değil, çok yönlü ve derin bir siyasi kriz olduğunu, sistemin kendisini yenileyemediği görülmektedir.

2008'de ABD'de bir mali kriz gibi başlayan dönem, yaklaşık dört yıl sonra, özellikle Avrupa'da hem ekonomik hem de siyasi boyutu olan derin bir krize dönüşmüştü. Negri ve Hard'ın (2001) dediği gibi, Avrupa modernliğinin en azından Westphalia Barışı'ndan beri bıyıp usanmadan ileri sürdüğü uluslararası düzen nosyonunun da derin bir krize girdiği genel kabul görmektedir. Bu, aynı zamanda, "Avrupa Merkezçiliği"nin de sonudur. Esasında Avrupa Merkezçiliğinin en uç noktası Nazizmdir. Nazizm'in 2. Paylaşım Savaşı'nda yenilmesiyle Avrupa merkezçilik yerini Anglo-Sakson hakimiyetine bırakmış ama hiçbir zaman siyasi ve kültürel etkisini kaybetmemiştir. Ancak bugün sistemin derin krizi Anglo-Sakson egemenliğini olduğu kadar, Avrupa merkezçiliği de derinden sarsmaktadır.

Gerçektende, bugün Avrupa'da olan biten, çok yönlü ve tarihsel bir dönüşümün ilk işaretlerini bize vermektedir. Avrupa'nın ortasında ilkönceleri Markel ve Sarkozy'nin birbirine sarılarak krize çare bulmaya çalışması aslında bize ulus-devlete dayanan sermaye birikim rejiminin de bitmekte olduğunu anlatmaktadır.

Aslında bu, Almanya'dan başlamak üzere, İtalya, Yunanistan, İspanya gibi militarizmle kapitalist gelişmeyi iç

içe sokmuş ülkelerin de modernizm tarihinin bittiği anlamına gelir ki, bu tarih insanlık için oldukça acı ve öğretici deneyimlerle doludur.

Burada öncelikle 2008 krizinin temel dinamiklerini ele almak gerekmektedir. Çünkü 2020’de görüldü ki, 2008’de ABD’de başlayarak Avrupa’ya sarkan finansal kriz esasında uzun bir sermaye birikim dalgasının hızla kıyıya vurması ve bu derin dalgalanın da geri çekilmeyerek kıyıda ne varsa silip süpürmesi idi. Bu anlamda 2008’de başlayan süreç, 1929 krizi gibi hızlı bir “crash” (çöküş) değildi. 2008’de başlayan süreç, deyim yerindeyse, bir serbest düştü ve hala sürmektedir. Yalnız burada birçok önemli gerçeği de belirtmek gerekir. O da şudur; bu süreçten ana akım iktisat yazını, yukarıda belirtildiği gibi, genel bir kriz hali tarif eder ve bu krizi kabul eder. İşin gerçeği tabii ki bundan ibaret değildir. Hatta gerçeğin esas kısmı bu da değildir. Kapitalizm tarihindeki bütün krizler, 19. ve 20. yüzyıldaki bütün krizler, ana sürükleyici sektörlerdeki hızlı kar oranlarının düşüşü ve bunların yerine yeni kontrol sanayilerinin¹⁰ geçmesiyle- genel olarak- aşılmıştır. Tabii bu değişim, aynı zamanda, pazarların da yeniden paylaşımını ve küresel sistemdeki güç dengesinin-hiyerarşisinin- değişmesini de gerektiyordu ki, birbiri ardına gelen iki büyük savaş tam da bunu yapmıştır.

Öte yandan 2008 krizi, şimdiye değin kapitalist ekonomide “kriz”i açıklayan bütün kriz teorilerini adeta içeren, özetleyen bir çerçeveyi önümüze koymuştur. Mandel (1997); kapitalist üretim tarzının bir boşluk içinde değil, fakat Batı Avrupa, Doğu Avrupa, kıtasal Asya, Kuzey Amerika, Latin Amerika ve Japonya’da çok önemli farklar gösteren bir özgül sosyo-ekonomik çerçeve içinde geliştiğini ifade etmektedir. Ama aynı farklılıklar 18. yüzyıldan başlamak üzere, 19. yüzyılda ve 20. yüzyılda da kendisini göstermiştir. Sanayi Devrimi ve sonrası aslında krizlerin ve bu krizlerle birlikte yenilenmenin de tarihidir. Kapitalist üretim tarzının birbirini izleyen çevrimlerini (aşamalarını) sermaye birikim modelleri ile açıklamak mümkün olmaktadır. Her bir sermaye birikim modeli, o dönemi oluşturan teknolojik gelişmelerle ilişkilidir. Kapitalizmin uzun dönemli dalgaları (business cycles) birbirini izleyen teknolojik gelişmelere dayalıdır. Schumpeterci bu tez, aslında açık ya da örtülü bir şekilde, Marx’ın sermaye birikim evrelerini kabul ederken, Kondratieff uzun dalgalarını ise yeniden yorumlamaktadır. Schumpeter’e göre; her konjonktür döngüsü veya uzun dalga, bir yandan o dönemdeki teknolojik yenilik farklılıkları bir yandan da savaşlar, altın madenlerinin keşfedilmesi ya da kıtlıklar gibi tarihi olayların farklılığından dolayı benzersizdir (Freeman ve Soete 1997:22). Dolayısıyla kapitalizmin kendini yenilemesiyle son bulan her dalgası bir kriz dönemi olduğu gibi, yeni bir siyasi dönemin de taşıyıcısı olur. İngiliz Sanayi Devrimi Schumpeter tarafından birinci Kondratieff dalgası olarak kabul edilmektedir. Sanayi Devrimi’nin Britanya’da başlaması ve bu başlangıcın nedenleri, bu

¹⁰Emek verimliliği dışında, teknoloji verimliliğini de en üst düzeyde kullanma kapasitesi olan ve teknolojiyi yaratma, kullanma, uygulama esnekliği olan sektörler, sanayiler kontrol sanayiidir. Çünkü bunlar, oluştukları dinamizmle diğer sektörleri de arkasından sürüklerler.

çalışmanın temel çıkış noktalarından birisidir; çünkü Britanya’nın kalkınması ve Sanayi Devrimi, “laissez-faire” anlayışının temellendiği, serbest rekabetçi kalkınma paradigmasının çıkış ve uygulama noktası olarak gösterilmiştir. Ancak, merkantilist yağma döneminden sonra sanayi devrimi ile başlayan ve emeğin sömürsü ve metalaşması ile devam eden süreç, özünde, farklı üretim araçları düzeyinde aşamalı çevrimlerle örülü de olsa, kesintisiz bir süreçtir. Burada ilk birikimi merkantilist yağma ile yapan ülkelerin hızla sömürge edinmesi ve arkasından gelen yoğun emek sömürsü şimdiki sistemi inşa etmiştir. Burada devletçi koruma, dış yağma ve iç sömürü sisteme hâkim ulus-devlet paradigmasını belirleyen üç önemli tarihsel dinamiklerdir. İmparatorluk yağma sistemi, kapitalist ilk birikime bağlı olarak, yağmacı sömürgecilik dönüştürmüştü ve 20. Yüzyılın başı itibariyle de sömürgecilik yerini hegemon ulus-devlet emperyalizmine bırakmıştır.

Chang, özellikle 13. yüzyılın başından başlayarak 15. yüzyılın başına kadar, özellikle Tudor hükümdarları zamanında “bebek sanayi” koruması yapıldığını, İngiltere’yi Hollanda’ya ham yün ihracına bağımlı bir ülke olmaktan kurtaran uygulamaların hızla devreye sokulduğunu ve sömürgecilik döneminde de 1699 Yün Yasası gibi önlemlerle Sanayi Devrimi’yle başlayan sermaye birikimi sistemini devletin oluşturduğunu vurgulamaktadır. Bu önemli tarihsel ayrıntının çalışma açısından önemi, kapitalizmin içsel dinamiklerinin Malthus Kapanı’na girmeden, yani merkezileşme ve tekelleşme yaşanmadan, yaygın ve yatay bir büyüme gerçekleştirip gerçekleştirilemeyeceğidir.

Clark’ın Malthus Kapanı konusudaki çalışmasının temelinde, 1200 ile 1800 yılları arasındaki İngiliz ekonomisi hakkındaki pek çok özelliğin tekrar gözden geçirilmesi yatmaktadır. Bu verilerden yola çıkarak, mümkün olandan çok daha açık bir şekilde, ekonominin Malthus Kapanı’nda -yeni teknoloji üretimin verimliliğini biraz arttırdığında nüfus büyür, fazladan ortaya çıkan nüfus artı değeri yer ve ortalama gelir tekrar eski seviyesine döner- kilitli kaldığını göstermektedir. Nüfusun, pek çok insanı açlık sınırında yaşamaya mahkûm edecek şekilde, yiyecek arzından daha hızlı büyümesi eğilimi Thomas Malthus tarafından 1798’de yazılan Nüfus Hakkında Bir Deneme (An Essay on the Principle of Population) kitabında tanımlanmıştır. Bu noktada Malthus Kapanı, Clark’ın verilerinin gösterdiği gibi, 1200’den Sanayi Devrimi’ne kadar İngiliz ekonomisine hükmetmiştir ve onun görüşüne göre, insanoğlunun var oluşuna kısıtlamalar getirilmiştir. Bu kısıtlamanın kalktığı tek dönem, nüfusun hızla azaldığı ve nesiller boyunca, sağ kalanların daha çok yiyecek bulabildiği veba gibi doğal felaketlerin yaşandığı zamanlardır.¹¹ Sanayi Devrimi ve Malthus Kapanı’ndan ilk

¹¹2020 yılının mart ayından itibaren Covid-19 kodlu virüsün yol açtığı küresel pandemi, bütün bu Malthuscu teorileri yeniden gündeme getirdi. Salgının, özellikle gelişmiş ülkelerin giderek yaşlanan ve kapitalizm için “yük” sayılan yaşlı nüfusu “temizlemek” için laboratuvarlarda geliştirilen virüsten yayıldığını söyleyenler de oldu. Yiyecek arzının ve kullanılabilir doğal kaynakların hızla artan nüfusu karşılayamaması, artan insan nüfusunun sonucu değildir. Dünya kaynaklarının çoğuna el koyarak küçük bir azınlık için onları israf eden ve eşitsizlik üretmek yararlanma/israf katsayısını büyüten kapitalizm sonuçlarından birisidir bu. Malthus’un sanayi kapitalizmin doğuşunda artan nüfus konusunda telaşa kapılması, tarihsel olarak, tesadüf değildir.

kaçış, üretim verimliliğinin artması, nüfus artışını geride bırakmaya yetecek kadar büyümesi ve ortalama gelirin yükselmesine imkân tanınması sonucu meydana gelmiştir. Verimlilikteki bu ani yükselişe ekonomik ve siyasal pek çok açıklama getirilmiştir ancak tarihçiler tarafından hepsi de tam anlamıyla tatmin edici olmaktan uzak bulunmaktadır (Edward ve Lautzenheiser, 2002:101).

Sanayi Devrimi'nin ilk defa, nüfusları çok daha büyük olan Çin ya da Japonya'da gerçekleşmemiş olması Malthus'un tezinin sorgulanması için başlangıç noktalarından ilkinin oluşturmaktadır. Clark'ın bulduğu verilere göre, zengin sınıflar olan Japonya'da Samuraylar ve Çin'de Qing Hanedanı, şartıcı biçimde fazla üremiyorlardı ve bu yüzden İngiltere'de üretim odaklı değerleri yayan aşağı doğru sosyal hareketliliği sağlamakta başarısız olmuşlardır. Ancak Ming ve Qing Hanedanları döneminde Çin üretim, tüketim ve nüfus alanlarında muazzam artışlara sahne olmuş, söz konusu durum yalnızca hanedan Ming ve Qing arasında 17. yüzyılın ortasında el değiştirirken kısa bir süre kesintiye uğramıştır (Frank, 1998:131). Burada Frank'ın görüşleri çok farklıdır. Frank, 1500'li yılların başından itibaren Avrupa'dan Asya'ya getirilen sıcak paranın Asya'nın kaderini değiştirdiğini söylemektedir. Avrupalılar tarafından Amerika kıtasına getirilen sıcak paranın Avrupa'ya kıyasla Asya'nın pek çok bölgesinde üretimi daha çok canlandırdığını, nüfusuyusa daha fazla arttırdığını göstermektedir. Yine Frank'a göre bu sürecin devam ederek 1750 yılı itibariyle dünya nüfusunun yaklaşık üçte ikisinin yaşadığı Asya'da nüfusun Avrupa'ya kıyasla daha çok arttığı ve 1750 yılı itibariyle dünya Gayri Safi Hâsılasının %80'inin Asya'da üretildiği tespiti bulunmaktadır (Frank, 1998:187). Frank, Asya'nın ilkönce gerek nüfus gerekse üretim açısından 19. yüzyılın hemen başında, ulaştığı zirveyi terk ederek, düşüşe geçtiğini öne sürmektedir ve bunu Kondratieff dalgası ile açıklamaktadır (Frank, 1998:286). Buna Kondratieff A dalgasından B dalgasına geçiş adını vererek formüle etmiştir. Frank'e göre Sanayi Devrimi çok açık olarak Kondratieff B dalgasının çıktığı yerdir. Bu tespitin çalışmamızda öne süreceğimiz büyüme teorilerinin tarihsel-sosyal planı bakımından önemi büyüktür. Sanayi Devrimi'nden sonra, en zengin ve en fakir ülkelerin yaşam standartlarındaki uçurum hızla açılmaya başlamıştır. 1800'de dörtte bir olan refah eşitsizliği bugün ellide bir oranından daha fazladır. "İmparatorluk formasyonu genelde Avrupa karşıtı bir örnek olarak sunulmaktadır. Örneğin; Max Weber, Avrupa kapitalizminin karşılaştırılmalı analizini, Doğunun kapitalizmi geliştirmedeki başarısızlığının tahlili üzerine geliştirdi. Weber, Avrupa'da Protestanlığın durmak bilmez ve açgözlü doğası ile Çin'in Konfüçyuslu dinini karşılaştırdı (Weiss ve Hobson, 1995:34). Bu karşılaştırma kalkınmanın endüstri olmadan olup olmayacağı ve bunun toplumların dinsel özelliklerinden hareketle sorgulanmasından başka bir şey değildir. Batı kalkınma modelleri, Smith'ten Marx'a kadar şu veya bu şekilde metalaşmanın kaçınılmaz olarak kapitalizmin doğuşuna yol açtığını iddia etmektedir. Örneğin; Smith, Sweezy, Frank ve Wallerstein Avrupa kapitalizminin ortaya çıkışı ve feodalizmin çözülmesinin metalaşmayla mümkün olduğunu söylemektedir (Weiss ve Hobson, 1995:38).

Sanayi Devrimi, Batı'nın "Doğu'ya rağmen zenginleşmesi"^{12*} sürecini hızlandırmıştır. Ancak Batı'nın Doğu'ya rağmen büyümesi Sanayi Devrimi'nden çok önce başlamıştır, bu da bir bakıma Sanayi Devrimi'nin bir sonuç olduğunu göstermektedir. Buna göre, Braudel şehirlerin yükselişinin ve ticaretin artışının gerçekleştiği dönemi "uzun 13. yüzyıl" olarak tanımlamış, Wallerstein (1998) ondan farklı olarak devletlerin oluşturduğu ve endüstri çağı öncesi birikiminin gerçekleştiği koşulları içeren dönem için "uzun 16. yüzyıl" ifadesini kullanmıştır. Arrighi (1997) ise savaş sonrası finansallaşmanın ortaya çıktığı dönemi "uzun 20. yüzyıl" olarak nitelendirmektedir. Batı uygarlığının, daha doğrusu Sanayi Devrimi ile Batı'da başlayan hegemonyanın, Braudel'in vurguladığı gibi 13. yüzyıl'da başladığını söyleyebiliriz. Her ne kadar Frank, Batının hâkimiyetinin erken 15. yüzyıl'da başladığını söylese de Sanayi Devrimi'nin köklerini, Braudel'in dediği gibi, 13. yüzyıl'da aramak gerekmektedir. Ancak Kondratieff'in uzun dalgalarını erken 1800'lerden başlatmaktadır. Bunun en önemli nedeni de bizce Schumpeterci bir bakış açısidir; çünkü üretim araçlarının, özellikle dönemi anlatan ve o anki sermaye birikimini sürükleyerek "yaratıcı yıkım" metaforunu oluşturacak üretim araçlarının, ortaya çıkması bu ana denk gelmektedir. Burada buhar makinesi örneğinden yola çıkmak mümkündür.

1778'de James Watt tarafından geliştirilen buhar makinesinin sanayide kullanılmaya başlanmasıyla fabrika üretiminin ilk adımı atılmıştır. Dokuma ve maden işleme alanlarındaki yenilikler Sanayi Devrimi'nin temellerini atmıştır. Sanayi Devrimi, hem kapitalizmin temel dinamiklerinin başladığı yeni bir dönemdir hem de bu dinamiklerin sonu gelmeyen krizlerinin kapısını açtığı "yıkımları" bize anlatmaktadır. Schumpeter'in yaratıcı yıkımları tam anlamıyla budur. Schumpeter'e göre, kapitalist büyümenin ana motoru ve girişimci kârının ana kaynağı, çok büyük ölçüde çeşitlilik gösteren teknolojik yeniliklerdir (Freeman ve Soete 1997:22). Teknolojik yenilikler aslında, büyük birikim dalgalarının sonudur; Freeman ve Soete'ye (1997) göre beş Kondratieff dalgası bulunmaktadır. Bunlardan ilk ikisi modern dönemden önce meydana gelmiştir. Buna göre (Freeman ve Soete 1997: 66-70):

- Feodalietinin yıkıldığı dönem.
- Laissez-fairenin yüksek oranda yaşandığı dönem.
- 1880 ve 1890'lardan, 1930 ve 1940'lara kadar süren ve 1929 krizi ile biten dönem. Bu dönemde ağır mühendislik ve elektrik Kondratieff dalgası yaratmıştır.
- 1930 ve 1940'lardan, 1980 ve 1990'lara kadar süren dönem. Bu dönemde Fordist kitle üretim tekniği Kondratieff dalgası yaratmıştır.
- 1980 ve 1990'lardan başlayarak günümüze kadar süren dönem. Bu dönemde bilgi ve haberleşme Kondratieff dalgası yaratmıştır.

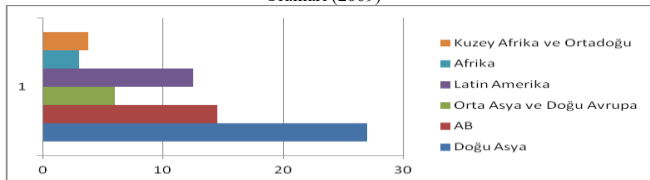
^{12*} Burada zenginlik kavramı servetten çok sermaye kavramına gönderme yapmaktadır. Çünkü meta ekonomisinin geçerli olduğu bir ekonomide zenginlik, feodal dönemdeki gibi statik bir olgu değil tam aksine dinamik ve akım bir değişken olarak ele alınmalıdır.

Yukarıda görüldüğü gibi Freeman ve Soete'ye göre şu an "bilgi ve haberleşmenin" büyük dalgası içinde bulunmaktadır. İşte bu büyük Kondratieff dalgası Wikileaks gibi yeni medya düzenini yaratmıştır. İşte bu büyük dalganın şimdilerde kıyıya vurduğunu görmekteyiz. Ama bu kıyıya vurma anına kadar bu anın geleceğini bize anlatan çok önemli fakat gözümüzden kaçan gelişmeler daha doğrusu "başlangıçlar" olmuştur.

John Calhoun'un(1997) dediği gibi, *Eskinin çürümesi ile yeninin oluşumu ve yerleşmesi arasındaki zaman aralığı, bir geçiş dönemini oluşturur; bu dönem her zaman kaçınılmaz olarak belirsizliklerle, kafa karışıklıklarıyla, yanlışlarla, çılgın ve ateşli fanatizmlerle yüklü olacaktır* (Harvey, 1997:146). İşte bugünü anlatmanın (yani bir geçiş dönemini) Calhoun'un dediği gibi, her zaman önemli bir riski olacağından, ondan önce kapitalist iş bölümünden başlayarak üretiminin ve onun araçlarının, teknolojinin değişiminin temel iktisadi yasalarını ele almak gerekmektedir.

Önemli kuramcılardan Manuel Castells, (2005) "Enformasyon Çağı" adlı üç ciltlik eserinin "Ağ Toplumu" adlı ilk cildine şöyle başlar: *"Hıristiyanlık çağının ikinci bin yılının sonlarına doğru, tarihsel önemde birkaç olay insan hayatının toplumsal görünümünü değiştirdi. Bilgi (enformasyon) teknolojilerini merkez alan teknoloji devrimi, ivme kazanan bir hızla toplumun maddi temelini yeniden şekillendirmeye başladı. Dünyanın dört bir köşesinde ekonomiler, ekonomi, devlet ve toplum arasında değişken bir geometri sisteminin devreye girmesiyle birlikte, küresel olarak birbirine bağımlı hale geldi."* Castells'in dediği gibi, ikinci bin yılın sonu gerçekten tarihsel önemde birçok olayın arka arkaya sahne almasına yol açmıştır. Freeman ve Soete dâhil (2003) birçok iktisat tarihçisinin "zor zamanlar" olarak adlandırdığı dönem nasıl anlatılacaktır ve gerçek anlamda biten ve başlayan nedir? Aslında bu çalışma biraz da bunun yanıtı olarak ortaya çıkmıştır. Sanayi Devrimi dediğimiz ve İngiltere'de 16. yüzyıldan 18. yüzyıla kadar olan kömür, çelik ve insan kanıyla örülü dönem bize bu zor zamanların başlangıcını anlatmaktadır. Bu dönemi en özlü anlatan iktisatçılardan Adam Smith "Milletlerin Zenginliği"ne "İş Bölümü" bahsi ile başlar. Smith'e göre iş bölümü sistemin üretim dinamiklerini yaratan en önemli toplumsal üretim ilişkisi biçimidir ve metaller iş bölümünün sonucu ekonomik bir değer olarak pazarda yer almaktadır.

Grafik 1: Seçilmiş Büyük Pazarların Toplam İhracatlarının İçinde Katma Değer Oranları (2009)

Burada ileri teknoloji ürünü ayrımı şöyle yapılmaktadır: Fonksiyonel bağlamda teknoloji, ürün ya da hizmet sağlamada örgütsel yetenekleri geliştirmek amacıyla uygulanan "know-how" ile teknik bilgiler toplamı olarak

kabul edilmektedir. Teknik bilgi, fiziksel bir varlığa dönüşürken büyük ölçüde başkalaşım geçirdiğinden, spesifik bir teknoloji; bir makine, elektronik ya da mekanik bir bileşen ya da montaj, kimyasal bir süreç, bir yazılım kodu, el kitabı, detaylı plan, dökümantasyon, patent hatta bir birey dahi olabilmektedir (Stock ve Tatikonda, 2000:720).

Bu tanımlamadan yola çıkarak, yukarıdaki grafikte de görüleceği üzere, Doğu Asya'nın "ileri teknoloji" ürünlerdeki ihracatı toplam ihracatının içinde, AB'ye göre yaklaşık bir misli artmıştır. Bu veriler 2009 yılına aittir. Yani 2008 krizinden bir yıl sonrasının verileridir. Bu, şunu göstermektedir: Sistemin kendini eskitmesi ve eski teknoloji rantını toplayan hegemon ülkelerin sisteme hakimiyeti sona ermektedir. Yukarıda grafik bize bir genel trendi ve eğilimi göstermektedir. Avrupa ve Anglosakson dünyası yerine Doğu Asya öne çıkmaktadır. Bu, 2008 krizinin ABD'de başlayıp yayılan bir mali kriz olmadığını, finansal çöküşün yalnız buzdağının görünen yüzü olduğunu ve köklü bir çöküşün yüzeydeki görüntüsü olduğunu göstermektedir. Buradaki hipotez şudur: Kapitalist Sistem, 2008 de başlayan süreçle iki yönlü bir çöküş evresine girmiştir. Birincisi verili sermaye birikiminin öncü sektörleri ve kontrol sanayileri eskimiş ve krizin temel ekonomik dinamiklerini üretmeye başlamıştır. Finansal varlık çöküşleri/değersizleşmeleri bu dinamiklerden yalnızca birisidir. Ama doğası gereği en çok sesi de burası çıkarmaktadır. Sistem finansal varlık tarafından başlayarak kendisini değersizleştirmektedir. Bütün finansal ve iktisadi eko-sistemler daha düşük kar oranı üreterek kendilerini sıfırlamaya başlamıştır. İkinci çöküş evresi de tam burada başlamaktadır; bu sanayi ve finansal eko-sistemlerin kontrolünü elinde bulunduran emperyalist-kapitalist hegemon ülkeler a) Yeni teknolojilerin yayılımını önlemiyorlar, bilgi teknolojileri tanımı gereği yaygınlaştığı oranda değerlendiriyor ve iktisadi bir değer oluyor. b) Bu durum çok hızlı olarak batı-doğu, kuzey-güney arasında yakınsama giderek eşitlik sağlayan bir genel eğilime dönüşüyor c) Teknoloji tekeli dolayısıyla teknoloji rantı Batı/kuzey lehine ortadan kalkıyor. Sistemin genel dengesi "eski hegemon ülke ya da ülkelerden çoklu genel dengeye gidiyor d) Böylece itici güç yeniyi, eskiyi tasfiye etmeden baştan üreten ve de böylece daha hızlı ve daha optimum ölçek-maliyetlerle üreten doğu ve güneye geçiyor.

Bu durum, ileri teknoloji içeren ürün kavramını, var olan üretim tekniğini ve bu tekniğin ürettiği ürünleri aşan, bu yapıyı zorlayan mal ve hizmetler bileşenini ve üretimi açıklamaktadır. Tam burada Toplam Faktör Verimliliği (TFV) kavramı üzerinden Asya ekonomilerindeki çıkışı ve temel hipotez açısından süreci şöyle özetlemiştir;

Toplam Faktör Verimliliği (TFV) sermayenin durağan, ölçeğe göre, getirisinden bağımsız olarak, verili denklemde emeğin ve teknolojinin ya da bu ikisinin bileşiminin büyümeye katkısıdır. Zaten neoklasik teori de durağan durum dengesine doğru sermayenin ölçeğe göre getirisinin azalacağını dışsal bir faktör olan teknolojinin katkısının öne çıkacağını kabul eder. Böyle olunca uzun dönemde büyümenin temel

belirleyicileri var olan sermaye birikimi ve tasarruf oranı değil beşeri sermaye niteliği ve buna bağlı çalışan teknoloji faktörü olacaktır. Burada teknoloji dışsal ve geçirengendir. Durağan durum dengesine kadar, tasarruf oranı düzeyi ya da tasarruf oranındaki artış ve verili sermaye stoku bileşimi/niteliği ekonomik büyümenin geçici olarak artmasını sağlar. Neoklasik iktisat bu durumu ölçüğe göre azalan getiri varsayımı ile anlatmaktadır.

Bu durumda ilkönce sermaye birikimini sağlayan (yoğun emek sömürsü-artı değer- ve sömürgelerden ucuz hammadde/nitelikli mamul mal ihracı) gelişmiş kapitalist ülkeler, diğerlerinin yoksullaşması pahasına hızla büyüyecek ve hem TFV hem de sermaye verimliliğini artacaktır. Sermaye doygunluğu ya da durağan durum dengesi, tasarrufların yatırımlardan hızlı artmaya başladığı ve tasarruf/yatırım dengesinin yatırımlar aleyhine bozulmaya başladığı anda başlar. Tam burada sermaye ihracı yani kapitalizmin emperyalist aşaması, tarihsel olarak, devreye girer. Sermaye ihracı, TFV içindeki emeğin gelişmekte olan ülkelerde öne çıkartılarak, gelişmiş ülkelerdeki “durağan durum” dengesini aşmaya çalışması çabasıdır. Bu durumda büyürler. Bu durumu neoklasik iktisatçılarda teslim eder. (Başlıca: Mankiw, Phelps ve Romer, 1995). Ancak bu büyüme, teknolojiyi elinde bulunduran ve bunu ihraç etmeyen gelişmiş ülkelerin istediği ölçüde ve nitelikte olur. Yani TFV, gerçek anlamda teknoloji faktörünün sermaye ihraç eden ülkelerin tekelinde olması dolayısıyla, fakir ülkelerin, emek verimliliği katkısıyla, ucuza fakir ülkelere zengin ülkelere ihraç edilen mamul mallar üzerinden, zengin ülkelerde artmaktadır. Böylece gelişmiş ülkeler (zengin ülkeler) durağan durumu aşarlar. Bu, şimdiki krizi öncekilerden ayıran temel alanlardan birisidir; yani Batı'nın hakimiyetinin Doğu aleyhine bozulmaya başlamasıdır.

Artık teknoloji gelişmiş (Batı) ülkelerinin tekelinde değildir. Yukarıda belirtildiği üzere fasit daire 21. yüzyılın ilk çeyreği itibariyle kırılmıştır. Teknoloji rantı avantajını Batı kaybetmiştir. Bu, hiç şüphesiz, yeni dönemin en ayırt edici özelliklerinden birisidir. Çünkü böylece yaklaşık iki asrı aşkın süregelen ve bir ardışık sermaye birikim rejimlerini ifade eden, sanayi devrimi-sömürgecilik- yeni sömürgecilik dönemlerini kapsayan hegemon ulus devletler hiyerarşisi bitirmektedir. Burada teknoloji dinamiği en baskın-belirleyici- dinamiklerden birisidir. Teknolojinin yatay yayılımı, kullanımı yeniden katkılı üretimi yeni ekonominin de temel dinamiği. Eskinin “ne kadar saklarsan ve ne kadar seyretirsen o kadar karlı olursun” şimdinin “ ne kadar paylaşırın ve ne kadar çoğaltırsan o kadar etkin dolayısıyla karlı ve kalıcı olursun anlayışıyla değişmiştir. Bilginin metalaşması malların metalaşması gibi az olanın fiyatı artar ilkesine göre işlemiyor, bilgi çoğalırsa ya da çoğalacak, paylaşılacak değeri görürse değeri oluyor ve paylaşıldıkça bu değer artmaktadır. Bu, yani teknolojinin sınırsız yatay iletimi-üretimi ve bilginin temel meta olarak çoğalarak değerlendirilmesi, bildiğimiz kapitalist sistemi iki temel alanda hızlı değiştirmektedir:

1) Sanayi devrimi öncesi, sömürgeci merkantilizm döneminde şekillenmeye başlayan dünya sistemi hiyerarşisi

temelinden değişiyor. Batı'nın hegemonyası derinden sarsılıyor, Doğu öne çıkmaktadır. Dünyanın üretim eksenleri değişmiyor yalnız, aynı zamanda, siyasi, kültürel ve sosyal büyük bir değişim, şimdiye değin en altta kalmışları hızla en üste çıkartıyor. Bu, hiç şüphesiz ki, yeni bir sermaye birikim rejimini daha da ötesi yeni bir dünya sistemini ekonomik, siyasi, sosyolojik ve kültürel olarak gerekli hale getirmektedir.

2) İçinde bulunulan krizin, diğerlerinden niteliksel olarak daha farklı olduğunu anlatan en önemli ikinci husus da; bireysel emeğin kapitalist işletmeden görece özgürleşmesi sürecinin başlamasıdır. Bu, kapitalizmin en temel ayırt edici özelliği olan emeğin meta olarak dolaşımını, zamanla tümüyle ortadan kaldıracak bir başlangıç düzeyi olarak okunmalıdır. Esnek çalışma biçimlerinin emek piyasasının temel çalışma biçimi halini alma yoluna gitmesi, içinde bulunduğumuz sürecin en önemli değişim dinamiklerinden birisidir.

Esnek çalışma, sanayi kapitalizmin ortaya çıkardığı ücretli emeğin atölye, fabrika ya da fiziki olarak belli mekânda ekonomideki sektörel iş bölümünün sınırları içindeki işyerlerinde belli saatlerde fiziki olarak bulunup emek harcaması dışındaki çalışma biçimlerinin tümünü kapsamaktadır. Esnek çalışmada a) fiziki işyeri mekânı, b) emeğin saate(zamana) göre ücretlendirmesi c) Somut bir işyeri bağımlılığı yoktur. Esnek çalışma ücretlendirmesi, genellikle somut iş bitimine göre yapılmaktadır ve burada ücretlendirilen zaman/emek değil, ortaya çıkan üründür. Dolayısıyla esnek çalışmanın hâkim olduğu bir ekonomide insan-emek alınıp satılan bir meta olmaktan çıkar, zaman için, insan emeğinin, bağımsız olarak, ortaya çıkardığı ürün piyasası için, meta olmakta ve fiyatlanmaktadır.

Bu da hiç şüphesiz yeni bir üretim ilişkisi biçimi olarak tarihi niteliktedir. Çünkü emeğin standart meta olarak değerlendirilmesi emek/zaman değeridir. Kapitalizmin manifaktür üretimden sanayi üretimine ve sanayi üretiminin insan emeği/makine buluşmasının en üst noktası olan Fordizm kadar olan üretim süreci fiziksel mekân, toplulaşmış ve zamanla ölçülüp ücretlendirilen emeğe dayanmıştır. Şimdi esnek çalışmanın ana üretim biçimi fiziksel-toplulaşmış zaman/emek ücretlendirilmesinin tali olduğu bir sistemdir. Hiç şüphesiz ki, yalnız hukuki değil, ekonomik, siyasi hatta sosyolojik temel değerlendirilmeleri gerektirir.

Sistemin buraya doğru yani emek/zaman ücretlendirilmesinden, esnek çalışma ücretlendirilmesine (hızla) geçmekte olduğunu düşünülmektedir.

SONUÇ

Keynes, patlak veren 1929 krizinden hemen sonra 1930'ların başında çok ilginç bir deneme (Kendisi öyle der, bu makedeye) yayınladı. Bu deneme “Torunlarımızın Ekonomik Olanakları” başlığını taşıyordu. “Uzun vadede hepimiz ölüyoruz” diyen de Keynes'tir. Çünkü 1929 “çöküşünün” oluşturduğu işsizlik ve yoksulluk girdabını çözmek ve bu girdabın çok büyük bir savaşa dönüşmemesi için çok az vaktinin olduğunu da biliyordu. Çözüm önerileri zamanla

yarıştı ama zaman kazandı. Savaş kaçınılmazdı ama söyledikleri savaş sonrasında iktisadına da damgasını vurdu.

Peki bugün söyledikleri geçerli mi ya da şimdiki krizi Keynes ve ardılları çözecek öneriler politikalar getirebiliyor mu? Hayır. Bu bile bir dönemin kapandığını bize tek başına anlatır. Keynes, modern çağa inanıyordu, modern çağın da 16. Yüzyılda sermayenin birikmeye başlaması ile başladığını yazıyordu (Pigae ve Pecchi, 2012; 29). Oysa şimdi Keynes'in inandığı modern çağ da bitti. Tabii onun "modern çağını" neoliberalleri onun da tanımayacağı hale sokup sonunun bir an önce gelmesi konusunda çok önemli katkılar yaptılar. Sonuç olarak küresel bir pandeminin adeta bir distopya'yı gerçekleştirdiği günlerde insanlığın genel refaha ulaştığı ütöpik dünyadan uzaklaştık mı yoksa kapitalizm zaten distopya'nın öteden beri ta kendisi miydi? Sanıyorum distopya kapitalizmin ta kendisiydi ve şimdi bitmesi için en güçlü ışığı görüyoruz. Bu ışığın iki temel dinamiğini yukarıda açıkladık: Birincisi kapitalist sistemin temel eşitsizliğini yeniden üreten hegemonyanın dağılması ve Batı'nın hem Avrupa Merkezilik olarak hem de 2. Dünya Savaşı'ndan sonra, daha keskin hatlarla inşa edilen Anglosakson hakimiyeti olarak yolun sonuna gelmesi. Yatay teknoloji paylaşımı ve yeniden üretimi ile yaklaşık ikiyüz elli yıldır devam eden ardışık sermaye birikim rejiminin temelden değişmesidir. İkincisi bütün bunlara bağlı olarak emeğin metalaşma sürecinin sonuna gelmesi...

Bu iki temel dinamik, hiç şüphesiz ki, yalnız yeni bir sermaye birikim rejimi değişikliğini bize anlatmamakta, onun çok daha ötesini siyasal, sosyal, kültürel ve tabii iktisadi yeni bir dünyanın haberini de vermektedir.

KAYNAKÇA

- Acemoğlu, D.; Johnson, S.; Robinson, J.; Thaicharoen, Y. (2003). "Institutional Causes, Macroeconomic Symptoms: Volatility, Crises and Growth", *Journal of Monetary Economics*, 50:1, 49-123.
- Bassols-Lopez, V. (2002). ICT Skill and Employment, OECD Science, Technology and Industry Working Papers, No: 10, France.
- Becchetti, L.; Fabrizio Adriani (2001). ICT 'Bottlenecks' and the Wealth of Nations: A Contribution to the Empirics of Economic Growth, Tor Vergata University, International Studies on Economic Growth (CEIS) Departmental Working Papers, France.
- Berkes, N. (1978). Türkiye'de Çağdaşlaşma, Doğu-Batı Yayınları, İstanbul.
- Bilsay, K. (2009). TMMOB Sanayi Kongresi Kapanış Oturumu Değerlendirmesi, TMMOB Sanayi Kongresi, Ankara.
- Boratav, K. (2009). Türkiye İktisat Tarihi: 1908-2007, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Boskin, J.M.; Lawrence, J.L. (2000). Generalized Solow-Neutral Technical Progress and Postwar Economic Growth, National National Bureau of Economic Research Working Paper, No: 8023, France.
- Castells, M. (1996). The Rise of the Network Society, The Information Age: Economy, Society and Culture, Vol. I. Cambridge, Blackwell.
- Castells, M. (2005). Enformasyon Çağı: Ekonomi, Toplum ve Kültür, Cilt:1, "Ağ Toplumunun Yükselişi" Bilgi Üniversitesi Yayınları, İstanbul.
- Clark, G. (2007). A Farewell to Alms: A Brief Economic History of the World, Princeton University Press, New Jersey.
- Eriç Y. (2010). İktisadi Büyüme ve Bölüşüm Teorileri, Efil Yayınevi, Ankara.
- Ertem, C. (2011). Bitişler-Başlangıçlar, Nesil Yayınları, İstanbul.
- Frank, Gunder A. (1998). ReOrient: Global Economy in the Asian Age, University of California Press, Los Angeles.
- Frank, Gunder, A (2010). Yeniden Doğu, İmge Yayınevi, İstanbul.
- Freeman C.; Soete, L. (1997). The Economics of Industrial Innovation, Third Edition, The MIT Press, United Kingdom.
- Freeman C.; Soete, L. (2003). Yenilik İktisadı, TÜBİTAK Yayınları, İstanbul.
- Gallup, L. J.; D. Sachs, J.; Mellinger, D. A. (1999). Geography and Economic Growth, Center for International Development Harvard University Working Paper, No: 1, United State.
- Giovanni, A. (2000). Uzun 20. Yüzyıl, İmge Kitabevi, İstanbul.
- Giovanni, A. (2007). Adam Smith in Beijing: Lineages of the Twenty-First Century, Taylor & Francis, Ltd, Verso.
- Hard, M.; Negri, A. (2001). İmparatorluk, Ayrıntı, İstanbul.
- Hardt, M.; Negri, A. (2001), İmparatorluk, Ayrıntı Yayınları, İstanbul.
- <http://hap.blogger.hr/post/interview-with-robort-brenner-on-the-current-crisis/1215794.aspx>, (Erişim Tarihi: 15.08.2020).
- <http://kondratieffwinter.com/blog/k-wave-chart>, (Erişim Tarihi: 10.08.2020).
- Hunt K. E.; Lautzenheiser M. (2002). History of Economic Thought: A Critical Perspective, M.E. Sharpe, New York.
- Hunt, K. E.; Lautzenheiser, M. (2002). History of Economic Thought: A Critical Perspective, M. E. Sharpe, New York.
- Kondratieff, Nikolai D. (2010). İktisadi Yaşamın Uzun Dalgaları, Kalkedon Yayınları, İstanbul.
- Malthus, T. (1798). An Essay on the Principle of Population, St. Paul's Church-Yard, Londra.
- Mande, E. (1990). Late Capitalism, Verso, Londra.
- Mandel, E. (1990). Late Capitalism, Verso, Londra.
- Mandel, E. (2008). Geç Kapitalizm, Versus Yayınları, İstanbul.
- Marx, K. (1975). Kapital, Cilt 1, Sol Yayınları, Ankara.
- Piketty, T. (2014), 21. yüzyılda "Kapital", İstanbul.
- Polanyi, K. (1986). Büyük Dönüşüm, Alan Yayıncılık, İstanbul.
- Porter, M. (1998). "The Competitive Advantages of Nations", *Harvard Business Review*, 11, 73-91.
- Rostow, W. W. (1960). The Stages of Economic Growth: A Non-Communist Manifesto, Cambridge University Press, Cambridge.
- Schumpeter, A. J. (2009). Kapitalizm, Sosyalizm ve Demokrasi, Alter Yayıncılık, Ankara.
- Smith, A. (2006). Milletlerin Zenginliği, İş Bankası Kültür Yayınları, İstanbul.
- Stock, N. G.; Tatikonda, V. M. (2000). "A Typology of Project-level Technology Transfer Processes", *Journal of Operations Management*, 18:6, 719-737.
- Şeni, N. (1978). Emperyalist Sistemde Kontrol Sanayi ve Ereğli-Demirçelik, Birikim Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, I. (1998). Liberalizmden Sonra, Metis Yayınları, İstanbul.
- Wallerstein, I. (2003). Bildiğimiz Dünyanın Sonu: Sosyal Bilim ve Çağdaş Toplum, Rasyonalitenin Garantileri Kaybolurken, Metris Yayınları, İstanbul.
- Weiss, L.; Hobson, M. J. (1995). State and Economic Development: A Comporative Historical Analysis, Polity Press, Cambridge.

EXTENDED ABSTRACT

In the days when the world was shaken by the virus encoded as Covid-19 and the system hit rock bottom with the virus being declared a pandemic, the role of the state and the reality of the nation-state began to be discussed again. Historically, the current role of the state in Turkey, which is also a very original state structure and tradition, on social life, especially in the economy, should be reevaluated in its historical context.

Here it should be noted that in the West, especially after World War II, the emerging social state will not be before us as we used to know. More precisely, the concept of the social state is a cyclical definition or formulation, and it is finished. In fact, it is necessary to admit that the European-based “social” state has entered the process of extinction with the attack of neoliberalism, which began in the early eighties. However, the developments after the 2008 crisis and the 2020 global pandemic process showed us two important phenomena: The West-or the West-concept of the state had no social side anymore, the second is that Eurocentrism has contained fascism both ideologically and praxis throughout its history. In economic crises, fascism has resurfaced as a never-dying monster in the very center of Europe.

Secondly, the first quarter of the 21st century, as in the previous century, puts the social, economic and political dynamics that will determine the future. This article discusses these dynamics. For this purpose, the consequences of the 2008 global crisis, which is a decisive turn in terms of the global economy, will also be taken into account. That the 2020 global epidemic has revealed these consequences in its entirety. The study aims to introduce new conceptual definitions on the problems of scale, efficiency and development of economies in the new period by addressing the paradigm change that became apparent in the world and after the 2008 crisis and its consequences and to develop the main titles of a new model for Turkey. In doing so, methodologically, the historical context is also considered. The questions asked and asked for answers in this study are based on the basic assumptions that we predict arose during the “global crisis” (transformation) after 2008. Of course, there are questions that raise these hypotheses. These questions are based on the following basic assumption in this study: “The last crisis of capitalism is not actually a financial crisis, that the current process is a transformation that includes all areas of the economy and the political, and this transformation is a capital that was shaped after World War II and based on imperial-hegemonic states. it is ending the regime of accumulation.

This basic assumption, of course, has been studied by many thinkers and economists for a long time. In particular, Negri and Hardt's (2001) trilogy of *Empire*, *Multitude* and *Common Wealth* (2009), Giovanni Arrighi's *Adam Smith's Beijing* (2007) and Andre Gunder Frank's *ReOrient* (2008), Kojin Karatani, *The theses put forward in The Structure of World History* (2014) and of course Manuel Castells's *The Information Age* (2000) trilogy are taken into account in this study. Of course, Negri and hard's theses stand out more as the rise of “the following” on a left-wing globalist basis. These theses have gained a significant following in liberal and left-wing circles, including the final phase of the 2008 crisis and the stalling of European Union enlargement, the UK's Brexit decision and the Trump era in the US. However, the failure of Unity projects that transcend the nation-state, especially the EU, to find the necessary answers from the left and right (employees and capital) at the turning points of the crisis has sharpened the idea that the exit from the crisis for the oppressed will again take on this “work” in the hands of the widest segments of the state in many developing countries. In fact, at this stage, it is also necessary to re-discuss the concepts of the “traditional” left and right. These concepts are no longer sufficient to explain what exists, both theoretically and practically.

The inadequacy (indeed historical bankruptcy) of the orthodox interpretation of Marxism, which was the most important starting point of the left political view in the 19th and 20th centuries, and practices in both the Soviets and China should be taken into account. On the other hand, right-liberal theory and praxis have filled its term economically and politically today. Liberal and neoliberal approaches in economic theory are no longer able to explain even the basic dynamics of the 2008 crisis. Is it possible for the state to emerge as a new constituent-constructive regulatory social organization right here?

In the past under colonialism and imperialist domination, “Center” addict nation-state paradigm, starting from an independent character and it has gained increasingly in our face-off, which has declared a powerful nation-state leaders new “non-aligned” should not be considered as the beginning of the movement, but this “exit” as in the example of Turkey, Recep Tayyip Erdogan, should be considered as the beginning of a new world order. For example, in the summer of 2020, Turkey, one of the countries least affected by the outbreak, was opened to worship by the decision of President Recep Tayyip Erdogan, turning Hagia Sophia from a museum to a mosque. The decision of Hagia Sophia, but before that, Turkey emerged as the decisive player in the Mediterranean and handed the fate of Libya to the Libyan people by taking it away from the imperialist hands is a very important turning point. It is a turning point in the sense described above. Central and powerful states such as Turkey, especially after World War II, they went beyond the path drawn for them and carried out an independent foreign policy and economy in the interests of their people, which almost destroyed the left-wing globalist theses on the nation-state.

Undoubtedly, the crisis of 1929 was the first global collapse of this paradigm, and its solution was again a global re-sharing war. But again, paradoxically, this global collapse (given the continuity of the crisis for the 1929 crisis, the definition of collapse is more appropriate in our opinion) pushed the nation-states of Europe towards fascism, Britain and the United States towards statist capitalism. In black Europe, the practice of a post-fascist “social” state and the “new deal” of the United States brought both a hegemony of nation-states and a hierarchy of nation-states supported by the Cold War. The process we are in and the dynamics generated by this process have raised the following questions;

- The crisis of 1929 was a global collapse and crisis. This crisis gave rise to Keynes ' theory and the theories of macroeconomics based on it. So, how is it expected that this crisis will lead to a change in the theoretical context, especially in the area of growth?

- Hegemon development models based on nation-states gave rise to the hierarchy of imperial nation-states, the North-South difference, monopolistic state capitalism and associated non-market mechanisms. Is this development paradigm ending?
- Do extraordinary leaps in information and communication technologies (ICT) eliminate technology-dependent rent and technology monopoly? If it does, what will be the economic and political consequences of this?
- Will ICT and ICT-related sectors stand out in the coming period (post-crisis) and become the new “control industries” of the world economy?
- How is it expected that the process of realization of transformation, which is inherent in all these questions, will be reflected in developing countries, especially Turkey?
- What are the clues to a growth theory that depends on the transformation (resulting from here) that is inherent in all these questions?
- How to overcome the inequalities fueled by financial globalization and the neoliberal aggression that began in the Eighties?
- How will the imperialist stage of capitalism and the global hierarchy of neoliberalism change?

The answers to these questions undoubtedly exceed the limits of this article. But it should be focused on the economic and political dynamics that are the reason for asking these questions, and it should be emphasized that the current process requires a qualitative system change. The two systemic dynamics that trigger this qualitative change will also be mentioned in the results section and the previous section.

Keywords: Covid-19, Global Crisis, Capitalism.

KENT-ÜNİVERSİTE ETKİLEŞİMİNE ÜNİVERSİTE ÖĞRENCİLERİNİN PENCERESİNDEN BAKMAK: TOKAT GAZİOSMANPAŞA ÜNİVERSİTESİ ÖRNEĞİ

Yavuz ACUNGİL^{1*+}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Kamu Yönetimi

yavuz.acungil@gop.edu.tr

⁺ORCID: 0000-0003-0794-0225

Öz- Bu çalışma kent-üniversite etkileşiminin önemli aktörlerinden biri olan üniversite öğrencilerinin öğrenim gördükleri kent ve yöre paydaşları algısını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Çalışmada bu kapsamda Tokat kent merkezinde öğrenim gören 956 öğrenciye anket çalışması uygulanmıştır. Öğrencilerin öğrenim gördükleri kente yönelik izlenimleri, yöre halkı, yöre esnafı, ev sahipleri, komşuları ile ilgili genel algılarını tespit etmek amacıyla analizler yapılmıştır. Araştırmanın bulgularına göre üniversite öğrencilerinde yöre ve yöre halkı algısı, ulaşım algısı, ev sahibi ve komşulara ilişkin izlenimlerinde olumsuzluğun hâkim olduğu, öğrencilerle ilgili konularda yöredeki paydaşlarının yardımcı olma konusunda istekli olmadığı görüşünde oldukları görülmektedir. Sosyo-kültürel imkanlar bakımından yeterli olarak görmedikleri bu kentte yaşamaktan memnun olma düzeyinin de yüksek olmadığı görülmüştür. Çalışmada yöre ve yöre halkı algısı, ulaşım algısı, ev sahibi ve komşu algılarının değişkenlere göre de farklılıklar gösterdiği tespit edilmiştir. Araştırmanın sonuç kısmında kent-üniversite etkileşiminde üniversite öğrencileri tarafından sorunlu olarak tanımlanan konularla ve beklentilerle ilgili çözüm önerileri ortaya konmuştur.

Anahtar Kelimeler- Kent, Üniversite, Öğrenci, Yöre Halkı, Algı.

LOOKING AT THE CITY-UNIVERSITY INTERACTION WITH THE EYE OF THE UNIVERSITY STUDENTS: THE CASE OF TOKAT GAZİOSMANPAŞA UNIVERSITY

Abstract – This study aims to reveal the perceptions of university students, who are one of the important actors of city-university interaction, of the community of the city and the region where they study. In this context, a survey study was applied to 956 students studying in Tokat city center. Analyzes were carried out in order to determine students' feelings of the city that they receive education in, their general senses about local people, local tradesmen, house owners, and their neighbors. According to the findings of the study, negativity is predominant in university students' senses of the region and local people, transportation and the host and neighbors. It is observed that university students are of the opinion that local stakeholders are not willing to help with student-related issues. In the study, it was determined that the perception of the region and the local people, the perception of transportation, the perception of the home owner and the neighbor differ according to the variables. As a result of the research, suggestions were offered for the matters and expectations identified as problematic by university students in the city-university interaction.

Keywords – City, University, Student, Community, Sense.

GİRİŞ

Üniversiteler, toplumun geleceği için bireyler yetiştiren eğitim-öğretim kuruluşlarıdır. Bu kuruluşların etkileri sadece yetiştirdikleri öğrenciler ile sınırlı değildir. Üniversiteler buldukları kent merkezlerini etkiledikleri gibi kentin hinterlandını hatta çevre kentleri bile gerek ekonomik, gerek sosyal gerekse kültürel bakımdan birçok konuda etkileyebilmektedir. Bünyesinde barındırdığı öğrenci, idari ve akademik personeli ile büyük boyutlara ulaşan bu kuruluşlar kentleri de birçok bakımdan şekillendirmektedir. Başta nüfus üzerinde gözlemlenebilen değişimler istihdam, ticaret, kamu hizmet artışı ve ekonomik gelişme şeklinde kendini göstermektedir. Üniversite kurulmadan önce kapalı bir yapı gösteren birçok kentin, üniversitenin gelmesi ile birlikte bu yapıları hızla değişmeye ve gelişmeye başlamıştır. Bazı kentlerde bu değişime karşı direnç gelişirken bazı kentler daha kolay uyum sağlamıştır. Ancak üniversitelerin kentle bütünleşmeleri her kente göre farklılık gösterse de eninde sonunda kent ekonomisine getirişi başta olmak üzere sosyal, kültürel ve hatta yönetsel birçok faydası da kabullenilmiştir. Bu çerçevede üniversitelerin kent ile ilişkisinde yöredeki paydaşların ve üniversite öğrencilerinin bakış açıları da önem kazanmaktadır.

Üniversite-kent ilişkisinin genellikle kent halkı tarafından nasıl algılandığı birçok çalışmada incelenmekle birlikte, üniversite öğrencilerinin öğrenim gördükleri yöre hakkındaki algıları çok dikkate alınmamıştır. Üniversite-kent ilişkisinin daha iyi anlaşılabilmesi için bu ilişkinin önemli aktörlerinden olan üniversite öğrencilerinin algılarının ortaya çıkarılması önem arz etmektedir.

Bu çerçevede bu çalışmada üniversite öğrencilerinin öğrenim gördükleri Tokat kentini, yöre halkını, esnafını, ev sahiplerini, komşularını ve ulaşım esnasında muhatap oldukları insanları nasıl algıladıkları ortaya konulmuştur. Elde edilen sonuçlar ile kent-üniversite ilişkisinin daha sağlıklı anlaşılması hususunda katkılar sunulması amaçlanmıştır.

Kent Nedir?

Kent geçmişten günümüze hala tartışılmalı bir kavramdır. Birçok kaynakta tam olarak tanımı bulunmadığı belirtilse de aslında bakış açısına göre şekillenen bir kavram olarak ortaya çıkmaktadır. Bu nedenle aslında birçok tanımı bulunan geniş bir kavram olarak karşımıza çıkmaktadır. Asıl sorun Hatt ve Reiss'in da (2002: 27-28) belirttiği gibi kent olarak tanımlanan yerlerin ortaya çıktıkları dönemlerle ve tarihsel gelişimleri ile ilgili belirsizlikler, hangi düzeylerdeki bileşimlerin kent olarak ifade edilebileceği ve kenti tanımlamada kullanılan işlevlerin kentin meydana gelmesinde asli rol oynayıp oynamadıkları hususu gibi konularda bazı zorluklar barındırmaktadır.

Max Weber, kenti, çevresinde kent halkının organize bir şekilde yaşamını sürdürdüğü belli bir büyüklükte pazar yeri olarak tanımlamıştır (Domingues, 2000: 108). Ancak Weber, ticaretin hâkim olduğu tüm yerleri "kent" olarak tanımlamamış, feodal bir toplumsal yapı ve bir pazarın varlığı olarak iki şekilde kazanılacak "iktisadi çok yönlülük"ün

kentin belirleyici özellikleri arasına katılması gerektiğini belirtmiştir (Weber, 2000: 102-103). Ancak ortaya konan bu tanım tek boyutlu olmasından dolayı eleştirilere maruz kalmış ve kent tanımının çok boyutlu olması gerektiği vurgulanmıştır.

Sencer'in (1979: 4) belirttiği gibi, her bilim dalı veya yaklaşım, farklı göstergeler kullanarak kentin belli bir görünüm veya niteliğini tanımlama ögesi olarak benimsemiştir. Kentin tanımlanmasında öne çıkan bu yaklaşımlar dört kümede toplanmaktadır. Bunlar (Sencer, 1979: 4-8; Keleş, 2016: 110-112); demografik ölçüt, ekonomik ölçüt, toplumbilimsel ölçüt ve yönetsel ölçüttür. Demografik ölçüte göre, kenti öteki yerleşimlerden ayırmak üzere belli bir nüfus büyüklüğüne sahip olması gerekmektedir. Bu ölçütte nüfus sınırının kaç kişi olacağı konusunda değişik saptamalar¹ yapılmıştır. Ekonomik ölçüt ise kentin tanımlanmasında sayısal büyüklüğün tek başına yeterli olamayacağı, nüfusun niteliği ve bileşiminin de hesaba katılması gerektiğini vurgulamaktadır. Yani bu ölçüte göre kent ile kır arasındaki ayrımın temeli nüfus bakımından niceliğe değil, geçimini ticaret ve sanayi gibi tarım dışı üretime dayanmasıdır. Toplumbilimsel ölçüte göre, bir kentin diğer yerleşme biçimlerine ayrılmasında nicelik bir nüfus büyüklüğünün yanı sıra bir topluluk olarak kendine özgü taşıdığı niteliklere dayanması önemlidir. Yönetsel ölçüte göre ise kent, nüfusları ne olursa olsun il ve ilçe merkezi pozisyonunda bulunan yerleşmelerdir.

Bu bağlamda nüfus büyüklüğü, idari statü, nüfusun yapısı, iş bölümü ve uzmanlaşma, örgütlenme biçimi, işlev alanlarındaki farklılaşma, iş gücünün sektörel dağılımı, heterojenlik, fiziksel doku, üretimin yapısı ve benzeri gibi (Dinçer, 1999: 341-342) unsurların tümünü dikkate alan bir tanımlama kent için en uygun tanım olacaktır. Sayılan bütün unsurları barındıran kent tanımı şu şekilde yapılabilmektedir (Bal, 2002: 23); "Kent sanayi, ticaret, hizmet gibi ekonomik etkinliği olan, tarımsal ürünler de dahil olmak üzere her türlü ürünün dağıtıldığı, sınırları belirlenmiş bir alanda yoğunlaşmış nüfusun sosyal bakımdan tabakalaştığı, mesleki rollerin artarak farklılaştığı, dikey ve yatay hareketliliğin yaygın olduğu, çeşitli sosyal grupları barındıran, sivil toplum örgütlerinin etkinliğinin gittikçe arttığı, merkezi ve yerel yönetimi temsil eden yönetsel kurumların bulunduğu, yerel, bölgesel ya da uluslar arası ilişki ağlarına sahip heterojen bir toplumdur."

Kentin sadece tek başına bir anlamının olmayacağını ve çevresi ile ilişkilerinin de önemli olduğunu belirten Kıray'a göre (2007: 28) kent, "tarımsal olmayan üretimin yapıldığı ve daha önemlisi, hem tarımsal, hem de tarım dışı üretimin dağıtımının yapıldığı, kentsel fonksiyonların toplandığı belirli teknolojik gelişme seviyelerine göre büyüklük, heterojenlik ve bütünleşme düzeylerine varmış yerleşme birimleri" olarak

¹ Demografik ölçütte kenti diğer yerleşmelerden ayırmak amacıyla değişik tanımlamalar yapılmıştır. Örneğin, 442 sayılı Köy Kanunu'nun 1. maddesi "Nüfusu iki binden aşağı yurtlara (köy) ve nüfusu iki bin ile yirmi bin arasında olanlara (kasaba) ve yirmi binden çok nüfusu olanlara (şehir) denir." hükmünü içermektedir. Kalkınma Planları'nda ise genellikle 10.000 nüfus ve üzeri yerlerin kent olarak kabul edildiği (Keleş, 2016: 110) görülmektedir.

tanımlanmış ve saydığı bu fonksiyonların çevrelerindeki diğer yerleşimlerle kurdukları ilişki ve bu ilişkinin değişimi çerçevesinde kentin var olabileceğini belirtmiştir.

Üniversite Kavramı ve Türkiye’de Üniversiteler

Üniversite kavramının kökeni Latince “universitas” kelimesine dayanmaktadır. 12. yüzyılın sonu ve 13. yüzyılın başında henüz eğitim kurumu anlamına kavuşmamış olan “universitas”lar yeni kurulan loncalar ve kasaba belediyeleri için kullanılmaktayken, “studium” kelimesi ilk üniversiteler için kullanılmaktaydı (Rashdall, 1895: 6-7). Bugünkü üniversitelerin temelini oluşturan “studium”lar ise Orta çağda artış göstermiş, Ortaçağ’ın sonunda sayıları 80’i geçmiştir (Ülgen, 2010: 370). 19. yüzyıla gelindiğinde üniversiteler tüm dünyada yaygınlaşmaya başlamıştır. Eski üniversitelerin canlandırıldığı, yeni üniversitelerin hızla yaygınlaştığı bu yüzyılda üniversiteler bilimsel araştırmaların yapıldığı yer olarak öne çıkmıştır. 20. yüzyılda bilimsel ve teknolojik gelişmelerin artış göstermesi, uzmanlık alanlarında artış yaşanması üniversitelerin yeniden yapılanmalarını ve kütüphane ile laboratuvarların üniversiteler ile özdeşleşmesini sağlamıştır (Atılğan, 2008: 452).

Ülkemizde üniversite olgusunun gelişimi incelendiğinde modern anlamda ilk üniversite olgusunun temellerinin Osmanlı Devleti’nde atıldığı görülmektedir (Güven vd. 2018: 249). 1863 yılında kurulan Dârülfünun, süreç içerisinde “Darülfünun-u Osman-i, Darülfünun-u Sultani, Darülfünun-u Şahane ve İstanbul Darülfünunu” adları ile faaliyet göstermiştir (Saklı ve Akbulut, 2017: 34). 1933 yılında Cumhuriyet yönetimi ve ilkeleri ile çeliştiği gerekçesiyle TBMM’nin 31 Mayıs 1933 tarihinde çıkarılan 2252 Sayılı Kanun² ile İstanbul Üniversitesi olarak yeniden teşkilatlanmıştır. 1946 yılında ise üniversitelere genel özerklik ve tüzel kişilik kazandıran 4936 sayılı Üniversiteler Kanunu³ çıkarılmıştır. 1950’li yıllar itibariyle ilk kez Ankara ve İstanbul dışında yeni üniversiteler kurulmaya başlanmıştır. Bu üniversitelerin kurulmasında bölgesel kalkınmayı sağlama, toplumsal değişimle meydana gelen gereksinimleri giderme ve gelişme eğilimi gösteren sanayi sektöründeki kalifiye işgücü gereksinimini karşılama düşüncesi etkili olmuştur (Saklı ve Akbulut, 2017: 35).

Üniversitelerle ilgili sonraki süreçte 1961 Anayasasının 120. maddesi ile “... ancak Devlet eliyle ve kanunla kurulur. Üniversiteler, bilimsel ve idarî özerkliğe sahip kamu tüzel kişileridir.” hükmü getirilmiştir. Böylece üniversiteler anayasa ile ilk kez düzenlenmiştir. Daha sonraki süreçte 1973 yılında Üniversiteler Kanunu yeniden düzenlenmiş, 1981 yılında ise 2547 sayılı Yüksek Öğretim Kanunu ile

üniversitelerle ilgili kanuni düzenlemeler yapılmıştır (Arslan, 2005: 31). Bu süreçte birçok yeni üniversite de kurulmuş ve 1982 yılında sekiz yeni devlet üniversitesinin kurulmasıyla birlikte üniversite sayısı 27 olmuştur (Günay ve Günay, 2011: 2).

1982 Anayasası ile bütün yüksek öğretim kurumları üniversiteler çatısı altında toplanmış ve YÖK’e (Yüksek Öğretim Kurulu) bu kurumların kontrolü verilmiştir (Bilgin vd., 2009: 40). 1982 (8 Üniversite), 1992 (21 Üniversite) ve 2006-2008 (41 Üniversite) dönemleri ülkemizde üniversite sayılarının artış gösterdiği dönemler olarak öne çıkmaktadır (Arap, 2010: 10,14). Özellikle son 20-25 yılda açılan üniversitelerin büyük çoğunluğu, Anadolu’daki orta ölçekli kentlerde bölgeler arası gelişmişlik farkını ortadan kaldırmak, ekonomik gelişmeyi hızlandırmak amacıyla kurulmuştur (Yavuzçehre, 2016: 237). 2019 itibariyle ülkemizde 129’u devlet üniversitesi, 75’i vakıf üniversitesi ve 4’ü Vakıf Meslek Yüksek Okulu olmak üzere toplam 208 üniversite bulunmaktadır. Bu üniversitelerde 2019-2020 yılı itibariyle 3.002.964’ü ön lisans programlarında, 4.538.926’sı lisans programlarında, 297.001’i yüksek lisans programlarında ve 101.242’si doktora programlarında olmak üzere 7.940.133 öğrenci bulunmaktadır. Bu öğrencilerin 7.320.449’u Devlet Üniversitelerinde, 608.123’ü Vakıf Üniversitelerinde, 11.561’i de Vakıf Meslek Yüksek Okulları’nda öğrenim görmektedir (<https://istatistik.yok.gov.tr/>).

Çalışmanın uygulama alanını oluşturan Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi 1992 yılında “Yükseköğretim Kurumları Teşkilatı Hakkındaki 41 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamenin Değiştirilerek Kabulüne Dair 2809 sayılı Kanun ile 78 ve 190 sayılı Kanun Hükmünde Kararnamelerde Değişiklik Yapılması Hakkında 03.07.1992 tarih ve 3837 sayılı Kanunun 24’üncü maddesi” gereğince kurulmuştur. İlk kurulduğu yıllarda Fen-Edebiyat Fakültesi, Ziraat Fakültesi (önceden Sivas Cumhuriyet Üniversitesi’ne bağlıydı), Tokat Meslek Yüksekokulu, Niksar Meslek Yüksekokulu, Zile Meslek Yüksekokulu, Sosyal Bilimler Enstitüsü ve Erbaa Fen Bilimleri Enstitüsü’nden oluşmaktaydı. İlerleyen zamanla birlikte hızla büyüyen üniversitede günümüzde 17 Fakülte, 3 Yüksekokul, 16 Meslek Yüksekokulu ve 4 Enstitü⁴ bulunmaktadır. 2019-2020 eğitim ve öğretim dönemi itibariyle toplam 32.456 öğrenci öğrenim görmektedir. Önlisanssta 113, lisansta 115, yüksek lisansta 70 ve doktora 29 programda eğitim öğretim devam etmektedir (www.gop.edu.tr).

Kent-Üniversite Etkileşimi

Üniversite denildiğinde akla ilk olarak lise sonrası eğitim-öğretim faaliyetinde bulunan ve mesleki kuruluşlara kalifiye bireyler yetiştiren kurumlar gelmektedir. Ancak üniversite sadece mesleki kuruluşlara kalifiye bireyler yetiştiren bir kurum mudur? Her ne kadar temel görevi eğitim-öğretim faaliyeti gerçekleştirmek ve araştırma yapmak (Atılğan, 2008: 451) olsa da buldukları kentlere, hinterlandlarına ve

² Kanunun 1. maddesinde “İstanbul darülfünunu ve ona bağlı bütün müesseseler kadro ve teşkilatlar ile beraber 31 Temmuz 1933 tarihinden itibaren mülğadır.”, 2. maddesi “Maarif Vekilliği 1 Ağustos 1933 tarihinden itibaren İstanbul’da (İstanbul Üniversitesi) adı ile yeni bir müessese kurmağa memurdur. Maarif Vekâleti bu Üniversitenin teşkilâtına ait kanun lâyihasını en geç 1 Nisan 1934 tarihine kadar Büyük Millet Meclisine teydi eyler.” hükümlerini getirmiştir.

³ Kanunun 1. maddesinde “Üniversiteler fakültelerden, enstitü, okul ve bilimsel kurumlardan oluşmuş özerkliği ve tüzelkişiliği olan yüksek bilim, araştırma ve öğretim birlikleridir Her üniversitenin genel özerkliği ve tüzel kişiliği içinde, o üniversiteyi oluşturan fakülteler de, bu kanun hükümlerine göre bilim ve yönetim özerkliğine ve tüzel kişiliğe sahiptirler” hükmünü getirmiştir.

⁴ 2020 yılında üniversite bünyesindeki dört enstitü “Lisansüstü Eğitim Enstitüsü” ismi altında birleştirilmiştir.

bölgelerine ekonomik, toplumsal ve kültürel anlamda büyük katkılar da sunmaktadırlar. Bu etkileri sadece ekonomik boyutlu olarak düşünmek hata olacaktır. Bir üniversitenin faaliyetleri, çok geniş alan kaplaması, geniş istihdam alanlarına sahip olması, büyük bütçeleri kontrol etmesi ile karmaşık bir yapıya bürünmelerinden dolayı onun misyonunun çok daha fazla ötesine geçmiştir (Felsenstein'dan Aktaran Işık, 2008: 161). Ekonomik etkilerinin yanı sıra demografik, mekânsal yapılanma, toplumsal gelişim, sosyo-kültürel yapı (Çolak ve Acungil, 2020: 107) üzerinde olmak üzere birçok etkisi bulunmaktadır.

Demografik etkilerine bakıldığında üniversitelerin kurulduktan sonraki süreçte mekânsal olarak hızla büyümeleri, öğrenci ve personel sayısının hızla artış göstermeleri kuruldukları kentlerde birçok değişime yol açmıştır. Kente gelen göç miktarında, kentin nüfus miktarında ve yaş ortalamalarında çok çarpıcı değişimler gözlemlenmiştir (Işık, 2008: 162). Kısa sürede kente gelen binlerce öğrenci, kentlerin nüfus artış hızı ve net göç oranlarını yükseltmektedir (Yavuzçehre, 2016: 238). Üniversite ile birlikte kente gelen büyük miktarlardaki genç nüfus kitlesi kentin alışlagelmiş tüketim kalıplarının değişmesini, kentte birçok yeni ekonomik faaliyetin gelişmesini ve yeni iş kollarının gelişmesini sağlamaktadır. Bu etkiler ise küçük ve orta büyüklükteki kentlerin hızlı bir büyüme ve değişme sürecine girmesi ile sonuçlanmaktadır (Işık, 2008: 162).

İçinde bulunduğumuz çağda üniversitelerin ekonomik işlevleri bakımından kapsayıcı bir süreç yaşamaktadır. Üniversitelerin ekonomik bakımdan bölgeler arası gelişmişlik farkını azaltacağına yönelik görüşler ortaya konmaktadır. Az gelişmiş bölgelerde üniversite kurulması ile düşük gelirli grupların eğitim ve kültür seviyelerinde yükselişe yol açacağı dile getirilmektedir (Arap, 2010: 11). Ülkemizde de üniversiteler son dönemlerde bölgesel ve yerel kalkınma aracı olarak görülmüş ve benimsenmiştir. VII. Milli Eğitim Şura'sında da vurgulandığı gibi; *"DPT ile işbirliği yapılarak bölge planlama esaslarına göre başta üniversite olmak üzere, sağlık, sosyal, ekonomik ve kültürel tesis ve imkânlarıyla, dikkatle seçilecek yerlerde yeni cazibe merkezleri yoluna gidilirse, hem mevcut aydınlardan gereği kadar faydalanmak, hem de yeni aydın ve teknisyen toplulukları yaratmak mümkün olur"* ifadesi ile bu düşünce gerçekleştirilmiştir. Yerel ekonomiye oluşturduğu istihdam ile doğrudan katkı sunarken, üniversitenin, öğrencilerin ve çalışanların yerel ekonomiyi meydana getiren unsurlardan mal ve hizmet isteminde bulunmaları da dolaylı katkı sunmaktadır (Acer ve Güçlü, 2017: 30; Arap, 2010: 11). Atik'e göre (1999: 99-101), üniversitelerin kuruldukları kentlere katkıları direk, dolaylı ve uyarılmış olmak üzere üç grup altında toplanmaktadır. Direk katkısı, üniversite bünyesinde çalışan personele ödenen maaşlar yerel ekonomiyi direk olarak etkilemektedir. Dolaylı katkısı ise, emek dışındaki faktör sahipleri ile üniversite arasındaki ticari ilişkiler sonucu ortaya çıkan gelir ve istihdam artışıdır. Bu dolaylı katkının bir kısmı öğrencilerin kentteki bazı hizmetlere yaptıkları harcamalardan kaynaklanmaktadır. Uyarılmış katkılar ise, direk ve dolaylı katkılara bağlı olarak meydana gelen

istihdam ve gelir artışı anlamına gelmektedir. Yani üniversitenin sağlamış olduğu direk ve dolaylı istihdam sonucunda bir gelir elde eden bireyler, bu geliri kentte yerel olarak üretilen mal ve hizmetlerde kullanacaklardır.

Üniversiteler kuruldukları kentlere ekonomik bakımdan katkılar sağlarken aynı zamanda sosyo-kültürel anlamda da birçok katkıda bulunmaktadır. Öncelikle üniversiteler buldukları kentlerdeki yöre halkına eğitim ve öğretim hizmeti sunmaktadır. İkinci olarak üniversite bünyesinde kurulan kütüphane, spor tesisleri, sosyal donatılar gibi bazı hizmetlerden yöre halkı da faydalanabilmektedir. Üçüncü olarak, üniversite ile yöre sanayisi arasında gelişen işbirliğinin yanı sıra danışmanlık görevlerini de yerine getirebilmektedir. Son olarak ise üniversitedeki akademik personel yöre halkı ile yürüttükleri sivil işlerde etkin olabilmektedirler (Shils'den aktaran Gültekin vd., 2008: 266). Üniversiteler yöre halkı ile ortak paydalarda bir araya gelerek yerele ait kültürlerin sentezinin sağlanmasına yönelik etkinlikler ile katkı sunabilmektedir. Ayrıca üniversitede öğrenim gördükleri süreç içerisinde eğitim düzeyleri artış gösteren öğrencilerin, kentte sosyal ve kültürel düzeyde bulunmasını istedikleri yapıların kentteki girişimciler tarafından yapılması da kaçınılmazdır. Tiyatro, sinema, internet kafeler, oyun mekânları ve benzeri gibi etkinliklerin sınırlı olduğu kentler öğrenciler için cazip yerler olmayacaktır (Çatalbaş, 2007: 94). Öğrenimlerini tamamlayarak mezun olan öğrenciler de mezuniyet sonrasında üniversite hakkındaki olumsuz izlenimlerini kente gelme potansiyeli olan gençlere aktaracaklardır. Öğrencilerin kente gelme noktasında olumsuz etkisi görülen bu durumu düzeltmek amacıyla sosyal ve kültürel alanlara yönelik yatırımlar artırılacaktır.

Üniversitelerin kuruluş gelişmesinin kente yönelik bir diğer etkisi de mekânsal düzlemdir. Üniversitenin büyümesi kentteki ekonomik ve demografik faaliyetlerin de artmasına sebep olabilmektedir (Gültekin vd., 2008: 268). Yaşanan bu gelişmeler ise kentin mekânsal düzlemde yayılmasına yani daha geniş alanlara yayılmasına yol açacaktır. Altyapılara, konuta, sosyo-kültürel mekânlara ve benzeri birçok mekâna yönelik artan talepler yeni mekânların kullanılmasını da tetikleyecek ve kentin hızla geniş bir alana yayılmasına yol açacaktır.

Araştırmanın Amacı ve Hipotezleri

Üniversite gençliği, ülkenin geleceği için yatırım yapılması gereken en önemli kitleyi oluşturmaktadır. Gelecekte ülkenin şekillenmesinde aktif rol alacak ve ülkelerin, bölgelerin ve kentlerin gelişmesinde aktif rol alacaklardır. Bu nedenle bu gençlerin öğrenim gördükleri kentlere yönelik algıları da önem kazanmaktadır. Genellikle bu kitlenin öğrenim gördükleri yöreye ve yöre paydaşlarına yönelik algıları yok sayılmaktadır. Kente bıraktıkları ekonomik değer kapsamında önem verilen üniversite öğrencilerinin karşılaşılabilecek muhtemel sorunların önüne geçilmesinin sağlanması ile daha nitelikli bireyler yetişmesine imkân sağlanacaktır (Özgüner ve Özdemir, 2016: 3016).

Üniversitelerde öğrenim gören aktif genç nüfusun yaşadıkları yöreye ve yöre paydaşlarına ilişkin algısı o kentin gelişmesinde önemli etkenlerdendir. Kentin ekonomik, sosyal ve kültürel anlamda gelişmesini etkileyen bu kesimin görüşleri doğrultusunda yapılacak yeni düzenlemelerle kentin çevresine ve bölgelere açılmasını kolaylaştıracaktır. Bu nedenle üniversite öğrencilerinin yörede ve yöre paydaşlarında gördükleri noksanlıkları tespit etmek kentin gelişmesinde de önem arz edecektir.

Bu nedenle bu çalışma üniversite öğrencilerinin öğrenim gördükleri kentleri nasıl algıladıkları sorusundan hareket edilerek Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi kent merkezinde yer alan önlisans ve lisans öğrencilerin yöre paydaşlarını nasıl algıladıklarını öğrenmeyi amaçlamaktadır. Bu amaçla, öğrencilerin algılarını belirlerken cinsiyet, sınıf, ailenin gelir düzeyi, öğrencilerin eline geçen aylık miktar, üniversitedeki ikamet durumları gibi birçok değişkenin etkisine cevap aranmıştır.

Bu araştırmanın genel varsayımı, bu çalışmadan önce yapılan çalışmalar göz önüne alındığında, üniversite öğrencilerinin öğrenim gördükleri yöre ve yöre paydaşları algısının olumsuz olacağıdır.

Araştırmanın diğer varsayımları ise şu şekildedir:

Öğrencilerin kent izlenimi, yöre halkı algısı, yöre halkı ve esnaf algısı, kültürel ve sosyal yapı algısı, ulaşım algısı, ev sahibi ve komşu algısı;

1. Cinsiyete göre farklılık göstermektedir.
2. Sınıfa göre farklılık göstermektedir.
3. Ailenin gelirin farklılık göstermektedir.
4. Öğrencinin eline geçen toplam miktara göre farklılık göstermektedir.

Literatürde yöre halkının üniversite öğrenci algısına yönelik birçok çalışma bulunmakla birlikte üniversite öğrencilerinin yöre paydaşları algısını ölçmeye yönelik sınırlı çalışma bulunmaktadır. Akçakanat, Çarıkçı ve Dulupçu'nun (2011) Süleyman Demirel Üniversitesi öğrencilerinin Isparta'daki yaşam kalitesi ve Isparta yöre halkına yönelik tutumlarını ölçme amacıyla yaptıkları çalışmada yıllar itibarıyla öğrencilerin memnuniyet düzeylerinde meydana gelen değişimleri ölçmeyi amaçlamıştır. 2005, 2007 ve 2009 yılları içinde anketi üç defa 3.591 öğrenciye uygulamışlardır. Çalışmanın sonucunda Isparta merkezde okuyan üniversite öğrencilerinin yaşam kalitesi anlamında tatmin düzeyinin zayıf olduğu tespit edilmiştir. Aynı şekilde yöre halkı, esnafı ve ev sahipleri hakkındaki tutumlarının da olumsuz olduğu gözlenmiştir.

Saatçi ve Güdü Demirbulat'ın (2015) Uludağ Üniversitesi Harmancık Meslek Yüksekokulu'nda yaptıkları çalışmada da öğrencilerin öğrenim gördükleri yöredeki ulaşım, giyim, sosyal yaşam, beslenme imkanlarının analizini yaparak yöre halkına, esnafa ve ev sahiplerine yönelik bakış algısını ortaya koymayı amaçlamıştır. Meslek Yüksekokulunda öğrenim

gören 329 öğrenciye yönelik anket çalışması yapılmıştır. Araştırma sonucunda öğrencilerin büyük çoğunluğunun Harmancık'ı güzel bulmamakla birlikte yöre halkının, esnafın ve ev sahiplerinin kendilerine yönelik tutumlarını olumlu buldukları belirtilmiştir.

Özgüner ve Özdemir'in (2016) Adıyaman Üniversitesi Besni Yüksekokulu öğrencilerine yönelik yaptıkları çalışmada öğrencilerin yöreye, beslenme ve giyim ürünlerine, sosyal yaşama, ev sahiplerinin tutumlarına ve ulaşım imkanlarına yönelik algılarının tespit edilmesi amaçlanmıştır. Çalışma kapsamında 347 öğrenciye anket uygulanmıştır. Çalışma sonucunda öğrencilerin gerek kent yaşam kalitesinde gerekse de yöre halkının kendilerine yönelik tutumları noktasında bir memnuniyetsizliğin olduğu görülmüştür. Sosyal yaşantının sınırlı görüldüğü Besni'de öğrencilerin sunulan imkanlardan da memnun olmadığı görülmüştür. Ayrıca ev sahiplerinin tutumları konusunda da bir memnuniyetsizlik ortaya çıkmıştır.

Araştırmanın Örnekleme, Veri Toplama Araçları ve Yöntemi

Araştırmanın çalışma alanını, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi kent merkezinde yer alan fakülte ve yüksekokul öğrencileri oluşturmuştur. Çalışmada veri toplama tekniği olarak anket kullanılmıştır. Merkez kampüste öğrenim gören öğrenci sayısı 2019-2020 dönemi itibarıyla 10.137'si ön lisans, 18.437'si lisans ve 2.377'si lisansüstü olmak üzere 30.951 öğrenci bulunmaktadır. Araştırma, Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi kent merkezinde öğrenim gören ön lisans ve lisans öğrencilerine yönelik düzenlediği için araştırmaya konu olan öğrenci sayısı 18.417'dir. Araştırma, Tokat dışından üniversiteye öğrenim görmeye gelen öğrencilerin algısını ölçmeyi hedeflediği için Tokatlı öğrenciler araştırma dışında bırakılmıştır. Tablo 1'de 2019-2020 dönemi itibarıyla fakültelere göre öğrenci sayıları verilmiştir (bkz. Tablo 1):

Tablo 1: 2019-2020 Öğretim Döneminde Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi Merkez Kampüsünde Öğrenim Gören Öğrenci Sayısı⁵

Fakülte	Normal Öğretim			İkinci Öğretim			Toplam		
	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam	Erkek	Kız	Toplam
Fen-Edebiyat Fak.	957	1296	2253	534	480	1014	1491	1776	3267
Ziraat Fak.	486	201	687	-	-	-	486	201	687
İ.L.B.F.	1093	986	2079	568	408	976	1661	1394	3055
Eğitim Fak.	726	1622	2348	7	1	8	733	1623	2356
Müh. ve Doğa Bil.	1367	461	1828	-	-	-	1367	461	1828
İslami Bilimler Fak.	393	512	905	363	364	727	756	876	1632
BESYO	364	166	530	188	76	264	552	242	794
Konservatuvar	31	28	59	-	-	-	31	28	59
Tokat Sos. Bil MYO	482	441	923	115	62	177	597	503	1100
Tokat Tek. Bil MYO	894	177	1071	342	55	397	1236	232	1468
Sağlık Bilimleri Fak.	206	809	1015	-	-	-	206	809	1015
Diş Hekimliği Fak.	181	231	412	-	-	-	181	231	412
Tıp Fak. Genel Toplam	303	441	744	-	-	-	9600	8817	18417

⁵ Tokat Sağlık Bilimleri Meslek Yüksekokulu anketin yapıldığı dönemlerde yeni öğrenci aldığı için araştırmaya dahil edilmemiştir.

Örnekleme büyüklüğünün belirlenmesinde araştırmacılar tarafından genellikle kabul edilen %5'lik belirlilik düzeyine göre 18.417 öğrenci sayısının olduğu bir evrene 377-379 arası anket sayısı yeterli iken, tabakalı örnekleme tekniğine göre fakülte, yüksekokul ve meslek yüksekokulların toplam öğrenci sayısı içindeki yüzdeleri ile orantılı olacak şekilde bir örnekleme oluşturulmaya çalışılmıştır (Bkz. Tablo 2):

Tablo 2: Evreni Temsil Etmesi Planlanan Örnekleme Sayısı Tablosu

Fakülte	Öğrenci Sayısı	Toplam İçindeki Yüzdeleri	Yapılması Düşünülen Anket Sayısı
Fen-Edebiyat Fak.	3267	17,73	178
Ziraat Fak.	687	3,73	37
İ.İ.B.F.	3055	16,58	166
Eğitim Fak.	2356	12,79	128
Müh. ve Doğa Bil.	1828	9,92	99
İlahiyat Fak.	1632	8,86	89
BESYO	794	4,31	43
Konservatuvar	59	0,32	3
Tokat Sos. Bil MYO	1100	5,97	60
Tokat Tek. Bil MYO	1468	7,97	80
Sağlık Bilimleri	1015	5,51	55
Dış Hekimliği Fak.	412	2,23	22
Tıp Fak.	744	4,03	40
Genel Toplam	18.417	100,00	1000

Buna göre Tablo'2 de görüldüğü gibi toplam 1000 anket yapılması öngörülmüş ve bu sayıda anket uygulanmıştır. Ancak yapılan anketlerde geri dönüşte sıkıntı oluşturan ve yanlış/eksik kodlamaların yapıldığı anketler çıkarıldıktan sonra kalan 956 anket analize dâhil edilmiştir. Koordinasyondan kaynaklanan bazı sıkıntılardan ötürü bazı fakültelere düşünenden az anket uygulanmış, üç fakültede ise fazla anket uygulanmıştır (Bkz. Tablo 3).

Tablo 3: Uygulanan Anket Sayısı

Fakülte	Yapılması Planlanan Anket Sayısı	Yapılan Anket Sayısı	Toplam İçindeki Yüzdeleri
Fen-Edebiyat Fak.	178	138	14,43
Ziraat Fak.	37	32	3,34
İ.İ.B.F.	166	183	19,14
Eğitim Fak.	128	118	12,34
Müh. ve Doğa Bil.	99	91	9,51
İlahiyat Fak.	89	94	9,84
BESYO	43	39	4,08
Konservatuvar	3	3	0,31
Tokat Sos. Bil MYO	60	78	8,16
Tokat Tek. Bil MYO	80	77	8,06
Sağlık Bilimleri	55	49	5,13
Dış Hekimliği Fak.	22	18	1,89
Tıp Fak.	40	36	3,77
Genel Toplam	1000	956	100,00

Anket formu hazırlanırken bu konu ile ilgili önceden yapılmış Saatçi ve Demirbulat (2015) ve Özgüner ve Özdemir (2016)'in çalışmalarında faydalanılmıştır. Yöre ve yöre halkını tanımlamak için kullanılan ifadelerde bu iki çalışmadan faydalanılırken, sosyal yaşantı, ulaşım, ev sahiplerine yönelik algı ifadelerinde Özgüner ve Özdemir (2016)'in çalışmasından faydalanılmıştır. Yöre ve yöre halkını tanımlamak için kullanılan ifadelerde bu iki çalışmada

yer verilen ifadelerden faydalanılmakla birlikte ayrıca yeni ifadeler de eklenmiştir.

Ankete verilen cevaplar kodlanmış ve SPSS 20 paket programında analiz edilmiştir. Anketin likert ölçek ile hazırlanan ifadelerine güvenilirlik analizi uygulanmıştır. Araştırmanın 5'li likertten oluşan sosyal yaşantı, ulaşım, ev sahiplerine yönelik 25 ifadenin Cronbach Alpha katsayısı %83,6 olarak bulunmuştur. Cronbach Alpha değeri 0 ile 1 arası değerler olması ve kabul edilebilir bir değer en az 0.7 olması arzulanmaktadır (Altunışık vd., 2010: s. 124). Buna göre, bulunan Cronbach Alpha değerleri 5'li likert ile hazırlanan ifadelerin yüksek derecede güvenilir olduğunu göstermektedir.

Bulgular

Bu başlık altında, araştırmaya konu olan Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi öğrencilerin anket sorularına verdikleri yanıtların frekans ve yüzde analizine ve karşılaştırmalı analizlerine yer verilmiştir.

Tablo 4: Demografik Bilgiler 1

Cinsiyet	Frekans	Yüzde	Sınıf	Frekans	Yüzde	
						Kadın
Erkek	490	51,3	1. Sınıf	178	18,6	
Toplam	956	100,0	2. Sınıf	266	27,8	
Yaş	17-19	117	12,2	3. Sınıf	305	31,9
	20-22	646	67,6	4. Sınıf	182	19,0
	23-25	177	18,5	5 ve üzeri	18	1,9
	26+	16	1,7	Toplam	956	100,0
	Toplam	956	100,0	İşçi	147	15,4
Anne Meslek	İşçi	48	5,0	Memur	197	20,6
	Memur	81	8,5	Emekli	203	21,2
	Emekli	53	5,5	Esnaf	114	11,9
	Esnaf	33	3,5	Serbest Meslek	152	15,9
	Serbest Meslek	46	4,8	Çiftçi	101	10,6
	Çiftçi	28	2,6	İşsiz	38	4,0
	Ev Hanımı	664	69,5	Diğer	4	0,4
	Diğer	3	0,3	Toplam	956	100,0
	Toplam	956	100,0	Devlet Yurdu	498	52,2
	Üniversite den Önceki İkamet Yeri	Köy	135	14,1	Özel Yurt	141
Kasaba		39	4,1	Öğrenci Evi	229	24
İlçe		306	32,0	Misafirhane	10	1,0
İl Merkezi		266	27,8	Aile Yarı	70	7,3
İlçe		210	22,0	Akraba Yarı	8	0,8
Büyükşehir		210	22,0	Toplam	956	100,0
Toplam		956	100,0	Üniversite den Önceki İkamet Yeri		

Tablo 4'e göre ankete katılım gösteren öğrencilerin %48,7'si kadın öğrencilerden, %51,3'ü erkek öğrencilerden oluşmaktadır. Bu öğrencilerin yaşlarına bakıldığında %12,2'si 17-19 yaş arası, %67,6'sı 20-22 yaş arası, %18,5'i 23-25 yaş arası ve %1,7'si ise 26 yaş ve üzeri bir dağılım göstermektedir. Katılımcıların sınıf dağılımlarına bakıldığında ise %18,6'sı 1. sınıf, %27,8'i 2. sınıf, %31,9'u 3. sınıf ve %19'u 4. sınıf öğrencisidir. Katılımcıların annelerin %69,5'inin ev hanımı olduğu görülmektedir. %8,5'i memur, %5,5'i, emekli ve %5'inin de işçi olduğu görülmektedir. Baba mesleklerinin ise dengeli bir dağılım gösterdiği söylenebilmektedir. %21,2'si emekli, %20,6'sı memur, %15,9'u serbest meslek ve %15,4'ünün de işçi olarak çalıştığı görülmektedir. Katılımcıların %4'ü babasının işsiz olduğunu belirtmiştir. Üniversite öğrenimine başlamadan önce katılımcıların %32'si ilçede, %27,8'i il merkezinde, %22'si büyükşehirde, %14,1'i de köyde ikamet ettiklerini belirtmişlerdir. Üniversite öğrenimine başladıktan sonra ise katılımcıların %52,2'si devlet yurdu, %24'ü öğrenci evi ve %7,3'ü de aile yanında ikamet etmektedirler.

Tablo 5: Demografik Bilgiler 2

İfadeler	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum		Kesinlikle Katılmıyorum		Toplam	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Yöre halkının üniversite öğrencilerine karşı tutumu iyidir.	73	7,6	253	26,5	258	27,0	209	21,9	163	17,1	956	100,0
Yöre halkının üniversite öğrencilerine bakışı öğrencinin cinsiyetine göre değişebilmektedir.	245	25,6	288	30,1	239	25,0	110	11,5	74	7,7	956	100,0
Yöre halkının üniversite öğrencilerine bakışı öğrencinin giyimine göre değişebilmektedir.	281	29,4	294	30,8	203	21,2	113	11,8	65	6,8	956	100,0
Yöre esnafının üniversite öğrencilerine karşı tutumu iyidir.	69	7,2	236	24,7	278	29,1	213	22,3	160	16,7	956	100,0
Yöre esnafı iş bulma/uygun ücret verme konusunda üniversite öğrencisine yardımcı olmaktadır.	41	4,3	150	15,7	291	30,4	233	24,4	241	25,2	956	100,0

Yöre halkı ve esnafının üniversite öğrencilerine tutum algısına bakıldığında olumsuz izlenimin burada da ifade edildiği görülmektedir. “Yöre halkının üniversite öğrencilerine karşı tutumu iyidir” ifadesine %34,1’i olumlu yanıt verirken, %39’u olumsuz yanıt vermiştir. Yöre halkının üniversite öğrencilerine bakışı öğrencinin cinsiyetine göre değiştiğini söyleyenlerin oranı %55,7, öğrencinin giyim kuşamına göre değiştiğini söyleyenlerin oranı %60,2 olarak ifade edilmiştir. Öğrencilerin yöre halkına olduğu gibi yöre esnafına karşı da olumsuz izlenimlere sahip oldukları gözlenmiştir. %39’u yöre esnafının üniversite öğrencilerine tutumunu iyi olarak tanımlamazken, %49’6’sı yöre esnafı iş bulma/uygun ücret verme konusunda yardımcı olmadığını ifade etmektedir.

Tablo 9: Kentin Kültürel ve Sosyal Yapı Algısı

İfadeler	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum		Kesinlikle Katılmıyorum		Toplam	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Tokat’ta kültürel ve sanatsal etkinlikler yeterlidir.	29	3,0	116	12,1	236	24,7	343	35,9	232	24,3	956	100,0
Tokat’ta tiyatro, konser vb. gibi imkânlarla ulaşmak kolaydır.	48	5,0	170	17,8	233	24,4	278	29,1	227	23,7	956	100,0
Tokat’ta yeterince sinema salonu bulunmaktadır.	139	14,5	314	32,8	216	22,6	188	19,7	99	10,4	956	100,0
Farklı zevklere ve bütçeye hitap eden birçok kafe bulunmaktadır.	155	16,2	322	33,7	228	23,8	153	16,0	98	10,3	956	100,0
Farklı zevklere ve bütçeye hitap eden birçok yemek yeme mekânı/restoran bulunmaktadır.	125	13,1	314	32,8	249	26,0	156	16,3	112	11,7	956	100,0

Kentin sahip olduğu kültürel ve sosyal imkanlara bakış algısına bakıldığında olumsuz izlenimin kısmen devam ettiğini göstermektedir. Katılımcıların %60,2’si kültürel ve sanatsal faaliyetleri yetersiz, %52,8’i tiyatro, konser vb. imkanlara ulaşmayı zor olarak tanımlamıştır. Katılımcılar her

ne kadar kente yönelik olumsuz izlenimlere sahip olsa da, %47,3’ü yeterince sinema salonlarına, %49,9’u farklı zevklere hitap eden kafelere, %45,9’u farklı zevklere ve bütçeye hitap eden birçok restorana sahip olduğunu ifade etmiştir.

Tablo 10: Ulaşım Algısı

İfadeler	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum		Kesinlikle Katılmıyorum		Toplam	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Kampüse ulaşım kolaydır.	130	13,6	308	32,2	202	21,1	152	15,9	164	17,2	956	100,0
Ulaşım araçlarındaki şoförlerin üniversite öğrencilerine yönelik tutumları iyidir.	62	6,5	158	16,5	274	28,7	211	22,1	251	26,3	956	100,0
Şehir içi ulaşım imkânları yeterlidir.	108	11,3	271	28,3	230	24,1	177	18,5	170	17,8	956	100,0
Şehir içi ulaşım fiyatları uygundur.	96	10,0	215	22,5	209	21,9	195	20,4	241	25,2	956	100,0
Şehirlerarası ulaşım imkânları yeterlidir.	81	8,5	272	28,5	208	21,8	212	22,2	183	19,1	956	100,0

Üniversite öğrencilerinin ulaşım konusundaki izlenimlerinin kısmen olumsuz olduğu görülmektedir. Katılımcıların %45,8’i sadece ulaşımını kent içinde faaliyet gösteren küçük otobüslerle sağlansa da üniversiteye ulaşımı kolay olarak görmektedir. Aynı zamanda katılımcıların %39,6’sı üniversiteye tek ulaşım yolları olan küçük otobüslerin üniversiteye ulaşma konusunda yeterli olduğunu ve başka ulaşım araçlarına ihtiyaçları olmadığını belirtmiştir. %48,4’ü ulaşım araçlarındaki şoförlerin üniversite öğrencilerine yönelik tutumları iyi olarak tanımlamazken, %45,6’sı ulaşım fiyatlarının uygun olmadığını, %41,3’ü şehirlerarası ulaşım imkanlarının yeterli olmadığını belirtmiştir.

Tablo 11: Ev Sahibi ve Komşu Algısı

İfadeler	Kesinlikle Katılmıyorum		Katılmıyorum		Kararsızım		Katılmıyorum		Kesinlikle Katılmıyorum		Toplam	
	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde	Frekans	Yüzde
Ev sahiplerinin üniversite öğrencilerine karşı tutumları iyidir.	31	3,3	41	4,3	60	6,3	41	4,3	56	5,8	229	100,0
Ev sahipleri öğrencileri kiriladıkları evleri sık sık kontrol etmektedir.	21	9,2	52	22,7	52	22,8	51	22,3	55	24,0	229	100,0
Komşuluk ilişkileri gelişmiştir.	13	5,7	37	16,2	57	24,9	50	21,8	72	31,4	229	100,0
Komşuların üniversite öğrencilerine tutumları iyidir.	11	4,8	46	20,1	70	30,6	47	20,5	55	24,0	229	100,0
Komşular düzenli bir şekilde ikramlar yapmaktadır.	16	7,0	24	10,5	51	22,3	54	23,6	84	36,7	229	100,0
Komşular zamanlarımızda yardımcı olmaktadır.	14	6,1	42	18,3	49	21,4	50	21,8	74	32,3	229	100,0
Komşular geleneğimize sık sık katılmaktadır.	37	16,2	40	17,5	54	23,6	49	21,4	49	21,4	229	100,0
Komşular sikiyete/uyarıya gelmektedir.	30	13,1	34	14,8	62	27,1	51	22,3	52	22,7	229	100,0

Öğrenci evinde kalan katılımcıların ev sahibi ve komşuları hakkındaki genel izlenimlerine bakıldığında olumsuz izlenim

gözlenmektedir. Katılımcıların %42,4'ü ev sahiplerinin, %44'i komşuların üniversite öğrencilerine karşı tutumları iyi olmadığını, %46,3'ü evlerinin sık sık en sahiplerinin sık sık kontrole geldiğini, %53,2'si komşuluk ilişkilerinin gelişmediğini, %54,1'i komşuların zor zamanlarda yardımcı olmadıklarını, %42,8'i eve gelene/gidene sık sık karışıldığını, %45'i komşuların sürekli şikâyete geldiğini belirtmiştir. Ayrıca komşularının düzenli bir şekilde ikramlar getirdiğini belirtenlerin oranı %17,5 gibi düşük bir oranda kalmıştır.

Üniversite öğrencilerinin %36,2'si kent içinde "kim, ne der" korkusu olmadan rahat hareket ettiğini belirtmiştir. %39,7 ise bu konuda gelecek tepkilerden çekindiğini belirtmiştir. Katılımcıların sorulan ifadelerle verdiği olumsuz izlenimlere rağmen Tokat'ta yaşamaktan memnuniyetleri ile ilgili ifadeye %33,5 olumlu yanıt verirken, %33,8'i olumsuz yanıt vermiştir.

Tokat kentine ve yöre paydaşlarına yönelik Likert ifadelerin normallik testine bakılmış olup normal dağılım göstermediği tespit edilmiştir. Çalışmada yer alan ifadeler normal dağılım göstermediği için nonparametrik analiz yöntemleri uygulanmıştır. Bu doğrultuda Mann Whitney U testi, Kruskal Wallis testi ve Ki-Kare testlerine bakılmıştır.

Cinsiyet ile Tokat kenti izlenim, yöre halkı izlenim, yöre halkı ve esnaf tutum, kültürel ve sosyal yapı, ulaşım algısı, komşu ve ev sahibi algısına yönelik ifadelerin ortalamaları ile arasındaki ilişkilere Mann Whitney U Testi ile bakılmış olup anlamlı bir farklılık görülmemiştir.

Cinsiyet ile öğrencilerin Tokat kenti izlenimlerinin ortalaması arasındaki ilişkiye Mann Whitney U testi ile bakılmış ve anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,000$; $p<0,05$). Kadın öğrencilerin Tokat kenti izlenimi ortalama puanlarının erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Yani kadın öğrencilerin kente yönelik izlenimlerinin erkek öğrencilere oranla daha olumsuzdur.

Aynı şekilde cinsiyet ile yöre halkı izlenimi ortalaması arasındaki ilişkiye Mann Whitney U testi ile bakılmış ve anlamlı bir farklılık bulunmuştur ($p=0,000$; $p<0,05$). Erkek öğrencilerin yöre halkı izlenim algısı ortalama puanlarının kadın öğrencilere göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Diğer bir ifadeyle erkek öğrencilerin Tokat yöre halkı ve esnaf tutumuna yönelik izlenimlerinin kadın öğrencilere ora

Cinsiyet ile öğrencilerin Tokat yöre halkı ve esnafına yönelik ($p=0,275$; $p>0,05$), kültürel ve sosyal yapıya yönelik ($p=0,053$; $p>0,05$), ulaşım algısına yönelik ($p=0,255$; $p>0,05$), komşu ve ev sahibi algısına yönelik ($p=0,288$; $p>0,05$) ifadelerin ortalamaları ile ilişkisine bakılmış olup anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

İkiden fazla ifade alabilen bağımsız değişkenlerde Kruskal Wallis testi uygulanmıştır.

Tablo 12: Yaş Değişkenine Göre Kent İzlenim Düzeyi Arasında Fark Olup Olmadığını Belirlemek İçin Yapılan Kruskal Wallis Analizi Tablosu

	Yaş	N	Mean Rank	SD	X ²	P
Kent İzlenim Düzeyi	17-19 arası	117	508,99	3	9,092	0,028
	20-22 arası	646	486,36			
	23-25 arası	177	442,19			
	26 ve üzeri	16	339,75			
	Toplam	956				

Yaş ile Tokat kenti izlenimlerinin ortalaması arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,028$; $p<0,05$) bulunmuştur. Buna göre katılımcılar arasında kente yönelik en yüksek olumsuz izlenim algısı 17-19 yaş aralığında tespit edilmiştir. Yaş ilerledikçe olumsuz bakış algısının da düştüğü görülmektedir. 26 ve üzeri yaşa sahip katılımcıların bakış algısının diğer yaş gruplarına göre daha olumlu olduğu görülmektedir.

Tablo 13: Yaş Değişkenine Göre Yöre Halkı ve Esnaf Tutum Düzeyi Arasında Fark Olup Olmadığını Belirlemek İçin Yapılan Kruskal Wallis Analizi Tablosu

	Yaş	N	Mean Rank	SD	X ²	P
Yöre Halkı ve Esnaf Tutum	17-19 arası	117	452,60	3	10,446	0,015
	20-22 arası	646	466,88			
	23-25 arası	177	537,25			
	26 ve üzeri	16	487,25			
	Toplam	956				

Yaş ile yöre halkı ve esnaf tutum algı ortalaması arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,015$; $p<0,05$) bulunmuştur. Buna göre katılımcılar arasında yöre halkı ve esnaf tutumuna yönelik en yüksek olumsuz izlenim algısı 23-25 yaş aralığında tespit edilmiştir. 17-19 yaş aralığındaki katılımcılar diğer yaş gruplarına göre daha olumlu bir bakış algısına sahiptir.

Yaş ile yöre halkı izlenimi algısı ($p=0,510$; $p>0,05$), kültürel ve sosyal yapı algısı ($p=0,272$; $p>0,05$), ulaşım algısı ($p=0,183$; $p>0,05$) ve ev sahibi ve komşu algısına yönelik ifadelerin ortalamaları ile ilişkisine bakılmış olup anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 14: Sınıf Değişkenine Göre Yöre Halkı İzlenim Düzeyi Arasında Fark Olup Olmadığını Belirlemek İçin Yapılan Kruskal Wallis Analizi Tablosu

	Sınıf	N	Mean Rank	SD	X ²	P
Yöre Halkı İzlenim	Hazırlık	7	296,71	5	15,321	0,009
	1. Sınıf	178	445,75			
	2. Sınıf	266	451,48			
	3. Sınıf	305	494,93			
	4. Sınıf	182	520,74			
	5 ve üzeri	18	566,89			
	Toplam	956				

Sınıf ile yöre halkı izlenim algısı ortalaması arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,009$; $p<0,05$) bulunmuştur. Buna göre katılımcılar arasında yöre halkı ve esnaf tutumuna yönelik en olumsuz izlenim algısı 5. sınıf ve üzeri sınıf öğrencilerinde tespit edilmiştir. En olumlu algı ise hazırlık öğrencilerde görülmüştür. Öğrenciler üst sınıfa geçtikçe yöre halkı ve esnaf tutum algısı olumsuza yönelmektedir.

Tablo 15: Sınıf Değişkenine Göre Ulaşım Düzeyi Arasında Fark Olup Olmadığını Belirlemek İçin Yapılan Kruskal Wallis Analizi Tablosu

	Sınıf	N	Mean Rank	SD	X ²	P
Ulaşım Algısı	Hazırlık	7	429,07	5	14,821	0,011
	1. Sınıf	178	426,49			
	2. Sınıf	266	456,36			
	3. Sınıf	305	511,11			
	4. Sınıf	182	509,21			
	5 ve üzeri	18	476,03			
	Toplam	956				

Sınıf ile ulaşım algısı ortalaması arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,011$; $p<0,05$) bulunmuştur. Buna göre katılımcılar arasında ulaşım algısına yönelik en olumsuz izlenim algısı 3. sınıf

öğrencilerinde tespit edilmiştir. En olumlu izlenim algısı da 1. sınıf öğrencilerinde görülmüştür.

Sınıf ile kent izlenim algısı ($p=0,480$; $p>0,05$), yöre halkı ve esnaf tutum algısı ($p=0,190$; $p>0,05$), kültürel ve sosyal yapı algısı ($p=0,165$; $p>0,05$), ev sahibi ve komşu algısına ($p=0,247$; $p>0,05$) yönelik ifadelerin ortalamaları arasındaki ilişkilere bakılmış olup anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 16: Ailenin Toplam Geliri Değişkenine Göre Kent İzlenim Düzeyi Arasında Fark Olup Olmadığını Belirlemek İçin Yapılan Kruskal Wallis Analizi Tablosu

	Ailenin Toplam Geliri	N	Mean Rank	SD	X ²	P
Kent İzlenim Algısı	1.000 TL'den az	47	460,93	5	13,314	0,021
	1001-2000 TL arası	198	426,40			
	2001-3000 TL arası	295	489,56			
	3001-4000 TL arası	181	468,31			
	4001-5000 TL arası	125	522,22			
	5001 TL ve üzeri	110	517,21			
	Toplam	956				

Katılımcıların ailelerinin toplam geliri ile kent izlenim algısı arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,021$; $p<0,05$) bulunmuştur. Buna göre gelir düzeyinde yaşanan artışa bağlı olarak Tokat kentine yönelik olumsuz izlenimin arttığı görülmektedir. Ailesi 4000 TL ve üzeri gelire sahip olan katılımcıların Tokat kent izlenim ortalamalarının diğer gelir gruplarına göre daha olumsuz olduğu görülmektedir. Ailesi 2000 TL ve altı gelire sahip olan katılımcıların kent izlenim ortalamaları ise daha olumludur. Diğer bir ifadeyle Tokat kenti aile gelir düzeyi orta ve üzeri olan katılımcıların beklentilerini daha az karşılamaktadır.

Tablo 17: Ailenin Toplam Geliri Değişkenine Göre Ulaşım Düzeyi Arasında Fark Olup Olmadığını Belirlemek İçin Yapılan Kruskal Wallis Analizi Tablosu

	Ailenin Toplam Geliri	N	Mean Rank	SD	X ²	P
Ulaşım Algısı	1.000 TL'den az	47	567,53	5	14,860	0,011
	1001-2000 TL arası	198	434,61			
	2001-3000 TL arası	295	499,75			
	3001-4000 TL arası	181	447,72			
	4001-5000 TL arası	125	500,03			
	5001 TL ve üzeri	110	488,68			
	Toplam	956				

Ailenin toplam geliri ile ulaşım algısı ortalaması arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,011$; $p<0,05$) bulunmuştur. Buna göre aile geliri 1.000 TL'nin altında olan katılımcılarda ulaşım algısı ortalamasının olumsuz düzeyde olduğu görülmektedir.

Ailenin toplam geliri ile yöre halkı izlenim algısı ($p=0,051$; $p>0,05$), yöre halkı ve esnaf tutum algısı ($p=0,231$; $p>0,05$), kültürel ve sosyal yapı algısı ($p=0,121$; $p<0,05$), ev sahibi ve komşu algısına ($p=0,254$; $p>0,05$) yönelik ifadelerin ortalamaları arasındaki ilişkilere bakılmış olup anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Elinize geçen aylık toplam miktar ile yöre halkı ve esnaf tutum algısı ortalaması arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,009$; $p<0,05$) bulunmuştur. Elinize geçen toplam miktar ile kent izlenim algısı ($p=0,248$; $p>0,05$), yöre halkı izlenim algısı ($p=0,338$; $p>0,05$), kültürel ve sosyal yapı algısı ($p=0,347$; $p>0,05$), ulaşım algısı ($p=0,722$; $p>0,05$) ve ev sahibi ve komşu algısına ($p=0,336$; $p>0,05$) yönelik ifadelerin ortalamaları arasındaki ilişkilere bakılmış olup anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 18: Üniversitedeki İkamet Yeri Değişkenine Göre Yöre Halkı ve Esnaf Tutum Düzeyi Arasında Fark Olup Olmadığını Belirlemek İçin Yapılan Kruskal Wallis Analizi Tablosu

	Üniversitedeki İkamet Yeri	N	Mean Rank	SD	X ²	P
Yöre Halkı ve Esnaf Tutum Algısı	Devlet Yurdu	498	479,70	5	11,350	0,045
	Özel Yurt	141	471,51			
	Öğrenci Evi	208	516,07			
	Misafirhane	10	372,55			
	Aile Yanı	91	419,89			
	Akraba Yanı	8	349,25			
	Toplam	956				

Üniversitede ikamet edilen yer ile yöre halkı ve esnaf tutum algısı arasında anlamlı bir farklılık ($p=0,045$; $p<0,05$) bulunmuştur. Buna göre, yöre halkı ve esnaf tutum algısı ortalamasının kentte yöre halkı ve esnaf ile daha çok ilişki içerisindeki öğrenci evinde ikamet eden öğrencilerde olduğu görülmektedir. Akraba yanında kalan öğrencilerde bu tutum algısının olumluya en yakın olduğu gözlenmiştir.

Üniversitede ikamet edilen yer ile kent izlenim algısı ($p=0,840$; $p>0,05$), yöre halkı izlenim algısı ($p=0,665$; $p>0,05$), kültürel ve sosyal yapı algısı ($p=0,415$; $p>0,05$), ulaşım algısı ($p=0,230$; $p>0,05$) ve ev sahibi ve komşu algısına ($p=0,214$; $p>0,05$) yönelik ifadelerin ortalamaları arasındaki ilişkilere bakılmış olup anlamlı bir farklılık bulunamamıştır.

Tablo 19: Cinsiyet Değişkeni ile "Kent İçinde Her Zaman "Kim, Ne Der" Düşüncesine Kapılmadan Hareket Edebilirim" İfadesi Arasındaki İlişkiyi Gösteren Ki-Kare Tablosu

		Kent içinde her zaman "kim, ne der" düşüncesine kapılmadan hareket edebilirim.						
		Kesinlikle Katılmıyorum	Katılmıyorum	Kararsızım	Katılmıyorum	Kesinlikle Katılmıyorum	Toplam	
Cinsiyet	Kadın	Sayı	50	109	105	79	114	466
		Yüzde	12,7	23,4	22,5	17,0	24,5	100,0
	Erkek	Sayı	88	90	126	87	99	490
		Yüzde	18,0	18,4	25,7	17,8	20,2	100,0
	Toplam	Sayı	147	199	231	166	213	956
		Yüzde	15,4	20,8	24,2	17,4	22,3	100,0

Tablo 19'da cinsiyet ile "Kent içinde her zaman "kim, ne der" düşüncesine kapılmadan hareket edebilirim" ifadesi arasındaki anlam ilişkisine bakılmış ve anlamlı bir ilişki bulunmuştur ($\chi^2: 0,036$; $p<0,05$). Kadınların 36,1'i "kim, ne der" düşüncesine kapılmadan rahat hareket ettiğini ifade ederken, erkeklerin %36,4'ü aynı düşüncededir. Bu ifadeye olumsuz yanıt verenlerin oranı kadınlarda %41,5 iken, erkeklerde %38'dir. İfadeye olumsuz yanıt verenlerin oranı kadınlarda erkeklere göre ufak bir fark görülmektedir.

SONUÇ

Kentlerin gelişmesi sadece ekonomik düzlemde olmamaktadır. Demografik, fiziki, kültürel, toplumsal, bilimsel, çevresel birçok alanda kentler gelişim göstermektedir. Bu gelişim süreci tek bir paydaşın kontrolünde ilerleyebilecek bir süreç değildir. Bu doğrultuda kentte bulunan tüm paydaşların katılımları önem arz etmektedir.

Son yıllarda ülkemizde sayıları hızla artan üniversitelerin kentlere demografik, bilimsel, ekonomik, toplumsal ve kültürel anlamda birçok katkıları bulunmaktadır. Demografik anlamda kent nüfusunu hızla artmasına yol açması; bilimsel anlamda üniversite bünyesinde yapılan Ar-Ge çalışmaları, eğitim-öğretim faaliyetleri, özel sektör ile işbirlikleri yapılması; ekonomik anlamda bünyesinde çalışan personeli ve kendisine çektiği büyük sayıda öğrenci ile kentte istihdam ve gelir oluşturma potansiyeli oluşturması; toplumsal anlamda sahip olduğu bilimsel ve sosyal donatılardan halkı faydalandırması ve yöre halkını bilgilendirmeye yönelik seminer, toplantı, bilimsel faaliyetler gerçekleştirilmesi; kültürel anlamda farklı kültürlerden gelen öğrencilerin yerel kültüre katkıları sunması, üniversitelerin buldukları kentlere sundukları bazı katkılardır. Gelecekte çeşitli kurumları etkileyecek ve yönlendirecek bireyler yetiştirilmesi üniversitelerin ülke ve bölgeye sunduğu en önemli işlevdir (Acungil, 2019: 126). Bu bakımdan üniversitede öğrenim gören bu genç neslin öğrenim gördükleri kentlere yönelik görüşleri de o kentin gelişim göstermesinde yol gösterici olacaktır.

Kentlerin önemli paydaşlarından birisi olan üniversite öğrencilerinin Tokat'a ve Tokat yöre paydaşlarına yönelik algılarını belirlemeye amacıyla yapılan bu çalışmada katılımcıların algı düzeylerinin olumsuzya yakın olduğu gözlenmiştir. Katılımcıların Tokat kenti genel izlenim algısına bakıldığında kent kirli, küçük olarak görülmekte ve gelişmemiş ve pahalı olarak ifade edilmiştir.

Tokat yöre halkına ilişkin genel izlenimlerde de olumsuz ifadelerin baskın olduğu görülmektedir. Yöre halkını tanımlarken tutucu, sinirli, fırsatçı önyargılı, dedikoducu, hoşgörüsüz ve kaba gibi ifadelerin oranının yüksek olduğu görülmektedir. Ancak katılımcılarda kent yöre halkını tanımlarken yardımsever, samimi ve duyarlı gibi bazı olumlu ifadelerin oranı da dikkate değer oranlarda çıkmıştır.

Yöre halkına ilişkin genel izlenimde olumsuz ifadelere katılımın yüksekliğine benzer şekilde halk ve esnaf tutum algısına yönelik ifadelerde de olumsuz izlenim devam etmiştir. Halkın ve esnafının üniversite öğrencilerine tutumuna yönelik olumlu ve olumsuz ifadeler verilen yanıtlar birbirine yakın oranlarda çıkmıştır. Ancak halkın öğrencilere bakışının giyime ve cinsiyete göre değişebildiğini ifade edenlerin oranı yüksek çıkmıştır. Halkın tutumuna yönelik bu olumsuz bakış algısının esnafa karşı da olduğu görülmektedir.

Katılımcılar Tokat kentinin sahip olduğu sosyal ve kültürel imkanları genel itibarıyla yetersiz olarak tanımlamaktadır. Katılımcıların büyük çoğunluğu, kültürel ve sanatsal faaliyetleri yetersiz, tiyatro, konser vb. imkanlara ulaşmayı zor olarak tanımlamıştır. Ancak kentin farklı zevklere ve bütçelere hitap eden kafe, restoran, sinema salonu gibi imkanlarını yeterli olarak ifade etmişlerdir.

Araştırmada ortaya çıkan en dikkat çekici konu ulaşım konusudur. Farklı zamanlarda yüz yüze yapılan görüşmelerde en çok şikayet edilen konuların başında ulaşım konusu olmasına rağmen ifadeler verilen yanıtlarda ulaşım çok büyük bir sorun olarak ifade edilmemiştir. Kentin üniversiteye ulaşımındaki tek alternatif olan küçük otobüslerin yeterliliği konusunda verilen olumlu yanıtlar ile olumsuz yanıtlar birbirine çok yakındır. Ancak katılımcılar bu vasıtalarındaki şoförlerin tutumu, şehir içi ulaşım fiyatlarının uygunluğu ve şehirler arası ulaşım imkanlarının yeterliliği konusunda olumsuz izlenime sahiptir.

Öğrenci evinde kalan katılımcıların ev sahibi ve komşu algısına bakıldığında ise genel olarak diğer konularda hâkim olan olumsuz izlenimin burada da sürdüğü görülmüştür. Katılımcılar, ev sahiplerinin ve komşuların üniversite öğrencilerine karşı tutumları, komşuluk ilişkilerinin gelişmişliği, komşuların zor zamanlarda yardımcı olmaları, eve gelene/gidene sık sık karışılması, komşuların sürekli şikâyet gelmesi, evlerinin sık sık en sahiplerinin sık sık kontrolüne maruz kalması konularında olumsuz bir izlenime sahiptirler.

Katılımcıların kendilerine yöneltilen sorulara verdikleri yanıtlar doğrultusunda üniversite öğrencilerinin yöre ve yöre halkı algısının olumsuz olduğu ifade edilebilmektedir. Cinsiyet ile Tokat kenti izlenimi, yöre halkı izlenimi, yöre halkı ve esnaf tutumu, kültür ve sosyal yapı, ulaşım algısı ve ev sahipleri ve komşu izlenim algıları arasındaki ilişkiye bakıldığında, Tokat kenti izlenimi ile yöre halkı izlenimi ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Buna göre, kadın öğrencilerin Tokat kenti izlenimi sıralama ortalaması puanlarının erkek öğrencilere göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Erkek öğrencilerinin de Tokat yöre halkı izlenim algısı ortalaması puanlarının kadın öğrencilere göre daha yüksek olduğu saptanmıştır. Yani Tokat kenti izlenim algısı kadın öğrenciler daha olumsuz olurken, Tokat yöre halkı izlenim algısı erkek öğrencilerde daha olumsuz çıkmaktadır.

Katılımcıların yaş ile yöre ve yöre paydaşları izlenim algıları arasındaki ilişkiye bakıldığında, Tokat kenti izlenimi, yöre halkı ve esnaf tutumu ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Buna göre, katılımcılar arasında kente yönelik en yüksek olumsuz izlenim algısı 17-19 yaş aralığında tespit edilmiştir. Yaş ilerledikçe olumsuz bakış algısının da düştüğü görülmüştür. Katılımcılar arasında yöre halkı ve esnaf tutumuna yönelik en yüksek olumsuz izlenim algısı 23-25 yaş aralığında tespit edilmiştir. 17-19 yaş aralığındaki katılımcılar diğer yaş gruplarına göre daha olumlu bir bakış algısına sahiptir.

Sınıf ile yöre ve yöre paydaşları algıları arasındaki ilişkiye bakıldığında, yöre halkı izlenimi ve ulaşım izlenimi ortalamaları arasında anlamlı bir fark bulunmuştur. Buna göre, katılımcılar arasında yöre halkı izlenimine yönelik en olumsuz izlenim algısı 5. sınıf öğrencilerinde tespit edilmiştir. En olumlu algı ise hazırlık öğrencilerde

görülmüştür. Öğrenciler üst sınıfa geçtikçe yöre halkı ve esnaf tutum algısı olumsuz doğru değişmektedir. Katılımcılar arasında ulaşımaya yönelik en olumsuz izlenim algısı 3. sınıf öğrencilerinde tespit edilmiştir. En olumlu izlenim algısı da 1. sınıf öğrencilerinde görülmüştür.

Elde edilen sonuçlar literatürde üniversite öğrencilerinin algılarını ölçmeye yönelik yapılan Akçakanat vd. (2011)'in ve Özgüner ve Özdemir (2016)'in çalışması ile benzerlik göstermektedir. Akçakanat vd.'nin Isparta merkezde okuyan üniversite öğrencilerine yönelik yaptıkları çalışmada yaşam kalitesi anlamında tatmin düzeyinin zayıf olduğu tespit edilmiştir. Özgüner ve Özdemir'in Adıyaman Üniversitesi Besni Meslek Yüksekokulu öğrencilerine yönelik yapmış olduğu çalışmada öğrencilerin gerek kent yaşam kalitesinde gerekse de yöre halkının kendilerine yönelik tutumları noktasında bir memnuniyetsizliğin olduğu görülmüştür.

Sonuç olarak, kentin önemli paydaşlarından birisi konumundaki üniversite öğrencilerinin kente yönelik memnuniyetinin artırılması, kentin ve kent yaşam kalitesinin geliştirilmesi için elzemdir. Sayıları her geçen yıl artan üniversite öğrencilerine kaliteli yaşam alanlarının oluşturulması, sosyo-kültürel etkinlik alanlarının çoğaltılması, kentin hem ekonomik anlamda gelişmesine katkı sağlayacak hem de kentin tanıtımının da etkili olacaktır. Unutmamak gerekir ki kentte öğrenim görerek mezun olan her bir öğrenci kendisinden sonra gelecek öğrenciler için bir referans kaynağı olmaktadır. Özellikle öğrencilerin gündelik yaşam içerisinde en çok iletişime geçtiği esnaf, şoför gibi kentteki paydaşların tutumlarının öğrenciler üzerinde bıraktığı izlenimin iyi olması kentten memnun ayrılma noktasında da önemlidir. Kentin ulaşımında ve ticari alanlarında hizmet sunan paydaşların kente yakışan bir tutuma sahip olması için gerek yerel yönetim organlarınca gerek üniversite gerek sivil toplum kuruluşlarının ortak faaliyet yürütmeleri kentte yönelik memnuniyet düzeylerini artıracaktır.

Üniversite öğrencilerinin ekonomik anlamda gelir getiren bir araç olarak görülmesinin getirmiş olduğu sıkıntılar, kentteki paydaşların sahip oldukları bu algıyı değiştirmesi ile mümkün olabilecektir. Son dönemlerde birkaç defa düzenlenen yerel yönetim kuruluşları ve üniversite öğrencilerini bir araya getirerek sorunlarının dinlendiği ve çözüm önerileri getirildiği toplantı, seminer gibi organizasyonların sıklaştırılması, öğrencilerin dikkate alındıkları ve çözümün ortağı olarak görüldükleri hissiyatını güçlendirmesinde faydalı olacaktır. Bu durum ise üniversite öğrencilerinin kente yönelik aidiyetin gelişmesini kolaylaştıracaktır.

KAYNAKÇA

- “Tarihçe ve Genel Bilgiler”, https://www.gop.edu.tr/Icerik.aspx?d=tr-TR&mk=30450&m=tarihce_ve_genel_bilgiler, Erişim Tarihi: 25.06.2020.
- 1961 Anayasası, <https://www.anayasa.gov.tr/tr/mevzuat/onceki-anayasalar/1961-anayasasi/>, Erişim Tarihi: 23.06.2020.
- 1982 Anayasası, <https://www.mevzuat.gov.tr/MevzuatMetin/1.5.2709.pdf>, Erişim Tarihi: 23.06.2020.
- 2019-2020 Öğretim Yılı Yükseköğretim İstatistikleri, <https://istatistik.yok.gov.tr/>, E. T. 23.06.2020.
- 2252 Sayılı, İstanbul Darülfünununun İlgasına ve Maarif Vekâletince Yeni Bir Üniversite Kurulmasına Dair Kanun, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/2420.pdf>, Erişim Tarihi: 23.06.2020.
- 4936 Sayılı Üniversiteler Kanunu, <https://www.resmigazete.gov.tr/arsiv/6336.pdf>, Erişim Tarihi: 23.06.2020.
- VII. Milli Eğitim Şurası, https://ttkb.meb.gov.tr/meb_iys_dosyalar/2017_09/29164924_7_sura.pdf, Erişim Tarihi: 23.06.2020.
- Acer, E. K. ve Güçlü N. (2017), “Türkiye’de Yükseköğretimin Genişlemesi: Gerekliler ve Ortaya Çıkan Sorunlar”, Yükseköğretim Dergisi, 7(1), 28-38.
- Acungil, Y. (2019), “Üniversitede Çevre Eğitiminin Tutum ve Davranış Düzeyine Etkisi”, Yönetim Değişim ve Modernleşme Yazıları II, edt. Özkiraz, A., 117-152, Ankara: Çizgi Kitabevi.
- Akçakanat, T., Çarıkçı, İ. ve Dulupçu, M. (2011), “Süleyman Demirel Üniversitesi Öğrencilerinin Isparta’daki Yaşam Kalitesi ve Isparta Halkına İlişkin Tutumlarının Değerlendirilmesi”, Süleyman Demirel Üniversitesi Vizyoner Dergisi, c. 3, s. 4, 1-18.
- Altunışık R., Coşkun R. Ve Yıldırım E. (2017). Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri SPSS Uygulamalı. Sakarya: Sakarya Yayıncılık.
- Arap, S. K. (2010), “Türkiye Yeni Üniversitelerine Kavuşurken: Türkiye’de Yeni Üniversiteler ve Kuruluş Gereklileri”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 65(1), 1-29.
- Arslan, M. (2005), “Cumhuriyet Dönemi Üniversite Reformları Bağlamında Üniversitelerimizde Demokratiklik Tartışmaları”, Erciyes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18(1), 23-49.
- Atılğan, D. (2008), “Türkiye’de Üniversite Kütüphanelerinin Tarihi”, Türk Kütüphaneciliği, 22/4, 451-458.
- Atik, H. (1999), “Üniversitelerin Yerel Ekonomiye Katkıları: Teori ve Erciyes Üniversitesi Üzerine Bir Uygulama”, Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 1999 (15), 99-109.
- Bal, Hüseyin (2002), Kent Sosyolojisi, Isparta: Fakülte Kitabevi.
- Bilgin, V. vd. (2009), Türkiye’de Üniversite Sorunu ve Üniversite Çalışanları Üzerine Bir Araştırma, Ankara: Türk Eğitim-Sen Yayınları.
- Çatalbaş, N. (2007), “Üniversite-Yerel Ekonomi İlişkisinde Kutuplaşma Teorisi İyi Bir Model Olabilir Mi?”, Selçuk Üniversitesi Karaman İ.İ.B.F. Dergisi Yerel Ekonomiler Özel Sayısı, 90-101.
- Çolak, E. ve Acungil, Y. (2020), “Yerel Halkın Üniversiteye ve Üniversite Öğrencilerine Bakış Algısı: Erbaa Örneği”, Sosyal Bilimlerde Değişim ve Gelişim Yazıları III, edt. Çataloluk, C. ve Bozdoğan, D., 105-135, Tokat: Taşhan Kitap Yayınları.
- Diñçer, Y. (1999), “Kent, Kentleşme ve Kent Planlaması, Sivil Toplum İçin Kent”, Siyaset ve Demokrasi Seminerleri, İstanbul: Demokrasi Kitaplığı-WALD Yayınları.
- Domingues, J. M. (2000), “The City, *Rationalization and Freedom in Max Weber*,” Philosophy & Social Criticism, vol. 26, no. 4, pp. 107-126.
- Gültekin, N., Çelik, A. ve Nas, Z. (2008), “Üniversitelerin Kuruldukları Kent’e Katkıları”, Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi, 7(24), 264-269.
- Günay, D. ve Günay, A. (2011), “1933’den Günümüze Türk Yükseköğretiminde Niceliksel Gelişmeler”, Yükseköğretim ve Bilim Dergisi, 1(1), 1-22.
- Güven, A., Kaplan, Ç. ve Acungil, Y. (2018), “Türkiye’deki Akademik Teşvik Çalışmalarının Akademik Personelin Motivasyonu Üzerine Etkisi”, Ankara Üniversitesi SBF Dergisi, 73(1), 245-268.
- Hatt, P. K. ve Reiss, A. J. (2002), “Kentsel Yerleşimlerin Tarihi”, 20. Yüzyıl Kenti, der. ve çev. Duru, B. Ve Alkan, A., 27-35, Ankara: İmge Kitabevi.
- Işık, Ş. (2008), “Türkiye’de Üniversitelerin Kentleşme Üzerine Etkileri”, Dokuz Eylül Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 10(3), 159-181.
- Keleş, Ruşen (2016), Kentleşme Politikası, İmge Kitabevi, Ankara.
- Kıray, M. (2007), “Az Gelişmiş Memleketlerde Şehirleşme Eğilimleri: Tarihsel Perspektif İçinde İzmir”, Kentleşme Yazıları, 3. Baskı, Ankara: Bağlam Yayıncılık.
- Özgülner, M. ve Özdemir, A. (2016), “Üniversite Öğrencilerinin Öğrenim Gördükleri Yöre ve Yöre Halkına Yönelik Algılarının Ölçülmesi”, İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Dergisi, 5(8), 3012-3032.
- Rashdall, H. (1895), Universities of Europe in the Middle Ages, Oxford at the Clarendon Press; http://lollardsociety.org/pdfs/Rashdall_Universities_vol1.pdf
- Saatçi, Gencay ve Demirelbulat, Ö. G. (2015), “Öğrencilerin Yerel Halka Bakış Açılımları ile Yöre Hakkındaki Tutumlarının Değerlendirilmesi: Harmancık Meslek Yüksekokulu Örneği”, Pamukkale Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 21, 73-83.
- Saklı, A. R. ve Akbulut, T. A. (2017), “Dünyada ve Türkiye’de Üniversitelerin Tarihi Gelişimi”, Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi Öğrenci ve Akademisyenleri İle Rize Halkının Karşılıklı Algı ve Beklentileri, edt. Saklı, A. R., 9-48, Ankara Ofset Basım Matbaacılık.
- Sencer, Y. (1979), Türkiye’de Kentleşme, Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.
- Ülgen, P. (2010), “Geç Ortaçağ’da Avrupa’daki Üniversiteler ve Eğitim”, Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü”, 7/14, 347-372.
- Weber, M. (2000), “Şehrin Doğası”, **Şehir ve Cemiyet**, (yayına haz.) Ahmet Aydoğan, İstanbul: İz Yayıncılık.
- Yavuzçehre, S. (2016), “Üniversitelerin Kentlerine Etkisi: Denizli Pamukkale Üniversitesi Örneği”, Süleyman Demirel Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 21(1), 235-250.

EXTENDED ABSTRACT

University students are one of the effective partners in the city-university interaction. The views of these individuals, who will direct and influence various organizations of the country in the future about the cities where they study will also guide the development of that city. This study aims to reveal the perceptions of university students, who are one of the important actors of city-university interaction, of the stakeholders of the city and the region where they study. In this context, a survey study was applied to 956 students studying in Tokat city center. Analyses were carried out in order to determine students' feelings of the city they receive education in, their general senses about local people, local tradesmen, house owners, and their neighbors. According to the findings, it was observed that the perception levels of the students towards Tokat and Tokat local stakeholders were close to negative. Considering the general impression perception of Tokat city of the participants, the city is seen as dirty and small and negative expressions about its development and cheapness come to the fore. It is seen that the ratio of expressions such as conservative, angry, opportunistic, prejudiced, gossipy, intolerant and rude is high when defining the local people. However, positive expressions such as helpful, sincere and sensitive emerged at remarkable rates.

Similar to the high level of participation in negative statements in the general impression of the local people the negative impression continued in the statements regarding the perception of the attitude of the local people and tradesmen. Although the positive and negative responses to the attitude of the local people towards university students came out close to each other, the rate of the participants who stated that the view of the local people to the students can change according to the clothing and gender was high. It is seen that this negative perception of the attitude of the local people is also against the artisans.

Participants describe the social and cultural opportunities of the city of Tokat as generally inadequate. According to most of the participants, their cultural and artistic activities are inadequate. They defined it as difficult to access opportunities such as theater, concert, etc. However, they expressed adequate the city's facilities such as cafes, restaurants, and movie theaters that appeal to different tastes and budgets.

The positive and negative answers about the adequacy of small buses, which are the only alternative for the city's transportation to the university, are very close to each other. However, the participants have a negative impression of the attitude of the drivers, the suitability of urban transportation prices and the adequacy of intercity transportation facilities.

It was observed that the the host and neighbor's perception of the participants staying in the student house was negative. Participants had a negative impression about the attitude of hosts and neighbors towards university students, the development of neighborly relations, the help of neighbors in difficult times, frequent interference with people coming home, frequent complaints from neighbors, and frequent control of their home owners.

As a result of the study, it can be stated that students' perception of Tokat and Tokat local stakeholders is negative. The urban impression's perception changes according to gender. It has been determined that female students' impression of Tokat city is more negative than male students. It was determined that male students' impression of Tokat local people was more negative than female students.

Increasing the satisfaction of university students, who are one of the important stakeholders of the city, towards the city is essential for improving the city and the quality of life in the city. Creating quality living spaces for university students, increasing socio-cultural activity areas will contribute to the economic development of the city and will also be effective in the promotion of the city. It should not be forgotten that every student who graduates by studying in the city becomes a reference source for the students who will come after them. Especially, the good impression that the attitudes of the actors in the city, such as shopkeepers and drivers, with whom the students communicate the most in daily relationships, on the students are also important in terms of leaving the city satisfied. In order for the actors providing services in the transportation and commercial areas of the city to have an attitude that suits the city, the joint education activities of both local government bodies, universities and non-governmental organizations will increase the level of satisfaction towards the city.

The difficulties of seeing university students as a means of generating income in the economic sense can only be possible if the actors in the city change this perception they have. Increasing the number of organizations such as meetings and seminars where local government organizations and university students are brought together to listen to their problems and offer solutions will be beneficial in strengthening the feeling that students are taken into consideration and seen as a solution partner. Thus, it will facilitate the development of belonging to the city where university students study.

20. ve 21. YÜZYILIN BAŞLARINA AİT DERS KİTAPLARINDA VERGİ: KARŞILAŞTIRMALI BİR DEĞERLENDİRME¹²

Murat Bayram YILAR^{1*}, İrfan Davut ÇAM^{2*}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü

²Dr. Öğr. Üyesi, Ondokuz Mayıs Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Eğitim Bilimleri Bölümü

*bayram.yilar@omu.edu.tr, *irfan.cam@omu.edu.tr

⁺ORCID: 0000-0001-5889-3372, [^]ORCID: 0000-0002-0232-6376

Öz- Bu araştırmanın amacı, 20. ve 21. yüzyılın başlarında okutulan ders kitaplarında yer alan vergi konusunun ayrıntılarını karşılaştırmalı olarak inceleyerek yarının büyüklerine kazandırılmaya çalışılan vergi bilincini irdelemektir. Nitel bir yaklaşımın benimsendiği araştırmada, nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi kullanılmıştır. Araştırmanın veri kaynaklarını, 8 adet ders kitabı teşkil etmektedir. Bunlardan dördü, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı iptidai mekteplerinde okutulan Musâhabât-ı Ahlâkiyye ... adlı ders kitaplarıdır. Diğerleri ise 21. yüzyılın başlarında 6. sınıflarda okutulan Sosyal Bilgiler ders kitaplarından oluşmaktadır. Bu ders kitaplarından araştırmanın amacı doğrultusunda toplanan veriler, içerik analizi tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. Yapılan analizler sonucunda, her iki zaman dilimine ait ders kitaplarında vergi konusunda önemli benzerlik ve farklılıklar bulgulanmıştır. Bütün bulgular tanım, içerik, gerekçe, meşrûiyet, mükellef ve sunum şeklinde kategorize edilerek karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir.

Anahtar Kelimeler- Ders Kitapları, Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sosyal Bilgiler, Vergi Bilinci, Vergi Ödevi.

TAX IN TEXTBOOKS OF THE EARLY 20TH AND 21ST CENTURY:A COMPARATIVE EVALUATION

Abstract – The aim of this research is to examine the tax awareness that is tried to be gained to the elders of the future by analyzing comparatively the details of the tax issue in the textbooks of the early 20th and 21st century. In the study, in which a qualitative approach was adopted, document analysis, one of the qualitative data collection methods, was used. The data sources of the research consist of 8 textbooks. Four of them are textbooks named Musâhabât-ı Ahlâkiyye...(Lectures on Morality...) which were taught in Ottoman primary schools in the early 20th century. Others consist of Social Studies textbooks used in 6th grade in the early 21st century. The data collected from these textbooks in line with the purpose of the research were analyzed using content analysis technique. As a result of the analysis, important similarities and differences were found in the textbooks of both time periods regarding tax. All findings were categorized as definition, content, rationale, legitimacy, taxpayer and presentation and evaluated in a comparative manner.

Keywords – Textbooks, Musâhabât-ı Ahlâkiyye... (Lectures on Morality...), Social Studies, Tax awareness, Duty.

¹ Bu çalışmadaki verilerin bir kısmı 2019 yılında, Samsun'da düzenlenen Uluslararası 100. Yıl Eğitim Sempozyumu'nda sözlü bildiri olarak sunulmuştur.

² Bu makalede yazarların katkı oranları birinci yazar %60, ikinci yazar %40'dır.

GİRİŞ

Bir arada yaşayan insanlar tarafından, ortak ihtiyaçların karşılanması için meydana getirilmiş bir organizasyon olan devlet, yüklediği kamu hizmetlerini yerine getirebilmek için finansal kaynaklara gereksinim duymaktadır. Bu finansal kaynakların başında ise Osmanlıcada *resim* ve *teklif*; çeşitli yabancı dillerde *impôt*, *taxe*, *steuer*, *impost*, *tax*, *duty* gibi kelimelerle ifade edilen vergi gelmektedir (Hançerlioğlu, 1993: 468; Yılar & Akdağ, 2017: 356). Devletin sunduğu kamu hizmetlerinin karşılığı olarak vatandaşların gelirleri oranında ödemek zorunda oldukları bir bedel olan vergi, toplumsal bütünlüğün simgesi olan devlet kurumunun devamlılığı için temel bir kaynak niteliği taşımaktadır (Özen, Altunoğlu & Öztornacı, 2015).

Vergi, ilk ortaya çıktığı zamanlarda zorunlu değil, gönüllülük esasına dayalıydı. Ancak zamanla çeşitli siyasi, sosyal ve ekonomik faktörlerin etkisiyle zorunlu bir ödeme şekline dönüşmüştür (Kaynar Bilgin, 2011). İnsanoğlunun var olduğu ilk zamanlarda sadece basit ve temel ihtiyaçlar söz konusu olduğu için toplu yaşam şeklinin gerektirdiği birtakım mal ve hizmetlere gerek duyulmamaktaydı. Fakat zamanla insanların birlikte yaşadığı toplulukların büyümesi ve geniş alanlara yayılması, daha karmaşık siyasi, sosyal ve ekonomik ilişkilerin ortaya çıkması, ortak ihtiyaçların giderilmesini gerektirmiş ve dolayısıyla finansal kaynaklara ihtiyaç doğmuştur (Akdoğan, 2005). Söz konusu finansal kaynaklardan biri olan vergi, zamanla devletin fonksiyonlarını yürütülebilmesi için en önemli gelir kalemi olmuştur (Organ & Yegen, 2013; Turhan, 1998). Bugün ülkemizin toplam gelirlerinin %80'den fazlasını kamu gelirleri (vergiler, harçlar, resimler, şerefiyeler, parafiskal gelirler, kamu borçları, para işlemlerinden doğan gelirler, mali tekeller, yardım ve bağışlar, emlak ve teşebbüs gelirleri, fonlar ve diğer gelirler) içerisinde en çok vergilerden sağlıyor olması verginin ne kadar önemli olduğunu göstermektedir (Şahpaz, Akgül & Yardımcıoğlu, 2014).

Bununla birlikte vergiler, vatandaşların kullanılabilir gelirlerinde, servetlerinde ve harcamalarında daralmalara sebep olmakta ve aynı zamanda onların tasarruf yapabilme potansiyellerini azaltmaktadır. Bu nedenle vergi, bireyler tarafından genellikle bir külfet olarak görülmekte ve hoş karşılanmamaktadır. Bundan dolayı vergi ödemek her ne kadar sağlık, güvenlik ve eğitim gibi toplumun temel ihtiyaçlarının karşılanmasında kanunî bir zorunluluk olsa da bazı yükümlüler vergi kaçırma ve vergiden kaçınma gibi çeşitli yollara başvurumaktadırlar (Kaynar Bilgin, 2011). Dünyadaki gelişmiş ve gelişmekte olan pek çok ülkenin ekonomisinde gözlemlenen vergi kaçırma ve kayıt dışı davranışlardaki artış, ekonominin dinamikleri üzerinde yarattığı aşınma ile dikkat çekici boyutta olup tehlike sinyalleri vermektedir (Koban & Fırat, 2007). Yıllardır birçok ülke, sıkı denetim ve yüksek cezaların olduğu vergi sistemleri oluşturarak bu sorunları bertaraf etmeye çalışmaktadır. Fakat son yıllarda anlaşılmıştır ki bu önlemlerden, kısmen etkili olsalar da uzun vadede istenilen sonuçlar elde edilememiştir. Çünkü cezalar dışsal faktörlerdir ve katı olmaları yolsuzlukları tamamen azaltmayabilir. Örneğin, Çin ve Vietnam'da vergi dâhil birçok yolsuzluğun cezası idam

olmasına rağmen, bunlar yolsuzluğun hâlâ en yaygın olduğu ülkeler arasındadır (Huther & Shah, 2000). Oysa hem vergi bilgi ve bilincine sahip hem de vergi ödevi gibi önemli bir sorumluluğun farkında olan vatandaşlar yetiştirmek uzun vadede daha sorunsuz bir çözüm olarak görünmektedir. Başka bir deyişle küçük yaşlardan itibaren verginin ne olduğunu, niye alındığını, vergi ödemenin hem vatandaş hem de devlet açısından ne kadar önemli olduğunu kavramış duyarlı ve işlevsel vergi okuryazarı vatandaşlar yetiştirmek uzun vadede daha etkili bir çözüm olarak düşünülmektedir. (Yılar & Akdağ, 2017).

Bu anlamda, söz konusu vatandaş tipinin yetiştirilmesi için gerekli bilgilerin, eğitim hayatında önemli bir basamak teşkil eden ilkökul ve ortaokul sıralarında verilmesi önemli bir konudur (Demir & Cigerci, 2016). Ülkemizde bu konuya, Osmanlı geçmişinden bugüne büyük bir önem atfedildiği ve ders kitaplarına bu bağlamda büyük bir misyon yüklendiği son derece açıktır. Konuya, söz konusu geçmişten başlanmak suretiyle ana hatlarıyla temas etmekte fayda vardır. Öncelikle belirtmek gerekir ki ayaklanmaların, savaşların art arda patlak verdiği ve haliyle ekonominin önemli sorunlarla yüzleştiği Osmanlı Devleti'nin son yılları, önemli bir gelir kaynağı olan vergi konusunda bilinç inşa etme gayretlerinin yoğunlaştığı bir zaman dilimi olmuştur. Bu konuda, 1908-1912 yılları arasında yürürlükte bulunan iptidai mektep programlarında yer alan *Ma'lûmât-ı Medeniyye ve Ahlâkiyye* dersi ile 1913 yılında hazırlanan yeni program doğrultusunda iptidai mekteplerde okutulmaya başlanan *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* dersi ve bunlar için hazırlanan ders kitapları öne çıkmıştır. Bu ders kitaplarında, henüz eğitim hayatlarının başında bulunan çocuklara vergiye dair birçok ayrıntı anlatılmış ve kendileri vergi bilinciyle donatılmaya çalışılmıştır. Vergi vermek, birçok temel hak ve hürriyetlerin yanı sıra çocuklara öğretilen ana vazifelerden biri olmuştur (Çam, 2019).

Tarih, Coğrafya ve Yurttaşlık Bilgisi derslerinin *Sosyal Bilgiler* dersi adı altında birleştirildiği 1968 yılındaki program değişikliğine kadar vergiyle ilgili konular 1924, 1926, 1930, 1932 ve 1948 programlarında bazı küçük isim değişiklikleriyle *Yurt Bilgisi/Yurttaşlık Bilgisi* dersleri kapsamında okutulmuştur (Yılar & Tomal, 2018). 21. yüzyılın başlarına gelindiğinde, sosyal yaşamda aktif, üretken, iyi ve sorumlu vatandaş yetiştirme amacı taşıyan bir çalışma alanı olarak tanımlanan *Sosyal Bilgiler*'in de (Barth & Demirtaş, 1997; Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], 2006; Doğanay, 2008; Erden, T.Y: 8) konu bağlamında öne çıktığı özellikle vurgulanmalıdır.

Yapılandırmacı yaklaşıma göre hazırlanan 2005 ve sonrasında 2018'de güncellenen *Sosyal Bilgiler Dersi Öğretim Programı*'nın özellikle "üretim, dağıtım ve tüketim" öğrenme alanı, vergi konularının öğretilerek vergi sorumluluğu ve vergi bilincinin kazandırılacağı bir alan olarak belirlemiştir. Bu alanda öğrencilerin ekonomi kavramları ile birlikte Türk ekonomisinin günümüz ve geçmiş yapısına ve bu yapıyı değiştiren etmenlere dair bir görüş oluşturmaları beklenmektedir. Bu amaçla özellikle 6. sınıfta günümüz Türk ekonomisinin yapısı, özellikleri ve

ekonomiyi etkileyen faktörler hakkında bilgiler verilir. Ülke kaynaklarıyla ekonomiyi geliştirmek için neler yapılması gerektiği konusunda çocukların düşündürülmeleri amaçlanır. Devletin doğal kaynakları ve vergileri nasıl kullandığı değerlendirilir (MEB, 2006). Yine bu sınıf seviyesinde yer verilen "SB.6.5.4. Vatandaşlık sorumluluğu ve ülke ekonomisine katkısı açısından vergi vermenin gereğini ve önemini savunur" (MEB, 2018) kazanımından dolayı özellikle 6.sınıf *Sosyal Bilgiler* ders kitapları vergi konusunda zengin bir içerikle hazırlanmıştır.

Ne var ki bu konuya eğilen zengin bir literatürden bahsetmek pek de mümkün değildir. Çam (2019), Doğan (1994) ve Üstel (2014) özellikle geçmiş ders kitaplarını temel alarak kaleme aldıkları çalışmalarının bir kısmını vergi konusuna hasretmişlerdir. Öte yandan, geçmişten günümüze Türkiye'de ve dünyada *Sosyal Bilgiler* ders kitaplarının öğretmen görüşleri (Bean, Zigmond & Hartman, 1994; Mentiş Taş, 2007; Nalçacı, 2011; Sever & Koçoğlu, 2013), içerik (Gordy & Pritchard, 1995; Tomal & Yılar, 2019; Wade, 1993), görsel tasarım (Şahin, 2014), öğrenme stratejileri (Tay, 2005), güncel konular (Demirkaya Gedik, 2008), edebî türlerin kullanımı (Kaymakçı, 2013), değerler (Kuş, Meray & Karatekin, 2013; Shaver, 1965), insan hakları (Kort, 2017; Moon & Koo, 2011), kelime öğretimi (Harmon, Hedrick & Fox, 2000; Hedrick, Harmon & Linerode, 2004), cinsiyet önyargısı (Sumalatha & Ramakrishnaiah, 2004), siyasî ve ideolojik temsiller (Anyon, 1978; Su, 2007) gibi pek çok konu açısından ele alındıkları, ancak vergi özelinde yakın bir ilgiden yoksun kaldıkları görülmüştür. Hatta *Sosyal Bilgiler* ders kitaplarını yalnızca vergi konusu özelinde ele alıp inceleyen ve geçmiş dönem ders kitaplarıyla karşılaştıran başka bir araştırmaya rastlanmamıştır. Nitekim Osmanlı Devleti'nin son yılları olarak ifade edilebilecek olan 20. yüzyılın başlarında iptidai mekteplerde okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitapları ile 21. yüzyılın başlarında 6. sınıflarda okutulan *Sosyal Bilgiler* ders kitaplarının vergiye dair içeriklerine eğilmeyi ve bu doğrultuda elde edilen verileri analiz ederek karşılaştırmalı bir değerlendirme yapmayı amaçlayan bu araştırma ile literatürdeki söz konusu boşluk bir nebze de olsa doldurulmaya çalışılmıştır.

Yöntem

Nitel bir yaklaşımın benimsendiği bu araştırmada, nitel veri toplama yöntemlerinden biri olan doküman incelemesi kullanılmıştır. Doküman incelemesi, resmî ya da özel kayıtların toplanması, sistematik olarak incelenmesi, analiz edilmesi ve değerlendirilmesinde kullanılan bir veri toplama yöntemidir (Ekiz, 2013). Bu yöntemle araştırmanın konusuna dair verilerin toplandığı başlıca kaynakları ise 8 adet ders kitabı teşkil etmiştir. Bunlardan dördü, 20. yüzyılın başlarında Osmanlı iptidai mekteplerinde okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitaplarıdır. Diğerleri ise 21. yüzyılın başlarında 6. sınıflarda okutulan *Sosyal Bilgiler* ders kitaplarından oluşmaktadır. Adı geçen kitapların seçiminde vergi konusunu içermelerine ve eğitimden sorumlu resmî otoritelerin onayından geçmiş olmalarına dikkat

edilmiştir. Araştırma kapsamında incelenen bu ders kitaplarına ilişkin bilgiler Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Araştırma Kapsamında İncelenen Ders Kitaplarına İlişkin Bilgiler

Sıra	Yazar adı	Kitap adı	Yayınevi/Yayın Yeri	Yıl
1	Ahmed Cevad	Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Sıhhiyye, Medeniyye, Vatanîyye ve İnsânîyye (Devre-i Mutavassıta-2. Sene)	Matbaa-i Orhâniyye/Dersaadet	1332/1916
2	H. Natan & Midhat Sadullah	Yeni Musâhabât-ı Ahlâkiyye, Medeniyye, Tarihiyye, Diniyye, (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf)	Şirket-i Mürettebiyye Matbaası/İstanbul	1333/1917
3	Ali Seydi	Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Devre-i Mutavassıta-2. Sınıf)	Şirket-i Mürettebiyye Matbaası/İstanbul	1333/1917
4	Ali Seydi	Musâhabât-ı Ahlâkiyye (Devre-i Mutavassıta-1. Sınıf)	Matbaa-i Orhâniyye/İstanbul	1334/1918
5	Erol Ünal Karabıyık	İlköğretim Sosyal Bilgiler-6 Ders Kitabı	Evren Yayıncılık/Ankara	2013
6	Komisyon	İlköğretim Sosyal Bilgiler-6 Ders Kitabı	MEB/Ankara	2015
7	Faruk Gökçalp Yılmaz vd.	Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler-6 Ders Kitabı	MEB/Ankara	2018
8	Cengiz Yıldırım vd.	Ortaokul ve İmam Hatip Ortaokulu Sosyal Bilgiler-6 Ders Kitabı	MEB/Ankara	2019

Bu ders kitaplarından araştırmanın amacı doğrultusunda toplanan veriler, içerik analizi tekniği kullanılarak çözümlenmiştir. Yaygın olarak kullanılan ve nitel bir araştırma tekniği olan içerik analizi, metinlerden (ya da diğer anlamlı şeylerden) kullanıldıkları bağlamlara göre tekrarlanabilir ve geçerli çıkarımlar yapmaya yönelik bir araştırma tekniğidir (Krippendorff, 2004: 18). İçerik analizinde yapılan işlem, birbirine benzeyen verileri belirli kavramlar ve temalar çerçevesinde bir araya getirmek ve bunları okuyucunun anlayabileceği bir biçimde düzenleyerek yorumlamaktır (Yıldırım & Şimşek, 2013: 259).

Araştırmada, istatistiksel analizlerin yer almadığı bir tür nitel içerik analizi yapılmıştır. Kod ve kategoriler önceden oluşturulmamış; ders kitaplarının sunduğu verilere dayalı analizler esnasında ortaya çıkarılmıştır. Bu çerçevede, öncelikle araştırmanın veri kaynağını teşkil eden 4 adet Osmanlıca ders kitabının ilgili kısımları çevrilmiştir. Akabinde incelenen tüm ders kitaplarında "vergi, vergici, vergicilik, iane, imdadiye, resim, atıye, teklif veya teklîf" gibi sözcük birimleri taranmıştır. Ayrıca *Sosyal Bilgiler Öğretim Programı*'nda yer alan vergiye dair öğrenme alanları ve kazanımlar çerçevesinde adı geçen ders kitaplarındaki konular belirlenerek analizler yapılmıştır. Nihai olarak, söz konusu ders kitaplarının içerikleri öne çıkan özelliklerine, ortak ve farklı noktalarına göre değerlendirilmiştir. Toplanan veriler, araştırmada güvenilirliği sağlamak amacıyla iki alan uzmanı tarafından ayrı ayrı incelenerek içerik analizleri yapılmıştır. Bu analizlerin sonucunda, her iki araştırmacı tarafından elde edilen bulgular karşılaştırılmış ve bunların birbirleriyle tutarlı oldukları saptanmıştır.

Bulgular ve Yorumlar

Araştırmanın bu bölümünde konuyla ilgili olarak adı geçen ders kitaplarından elde edilen bulgular, *vergi* teması altında *tanım*, *içerik*, *gereğe-meşrûiyet-mükellef* ve *sunum* şeklinde

hiyerarşik olarak kategorize edilmiş ve karşılaştırmalı bir şekilde değerlendirilmiştir.

1. Vergi

1.1. Tanım

Bir konuya ilişkin kavram veya terimlerin tanımları, o konunun daha iyi anlaşılmasında son derece önemlidir. Özellikle çocukların eğitim hayatına adım attıkları süreçte birtakım kavram veya terimlerle ilk kez karşılaştıkları hesaba katıldığında, yapılan ya da yapılacak tanımların önemi bir kat daha artmaktadır. Bu durum, inceleme konusu olan her iki zaman dilimine ait ders kitaplarında göz ardı edilmemiştir. Vergi özelinde elde edilen bulgular, bunu doğrular bir mahiyettedir.

Musâhabât-ı Ahlâkiyye ... adlı ders kitaplarında yer alan bir tanıma göre vergi, "hepimize karşı yapılan hizmetlere mukâbil, herkesin vermeye mecbûr olduğu bir mikdâr para"dır (H. Natan & Midhat Sadullah, 1333/1917: 108). Bu tanımda vergi, öncelikle hizmet karşılığı olduğu vurgulanarak gerekçelendirilmiştir. Yani devlete vergi adı altında ödenen paranın esasen boşuna olmadığı işaret edilmiştir. Akabinde, herkesin bu parayı ödemeye mecbur olduğu belirtilerek, bütün vatandaşlar bir bakıma vergi mükellefi addedilmişlerdir. Söz konusu tanımın hemen sonrasında vergi payının, kişinin zengin veya fakir oluşuna göre değiştiği; parası fazla olanların çok, az olanların az vergi ödediği vurgulanarak (H. Natan & Midhat Sadullah, 1333/1917: 108) mükellefiyetin sınırlarına dikkat çekilmiştir.

Adı geçen ders kitaplarında vergi aynı zamanda, "milletin her ferdi için borç" (Ahmed Cevad, 1332/1916: 30) veya "bir nev' borç (...) hem de mukaddes bir borç" (Ali Seydi, 1334/1918: 128) ifadeleri kullanılarak tanımlanmıştır. Bu iki tanımda ise vergi ile borç arasında bir analogi kurulmuştur. Borcun, esasen "yerine getirilmesi gereken yükümlülük" veya "ödeme yükümlülüğü" (Hançerlioğlu, 1993: 34) olduğu düşünüldüğünde vergiye yüklenen anlam da ortaya çıkmaktadır. Vergi gibi bir borca, son tanımda aynı zamanda bir kutsiyet atfedilmiştir.

Sosyal Bilgiler ders kitaplarında ise vergi ile ilgili birçok tanım tespit edilmiştir. Yapılan tanımlardan birine göre vergi, "devletin millet ve ülkeye karşı yerine getirmeye mecbur olduğu görevlerini yapabilmesi için gereken giderlere bireyin katılma payıdır" (Komisyon, 2015: 114). Mustafa Kemal Atatürk tarafından yapıldığı kaydedilen bu tanımda, ayrıntı verilmeden devletin giderleri; yani verginin gerekçesi söz konusu edilmiş ve bireylerin bu giderleri yüklenmede pay sahibi oldukları ifade edilerek bu pay vergi addedilmiştir. Bu tanımın, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitaplarında yer alan ilk tanımla benzerlik gösterdiği söylenebilir. Vergiye ilişkin bir diğer tanım da yine Mustafa Kemal Atatürk'e ait olduğu kaydedilen kısa bir açıklama metninde görülmüştür. Bu metinde geçtiği şekliyle vergi, "vatandaşın ödemesi gereken borcu" (Karabıyık, 2013: 98 ve 101; Yılmaz vd., 2018: 174) demektir. *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitaplarında yer alan son tanımlarda olduğu gibi bu tanımda da vergi ile borç arasında bir benzerlik kurulmuştur. Ayrıca vergiye ilişkin tanımların bizzat tarihe mal olmuş önemli bir

lider olan Mustafa Kemal Atatürk'ün diliyle yapılması, konuya atfedilen önemin kayda değer bir göstergesi olarak kabul edilebilir.

"Devlet ile vatandaş arasındaki kuvvetli bir bağ" (Yılmaz vd., 2018: 174) olduğu ifade edilen vergi, aynı zamanda "çalışan ve maddi geliri olan vatandaşların gelirlerinin bir kısmını devlete vermeleri" (Yıldırım vd., 2019: 180) biçiminde de tanımlanmıştır. Bu tanımda ise *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitaplarında yer alan ilk tanımdaki "herkes" vurgusundan farklı olarak özellikle çalışan ve maddi geliri olan vatandaşların mükellefiyetlikleri ile bunun sınırı söz konusu edilmiştir.

1.2. İçerik

Kısa ve öz tanımlarla verginin ne olduğu konusunda bilgilendirilen çocuklar, aynı zamanda verginin içeriğine de vakıf kılınmışlardır. *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitaplarında bu bağlamda iki vergi türü söz konusu edilmiştir. Bunlardan birincisi, "bilâ-vâsita", yani "doğrudan" vergiler olmuştur. *A'şâr, aġnâm, emlâk, temettu'* vergileri ile *tarik bedeli* bu tür vergilerin en önemlileri olarak sıralanmış ve her biri tek tek ayrıntılandırılmıştır (Ahmed Cevad, 1332/1916: 30-33. Ayrıca bkz. Ali Seydi, 1333/1917: 13-14). Hatta bu tür vergiler, bir anne ve çocukları arasında geçen diyalogla somutlaştırılarak daha da anlaşılır kılınmaya çalışılmıştır (H. Natan & Midhat Sadullah, 1333/1917: 105-109).

Anılan ders kitaplarında söz konusu edilen ikinci vergi türü ise "bi-l-vâsita"; başka bir deyişle "dolaylı" vergilerdir. *Gümrük resmi*, bu tür vergilerin en önemlisi olarak takdim edilmiş ve ayrıntısına temas edilmiştir. Bunun dışında *müskirât, tütün, sayd (av), ipek, damga ve tuz resimleri* de bu kapsam da sayılmış, özellikleri ve önemleri tek tek açıklanmıştır (Ahmed Cevad, 1332/1916: 34-37. Ayrıca bkz. Ali Seydi, 1333/1917: 13-14). Birinci tür vergilerde olduğu gibi ikinci tür vergilerin de anlaşılabilirliğini arttırmak için bir anne ile çocukları arasında geçen diyaloga yer verilmiştir. Diyalogda, çocukların da aslında dolaylı olarak vergi ödedikleri anlatılmaya ve bu bağlamda kendilerinde bir vergi bilinci inşa edilmeye çalışılmıştır:

(...) Bunlardan mâ-adâ, bi-l-vâsita vergiler de vardır; bunlara öyle denilmesinin sebebi şudur ki, hükümet bu vergileri vâsita ile yani siz hissetmeksizin alır. Mesela: Sen Adnan, bi-l-vâsita vergideki hissene veriyorsun. (...) Yiyiyoruz, içiyoruz, elbiselerimiz de var; işte bunları alırken o vergiyi veriyoruz. Adnan sen de mesela şekerden şeker alırken bi-l-vâsita vergideki hissene vermiş oluyorsun. (...) Hükümet, senden bu parayı doğrudan doğruya isteyeceğine, başka bir vâsita ile alır. Mesela: Sen şekerçi dükkânına gidüb, yirmi paralık şeker alırsın; fakat şekerçi bu güzel akideleri yapmak için şeker muhtacdır. Bu şekerçi dışarıdan getirir ve bunu getirtirken hükümete vergi vermeye mecbûrdur. Bu vergiyi tahsil eden kişilere "gümrük me'mûru" denir. Gümrük me'mûrları, şekerçiye mesela derler ki "siz, dışarıdan şeker getirtmişsiniz; bir çuval şeker için on guruş gümrük resmi vermeniz lazımdır". (...) Şekerçi kârını gâib etmemek için satacağı şekerlerin fiyatını artırır. Mesela: Şekerçi gümrük vergisi vermemiş olsa idi yirmi akideyi on paraya alacaktın... Halbûki yirmi akideyi yirmi paraya

alamıyorsun.. İşte bu sûretle sen de bi-l-vâsıta vergini ödemiş oluyorsun. Tütün, ipek, dantelâ ve kumaşlar için de böyledir (H. Natan & Midhat Sadullah, 1333/1917: 110-112).

Vergi türleri konusunda, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitaplarına nazaran *Sosyal Bilgiler* ders kitapları ayrıntıdan uzak ve daha sade bir görünüm arz etmektedirler. Ders kitapları hazırlanırken esas alınan öğretim programlarının felsefesinin ve temel aldığı yaklaşımın bu konuda belirleyici olduğu söylenebilir. Bilindiği gibi yapılandırmacı yaklaşımla birlikte çocuklara kapsamlı bilgileri hazır bir şekilde sunmak yerine, onların daha ziyade düşünerek ve araştırarak bilgiye ulaşmaları ve bu bilgileri zihinlerinde yapılandırmaları öngörülmüştür. Ders kitaplarının vergi türleri konusunda arz ettiği görünüm, bu çerçevede makul görülmelidir. Nitekim *Musâhabât-ı Ahlâkiyye ...* adlı ders kitaplarında ayrıntılı olarak temas edilen vergi türleri, incelenen *Sosyal Bilgiler* ders kitaplarından birinde genel hatlarıyla ele alınmıştır. Bu kitapta vergiler, ödeme şekillerine göre *dolaysız* ve *dolaylı* olmak üzere iki tür halinde kategorize edilmiştir. Bunlardan ilki, gelir ve servet üzerinden alınan vergiler olarak tanımlanmıştır. Vatandaşların bu tür vergileri, www.gib.gov.tr adresini kullanarak Genel Ağ üzerinden veya vergi dairelerine başvurarak ödeyebilecekleri belirtilmiştir. *Dolaylı* vergiler ise satın alınan ürünlerden tahsil edilen vergiler şeklinde tanımlanmıştır. Ülke ekonomisinde önemli bir yere haiz olduğu belirtilen bu tür vergilerin düzenli bir şekilde toplanabilmesi için vatandaşların alışverişten sonra mutlaka fiş veya fatura almaları gerektiği önemle hatırlatılmıştır (Yılmaz vd., 2018: 174). Fiş veya faturalar, hem alınan ürünün fiyatını hem de bu ürün üzerinden devlete ödenen verginin (KDV-Katma Değer Vergisi) miktarını gösteren bir belge olarak tarif edilmiştir. Resim-1 kullanılmak suretiyle bu belgelerden biri görünür kılınmış ve belgede yer alan rakamlar hakkında bilgi verilmiştir. (Komisyon, 2015:114). Alışverişlerde belge alınması halinde, ödenen verginin kamu hazinesine aktarılmasının sağlanacağı, yapılan işlemlerin kayıt altına alınacağı ve vergilendirileceği, kamu hizmetlerinin daha sağlıklı yürütülmesine katkı sağlanmış olacağı, tüketici olarak sahip olunan hakları kullanmak gerektiğinde elde geçerli bir belgenin bulunacağı ve en önemlisi vatandaşlık görevinin yerine getirilmiş olacağı kaydedilmiştir. Bu çerçevede, fiş veya fatura almanın ne kadar önemli olduğu dikkatlere sunulduğu gibi bu konuda sergilenen aksiyon veya davranışların ne anlama geldiği de ihmal edilmeden açıklanmış ve gerekli ikazlarda bulunulmuştur (Yıldırım vd., 2019: 181).

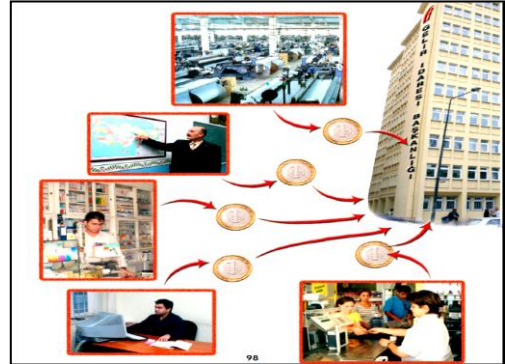
TYİ GÜNLER Sosyal Pazarlama Ticaret Gıda San. A.Ş. Tel: 0312 312 12 Beşevler / ANKARA Ankara V.D. 1234567890		
TARİH: 14.06.2010		
SAAT: 16.14		
FİŞ NO: 0059		
>09977144568	SÜT	%01 *0,25
ARA TOPLAM		*0,25
>09977144572	EKMEK	%01 *0,50
>09977144595	KIRAZ 1KG	%08 *2,99
TOPKDV TOPLAM		*0,02 *3,74
NAKİT		*3,74
00152400100000591974		
DK10043010-1		

Resim-1: Alışveriş Fişi

Verginin sadece alışveriş sonrasında alınan fiş veya faturalarla ödenmediğinin belirtildiği bir diğer ders kitabında, çalışanların aldıkları ücretin ve üretim yapanların elde ettikleri kazançlarının bir kısmını vergi olarak ödedikleri kaydedilerek, hatta gelir vergisi rekortmenleriyle ilgili bir gazete haberine yer verilerek bir bakıma vergi türlerine temas edilmiştir (Komisyon, 2015:114-115). Bir başka ders kitabında ise Resim-2 ile devletin vergi kaynakları görselleştirilerek ve bir öğrencinin vergi konusunda babasına yazdığı mektubun bir kısmına yer verilerek vatandaşın ödediği vergilerin neler olduğu anlatılmaya çalışılmıştır (Karabıyık, 2013: 98, 101).

1.3. Gerekçe, Meşrûiyet ve Mükellef

Eğitim hayatının başında bulunan çocukların verginin mantığını kavrayarak ikna olmalarını sağlamak ve bu bağlamda kendilerinde vergi vermeye yönelik olumlu bir bakış açısı inşa etmek, gerekçe sunmayı; başka bir deyişle devlete vergi ödemeyi gerektiren nedenleri açıklığa kavuşturmayı ve bu çerçevede konuyu meşrû bir temele dayandırmayı önemli kılmaktadır. Vergiye ilişkin bu husus da diğerleri gibi araştırma kapsamında incelenen ders kitaplarında önemle gündeme getirilmiştir. Söz gelimi, *Musâhabât-ı Ahlâkiyye....* adlı ders kitaplarında tespit edilen vergi tanımlarından ilkinde, devlete ödenen verginin esasen "*hepimize karşı yapılan hizmetlere mukâbil*" olduğu belirtilerek bir gerekçelendirme yapılmıştır.

Resim-2: Devletin Vergi Kaynakları

Öte yandan, gerekçe olarak söz konusu edilen hizmetlere dair önemli ayrıntılara yer verilmiştir. Genellikle gündeme getirilen hizmet alanları adalet, güvenlik, eğitim, bayındırlık, sağlık, ticaret, sanayi ve ziraat olmuştur. Bu alanların kayda değer bir bölümünün anıldığı aşağıdaki satırlar, konu açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir:

Hükümet tevzi'-i adâlet için mahkemeler te'sisine, hâkimler nasbına, jandarmalar istihdâmına, vatanın müdâfaasını te'mîn için mükemmel ve muntazam bir ordu ile donanma vücûda getirmeye; ahâlinin servet ve refâhını, saâdet ve irfânını te'mîn için de mektebler açmağa, muhtelif müesseseler vücûda getirmeye, mükemmel yollar yapdırmağa mecbûrdur. Hükümet daha birçok vezâif ile muvazzafdır. Bütün bu vazifeler ise milyonlarla lirâlar sarfına bağlıdır. (...) Hükümet, bu paraları "vergi" nâmıyla milletten alır (Ahmed Cevad, 1332/1916: 29).

Bu ve buna benzer gerekçelerin sunumuyla esasen kamusal hizmetlerin icra edilmesine yönelik olduğu kayıt altına alınarak bir bakıma meşrûiyeti de tesis edilen vergi, "(...) tamâmiyle şerîata muvâfıkdır. Zaman-ı saâdetde ümmetden zekât-ı şer'î alınır. O zamanın hazine-i mâliyyesine (Beyt-ül Mâl-ı Müslimîn) denirdi. Tebaadan olub gayr-i müslim bulunanlardan da cizye nâmıyla bir vergi alınır" (Ali Seydi, 1333/1917: 20) ifadeleriyle hem İslâmiyet'e ait hükümlere baştan sona uygun olduğu hem de oldukça eski zamanlardan beri tahsil edildiği vurgulanarak yine meşrû bir zemine oturtulmuştur. Öte yandan, meşrûiyetle idare olunan memleketlerde verginin ancak kanunla düzenlenebileceği belirtilerek kanuna dayalı vergilendirme vurgusu yapılmıştır (Ahmed Cevad, 1332/1916: 28). Kanunların halkın temsilcilerinden oluşan bir meclis tarafından hazırlandığı dikkate alındığında, bu vurgu ile bir taraftan vergilendirmede temsil ve hukukun üstünlüğüne, diğer taraftan hükümdarın, kanun yapıcı olan meclisin onayını almadan keyfi olarak vergi koyamayacağına işaret edildiği son derece açıktır.

Bu doğrultuda her mükellefin kanunla tayin edilen vergisini ödemesi gerektiği savunulmuştur. Vergisini tamamıyla ödeyen mükellefler, "hamiyyetli" ve "vatanperver" addedilerek yüceltilmişlerdir. Ödemesi gereken vergiyi saklayan, vermek istemeyen ve eksik veren kimseler ise "hâin" ve "alçak" ifadeleri kullanılarak olumsuzlanılmışlardır (Ali Seydi, 1334/1918: 127-128). Vergi vermemek için hileye başvurmak, vergisini eksik yazdırmak, büyük bir hırsızlık yapmakla eş değer sayılmıştır. Bir kişiye olan borcun aksine, vergi gibi büyük ve kutsî bir borcun ödenmemesinin veya eksik gösterilmesinin bütün millete kötülük yapmak anlamına geldiği belirtilmiş (Ahmed Cevad, 1332/1916: 28-29), hatta bu gibi davranışların üreteceği pek çok olumsuz sonuca dikkat çekilerek muhatap kitle bizzat ikaz edilmiştir (Ali Seydi, 1333/1917: 17-18; H. Natan & Midhat Sadullah, 1333/1917: 112-113):

Kaçakçılık yapanlar, hükümetten ve herkesden para çalmış olurlar, eğer bunlar hisselerini vermezlerse onların yerine başkalarının daha

çok para vermeleri lazımdır. Âdi hırsızlar, herkesin cebindeki parasını çalarlar. Kaçakçılar ise yalnız bir kişinin değil, aynı zamanda birçok kimselerin paralarını çaldıkları için hırsızlardan daha fenâdırlar. Herkes bunlar gibi hareket etse, hükümet ne olurdu? Jandarmaların, askerlerin parasını kim verecekti? Vatanımızı kimler müdâfaa ederdi? (...) Vergisini vermeyen veya tahsildârları aldatarak az para veren veyahûd hükümetden kaçırın adam (...) hem kanûnen hem ahlâken mes'ûl olur. (...) Eğer biz vergilerimizi vermezsek devletin hazinesi boş kalır. Boş, fakir bir hazine ile asker, jandarma, polis beslenebilir mi? Donanma hazırlanabilir mi? Bunlar beslenmez, yapılmaz ise vatanımızı düşmanlar alır, malımızı, mülkümüzü yağma eder. Elimizde bir şey kalmaz. (...) Allah göstermesün vatana düşman hücum edecek olursa bütün varımız elimizden gider.

Sosyal Bilgiler ders kitaplarından da bu kategoriye ilişkin aşağı yukarı benzer bulgular elde edilmiştir. Vergi gerekçelendirilirken genellikle *Musâhabât-ı Ahlâkiyye* ... adlı ders kitaplarında olduğu gibi kamusal hizmetlere odaklanılmış; hatta güçlü ülke=güçlü ekonomi denklemi kurularak verginin bu denklemde önemli bir yere haiz olduğu vurgulanmıştır. Farklı yazarların kaleminden dökülen aşağıdaki satırlarda bu yaklaşım son derece açıktır:

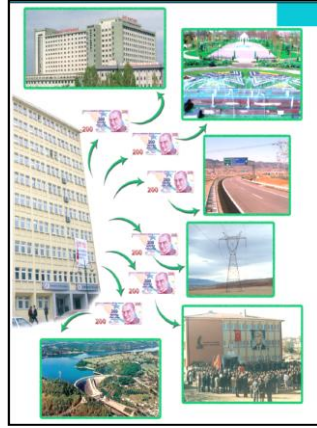
Vergi vermek bir vatandaşlık görevidir. Çünkü devlet, vergi gelirleri ile vatandaşlarına yol, köprü, baraj, hastane, okul yaptırır; suyumuzun ve elektriğimizin evlerimize ulaşmasını sağlar. Güçlü bir ülke olmanın yolu güçlü bir ekonomiye sahip olmaktan geçer. Bu ekonomik gücün önemli bir bölümü de vatandaşların ödediği vergilerden oluşmaktadır. Bunun için bütün vatandaşların bu bilinçte olması ve vergisini düzenli ödemesi gerekmektedir (Yıldırım vd., 2019: 181). Devletin eğitim, sağlık, güvenlik ve adalet gibi temel hizmetleri yerine getirmek için yaptığı harcamaların önemli bir kaynağı topladığı vergilerdir. Bu toplanan vergilerin ülke ekonomisinin gelişmesine de katkısı vardır. Örneğin, devletin topladığı vergilerle yatırdığı bir yol veya bir liman, ticaretin gelişmesini sağlar. Böylece bir sanayici veya bir esnaf, devlete ödediği verginin karşılığında daha fazlasını kazanabilir (Komisyon, 2015: 115).

Bütün bu gerekçeleri, konuyu daha eğlenceli kılmak adına yer verilen ve bir örneği aşağıda bulunan şairlerin dizelerinde (Yılmaz vd., 2018: 175) ya da anlaşılabilirliği artırmak üzere ayrıntıların görselleştirildiği Resim-3'te (Karabıyık, 2013: 99) de görmek mümkündür. Vergi, üzerine temellendirildiği bu gerekçelerle aynı zamanda meşrûlaştırılmıştır. Hatta tarihin her döneminde devletlerin çeşitli kamu hizmetlerini yerine getirebilmek için vatandaşlarının maddî kaynaklarına gereksinim duydukları ve bunu da vergilerle sağladıkları

kaydedilerek bu meşrûiyet zemini bir anlamda tahkîm edilmiştir. Bu doğrultuda farklı örnekler başvurulmuştur. İlk Çağ medeniyetlerinden Sümerlilerin şehrin ortak ihtiyacını karşılayabilmek için kazançlarının bir kısmını vergi olarak vermeleri, Osman Gazi'nin "*her kim pazarda satış yapıp para kazanırsa bunun iki akçasını versin, satamazsa bir şey vermesin*" fermanıyla Osmanlı Devleti'nde ilk vergi uygulamasını başlatması, 23 Nisan 1920 tarihinde açılan TBMM'de kabul edilen ilk kanunun vergi kanunu olması (Yıldırım vd., 2019: 180) bu örneklerin başlıcaları olmuştur.

İncelenen *Sosyal Bilgiler* ders kitaplarının tamamında, aynı zamanda 1982 Anayasası'nın 73. maddesinde geçen "*herkes, kamu giderlerini karşılamak üzere, malî gücüne göre, vergi ödemekle yükümlüdür...*" (Karabıyık, 2013: 100; Komisyon, 2015: 114; Yıldırım vd., 2019: 180; Yılmaz vd., 2018: 174) hükmüne yer verilmiştir. Vergi ödevine ilişkin bu hükümde bir taraftan verginin gerekçesi ve dolayısıyla meşrû dayanağı söz konusu edilirken, diğer taraftan malî güce dikkat çekilerek vergide adalet vurgusu yapılmıştır. Bu vurgu, söz konusu maddenin devamı olmak üzere sadece bir ders kitabında tespit edilen "*vergi yükünün adaletli ve dengeli dağılımı, maliye politikasının sosyal amacıdır*" (Yıldırım vd., 2019: 180) hükmüyle takviye edilmiştir. Bu hükümle ilgili merciyeye vergi yükünün dağılımında adaleti ve dengeyi sağlama sorumluluğu yüklendiği ayrıca vurgulanmalıdır.

GÜÇLÜ DEVLET	
Uçak, gemi, helikopter	Sokaklarda yoksullarım,
Vergimden destek bekler.	Şehirler arası yollarım,
Dağlica da Mehmetçikler	Işık görmemiş ellerim
Vergimden destek bekler.	Vergimden destek bekler
Okul, cami, üniversite	Uçaklarda pilotlarım,
Canı yanan bin bir hasta.	Öğrenciler kitaplarım,
Kardelenler her gün deste	Aşevinde muhtaçlarım
Vergimden destek bekler.	Vergimden destek bekler.
Polislerle güvenliğim,	Şehir şehir, ilçe ilçe
Sanatçılarla tüm şenliğim,	Devleti işleten bütçe,
Kültürümle öz benliğim	Güçlü devlet, güçlü ülke
Vergimden destek bekler.	Vergimden destek bekler.

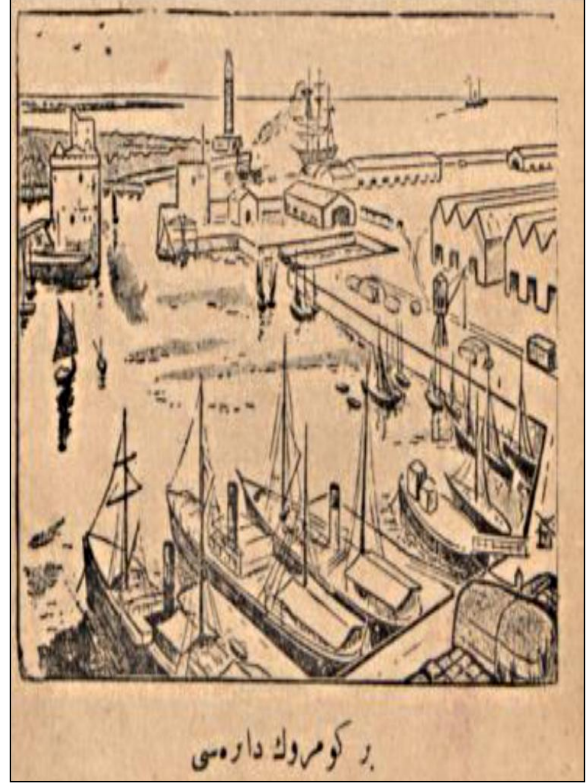
Resim-3: Kamu Hizmetleri

1982 Anayasası'nın ilgili hükmü doğrultusunda vergi vermek, bir vatandaşlık sorumluluğu/görevi olarak kayıt altına alınmıştır. Kalkınmış ülkelerin temelinde bilinç sahibi vatandaşların ödedikleri vergilerin yattığı belirtilerek güçlü bir Türkiye meydana getirebilmek için vergi vermenin bir sorumluluk olduğunu hatırlatmak gerektiği salık verilmiştir. Bu anlamda, vergisini ödeyen bir mükellef, hem vatandaşlık sorumluluğunu/görevini ifa etmiş hem de ülke ekonomisine katkıda bulunmuş sayılarak yüceltilmiştir (Komisyon, 2015: 114-115). Vergisini vaktinde ve kanunlara uygun bir biçimde ödeyen vatandaşların devlet tarafından onurlandırıldıkları da kaydedilerek bu konuda aynı zamanda teşvik edici bir yaklaşım benimsenmiştir. Bununla birlikte, vergisini vermeyen veya eksik ödeyen mükelleflerin ise kanunlara uygun olarak cezalandırıldıkları ifade edilmiştir.

yarının yetişkinlerine bir nevi ikazda bulunulmuştur (Karabıyık, 2013: 100).

1.4. Sunum

Oldukça zor ve karmaşık olan vergi konusunun, aynı zamanda çocukların anlayabilecekleri düzeyde basitleştirilerek sunulması da son derece önemlidir. Bu konuda, incelenen her iki zaman dilimine ait ders kitaplarında önemli farklılıklar olduğu tespit edilmiştir. Osmanlı iptidai mekteplerinde okutulan *Musâhabât-ı Ahlâkiyye....* adlı ders kitaplarında konu, daha ziyade diyaloglara ve düz anlatıma dayalı olarak sunulmuştur. Bu kitaplarda Resim-4 (Ali Seydi, 1333/1917: 15) dışında konuya dair herhangi bir görsel tespit edilmemiştir.

Resim-4: Bir Gümrük Dairesi

Örneklendirmelerin de yapıldığı bu ders kitaplarında aynı zamanda konuya yönelik değerlendirme amaçlı birtakım klasik sorular kullanılmıştır. Nitekim çocuklar, kendilerine yöneltilen "*Vergi nedir? Fakirler, zenginler kadar vergi verirler mi? Bilâ-vâsıta vergi nedir? Bi-l-vâsıta vergi nedir? Bi-l-vâsıta vergiler nasıl verilir?*" (H. Natan & Midhat Sadullah, 1333/1917: 109, 113), "*Hükümetin ne gibi masrafları vardır? Hükümet bu masrafları kimlerden alır, millet bu masrafları ne nâm ile verir? Hükümet herkesden istediği kadar para alabilir mi? Vergi nasıl tarh olunur? Vergiyi vermek herkes için mecbûrî midir? Niçün? Vergiyi eksik yazdırmak nasıl bir harekettir? Vergiyi eksik vermek için hükümeti aldatmak nasıl bir harekettir?*" (Ahmed Cevad, 1332/1916: 30), "*Gümrük resmini hükümetin arttırması iyi midir, fenâ mıdır? Vergisini vermeyen veya az yazdıran hırsız sayılır mı?*" (Ali Seydi, 1333/1917: 15, 20)

gibi sorularla verginin tanımı ve türleri, hükümetin yapmakla mükellef olduğu hizmetler ve bu doğrultuda yaptığı masraflar, vergi koymak ve vergi vermek gibi konularda düşünmeye sevk edilmişlerdir.

Konu bağlamında adı geçen ders kitaplarında dikkat çeken bir diğer nokta ise bir lûgatçeye; yani kısa bir sözlüğe yer verilmesi olmuştur. Sözlükte, konu metninde geçen birtakım kavramların ne anlama geldiği kısaca açıklanmıştır (Ali Seydi, 1333/1917: 15, 20; Ali Seydi, 1334/1918: 132) Bu sayede konunun anlaşılabilirlik düzeyinin artırılmaya çalışıldığı söylenebilir.

Sosyal Bilgiler ders kitaplarında ise konu daha yüzeysel ve sade bilgilere dayalı olarak sunulmuştur. Ancak bu bilgiler çeşitli şekillerde desteklenerek zenginleştirilmiştir. Konu, öncelikle "vergi verelim" (Komisyon, 2015: 114), "daha iyi bir Türkiye için vergi" (Karabıyık, 2013: 98), "vergilerimiz kazançlarımızdır" (Yıldırım vd., 2019: 180) veya "vergilerimizle aydınlarımıza" (Yılmaz vd., 2018: 174) gibi muhatap kitleye önemli mesajlar veren dikkat çekici/çarpıcı başlıklarla başlatılmıştır.

Öte yandan, hem içeriği destekleyici hem de kalıcı öğrenmeyi sağlayan görsel malzemeler de bu konuda işlevsel bir rol oynamıştır. Resimler, bu malzemelerin başında sayılabilir. Bir kaç yukarıda yer alan bu resimlerin sayısını arttırmak pekâlâ mümkündür. Bu görsel malzemenin bir bölümü ise aşağıda iki örneği bulunan "verginle güvendesin" veya "vergilerimiz ile büyüyoruz" başlıklarıyla kayda değer mesajlar veren ve oldukça dikkat çekici bir tasarıma sahip olan afişlerden oluşmuştur (Karabıyık, 2013: 100; Komisyon, 2015: 114; Yıldırım vd., 2019: 181):

Öğretim programlarında yapılandırıcı yaklaşımın benimsenmesinden sonra ders kitaplarına yansıyan en önemli değişikliklerden biri, hiç şüphesiz etkinliklerin önemli bir yer tutması olmuştur. Nitekim incelenen ders kitaplarında birtakım etkinliklere yer verildiği tespit edilmiştir. Bu etkinliklerden bazılarıyla çocuklardan ya vergi vermenin önemine dair bir afiş hazırlayıp ürün dosyalarında saklamaları (Karabıyık, 2013: 100) ya da bir afişte yer alan "vergi ver ki" ifadesini tamamlayarak bir slogan oluşturmaları (Yılmaz vd., 2018: 175) istenmiştir. Bu sayede çocukların

konuyu aktif bir şekilde öğrenerek daha iyi kavramaları sağlanmaya çalışılmıştır.

Bizzat okul sıralarında eğitim gören çocuklar tarafından kaleme alındığı tespit edilen ve yukarıda bir örneğine yer verilen şiirlere (Komisyon, 2015: 114; Yılmaz vd., 2018: 175) olduğu gibi başta Mustafa Kemal Atatürk olmak üzere Turgut Özal gibi devlet büyüklerinin veciz sözlerine veya yaptıkları tanımlara/açıklamalara da (Karabıyık, 2013: 98, 100-101; Komisyon, 2015: 114-115) başvurularak hem zenginleştirme hem de etki gücünü artırma bakımından konuya önemli bir katkıda bulunulmuştur. Bunlara, yine vergiye dair bir gazete ve internet haberi (Komisyon, 2015: 115) ile mektup da (Karabıyık, 2013: 101) eklenmelidir.

Çocuklara ayrıca "alışverişleriniz sonrasında fiş ya da fatura alıyor musunuz? Vergi neden ödenir? Vatandaşların vergi vermelerinin ülke ekonomisine katkıları neler olabilir? Vergi vermek ve alınan vergileri halkın hizmetine sunmak neden bir sorumluluktur?" (Komisyon, 2015: 114-115), "Bireylerin alışverişlerden sonra fiş ya da fatura almamalarının bireylere ve devlete nasıl etkileri olabilir? Tartışınız. Devlete karşı sorumluluğumuz ve borcumuz olan vergiyi hangi yollarla öderiz? Tartışınız" (Yılmaz vd., 2018: 174), "Vergiler işsizlik, kutluk ve yoksulluğu önleyebilir mi? Tartışınız. Siz yetkili birisi olsaydınız gelir vergisi sıralamasında ilk sıralarda yer alan birey ya da kurumlara nasıl teşekkür ederdiniz? Sizce vergi vermeyenlere ve vergi kaçıranlara nasıl ceza verilmelidir?" (Karabıyık, 2013: 99-100), "Çocuk sevgiyle, devlet vergiyle büyür!" sözünden hareketle vergi vermenin ülke ekonomisine katkısı hakkında neler söyleyebilirsiniz?" (Yıldırım vd., 2019: 181) gibi sorular yöneltilerek vergi ekseninde hem öz değerlendirme bulunmaları hem de düşünüp tartışarak birey ve devlet bazında cevap üretmeleri sağlanmaya çalışılmıştır. Bu klasik sorular, aynı zamanda diğer soru tipleriyle takviye edilmişlerdir.

SONUÇ

Eski zamanlardan beri toplanan ve başlangıçta gönüllülük esasına dayalı olan, fakat zamanla çeşitli faktörlerin etkisiyle zorunlu bir hale dönüşen vergi, esasen devlet mekanizmasının çarklarının dönmesi için önemli bir gelir kalemidir. Hali hazırda ülkemiz gelirlerinin azımsanmayacak bir bölümünün vergilerden oluşması, bu durumu açıklar bir mahiyettedir. Bununla birlikte verginin, birtakım nedenlerden ötürü birey nezdinde bir yük olarak algılandığı ve bu doğrultuda bazı mükelleflerin vergi kaçırma, vergiyi eksik yazdırma veya vergi ödememe gibi yollara başvurdukları bilinmektedir.

Pek çok ülkenin bu tür sorunlarla yüzleştiği ve bunların önüne geçmek adına birtakım önlemler aldığı açıktır. Ne var ki bu önlemlerin, uzun vadede arzulanan sonuçları üretmede yetersiz kaldıkları anlaşılıyor; bunların yerine vergi bilinciyle donanmış vatandaşlar yetiştirmek daha uzun soluklu ve etkili bir çözüm olarak görülmüştür. Bu konuda eğitimin kayda değer bir yeri olduğu genel kabul gören bir görüştür. Özellikle eğitim hayatının ilk kademeleri ve bu kademelerde okutulan ders kitapları, vergi bilinci inşa etmek ve bunun

kalıcılığını temin etmek bakımından son derece önemli addedilmiştir. Nitekim ülkemizde bu konunun geçmişten bugüne önemsendiğini, gerek 20. yüzyılın gerekse de 21. yüzyılın başlarında okutulan ders kitaplarında açıkça görmek mümkündür.

Vergi, her iki zaman dilimine ait ders kitaplarında öncelikle birtakım tanımlara başvurulmak suretiyle açıklanmaya çalışılmıştır. Çocuklar, aralarında benzerlik ve farklılıkların olduğu bu tanımlar sayesinde verginin ne olduğunu, ne ile eş değerliliği bulunduğunu, hangi gerekçeyle alındığını ve kimlerin mükellef olduğunu öz olarak öğrenme fırsatı bulmuşlardır. Tanımlarda kısaca dikkat çekilen verginin alınma gerekçesi ve dolayısıyla meşruiyet zemini ayrıntılandırılarak yarının büyüklerine verginin mantığı kavratılmaya ve kendileri bu konuda ikna edilmeye çalışılmıştır.

Vergi mükellefiyetini hakkıyla ifa eden ve etmeyen vatandaşlar arasında bir ayırım yapılarak da bu durum desteklenmiştir. Verginin kutsandığı Osmanlı ders kitaplarında, mükellef vatandaşlar arasındaki ayırım çok daha güçlü nitelendirmelerle icra edilmiştir. Bu bağlamda, vergi borcunun gereğini tam anlamıyla yerine getiren vatandaşlar övülüp yüceltilirken, aksine davranışlar sergileyenler sert bir dille eleştirilerek olumsuzlanmıştır. Özellikle art arda patlak veren ayaklanmalar ve savaşımlardan ötürü imparatorluk ekonomisinin önemli sorunlarla yüzleştiği ve verginin başka dönemlerde olduğundan daha fazla önem arz ettiği bir zaman diliminde vergi mükellefi vatandaşlar arasında böylesine keskin bir ayırım yapılması son derece anlamlıdır. 21. yüzyılın başlarında okutulan ders kitaplarında ise bu konuda *sorumluluk/görev* temelinde olumlu davranış sergileyen vatandaşlar yüceltilmiş; olumsuz davranışların da cezasız kalmayacağı vurgulanarak muhatap kitle bizzat ikaz edilmiştir.

Aynı kitle, verginin içeriğine de vakıf kılınmaya çalışılmıştır. Osmanlı iptidai mekteplerinde okutulan söz konusu ders kitapları, bu konuda oldukça ayrıntılıdır. Vergiler, iki tür halinde kategorize edilmiş ve her bir kategori özellikleri itibarıyla tek tek açıklanmıştır. Bu konuda adı geçen ders kitaplarına nazaran, bir yüzyıl sonra okutulanlar ayrıntıya boğulmamıştır. Öğrenci merkezli bir eğitim yaklaşımının benimsendiği bu zaman diliminde, çocuklara her ayrıntıyı hazır sunmak yerine kendileri ana hatları verilen konu üzerinde düşünmeye ve araştırmaya sevk edilmişlerdir. Bu yaklaşım, konunun sunum şeklinde de kendisini açık bir şekilde göstermiştir. Osmanlı ders kitaplarında konu bazı diyaloglar, düz anlatım, örneklendirmeler, birtakım klasik sorular ve küçük sözlüklerle desteklenerek işlenirken, 21. yüzyılın başlarında sade ve ayrıntıdan uzak bir sunum şekli benimsenmiştir. Bu sunum şekli dikkat çekici başlıklar, görsel malzemeler, çeşitli etkinlikler, şiirler, veciz sözler, gazete/internet haberleri, mektuplar ve (klasik, çoktan seçmeli, eşleştirmeli, doğru-yanlış ve boşluk doldurmaya dayalı) çeşitli sorularla takviye edilerek zenginleştirilmeye çalışılmıştır.

KAYNAKÇA

- Akdoğan, A. (2005). *Kamu Maliyesi* (9. Baskı). Ankara: Gazi Kitabevi.
- Anyon, J. (1978). Elementary social studies textbooks and legitimating knowledge. *Theory & Research in Social Education*, 6(3), 40-55.
- Barth, J. L., & Demirtaş, A. (1997). *İlköğretim sosyal bilgiler öğretimi*. Ankara: YÖK/Dünya Bankası, Millî Eğitimi Geliştirme Projesi, Öğretmen Eğitimi Dizisi.
- Bean, R. M., Zigmond, N., & Hartman, D. K. (1994). Adapted use of social studies textbooks in elementary classrooms: Views of classroom teachers. *Remedial and Special Education*, 15(4), 216-226.
- Çam, İ. D. (2019). *Eğitim ve ideoloji: II. Meşrutiyet Dönemi'nde çocuk eğitime yönelik yaklaşımlar (1908-1922)* (Doktora Tezi). (Erişim Adresi: <https://tez.yok.gov.tr>).
- Demir, İ. C. & Çiğerci, İ. (2016). Vergi bilincinin oluşumunda eğitimin rolü: İlköğretim öğrencileriyle ampirik bir çalışma. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 23(1), 127-143.
- Demirkaya Gedik, H. (2008). Sosyal bilgiler ders kitaplarında güncel konular. *TSA*, (1), 117-134.
- Doğanay, A. (2008). Çağdaş sosyal bilgiler anlayışı ışığında yeni sosyal bilgiler programının değerlendirilmesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 17(2), 77-96.
- Doğan, N. (1994). *İlk ve orta dereceli okul ders kitapları ve sosyalleşme (1876-1918)*. İstanbul: Bağlam Yayıncılık.
- Ekiz, D. (2013). *Bilimsel araştırma yöntemleri* (3. Baskı). Ankara: Anı Yayınları.
- Erden, M. (T.Y). *Sosyal bilgiler öğretimi*. İstanbul: Alkım Yayınevi.
- Gordy, L. L., & Pritchard, A. M. (1995). Redirecting our voyage through history: A content analysis of social studies textbooks. *Urban Education*, 30(2), 195-218.
- Hançerlioğlu, O. (1993). *Ekonomi sözlüğü* (5.Basım). İstanbul: Remzi Kitabevi.
- Harmon, J. M., Hedrick, W. B., & Fox, E. A. (2000). A content analysis of vocabulary instruction in social studies textbooks for grades 4-8. *The Elementary School Journal*, 100(3), 253-271.
- Hedrick, W. B., Harmon, J. M., & Linerode, P. M. (2004). Teachers' beliefs and practices of vocabulary instruction with social studies textbooks in grades 4-8. *Reading Horizons: A Journal of Literacy and Language Arts*, 45(2), 103-125.
- Huther, J. & Shah, A. (2000). Anti-corruption policies and programs: A framework for evaluation. *The World Bank, Policy Research Working Paper Series* (2501), 1-17.
- Kaymakçı, S. (2013). Sosyal bilgiler ders kitaplarında sözlü ve yazılı edebî türlerin kullanım durumu. *Dicle Üniversitesi Ziya Gökalp Eğitim Fakültesi Dergisi*, (20), 230-255.
- Kaynar Bilgin, H. (2011). Vergi ahlakının teorik çerçevesi. *Çukurova Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 20(2), 259-278.
- Koban, E. & Fırat, Z. (2007). Kayıt dışı ekonomide vergi ve sosyal güvenlik açısından denetim olgusu (Perakende sektörü-Bursa alan uygulaması). "İş, Güç", *Endüstri İlişkileri ve İnsan Kaynakları Dergisi*, 9(1), 148-187.
- Kort, F. (2017). Human rights education in social studies in the Netherlands: A case study textbook analysis. *Prospects*, 47(1-2), 55-71.
- Krippendorff, K. (2004). *Content analysis: An introduction to its methodology* (2nd Edition). California: Sage Publications.
- Kuş, Z., Meray, Z., & Karatekin, K. (2013). İlköğretim 4. ve 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitaplarında yer alan değerler. *Değerler Eğitimi Dergisi*, 11(25), 183-214.
- Mentiş Taş, A. (2007). Yeni sosyal bilgiler ders kitaplarına ilişkin öğretmen görüşlerinin belirlenmesi. *Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, (17), 519-532.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], (2006). *İlköğretim sosyal bilgiler dersi 6. sınıflar öğretim programı ve kılavuzu*. Ankara: MEB Yayınları.
- Millî Eğitim Bakanlığı [MEB], (2018). *Sosyal bilgiler dersi öğretim programı (ilkokul ve ortaokul 4, 5, 6 ve 7. sınıflar)*. Ankara: MEB Yayınları.
- Moon, R. J., & Koo, J-W. (2011). Global citizenship and human rights: A longitudinal analysis of social studies and ethics textbooks in the Republic of Korea. *Comparative Education Review*, 55(4), 574-599.
- Nalçacı, A. (2011). İlköğretim 5. sınıf sosyal bilgiler ders kitabının öğretmen görüşlerine göre değerlendirilmesi (Erzurum Örneği). *Atatürk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 15(2), 321-335.
- Organ, İ. & Yegen, B. (2013). Vergi bilinci ve vergi ahlakı oluşumunda muhasebe meslek mensuplarının rolü: Adana örneği. *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 27(4), 241-271.
- Özen, A., Altunoğlu, B. K. & Öztornacı, E. (2015). Orta öğretim düzeyindeki öğrencilerin vergi algılama düzeylerine ilişkin ampirik bir değerlendirme. *Yönetim ve Ekonomi: Celal Bayar Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 22(2), 279-289.
- Sever, R. & Koçoğlu, E. (2013). Sosyal bilgiler ders kitaplarındaki coğrafya konularına ilişkin sosyal bilgiler öğretmenlerinin görüşleri/Diyarbakır merkez ilçe örneği. *Elektronik Sosyal Bilimler Dergisi*, 12(45), 17-34.
- Shaver, J. P. (1965). Reflective thinking, values, and social studies textbooks. *The School Review*, 73(3), 226-257.
- Sumalatha, K., & Ramakrishnaiah, D. (2004). Sex bias in secondary school social studies textbooks: A case study in India. *American Journal of Applied Sciences*, 1(1), 62-63.
- Su, Y.-C. (2007). Ideological representations of Taiwan's history: An analysis of elementary social studies textbooks, 1978-1995. *Curriculum Inquiry*, 37(3), 205-237.
- Şahin, M. (2014). Sosyal bilgiler ders kitaplarının görsel tasarım ilkeleri açısından değerlendirilmesi. *Ç.Ü. Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 23(1), 31-46.
- Şahpaz, K., Akgül, Ö. & Yardımcıoğlu, F. (2014). Fırıncı esnafının vergi bilinci ve vergi algısı: Sakarya ili örneği. *Siyaset, Ekonomi ve Yönetim Araştırmaları Dergisi*, 2(3), 59-81.
- Tay, B. (2005). Sosyal bilgiler ders kitaplarında öğrenme stratejileri. *Gazi Üniversitesi Kırşehir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 6 (1), 209-225.
- Tomal, N. & Yılar, M. B. (2019). An evaluation of social studies textbooks in Turkey: A content analysis for curriculum and content design. *Review of International Geographical Education Online*, 9(2), 447-457.
- Turhan, S. (1998). *Vergi teorisi ve politikası* (6. Baskı). İstanbul: Filiz Kitabevi.
- Üstel, F. (2014). *Makbul vatandaşın peşinde: II. Meşrutiyet'ten bugüne vatandaşlık eğitimi* (6. Baskı). İstanbul: İletişim Yayınları.

- Wade, R. C. (1993). Content analysis of social studies textbooks: A review of ten years of research. *Theory & Research in Social Education*, 21(3), 232-256.
- Yılar, M. B. & Akdağ, H. (2017). *Sosyal bilgiler öğretiminde vergi okuryazarlığı*. Refik Turan & Hakan Akdağ (Ed.), Sosyal bilgiler öğretiminde yeni yaklaşımlar III (s.356-399) içinde. Ankara: Pegem Akademi.
- Yılar, M. B. & Tomal, N. (2018). *Sosyal bilgiler dersi ve yenilenen ders öğretim programı*. Abdulkadir Uzunöz & Vedat Aktepe (Ed.), Özel öğretim yöntemleri-cilt-2 (s.1-42) içinde. Ankara: Pegem Akademi.
- Yıldırım, A. & Şimşek, H. (2013). *Sosyal bilimlerde nitel araştırma yöntemleri* (9. Baskı). Ankara: Seçkin Yayıncılık.

EXTENDED ABSTRACT

The tax which has been collected since ancient times and was initially voluntary but gradually turned into a mandatory due to various factors, is essentially an important revenue item for the turning of the wheels of the state mechanism. The fact that a substantial part of our country's income is comprised of taxes is an explanation for this situation. However, it is clear that the tax is perceived as a burden on the individual due to a number of reasons, and in this direction, some taxpayers resort to tax evasion, underprinting or not paying taxes.

It is known that many countries face such problems and take some precautions to prevent them. However, it has been understood that these measures are insufficient to produce the desired results in the long run; instead, it has been seen as a longer-term and effective solution to raise tax-conscious citizens. It is a generally accepted opinion that education has an important place in this subject. Especially the first stages of the education life and the textbooks taught at these levels have been assumed extremely important in terms of building tax awareness and ensuring its permanence. As a matter of fact, it is possible to clearly see that this issue has been given importance in our country from the past to the present in the textbooks taught both in the early 20th and 21st century.

The aim of this research is to examine the tax awareness that is tried to be gained to the elders of the future by analyzing comparatively the details of the tax issue in the textbooks of the 20th and 21st century. In the study, in which a qualitative approach was adopted, document analysis, one of the qualitative data collection methods, was used. The data sources of the research consist of 8 textbooks. Four of them are textbooks named *Musâhabât-ı Ahlâkiyye... (Lectures on Morality...)* which were taught in Ottoman primary schools in the early 20th century. Others consist of *Social Studies* textbooks used in 6th grade in the early 21st century. The data collected from these textbooks in line with the purpose of the research were analyzed using content analysis technique. As a result of the analysis, important similarities and differences were found in the textbooks of both time periods regarding tax.

Tax was tried to be explained in the textbooks of both time periods by referring to certain definitions. By these definitions in which there are similarities and differences, students have had the opportunity to learn what the tax is, what it is equivalent to, for what reason it is collected and who is the taxpayer. In the definitions, the rationale for receiving the tax and therefore the legitimacy grounds were detailed briefly and the elders of tomorrow were encouraged to understand the logic of the tax and convince about this issue.

This situation was supported by making a distinction between citizens who perform their tax obligations properly and those who do not. In the Ottoman textbooks where the tax was blessed, the distinction between taxpayers was exercised with much stronger characterizations. In this context, citizens who completely fulfill the obligation of their tax debt are praised and glorified while those who display contrary behavior are harshly criticized and negated. A sharp distinction between taxpayer citizens is especially meaningful at a time when the imperial economy is facing important problems due to sequential rebellions and wars so tax is more important than in other periods. In the textbooks taught in the early 21st century, citizens who displayed positive behavior on the basis of responsibility/duty in this regard were glorified; it was also emphasized that negative behaviors would not go unpunished and students were personally warned.

The same group has been tried to make the content of the tax aware. The textbooks taught in Ottoman primary schools are quite detailed on this subject. Taxes are categorized in two types and each category is explained one by one according to their features. Compared to the textbooks mentioned on this subject, those taught a century later are not overwhelmed with details. In this time period in which a student-centered education approach was adopted, children were encouraged to think about and research on the subject outlined instead of presenting every detail ready. This approach clearly showed itself in the presentation of the subject. While the subject was covered with some dialogues, lectures, examples, some classic questions and small dictionaries in the Ottoman textbooks, a simple and far from detail presentation style was adopted in the early 21st century. This presentation style has been tried to be enriched by supplementing with remarkable titles, visual materials, various activities, poems, laconic words, newspaper/internet news, letters and various question types (classic, multiple choice, matching, true-false and gap-filling)

KAMU HARCAMA TÜRLERİNİN EKONOMİK BÜYÜME ÜZERİNE ETKİSİ: TÜRKİYE ÜZERİNE AMPİRİK BİR ANALİZ¹

Bünyamin DEMİRĞİL^{1*}, Coşkun KARACA^{1*}

¹Sivas Cumhuriyet Üniversitesi İİBF, Maliye Bölümü

*bdemirgil@cumhuriyet.edu.tr, *karaca.coskun@gmail.com

[†]ORCID: 0000-0002-1150-0225, ^ˆORCID: 0000-0003-4294-2365

Öz– Bu çalışmada, 2010:01-2020:01 dönemi aylık verileri kullanılarak Türkiye’de kamu harcama türlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi incelenmektedir. Bu kapsamda söz konusu değişkenler arasında bir eşbütünlük ilişkisinin olup olmadığının tespiti için ARDL sınır testi uygulanmıştır. Çalışmanın test sonuçları, seriler arasında uzun dönemli bir eşbütünlük ilişkisi olduğunu göstermiştir. ARDL sınır testi sonucuna göre, kamu harcama türlerinden cari ve sermaye harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif bir ilişki bulunurken, transfer harcamaları ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki bulunmaktadır.

Anahtar Kelimeler– Kamu Harcamaları, Ekonomik Büyüme, Eşbütünlük Analizi.

ECONOMIC GROWTH EFFECT OF PUBLIC EXPENDITURE TYPES: AN EMPIRICAL ANALYSIS ON TURKEY

Abstract– In this study, 2010: 01-2020: 01 period, the effect of public expenditures on economic growth in Turkey using monthly data types are examined. In this context, ARDL bound test was applied to determine whether there is a cointegration relationship between these variables. The test results of the study showed that there is a long-term cointegration relationship between the series. According to the ARDL bound test result, there is a positive relationship between current and capital expenditures, which are among the types of public expenditures, and economic growth, while there is a negative relationship between transfer expenditures and economic growth.

Keywords – Public Expenditures, Economic Growth, Cointegration Analysis.

¹ Bu makalede yazarların katkı oranları %50-%50’dir.

GİRİŞ

Ekonomik büyüme belirli bir dönemde üretim faktörlerinin üretimde meydana getirdiği gelir artışını ifade etmektedir. Bu kapsamda büyümenin iki şekilde ortaya çıktığı söylenebilir. İlki milli gelirin potansiyel büyüme trendinin altında kaldığı bir ekonomide gelirin tam istihdam denge düzeyine doğru artış göstermesidir. İkinci durumda ise büyüme, yeni üretim faktörlerinin ekonomiye kazandırılmasıyla ortaya çıkmakta ve üretim olanakları eğrisi dışa doğru genişleme göstermektedir.

Dışa kapalı bir ekonomide büyümenin temel bileşenleri tüketim, yatırım (tasarruf) ve hükümet harcamalarıdır. Dışa açık bir ekonomide ise bu bileşenlere ülkenin yaptığı ihracat ve ülkeye yapılan ithalatı da kapsayan dış ticaret dengesi eklenmektedir. Dolayısıyla bir ülkede hükümetin bu bileşenlere pozitif katkı sağlayarak ekonomik büyümeyi gerçekleştirmesi, kamu harcamalarının türüne ve miktarına bağlı olarak değişim göstermektedir. Bu bakımdan hükümetler ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesi ve ekonomiye istikrar kazandırılması amacıyla sahip oldukları maliye politikası araçlarını kullanarak piyasada aktif rol oynamaktadır.

Günümüzde müdahaleci devlet yaklaşımı olarak ifade edilen bu anlayış çoğu ülke tarafından benimsenmekle birlikte büyüme literatürünün gelişmesine katkı sağlayan pek çok iktisadi yaklaşım, devletin ekonomik büyümenin gerçekleştirilmesine yönelik yaptığı müdahaleler konusunda farklı görüşler öne sürmektedir. Nitekim 1930'lara kadar anaakım iktisat teorisi olarak kabul gören Klasik yaklaşım, ekonominin kendiliğinden dengeye ulaştığını ve devletin kamu harcamaları yoluyla piyasaya müdahalesinin bu dengeden sapmaya neden olduğunu ifade etmiştir. Yine Monetaristler tarafından ortaya atılan bir diğer görüş; artan hükümet harcamalarının vergiler ve borçlanma ile finanse edilmesi durumunda ekonomik aktivitelerin yavaşlayabileceği ve özel sektör faaliyetlerinde bir dışlama ortaya çıkaracağını ileri sürmektedir. Dışlama etkisi (crowding out) olarak bilinen bu varsayım, kamu harcamalarının borçlanma ile finanse edilmesi durumunda piyasa faiz oranlarının artacağı ve böylece özel sektör yatırımlarının dışlanacağını varsaymaktadır.

Diğer taraftan bazı araştırmalar yüksek düzeyde gerçekleştirilmek istenen kamu harcamalarının vergi oranlarını artıracağını ve yüksek vergi yüküne maruz kalan işçilerin çalışma saatlerini azaltacaklarını öne sürmüştür. Literatürde ikame etkisi olarak ifade edilen bu durum ücret esnekliğinin pozitif olduğu varsayımına dayanmakta ve ücretlerdeki artışa çalışanların olumlu karşılık vererek çalışma saatlerini artırdığını varsaymaktadır. Ancak artan oranlılığın dik olduğu durumda çalışanların elde ettiği ilave gelirin daha büyük bir kısmı vergiye tabi tutulduğunda, boş zaman ödüllendirilmiş ve işçilerin daha fazla çalışmaları cezalandırılmış olmaktadır.

Yine sonraki dönemlerde Kamu Tercihi Teorisi tarafından ortaya atılan görüş; hükümetlerin piyasaya müdahalelerinin toplam refahını düşürdüğünü ileri sürmektedir. Politik

mübadele ve rasyonalite ilkesine dayandırdıkları bu varsayım, hükümetlerin birincil amacının oylarını maksimize etmek olduğunu ve uzun vadede toplum refahı artırılmak isteniyorsa devletin sahip olduğu güç ve yetkilerin sınırlandırılması gerektiğini savunmaktadır.

Ancak 1930'larda John Maynard Keynes tarafından ortaya atılan ve günümüze kadar birçok bilim adamı tarafından geliştirilen modern maliye teorisi, dar hacimli ve denk bir devlet bütçesini savunan teorilerin aksine tam istihdam milli gelir seviyesinden uzaklaşan bir ekonomiyi yeniden büyüme trendine getirmek için kamu harcamalarının aktif olarak kullanılabilmesi fikrini ileri sürmektedir. Gerçekten de 1950'li ve 60'lı yıllar boyunca çok sayıda ülke tarafından benimsenen bu anlayış kamu harcamaları yoluyla piyasaya müdahale eden ülkelerin yüksek büyüme oranlarına ulaşmasını sağlamıştır.

Kamu harcamalarının bu öneminden hareketle hazırlanan bu çalışma, Türkiye'nin 2010:01-2020:01 dönemi kamu harcamaları ve büyüme verilerini kullanarak farklı harcama türlerinin büyüme üzerindeki etkisini ARDL sınır testi ile analiz etmektedir.

1. KAMU HARCAMA TÜRLERİ VE EKONOMİK BÜYÜME İLİŞKİSİ

Literatürde kamu harcamalarının idari, fonksiyonel ve ekonomik şeklinde üçlü bir sınıflandırmaya tabi tutulduğu görülmektedir. İdari sınıflandırmada, ödenek dağıtımında harcamacı kuruluşlar esas alınmakta ve bu sınıflandırma türünde hangi kuruma ne kadar ödenek verildiği kolayca görülmektedir. Ancak bu sınıflandırmada hangi hizmete ne kadar ödenek ayrıldığını görmek mümkün değildir. Zira herhangi bir hizmet birden fazla kuruluş tarafından yerine getirildiğinden her kuruluş bütçesinde bu hizmet için ayrılan ödeneklerin toplulaştırılması gerekmektedir. Bu eksikliği gidermek üzere oluşturulan fonksiyonel sınıflandırmada ise ödenekler eğitim, sağlık, ulaşım, çevre ve savunma gibi hizmet grupları esas alınarak sınıflandırılmakta ve yapılan harcamanın amacına ulaşip ulaşmadığını görmek kolaylaşmaktadır. Nitekim fonksiyonel sınıflandırmada hizmet grupları itibarıyla fayda-maliyet analizleri yapılarak hizmet çıktılarının etkinliği ölçülebilmektedir. Ekonomik sınıflandırmada ise kamu harcamaları milli gelir üzerindeki etkilerine göre sınıflandırılmaktadır. Ekonomik sınıflandırmada kamu harcamaları cari, yatırım ve transfer harcaması şeklinde üçe ayrılmaktadır. Literatürde kamu harcamaları sınıflandırılırken ekonomik sınıflandırmaya daha çok başvurulduğu görülmektedir. Bu kapsamda çalışmamızda kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkileri araştırılırken ekonomik sınıflandırma ayırımına başvurulmuştur.

Cari harcamalar faydası genellikle kısa dönemli olan ve genel devlet hizmetlerinin sürdürülmesi amacıyla yapılan harcamalardır. Bu harcamalara örnek olarak personel maaşları, elektrik, ısınma ve kırtasiye giderleri verilebilir. Yatırım harcamaları ise faydası uzun döneme yayılan, ülkedeki sermaye birikimini artıran ve özel sektör üretimini teşvik eden harcamalardır. Köprü, otoyol ve baraj yapımı, alt

yapı harcamaları, büyük çaplı etüt-proje ve bakım-onarım giderleri yatırım harcamaları içerisinde yer almaktadır. Bazı harcamalar ise cari harcama niteliğine sahip olmasına rağmen beşerî sermaye stokuna yaptığı katkı nedeniyle yatırım harcaması kabul edilmektedir. Kalkınma carisi olarak ta ifade edilen bu harcamalara eğitim ve sağlık harcamaları örnek verilebilir. Transfer harcamaları ise bazı kaynakların devlet aracılığıyla karşılıksız olarak el değiştirmesini sağlayan harcamalardır. Transfer harcamaları denildiğinde devletin toplumun dezavantajlı kesimlerine yaptığı sosyal yardımlar akla gelse de bunlara ilave olarak ekonomik ve mali transferler ile borç faiz ödemeleri de transfer harcamaları içerisinde yer almaktadır. Özellikle devletin firmalara yaptığı sübvansiyon ve teşvik şeklindeki ekonomik transferler, milli gelir üzerinde yatırım harcamasına benzer etkiler göstermektedir (Karaca, 2020: 227).

Çalışma açısından bir diğer önemli konu yukarıda bahsettiğimiz kamu harcama çeşitlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ne olduğudur. Ekonomik büyüme bir ülkede belirli bir dönemde üretilen nihai mal ve hizmetlerin miktarındaki artıştır. Ekonomik büyümenin sağlanmasında ülkedeki GSYH'nin ve kişi başına düşen milli gelirin yanında ülkedeki tasarruf oranları, fiziki ve beşerî sermayeye yapılan yatırımlar, işgücü, verimlilik, teknoloji ve inovasyonun gelişimi, hükümet istikrarı, küresel rekabet gücü ve dış ticaret hacmi gibi pek çok bileşen yer almaktadır (Karaca, 2020: 196). Dolayısıyla söz konusu kamu harcama çeşitlerinin bu bileşenlerden biri ya da birkaçını olumlu etkilemesi ekonomik büyümeyi sağlarken, olumsuz etkilemesi ekonomik daralmaya yol açmaktadır.

Literatürde kamu harcama çeşitlerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisine yönelik farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Bu çalışmalardan bir kısmı cari ve yatırım harcamalarının ekonomik büyümeyi doğrudan ve olumlu etkilediği yönünde bulgulara ulaşırken (bkz. Ram, 1986; Kolçak vd., 2017: 484; Şanlısoy ve Sunal, 2016) diğer bazıları tüketim harcamalarının negatif, yatırım harcamalarının ise pozitif yönde etkilediğini ifade etmişlerdir (bkz. Romer, 1990; Alexander, 1990; Kneller vd., 1998; Altunç, 2011: 148; Wahab, 2011; Yılmaz ve Kaya, 2005). Eğitim ve sağlık harcamaları şeklindeki kalkınma carilerinin ekonomik büyüme üzerindeki etkisinin ise genellikle olumlu olduğu görülmektedir (bkz. Hansson ve Henrekson, 1994; Devajaran ve Swaroop, 1993; Kiraz ve Gümüş, 2017; Çalışkan vd., 2018; Kızıl ve Ceylan, 2018). Farklı türlere ayrılan transfer harcamalarının büyüme üzerindeki etkisi ise genellikle belirsizdir. Zira transfer harcamaları iktisadi, sosyal, mali ve borç faiz ödemeleri şeklinde ayrılmakta ve genellikle iktisadi transferlerin milli gelir üzerinde olumlu etki gösterdiği, diğer türlerin ise verimsiz olduğu gerekçesiyle belirsiz sonuçlara sahip olduğu ifade edilmektedir (Landau, 1986).

Yukarıda görüldüğü üzere ampirik çalışmalarda kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi farklılaşmakla birlikte teorik tartışmalarda bu etkinin Keynesyen ve Klasik görüş etrafında birleştiği görülmektedir.

Nitekim toplam talep fonksiyonundaki değişmelerle kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini açıklayan Keynesyen görüş, toplam talep miktarının üretimi belirleyen temel bileşen olduğunu ifade etmekte ve kamu kesimi tarafından piyasaya yapılan tüm harcamaların üretim ve büyüme üzerinde olumlu etki gösterdiğini ileri sürmektedir. Bu kapsamda özellikle yatırım harcamaları ile kalkınma carilerinin uzun dönemde üretim fonksiyonu üzerinde fayda göstererek özel sektör yatırımlarını tamamlayıcı nitelikte olduğu söylenebilir. Ayrıca çarpan ve hızlandırıcı etkisi sayesinde büyüme üzerindeki etki zamanla daha da kuvvetli hale gelmektedir. Diğer yandan Klasik görüşü savunanlar; kamu kesimi tarafından gerçekleştirilen iktisadi faaliyetlerin özel kesimle karşılaştırıldığında verimsiz olduğunu ve hükümet tarafından gerçekleştirilen para ve maliye politikalarının piyasayı tam istihdam denge düzeyinden uzaklaştırdığını ileri sürmektedir. Diğer yandan kamu harcamalarının faiz oranlarını etkileyerek özel sektör yatırımlarını dışladığı da Klasik ve Monetarist görüşü savunanların sıkça dile getirdiği konular arasında yer almaktadır. Ancak günümüzde etkin olan yaklaşım; hükümetin toplum refahını esas alarak belirlediği projelere, fayda maliyet analizi uygulayarak net bugünkü sosyal değeri pozitif olan projelere öncelik vermesidir.

2. TÜRKİYE'DE KAMU HARCAMALARI VE EKONOMİK BÜYÜMENİN SEYRİ

Cumhuriyet döneminden günümüze kadar kamu harcamalarının GSYH'ye oranında genel eğilim tüm dünyada olduğu gibi artış yönündedir. Genel olarak 1930-1970 döneminde küçük dalgalanmalar olsa da kamu harcamalarının GSYH içindeki payı %8-10 aralığında seyretmiştir. Yalnızca İkinci Dünya Savaşı yıllarında ekonomideki kötü gidişat ve bütçe kısıtları nedeniyle kamu harcamaları/GSYH oranı %4,3 ve 3,7 olarak gerçekleşmiştir. Ancak bu oran 1990'lı yıllarda %20'nin üzerine çıkarken, 2002 yılında ise %34 ile en yüksek düzeyine ulaşmıştır. 2002 yılında yürürlüğe konulan istikrar programı ve bu programın kararlı şekilde uygulanmasıyla sağlanan mali disiplin, kamu harcamalarının GSYH içindeki payının azalmasına ve 2018 yılında %22 seviyelerine gerilemesine sebep olmuştur (Karaca, 2020:229).

Tablo 1: Ekonomik Sınıflandırmaya Göre Türkiye'de Kamu Harcamaları GSYH payı ve Ekonomik Büyüme Oranları

	1970	1980	1990	2000	2005	2009	2014	2018
Toplam	10,8%	16,3%	12,9%	26,9%	21,7%	26,8%	22%	22,3%
Cari transferler	-	-	-	-	5%	10%	7,9%	8,7%
Personel giderleri	4%	5%	5%	7%	5%	6%	5,4%	5,4%
Faiz ödemeleri	1%	1%	2%	10%	7%	6%	2,4%	2%
Yatırım harcamaları	3%	3%	2%	2%	2%	2%	2,4%	2,4%
Mal ve hizmet alımları	1%	2%	1%	2%	2%	3%	2%	1,9%
SGK giderleri	-	-	-	3%	1%	1%	0,9%	0,9%
Ekonomik Büyüme	4,4%	-2,8%	9,4%	6,8%	8,4%	-4,8%	3%	2,6%

Kaynak: TÜİK, 2020; TCMB, 2020; Ekonomi ve Maliye Bakanlığı, 2020.

Tablodan da görüldüğü üzere 2018 yılı itibarıyla kamu harcamaları içerisinde en büyük harcama kalemini cari transferler oluşturmaktadır. Bu kaleme 2004 sonrasında 5018 sayılı Kamu Mali Yönetimi ve Kontrol Kanunu ile pek çok harcama kaleminin dahil edilmesi, bu ödenek kaleminin diğer harcama kalemleri karşısında artış göstermesine neden olmuştur. Cari transferler içerisinde en önemli harcama

kalemlerini sosyal güvenlik kurumlarının açıkları için yapılan hazine yardımları ve yerel yönetimlere gelirden ayrılan paylar oluşturmaktadır. Tabloda ikinci büyük harcama kaleminin personel harcamalarına üçüncü büyük kalemin ise borç faiz ödemelerine ait olduğu görülmektedir.

Son satırda ekonomik büyüme oranlarına bakıldığında ise büyüme oranlarının dalgalı bir seyir izlediği görülmektedir. Darbe yılları olan 1980 ve küresel kriz dönemi olan 2009 yıllarında ekonomide ciddi küçülme yaşandığı görülmektedir. Türkiye'nin Cumhuriyet sonrası büyüme trendinin ortalama %5-5,5 olduğu dikkate alındığında 1990, 2000 ve 2005 yıllarında büyümenin potansiyel büyüme trendinin üstünde olduğu, diğer yıllarda ise altında kaldığı görülmektedir.

3. LİTERATÜR ÖZETİ

Kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini ölçen bireysel çalışmalar birbiriyle zıt sonuçlara sahiptir. Ancak çalışmalarda başvurulan kısıtlar dikkate alındığında sonuçların birbiriyle çelişmesinin pek çok nedeni olduğu görülür. Öncelikle her ülkenin ekonomik yapısı ile yönetsel becerileri farklılık göstermektedir. Bazı ülkelerde yaratılan sermaye birikimi daha yüksek marjinal verimliliğe sahip olduğundan ve bütçe ödeneklerinin kamu harcama türlerine ne miktarda paylaştırıldığı önem arz ettiğinden devlet faaliyetlerin büyüme üzerindeki etkileri de farklılık göstermektedir. Ayrıca kamu harcamalarının nasıl finanse edildiği, kamu sektörü çıktılarının nasıl temsil edildiği ve ekonomik büyümeye etki eden diğer faktörlerin modele dahil edilip edilmediği şeklinde pek çok faktör ölçme sorunlarına neden olmakta ve çalışma sonuçlarının büyük ölçüde farklılaşmasına yol açmaktadır.

Nitekim kamu harcamaları cari, yatırım ve transfer harcamaları şeklinde üçlü bir ayrıma tabi tutulduğunda bu farklılığın daha belirgin olduğu görülmektedir. Örneğin Landau (1986) tarafından 65 ülkenin 1960-1980 dönemi verilerinin analiz edildiği çalışmada cari harcamaların büyüme üzerinde negatif etki gösterdiği, transfer harcamalarının herhangi bir etkisinin olmadığı ve yatırım harcamalarının büyüme üzerinde zayıf etkisi olduğu görülmüştür. Buna rağmen Barro (1991) ise 98 ülkenin 1960-1985 dönemi verilerini analiz ettiği çalışmada yatırım harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin güçlü olduğu sonucuna varmış; Devarajan vd. (1996) ise 43 gelişmekte olan ülkelerin 1970-1990 dönemi verilerini kullandığı çalışmada ise cari harcamalar ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkinin pozitif ve güçlü olduğunu göstermiştir.

Cari harcamaların büyüme üzerindeki etkisini araştıran bir başka çalışmada Heitger (2001) 21 OECD ülkesinin 1960-2000 dönemi verilerini incelemiş ve yazar, cari harcamaların büyüme üzerinde pozitif etkiye sahip olduğu sonucuna ulaşmıştır. Bu sonuç Devarajan vd. (1996) ile Ghosh ve Gregoriou (2006) tarafından yapılan çalışma sonuçları ile de uyumludur. Hatta Devarajan vd. (1996) tarafından gerçekleştirilen çalışma sonuçları, cari harcamaların yatırım harcamalarına göre ekonomik büyümeyi daha fazla artırdığını göstermiştir. Aksine Attari ve Javed (2013) tarafından Pakistan'ın 1980-2010 dönemi verilerinin incelendiği çalışma

sonuçları ise Pakistan Hükümeti tarafından gerçekleştirilen yatırım harcamalarının büyüme üzerindeki etkisinin cari harcamalara göre daha yüksek olduğunu göstermiştir.

Yatırım harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini araştıran çalışmalarda genel kabul bu harcamalar ile büyüme arasında pozitif korelasyon olduğu yönündedir. Nitekim Kelly (1997) tarafından 73 ülkenin 1970-1989 dönemi verilerinin incelendiği çalışmada yatırım harcamalarının büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğu görülmüştür. Yazar uzun dönemli etkileri nedeniyle yatırım harcaması olarak kabul edilen sağlık harcaması şeklindeki kalkınma carilerinin büyüme üzerinde pozitif etkisi olduğunu göstermiş ve bu etkinin işgücü verimliliği ile bağlantılı olduğunu ifade etmiştir. 97 ülkenin 45 yıllık verilerini analiz eden Wahab (2011) ise yatırım harcamalarının büyüme üzerinde pozitif, cari harcamaların ise negatif etkisi olduğunu tahmin etmiştir. Yazar tarafından tahmin edilen bu sonucun diğer bazı çalışmalarda da (bkz. Gremmell vd. 2009; Bose vd. 2007; Romero-Avila ve Strauch, 2003; Easterly ve Rebelo, 1993; Engen ve Skinner, 1992) uyumlu olduğu görülmektedir. Wahab (2011)'in yatay kesit ve panel veri analizini kullandığı çalışmada kamu harcamalarındaki artışın ekonomik büyüme artışından küçük olduğu dönemlerde, yatırım harcamalarının verimliliğinin yükseldiği ve böylece büyüme üzerindeki etkinin daha güçlü olduğu görülmüştür. Aksine kamu yatırım harcamalarındaki artış hızı milli gelir artış hızının üstüne çıktığında büyüme üzerindeki etki negatife dönmektedir.

Son dönem çalışmaları incelendiğinde de kamu harcama türleri ile ekonomik büyüme arasında yine farklı sonuçlara ulaşıldığı görülmektedir. Örneğin Gupta (2018) tarafından Nepal ülkesinde kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkilerinin analiz edildiği çalışma sonuçları cari harcamaların büyüme ile negatif, yatırım harcamalarının ise pozitif korelasyona sahip olduğunu göstermiştir. Benzer sonuç Hussain vd. (2017) tarafından Pakistan'ın 1973-2014 dönemi verilerini incelediği çalışmada ortaya konmuştur. Georgantopoulos ve Tsamis (2012) tarafından yapılan çalışmada ise Kıbrıs'ın 1980-2009 dönemi para arzı, fiyatlar genel düzeyi, hükümet harcamaları ve büyüme verileri incelenmiş ve çalışma sonuçları cari harcamalar ile büyüme arasında pozitif korelasyona işaret etmesine rağmen, açık finansman ile gerçekleştirilen cari harcamaların büyüme üzerinde negatif etki gösterdiği tahmin edilmiştir.

Türkiye'de kamu harcamaları ve ekonomik büyüme ilişkisini analiz eden çok sayıda çalışma bulunmaktadır. Bu konuda yapılan ilk çalışmalar Wagner yasasının geçerliliğini test etmiş ve kamu harcamalarındaki artışın ekonomik büyümedeki artış ile birlikte gerçekleştiğini göstererek Yasanın Türkiye'de geçerli olduğunu göstermişlerdir (Yamak ve Küçükakale, 1997: 13; Terzi, 1998: 77). Sonraki dönemlerde Ulutürk (2001) tarafından yapılan çalışma ise kamu harcamalarındaki artışın özel sektör faaliyetleri üzerinde pozitif dışsallık oluşturduğunu ve kamu sektörünün ekonomik büyümeyi pozitif etkilediğini göstermiştir. Uzay (2002) tarafından yapılan bir başka çalışmada ise kamu büyüklüğünün (kamu harcamaları/GSYİH) ekonomik

büyüme üzerindeki etkisi incelenmiş ve Türkiye'nin 1971-1999 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışma sonuçları kamu harcamalarındaki artış ile büyüme arasında pozitif ilişki olduğunu göstermiştir. Ayrıca çalışmada sermaye birikimindeki artışın büyümeyle olumlu etkilediği görülmüştür.

Altunç (2011) tarafından Türkiye'nin 1960-2009 dönemi verilerinin kullanıldığı çalışmada toplam kamu harcamaları ile ekonomik büyüme arasında pozitif ilişki tespit edilirken kamu harcamaları çeşitlere ayrıldığında bu ilişkinin değiştiği görülmektedir. Buna göre yatırım harcamalarının GSYİH içindeki payı ile büyüme arasında pozitif, tüketim harcamalarının payı ile ekonomik büyüme arasında negatif ilişki olduğu görülmüştür.

Oktayer ve Susam (2008) ise Türkiye'nin 1970-2005 dönemi verilerini incelediği çalışmalarında toplam kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde anlamlı bir etkisi çıkmazken, kamu yatırım harcamalarının büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğu görülmüştür. Ancak 1999 ve sonrası veriler modelden çıkarıldığında tüm harcama türleri itibarıyla ekonomik büyüme üzerindeki etki pozitif çıkmıştır. Yazarlar 1970 sonrası dönemde uygulanan politikaların, dünya konjonktüründeki ve Türkiye ekonomisindeki değişimlerin kamu harcamaları-ekonomik büyüme ilişkisini zayıflattığını, 2000 sonrası dönemde yapılan düzenlemelerin ise ekonomik büyümenin yönünü değiştirerek kamu harcamalarının büyüme üzerindeki etkisini azalttığını ileri sürmüşlerdir.

Altunç ve Aydın (2012), Türkiye'nin 1975-2010 dönemini dikkate alarak Armeç eğrisinin toplam kamu harcamaları ve kamu harcama bileşenleri için geçerli olup olmadığı hipotezini test etmiştir. Analiz sonuçları yatırım harcamaları dışındaki diğer kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerinde negatif etkisi olduğunu göstermiştir. Ayrıca analizde toplam kamu harcamalarının optimal büyüklüğünün ne olduğu sorusuna da cevap aranmış ve bu büyüklüğün GSYİH'ya oranla %16 olması gerektiği ileri sürülmüştür. 2010 yılı için Türkiye'de KH/GSYİH oranının %27 olduğu düşünüldüğünde yatırım harcamaları dışındaki diğer harcamaların yıllar itibarıyla azaltılması gerektiği ifade edilmiştir.

Yılmaz ve Kaya (2005) Türkiye'nin 1975-2003 dönemi verilerini analiz ettiği çalışmada cari harcamaların ekonomik büyüme üzerindeki herhangi bir etkisinin olmadığını, yatırım harcamalarının ise büyüme üzerinde pozitif etkisinin olduğunu tahmin etmiştir.

Başar vd. (2009) tarafından Türkiye'nin 1975-2005 dönemi verilerinin incelendiği çalışmada ise uzun dönemde yatırım ve transfer harcamaları ile ekonomik büyüme arasında herhangi bir ilişki bulunmazken kısa dönemde toplam kamu harcamaları ile büyüme arasında negatif bir korelasyon olduğu sonucuna varılmıştır. Gül ve Yavuz (2011) tarafından 1963-2008 döneminin analiz edildiği nedensellik testinde ise Türkiye'deki cari, yatırım ve transfer harcamalarından

büyümeyle doğru tek yönlü bir nedensellik ilişkisi bulunmuştur. Aytaç ve Güran (2010) tarafından 1987-2005 döneminin incelendiği nedensellik analizinde ise ekonomik büyümeden cari harcamalara doğru tek yönlü bir ilişki bulunurken büyüme ile yatırım ve transfer harcamaları arasında herhangi bir nedensellik ilişkisi bulunmamıştır.

Tekbaş (2019) tarafından yapılan çalışmada ise Türkiye'nin 1990-2017 dönemi değerlendirilerek kamu harcamalarının ekonomik büyüme üzerindeki etkisi araştırılmıştır. Analiz sonuçlarından elde edilen bulgular; kamu harcamaları, sermaye birikimi ve emeğin kısa ve uzun dönemde milli gelir üzerindeki etkisinin pozitif olduğu görülmüştür.

Teorik literatürde cari ve yatırım harcamalarının ekonomik büyümeyle doğrudan, transfer harcamalarının ise dolaylı olarak olumlu etkilediği genel kabul görmektedir (Yüksel ve Songur, 2011: 369). Ancak yukarıda da görüldüğü üzere ampirik çalışmalardan elde edilen sonuçlar ekonomik büyüme ve kamu harcama türleri arasındaki ilişkinin karmaşık sonuçlar içerdiğini göstermektedir.

4. VERİ SETİ, METODOLOJİ VE ANALİZ SONUÇLARI

Bu çalışmada 2010:01-2020:01 dönemi aylık verileri kullanılarak Türkiye'de kamu harcama türleri ile ekonomik büyüme arasındaki eşbütünlük ilişkisi incelenmiştir. Bu kapsamda çalışmada yer alan değişkenler tablo 2'de açıklanmıştır.

Tablo 2: Çalışmada Kullanılan Değişkenler ve Açıklamaları

Değişkenler	Açıklamalar	Kaynak
Insue	Sanayi üretim endeksi ekonomik büyümeyi temsil etmektedir.	Merkez Bankası Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)
Incari	Merkezi yönetim tarafından yapılan cari nitelikteki kamu harcamalarını ifade etmektedir.	
Insermaye	Merkezi yönetim tarafından yapılan sermaye nitelikteki kamu harcamalarını ifade etmektedir.	
Intransfer	Merkezi yönetim tarafından yapılan transfer nitelikteki kamu harcamalarını ifade etmektedir.	

Analizinde kullanılan model denklem (1)'de şu şekilde kurulmuştur:

$$\begin{aligned} & \text{Insue} \\ & = \alpha_0 + \beta_1(\text{Incari})_t + \beta_2(\text{Insermaye})_t + \beta_3(\text{Intransfer})_t \\ & + \mu_t \end{aligned} \quad (1)$$

Çalışmada bir bağımlı ve üç bağımsız değişken olmak üzere toplam dört değişken kullanılmıştır. Bağımlı değişken olarak ekonomik büyümeyi temsilen sanayi üretim endeksi kullanılmış iken bağımsız değişkenler olarak kamu harcama türlerinden cari harcamalar, sermaye harcamaları ve transfer harcamaları kullanılmıştır. Kullanılan değişkenlerin tamamı doğal logaritmaları alınarak analize dâhil edilmiştir. Analizler E-Views 10.0 paket programı yardımıyla gerçekleştirilmiştir.

Bu çalışmada Türkiye'de kamu harcama türleri ile ekonomik büyüme arasındaki ilişkiyi incelemek üzere öncelikle serilerin durağanlığının tespiti için birim kök testi sonrasında

seriler arasındaki uzun dönemli bir ilişkinin var olup olmadığı için eşbütünlük testi uygulanmıştır.

Durağan olmayan zaman serileri ile analiz yapılması sahte regresyon problemine yol açacağı için zaman serileri ile analizin ön koşulu serilerin durağan olması ya da durağanlaştırılmasıdır (Gujarati, 2015:320). Zaman serilerinin durağanlık sınavında birim kök testlerinden yararlanılmaktadır. Çalışmada birim kök testleri içerisinde en yaygın olarak kullanılan ADF (Augmented Dickey Fuller) birim kök testi kullanılarak serilerin durağanlıkları incelenmiştir. ADF birim kök testi sonuçları tablo 3’de yer almaktadır.

Tablo 3: ADF Birim Kök Test Sonuçları

Değişkenler	Sabitli		Sabitli ve Trendli		Sabitsiz ve Trendsiz	
	t- Statistic	Prob.	t- Statistic	Prob.	t- Statistic	Prob.
lnsue	-2.6129	0.0929	-0.3855	0.9872	1.8005	0.9826
lnncari	-4.0000	0.9999	-0.0535	0.9952	4.1470	1.0000
lnsermaye	-1.1848	0.6800	-1.1489	0.9159	3.0607	0.9994
lntransfer	2.2259	0.9999	0.1095	0.9971	5.5108	1.0000
lnsue	-3.5982	0.0070*	-3.8765	0.0156*	-2.9962	0.0030*
lnncari	-4.1689	0.0011*	-4.6751	0.0012*	-2.4081	0.0167*
lnsermaye	-22.5906	0.0000*	-22.5955	0.0000*	-5.7797	0.0000*
lntransfer	-4.3802	0.0005*	-5.2484	0.0001*	-2.3161	0.0204*

* %10, %5, %1 düzeyinde anlamlılığı belirtmektedir.

ADF birim kök testi sonuçlarının yer aldığı tablo 3’e göre çalışmada kullanılan tüm değişkenlerin düzeyde durağan olmadıkları ancak değişkenlerin birinci farkları alındıktan sonra durağan olduklarını görülmektedir. ADF birim kök testi ile değişkenlerin durağanlıkları incelendikten sonra eşbütünlük testi için Pesaran vd. (2001) tarafından geliştirilen ARDL sınır testi yaklaşımı kullanılmıştır.

ARDL sınır testi, değişkenler farklı düzeyde durağan olsalar da aralarındaki eşbütünlük ilişkisini inceleyebilen bir yöntemdir. Bu yöntem, değişkenlerin ikinci farklarında I (2) durağan olmaları koşulu ile seviye I (0) ya da birinci farklarının I (1) kombinasyonlarında durağan olmaları durumunda uygulanabilmektedir (Pesaran vd., 2001: 289-291).

ARDL sınır testi ile eş bütünlük ilişkisi tespit edilirken, öncelikle kısıtsız hata düzeltme modeli tahmin edilmektedir. Kısıtsız hata düzeltme modeli denklemi denklem (2)’de gösterilmektedir. Denklem (2), bir bağımlı ve bir bağımsız iki değişkenli genel bir model olmakla birlikte denklemde; y bağımlı, x bağımsız değişkeni, d serilerin birinci farkını, m ve n ise gecikme uzunluklarını ifade etmektedir. Denklem (2)’nin, çalışmaya uyarlanmış şekli denklem (3)’deki gibidir.

$$dy = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \beta_1 dy_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_2 dx_{t-i} + \delta_1 y_{t-1} + \delta_2 x_{t-1} + \varepsilon_t \quad (2)$$

Çalışmanın modeli:

$$\begin{aligned} \ln sue_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \beta_{1i} \ln sue_{t-i} + \sum_{i=0}^n \beta_{2i} \ln ncari_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^p \beta_{3i} \ln sermaye_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^q \beta_{4i} \ln transfer_{t-i} + \delta_1 \ln sue_{t-1} \\ & + \delta_2 \ln ncari_{t-1} + \delta_3 \ln sermaye_{t-1} \\ & + \delta_4 \ln transfer_{t-1} \\ & + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (3)$$

Modelin tahmin edilmeden önce ilk olarak gecikme uzunluklarının çeşitli bilgi kriterlerine (AIC, SBC ya da diğer bilgi kriterleri) göre belirlenmesi gerekmektedir. Bilgi kriterlerinin en düşük olduğu gecikme uzunluğu için model tahmin edilmektedir. Gecikme uzunluğu hesaplandıktan sonra eş bütünlük ilişkisinin araştırılması amacıyla Wald testi ile modele ait F istatistiği hesaplanır. Değişkenler arasındaki eş bütünlüğün araştırılmasında kurulan hipotezler şu şekildedir:

$H_0: \delta_1 = \delta_2 = \delta_3 = \delta_4 = 0$ (Eşbütünlük yoktur)

$H_1: \delta_1 \neq \delta_2 \neq \delta_3 \neq \delta_4 \neq 0$ (Eşbütünlük vardır)

Hesaplanan F istatistiklerinin Pesaran vd. (2001)’nin çalışmasındaki tablo alt ve üst kritik değerleri ile karşılaştırılması sonucunda hesaplanan F istatistiği tablo üst kritik değerinden yüksek ise H_0 reddedilerek H_1 kabul edilir. Değişkenler arasındaki eşbütünlük ilişkisinin varlığının belirlenmesini takiben aralarındaki uzun dönemli ilişkinin analizi için (4) numaralı denklem kullanılmaktadır. (4) numaralı denklemin bu çalışmaya ait modele genellenen şekli denklem (5)’deki gibidir.

$$y = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} y_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} x_{t-i} + \varepsilon_t \quad (4)$$

$$\begin{aligned} \ln sue_t = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \alpha_{1i} \ln sue_{t-i} + \sum_{i=0}^n \alpha_{2i} \ln ncari_{t-i} + \sum_{i=0}^p \alpha_{3i} \ln sermaye_{t-i} \\ & + \sum_{i=0}^q \alpha_{4i} \ln transfer_{t-i} + \varepsilon_t \end{aligned} \quad (5)$$

Uzun dönemli ilişki analiz edilirken uzun dönem elastikiyet katsayıları tespit edildikten sonra kurulan modelin uygunluğunun test edilmesi için modellere ilişkin tanısal testler yapılmaktadır. Belirlenen uzun dönem katsayılarının istikrarlılığının test edilmesi için ise CUSUM ve CUSUMQ testi gerçekleştirilmektedir.

Değişkenler arasındaki kısa dönemli ilişki hata düzeltme modeli oluşturularak incelenmektedir. Hata düzeltme modeli denklemi ise denklem (6)’de verilmiştir. (6) numaralı denklemin bu çalışmaya ait modele genellenen şekli denklem (7)’deki gibidir.

$$dy = \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \mu_{1i} dy_{t-i} + \sum_{i=0}^n \mu_{2i} dx_{t-i} + \mu \text{ECM}_{t-1} + \varepsilon_t \quad (6)$$

$$\begin{aligned}
dlnsue = & \alpha_0 + \sum_{i=1}^m \mu_{1i} dlnsue_{t-i} + \sum_{i=0}^n \mu_{2i} dlncari_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^q \mu_{3i} dlnermaye_{t-i} \\
& + \sum_{i=1}^r \mu_{4i} dlnttransfer_{t-i} + \mu ECM_{t-1} \\
& + \varepsilon_t \quad (7)
\end{aligned}$$

Kısa dönemli ilişki analiz edilirken, uzun dönemli ARDL modeline, uzun dönemli ilişki modelinin kalıntılarının bir gecikmeli değerini ifade eden hata düzeltme terimi (ECM_{t-1}) eklenmektedir. Hata düzeltme terimi katsayısı (μ) kısa dönemde meydana gelen bir sapmanın ne kadarının uzun dönemde düzelebileceği anlamına gelmektedir. Aynı zamanda bu katsayının istatistiksel olarak anlamlı ve negatif işaretli olması beklenmektedir.

Bu çalışmada optimal gecikme uzunluğu Akaike Bilgi Ölçütü (AIC) ve otokorelasyon testi sonuçları dikkate alınarak belirlenmiştir. Optimal gecikme uzunluğu seçim sonuçları tablo 4'de yer almaktadır.

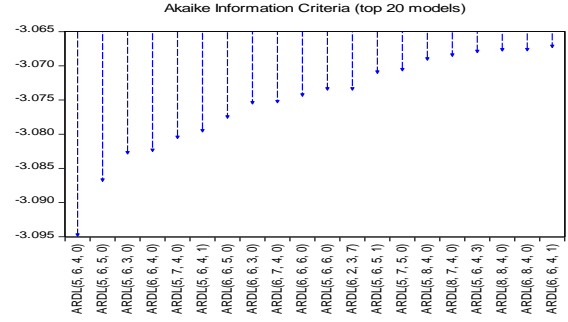
Tablo 4: Optimal Gecikme Uzunluğu Seçim Sonuçları

Lag.	AIC	LM
1	-3.488587	29.84 (0.01)
2	-4.030605	30.91 (0.01)
3	-4.430615	16.25 (0.43)
4	-4.450249	33.46 (0.00)
5	-4.575745	12.91 (0.67)
6	-4.636146	13.77 (0.61)
7	-4.625697	30.23 (0.01)
8*	-4.759604	10.51 (0.83)

Tablo 4'e göre maksimum gecikme uzunluğu 8 olarak alındığı durumda Akaike (AIC) bilgi kriterine göre optimal gecikme uzunluğu 8 olarak tespit edilmiştir ve bu gecikme uzunluğunda LM testi sonucuna göre modelin otokorelasyon sorununa rastlanmamıştır.

ARDL modelinde öncelikle model seçme kriterlerinden birine göre (AIC, SBC, HQ vb.) en küçük değeri sağlayan gecikme uzunluğu, modelin gecikme uzunluğu olarak belirlenmektedir. Bu çalışmada uygun gecikme uzunlukları Akaike (AIC) bilgi kriterine göre belirlenmiştir. Aşağıda Şekil 1'de AIC kriterine göre belirlenen modeller verilmiştir.

Şekil 1: Gecikme Uzunluğunun Belirlenmesi

Şekil 1'e göre gecikme uzunlukları belirlenmesinde en düşük gecikme değerini sağlayan ARDL (5,6,4,0) modeli için sınır testi sonucunda hesaplanan F istatistik değerleri tablo 5'de verilmektedir.

Tablo 5: Sınır Testi Sonuçları

k	F istatistiği	%5 anlamlılık düzeyinde sınır değerler	
		Alt sınır	Üst sınır
3	12,17	2,45	3,63

Tablo 5'e göre %5 anlamlılık düzeyinde hesaplanan F istatistik değerleri kritik değer üst sınırından (3,63) büyük olduğundan dolayı ilgili değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisinin olduğu belirlenmiştir. Çalışmada yer alan değişkenler arasında eşbütünleşme ilişkisi belirlendikten sonra ARDL (5,6,4,0) olarak belirlenmiş modelin kısa ve uzun dönem sonuçları Tablo 6'da yer almaktadır.

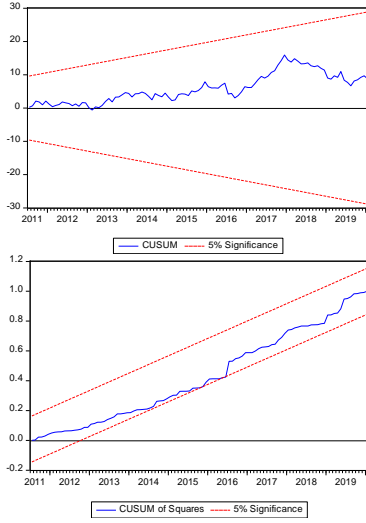
Tablo 6: ARDL (5,6,4,0) Modelinden Elde Edilen Kısa ve Uzun Dönem Sonuçları

Bağımlı Değişken: Insume					
Kısa Dönem Sonuçları					
Değişkenler	Katsayı	Standart hata	t-istatistiği	Olasılık*	
d(Insume(-1))	-0.7855	0.0828	-9.4854	0.0000	
d(Insume(-2))	-0.5240	0.1068	-4.9065	0.0000	
d(Insume(-3))	-0.3878	0.1077	-3.5980	0.0005	
d(Insume(-4))	-0.2808	0.0784	-3.5825	0.0005	
d(Incari)	0.4062	0.0669	6.0690	0.0000	
d(Incari(-1))	0.0055	0.0906	0.0610	0.9515	
d(Incari(-2))	-0.1800	0.0987	-1.8233	0.0712	
d(Incari(-3))	-0.3625	0.0950	-3.8151	0.0002	
d(Incari(-4))	-0.3956	0.0813	-4.8655	0.0000	
d(Incari(-5))	-0.2317	0.0623	-3.7173	0.0003	
d(Insermaye)	0.0240	0.0070	3.4165	0.0009	
d(Insermaye(-1))	-0.0137	0.0095	-1.4412	0.1525	
d(Insermaye(-2))	-0.0331	0.0093	-3.5494	0.0006	
d(Insermaye(-3))	-0.0148	0.0073	-2.0296	0.0450	
ECM(-1)	-0.3360	0.0474	-7.0782	0.0000	
Uzun Dönem Sonuçları					
Incari	0.6540	0.1406	4.6490	0.0000	
Insermaye	0.0695	0.0405	1.7141	0.0895	
Intransfer	-0.4297	0.1231	-3.4910	0.0007	
C	-0.6959	0.2681	-2.5953	0.0106	
Tanısal Testler					
Otokorelasyon testi	LM	(Olasılık)			
Değişen varyans	$\chi^2_{(1)}=1.64$	(0.71)			
Model kurma hatası	$\chi^2_{(1)}=0.31$	(0.57)			
Normallik testi	$\chi^2_{(1)}=0.08$	(0.93)			
	$\chi^2_{(1)}=1.03$	(0.59)			

Tablo 6'da ARDL (5,6,4,0) modelinin tanısal test sonuçları verilmektedir. Buna göre modelde otokorelasyon, değişen varyans probleminin olmadığı, model kurma hatasının bulunmadığı ve hata teriminin normal dağıldığı

belirlenmiştir. Yine model ilişkin hesaplanan uzun dönem katsayıların istikrarlılığının test edilmesi için yapılan CUSUM ve CUSUMQ test sonuçları Şekil 2'de verilmektedir.

Şekil 2: CUSUM ve CUSUMQ Grafikleri

Şekil 2'deki CUSUM ve CUSUMQ grafikleri incelendiğinde ardışık artıkların %5 güven aralığı sınırlarından sapmadığı, analizde kullanılan değişkenlere ilişkin yapısal değişimin olmadığı dolayısıyla uzun dönem katsayıların istikrarlı olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Tablo 6'da uzun döneme ilişkin elastikiyet katsayıları incelendiğinde; istatistiki olarak %5 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyüme ile cari harcamalar arasında pozitif bir ilişki bulunmakta iken transfer harcamaları ile negatif bir ilişki bulunmaktadır. Diğer taraftan istatistiki olarak %10 anlamlılık düzeyinde ekonomik büyüme ile sermaye harcamaları arasında pozitif bir ilişki bulunmaktadır. Buna göre uzun dönem katsayıları incelendiğinde; cari harcamalardaki %1'lik bir artışın ekonomik büyümede %0,654'lük bir artışa; sermaye harcamalarındaki %1'lik bir artışın ekonomik büyümede %0,069'lük bir artışa, transfer harcamalarındaki %1'lik bir artışın ise ekonomik büyümede %0,429'lük bir azalışa yol açtığı ifade edilebilmektedir.

Tablo 6'daki analiz sonuçları incelendiğinde, ECM serisinin bir dönem gecikmeli değerlerinin (ECM (-1)) %5 önem düzeyinde istatistiksel olarak anlamlı ve negatif olduğu belirlenmiştir. Dolayısıyla kurulan ARDL modeli için kısa dönemde meydana gelen dengeden sapmaların uzun dönemde dengeye yaklaştığı ifade edilebilmektedir. Tablo 6'da hata düzeltme katsayısının -0.336 olması, kısa dönemdeki sapmaların yaklaşık %33'ünün bir dönem sonra düzeldiğini göstermektedir.

SONUÇ

ARDL sınır testi yaklaşımına göre çalışmada ortaya konan sonuç cari ve yatırım harcamalarının büyüme üzerinde pozitif, transfer harcamalarının ise negatif etkisi olduğunu göstermektedir. Bu sonuç teoriyle de uyumludur.

Transfer harcamasının ekonomik büyümeyle negatif ilişki içerisinde olmasının birkaç nedeni bulunmaktadır. İlk neden transfer harcamasının tanımı ile ilgilidir. Zira transfer harcamaları cari dönem üretimine doğrudan talep oluşturmayan ve bazı kaynakların devlet bütçesi aracılığı ile kişi ve kurumlar arasında karşılıksız el değiştirmesini sağlayan kamu harcamalarıdır. Dolayısıyla bu tür harcamalar yoluyla satın alma gücü kişiler ya da sosyal sınıflar arasında el değiştirmektedir. Diğer neden ise transfer harcamalarının türüne ilişkindir. Zira transfer harcamaları sosyal, ekonomik, mali ve borç faiz ödemeleri şeklinde ayrıma tabi tutulduğunda bu türlerin ekonomik büyüme üzerindeki etkisi de farklılaşmaktadır.

Bu kapsamda yatırım harcamalarına benzer sonuçlar gösteren iktisadi transferler, devletin firmalara veya üreticilere yaptığı sübvansiyon veya teşvik şeklindeki karşılıksız yardımları kapsadığından diğer harcama türlerine göre ekonomik büyüme üzerinde daha güçlü pozitif etki göstermektedir. Ancak kamu kurum ve kuruluşlarının açıklarını kapatmak üzere genel bütçeden özel bütçeli kuruluşlara hazine yardımı şeklinde yapılan yardımları kapsayan mali transferler ile devletin borçlandığı tutarlar için ödediği faizleri kapsayan transfer harcamaları özellikle verimsiz harcamaların finansmanı nedeniyle ödendiğinde ekonomik büyüme üzerinde olumsuz etkilere sahiptir. Diğer taraftan sosyal transferlerin büyüme üzerinde olumlu etki göstermesi bu harcamaların kimlerden finanse edildiğine ve yapılan transferin tüketime dönüşüp dönüşmediğine bağlıdır. Zira bu transferlerin tüketime ayrılacağı ve üretimi artıracığının herhangi bir garantisi bulunmamaktadır.

Bu açıklamaların da gösterdiği üzere ülkede ekonomik büyüme gerçekleştirmek isteyen hükümetlerin ilk işi yatırım harcamaları ve iktisadi transferlere bütçeden daha fazla kaynak ayırmalarıdır. Zira bu harcamalar üretimin temel bileşeni olmasının yanı sıra özel sektör yatırımlarının tamamlayıcı olarak ta düşünülmektedir. Cari harcamaların ise piyasadan mal ve hizmet üretimini artırmasıyla ekonomik büyüme üzerinde katkısı olmasına rağmen özellikle kamu borcu yüksek olan ülkelerde bu harcamaların borçlanma ile finanse edilmesi, büyüme üzerindeki etkinin negatife dönmesine neden olmaktadır. Ayrıca cari ve yatırım harcamaları ile ilgili bir diğer önemli konu harcamaların verimliliğine ilişkindir. Zira kurumsal alt yapısı gelişmemiş pek çok ülkede popülist ve siyasi amaçlar için kullanılan bu harcamalar ülkenin ekonomik büyüme artışına sınırlı katkı sağlamaktadır. Aynı sorun sosyal ve mali transferler ile borç faiz ödemeleri için de geçerlidir. Bunun yanında literatürde yüksek işlem maliyetleriyle gerçekleştirilen kamu harcamalarının, rant kollama amaçlı ve oy ticaretine yönelik savurgan harcamaların büyüme katkı sağlamayacağı sıkça vurgulanmaktadır.

KAYNAKÇA

- Alexander, W.R. (1990), "Growth: Some Combined Cross-Sectional And Time Series Evidence From Oecd Countries", *Applied Economics*, 22, 1197-1204
- Altunç, Ö. F. (2011), "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye'ye İlişkin Ampirik Kanıtlar", *Yönetim ve Ekonomi*, 18(2), 145-157.
- Altunç, Ö. F.; Aydın, C. (2012), "Türkiye'de Kamu Sektörü Büyüklüğü ve Ekonomik Büyüme İlişkisinin Ampirik Analizi", *Ekonomik Yaklaşım*, 23(82), 79-98.
- Attari, M. I. J.; Javed, A. Y. (2013), "Inflation, Economic Growth and Government Expenditure of Pakistan: 1980-2010", *Procedia Economics and Finance*, 5, 58-67.
- Aytaç, D.; Güran, M. C. (2010), "Kamu Harcamalarının Bileşimi Ekonomik Büyüme Etkiler Mi? Türkiye Ekonomisi İçin Bir Analiz", *Sosyoekonomi*, 13(13), 129-152.
- Barro, R. J. (1991), "Economic Growth in A Cross Section of Countries", *The Quarterly Journal of Economics*, 106(2), 407-443.
- Barro, R. J. (1991), *A Cross-Country Study of Growth, Saving, and Government*. In *National Saving and Economic Performance*, University of Chicago Press, 271-304.
- Başar, S.; Aksu, H.; Temurlenk, S.; Polat, Ö. (2009), "Türkiye'de Kamu Harcamaları ve Büyüme İlişkisi: Sınır Testi Yaklaşımı", *Journal of Graduate School of Social Sciences*, 13(1), 301-314.
- Bose, N.; Haque, M. E.; Osborn, D. R. (2007), "Public Expenditure and Economic Growth: A Disaggregated Analysis For Developing Countries", *The Manchester School*, 75(5), 533-556.
- Çalışkan, Ş.; Karabacak, M.; Meçik, O. (2018), "Türkiye'de Uzun Dönemde Eğitim ve Sağlık Harcamaları ile Ekonomik Büyüme İlişkisi", *Dokuz Eylül Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, 33(1), 75-96.
- Devarajan, S.; Swaroop, V.; Zou, H. F. (1996), "The Composition of Public Expenditure and Economic Growth", *Journal of Monetary Economics*, 37(2), 313-344.
- Devarajan, S.; Swaroop, V. (1993), *What do Governments Buy? The Composition of Public Spending and Economic Performance*, Working Papers, The World Bank.
- Easterly, W.; Rebelo, S. (1993), "Fiscal Policy and Economic Growth", *Journal of Monetary Economics*, 32(3), 417-458.
- Ekonomi ve Maliye Bakanlığı (2020), *İstatistikler, Merkezi Yönetim Bütçe İstatistikleri*, TC. Ekonomi ve Maliye Bakanlığı, Ankara.
- Engen, E. M.; Skinner, J. (1992), "Fiscal Policy and Economic Growth (No. w4223)", *National Bureau of Economic Research*.
- Georgantopoulos, A. G.; Tsamis, A. (2012), "The İnterrelationship Between Money Supply, Prices and Government Expenditures and Economic Growth: A Causality Analysis for the Case of Cyprus", *International Journal of Economic Sciences and Applied Research*, 5(3), 115-128.
- Ghosh, S.; Gregoriou, A. (2006), *On The Composition Of Government Spending, Optimal Fiscal Policy, And Endogenous Growth: Theory And Evidence*.
- Gremmell N., Kneller R.; Sanz I. (2009), "The Composition of Government Expenditure and Economic Growth: Some Evidence from OECD Countries", *Unpublished Manuscript*.
- Gujarati, D. (2015), *Örneklerle Ekonometri* (N. Bolatoğlu, Çev.), Ankara: BB101 Yayınları.
- Gupta, R. (2018), "The Impact of Government Expenditure on Economic Growth in Nepal", Available at SSRN 3099218.
- Gül, E.; Yavuz, H. (2011), "Türkiye'de Kamu Harcamaları ile Ekonomik Büyüme Arasındaki Nedensellik İlişkisi: 1963-2008 Dönemi", *Maliye Dergisi*, 160, 72-85.
- Hansson, P.; Henrekson, M. (1994), "A New Framework for Testing the Effect of Government Spending on Growth and Productivity", *Public choice*, 81(3-4), 381-401.
- Heitger, B. (2001), *The Scope of Government and Its Impact on Economic Growth in OECD Countries* (No. 1034), Kiel Working Paper.
- Hussain, I. H.; Khan, Z.; Rafiq, M. (2017), "An Empirical Analysis Of The Impact Of Compositional Changes İn Public Expenditure On Economic Growth: Time Series Evidence From Pakistan", *Business ve Economic Review*, 9(1), 1-20.
- Karaca, C. (2020), *Güncel Ekonomik ve Mali Sorunlar*, Bursa: Ekin Yayınevi.
- Kelly, T. (1997), "Public Expenditures and Growth", *The Journal of Development Studies*, 34(1), 60-84.
- Kızıl, B. C.; Ceylan, R. (2018), "Sağlık Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: Türkiye Örneği", *Journal of Yasar University*, 13(52), 97-209.
- Kiraz, H.; Gümüş, E. (2017), "Kamu Harcamalarının Büyümeye Etkisi: OECD Ülkeleri Üzerine Bir Araştırma", *Finans Politik & Ekonomik Yorumlar*, 54(631), 9-22.
- Kneller, R.; Bleaney, M.; Gemmel, N. (1998), *Growth, public policy and the government budget constraint: Evidence from OECD countries'* Discussion Papers in Economics 98/14. University of Nottingham.
- Kolçak, M., Kalabak, A. Y.; Boran, H. (2017), "Kamu Harcamaları Büyüme Üzerinde Bir Politika Aracı Olarak Kullanılmalı mı? VECM Analizi ve Yapısal Kırılma Testleri ile Ampirik bir analiz: 1984-2014 Türkiye Örneği", *Ankara Üniversitesi SBF D*, 72(02), 467-486.
- Landau, D. (1986), "Government And Economic Growth in the Less Developed Countries: An Empirical Study for 1960-1980", *Economic Development and Cultural Change*, 35(1), 35-75.
- Oktayer, N.; Susam, N. (2008), "Kamu Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: 1970-2005 Yılları Türkiye Örneği", *Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi*, 22(1), 145-164.
- Pesaran, M. H.; Shin, Y.; Smith, R. J. (2001), "Bounds Testing Approaches to the Analysis of Level Relationships", *Journal of Applied Econometric*, 16(3), 289-326.
- Ram, R. (1986), "Government Size And Economic Growth: A New Framework And Some Evidence From Cross Section And Time Series Data", *The American Economic Review*, 76(1), 191-203.
- Romer, P. (1990), "Human Capital And Growth: Theory And Evidence", *Carnegie-Rochester Conference Series On Public Policy*, 32: 251-286

- Romero-Avila, D.; Strauch, R. (2008), "Public Finances and Long-Term Growth in Europe: Evidence from A Panel Data Analysis", *European Journal of Political Economy*, 24(1), 172-191.
- Şanlısoy, S. ; Sunal, O. (2016), "Kamu Harcamaları-Ekonomik Büyüme İlişkisi: Türkiye Örneği", *Gümüşhane Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Elektronik Dergisi*, 7(17), 102-122.
- TCMB (2020), *Elektronik Veri Dağıtım Sistemi (EVDS)*, Türkiye Cumhuriyet Merkez Bankası, Ankara.
- Tekbaş, M. (2019), "Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi: 1990-2017 Türkiye Örneği", *İşletme Araştırmaları Dergisi*, 11(4), 2412-2424.
- Terzi, H. (1998), "Kamu Harcamaları ve Ekonomik Kalkınma İlişkisi Üzerine Ekonometrik Bir İnceleme", *İşletme Finans Dergisi*, 67-78.
- TÜİK (2020), *İstatistikler, Ulusal İstatistikler ve Kamu İstatistikleri*, Türkiye İstatistik Kurumu, Ankara.
- Ulutürk, S. (2001), "Kamu Harcamalarının Ekonomik Büyüme Üzerine Etkisi", *Akdeniz İ.İ.B.F. Dergisi*, (1), 131-139.
- Uzay, N. (2002), "Kamu Büyüklüğü ve Ekonomik Büyüme Üzerindeki Etkileri: Türkiye Örneği (1970-1999)", *Erciyes Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi*, (19), 151-172.
- Wahab, M. (2011), "Asymmetric Output Growth Effects of Government Spending: Cross-Sectional and Panel Data Evidence", *International Review of Economics & Finance* 20(4), 574-590.
- Yamak, N.; Küçükale, Y. (1997), "Türkiye'de Kamu Harcamaları Ekonomik Büyüme İlişkisi", *İşletme ve Finans Dergisi*, (131), 5-14.
- Yılmaz, Ö. ; Kaya, V. (2005), "Kamu harcama çeşitleri ve ekonomik büyüme ilişkisi", *SÜ İİBF Sosyal ve Ekonomik Araştırmalar Dergisi*, 257-271.
- Yüksel, C.; Songur, M. (2011), "Kamu Harcamalarının Bileşenleri ile Ekonomik Büyüme Arasındaki İlişki: Ampirik Bir Analiz (1980-2010)". *Maliye Dergisi*, (161), 365-380.

EXTENDED ABSTRACT

Although the main reason why governments resort to public expenditures is to meet social needs, another goal to be achieved through expenditures is to ensure economic growth. Numerous studies have analyzed the factors that cause countries to grow at different rates and reach different welfare levels. In the explanation of these differences, the volume and type of public expenditures has been one of the variables used primarily.

Economic growth refers to the increase in income caused by the factors of production in a certain period. In this context, it can be said that growth occurs in two ways. The first is that in an economy where national income is below the potential growth trend, income increases towards full employment equilibrium level. In the second case, growth occurs with the introduction of new production factors to the economy and the production possibilities curve expands outward.

The main components of growth in a closed economy are consumption, investment (savings) and government expenditures. In an open economy, these components are added to the foreign trade balance, which includes the country's exports and imports to the country. Therefore, the government's realization of economic growth by contributing to these components in a country varies depending on the type and amount of public expenditures. In this respect, governments play an active role in the market by using the fiscal policy tools they have in order to achieve economic growth and stabilize the economy.

Although this understanding, which is expressed as an interventionist state approach today, is adopted by most countries, many economic approaches that contribute to the development of growth literature put forward different opinions about the interventions of the state towards the realization of economic growth. As a matter of fact, the Classical approach, which was accepted as the mainstream economic theory until the 1930s, stated that the economy reached a balance by itself and the intervention of the state in the market through public expenditures caused deviation from this balance. Another view put forward by the Monetarists suggests that if increased government expenditures is financed by taxes and borrowing, economic activities may slow down and create an exclusion in private sector activities. This assumption, known as the crowding out effect, assumes that if public expenditures are financed by borrowing, market interest rates will rise, thus excluding private sector investments.

On the other hand, some studies have suggested that high-level public expenditures will increase tax rates and reduce the working hours of workers exposed to high tax burden. This situation, which is expressed as a substitution effect in the literature, is based on the assumption that wage flexibility is positive and assumes that employees respond positively to the increase in wages and increase their working hours. However, when a greater portion of the additional income earned by employees is taxed in the case of steep incremental rate, leisure time is rewarded and workers penalized for more work.

The opinion put forward by Public Choice Theory in the following periods; He argues that governments' market interventions reduce their overall welfare. This assumption, which they base on the principle of political exchange and rationality, argues that the primary purpose of governments is to maximize their votes and that if the long-term social welfare is to be increased, the powers and powers of the state should be limited.

However, the modern fiscal theory put forward by John Maynard Keynes in the 1930s and developed by many scientists until today, contrary to the theories that advocate a narrow volume and a balanced state budget, public expenditures can be actively used to bring an economy away from the level of full-employment national income into a growth trend. put forward his opinion. Indeed, this understanding, which was adopted by many countries throughout the 1950s and 60s, enabled countries that intervened in the market through public expenditures to reach high growth rates.

Turkey is prepared to move from this study that the importance of public expenditure 2010: 01-2020: 01 period is analyzing the impact on growth of public expenditures and using different types of expenditures growth data. In order to investigate the stationarity of the series in the study, first unit root test was performed and then ARDL bound test was performed to determine the existence of a long-term relationship between variables. As a result of the study, a long-term cointegration relationship between the series was determined. According to the ARDL bound test result, while there is a positive relationship between current and capital expenditures, which are among the public expenditure types, and economic growth, there is a negative relationship between transfer expenditures and economic growth.

This result is also in line with theory. This is because current expenditures consist of payments such as purchases of goods and services procured from the market in order to maintain government activities and personnel salaries. Investment expenditures, on the other hand, are expenditures such as transportation, infrastructure and major repairs that increase private sector production and have long-term benefits. In addition to increasing private sector production, both types of expenditures contribute to the increase in national income by positively affecting investment expenditures, effective use of resources and productivity of production factors. The reason for the negative relationship between transfer expenditures and economic growth is that these expenditures do not create direct demand for current period production and some resources are exchanged between individuals and institutions through the state budget. In addition, when transfer expenditures are divided into social, economic, financial and debt interest payments, the impact of these types on economic growth also differs.

As these explanations show, the first job of governments that want to achieve economic growth in the country is to allocate more resources than the budget for investment expenditures and economic transfers. Because these expenditures are considered as a complementary to private sector investments as well as being the main component of production. Although current expenditures contribute to economic growth by increasing the production of goods and services from the market, financing these expenditures with borrowing, especially in countries with high public debt, causes the effect on growth to turn negative. In addition, another important issue regarding current and investment

expenditures is related to the efficiency of expenditures. These expenditures, which are used for populist and political purposes in many countries whose institutional infrastructure has not developed, contributes limited to the economic growth of the country. The same problem applies to social and financial transfers and debt interest payments. In addition, it is frequently emphasized in the literature that public expenditures with high transaction costs, wasteful spending for rent seeking and voting trading will not contribute to growth.

KATILIM BANKALARI PERSONELİ FİNANSAL ETKİNLİK ANALİZİ TÜRKİYE ÖRNEĞİ

Recep ÇAKAR^{1*+}

¹Dr. Öğr. Üyesi, Hitit Üniversitesi, İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi, Finans ve Bankacılık Bölümü

*recepcaakar@hitit.edu.tr

+ORCID: 0000-0002-4069-7653

Öz- Finansal kurumlar fon arz ve talebine aracılık ederek, ekonomik sistemlerin amaçlarından ülke ekonomilerin büyümesi ve refahın toplumun tamamına yayılması fonksiyonunu üstlenirler. Faizsiz çalışan ve reel ticaretin finansmanını amaçlayan katılım bankacılığı sektörü dünya genelinde olduğu gibi Türkiye’de de hızla büyüme eğilindedir. Türkiye’de faaliyetlerine başladığı 1985 yılından itibaren tarihinde ilk defa 2020 yılında bankacılık sektöründen % 6’lık pay alma durumuna gelmiştir. Katılım bankaları faizli işlemler yapmadıkları için en önemli gider kalemlerinden birisi olan personel giderlerini iyi analiz etmek ve gelecek planlarını ona göre yapmak durumundadır. Çalışmada Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının personel finansal etkinliklerinin analizi yapılmıştır. TOPSIS yöntemiyle 2015-2019 dönemi finansal tabloları kullanılarak gerçekleştirilen analizler sonucunda, 2015 yılında sektöre dahil olan kamu katılım bankalarının personel finansal etkinliklerinin özel sermayeli katılım bankalarına göre daha iyi olduğu sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler– Katılım Bankaları, Personel Etkinlik, TOPSIS.

PARTICIPATION BANKS STAFF FINANCIAL ACTIVITY ANALYSIS INSTANCE OF TURKEY

Abstract – Financial institutions act as intermediaries in the supply and demand of funds, among the aims of economic systems, the function of the growth of national economies and the spread of welfare to the whole society. Interest-free financing aimed at employees and participation banking sector, as in the real world trade tends to grow rapidly in Turkey. For the first time in its history since 1985, when it started its activities, it has reached the position of getting a 6% share from the banking sector. Participation banks have to analyze the personnel expenses, which is one of the most important expense items, and make their future plans accordingly since they do not make interest transactions. The staff of participation banks operating in Turkey in the study is an analysis of financial activity. As a result of the analyzes conducted using the financial statements of the 2015-2019 period using the TOPSIS method, it was concluded that the personnel financial activities of the public participation banks included in the sector in 2015 were better than those of the private capital participation banks.

Keywords – Participation Banks, Staff Effectiveness, TOPSIS.

GİRİŞ

Katılım ekonomik sistemi ve ürünleri son yıllarda hızı büyüme ve çeşitlenme eğilimindedir. Katılım ekonomik sistemini temsil eden kurumlar Dünya genelinde ortalama olarak %10 ile % 55 oranında büyüme gerçekleştirmektedir (Asutay, 2007, 12). Dünya katılım ekonomik sisteminin boyutu yaklaşık 4 trilyon dolar seviyesine ulaşmış ve 2021 yılında bu seviyenin 7 trilyon dolar olması beklenmektedir (Ete, 2019). Katılım ekonomik sistemi içerisinde katılım finans sistemi yaklaşık 2 trilyon dolar seviyesindedir. Katılım finans sistemi içerisinde ise % 80'lik payı katılım bankacılığı, %15'lik payı sukuk, % 4'lük payı yatırım fonları ve % 1'lik payı da tekaful sistemi almaktadır. Sektörün başını çeken katılım bankacılığı Türkiye'de 2003-2017 yılları arasında 5 milyar TL'den 120 milyar TL'ye yükselerek 24 kat büyüme göstermiştir (Ersin ve Duran, 2017: 119). Katılım bankacılığı sektörü başta Amerika ve Avrupa olmak üzere Müslüman nüfusunun çoğunlukta olduğu ülkelerde faaliyet göstermektedir (Sümer ve Onan, 2016). Katılım bankacılığı çalışma prensipleri itibariyle paylaşım esaslı, risk odaklı, faizden uzak ve reel ticari faaliyetleri konu olarak farklı inanç gruplarından yatırımcılara hitap edebilmektedir.

Katılım bankaları bir taraftan konvansiyonel bankalarla diğer taraftan birbirleriyle rekabet etmektedir. Sektör içinde 2020 yılında %6'lık paya ulaşan katılım bankalarının 2025 yılında %15'lik bir pay alması beklenmektedir (Karcıoğlu vd., 2018: 22). 1983 yılında kanun hükmünde kararname ile kurulan ve daha sonra özel finans kurumu ismiyle faaliyetlerine başlayan bu kurumlar dünya genelindeki diğer katılım bankaları ile kıyaslandığında nispeten geç denilebilecek bir süreçte Türkiye'deki mevzuat siteminde yerini sağlamlaştırmıştır. Katılım bankaları 2005 yılında çıkan 5411 sayılı Bankacılık Kanunu ile birlikte konvansiyonel bankalarla aynı yasaya tabi olmuş ve banka olarak adlandırılmıştır. Katılım bankaları 5411 sayılı kanuna ek olarak misyonları gereği faizden uzak kalarak İslami bankacılık kurallarına uygun hareket etmek durumundadır. Katılım bankaları bu özelliklerinden dolayı konvansiyonel bankaların yatırım alanlarından daha kısıtlı bir alanda faaliyet göstermek durumundadır. Konvansiyonel bankalar özellikle kırılgan ve kriz dönemlerinde merkezi olarak işlem yapma ve risksiz alanlarda (devlet tahvili, hazine bonusu vd.) günlük, haftalık ve aylık yatırım yapma avantajına sahipken katılım bankaları risk iştahının olduğu veya olmadığı dönemlerde şubelerinin ve personelinin analiz, çaba ve gayretleriyle reel boyutta gerçek ve tüzel kişilerle ortaklık ya da ticaret ilişkisi kurmak zorundadır. Bu noktada katılım bankaları için şube ve personel etkinliği ön plana çıkmaktadır. Etkinlik analizleri bankalar için iş kararları almada ve geleceğe ilişkin tahminlemeler yapmada yardımcı olmaktadır.

Modern işletmecilik açısından işletmelerin başlıca amaçları arasında sürdürülebilirlik ve işletme değerinin maksimize edilmesi gelmektedir. Bu amaçların gerçekleştirilebilmesi için işletmeler sahip oldukları kaynakları en yüksek çıktıyı alacak şekilde etkin kullanmak durumundadır. Etkinlik kavramı işletme amaçlarına ulaşma noktasında yapılacak iş ve hizmetlerin gerçekleştirilmesinde kaynakların kullanımının performansıdır. Diğer bir deyişle girdilerin ne

kadar iyi şekilde kullanıldığıнын ölçütüdür (Er ve Uysal, 2012: 366-367). İşletmelerin etkinlikleri ve performansları çıkar grupları tarafından dikkate alınmaktadır. Çıkar grupları işletmelerle ilişki düzeylerine işletmenin başarı ve başarısızlıklarına göre karar vermektedir. Katılım bankalarının özellikle hizmet işletmeleri olmalarından dolayı en önemli gider kalemlerinden birisi de personel giderleridir. Katılım bankaları çalışanlarını etkin kullandığı ölçüde amaçlarına ulaşmada başarı kazanacaktır. Katılım bankalarının çalışan başına kredi üretim potansiyeli, aktif büyüklüğü, takipteki kredi hacmi, kâr payı gelirleri, öz kaynak büyüklüğü ve kâr payı giderleri personel etkin kullanma derecesini göstermektedir (İka ve Abdullah, 2011; Özgür, 2008; Hunjra ve Bashir, 2014; Alsu vd., 2018; Acar vd., 2015; Yayar ve Baykara, 2012).

Çalışmanın amacı katılım bankalarının personel etkinliklerinin incelenmesidir. Ayrıca katılım bankalarında insan kaynağı etkinliğinin özel/kamu katılım bankaları bağlamında değerlendirilmesi yapılacaktır. Bu amaçla gerçekleştirilecek etkinlik analizinde literatürde konvansiyonel ve katılım bankaları için kullanılan etkinlik kriterleri kullanılmıştır. Analizler için çok kriterli karar verme modellerinden 'The technique for order preference by similarity to ideal solution' (TOPSIS) kullanılmıştır. Katılım bankalarının etkinlik analizi konusunda literatür incelendiğinde büyük ölçüde finansal etkinliklerinin değerlendirildiği görülmektedir. Yazarın en iyi bilgisine göre çalışmayı literatürden ayıran en önemli nokta katılım bankaları personeli etkinliğinin ölçülerek katılım bankaları ve çıkar gruplarına değerlendirmelerinde kullanabilecekleri bilgi sunmaktır.

LİTERATÜR

Konvansiyonel ve katılım bankalarının finansal performanslarının incelendiği çalışmalara gerek Dünya gerekse Türkiye özelinde sıklıkla rastlanmaktadır. İlgili çalışmalarda genellikle konvansiyonel ve katılım bankalarının finansal performans ölçümleri yapılmakta, birbirlerine karşı üstünlükleri analiz edilmekte, banka büyüklükleri ya da halka açıklıklarının verimliliğe etkisi ölçülmektedir (Jackson ve Fethi, 2000; İka ve Abdullah; Havrylchuk, 2006; Özgür, 2008; Sufian, 2009). Literatüre ilişkin çalışmalar aşağıda sunulmaktadır.

Jackson ve Fethi (2000) çalışmalarında Türk bankacılık sektörünün performanslarını analiz etmiştir. Çalışmada Veri Zarflama analizi ve 1998 yılı bankalara ait şube sayısı, kârlılık, mülkiyet yapısı ve sermaye yeterlilik oranı veri seti kullanılmıştır. Çalışma sonucuna göre daha büyük ve kârlı bankaların daha yüksek verimlilik seviyesine ulaştığı ve sermaye yeterlilik oranının yüksekliğinin olumsuz performans etkisi yarattığı sonucuna ulaşılmıştır.

Havrylchuk (2006) çalışmasında Polonya'daki yerli ve yabancı bankaların finansal performans analizini yapmıştır. Ayrıca performansa etki eden kalemleri tespit etmeye çalışmıştır. Çalışmada 1997-2001 dönemi Polonya'da faaliyet gösteren yerli ve yabancı bankalara ait çıktı kalemi olarak krediler, bilanço dışı kalemler ve hükümet bonoları girdi

kalemi olarak çalışan sayısı, mevduat ve sermaye kalemini kullanmıştır. Çalışma sonuçlarına göre yabancı bankaların yerli bankalara göre daha verimli olduğu ve performansa etki eden faktörlerin maliyetleri yönetebilme becerisi borçluların takibi olduğu sonucuna varılmıştır.

Özgür (2008) çalışmasında Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının finansal etkinliklerini analiz etmiştir. Çalışmada katılım bankalarının 2001-2005 yıllarındaki mevduat toplamı, toplanan fonlar, personel gideri, faiz giderleri, kâr payı giderleri, kredi toplamı, kullandırılan fonlar ve kâr payı gelirleri verilerini kullanmıştır. Veri zarflama analizi yöntemiyle ulaştığı sonuçlara göre en iyi etkinlik skorunun Albaraka Türk Katılım Bankası’na ait olduğu sonucuna varmıştır.

Ika ve Abdullah (2011) çalışmalarında Endonezya’daki İslami ve konvansiyonel bankaların finansal performanslarını karşılaştırmışlardır. Çalışmada bankaların 2000-2007 yıllarına ait kârlılık, likidite, risk ve ödeme gücü verilerini kullanmışlardır. Mann-Whitney yöntemiyle gerçekleştirilen analizler sonucunda ilgili dönemde İslami bankalarla konvansiyonel bankalar arasında finansal performans noktasında anlamlı bir fark bulunmadığı; fakat İslami bankaların konvansiyonel bankalara göre daha likit olduğu sonucuna varılmıştır.

Er ve Uysal (2012) çalışmalarında Türkiye’deki ticari ve katılım bankalarının etkinlik analizini yapmışlardır. Çalışma bankaların 2005-2010 dönemi veri seti kullanılarak Veri Zarflama Analizi yöntemiyle gerçekleştirilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre katılım bankalarının ticari bankalara göre daha etkin olduğu sonucuna varılmıştır.

Yayar ve Baykara (2012) çalışmalarında Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının finansal performanslarını değerlendirmiştir. 4 katılım bankasına ait 2005-2011 dönemi takipteki krediler, kâr payı gelirleri, öz kaynaklar, kâr payı giderleri, toplanan fonlar ve toplam aktifler veri seti kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre Albaraka Türk Katılım Bankasının en iyi performansa sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Najjar (2013) çalışmasında Bahreyn’deki konvansiyonel ve İslami bankaların performanslarını karşılaştırmıştır. Çalışmada Dupont analizi kullanılmış ve gerek İslami gerekse konvansiyonel banka performansları arasında önemli bir fark bulunmamıştır. Buna ek olarak Bahreyn bankacılık sektörü performans ölçümünde kullanılan oranların banka büyüklüklerini dikkate almadığı ve mevzuat noktasında eksiklikleri olduğu sonucuna varmıştır.

Hunjra ve Bashir (2014) çalışmalarında Pakistan’daki konvansiyonel ve İslami bankaların performanslarını mevduat sahipleri, banka yöneticileri, hissedarları ve düzenleyici kurumlara fikir vermek için ölçmüşlerdir. Çalışmada bankaların 2008-2012 dönemi likidite, kârlılık, ödeme gücü ve sermaye yeterliliği verileri kullanılmıştır. Çalışma sonucuna göre bankaların kârlılık, sermaye

yeterliliği ve nakit akışları bağlamında önemli bir farklılık olmadığı ancak İslami bankaların kısmen likidite, risk ve kârlılık noktasında konvansiyonel bankalara göre daha iyi performans sergilediği sonucuna ulaşılmıştır.

Rao (2014) çalışmasında Hindistan’daki kamu ve özel bankaların 2008-2013 dönemi finansal performanslarını karşılaştırmıştır. CAMEL modeli kullanarak gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre özel bankaların finansal performans puanı açısından kamu bankalarından daha iyi olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Acar vd. (2015) çalışmalarında Türk bankacılık sektörünün karşılaştırmalı performans analizini yapmışlardır. 2009-2013 dönemi bankaların; banka şube sayıları, personel sayısı ve aktif büyüklükleri girdi olarak kâr ve mevduatı ise çıktı olarak değerlendirilmiştir. Çalışma sonuçlarına göre etkinlik sıralaması en etkinden en az etkine doğru kamu bankaları, özel-yerli bankalar, katılım bankaları ve yabancı özel bankalar şeklinde yapılmıştır.

Doğan (2015) çalışmasında Türkiye’deki katılım bankalarının 2012-2014 dönemi finansal performanslarını ölçmüştür. Gri İlişkisel Analiz Yöntemiyle gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre aktif getirisi yüksek olan bankaların yüksek finansal performans sergilediği ve en iyi finansal performansa Albaraka Türk’ün sahip olduğu sonucuna ulaşılmıştır.

Yurttadur ve Demirbaş (2017) çalışmalarında Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankaları ile konvansiyonel bankaların finansal performanslarını karşılaştırmıştır. Çalışmada 2010-2016 dönemi kârlılık, likidite, risk, borç ödeme gücü, aktif kalitesi ve sermaye yeterlilik verileri kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre aktif kârlılığı ve öz kaynak kârlılığı bakımından katılım bankalarının daha yüksek performans sergilediği, aktif kalitesi açısından bir farklılığa rastlanmadığı, mevduatların krediye dönmesi noktasında konvansiyonel bankalarının daha iyi performans sergilediği sonuçlarına ulaşılmıştır.

Karacıoğlu vd. (2018) çalışmalarında Türkiye’deki kamu sermayeli katılım bankaları ile özel sermayeli katılım bankalarının finansal performanslarını ölçmüşlerdir. Çalışmada 2016-2017 dönemi aktif kârlılık oranı, öz kaynak kârlılık oranı, cari oran, borç/öz kaynak oranı kullanılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre Kuveyt Türk Katılım Bankası’nın en iyi performansa sahip olduğu en iyi ikinci performansa Türkiye Finans Katılım Bankasının sahip olduğu kamu katılım bankalarının ise genel olarak performans sıralamalarında son sıralarda yer aldığı sonucuna ulaşılmıştır.

Alsu vd. (2018) çalışmalarında Kuveyt, Ürdün, Katar, Birleşik Arap Emirlikleri, Suudi Arabistan ve Türkiye’de faaliyet gösteren katılım bankalarının finansal performanslarını incelemiştir. 2009-2015 dönemi likidite, kârlılık, faaliyet ve finansal yapı oranlarını kullanmışlardır. TOPSIS yöntemiyle gerçekleştirilen analiz sonuçlarına göre

Suudi Arabistan ve Katar'da faaliyet gösteren katılım bankalarının daha iyi performans sergilediği, Türkiye'deki katılım bankaları performansının orta sıralarda olduğu ayrıca Türkiye'deki katılım bankaları içinde en iyi performans puanına Albaraka Türk Katılım Bankası'nın sahip olduğu sonucuna ulaşımlardır.

Veri Seti ve Yöntem

Bu bölümde çalışmada performans ölçümüne ilişkin kullanılan veri seti ve çalışmanın çözümlenmesi için kullanılacak olan TOPSIS yöntemi açıklanacaktır.

Veri seti

Etkinlik kavramı belli miktarda girdi ile elde edilen çıktıyı ölçmekte kullanılmaktadır (Bektaş, 2013: 280). Katılım bankalarında personel rasyosu etkinliği ise katılım bankalarının çalıştırdığı personel sayısı girdi olarak aktifler, kâr payı gelirleri, kâr payı giderleri, verilen krediler, öz kaynaklar ve takipteki krediler çıktı olarak kullanılmıştır. Personel etkinlikleri;

$$\begin{aligned} \text{Aktif}_p &= \frac{\text{Toplam Aktifler}}{\text{Personel Sayısı}} && \text{Personel Aktif Etkinliği} \\ \text{Kâr Payı Gelirleri}_p &= \frac{\text{Kâr Payı Gelirleri}}{\text{Personel Sayısı}} && \text{Personel Kâr Payı Gelir Etkinliği} \\ \text{Krediler}_p &= \frac{\text{Toplam Krediler}}{\text{Personel Sayısı}} && \text{Personel Kredi Etkinliği} \\ \text{Öz Kaynaklar}_p &= \frac{\text{Toplam Öz Kaynaklar}}{\text{Personel Sayısı}} && \text{Personel Öz kaynak Etkinliği} \\ \text{Takipteki Krediler}_p &= \frac{\text{Toplam Takipteki Krediler}}{\text{Personel Sayısı}} && \text{Personel Takipteki Krediler Etkinliği} \\ \text{Kâr Payı Giderleri}_p &= \frac{\text{Kâr Payı Giderleri}}{\text{Personel Sayısı}} && \text{Personel Kâr Payı Giderleri Etkinliği} \end{aligned}$$

Etkinlik değerlendirmeleri; Personel Aktif Etkinliği maksimum, Personel Kâr Payı Gelir Etkinliği maksimum, Personel Kredi Etkinliği maksimum, Personel Öz Kaynak Etkinliği maksimum, Personel Takipteki Krediler Etkinliği minimum, Personel Kâr Payı Giderleri Etkinliği minimum olacak şekilde analize dahil edilmiştir.

Türkiye'de faaliyette bulunan 6 katılım bankası bulunmaktadır. Katılım bankalarının 3 tanesi kamu katılım bankası 3 tanesi de özel katılım bankasıdır. Çalışmaya dahil edilen özel katılım bankaları Albaraka Türk Katılım Bankası (ALBRK), Türkiye Finans Katılım Bankası (TRKYFNS) ve Kuveyt Türk Katılım Bankası (KVYT)'dir. Kamu katılım bankalarından ise 2015 yılında faaliyete başlayan Ziraat Katılım Bankası (ZRT) ve 2016 yılında faaliyete başlayan Vakıf Katılım Bankası (VKF) çalışmaya dahil edilmiştir. 2019 yılında kurulan Emlak Katılım Bankası çok kısıtlı veriye sahip olmasından dolayı çalışmaya dahil edilmemiştir. Çalışmaya ait veriler Türkiye Katılım Bankaları Birliği (TKBB)'nin resmi veri sisteminde yayınlanan bilanço ve gelir tablolarından elde edilmiştir (TKBB, 2020). Kamu katılım bankalarının 2015 yılında faaliyete başlamasından dolayı kullanılan veri seti 2015-2019 dönemini kapsamaktadır.

Yöntem

Çok kriterli karar verme modellerinden birisi olan TOPSIS yöntemi Hwang ve Yoon tarafından geliştirilmiştir (Hwang ve Yoon: 1981). Bu yöntemde analize tabi tutulan alternatiflere ait kriterlerin aldığı maksimum ve minimum değerler belirlenmekte ve belirli ağırlıklara göre ideal

çözümleme noktalarına yakınlık ve uzaklık durumlarına bağlı olarak sınıflandırılmaktadır. Yöntemde pozitif ideal noktaya en yakın olan alternatif amaçlanan hedefe en yakın, negatif noktaya en yakın olan alternatif ise amaçlanan noktaya en uzak alternatif olarak sıralanır. Yöntemin tercih edilmesinin sebebi objektifliğinin literatürde belirtilen şekliyle yüksek olmasıdır (Saldanlı ve Sırma 2014: 188). Yöntemin taşıdığı subjektiflik ise analize tabi tutulacak kriterlerin doğru tespit edilip edilemediğidir. Bu noktada çalışma sonucunun objektife en yakın olması için literatürdeki finansal performans oranları kullanılmıştır. TOPSIS analizi 6 aşamada gerçekleştirilmektedir (Özçelik ve Kandemir, 2015: 104-106).

1. Aşama: Karar Matrisinin Düzenlenmesi

Karar matrisi ilk aşamasında 1. Sütünlarda alternatif seçenekler yer almaktadır. Alternatiflere ait kriterler ise Tablo 1'de olduğu gibi her bir alternatifin kriter sütunlarında (K_1, K_2, \dots, K_n) yer alır (Uygurtürk ve Korkmaz, 2012: 102-105).

Tablo 1: Karar Matrisi

Alternatifler	Kriterler							
	K_1	K_2	K_3	K_4	K_5	K_6	K_7	K_8
Alternatif 1	K_{11}	K_{12}	...	...	...	...	...	K_{1n}
Alternatif 2	K_{21}	K_{22}	...	...	...	...	...	K_{2n}
Alternatif 3	K_{31}	K_{32}	...	...	...	...	...	K_{3n}
Alternatif 3	K_{31}	K_{32}	...	...	...	...	...	K_{3n}

2. Aşama: Normalize Karar Matrisinin Düzenlenmesi

Karar matrisindeki değerler ikinci adımda normalleştirilir. Bu işlem için karar matrisindeki her bir hücrenin karesi alınarak sütun sonunda toplanır ve karekökü alınır. Bu işlemle birlikte her bir hücredeki değer daha önce karekökü alan sütun toplamına bölünür. Normalize karar matrisi düzenlemek için Formül 1 kullanılır.

$$Z_{ij} = \frac{K_{ij}}{\sqrt{\sum_{t=1}^n K_{it}^2}} \quad i = 1, 2, 3, \dots, n; j = 1, 2, 3, \dots, k$$

Formül 1

Eşitlikte 'i' alternatif değerleri, 'j' değerlendirmede kullanılacak kriterleri, 'Z_{ij}' 'i' alternatifinin 'j' kriter değerinin aldığı normalize değeri, 'K_{ij}' 'i' alternatifinin 'j' ilk normalize öncesi değerini, 'n' alternatif sayısını ifade etmektedir.

3. Aşama: Ağırlıklandırılmış Normalize Matrisin Düzenlenmesi

2. aşamada elde edilen normalize matris hücreleri belirli kriterlere ya da eşit ağırlıklandırma değerleriyle çarpılır. Ağırlıklandırma işlemi Formül 2 ile yapılır.

$$X_{ij} = w_j \cdot Z_{ij} \quad i = 1, 2, 3, \dots, n; j = 1, 2, 3, \dots, k \quad (w_j; \text{her } j \text{ kriter ağırlığı}) \text{ Formül 2}$$

Formül 2’de ‘w’ her bir kriterin ağırlıklarını, ‘Z_{ij}’ ‘i’ alternatifine ait ‘j’ kriterinin normalize edilmiş değerini ve ‘X_{ij}’ ‘i’ alternatif değerlerine ait normalize değeri göstermektedir.

4. Aşama: Pozitif ve Negatif İdeal Değerlerin Belirlenmesi
Pozitif ve negatif ideal değerlerin bulunması için ağırlıklandırılmış normalize matristeki kriter değerlerin maksimum ve minimum değerleri bulunur. Maksimum değer olması istenen kriterler içinde en yüksek değeri alan minimum değer olması istenen kriter sütununda minimum değer alan hücre pozitif nokta olarak belirlenir. Maksimum değer olması istenen sütun kriterler içinde en düşük ve minimum değer olması istenen kriter sütunundaki maksimum değer ise negatif ideal nokta olarak belirlenir. Pozitif ideal ve negatif ideal değerler Formül 3 yardımıyla bulunur.

Alternatif (i) = (X₁, X₂, X₃, , X_k) (Maksimum Değer)
Formül 3

Alternatif (i) = (X₁, X₂, X₃, , X_k) (Minimum Değer)

Formülde ‘i’ her bir alternatifi, ‘X’ alternatiflere ait kriterin değerlerini göstermektedir.

5. Aşama: Ayrım Ölçütlerinin Bulunması

İlk olarak pozitif ve negatif ideal değerlere uzaklıklar her bir kriter değeri için bulunur. Pozitif ideal değere uzaklık ‘S_i⁺’ olarak, negatif ideal değere uzaklık ‘S_i⁻’ olarak ifade edilir. Pozitif ve negatif ideal uzaklıklar Formül 4 ve 5 yardımıyla hesaplanır.

$$S_i^+ = \sqrt{\sum_{j=1}^k (x_{ij} - x_j)^2} \quad i = 1, 2, 3, \dots, n$$

Formül 4

$$S_i^- = \sqrt{\sum_{j=1}^k (x_{ij} - x_j^-)^2} \quad i = 1, 2, 3, \dots, n$$

Formül 5

Formül 4 ve 5’te ‘S_i⁺’ pozitif ideal noktaya uzaklığı, ‘S_i⁻’ negatif ideal noktaya uzaklığı, ‘X_{ij}’ ‘i’ kriterine ait ‘j’ değerini ifade göstermektedir.

6. Aşama: Sıralamanın yapılması

Son aşamada ise her bir alternatif için puan hesaplanarak sıralama yapılır. Sıralamalar için Formül 6 kullanılır. ‘C_i^{*}’ nin alacağı değer her alternatif için 0-1 aralığında olmaktadır ve C_i değeri 1 en yakın olan en iyi performanslı alternatif olarak 0’a yakın olan alternatif ise en kötü performanslı alternatif olarak sıralama yapılacaktır. ‘C_i^{*}’ değeri Formül 6 yardımıyla yapılmaktadır.

$$C_i^* = \frac{S_i^-}{S_i^+ + S_i^-} \quad 0 < C_i^* < 1$$

Formül 6

Formül 4 ve 5’te ‘C_i’ ideal çözüme yakınlık değerini, ‘S_i⁺’ pozitif ideal noktayı ‘S_i⁻’ negatif ideal noktayı ifade etmektedir.

Bulgular

Bu bölüme 2015-2019 dönemi katılım bankalarının personel performans finansal etkinlik analiz bulguları yer almaktadır. İlk adımda katılım bankalarında çalışan her bir personele düşen aktif, kâr payı geliri, kâr payı gideri, takipteki krediler, krediler ve öz kaynaklar oranları belirlenmiştir. Her bir yıl için katılım bankalarının bilanço ve gelir tablolarından elde edilen verilerle elde edilen ilgili oranlar TOPSIS yöntemi için karar matrisini oluşturmuştur. TOPSIS yöntemi kullanılarak her bir yıl için performans analizi ayrı ayrı sonuçlandırılmış ve analize ait sadece sonuç tabloları çalışmada gösterilmiştir. Bulgular kısmının son aşamasında 2015-2019 dönemi skorları genel bir tablo ile sonuçlandırılmış ve ilgili dönemlerin tamamı için performans sıralaması yapılmıştır.

2015 yılı personel finansal etkinlik analizi Tablo 2’de gösterilmektedir. Vakıf Katılım Bankası 2016 yılında faaliyete başladığı için 2015 yılı analiz tablosunda yer almamıştır. Tablo incelendiğinde 2015 yılında faaliyetlerine başlayan Ziraat Katılım Bankası’nın en iyi etkinlik skoruna sahip olduğu 2. Sırada Kuveyt Türk Katılım Bankasının olduğu ve sırasıyla 3. ve 4. Sırada Albaraka Türk Katılım Bankası ve Türkiye Finans Katılım Bankası’nın yer aldığı görülmektedir.

Tablo 2: 2015 Yılı Performans Sıralaması

	İŞLETMELER	S _i ⁺	S _i ⁻	C _i [*]	SIRALAMA
2015	ALBRK	0,06086	0,14128	0,54497	3
	KVYT	0,14458	0,06928	0,60967	2
	TRKYFNS	0,09472	0,11247	0,48586	4
	ZRT	0,12309	0,07616	0,75148	1

2016 yılı personel finansal etkinlik analizi Tablo 3’te gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde 2016 yılında faaliyetlerine başlayan Vakıf Katılım Bankasının en iyi personel finansal etkinliğine sahip olduğu görülmektedir. Devamında sırasıyla Ziraat Katılım Bankası, Kuveyt Türk Katılım Bankası, Türkiye Finans Katılım Bankası ve Albaraka Türk Katılım Bankası yer almıştır.

Tablo 3: 2016 Yılı Performans Sıralaması

	İŞLETMELER	S _i ⁺	S _i ⁻	C _i [*]	SIRALAMA
2016	ALBRK	0,06086	0,14128	0,21963	5
	KVYT	0,14458	0,06928	0,43334	3
	TRKYFNS	0,09472	0,11247	0,27806	4
	VKF	0,10488	0,12371	0,73850	1
	ZRT	0,12309	0,07616	0,64926	2

2017 yılı personel finansal etkinlik analizi Tablo 4’te gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde etkinlik analizi skorlarının en iyisine ulaşan katılım bankalarının sektöre sonradan giren kamu katılım bankaları olduğu görülmektedir.

Özel sermayeli katılım banklarından ise en iyi etkinliğe sahip olan Kuveyt Türk Katılım Bankası ve Türkiye Finans Katılım Bankası olduğu söylenebilir. 2017 yılında en düşük etkinlik skoruna sahip katılım bankası Albaraka Türk Katılım Bankası olmuştur.

Tablo 4: 2017 Yılı Performans Sıralaması

İŞLETMELER	S_i^+	S_i^-	G_i^+	SIRALAMA
	ALBRK	0,06086	0,14128	
KVYT	0,14458	0,06928	0,49538	3
TRKYFNS	0,09472	0,11247	0,24604	4
VKF	0,10488	0,12371	0,74945	1
ZRT	0,12309	0,07616	0,74108	2

2018 yılı personel finansal etkinlik analizi Tablo 5'te gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde kamu katılım bankalarının 2017 yılında olduğu gibi ilk iki en iyi etkinlik skoruna sahip olduğu görülmektedir. Diğer taraftan 2018 yılında en son sırada etkinlik skoruna sahip katılım bankası 2017'de olduğu gibi yine Albaraka Türk Katılım Bankası olmuştur.

Tablo 5: 2018 Yılı Performans Sıralaması

İŞLETMELER	S_i^+	S_i^-	G_i^+	SIRALAMA
	ALBRK	0,06086	0,14128	
KVYT	0,14458	0,06928	0,46446	3
TRKYFNS	0,09472	0,11247	0,38726	4
VKF	0,10488	0,12371	0,58118	2
ZRT	0,12309	0,07616	0,69477	1

2019 yılı personel finansal etkinlik analizi Tablo 6'te gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde Ziraat Katılım Bankasının son iki yıl en iyi etkinlik skoruna sahip olduğu görülmektedir. Diğer kamu katılım bankası olan Vakıf Katılım'ın 2. en iyi etkinlik skoruna sahip olduğu ve özel sermayeli katılım bankalarından en iyi etkinlik skoruna sahip olan katılım bankasının da Kuveyt Türk Katılım Bankası olduğu görülmektedir. Diğer taraftan 2019 yılında Albaraka Türk Katılım Bankasının toparlanarak 4. En iyi skoru elde ettiği görülmektedir.

Tablo 6: 2019 Yılı Performans Sıralaması

İŞLETMELER	S_i^+	S_i^-	G_i^+	SIRALAMA
	ALBRK	0,06086	0,14128	
KVYT	0,14458	0,06928	0,42128	3
TRKYFNS	0,09472	0,11247	0,33385	5
VKF	0,10488	0,12371	0,43795	2
ZRT	0,12309	0,07616	0,68891	1

2015-2019 dönemi etkinlik skor ortalamalarının alındığı genel etkinlik analizi Tablo 7'de gösterilmektedir. Tablo incelendiğinde en iyi etkinlik skoruna kamu katılım bankalarının sahip olduğu özel sermayeli bankaların ise nispeten düşük performansa sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Tablo 7: 2015-2019 Dönemi Genel Performans Değerlendirmesi

İŞLETMELER	2015	2016	2017	2018	2019	Ci Ortalaması	Standart Sapma	Genel Sıralama
ALBRK	0,545	0,220	0,243	0,302	0,334	0,329	0,129	5
KVYT	0,610	0,433	0,495	0,464	0,421	0,485	0,076	3
TRKYFNS	0,486	0,278	0,246	0,387	0,334	0,346	0,095	4
VKF		0,738	0,749	0,581	0,438	0,627	0,147	2
ZRT	0,751	0,649	0,741	0,695	0,689	0,705	0,042	1

SONUÇ

Fon arz ve talebine aracılık eden kurumların başında gelen bankacılık sektörü bu fonksiyonuyla ülke ekonomilerinin büyümesi ve istikrarın devamı açısından önem arz etmektedir. Bankacılık sektörü yapısı gereği diğer işletmelerden farklı olarak kaynak yapısı içinde öz kaynakları oldukça düşük düzeyde olup 3. kişilerden sağladıkları kaynakları kullanmaktadır. Dolayısıyla bankaların ortaya koyduğu performans domino etkisiyle müşterileri, yatırımcıları, üreticileri, ortakları ve devleti etkilemesi kaçınılmaz olacaktır. Böyle bir ortamda bankaların etkinliklerinin incelenmesi önem arz etmektedir. Çalışmada Türkiye'de hızla gelişim gösteren katılım bankalarının, gider kalemlerinde personel giderleri önemli bir yer tutmaktadır. Bundan dolayı katılım bankalarının personel etkinlik analizi yapılmıştır. Özellikle Türkiye'de kamu katılım bankalarının 2015 yılında faaliyete başlamış olmasından dolayı kamu-özel katılım bankası karşılaştırılması da yapılmıştır. Çalışma sonuçlarına göre 2015, 2018 ve 2019 yıllarında Ziraat Katılım Bankası en iyi etkinlik skoruna sahip katılım bankası olmuştur. Vakıf katılım bankası 2016 yılında faaliyete başladığı yıl ve 2017 yılında en iyi etkinlik skoruna sahip olmuştur. Albaraka Türk Katılım Bankası 2015, 2016, 2017 ve 2018 yıllarında en düşük etkinlik skoruna sahip katılım bankası olmuştur. Albaraka Türk Katılım Bankası 2019 yılında toparlanarak 4. Sıraya yükselmiştir.

Çalışma sonuçlarına göre 2015-2019 döneminde en iyi personel finansal etkinliğe Ziraat Katılım Bankasının sahip olduğu, 2. en iyi personel etkinliğinin ise Vakıf Katılım

Bankası'nca elde edildiği görülmektedir. Özel sermayeli katılım bankalarından en iyi personel etkinliğine Kuveyt Türk Katılım Bankası'nın ve Türkiye Finans Katılım Bankası'nın sahip olduğu anlaşılmaktadır.

Çalışma sonuçları Acar vd. (2015) çalışmasının, kamu bankalarının finansal etkinliğinin daha yüksek olduğu bulgusuyla kısmen örtüşmektedir. Yayar ve Baykara (2012), Rao (2014) ve Karcioğlu vd. (2018) tarafından gerçekleştirilen çalışmalarda elde edilen bulgularla örtüşmemektedir. Aksine kamu katılım bankalarının incelenen bütün dönemlerde özel sermayeli katılım bankalarından daha yüksek finansal etkinliğe sahip olduğu görülmektedir.

2015 yılından sonra sektöre katılan kamu katılım bankaları ile birlikte sektöre güvenin arttığı ve katılım bankalarının bankacılık sektöründen aldığı payın ilk defa 2020 yılı itibarıyla % 6'nın üzerine çıktığı söylenebilir. Diğer taraftan sektörün elde ettiği güvenle birlikte katılım bankaları arasındaki rekabette kızışmış kamu katılım bankaları kamuya ait olmalarının sağladığı ek avantajla ön planda olduğu mevduat toplama ve katılım bankacılığı ürünlerini kullandırmada hızlı bir büyüme eğilimine girdiği ve halkın daha çok rağbet gösterdiği bir mekanizma olduğu söylenebilir. Özel sermayeli katılım bankalarının daha köklü olmalarının verdiği tecrübeyi kullanmaları ve kendilerini yazılı ve görsel basına daha iyi ifade etmeleri finansal etkinliklerini artırıcı etki yapacaktır. Diğer taraftan özel sermayeli katılım bankalarının personel finansal etkinlik skorlarını artırıcı adımları ise toplamış olduğu mevduatı artırıcı adımlar atmak ya da personelinin etkinliğini artıracak eğitim uygulamaları başlatmak ve işletmelerindeki gizli işsizliği doğru analiz edip personel azaltma yoluna gitmeleri şeklinde olabilir. Çalışma, katılım bankalarının şube bazında örgütlenme düzey etkinliği ve şube sayılarının finansal etkinliklerinin araştırılmasıyla genişletilebilir.

KAYNAKÇA

- Acar, M. F., Erkoç, T. E., ve Yılmaz, B. (2015). Türk bankacılık sektörü için karşılaştırmalı performans analizi. Adnan Menderes Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 2(2), 1-11.
- Alsü, E., Taşdemir, A. ve Kalló, Z. (2018). Katılım Bankalarının Performanslarının Değerlendirilmesi: TOPSIS Yöntemi ile Uluslararası Karşılaştırma. Gaziantep University Journal of Social Sciences, 17(1), 303-316.
- Asutay, M. (2007). A Political Economy Approach to Islamic Economics: Systemic Understanding for An Alternative Economic System. Kyoto bulletin of Islamic area Studies, 1(2), 3-18.
- Doğan, M. (2016). Türkiye’de Katılım Bankaları’nın Finansal Performansının Karşılaştırılması. Ekonomi Finans ve Muhasebe Dergisi, 2(4), 99-118.
- Er, B. ve Uysal, M. (2012). Türkiye’deki Ticari Bankalar ve Katılım Bankalarının Karşılaştırmalı Etkinlik Analizi. Atatürk Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 26(3-4), 365-387.
- Ersin, İ. ve Duran, S. (2017). Faizsiz Finans Döngüsünü Oluşturma Açısından Adil Ekonomik Düzen Söyleminin Kredileşme İlkeleri Ve Uygulanabilirliğinin Değerlendirilmesi. Turkish Studies, 12(8), 109-132.
- Ete, Y. (2019). Helal Fuarı 7’nci Kez Kapılarını Açıyor. (Trt Haber.) <https://www.trthaber.com/haber/ekonomi/helal-fuari-7nci-kez-kapilarini-aciyor-443184.html>, (Erişim Tarihi: 16.04.2020)
- Havrylychuk, O. (2006). Efficiency of the Polish banking industry: Foreign versus domestic banks. Journal of Banking & Finance, 30(7), 1975-1996.
- Hunjra, A. I. and Bashir, A. (2014). Comparative Financial Performance Analysis of Conventional and Islamic Banks in Pakistan. Bulletin of Business and Economics, 3(4), 196-206.
- Hwang, C. L., and Yoon, K. (1981). Methods for multiple attribute decision making. In Multiple attribute decision making (pp. 58-191). Springer, Berlin, Heidelberg.
- Ika, S. R. and Abdullah, N. (2011). A Comparative Study of Financial Performance of Islamic Banks and Conventional Banks in Indonesia. International Journal of Business and Social Science, 2(15), 199-207.
- Jackson, P.M. and Fethi, M.D. (2000). Evaluating the technical efficiency of Turkish commercial banks: An Application of DEA and Tobit Analysis , International DEA Symposium, University of Queensland, Brisbane, Australia, 2-4 July, 2000.
- Karacıoğlu, R., Ağırman, E., Kübra, A., Yetim, A., ve Rabia, D. (2018). Kamu Sermayeli Katılım Bankaları İle Özel Sermayeli Katılım Bankalarının Finansal Performanslarının Karşılaştırılması. Erzincan Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 11(2), 149-170.
- Najjar, N. J. (2013). Can financial ratios reliably measure the performance of banks in Bahrain. International Journal of Economics and Finance, 5(3), 152-163.
- Özçelik, H. ve Kandemir, B. (2015). BIST’de İşlem Gören Turizm İşletmelerinin TOPSIS Yöntemi İle Finansal Performanslarının Değerlendirilmesi. Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 18(33) , 97-114.
- Özgür, E. (2008). Katılım Bankalarının Finansal Etkinliği. Afyon Kocatepe Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 10(1) , 159-175.
- Rao, M. (2014). An Analysis On The Performance Of Private and Public Sektor Banking. International Journal of Business and Administration Research Review, 2(5), 104-109.
- Saldanlı, A. ve Sırma, İ. (2014). TOPSIS Yönteminin Finansal Performans Göstergesi Olarak Kullanılabilirliği - The Usability of TOPSIS Method As A Financial Performance Indicator. Öneri Dergisi, 11(41), 185-202.
- Sufian, F. (2009). Determinants of Bank Efficiency During Unstable Macroeconomic Environment: Empirical Evidence from Malaysia. Research in International Business and Finance, 23, 54-77.
- Sümer, G. ve Onan, F. (2016). Dünyada faizsiz bankacılığın doğuşu, Türkiye’deki katılım bankacılığının gelişme süreci ve konvansiyonel bankacılıktan farkları. İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 17(3), 296-308.
- TKBB (2020). Türkiye Katılım Bankaları Birliği Sektör Bilgileri. <https://www.tkbb.org.tr/veri-seti>, (Erişim: 10.04.2020).
- Uygurtürk, H., Korkmaz, T. (2012). Finansal Performansın TOPSIS Çok Kriterli Karar Verme Yöntemi İle Belirlenmesi: Ana Metal Sanayi İşletmeleri Üzerine Bir Uygulama. Eskişehir Osmangazi Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Dergisi, 7(2), 95-115.
- Yayar, R., ve Baykara, H. V. (2012). TOPSIS Yöntemi ile Katılım Bankalarının Etkinliği ve Verimliliği Üzerine Bir Uygulama. Business and Economics Research Journal, 3(4), 21-42.
- Yurtadur, M. ve Demirbaş, H. (2017). Türkiye’de Bulunan Katılım Bankaları ve Özel Sermayeli Mevduat Bankalarının Finansal Performanslarının Karşılaştırılması. İstanbul Gelişim Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 4(2), 89-117.

EXTENDED ABSTRACT

The participation economic system and its products tend to grow and diversify in recent years. Institutions representing the participation economic system achieve an average of 10% to 55% growth in the world. The size of the world participation economic system has reached about \$ 4 trillion and is expected to be \$ 7 trillion in 2021. Within the participation economic system, the participation finance system is about 2 trillion dollars. Within the participation finance system, 80% share is participation banking, 15% share is sukuk, 4% share is mutual funds and 1% share is a takaul system. 2003-2017 year of participation banking in Turkey leading the industry showed growth between 5 billion TL to 120 billion increased 24-fold. Participation banking sector operates in countries with a predominantly Muslim population, especially in America and Europe. In terms of working principles, the companies in the index, which are based on sharing, risk-oriented, interest-free and real commercial activities, can appeal to investors from different faith groups.

Participation banks compete with conventional banks on the one hand and on the other. Participation banks, which reached a 6% share in the sector in 2020, are expected to receive a 15% share in 2025. Established by decree in 1983 and then the name of these institutions are starting to private financial institutions operating in Turkey has strengthened its position in the legislation system in a process that could be called relatively late compared with the world. The aim of the study is to examine the personnel activities of participation banks. In addition, evaluation of human resource efficiency in participation banks will be made in the context of private / public participation banks. In the activity analysis to be carried out for this purpose, the criteria used for the conventional and participation banks were used in the literature. 'The technique for order preference by similarity to ideal solution' (TOPSIS), which is a multi-criteria decision making model, was used for the analyzes. When the literature on the efficiency analysis of participation banks is analyzed, it is seen that their financial activities are mostly evaluated. According to the best knowledge of the author, the most important point that separates the study from the literature is to provide information that participation banks can use to measure participation of the participation banks and interest groups by measuring the effectiveness of the personnel.

The concept of activity is used to measure the output obtained with a certain amount of input. Activity evaluations; Personnel Asset Effectiveness maximum, Personnel Profit Share Income Efficiency maximum, Personnel Loan Efficiency maximum, Personnel Equity Efficiency maximum, Personnel Follow-up Loans Efficiency minimum, Personnel Profit Share Expense Efficiency are included in the analysis. Work has 6 participation banks operating in Turkey. 3 of the participation banks are public participation banks and 3 of them are private participation banks. The study included private participation bank Albaraka Turk Participation Bank (albre), Turkey Finans Participation Bank (TRKYFNS) and Kuwait Turkish Participation Bank (KVTY) d. Among the public participation banks, Ziraat Participation Bank (ZRT), which started operating in 2015, and Vakıf Participation Bank (VKF), which started operating in 2016, were included in the study. Established in 2019, Emlak Participation Bank was not included in the study because it has very limited data. The data of the study Participation Banks Association of Turkey (TKBB) ', published in the official data system were obtained from the balance sheet and income statement (TKBB, 2020).

According to the results of the study, it is seen that Ziraat Participation Bank had the best personnel financial activity in the period of 2015-2019, and the second best personnel event was obtained by the Vakıf Participation Bank. Private capital participation in the activities of the bank staff are best understood owned Kuwait Turk Participation Bank and Turkey Finans Participation Bank.

Study results Acar et al. (2015) partially overlaps with the finding that the financial efficiency of public banks is higher. Yayar and Baykara (2012), Rao (2014) and Karcıoğlu et al. (2018) does not coincide with the findings obtained. On the contrary, it is seen that public participation banks have higher financial efficiency than private banks. It can be said that, with the participation of public participation banks that joined the sector after 2015, trust in the sector increased and the share of participation banks from the banking sector exceeded 6% as of 2020. On the other hand, it can be said that the public participation banks in the competition among the participation banks, together with the confidence gained by the sector, have a tendency to grow rapidly in using deposit collection and participation banking products, which are at the forefront with the added advantage of being owned by the public, and it is a mechanism in which the public is more popular. The fact that private banks are more deeply rooted and that they use their experience and express themselves better in written and visual media will have an impact on their financial efficiency. On the other hand, the steps to increase the personnel financial efficiency scores of the private participation banks may be to take steps to increase the deposits they collect or to give trainings that will increase the efficiency of the employee personnel and to analyze the hidden unemployment in their businesses and to decrease the personnel. The study can be expanded by the effectiveness of the participation banks' organization on the basis of branches and the number of branches.

COVID-19 SÜRECİ VE SÜRDÜRÜLEBİLİRLİKTE SOSYAL BOYUTUN ÖNEMİ: TÜRKİYE'DE FAALİYET GÖSTEREN GIDA PERAKENDECİLERİNİN FİNANSAL OLMAYAN RAPORLARI ÜZERİNE BİR İÇERİK ANALİZİ¹

Erdem AKKAN^{1*}, Mustafa BOZKURT^{2*+}

¹Sorumlu Yazar / Corresponding Author Dr. Öğretim Üyesi, Mersin Üniversitesi Denizcilik Fakültesi

²Mersin Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İşletme Bilgi Yönetimi Ana Bilim Dalı

*eakkan@mersin.edu.tr, *mustafabozkurt17@hotmail.com.tr

+ORCID: 0000-0001-5684-5676, +ORCID: 0000-0002-0115-1826

Öz- Bu çalışmanın amacı gıda perakendecilerinin finansal olmayan raporlarının GRI G4 standardı sosyal boyut bileşenlerine göre incelenmesidir. COVID-19 sürecinde #evdekal kampanyasıyla nitelik ve nicelik bakımından tüketicilerin artan ihtiyaçlarını yüzyüze ve dijital kanallarla karşılamaya çalışan gıda perakendecileri, diğer sektörlerdeki bazı işletmelerin aksine bu süreci kârlı hale getirebilmiş; ancak işgücü-yönetim ilişkileri, iş sağlığı ve güvenliği, fırsat eşitliği gibi pek çok sosyal konunun da gündeme gelmesine vesile olmuşlardır. COVID-19 sürecinde gıda perakendecilerinin büyük bir bölümünün, diğer bazı perakendecilere kıyasla, nispeten kârlı hale gelmelerinden ve eve sipariş gibi sundukları bazı hizmetlerin toplumda ciddi olarak eleştirilmesinden hareketle, işletmelerin finansal olmayan raporları içerik analizi ile incelenmiştir. Dördü sürdürülebilirlik, ikisi de faaliyet raporu olmak üzere toplam altı ulusal gıda perakendecisinin raporlarına ulaşılmış; bulgulara göre gıda perakendecilerinin (1) iş gücü uygulamaları ve insan onuruna yaraşır iş ile (2) ürün sorumluluğu temalarına göre performanslarının yüksek; (3) insan hakları ile (4) toplum temalarına göre ise performanslarının düşük olduğu görülmüştür. Kadın erkek için eşit ücret, rekabete aykırı davranış bileşenleri hiçbir işletmenin raporlarında yer almamış; ayrıca, tedarikçilerin insan hakları bakımından değerlendirilmesi, insan hakları şikâyet mekanizması bileşenleri yalnızca bir işletmenin raporunda yer bulabilmiştir.

Anahtar Kelimeler- COVID-19, Sürdürülebilirlik, Gıda Perakendeciliği, Sosyal Boyut.

COVID-19 PROCESS AND THE IMPORTANCE OF SOCIAL DIMENSION IN SUSTAINABILITY: A CONTENT ANALYSIS ON NON-FINANCIAL REPORTS OF FOOD RETAILERS IN TURKEY

536

Abstract – The aim of this study is to explore non-financial reports of food retailers in terms of social dimension of the GRI 4 Guideline. Within the COVID-19 process and #StayAtHome campaign, by using traditional and digital channels, food retailers are trying to meet growing needs of consumers in terms of quantity and quality. But unlike some of other businesses in other sectors, most food retailers have able to managed to conduct this process profitable, even though some of them were significantly criticized due to some value-added services given to customers, such as home delivery service. For those reasons it is decided to analyze non-financial reports of food retailers by content analysis. Retailers have six reports in total, of four are their sustainability and of two are their annual reports. According to findings, food retailers seem to have high performance in (1) labor practices and decent work and (2) product responsibility sub-categories; whereas they seem to have poor performance in (3) human rights and (4) society sub-categories. Equal remuneration for women and men, anti-competitive behavior aspects exist none of the reports; additionally it is also found that supplier human rights assessment, human rights grievance mechanisms aspects exist only in just one retailer's report.

Keywords – COVID-19, Sustainability, Food Retailing, Social Category.

¹ Bu makalede yazarların katkı oranları %50-%50'dir.

GİRİŞ

Günümüzün başarılı işletme yöneticileri, klasik kâr elde etme güdülerinden çok, hissedar değeri yaratma ve sürdürülebilir gelir sağlama arayışındadır. Sanayileşme ile birlikte doğal kaynakların plansızca tüketilmesi ve hızlı nüfus artışı, doğal çevreye verilen zararın artmasına yol açmış, küreselleşme ile de bilginin yayılımının çok hızlı biçimde artması, işletmelerin özellikle müşterilerine yönelik hatalı davranışlarının ve doğal çevreye verdikleri zararların bedelini, finansal olarak hızlı biçimde hissedebilmelerine neden olmuştur. Sürdürülebilir işletme yönetimi, sektör ayırt etmeksizin işletmelerin tedarik zincirlerinin doğal çevrede yarattığı tahribatı azaltmayı önceleyen bir yaklaşım olurken, paydaşların katılımıyla birlikte bu yaklaşımın, finansal olarak da işletmelere olumlu etkileri olabilmektedir.

Perakende gıda ticareti, tüketiciyle sıcak temas kuran, tüketicinin zorunlu olan ve olmayan tüm hanehalkı ihtiyaçlarını karşılayan bir ticaret şeklidir. Ancak perakende gıda işletmecilerinin, bu faaliyetleri yürütürken, diğer tedarik zinciri üyeleri ile birlikte doğal çevreye verilen zararı en az olacak şekilde planlamaları, çalışanlarına insan onuruna yakışır bir iş sağlamaları, insan haklarına ve topluma saygılı, güvenilir ürünler sunmaları da gerekmektedir. Gıda sisteminin bekçileri olarak süpermarketlerin; kendi tedarik zincirlerine, tüketicilerine ve faaliyetlerine etki ederek daha yeşil, daha sağlıklı ve daha adil gıda sistemi yaratabilecekleri ifade edilmektedir (Jones vd., 2008: 995). Chkanikova ve Lehner (2010: 74), özellikle tedarikçilerin kendilerine atfedilen bu rollerini ne düzeyde becerebilecekleri ve pazarı sürdürülebilir ürünler sağlayacak şekilde geliştirmenin üstesinden nasıl geleceklerini sorgulamıştır. Söz gelimi sürdürülebilir iş çözümlerinin ilave finansal maliyetlerini tedarikçiler mi yoksa perakendeciler mi üstlenecektir? Veya marketlerde bazı ülkelerde ücretsiz, bazı ülkelerde ise ücretli sunulan plastik poşetlerin geri dönüşümü ile ilgili marketlerin sorumlulukları nerede başlamakta ve bitmektedir? Plastik poşet kullanımının doğal çevre için oldukça riskli olduğu bilinmektedir. Örneğin bir araştırmaya göre dünya çapında okyanuslarda km² başına 13,000 parça plastik bulunmaktadır (Chida, 2011: 176). Perakendeciler ekonomik etkileri bakımından ve nihai tüketiciye yakın olmaları sebebiyle sürdürülebilirlikte anahtar bir rol oynayabilir. Giderek daha rekabetçi olmaya başlayan pazarlar, tüketicilerle uzun süreli ilişki sağlamanın önemini ortaya koymaktadır (Claro vd., 2013: 365). COVID-19 süreci ile birlikte perakendecilerin gelir getirici faaliyetler kadar, toplum sağlığını önceleyen yaklaşımlar da benimsemeleri önemli hale gelmiş, gıda perakendecilerinden #evdekal kampanyası ile adeta kendi evine hapsolan tüketicilerin artan ihtiyaçlarını, sürecin gerektirdiği sosyal mesafe ve hijyen şartlarına uygun olarak karşılamaları beklenmektedir.

Sürdürülebilirlik Kavramı

Doğa bilimleri ve sosyal bilimler gibi pek çok disiplinde sıkça tartışılan sürdürülebilirlik kavramının, çok boyutlu yapısı nedeniyle tanımı konusunda bir görüş birliği olduğunu söylemek güçtür. Genel bir tanımına göre sürdürülebilirlik,

çevresel ve sosyal koşulların insanın güvenliği, iyi oluşu ve sağlığını süresiz biçimde maksimize edecek şekilde yaşam biçimini dönüştürmektir (White, 2013: 214). Sürdürülebilirlik ve çevrenin korunması kavramları sıklıkla benzer anlamlarda kullanılmaktadır, ancak çevrenin korunmasında doğa ön planda iken, sürdürülebilirlikte gelecek nesillere sürdürülebilir bir dünya bırakabilmek için doğal çevre yanında, ekonomik ve toplumsal alanlarda da dengenin sağlanması ön plandadır (Böcek, 2019: 3). Sürdürülebilirlik kavramı, bir taraftan ekonomik ilerlemeler sağlanırken diğer yandan çevresel değerlerin ve kaynakların korunması ve nesilden nesile aktarılması ilkesine dayanmaktadır. Bu kavram örneğin turizm faaliyetleri için uygulandığında, turizm kaynaklarından bir sonraki kuşakların da yararlanabilmesi amacıyla bu kaynakların kirletilmeden, zarar verilmeden ve yok edilmeden, kullanılması için gerekli önlemlerin alınması anlamına gelir (Kaya, 2019: 20). Genel anlamda çevre ve insan odaklı olan ve şimdiki kuşakların gelecek kuşaklara karşı olan sorumluluklarını tanımlayan sürdürülebilirlik kavramı, devam eden herhangi bir sistemin ana kaynaklarını tüketmeden belirsiz bir geleceğe dek işlevini sürdürmesidir. Sürdürülebilirlik kavramında öne çıkan konular arasında sınırlı kaynak kullanımı, kirliliğin azaltılması, malzeme geri kazanımı, nüfus planlaması, biyo-çeşitliliğin korunması, tüketimin sınırlandırılması, toprağın korunması, kuşaklar arası adalet, temel insani gereksinimlerin karşılanması dikkat çekmektedir (Palabıyık, 2005: 4).

Sürdürülebilirlik kapsamında dünya gündeminde; iklim değişimi, biyokütle kullanımı, ozon tabakasının aşınması ve atmosferin korunması, ormansızlaşma, toprak aşınımı ve çölleşme, biyo-çeşitliliğin korunması, enerji gibi çevre konuları yer almaktadır. Birleşmiş Milletler Genel Kurulunda çevre sorunlarına yönelik alınan, uluslararası çevresel protokollere yasal dayanak teşkil eden kararda çevresel konular şu şekilde sıralanmıştır (Tutulmaz, 2012: 603):

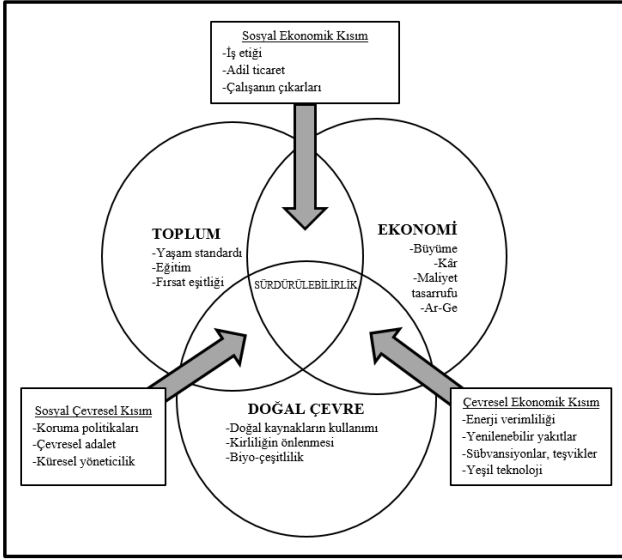
- Ozon tabakasının aşınımı, hava kirliliği ve iklim değişikliği ile mücadele yoluyla atmosferin korunması
- Temiz su kaynaklarının arzı ve kalitesinin korunması
- Okyanus ve denizlerin kıyı bölgeleriyle beraber korunması, yaşam kaynaklarının rasyonel kullanımı ve gelişiminin korunması
- Ormansızlaşma, kuraklık ve çölleşme ile mücadele edilerek toprak kaynaklarının korunması
- Biyolojik çeşitliliğin korunması
- Çevreyle tam uyumlu biyoteknoloji yöntemi
- Çevreyle tam uyumlu zararlı ve toksit atık yönetimi, uluslararası yasadışı tehlikeli atık madde trafiğinin engellenmesi
- Yoksullukla mücadele yoluyla yoksulların şehir banliyöleri ve kırsal bölgedeki yaşama ve çalışma koşullarının iyileştirilmesi
- İnsan sağlığı koşullarının korunması ve insan yaşam kalitesinin yükseltilmesi

Sürdürülebilirlik kavramının ilk defa uluslararası boyutta ele alınması Ortak Geleceğimiz (Brundtland) Raporu ile

olmuştur. Söz konusu rapor sürdürülebilirliğin sosyal, çevresel ve ekonomik boyutlarına vurgu yapmış, kalkınma ve sürdürülebilir kalkınma arasındaki farkı net bir şekilde ortaya koymuştur (Akçakaya, 2016: 49). Raporda sürdürülebilirlik gelişme “bugünün gereksinimlerini, gelecek kuşakların da kendi gereksinimlerini karşılayabilme olanağından ödün vermeksizin karşılamak” biçiminde tanımlanmıştır (Bozlağan, 2010: 1013).

Sürdürülebilirliğin Bileşenleri

Sürdürülebilirlik, geniş açıdan ele alındığında üç boyutlu bir model ile karşılaşılmaktadır. Bu modelde doğal çevreye özen gösterme, sosyal sorumluluk ve ekonomik çıktılar göze çarpar (Claro vd., 2013: 366). Üçlü modele göre sürdürülebilirlik performansı için çevresel faaliyetlerin düzenlenmesi (emisyon azaltımı, atıkların geri dönüşümü, enerji kullanımı gibi), ekonomik çıktıların işletme lehine düzenlenmesi (çevreci iş modelleri ile giderleri azaltma ve işletme gelirleri ile hissedar değerini artırma gibi) ve sosyal konumu güçlendirme (işyerinde çeşitliliği, fırsat eşitliğini artırma ve işletmeye toplumda duyulan güveni yükselterek toplumsal itibarı geliştirme gibi) faaliyetleri bir arada yürütülmeli ve performans bu yolla geliştirilmelidir. Sürdürülebilirliğin çevresel, sosyal ve ekonomik boyutları ayrıntılı biçimde Şekil 1’de görülebilir.

Şekil 1: Sürdürülebilirliğin Üç Boyutlu Modeli

Kaynak: Rodriguez vd. 2002: 8’den uyarlanmıştır.

Şekil 1’de ana ve alt unsurları ile birlikte gösterilen üç boyutlu modeldeki bileşenlerin meydana getirdiği sürdürülebilirlik, her üç başlığın da eşgüdümü şeklinde yürütülmesini gerektirir. Bir bakıma işletme sosyal boyutun bir alt unsuru olan fırsat eşitliğini sağlarken, aynı zamanda bunu finansal çıktılara da dönüştürebilmelidir. Örneğin kamuoyunda işletmenin fırsat eşitliğine önem verdiği kanısını uyandırarak işletme, kalifiye işgörenlerin ilk tercihi olabilir. Sürdürülebilirlikle ilgili bir diğer konu da gelecek nesillerin ön planda tutulmasıdır. Günümüz neslinin kullandığı kaynakların durumunun ve kalitesinin gelecek nesiller tarafından da paylaşılabilmesi ve varolan kaynakların gelecek nesillere doğru bir şekilde aktarılması sürdürülebilirliğinin

merkezinde yer alır (Elliott, 2005: 268). Sürdürülebilirliğin üç boyutlu modelinin unsurlarını şu şekilde açıklamak mümkündür.

Çevresel Sürdürülebilirlik: Çevresel sürdürülebilirlik, işletme faaliyetlerinin yürütülmesi esnasında merkez örgüt ve bağlı bulunduğu tedarik zincirlerinin yarattığı çevresel tahribatın sürekli olarak ölçülmesi ve bu tahribatı en aza indirecek yöntemlerin araştırılarak gereken tedbirlerin alınmasıdır. Özellikle fosil yakıtların kullanımı, emisyon çıktıları, ekosisteme yönelik etkiler gibi konular ön plandadır. Balıkçılık, tarım, enerji gibi sektörlerde çevresel sürdürülebilirlik yaklaşımlarının olumlu etkileri daha somut olmaktadır.

Sosyal Sürdürülebilirlik: Sosyal sürdürülebilirlik, işletme faaliyetleri yürütülürken toplumsal ihtiyaçları ön plana alır. Özellikle uluslararası işletmelerin faaliyet gösterdiği heterojen pazarlarda daha sık karşılaşılan; işgücü-işveren ilişkileri, cinsiyet eşitliği, iş sağlığı ve güvenliği, çalışan çeşitliliği gibi konular sosyal sürdürülebilirlik açısından önemlidir. Tüketici pazarlarında ise ürün güvenliği ve tüketici eğitimi de sosyal sürdürülebilirlik açısından önemli konulardır.

Ekonomik Sürdürülebilirlik: Kâr amaçlı bir örgütün devamlılığı için sürdürülebilir gelir çok önemlidir. Çevresel ve sosyal sürdürülebilirlik kapsamında bahsedilen bileşenleri geliştirirken, işletmelerin gelirlerinin de artırılması gerekmektedir. Sosyal sorumlu işletmelerin bu özelliklerini bütünleşik pazarlama iletişimi stratejilerine dahil etmelerinin nedeni de aslında budur. Sürdürülebilir projelerle sağlanan uluslararası ve yerel teşvikler ile vergi avantajları da ekonomik sürdürülebilirlik boyutunun önemini arttırmaktadır.

COVID-19 Sürecinde Gıda Perakendeciliği

12 Aralık 2019’da Çin’in Wuhan kentinde ortaya çıkan Yeni Tip Coronavirüs (COVID-19) ve neden olduğu salgın hastalık, kısa sürede dünyayı sosyal ve ekonomik açıdan ciddi biçimde sarsmıştır. 11 Mart 2020’de Dünya Sağlık Örgütü (WHO), COVID-19 salgınına pandemi (birden fazla ülkeyi etkisi altına alan salgın hastalık) ilan etmiştir (MMWR, 2020). Türkiye’de 11 Mart 2020’de ilk COVID-19 pozitif vakanın 17 Mart’ta ise hastalıkla bağlantılı ilk ölümün ortaya çıkmasıyla birlikte olağanüstü bir döneme girilmiştir. 29 Ağustos 2020 itibarıyla dünyada yaklaşık 25 milyon vaka ve 840 bin ölüm rapor edilmiş, Türkiye’de ise 265.515 vaka ve 6.245 ölüm raporlanmıştır (Worldmeters, 2020).

Perakendecilik açısından bakıldığında, 14 Mart’ta Alışveriş Merkezleri ve Yatırımcıları Derneği (AYD) Başkanının, tüketiciler ve çalışanların sağlığı için AVM’lerde saat 12.00-20.00 saatleri arasında esnek çalışma saati uygulaması için tavsiye kararı aldıklarını açıklaması (Milliyet, 14 Mart 2020), hemen ardından 15 Mart’ta Alışveriş Merkezleri Derneği (AVM-Der) Başkanının ise bu öneriye karşı çıkarak AVM’lerin geç açılıp kapatılmasını tedbir olarak görmediklerini söylemesi ve COVID-19 için gerekli önlemleri aldıklarını, ziyaretçilerin gönül rahatlığı ile AVM’lere gelebileceklerini söylemesi (Independent Türkçe,

15 Mart 2020) kamuoyunda kafa karışıklığına ve tartışmalara neden olmuş, 16 Mart tarihli İçişleri Bakanlığı genelgesiyle söz konusu kafa karışıklığı giderilmiş, AVM'ler dahil olmak üzere tiyatro, sinema gibi pek çok hizmet birimi geçici olarak kapatılmıştır (İçişleri Bakanlığı, 2020).

COVID-19 süreci yaşamın her alanını önemli bir biçimde etkilemiştir. Gıda perakendeciliği açısından bakıldığında da tüketicilerin, elzem ihtiyaçlarını mümkün olduğunda hızlı biçimde ve en az sosyal temas ile satın almak istedikleri görülmektedir. Bu süreçle birlikte, market alışverişlerinde artık, geleneksel biçimde arzu edilen zaman tasarrufundan çok, emniyette olma ve hayatta kalma isteği ön plana çıkmaktadır (Charlebois, 2020). Çalışanlar ise hala ücretli bir işe sahip oldukları için memnun olmakta, ancak sosyal temasın fazla olması onları endişelendirmektedir. Bu süreçte gıda perakendecileri risk grubunda olan çalışanlarını izne çıkarmış, merkez operasyonları mümkün olduğunda evden çalışmaya yönlendirmiş, kasiyer gibi müşteri ile yakın teması olan çalışanlara maske ve koruyucu kullanmaları önerilmiş, market içlerinde sosyal mesafe kuralına uygun düzenlemeler yapılmış, mağaza içinde aynı anda bulunabilecek müşteri sayısı sınırlandırılmış, mağaza girişlerinde dezenfektan konulmuştur (Turan, 2020). Ancak tüm bu önlemlere karşın Türkiye'de gıda perakendeciliği de dahil olmak üzere bankacılık ve otomotiv perakendeciliği gibi pek çok perakende satış alanında COVID-19 kaynaklı ölüm vakası olmuştur (Saday, 2020; Özpeynirci, 2020; Sözcü Gazetesi, 2020a).

Pek çok diğer sektörün aksine, gıda perakendeciliği, tüketicilerin günlük yaşamlarını sürdürülebilirlik için yüksek düzeyde bağımlı olduğu bir ticaret türüdür. COVID-19 sürecinde esnek çalışma şekillerine ve sokağa çıkma yasaklarına uyum sağlamaya çalışılırken, pek çok tüketicinin, kendi iradesiyle veya çeşitli kısıtlamalar nedeniyle, sinema, tiyatro ya da spor salonu gibi çeşitli hizmet alımlarından vazgeçtiği ya da bu hizmetleri satın almayı ötelemiş, ancak evde geçirilen zamanın artmasına paralel olarak gıda alışverişlerinde mevcut talebin daha da arttığı görülmüştür. Gıda alışverişlerinde tüketicilerin geleneksel mağazadan alışveriş yanında, COVID-19 sürecinde dijital kanalları daha sık kullanmaya başladıkları söylenebilir. Örneğin Mart ayında ABD'de tüketicilerin %37'si market alışverişlerini sık sık çevrimiçi gerçekleştirdiklerini beyan etmişlerdir (Ticaret Bakanlığı, 2020). Türkiye'de ise COVID-19 pandemisinin yükselişte olduğu Mart ve Nisan aylarında, gıda, market, temizlik, dezenfektan, kitap, oyuncak, küçük ev aletleri ve çocuk tekstili kategorilerinde Türkiye geneli çevrimiçi satışların %200 oranında arttığı, bu süreçte e-ticarete en çok yönelen girişimcilerin market ve bakkal sahipleri oldukları ifade edilmektedir (Sözcü Gazetesi, 2020b). Bankalararası Kart Merkezi (BKM) verilerine göre e-ticarete Şubat-Mart döneminde en kayda değer büyüme market-gıda kategorisinde olmuştur (Önemli, 2020). Ayrıca bu sürece hazırlık ve deneyimli olan, büyük hacimli ürünleri hızlı ve hijyenik şekilde teslim edebilen perakendeciler hızlı bir şekilde ayrışarak başarılı olmuşlardır (Deloitte, 2020: 3).

Öte yandan COVID-19 ulaşım, turizm, otomotiv, enerji ve havacılık gibi pek çok sektörü olumsuz etkilemiştir. Örneğin 2020 yılı ikinci çeyreğinde (Nisan, Mayıs, Haziran) havayolu yolcu taşımacılığı şirketi Pegasus'un cirosu, geçen yıl aynı döneme göre %94 daralmıştır (Soydan, 2020). Perakendecilikte ise durum biraz daha karmaşıktır. Bu süreç bazı perakendeciler için olumsuz, bazıları için ise olumlu şekilde sürmektedir. Giyim perakendecileri büyük bir zarar ile karşı karşıya kalırken gıda perakendecileri büyük bir fırsat ile karşılaşmıştır. Örneğin hazır giyim perakendecisi Vakko, 2020 yılı ikinci çeyreğinde 34 milyon TL zarar etmiştir (Soydan, 2020). Dijital kanallarının öneminin artmasının yanında, gıda perakendecileri COVID-19 sürecini doğru yönettikleri takdirde kârlarını da arttırabilmişlerdir. Örneğin 2019 yılı ikinci çeyreğinde 24,4 milyon TL net dönem zararı açıklayan Şok Marketleri, 2020 yılı aynı dönemde satış gelirlerini %30,9; brüt kârını ise %26,9 oranında arttırarak kâra geçmiştir (T24, 2020). Başka bir gıda perakendecisi BİM ise aynı dönemde kârını %100'den daha fazla arttırdığı ifade edilmiştir (Soydan, 2020).

Sürdürülebilirlik Raporlaması

Küresel anlamda kabul görmüş uluslararası raporlama çerçevesini sunan Küresel Raporlama Girişimi (GRI, 2020a) tanımına göre sürdürülebilirlik raporu, *"bir işletme veya örgüt tarafından, kendi günlük faaliyetlerinden dolayı ortaya çıkan ekonomik, çevresel ve sosyal etkileri ile ilgili yayınladığı bir rapordur. Sürdürülebilirlik raporu aynı zamanda, örgütün değerlerini ve yönetim modelini ortaya koyar, ayrıca örgütün sürdürülebilir küresel ekonomiye bağlılığı ile stratejisi arasındaki ilişkiyi gösterir."* Sürdürülebilirlik raporları, örgütlerin sürdürülebilirlik vizyonlarını yansıtmakta, paydaşları bilgilendirmekte, örgütün belirlediği hedeflere ulaşmaya yönelik performanslarını öznel bir biçimde sunmaktadır. Sürdürülebilirlik raporu örgütlere, ekonomik çevresel ve sosyal konularda performanslarını ölçmek, anlamak, açıklamak ve sonrasında bu konularda stratejik hedef koymak ve değişimi etkin yönetebilmek bakımından yardımcı olmaktadır (Turhan vd., 2018: 21). Sürdürülebilirlik raporları ile finansal performansı gayet iyi olan bir örgütün, çevreye ve sosyal hayata ne düzeyde uyum sağladığı, risklerini ve fırsatlarını ne kadar iyi yönettiği görmek mümkün olmaktadır (Gücenme Gençoğlu ve Aytac, 2016: 54). Sürdürülebilirlik raporlamasının örgütlere sağladığı iç ve dış faydalar ayrıntılı biçimde Tablo 1'de sunulmuştur.

Tablo 1: Sürdürülebilirlik Raporlamasının Örgütlere Faydaları

<i>İçsel Faydalar</i>	<i>Dışsal Faydalar</i>
• Risk ve fırsatlara yönelik yüksek kavrayış • Finansal olan ve finansal olmayan performans arasındaki ilişkinin vurgulanması • Uzun dönem yönetim strateji ve politikası ile iş planlarına tesir etme • Süreçleri kolaylaştırma, maliyetleri düşürme ve etkinliği artırma • Sürdürülebilirlik performansının; kanunlar, normlar, kodlar, performans standartları ve gönüllü girişimlere göre kıyaslanması ve değerlendirilmesi • Çevresel, toplumsal ve yönetim başarısızlıklarını engelleme • Performansı içsel olarak, örgütler ve sektörler arasında kıyaslama	• Olumsuz çevresel, sosyal ve yönetim etkilerini azaltma -ya da geriye döndürme- • İtibarı ve marka sadakatini artırma • Dışsal paydaşların örgütün gerçek değeri ile somut ve soyut varlıklarını anlamalarını sağlama • Sürdürülebilir kalkınmaya ilişkin beklentiler konusunda örgütün çevreyi nasıl etkilediği ve çevreden nasıl etkilendiğini göstermek

Kaynak: GRI (2020b), Benefits of Reporting

Tablo 1’e göre sürdürülebilirlik raporlamasının örgütlere hem içsel hem de dışsal açıdan pek çok fayda sağladığı görülmektedir. Buna göre sürdürülebilirlik raporlamasının, risk ve fırsatları görmeye yüksek kavrayış, maliyetleri düşürme, kıyaslama (benchmarking), pek çok başarısızlığı engelleme gibi içsel faydaları yanında; olumsuz itibarı azaltma ve olumlu itibarı artırma, paydaşlara örgütü daha iyi anlatma ve sürdürülebilir kalkınmaya yönelik beklentiler konusunda örgüt ve çevre arasındaki etkileri gösterme gibi dışsal faydaları vardır.

Sürdürülebilirlik raporlaması ile ilgili pek çok ulusal ve uluslararası kurum sürdürülebilirlik rehberi hazırlamıştır. Söz konusu rehberler; çeşitli sosyal, çevresel, etik ve yönetim konularını geniş bir paydaş çerçevesinde açıklamayı daha kolay hale getirmek için oluşturulmuşlardır. Bu rehberler içinde en göze çarpanı araştırmacılar, endüstri ve danışmanlar arasındaki işbirliğinin sonucu oluşan ve çoklu paydaş yaklaşımını yansıtan Küresel Raporlama Girişimi (GRI) tarafından oluşturulan “Sürdürülebilirlik Raporlama Rehberi” dir (Dumay vd., 2010: 532). İlk GRI kılavuzu (GRI G1), 2000 yılında yayınlanmıştır. GRI tarafından hazırlanan rehber niteliğindeki kılavuzlar zaman içinde güncellenmiş olup (2002:G2, 2006:G3, 2011 G3.1), en son 2013 yılında GRI G4 yayınlanmıştır (Turhan vd., 2018: 28). Her güncellemede sektörel olarak raporlanacak alanları standardize eden GRI, halen sürdürülebilirlik raporlaması alanındaki en önemli girişim olarak görülmektedir. Karbon emisyonlarından iş güvenliği ve sağlığına, sosyal etki analizlerinden iklim değişikliğine uyuma, iyi yönetimden paydaş analizi ve ilişkilerine kadar geniş bir çerçevede yer alan GRI standardı, işletmelerinin çevresel ve sosyal etkilerinin adeta ayrıntılı bir röntgenini çektiği düşünülmektedir (Gücenme Gençoğlu ve Aytaç, 2016: 53).

AMAÇ VE YÖNTEM

Bu çalışmanın amacı, Türkiye’de faaliyet gösteren gıda perakendecilerinin finansal olmayan raporlarının sosyal boyutlarının incelenerek, COVID-19 pandemisine yönelik işletmelerin önceden bir hazırlığı veya tahmini olup olmadığının anlaşılması ve bulguların işletmelere göre kıyaslanmasıdır. Finansal raporlar temelde, işletmelerin finansal performanslarını, faaliyet sonuçlarını ve nakit akışlarını gösteren raporlardır. Finansal raporlar, paydaşların işletme ile ilgili ekonomik kararlar verirken başvurdukları en önemli bilgi kaynaklarıdır (Demirel Arıcı ve Altun, 2018:

582). Hâlbuki finansal olmayan raporlarda işletmenin sosyal sorumluluk, sürdürülebilirlik ve çevresel duyarlılık gibi konulara yönelik attığı adımlara veya hedeflerine vurgu yapılır. Bu araştırmada, örneklemedeki olan raporlarda ekonomik ve çevresel boyut ihmal edilerek, sadece sosyal boyuta odaklanılmasının nedeni, sosyal boyutun işleme çalışanlarının iş ve hayat şartlarının iyileştirilmesine; müşterilen, yerel halk ve diğer paydaşların yaşam kalitesinin arttırılmasına yönelik bazı bilgiler içerdiğinin varsayılmasıdır. Bilindiği gibi COVID-19 süreci perakendecilikte; sosyal mesafe, hijyen, vardiya planlama, iş sağlığı ve güvenliği ile sosyal alanlar gibi konuları daha önemli hale getirmiştir. Bu nedenle sürdürülebilirliğin sosyal boyutunun öneminin arttığı söylenebilir. Bu temel amaç doğrultusunda şu soruların yanıtları aranacaktır:

-İşletmeler sürdürülebilirliğin sosyal boyutunu nasıl raporlamışlardır?

-Sosyal boyutun hangi unsurları ön plandadır ve hangi unsurları ihmal edilmiştir?

-Sosyal boyutun raporlanması işletmelere göre belirgin biçimde farklılaşmakta mıdır?

Çalışmanın evreni Türkiye’de ulusal çapta faaliyet gösteren, sürdürülebilirlik, Kurumsal Sosyal Sorumluluk (KSS) veya faaliyet raporu yayınlayan gıda perakendecileridir. İşletmelerin yıllık bazda rapor yayınlamadıkları anlaşıldığından her bir işletmenin en güncel raporları kapsama dahil edilmiştir. Bu kapsamda işletmelerin 2015-2020 yılında yayınladıkları raporları incelenmiş, güncel olan raporlardan yararlanılmıştır. Bazı perakende işletmelerin sürdürülebilirlik veya KSS raporu yerine yalnızca faaliyet raporu yayınladığı görülmüş ve araştırma kapsamını genişletmek adına bu raporlar da dikkate alınmıştır. Kaldı ki sürdürülebilirlik literatüründe faaliyet raporlarını örneklem olarak ele alan çalışmalar mevcuttur (Karadeniz ve Uzpak, 2020). Şayet bir işletmenin güncel, birden fazla sayıda raporu varsa tercih sırası, önemliden önemsiz doğru sürdürülebilirlik, KSS ve faaliyet raporu şeklinde belirlenmiştir. Verilerin toplanması için doküman incelemesi, veri analizi için ise içerik analizi yöntemi tercih edilmiştir. Araştırma problemine ilişkin olarak yazılı ve görsel dokümanların incelenmesi daha zengin ve kapsamlı bir çıkarım sağlanması açısından oldukça önemlidir. Söz konusu dokümanlar araştırma konusunun geçmişine ya da tarihsel sürecine ışık tutacaktır (Baş ve Akturan, 2008: 118). İçerik analizi ise, dokümanların açıklanması ve karşılaştırılması için kullanılan bir teknik olup bu teknik son yıllarda bilgisayar destekli programlar ile daha yaygın biçimde kullanılmaya başlanmıştır (Coşkun vd., 2015: 324-325).

İçerik analizi için GRI 4 standardının çevresel ve ekonomik boyutu dahil edilmemiş, yalnızca sosyal boyut için önerilen 30 kod ve 4 tema aynen benimsenmiştir (GRI, 2014). Tablo 2’de söz konusu kodlar ve temalar görülebilir.

Tablo 2: Sürdürülebilirliğin Sosyal Boyutun Kapsamı

<i>İş Gücü Uygulamaları ve İnsana Yaratıcı İş</i>	<i>İnsan Hakları</i>	<i>Toplum</i>	<i>Ürün Sorumluluğu</i>
-İstihdam -İşgücü/Yönetim ilişkileri -İşgücü sağlığı ve güvenliği -Eğitim ve öğretim -Çeşitlilik ve fırsat eşitliği -Kadın erkek için eşit ücret -Tedarikçinin işgücü faaliyetlerinin değerlendirilmesi -Haksız işgücü uygulamalarına karşı şikâyet mekanizması	-Yatırım -Ayrımcılık yapmama -Örgütlenme ve toplu sözleşme hakkı -Çocuk işçiliği -Gönülsüz veya zorla çalıştırmama -Güvenlik uygulamaları -Yerel haklara verilen haklar -İK Faaliyetlerine yönelik değerlendirme -Tedarikçilerin insan hakları bakımından değerlendirilmesi -İnsan hakları şikâyet mekanizması	-Yerel topluluklar -Yolsuzlukla mücadele -Kamu politikası -Rekabete aykırı davranış -Mevzuata uyum (genel olarak yasalara uyum) -Tedarikçilerin toplum üzerindeki etkileri bakımından değerlendirilmesi -Toplum üzerindeki adil olmayan etkilere ilişkin şikâyet mekanizması	-Müşteri sağlığı ve güvenliği -Ürün ve hizmetlerin etiketlenmesi -Pazarlama iletişimi -Müşteri mahremiyeti -Ürün ve hizmetlerin kullanımına ilişkin yasalara uyum

Kaynak: GRI, 2014.

Sürdürülebilirlik literatüründe sosyal ve ekonomik boyut yerine genellikle çevre boyutuna önem verildiği göz önüne alındığında (Karadeniz ve Uzpak, 2020: 498), bu çalışmanın bulgularının literatüre önemli bir katkı sunacağı düşünülmektedir. Türkiye’de ulusal çapta faaliyet gösteren gıda perakendecilerinden sürdürülebilirlik, KSS veya faaliyet raporu yayımlayan toplam 6 işletme olduğu görülmüş, bu nedenle tam sayım yapılmıştır. Araştırmada başlangıçta; işletmelerin kurumsal internet siteleri, ardından ise finansal olmayan raporlarının analizi planlanmış, ancak bir işletme dışında (Migros) diğer işletmelerin kurumsal internet sitelerinde ilgili kodlara büyük oranda yer verilmediği tespit edildiğinden, analizin yalnızca finansal olmayan raporlar üzerinden yapılmasına karar verilmiştir. Ki bu durum çok da şaşırtıcı değildir. Keza perakende dışında teknoloji, ulaştırma, imalat, petrol gibi çeşitli sektörlerde faaliyet gösteren, Borsa İstanbul (BIST) Sürdürülebilirlik Endeksinde 2014 yılından beri yer alan 7 işletme ile yapılan bir araştırmada Migros, kurumsal web sitesi ile sürdürülebilirlik performansı en yüksek işletme olmuştur (Karadeniz ve Uzpak, 2020: 507).

Nitel araştırmada geçerlik, araştırmacının araştırdığı olguyu olduğu biçimde ve olabildiğince yansız gözlemesi anlamına gelmektedir. Bu amaçla bazı araştırmacıların bazı ilave yöntemler (çeşitleme, meslektaş teyidi gibi) kullanması gerekir (Yıldırım ve Şimşek, 2013: 289-290). Bu çalışmada doküman incelemesine konu 30 kod, GRI 4 standardından aynen alınarak araştırma ölçeği olarak benimsenmiş, ancak kodların Türkçe karşılıkları, İngilizce konusunda uzman bir akademisyenden yardım alınarak ve konuyla ilgili Türkçe makalelerden yararlanarak yapılmıştır. Ayrıca metindeki bazı kodlar sürdürülebilirlik ve insan kaynakları dersleri yürüten iki akademisyenin önerisi doğrultusunda daha anlaşılır hale getirilmiştir (örneğin “uyum” ifadesi yerine “genel olarak yasalara uyum” ifadesi tercih edilmiştir). Araştırmanın güvenilirliğini arttırmak için ise yazarlar farklı zamanlarda aynı ölçek ile verileri toplamış ve Cohen Kappa katsayısı 0,825 olarak hesaplanmıştır. Bu değer araştırmanın güvenilirliğinin iyi olduğunu göstermektedir (Viera ve Garrett, 2005).

Örnekleme olarak gıda perakendecisi seçilmesinin birkaç sebebi vardır. İlk olarak gıda ve içecek sektörü ile süpermarketler, çevresel açıdan faaliyet alanına göre yüksek düzeyde risk grubu içinde yer almaktadır (Borsa İstanbul, 2015: 4). İkincisi COVID-19 sürecinde #evdekal kampanyası ile gıda perakendecileri hem dijital hem de mağaza satışlarını belirgin biçimde arttırmış (T24, 2020; Soydan, 2020), ayrıca evlere teslimat hizmetlerini geliştirerek bu süreci bir fırsata çevirmeyi başarmışlardır. Ancak bu süreçte, işletmelerin iş sağlığı ve güvenliği standartlarına ne kadar uydukları konusu gündeme taşınmış, bazı marketlerin çalışanlarını COVID-19 için gerekli teknik donanım olmadan ve ağır şartlarda çalıştırdıkları için eleştirildiği görülmüştür (Sendika.org, 2020). Ayrıca toplum ve çalışanlar gibi sürdürülebilirliğin sosyal boyutuna sürdürülebilirlik raporlarında yer vermenin, işletmelerin finansal performansın bazı unsurlarına olumlu katkıda bulunduğu yönelik kanıtlar literatürde vardır (Taşdemir, 2017: 97). Örnekleme içinde yer alan Metro ve Bizim Market işletmeleri toptancı kategorisinde olsa da, fiili olarak perakende satışları da olduğu için ve sürdürülebilirlik raporları yayımlandığından kapsama dahil edilmişlerdir. Örnekleme olarak gıda perakendecileri seçilmesinin bir diğer nedeni de sürdürülebilirlik raporlamasına verdikleri önemdir. Ağustos 2020 yılı itibarıyla BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde değerlemeye tabi 61 şirketten üçü, araştırma örnekleme içinde yere alan (Bizim Mağazaları, Migros ve Şok) gıda perakendecisidir (Borsa İstanbul, 2020). Son olarak ulusal market zincirleri ve indirim marketlerinin, COVID-19 salgını sürecinde performansları oldukça yüksek olmuştur. Her iki işletme türü bu süreçte toparlanma hızı en yüksek olan 4 sektör kategorisinden ikisini oluşturmaktadır.² (Deloitte, 2020: 2).

BULGULAR

Bu bölümde araştırma sürecinde toplanan veriler sunulacaktır. İlk olarak Tablo 3’de örnekleme dahil olan işletmelerin finansal olmayan raporlarıyla ilgili bazı bilgiler mevcuttur.

Tablo 3: Örnekleme dahil işletmeler ve işletmelerin finansal olmayan rapor türleri

<i>İşletme Adı</i>	<i>Rapor Türü / Yılı</i>	<i>Sayfa sayısı</i>
BİM	Faaliyet Raporu / 2019	144
Bizim Market	Sürdürülebilirlik Raporu / 2019	24
Carrefoursa	Faaliyet Raporu / 2019	38
Metro	Sürdürülebilirlik Raporu / 2017	46
Migros	Sürdürülebilirlik Raporu / 2019	128
Şok	Sürdürülebilirlik Raporu / 2019	48

Kaynak: İlgili İşletmelerin Kurumsal İnternet Siteleri

Tablo 3’te içerik analizine konu raporlar sunulmuştur. BİM ve Carrefoursa sürdürülebilirlik raporu yerine faaliyet raporlarını yayınlamışken, diğer işletmelerin sürdürülebilirlik raporları yayınlanmıştır. Sayfa sayısına göre en kapsamlı rapor BİM’a ait iken, en az kapsamlı rapor Bizim Market’e aittir. İlerleyen bölümde detaylı çıkarım yapmak adına, analize konu sosyal boyutun dört temasına ait kodların

² Diğer iki kategori geleneksel medya ve sosyal medyadır.

mevcudiyet durumu bağımsız tablolarda sunulacak, ardından da yorumlanacaktır.

Tablo 4: İş Gücü Uygulamaları ve İnsan Onuruna Yaraşır İş Teması Bileşenlerinin Mevcudiyetinin İşletmelere Göre Dağılımı

Tema/Kod /İşletme	İş Gücü Uygulamaları ve İnsan Onuruna Yaraşır İş								Σ	%
	A	B	C	D	E	F	G	H		
BİM	+	-	+	+	-	-	+	+	5	62.5
Bizim Market	+	+	+	+	+	-	+	-	6	75.0
Carrefoursa	+	+	+	+	-	-	+	-	5	62.5
Metro	+	+	+	+	+	-	+	+	7	87.5
Migros	+	+	+	+	+	-	+	-	6	75.0
Şok	+	+	+	+	+	-	+	-	6	75.0
<i>Ortalama</i>									5.8	72.9

A: İstihdam, B: İşgücü /yönetim ilişkileri, C: İş sağlığı ve güvenliği, D: Eğitim ve öğretim, E: Çeşitlilik ve fırsat eşitliği, F: Kadın erkek için eşit ücret G: Tedarikçinin işgücü faaliyetlerinin değerlendirilmesi ve H: Haksız işgücü eylemlerine karşı şikâyet mekanizması

Tablo 4'te iş gücü uygulamaları ve insan onuruna yaraşır iş teması bileşenlerine göre %87.5 bulunurluk oranı ile en başarılı işletme Migros iken, %62.5 bulunurluk oranları ile en başarısız olanlar BİM ve Carrefoursa olmuştur. İşletmelerin hiç birinin finansal olmayan raporlarında kadın erkek için eşit ücretten bahsedilmediği, haksız işgücü eylemlerine karşı şikâyet mekanizmasının ise yalnızca BİM ve Metro işletmelerinin finansal olmayan raporlarında bahsedildiği görülmüştür.

Tablo 5: İnsan Hakları Teması Bileşenlerinin Mevcudiyetinin İşletmelere Göre Dağılımı

Tema/Kod /İşletme	İnsan Hakları										Σ	%
	I	İ	J	K	L	M	N	O	Ö	P		
BİM	+	+	+	-	-	-	+	+	-	-	5	50
Bizim Market	+	+	-	-	-	+	-	+	-	-	4	40
Carrefoursa	+	+	+	-	-	+	-	+	-	-	5	50
Metro	+	+	+	+	+	+	-	+	-	-	7	70
Migros	+	+	+	+	+	+	+	+	+	+	10	100
Şok	+	+	-	-	-	+	-	+	-	-	4	40
<i>Ortalama</i>											5.8	58

I: Yatırım, İ: Ayrımcılık yapmama, J: Örgütlenme ve toplu sözleşme hakkı, K: Çocuk işçiliği, L: Gönülsüz veya zorla çalıştırmama, M: Güvenlik uygulamaları, N: Yerel halklara verilen haklar, O: İK Faaliyetlerine yönelik değerlendirme, Ö: Tedarikçilerin insan hakları bakımından değerlendirilmesi, P: İnsan hakları şikâyet mekanizması

Tablo 5'de insan hakları teması bileşenlerine göre %100 bulunurluk oranı ile en başarılı işletme Migros iken, %40 bulunurluk oranı ile en başarısız işletme Bizim Market olmuştur. Migros dışında hiç bir işletmenin, tedarikçilerin insan hakları bakımından değerlendirilmesi bileşeninden bahsetmediği; çocuk işçiliği veya gönülsüz veya zorla çalıştırma bileşeninden ise yalnızca Metro ve Migros işletmelerinin finansal olmayan raporlarında bahsedildiği görülmüştür. Yatırım ve ayrımcılık yapmama bileşenlerinde ise finansal olmayan raporlarında yer vererek tüm işletmeler iyi bir performans göstermişlerdir.

Tablo 6: Toplum Teması Bileşenlerinin Mevcudiyetinin İşletmelere Göre Dağılımı

Tema/Kod /İşletme	Toplum							Σ	%
	R	S	Ş	T	Ü	Ü	V		
BİM	+	+	+	-	+	-	+	5	71.4
Bizim Market	+	+	-	-	+	-	-	3	42.5
Carrefoursa	-	-	-	-	+	-	-	1	14.3
Metro	-	+	-	-	+	+	-	3	42.5
Migros	+	+	+	-	+	+	+	6	85.7
Şok	+	+	-	-	+	-	-	3	42.5
<i>Ortalama</i>								3.5	49.8

R:Yerel topluluklar, S:Yolsuzlukla mücadele, Ş:Kamu politikası, T:Rekabete aykırı davranış, U:Mevzuata uyum, Ü:Tedarikçilerin toplum üzerindeki etkileri bakımından değerlendirilmesi, V:Toplum üzerindeki adil olmayan etkilere ilişkin şikâyet mekanizması

Tablo 6'da toplum teması bileşenlerine göre %85.7 bulunurluk oranı ile en başarılı işletme Migros iken, %42.5 bulunurluk oranları ile en başarısız işletmeler Bizim Market, Metro ve Şok olmuştur. Rekabete aykırı davranış bileşeni hiç bir işletmenin finansal olmayan raporlarında yer almamış, Migros dışında hiç bir işletmenin, toplum üzerindeki adil olmayan etkilere ilişkin şikâyet mekanizması bileşeninden bahsetmediği, tedarikçilerin toplum üzerindeki etkileri bakımından değerlendirilmesi bileşeninden ise yalnızca Migros ve Metro işletmelerinin finansal olmayan raporlarında bahsedildiği görülmüştür. Ayrıca kamu politikası bileşeninin yalnızca BİM ve Migros işletmelerinin finansal olmayan raporlarında geçtiği anlaşılmıştır.

Tablo 7: Ürün Sorumluluğu Teması Bileşenlerinin Mevcudiyetinin İşletmelere Göre Dağılımı

Tema/Kod /İşletme	Ürün Sorumluluğu					Σ	%
	Y	Z	a	b	c		
BİM	+	-	-	+	+	3	60
Bizim Market	+	+	-	+	+	4	80
Carrefoursa	-	-	-	-	+	1	20
Metro	+	+	-	-	+	3	60
Migros	+	+	+	+	+	5	100
Şok	+	+	-	+	+	4	80
<i>Ortalama</i>						3.3	66.6

Y:Müşteri sağlığı ve güvenliği, Z:Ürün ve hizmetlerin etiketlemesi, a: Pazarlama iletişimi, b: Müşteri mahremiyeti ve c: Ürün ve hizmetlerin kullanımına ilişkin yasalara uyum

Tablo 7'de ürün sorumluluğu teması bileşenlerine göre %100 bulunurluk oranı ile en başarılı işletme Migros olurken, %20 bulunurluk oranı ile en başarısız işletme Carrefoursa olmuştur. Tüm işletmelerin finansal olmayan raporlarında ürün ve hizmetlerin kullanımında yasalara uyum bileşeninden bahsedilmiş, müşteri sağlığı ve güvenliği bileşenine ise Carrefoursa dışında tüm işletmeler yer vermiştir. Pazarlama iletişimi bileşeninden yalnızca Migros'un finansal olmayan raporunda bahsedilmiştir.

Tablo 8: Sürdürülebilirliğin Sosyal Boyutunun Dört Temasının Mevcudiyet Oranlarının İşletmelere Göre Karşılaştırılması

Tema/İşletme	A (%)	B (%)	C (%)	D (%)	Genel Ortalama (%)
BİM	62.5	50	71.4	60	60.0
Bizim Market	75.0	40	42.5	80	56.7
Carrefoursa	62.5	50	14.3	20	40.0
Metro	87.5	70	42.5	60	66.6
Migros	75.0	100	85.7	100	90.0
Şok	75.0	40	42.5	80	56.6
Ortalama	72.9	58.0	49.8	66.6	

A: İş Gücü Uygulamaları ve İnsan Onuruna Yaraşır İş,
B: İnsan Hakları, C: Toplum, D: Ürün Sorumluluğu

Tablo 8’de sürdürülebilirliğin sosyal boyutunun dört temasının mevcudiyet oranları işletmelere göre kıyaslanmıştır. Buna göre işletmelerin en başarılı olduğu tema iş gücü uygulamaları ve insan onuruna yaraşır iş olurken, en başarısız oldukları tema ise toplum olmuştur. Öte yandan iş gücü uygulamaları ve insan onuruna yaraşır iş temasında en başarılı işletme Metro iken, diğer temalarda Migros en başarılı işletme olmuştur. Genel ortalamaya göre en başarılı işletme Migros olurken, en başarısız işletme ise Carrefoursa olmuştur.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Dünyanın kaynaklarının hızla tükenmeye başlaması, iklim değişikliğinin yarattığı olumsuz etkilerin daha görünür olması ile iletişim teknolojilerinin gelişmesiyle birlikte farkındalığın artması, tüketiciler de dahil olmak üzere tüm paydaşları çevresel, ekonomik ve sosyal açıdan daha sorumlu davranmaya itmektir. İşletmelerin itibarlarını artırma, toplumla iyi ilişkiler geliştirme, hissedar değeri yaratma gibi çeşitli olumlu getiriler sağlamak için gönüllü olarak yayınladıkları sürdürülebilirlik ve KSS raporları önemli bilgiler sunmaktadır. COVID-19 süreci işletmelerin toplumsal davranış biçimlerini daha görünür kılmış, perakendecilik gibi tüketicilerle iç içe olan bir sektörde sürdürülebilirliğin sosyal boyutunu daha önemli hale getirmiştir. Bu çalışmada sürdürülebilirliğin sosyal boyutunun, Türkiye’de faaliyet gösteren gıda perakendecileri tarafından nasıl algılandığının ortaya çıkarılması amaçlanmıştır. Bu amaçla GRI 4 standardında belirtilen 4 tema ve 30 kodun bulunabilirliği, ulusal çapta faaliyet gösteren 6 gıda perakendecisinin sürdürülebilirlik veya faaliyet raporlarında içerik analizi ile araştırılmıştır. Metro dışında tüm gıda işletmelerin güncel (2019 yılı) finansal olmayan raporları kurumsal internet sitelerinde mevcut iken, Metro’nun sürdürülebilirlik raporunun 2017 yılında ait olduğu görülmüştür. Metro gibi uluslararası çapta faaliyet gösteren büyük bir işletmenin 2019 hatta 2018 sürdürülebilirlik raporunu araştırma verilerinin toplandığı Ağustos 2020’de hala yayınlamamasının şaşırtıcı olduğu düşünülmektedir.

Bulgulara göre ilk olarak, işgücü uygulamaları ve insan onuruna yaraşır iş teması bileşenlerinde Migros’un oldukça başarılı olduğu, BİM ve Carrefoursa’nın ise başarısız olduğu

görülmektedir. Bu bulgu kısmen Şahin vd. (2018) çalışmasıyla uyumludur. Tüm işletmeler iş sağlığı ve güvenliği konusuna raporlarında yer vermesi önemlidir. Keza 2015-2016 yılında BIST sürdürülebilirlik endeksinde yer alan 29 işletmenin faaliyet raporları üzerine yapılan bir araştırmaya göre işletmelerin büyük çoğunluğunun iş sağlığı ve güvenliğine yer vermediği saptanmıştır (Gücenme Gençoğlu ve Aytaç, 2016: 62). COVID-19 süreciyle birlikte sosyal mesafe, hijyen ve esnek çalışma gibi kavramların iş hayatında önemi arttırması nedeniyle iş sağlığı ve güvenliği konusunun gıda perakendecileri tarafından finansal olmayan raporlarında yer verilmesi umut vericidir. 85’i aşkın ülkeye yayılan ve farklı dillere de uyarlanan, kadınları uğradıkları ayrımcılıkları ve tacizleri ifşa etmeye teşvik eden #metoo kampanyası (DW Türkçe, 2020), toplumun her alanında kadın ve erkekler için eşitliği ve adaleti gündemde tutmaya başlamış, ancak işletmelerin finansal olmayan raporlarında kadın ve erkek için eşit ücret bileşeninden bahsedilmemiştir. Perakendecilik gibi kadınların büyük oranda istihdam edildiği bir sektör için bu durumun önemli bir eksiklik olduğu düşünülmektedir. Ayrıca bu bulgu, literatürde diğer bazı çalışmalarla benzerlik göstermektedir. Örneğin turizm işletmelerinin KSS raporları üzerine yapılan bir araştırmada, işletmelerin en az yer verdikleri konuların ücretler, tazminat ve iş-yaşam dengesi olduğu ortaya çıkmıştır (Medrado ve Jackson, 2015, Karadeniz ve Uzpak, 2020: 499’daki alıntı). Buna karşılık Türkiye’de faaliyet gösteren bankaların sürdürülebilirlik raporları üzerine yapılan başka bir araştırmaya göre, bankaların raporlarında kadın, iş sağlığı ve güvenliği konularında 2011-2015 yılları arasında yapılan vurgunun istatistiksel olarak ve anlamlı bir şekilde arttığı gözlenmiştir (Demirel Arıcı ve Altun, 2018: 604). Benzer biçimde gıda perakendeciliğinde, örneğin giyim veya mobilya perakendeciliğinin aksine yoğun çalışma saatleri olması işyerinde psikolojik taciz veya yıldırma gibi olumsuz durumlara neden olabilir. Ancak sadece iki işletmede (BİM ve METRO) haksız işgücü eylemlerine karşı şikâyet mekanizmasının olduğu ifade edilmiştir.

İkinci olarak, insan hakları teması bileşenlerinin tamamı Migros’un finansal olmayan raporlarında mevcuttur. Bu durum, işletmenin insan kaynakları açısından farkındalığının yüksek olduğu anlamına gelmektedir. Ayrıca bilindiği gibi perakendecilik sektörü fiziki bir üretim yapmayan, diğer işletmelerden satın aldığı ürünleri değer katarak satan bir işletme biçimidir. Haliyle tedarikçilerinin iş yapma biçimlerinin merkez perakendeciye her yönüyle etkilediği bilinmektedir. Buna karşın tedarikçilerin insan hakları bakımından değerlendirilmesi ve insan hakları şikâyet mekanizması bileşenleri bir işletme dışında (Migros) diğer işletmelerin finansal olmayan raporlarında yer almadığı görülmektedir. Bu durumun tedarikçilerden kaynaklanan insan hakları ihlallerin saptanmasını güçleştirdiği düşünülmektedir. Ayrıca çocuk işçiliği ve gönülsüz veya zorla çalıştırmama konusu yalnızca iki işletmenin (Metro ve Migros) raporlarında yer almıştır. Türkiye’nin çocuk işçiliği açısından kritik bir coğrafyada olduğu düşünüldüğünde (ILO,

2017), işletmelerin çocuk işçiliği konusuna bu kadar duysuz kalmaları şaşırtıcıdır.

Üçüncü olarak, toplum teması bileşenlerine göre Migros yine en başarılı işletme olmuştur. Gıda perakendeciliği gibi rekabetin zorlu olduğu, haliyle adil ticaretin daha önemli hale geldiği günümüzde, rekabete aykırı davranış bileşeni hiç bir işletmenin finansal olmayan raporlarında yer almaması da ilginç bir bulgudur. Bununla birlikte, toplumun üzerindeki adil olmayan etkilere ilişkin şikâyet mekanizması bileşenden yalnızca bir işletmenin (Migros) bahsetmesi de şaşırtıcıdır. Özellikle Türkiye'nin kırsal bölgelerinde sayıları hızla artan modern gıda perakendecilerinin yerel perakendecilere yönelik olumsuz etkilerinin tartışıldığı bir gündemde, işletmelerin bu konuya hiç eğilmedikleri söylenebilir.

Dördüncü olarak, ürün sorumluluğu teması bileşenlerine göre Migros en başarılı, Carrefoursa ise en başarısız işletme olmuştur. Önemli oranda taze ve bozulabilir gıda ürünleri sunulan perakendecilikte kurumsal itibar için önemli bir husus olan ürün ve hizmetlerin kullanımına ilişkin yasalara uyum bileşenine tüm işletmelerin finansal olmayan raporlarında yer verdiği görülmüştür. Bununla birlikte, pazarlama iletişimi konusuna yalnızca bir işletmenin (Migros) değindiği görülmüştür.

Son olarak işletmeler bazında genel bir değerlendirme yapıldığında, Migros'un sosyal boyutun dört temasının üçünde ön planda olduğu ve genel değerlendirmede rakiplerinden daha önde olduğu görülmektedir. Bizim Market sayfa sayısına göre en az kapsamlı sürdürülebilirlik raporuna sahip olmasına karşın, raporunda sosyal boyutun pek çok bileşenine yer vermesi takdir edilmelidir. Metro, uluslararası itibarı olmasına karşın hem görece eski bir rapor yayınladığından hem de sosyal boyutun bazı boyutlarına yer vermediği için orta sıralarda yer aldığı görülmektedir. BİM ve Şok ise sosyal boyut bileşenleri açısından benzer bulunurluk oranları orta sıralarda kendilerine yer bulmuşlardır. Carrefoursa ise hemen hemen her boyutta en alt bulunurluk oranları ile sıralamada en altta yer almıştır. Bu araştırmanın belki de en ilginç bulgusu Metro ve Carrefoursa gibi uluslararası ölçekli gıda perakendecilerinin finansal olmayan raporlarında sosyal boyuta bu kadar az yer vermesi olmuştur. Temalar açısından bakıldığında ise işletmeler insan hakları ve toplum bileşenlerine oldukça az yer verdikleri görülmektedir. Her ne kadar Şahin vd. (2018: 25), perakende sektöründe yer alan işletmelerin, işgücü uygulamaları ve insan onuruna yaraşır iş, insan hakları ve ürün sorumluluğu temalarının raporlanması açısından diğer sektörlerde yer alan işletmelere nazaran daha önde olduklarını ifade etse de; gıda perakendecilerin sürdürülebilirlik raporlaması açısından bu konuyu ihmal ettikleri düşünülmektedir.

ARAŞTIRMANIN KISITLARI

Bu araştırmanın en önemli kısıtı az sayıda gıda perakendecisinin sürdürülebilirlik veya faaliyet raporuna ulaşılmış olmasıdır. Finansal raporların aksine, sürdürülebilirlik ve KSS gibi finansal olmayan raporlamanın daha çok gönüllük esasına dayanması sebebiyle, Türkiye'de sadece büyük ölçekli gıda perakendecilerinin raporlarına

ulaşılabilmiştir. Bir başka kısıt ise belirlenen kod ve temaların raporlarda yalnızca var olup olmadığını belirlenmesidir. Söz konusu kodlara ilişkin bilgilerin nasıl sunulduğu veya ne kadar detaylı sunulduğu gibi sorular bu araştırmanın kapsamının dışındadır. Ayrıca bu araştırmanın bulguları verilerin toplandığı zaman dilimi (Ağustos 2020) ile sınırlıdır. Gelecekte yapılacak çalışmalarda farklı nitel yöntemler (semantik ağ analizi gibi) benimsenerek sürdürülebilirlik raporlarında sunulan temalar arasındaki ilişkiler de incelenebilir sosyal boyutun bazı alt temalarının işletmelerin iletişim mecralarında (kurumsal internet siteleri veya sosyal medya hesaplarında) nasıl sunulduğunun araştırılması da önerilebilir.

KAYNAKÇA

- Akçakaya, O. (2016), "Kentsel Sürdürülebilirliğin Uygulanması ve Ölçülmesi Bağlamında Yerel Yönetimlerin Fonksiyonu", Ardahan Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 4, 47-64.
- Baş, T., & Akturan, U. (2008), Nitel Araştırma Yöntemleri: Nvivo 7.0 ile Nitel Veri Analizi. Seçkin Yayıncılık.
- BİM (2019), "Faaliyet Raporu", <https://www.bim.com.tr/Categories/654/faaliyet-raporlari.aspx> (Erişim Tarihi:20.08.2020).
- Bizim Market (2019), "Sürdürülebilirlik Raporu", https://www.biziminvestorrelations.com/kurumsal_yonetim/surdurulebilirlik/default.aspx (Erişim Tarihi: 18.08.2020).
- Borsa İstanbul (2015), "BIST Sürdürülebilirlik Endeksi Araştırma Metodolojisi", <https://www.borsaistanbul.com/tr/sayfa/165/bist-surdurulebilirlik-endeksi> (Erişim Tarihi: 26.08.2020).
- Borsa İstanbul (2020), "BIST Sürdürülebilirlik Endeksi Değerlemeye Tabi Şirketler Listesi", https://www.borsaistanbul.com/files/BIST_Surdurulebilirlik_Endeksi_Degerlemeye_Tabi_sirketler_Listesi_2020.pdf (Erişim Tarihi: 26.08.2020).
- Bozlaşan, R. (2010), "Sürdürülebilir Gelişme Düşüncesinin Tarihsel Arka Planı", Sosyal Siyaset Konferansları Dergisi, 50, 1011-1028.
- Böcek, B.M. (2019), "Ambalaj Tasarımı ve Sürdürülebilirlik", Yüksek Lisans Tezi, İzmir.
- Carrefoursa (2019), "Faaliyet Raporu", <https://yatirimciiliskileri.carrefoursa.com/tr-TR/finansal-raporlar/faaliyet-raporlari> (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- Charlebois, Sylvain (26.03.2020), "Why COVID-10 Will Change Canadian Grocery Industry Forever?", <https://www.retail-insider.com/retail-insider/2020/3/why-covid-19-will-change-the-food-industry-forever> (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- Chida, M. (2011), "Sustainability in Retail: The Failed Debate Around Plastic Shopping Bags", Fashion Practice, 3:2, 175-196.
- Chkanikova, O., & Lehner, M. (2015), "Private Eco-brands and Green Market Development: Towards New Forms of Sustainability Governance in the Food Retailing", Journal of Cleaner Production, 107, 74-84.
- Claro, D. P., Neto, S. A. L., & de Oliveira Claro, P. B. (2013), "Sustainability Drivers in Food Retail", Journal of Retailing and Consumer Services, 20:3, 365-371.
- Coşkun, R., Altunışık, R., Bayraktaroğlu, S., & Yıldırım, E. (2015), Sosyal Bilimlerde Araştırma Yöntemleri, 8. Basım, Sakarya Yayıncılık, Sakarya.
- Deloitte (04.2020), "Küresel Covid-19 Salgınının Türkiye'de Farklı Kategorilere etkileri", <https://www2.deloitte.com/content/dam/Deloitte/tr/Documents/consulting/kuresel-covid-19-salgininin-turkiyede-farkli-kategorilere-etkileri.pdf> (Erişim Tarihi: 21.08.2020).
- Demirel Arıcı, N. D., & Altun, N. (2018), "Finansal Hizmetler Sektöründe Finansal Olmayan Bilgilerin Raporlanması: Sürdürülebilirlik Raporları Üzerine Ampirik Bir Araştırma", Muhasebe Bilim Dünyası Dergisi, 20:3, 578-607.
- Deutsche Welle Türkçe (2020) "#MeToo: 100 günde çılgına dönüşen hareket", <https://www.dw.com/tr/metoo-100-günde-çığlığa-dönüşen-hareket/a-42266629> (Erişim Tarihi: 10.08.2020).
- Dumay, J., Guthrie, J., & Farneti, F. (2010), "GRI Sustainability Reporting Guidelines for Public and Third Sector Organizations: A Critical Review", Public Management Review, 12:4, 531-548.
- Elliott, S. R. (2005), "Sustainability: An Economic Perspective", Resources, Conservation and Recycling, 44:3, 263-277.
- GRI (Global Reporting Initiative) (2014), "GRI G4 Guidelines and ISO 26000:2010 How to use the GRI G4 Guidelines and ISO 26000 in Conjunction", https://www.iso.org/files/live/sites/isoorg/files/archive/pdf/en/iso-gri-26000_2014-01-28.pdf (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- GRI (Global Reporting Initiative) (2020a), "About Sustainability Reporting", <https://www.globalreporting.org/information/sustainability-reporting/Pages/default.aspx> (Erişim Tarihi: 21.08.2020).
- GRI (Global Reporting Initiative) (2020b), "Benefits of Reporting", <https://www.globalreporting.org/information/sustainability-reporting/Pages/reporting-benefits.aspx> (Erişim Tarihi: 20.08.2020).
- Gücenme Gençoğlu, Ü., & Aytaç, A. (2016), "Kurumsal Sürdürülebilirlik Açısından Entegre Raporlamanın Önemi ve BIST Uygulamaları", Muhasebe ve Finansman Dergisi, 72, 51-66.
- Metro (2017), "Sürdürülebilirlik Raporu", <https://www.metro-tr.com/surdurulebilirlik> (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- Migros (2019), "Sürdürülebilirlik Raporu", <https://surdurulebilirlik.migroskurumsal.com/> (Erişim Tarihi: 25.08.2020).
- Milliyet Gazetesi (14.03.2020), <https://www.milliyet.com.tr/gundem/son-dakika-avmlerde-corona-virus-tedbiri-degisti-6165544> (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- International Labour Organization (ILO) (2017). "Global Estimates of Child Labour: Results and Trends 2012-2016" https://www.ilo.org/global/publications/books/WCMS_575499/lang--en/index.htm (Erişim Tarihi: 15.08.2020).
- Independent Türkçe (15 Mart 2020), [https://www.indyturk.com/node/146786/ekonomi%CC%87/avm-der-ba%C5%9Fkan%C4%B1-%C3%A7ok-g%C3%BC%C3%A7%C3%BC-tedbir-ald%C4%B1k-ziyaret%C3%A7ilerimiz-%C3%B6n%C3%BCl-rahatl%C4%B1%C4%9F%C4%B1yla](https://www.indyturk.com/node/146786/ekonomi%CC%87/avm-der-ba%C5%9Fkan%C4%B1-%C3%A7ok-g%C3%BC%C3%A7%C3%A7%C3%BC-tedbir-ald%C4%B1k-ziyaret%C3%A7ilerimiz-%C3%B6n%C3%BCl-rahatl%C4%B1%C4%9F%C4%B1yla) (Erişim Tarihi: 21.08.2020).
- İçişleri Bakanlığı (16 Mart 2020), <https://www.icisleri.gov.tr/81-il-valiligine-koronavirus-tedbirleri-konulu-ek-genelge-gonderildi> (Erişim Tarihi: 19.08.2020).
- Jones, P., Comfort, D., & Hillier, D. (2008), "Moving Towards Sustainable Food Retailing?", International Journal of Retail & Distribution Management, 36:12, 995-1001.
- Karadeniz, E., & Uzpak, B. D. (2020), "Borsa İstanbul Sürdürülebilirlik Endeksinde Sürekli Olarak Yer Alan Şirketlerin Sürdürülebilirlik Faaliyetlerinin Analizi", Ömer Halisdemir Üniversitesi İktisadi ve İdari Bilimler Fakültesi Dergisi, 13:3, 492-511.
- Kaya, F. B. (2019), "Sürdürülebilir Restoran İşletmeciliği: Eskişehir İli Örneği", Yüksek Lisans Tezi, Karabük.
- MMWR (Morbidity and Mortality Weekly Report) (2020), "Severe Outcomes Among Patients with Coronavirus Disease 2019 (COVID-19)", Centers for Disease Control and Prevention, 69:12, 343-346.

- Önemli, S. (03.04.2020), “Online Market Alışverişlerine Koronavirüs Etkisi”, Digitalage, <https://digitalage.com.tr/online-market-alisverislerine-koronavirus-etkisi/> (Erişim Tarihi: 12.08.2020).
- Özpeynirci, E. (05.04.2020), “Corona Otomotiv Bayilerine Sıçradı!”, Sözcü Gazetesi, <https://www.sozcu.com.tr/2020/otomotiv/corona-otomotiv-bayilerine-sicradi-5727328/> (Erişim Tarihi: 22.08.2020).
- Palabıyık, H. (2005), Sürdürülebilirlik ve Yerel Yönetimler: Uygulanabilirliği ve Ölçümü Üzerine, Özgür, H. ve Kösecik, M. (Ed.), Yerel Yönetimler Üzerine Güncel Yazılar-1: Reform, Ankara.
- Rodríguez, S. I., Roman, M. S., Sturhahn, S. C., & Terry, E. H. (2002), Sustainability Assessment and Reporting for the University of Michigan's Ann Arbor Campus, Center for Sustainable Systems, Report No: CSS02-04. University of Michigan, Ann Arbor, Michigan.
- Saday, T. (27.03.2020), “Güvenlik Görevlisi Coronadan Öldü, Banka Şubesi Kapatıldı”, Sözcü Gazetesi, <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/guvenlik-gorevlisi-coronadan-oldu-banka-subesi-kapatildi-5707737/> (Erişim Tarihi: 19.08.2020).
- Şahin, Z., Çankaya, F., & Karakaya, A. (2018), “Sürdürülebilirlik Raporlarının Sektörlere ve Yıllara göre Analizi”, Uluslararası İktisadi ve İdari İncelemeler Dergisi, 20, 17-32.
- Sendika.org (17.04.2020), <https://sendika64.org/2020/04/bir-sok-iscisi-anlatiyor-insanlar-haftalik-izin-deyince-dinlenmek-nefes almak-istiyor-fakat-biz-evde-daha-cok-strese-giriyoruz-584532/> (Erişim Tarihi: 18.08.2020)
- Soydan, B. (19.08.2020), “Koronavirüs BİM’i, Şok’u Zengin Etti, Bazı Şirketleri Uçuruma Sürükledi”, <https://t24.com.tr/haber/koronavirus-bim-i-sok-u-zengin-etti-bazi-sirketleri-ucuruma-surukledi,897744> (Erişim Tarihi: 17.08.2020).
- Sözcü Gazetesi (27.05.2020a), “Çalışanı ‘Corona’ dan Ölen Market Karantinaya Alındı”, <https://www.sozcu.com.tr/2020/gundem/calisani-coronadan-olen-market-karantinaya-alindi-5839549/> (Erişim Tarihi: 19.08.2020).
- Sözcü Gazetesi (20.04.2020b), “Corona Yüzünden Esnafar İnternete Yönelde! Satışlar Yüzde 200 Arttı”, <https://www.sozcu.com.tr/2020/ekonomi/corona-yuzunden-esnafar-internete-yoneldi-satislar-yuzde-200-artti-5761591/> (Erişim Tarihi: 19.08.2020).
- Şok (2019), “Sürdürülebilirlik Raporu”, <https://kurumsal.sokmarket.com.tr/surdurulebilirlik> (Erişim Tarihi: (23.08.2020).
- Taşdemir, B. (2017), “Sürdürülebilirlik Raporları Kapsamında Kurumsal Sosyal Sorumluluğun Finansal Performans Üzerine Etkisi: BIST Sürdürülebilirlik Endeksinde Bir Araştırma”, Yüksek Lisans Tezi, Nevşehir.
- Ticaret Bakanlığı (13.05.2020), “Koronavirüs Dijital Market Ürünlerini Pazarını Nasıl Etkiledi?”, <https://ticaret.gov.tr/blog/sector-haberleri/koronavirus-dijital-market-urunleri-pazarini-nasil-etkiledi> (Erişim Tarihi: 19.08.2020).
- Turan, M. (04.04.2020), “Gıda Perakendecileri 40 Binden Fazla Noktada Seferber Oldu”, Anadolu Ajansı, <https://www.aa.com.tr/tr/ekonomi/gida-perakendecileri-40-binden-fazla-noktada-seferber-oldu/1792101> (Erişim Tarihi: 13.08.2020).
- Turhan, G. D., Özen, T., & Albayrak, R. S. (2018), “Kurumsal Sürdürülebilirlik Kavramı, Stratejik Önemi ve Sürdürülebilirlik Performansı Ölçümü”, Ege Stratejik Araştırmalar Dergisi, 9:1, 17-37.
- Tutulmaz, O. (2012), “Sürdürülebilir Kalkınma: Sürdürülebilirlik için bir Çözüm Vizyonu”, Gaziantep Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi, 11:3, 601- 626.
- T24 Gazetesi (18.08.2020). <https://t24.com.tr/haber/koronavirus-etkisi-zarardaki-sok-market-karantinada-cirosunu-yuzde-31-artirip-kara-gecti,897521> (Erişim Tarihi: 15.08.2020).
- Viera, A. J., & Garrett, J. M. (2005), “Understanding Interobserver Agreement: The Kappa Statistic”, Family Medicine, 37:5, 360-363.
- Yıldırım, A. ve Şimşek, H. (2013), Sosyal Bilimlerde Nitel Araştırma Yöntemleri, 9.basım, Ankara: Seçkin Yayıncılık.
- White, M. A. (2013), “Sustainability: I know it When I see it”. Ecological Economics, 86, 213-217.
- Worldmeters (2020), “COVID-19 Coronavirus Pandemic”, <https://www.worldometers.info/coronavirus/> (Erişim Tarihi: 29.08.2020)

EXTENDED ABSTRACT

Recently, sustainability concept has been discussed in many countries and in many industries. As an increasingly important concept, sustainable management for companies, public organizations and supply chains has become a preferred and benefited process. In an increasingly competitive market, food retailers, who can build an intimate relationship with the final consumer, now keen to develop sustainable products and services, because they can correlate sustainable business activities with some desired non-financial and financial outputs such as store loyalty, increased profits and shareholder wealth.

Unlike environmental protection, sustainability concept takes new generations into account. For instance if a hotel is going to be built on a unique beach, the question is beyond preserving the beach, it is whether new generations would able to see and benefit from it. To achieve this, sustainable management should consider economic gains, social needs and ensure that there are no harm for the nature during the business operations. This model can be called as the triple bottom line of sustainability. This model has three dimensions: economy, society and the environment. Economy dimension includes some financial issues such as growth, profits and costs. Society dimension is about building a better relationship with the society. It includes standard of living, education, equality of opportunity etc. Environment dimension includes natural resources usage, pollution prevention, bio-diversity etc.

COVID-19 disease, which was first seen in Wuhan/China in the last days of 2019 has become a pandemic in March 2020. In Turkey, the first case of COVID-19 was seen in March 2020. From retailing perspective, and after a couple of days from this incident, a range of retailers including shopping malls and movie theaters were temporarily closed. Within COVID-19 process, convenience of food retailing becomes different. It's less about saving time and more about survival and safety. In the process consumers were increasingly preferring digital channels which seem to be almost %100 safe. At the same time employees seemed to be pleased on one hand just because they are still employed, but they were concerned about getting infected on the other. In Turkey food retailers have adopted many precautions such as letting high risk employees to have paid vacation, adapting central employees to work at home, suggesting employees to use protective equipment such as face mask and gloves, doing in store arrangements to ensure social distance, limiting customer quantity inside and putting disinfectant at the entrance. Unlike many other sectors, food retailers have managed to conduct this process profitable, especially for the ones who can adapt themselves into digital channels quickly. However some of them significantly criticized by the society due not to protect their employees or consumers against COVID-19.

Even though it is more common in manufacturing industries, sustainability reporting is popular in retailing such as food, fashion, furniture or entertainment. A sustainability report is a report published by a company or an organization about the economic, environmental and social impacts caused by its everyday activities. A sustainability report also presents the organization's values and governance model, and demonstrates the link between its strategy and its commitment to a sustainable global economy. Those reports reflect organizations' corporate social responsibility and sustainability visions, they inform to stakeholders and present the subjective performance of the organization according to determined goals.

In this study it is aimed to analyze the social dimension of non-financial reports of food retailers. There are some reasons to choose food retailers for the sample. First, food & beverage and supermarkets are in high-risk group in terms of environment's risk exposure according to business activities. Second, within COVID-19 process and #StayAtHome campaign, food retailers seem to be very successful in a financial manner. And third, some food retailers were significantly criticized by not adopting safe working conditions in this process. Unlike financial reports, in non-financial reports, the organization's social responsibility, sustainability or environmental awareness performance or goals are emphasized. The universe and sample of the study is non-financial reports of Turkish national food retailers. Retailers have six reports, of four are sustainability and of two are annual reports. This study has some research questions such as, in their reports did retailers report the social dimension of sustainability? Which sub-categories are popular and which of them are overlooked? Do brands differentiate according to social dimension in their reports? Data collection method of the study is document analysis, and findings are analyzed through content analysis method. Measurement scale of the study is adapted from the social dimension of GRI 4 Guideline which has four sub-categories and 30 aspects.

According to findings, food retailers seem to have high performance in (1) labor practices and decent work (2) product responsibility sub-categories; whereas they seem to have poor performance in (3) human rights and (4) society sub-categories. The most available aspects are employment, occupational health and safety, training and education, supplier assessment for labor practices, investment, non-discrimination, assessment for HR activities, compliance to the rule of law, compliance to consumer law. Whereas equal remuneration for women and men, anti-competitive behavior aspects exist none of the reports; supplier human rights assessment, human rights grievance mechanisms aspect exist just only in one retailer's report.

“KOKULARIN GRAMERİ”: RUS DİLİ DİZGESİNDE KOKU OLGUSUNUN DİLBİLİMSEL ÇÖZÜMLEMESİ

Olana KOZAN^{1*+}

¹Öğr., Gör., Dr., Gazi Üniversitesi, Rektörlük

*olena.kozan@gmail.com

+ORCID: 0000-0002-7956-4567

Öz– Son yıllarda insani bilimlerde koku olgusuna yönelik ilginin artmasına rağmen dilbilim çerçevesinde olgunun kapsamlı araştırmalarının yapılmadığı tespit edilmiştir. Bu çalışmanın amacı Rus dili dizgesinde koku olgusunun dilbilimsel çözümlemesi olarak belirlenmiştir. Koku olgusunun Rus dili dizgesinde biçimlendirilmesinin anlaşılması için art zamanlı bir araştırmaya ihtiyaç duyulmuştur. Eski Rusçada koku olgusunun biçimlendirildiği birimler ve adlandırma modelleri tespit edilmiştir. Eş zamanlı yaklaşım doğrultusunda Rus Dili Derlemi’nden faydalanılarak koku olgusunun çağdaş Rusçadaki adlandırma modelleri belirlenmiştir. Çağdaş Rusçadaki koku olgusunun adlandırma modellerinin özellikleri betimlenmiştir. Bu modellerin sınıflandırılması için işlevsel dilbilim çerçevesinde geliştirilen ve gerçeklik ile ilgili bilgilerin dil dizgesinde kodlama modellerinin tespitini amaçlayan yaklaşım uygulanmıştır. Çağdaş Rusçada Eski Rusçadaki eylemci odaklı adlandırma modelinin yanı sıra durum ve olgu odaklı modellerin kullanıldığı belirlenmiştir. Adlandırma modellerinin Rusçada oluşturduğu sözdizimsel yapılar ele alınmış ve betimlenmiştir. Sentetik ve analitik olmak üzere sınıflandırılabilen bu yapıların özellikleri gösterilmiştir. Analitik yapıların sınıflandırılması “anlam↔metin” kuramının belirlediği sözcüksel işlevlere göre yapılmıştır. Çalışmada yapılan tespitlerin çağdaş Rus dili araştırmaları, dil tipolojisi, yabancı dil ve çeviri öğretimi açısından önemli olduğu ileri sürülmüştür. İşlevsel yaklaşım çerçevesinde yapılabilen karşılaştırmalı dil araştırmalarının önemi vurgulanmıştır.

Anahtar Kelimeler– Rusça, dilbilim, adlandırma modeli, koku.

“THE GRAMMAR OF SMELLS”: LINGUISTIC ANALYSIS OF THE PHENOMENON OF SMELL IN RUSSIAN LANGUAGE

Abstract – Despite the increasing interest within the humanities in recent years in the phenomenon of smell, it was found out that extensive research within the framework of linguistics has not been done. The aim of this study was determined as a linguistic analysis of the phenomenon of smell in Russian language. In order to understand the formation process of language units relevant to the olfactory phenomenon in Russian, there was a need in a diachronic research. The language units and naming patterns of the phenomenon of smell in Old Russian were defined. In line with the synchronic approach the naming patterns of the phenomenon in modern Russian were defined by using the Russian Language Corpus. The features of naming patterns of the smell in modern Russian were described. The approach developed within the framework of functional linguistics and aimed at determining the models, coding information about reality in language system, was applied. It was found out that in addition to the agent-oriented naming patterns in Old Russian, state-oriented and phenomenon-oriented models are used in the modern language. The syntactic structures, which can be classified as synthetic and analytical, as well as their features formed by the naming patterns were examined. The classification of analytical structures was made according to lexical functions described in the meaning↔text theory. The significance of the findings of the study for the modern Russian language research, typology studies, foreign language and translation teaching are underlined. The importance of contrastive language studies within the framework of functional approach is emphasized.

Keywords– Russian, linguistics, naming pattern, smell.

GİRİŞ

İnsan zihnini besleyen ve yönlendiren beş temel duyudan biri olan koku en eski duyu olarak kabul edilmektedir (Miln, Miln. M., 1966:135). Kokular tarih boyunca yazarların ve şairlerin ilgisini çekmiştir. Araştırmacılar edebiyatta kokulara XVI. yüzyıldan itibaren yer vermeye başladığını dile getirmektedir (Pilpil Yöney, 2012). Dünya edebiyatında koku gücünün gösterildiği en ünlü yapıtlardan biri Marcel Proust'un "Kayıp Zamanın İzinde" adlı romanıdır. Romandaki en çarpıcı kısımlardan biri Proust'un insan belleğinin koku ve tat duyuları sayesinde var olduğunu betimlediği bir paragraftur:

Ne var ki, uzak bir geçmişten geriye hiçbir şey kalmadığında, insanlar öldükten, nesnelere yok olduktan sonra, bir tek, onlardan daha kırılğan, ama daha uzun ömürlü, daha maddeden yoksun, daha sürekli, daha sadık olan koku ve tat, daha uzun bir süre, ruhlar gibi, diğer her şeyin yıkıntısı üzerinde hatırlamaya, beklemeye, ummaya (...) anının devasa yapısını taşımaya devam ederler (Proust, 1999:53).

Proust, kokunun ve tadın insanın zihni ile farklı bağlantılarının olduğunu göstererek çağdaş nörobilimde ortaya konulan bilgileri önceden sezmişti. Ayrıca bugünlerde koku ve tat duyuları, beynin uzun süreli bellek merkezi olan hipokampus ile doğrudan bağlı olduğu için onların bıraktıkları izlenim silinmez olduğu, diğer tüm duyularımızın ise talamusla ilgili olduğundan geçmişe dair bilgilerin toplanması konusunda daha etkisiz olduğu bilinmektedir (Lehrer, 2016:89).

Rus edebiyatında estetik bir kavram olarak koku İvan Bunin tarafından tanıtılmıştır. Bunin, 1900 yılında yayınlanan "Antonov Elmaları" öyküsünde Proust'tan önce kokunun insanın anılarını canlandırdığını ve bellekte geçmişin dünyasını yarattığını göstermişti. Öykü;

"...Güneşli sonbaharın ilk günleri aklıma geliyor (...) Büyük, altın renge bürünmüş, kurumuş ve seyrekleşmiş elma bahçesi, akçağaçlar arasındaki patikalar, dökülmüş yaprakların hafif kokusu ve – bal ve sonbahar tazeliğinin kokusunu içine çekmiş Antonov elmalarının kokusunu hatırlarım" satırlarıyla başlar (Bunin, 1990:3).

Kokular anlatıcının anılarındaki sesleri, imgeleri canlandırır. Öyküde koku ve mekân bir bütünlük olarak varolmaktadır. Koku kaybolmaya başlayınca mekânlar da yıkılır: "Antonov elmalarının kokusu köy toprak sahiplerinin evlerinden kaybolmaya başladı" (Bunin, 1990:13). Mekân zamana karşı güçsüz düşer ancak koku, anılardaki mekânları sürekli canlı tutmaktadır.

Koku, edebiyatta yerini almasına rağmen bu olgunun insani bilimlerde çerçevesinde araştırmalarının ancak son yıllarda ivme kazandığı gözlemlenebilir. Koku olgusuna yönelik ilgi, bilimdeki bilişsel paradigmanın gelişmesiyle birlikte artmıştır. İnsan zihninin nesnel ve öznel dünya ile ilgili bilgileri kodlama, saklama ve işleme modellerinin

araştırılmasını amaçlayan bilişsel bilimlerde çerçevesinde insanın sahip olduğu yetilerin bütünlük olarak ele alınması gündeme getirilmiştir (Kubryakova, 2012:37). Kokunun kültürü ve toplumu şekillendiren başlıca unsurlardan biri olduğu fikri öne sürülmüştür. Bu fikir ilk başta kültürel antropoloji ve gündelik tarih araştırmaları alanında çalışan bilim adamları tarafından dile getirilmiştir (Corbin, 1982¹; Classen, 1992). 2000'li yıllardan itibaren gerek Batı'da gerekse Rusya'da koku olgusu disiplinlerarası bir yaklaşımla incelenmeye başlanmıştır. 2003 yılında Rusya'da yayınlanan iki ciltlik "Ароматы и запахи в культуре" adlı çalışma² Rus ve Avrupalı psikolog, biyolog, antropolog ve koku uzmanlarının araştırmalarını tanıtmış ve Rusya'da bu alanda ilk kapsamlı çalışma olmuştur. Kitabı hazırlayan Rus filolog ve kültürbilimci O.Vainshtein, koku araştırmalarının "tarihsel kokubilim" ya da "kokuların grameri" olarak tanımlanabilen bir araştırma alanını oluşturduğunu öne sürmüştür (Vainshtein, 2010:8). Fransa'da 2017 yılında Fransız tarihçi R. Muchembled tarafından kaleme alınan "La Civilisation des Odeurs (XVIe-début XIXe siècle)"³ adlı kitapta kokuların antropolojisi ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır (Muchembled, 2020).

İnsani bilimlerde kokuya yönelik yoğun ilginin olmasına rağmen bu olgunun edebiyatbilim ve dilbilim çerçevesinde kapsamlı incelemelerinin yakın geçmişte başladığı söylenebilir. Araştırmacılar edebiyatta koku imgesine yönelik ilginin XIX. yüzyılda kendisini gösterdiğini ancak edebiyatbilim çerçevesinde "olfaktör" araştırmaları'nın XX. yüzyılın sonunda başladığını dile getirmektedirler (Zihovskaya, 2016). Batı'da edebiyatbilim çerçevesinde hazırlanan en kapsamlı çalışmalardan biri 1992 yılında yayınlanan Hans J. Rindisbacher'in "The Smell of Books: A Cultural- Historical Study of Olfactory Perception in Literature"⁵ adlı kitabıdır. Bu çalışmada Avrupa ve İ.Turgenev'in romanları örneği ile Rus edebiyatındaki koku imgesinin betimlemeleri yapılmakta ve kokunun kültürdeki önemi vurgulanmaktadır (Rindisbacher, 1992). Rusya'da edebiyatbilim çerçevesinde yapılan koku araştırmaları 2000'li yıllarda ivme kazanmış ve "olfaktör edebiyatbilim" olarak tanımlanan ayrı bir araştırma alanı oluşturmuştur. Rus olfaktör edebiyatbilim çerçevesinde şiirlerdeki koku imgelerinin araştırmalarının ön plana çıktığı görülebilir (Rogaçeva, 2010; Trifonova, 2012; Lyapina, 2015).

Rus dilbiliminde koku, konsept olarak ele alınmaktadır⁶. Bu kapsamda kokunun gerek Rus dilinde gerekse diğer dillerdeki yapılandırılmaları araştırılmaktadır. Bu tür araştırmaların çoğu "koku" biriminin sözlüklerdeki tanımlarına, birimlerin söz⁷ sürecinde ve farklı söylem türlerindeki kullanımlarının

¹ A. Corbin'in 1982 yılında çıkan "Le miasme et la jonquille: L'odorat et l'imaginaire social, XVIIIe-XIXe siècles" adlı kitabı 2007 yılında Türkçeye "Kokunun Tarihi" olarak çevrilmiştir. Kitap Dost Kitabevi tarafından yayınlanmıştır.

² Sözcüğü sözcüğüne: "Kültürde Kokular ve Aromalar".

³ Sözcüğü sözcüğüne: "Kokuların Medeniyeti (XVI.-XIX. yüzyılın başı)".

⁴ Latince "olfactorius", koku duyusu ile ilgili.

⁵ Sözcüğü sözcüğüne: "Kitapların Kokusu: Edebiyatın Olfaktör Algılamasının Kültür ve Tarih Çerçevesinde Araştırılması".

⁶ Konsept kavramı için bkz. (Popova, Z., Sternin, İ. 2010:31).

⁷ Burada F. De Saussure'nin yaptığı ayırım doğrultusunda "söz" kavramı kullanılmıştır.

betimlemelerine odaklanmaktadır (Şnyakina, 2017; Kovalenko, 2017).

Koku olgusunun dilbilim çerçevesinde araştırmalarının başlamasına rağmen Rus dil dizgesindeki “koku” biriminin art zamanlı ve eş zamanlı çözümlemesini birleştiren işlevsel betimlemesi henüz yapılmamıştır. Anlamdan biçime doğru çözümleme odaklı işlevsel yaklaşım çerçevesinde araştırmanın amaçları doğrultusunda koku biriminin oluşturduğu adlandırma modellerinin belirlenmesi ve betimlenmesi mümkün olmaktadır. Bu betimlemelerin sonuçları gerek dilbilimsel tipoloji araştırmaları gerekse yabancı dil eğitimi gibi uygulamalı dilbilim alanları açısından önemlidir. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı çağdaş Rus dil dizgesindeki koku olgusunun adlandırmalarını belirlemek ve dil dizgesindeki bu adlandırmaların işlevsel modellerini betimlemektir. Bu çalışmanın Türkiye’de kokunun dilbilimsel çözümlemesi alanında başlangıç noktası olacağı ve araştırmacıların ilgisini çekeceği umulmaktadır.

Yöntem

Bu çalışmanın kuramsal çerçevesini, dilbilimdeki işlevsel paradigma kapsamında geliştirilen yaklaşımlar oluşturmuştur. Dilbilimde onomasyoloji (Şenlik, 2014) ya da adlandırma kuramı (Serebrennikov, Ufimtseva, 1977) olarak şekillenen işlevsel yaklaşım, dil çözümlemesinin anlamdan biçime doğru yapılmasını öngörmekte ve “aktif dilbilgisi”nin ortaya çıkarılmasını amaçlamaktadır (Şçerba, 1974:48). Bu çalışmada gerek nesnel gerekse öznel gerçeklikteki nesnelere ve olguların dilde adlandırılma süreci ve sonucu üzerine odaklanan adlandırma kuramından yola çıkılarak “koku” gerçeklikteki bir olgu olarak değerlendirilmiştir. Bu olgunun Rus dil dizgesinde biçimlendirilmesi ele alınmıştır. Koku olgusunun dilsel adlandırmalarının araştırılması işlevsel yaklaşım çerçevesinde betimlenen semantik kategoriler (Mustayoki, 2006:21) bazında yapılmıştır. Semantik kategorilerin sınıflandırılmasına İ. Melçuk ve A. Jolkovski tarafından geliştirilen “Anlam↔Metin” modelinde betimlenen sözcüksel işlevler (Melçuk, Jolkovski, 1984) dahil edilmiştir. Bu çerçevede yapılan betimlemenin, koku olgusunun adlandırmalarının dil dizgesinde oluşturduğu ilişkileri kapsamlı bir şekilde ele aldığı düşünülmüştür. Koku olgusunun Rus dil dizgesindeki adlandırmalarının biçimlendirilme sürecinin anlaşılması için eş zamanlı olarak yapılan bu betimlemeye art zamanlı betimleme dahil edilmiştir. Koku olgusu adlandırmalarının şekillenmesi ile ilgili bilgiler için Rus dili etimoloji sözlüklerine (Preobrajenskiy, 1910-1914; Vasmer, 1986), Eski Rusça Sözlüğü’ne (Sreznevskiy, 1893), Hint-Avrupa dillerinin etimoloji sözlüklerine başvurulmuştur⁸. Çalışmada kullanılan örnekler Rus Dili Derlemi’nden⁹ alınmıştır.

Bulgular

Eski Rusçada koku olgusunun adlandırma modellerinin gerçeklikteki eylemci odaklı şekillendiği tespit edilmiştir.

Gerçeklikteki eylemcinin semantik rolünün¹⁰, “kaynak”, “kılıcı” ve “tarafsız” biçiminde olabildiği anlaşılmaktadır. Gerçeklikteki eylemci koku kaynağı durumunda olduğunda aktif olarak bir eylemde bulunmamaktadır. Bu bağlamda eylemci pasif olarak değerlendirilebilmektedir. Gerçeklikteki pasif eylemcinin Eski Rusçada biçimbirim seviyesinde gösterge almadan aktif olarak biçimlendirildiği tespit edilmiştir. Başka bir deyişle kaynak durumundaki eylemci dil dizgesinde yalnız halde olup aktif olarak biçimlendirilen fiil biçimi ile ilişkilendirilmiştir. Bu durumda koku olgusunun oluşturduğu olay [Eylemci^{Kaynak}Pasif Olay] formülü ile düşünülebilir. Kılıcı rolünü üstlenen eylemci koku kaynağına yönelik çaba yönlendirmektedir. Rus dil dizgesinde bu durum aktif biçimlerle yapılandırılmaktadır. Böylelikle [Eylemci^{Kılıcı}Aktif Olay] formülü ileri sürülebilir. Eylemci tarafsız rolünde olduğunda çaba göstermeden belli bir durum yaşamaktadır. Başka bir deyişle eylemci fiziksel özelliklerinden dolayı belli bir durum yaşayabilmekte ve aktif olarak bir eylemde bulunmamaktadır. Eski Rusçada bu durumun da aktif biçimlerle yapılandırıldığı belirlenmiştir. Bu durumda formül [Eylemci^{Tarafsız}Pasif Olay] biçiminde düşünülebilir. Bunun yanı sıra koku olgusunun adlandırma modelinde konuşmacının tutumunun yansıtılabildiği tespit edilmiştir. Olumsuz ya da olumlu (veya nötr) değer arasındaki fark, dil dizgesinde farklı kökbiçim bazında türetilmiş birimlerle gösterilmiştir. Koku olgusunun yer aldığı adlandırma modellerinin dil dizgesinde biçimlendirilmesi aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 1. Eski Rusçada Koku Olgusunun Biçimlendirilmesi

Adlandırma Modeli	Kökbiçim ¹¹		
	*a(o)н	*смер	*оух /жх
[Olgu]	Воня (koku)	Смерть (kötü koku)	-
[EylemciKaynak] Pasif Olay	Воняти (kokmak; kötü kokmak)	Смерьоту (kötü kokmak)	-
[EylemciKılıcı] Aktif Olay	-	-	Жхати (koklama)
[EylemciTarafsız] Pasif Olay	Обоняти/ обоняти (koku almak)	-	Жхати (koku alma)

Eski Rusçada koku olgusunun oluşturduğu olayların adlandırılmasında farklı kökbiçimlerin kullanıldığı ve aralarında semantik dağılım yapıldığı görülebilir. Adlandırma modelleri, kökbiçimlerin ilişkilendirildiği imge açısından incelendiğinde *a(o)н biçiminin Proto Hint-Avrupa dilinde *ane biçiminde var olduğu ve diğer Hint-Avrupa dillerinde “nefes, hava, ruh” paradigması çerçevesinde ilgili olguların ve nesnelere adlandırılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır (örneğin, Yunanca: άνεμος (“rüzgar”), Latince: animus (“can, ruh, bilinç), İngilizce: animal (“canlı varlık”, “hayvan”);

⁸ Douglas Harper’in “Etimoloji” veri tabanı kullanılmıştır. Erişim: <https://www.etymonline.com>

⁹ Erişim: <https://ruscorpora.ru/new/>

¹⁰ İşlevsel dilbilgisinde semantik roller ile ilgili bkz. (Mustayoki, 2006:21). Bu yaklaşımın Türkçe tanıtımı ve Rusça-Türkçe uygulaması için bkz. (Kozan, 2016).

¹¹ Tablo 1’de kökbiçimler Kiril alfabesi ile aktarılmıştır. Metnin içinde diğer Hint-Avrupa dillerindeki kökbiçimler ve Eski Rusçadaki ses nöbetleşmesi Latin alfabesi ile gösterilmiştir.

animation (“canlandırma”)¹². Proto Hint-Avrupa dilindeki **ane* biçimi Slav dillerinde ses nöbetleşmesinin sonucunda **vane* olarak biçimlendirilmiştir (Meillet, 1938:69). Bu biçimin Eski Rusçada koku olgusunun adlandırılmasında kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu adlandırmanın genel olarak “koku” ve “hoş koku” durumlarında kullanıldığı belirlenmiştir. Bunun yanı sıra [Eylemci^{Kaynak}Pasif Olay] durumunda adlandırmanın hem genel olarak koku ile hem de kötü koku ile ilgili bilgi kodladığı anlaşılmaktadır. Koku türünün dil dizgesinde net bir şekilde açıklanması gerektiğinde Eski Rusçada Yunancadan öyküntü olarak değerlendirilen (“εὖ-” (“iyi”)) “БЛАГОВОНА” (iyi koku) biçiminin kullanıldığı belirlenmiştir (Sreznevskiy, 1893). Aynı modele göre “ЗЛОВОНА” (kötü koku) biçimi de türetilmiştir¹³. **Ane* kökbiçiminin [Eylemci^{Tarafsız}Pasif Olay] ile ilgili bilgilerin kodlanmasında kullanıldığı görülebilir. Eylemcinin koku kaynağı durumunda olmadığı ve koku olgusuna karşı çaba göstermeden tarafsız bir durumda bulunduğu gösterge, “o-” ön eki¹⁴ ile biçimlendirilmiştir¹⁵. **Смер* kökbiçiminin ilişkilendirildiği imge konusunda farklı görüşler öne sürülmektedir (Vasmer, 1987). Hint-Avrupa dillerinde **smeru* kökbiçimi “yağ, kir” imgesi ile ilişkilendirilmektedir (örneğin çağdaş İngilizcede “to smear”)¹⁶. Slav dillerinde bu imgenin görsel boyuttan koku alanına dönüştüğü tahmin edilebilir. Bu kökbiçimin koku olgusunun adlandırılmasında ve [Eylemci^{Kaynak}Pasif Olay] modelinin biçimlendirilmesinde kullanıldığı görülebilir. Dil dizgesinde oluşan adlandırmaların kötü koku durumunda kullanıldığı anlaşılmaktadır. **оух/жх* kökbiçiminin şekillenmesi konusunda ortak bir görüşün olmadığı tespit edilmiştir. Bazı araştırmacılar bu kökbiçimin yansıma modeline göre türetilmediğini ileri sürerken, diğerleri ise bu biçimi **ane* biçimi ile ilişkilendirmeye çalışmaktadırlar. Ayrıca Slav dillerindeki ses nöbetleşmesi ve son eklerin eklenmesi sonucunda **ane* biçimi **an-s*→**оyn-s*→**оух* olarak dönüştürülmüştür. Bu bağlamda bazı araştırmacılar **ane* biçiminin Proto Hint-Avrupa dilinde **na-s* biçiminin temelinde bulunduğunu ve Hint-Avrupa dillerinde “koku alan nesne” olarak düşünülebilen “burun” anlamındaki “nasmus” (Latince), “naham” (Eski Farsça), “nose” (çağdaş İngilizce), “нос” (çağdaş Rusça) birimlerini şekillendirdiğini ileri sürmektedir¹⁷. Bu durumda Eski Rusçada koku olgusunun ve koku alan organın adlandırılmasının tek bir kökbiçime dayandığı varsayılabilir. **оух/жх* kökbiçiminin Eski Rusçada iki işlevi üstlendiği görülebilir. Ayrıca eylemcinin aktif olarak bulunduğu “koklama” sürecinin yanı sıra eylemcinin tarafsız olarak bulunduğu “koku alma” sürecinin adlandırılması söz konusudur. Böylelikle Eski Rusçada [Eylemci^{Tarafsız}Pasif Olay] modelinin *ОБОНЪАТИ/ОБАНЪАТИ* (koku almak) ve *жхати* (koku almak) olmak üzere iki birimle,

[Eylemci^{Kılıcı}Aktif Olay] modelinin ise tek *жхати* (koklamak) birimiyle biçimlendirildiği anlaşılmaktadır.

Eski Rusçadaki koku olgusunun adlandırmaları çağdaş Rusçadaki adlandırmalarla karşılaştırılırsa bu adlandırmaların dönüşümlere uğradığı anlaşılmaktadır. Koku olgusunun adlandırma modellerinin çağdaş Rus dili dizgesinde biçimlendirilmesi aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 2. Çağdaş Rusçada Koku Olgusunun Biçimlendirilmesi

Adlandırma Modeli	Kökbiçim			
	*na	*оух /жх	*a(о)н	*см(е)р
[Olgul]	Запах (koku)	-	Вонь (kötü koku)	Смерь (kötü kokmak)
[Eylemci ^{Kaynak} Pasif Olay]	Пахоть (kokmak)	-	Вонь (kötü kokmak)	Смерь (kötü kokmak)
[Eylemci ^{Kılıcı} Aktif Olay]	-	Носать (koklamak)	-	-
[Eylemci ^{Tarafsız} Pasif Olay]	-	-	Обонять (koalamak)	-

Çağdaş Rusçada koku olgusu adlandırmalarının farklılık gösterdiği görülebilir. Koku olgusunun dil dizgesinde biçimlendirildiği kökbiçimler arasında **na* kökbiçiminin ortaya çıktığı ve hem koku olgusunun hem de [Eylemci^{Kaynak}Pasif Olay] adlandırma modelinin biçimlendirilmesinde kullanıldığı anlaşılmaktadır. **na* kökbiçiminin yansıma modeline göre türetilen bir birim olarak değerlendirildiği ve ilk olarak “hava akımını sağlamak, üfleme”¹⁸ eylemi ile ilişkilendirildiği öne sürülmektedir (Preobrajenskiy, 1914). Bu birimin anlamsal alanının genişlediği ve “koku kaynağı olmak, kokmak” durumu ile ilgili bilgi kodlamaya başladığı anlaşılmaktadır¹⁹. **na* kökbiçimi bazında türetilen “запах” (koku) birimi Eski Rusçadaki **a(о)н* kökbiçiminin oluşturduğu “вонь” (koku) biriminin yerine kullanılmaya başlanmıştır. Ayrıca “вонь” (koku) birimi anlam kötüleşmesi sürecinden geçip konuşmacı açısından kötü kokulara yönelik kullanılmaktadır²⁰. Çağdaş Rusçada Yunancadan çeviri yoluyla oluşan “благовоние”

¹² Kökbiçimlerin Hint-Avrupa dillerinde oluşturduğu birimlerin tespiti için Douglas Harper’in “Etimoloji” veri tabanı kullanılmıştır. Erişim: https://www.etymonline.com/word/*ane-

¹³ Yunancadan öyküntüler Hristiyanlıkta kutsal sayılan kitapların çevirisi sürecinde oluşmaya başlamıştır ve “Kilise Slavcası” olarak tanımlanan söz varlığı kendisini çağdaş Rusçada da göstermektedir (Kozan, 2020:57).

¹⁴ Rusçadaki ön eklerin oluşumu ve işlevleri için bkz. (Sinitsyna, 2012).

¹⁵ Bu durumda insan, prototip eylemci niteliği kazanmaktadır.

¹⁶ Erişim: <https://www.etymonline.com/search?q=smear>

¹⁷ Erişim: https://www.etymonline.com/word/*nas-?ref=etymonline_crossreference

¹⁸ Rusçadaki “yelpaze” anlamındaki “опахало” aynı kökbiçimi bazında türetilmiştir.

¹⁹ Bunun yanı sıra yansıma olan **na* kökbiçimindeki ses nöbetleşmesinin sonucunda “пыхнуть” (şişmek, şiş haline gelmek), “пых” (tüy), “пыхтель” (zor nefes olarak ses çıkarmak; duman çıkararak ses çıkarmak (semaver)) gibi birimlerin ortaya çıktığı tespit edilmiştir.

²⁰ Birimin kullanıldığı örnekler Rus Dili Derlemi’nde incelenebilir. Erişim: https://processing.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&api=1.0&mycorp=&mysent=&mysize=&mysense=&dpp=&spp=&spd=&mydocsize=&mode=main&lang=ru&sort=i_grtagging&nodia=1&text=lexform&req=%D0%B2%D0%BE%D0%BD%D1%8C

(iyi koku) ve “зловоние” (kötü koku) biçimindeki öyküntülerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Biçimin ikisi de edebi üslup olarak değerlendirilmektedir. “Благовоние” biriminin çoğul biçiminin çağdaş Rusçada sözlükselleştiği belirlenmiştir²¹. Ауриса “благовоние → благовония” (güzel koku → tütsü, aromatik yağlar) biçiminde sözlükselleşme söz konusudur. *А(о)н kökbiçim bazında oluşan “вонять” (kötü kokmak) birimi sadece konuşma dilinde kullanılmakta ve açıklamalı sözlüklerde “düşük üslup” olarak işaretlenmektedir (Kuznetsov, 1998). [Eylemci^{Tarafsız}Pasif Olay modelinin biçimlendirildiği “обонять” (koku almak) biriminin de çağdaş Rusçada bir dönüşüm geçirdiği anlaşılmaktadır. Bu birimin açıklamalı sözlüklerde “edebi üslup” olarak işaretlendiği görülebilir (Kuznetsov, 1998). Bunun yanı sıra bu birimin Rus Dili Derlemi’nde kullanım sıklığının düşük olduğu da görülebilir²². Çağdaş Rusçada “обонять” (koku almak) fiili ile aynı kökbiçim bazında türetilen “обоняние” (koku alma duygusu) biriminin kavram ve terim olarak daha sık kullanıldığı belirlenmiştir.²³ “Koku almak” durumunu aktarabilen ve tipoloji açısından sentetik bir birim²⁴ olan “обонять” yerine çağdaş Rusçada “чувствовать запах”, “ощущать запах”, “слышать запах” gibi analitik biçimlerin kullanıldığı belirlenmiştir. Rus Dili Derlemi’ne göre “чувствовать запах” ve “ощущать запах” biçimlerinin “слышать запах” biçimine göre kullanım sıklığının daha yüksek olduğu anlaşılmaktadır²⁵. *А(о)н kökbiçiminin bazında türetilen “вонять” (kötü kokmak) biriminin de çağdaş Rusçada sözlükselleştiği tespit edilmiştir. Ayrıca bu birim konuşma dilinde “bir şeye karşı çıkmak, memnuniyetsizliği dile getirmek” anlamında kullanılmaktadır. Bu kullanım “kaba üslup” olarak değerlendirilmektedir. Örneğin “Не воняй!” (Türkçe işlevsel karşılıklardan bazıları “Konuşma!”, “Sus!”) (Kuznetsov, 1998).

*См(е)р kökbiçimi bazında türetilen “смрад” (kötü koku) ve “смердеть” (kötü kokmak) biçimlerinin çağdaş Rusçada derecelendirilmenin yansıtıldığı birimler olduğu ve yüksek derece kazandığı anlaşılmaktadır. Bu birimlerin özellikle çürük, bozulmuş maddenin kokuları durumunda kullanıldığı görülebilir (Kuznetsov, 1998). Çağdaş Rusçada *См(е)р kökbiçiminin siyah frenk üzümü bitkisinin adlandırılmasında kendisini koruduğu görülebilir. Hem Eski Rusçada hem

çağdaş Rusçada siyah frenk üzümünün adlandırma modeli [“смрад/смород” (sert koku) + “-ина” (bitki, ağaç ve bazı canlı türlerin adlandırılmasında kullanılan son ek) = “смородина”] biçimindedir.

Çağdaş Rusçada [Eylemci^{Kılıcı}Aktif Olay] adlandırma modelinin biçimlendirildiği birimin kendisini koruduğu görülebilir. Ancak “жхати” (koklamak) biçiminin “нюхать” olarak şekillendiği anlaşılmaktadır. Kök öncesinde “н-” ünsüzünün eklenmesi Eski Rusçadaki edatların yapısı²⁶ ve edattan harf kayması ile açıklanmaktadır (Preobrajenskiy, 1914; Fasmer, 1987). Ауриса “снь” (“mekândan ya da yüzeyden ters yöne hareket, yönelme” durumu ile ilgili bilgi kodlayan edat) ve “жхати” birimlerinin yan yana gelmesi sonucunda edattaki son ünsüz başka sözcüğün ilk ünsüzü olarak değerlendirilmeye başlanmıştır. Böylelikle “снь + жхати → снюхати → нюхати → нюхать” biçiminde dönüşüm söz konusudur²⁷. Çağdaş Rusçada “нюхать” fiilinin ön ekli biçimlerinin bazılarının metaforik anlamlar kazandığı belirlenmiştir. Ауриса “вынюхать” biçiminin sözlüklerde “olumsuz anlamda kullanım” olarak işaretlendiği (Kuznetsov, 1998) ve “bir şey ya da biri hakkında bilgi toplamak, öğrenmek” anlamında kullanıldığı görülebilir (“Он многое успел вынюхать за это время” (sözcüğü sözcüğüne: “Bu zaman içinde çok şeyin kokusunu almış”). “Снюхаться” biçiminin sözlüklerde “düşük üslup” olarak işaretlendiği (Kuznetsov, 1998) ve “birinin arkasından sinsice anlamak, bir araya gelmek” anlamında kullanıldığı belirlenmiştir (“Когда вы успели снюхаться?” ((sözcüğü sözcüğüne: “Ne zaman koklaşmayı becerdiniz?”)).

Çağdaş Rusçada koku olgusunun adlandırma modellerinin “durum” kategorisi odaklı gerçekleşebildiği tespit edilmiştir. Eski Rusçadaki eylemci odaklı [Eylemci^{Kaynak}Pasif Olay] adlandırma modelinin yanı sıra çağdaş Rusçada [Eylemci^{Pasif}Durum] modeli ve [Mekân]^{Durum} modeli sıkça kullanılmaktadır. Adlandırma modellerinin çağdaş Rusçada biçimlendirilmesi şu şekilde gösterilebilir:

[Eylemci^{Kaynak}Pasif Olay] → “Люди *пахли* морем” (sözcüğü sözcüğüne: İnsan^{Çoğul} kokmak^{Çoğul Geçmiş} deniz^{Araçlı Durum})
 [Eylemci^{Pasif}Durum] → “От шапки *пахло* рыбой” (sözcüğü sözcüğüne: Şapka^{Ayrılma Durumu} kokmak^{Durum Geçmiş} balık^{Araçlı Durum})

[Mekân]^{Durum} → “В комнате *пахло* цветами” (sözcüğü sözcüğüne: Oda^{Bulunma Durumu} kokmak^{Durum Geçmiş} çiçek^{Araçlı Durum}).

Durum odaklı adlandırma modellerinin en büyük özelliği dil dizgesinde “öznesiz” cümle türlerinin ortaya çıkmasıdır. Eylemci odaklı adlandırma modelinde gerçeklikteki eylemci dil dizgesinde özne unsuru ile ilişkilendirilmektedir. Eylemci gerçeklikte eylemde bulunmadığı halde, yani koku kaynağı durumunda olduğunda bile dil dizgesinde özne-yüklem uyumu gerçekleşmektedir. Ayrıca yukarıdaki örnekte olduğu

²¹ Türk dilbiliminde tartışılan sözlükselleşme kavramı için bkz. (Sarı, 2015).

²² Erişim: https://processing.ruscorpora.ru/search.xml?lang=ru&sort=i_grtagging&startyear=1800&text=lexform&req=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D1%82%D1%8C&api=1.0&mode=main&env=alpha&nodia=1&endyear=2019&p=2.

²³ Erişim: https://processing.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&api=1.0&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&dpp=&ssp=&spd=&mydocsize=&mode=main&lang=ru&sort=i_grtagging&nodia=1&text=lexform&req=%D0%BE%D0%B1%D0%BE%D0%BD%D1%8F%D0%BD%D0%B8%D0%B5

²⁴ Sentetik biçim, gerçeklik ile ilgili bilgilerin tek bir dilsel birimle biçimlendirilmesi olarak tanımlanabilir. Analitik biçim ise, durumun birkaç dilsel birim aracılığıyla biçimlendirilmesi olarak tanımlanmaktadır (Yartseva, 1990:31).

²⁵ Erişim: https://processing.ruscorpora.ru/search.xml?env=alpha&api=1.0&mycorp=&mysent=&mysize=&mysentsize=&dpp=&ssp=&spd=&mydocsize=&mode=main&lang=ru&sort=i_grtagging&nodia=1&text=lexgramm&parent1=0&level1=0&lex1=%D1%87%D1%83%D0%B2%D1%81%D1%82%D0%B2%D0%BE%D0%B2%D0%B0%D1%82%D1%8C&gramm1=&sem1=&flags1=&sem-mod1=sem&sem-mod1=sem2&parent2=0&level2=0&min2=1&max2=2&lex2=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%85&gramm2=&sem2=&flags2=&sem-mod2=sem&sem-mod2=sem2

²⁶ Rusçadaki edatların ve ön eklerin etkileşimi ile ilgili bkz. (Sinitseva, 2012).

²⁷ “н” ünsüzünün kökle birleşmesi çağdaş Rusçada birçok birimlerde görülebilir (örneğin *jet/*jem bazında türetilmiş fiiller: внимать-вынимать-донимать-нанимать-отнимать-унимать-принимать-снимать vs.).

gibi “люди → пахли” (özne: isim çoğul → yüklem: fiil çoğul geçmiş zaman) uyumu söz konusudur. Durum odaklı modellerde koku kaynağı durumundaki eylemci pasifleştirilmektedir. Dil dizgesinde bu pasifleştirme eylemcinin yalın durumdan çekilmesi ve ayrılma durumu ile işaretlenmesi ile gerçekleşmektedir (“шапка → от шапки” (şapka → şapkadan)). Pasifleştirilmiş unsur bir durumun unsuru olarak düşünülmektedir. Ayrıca yukarıdaki cümlede durumun, fiilin durum eki²⁸ ile yapılandırıldığı görülebilir (“пахнуть → пахло” (kokmak → sözcüğü sözcüğüne: koku yaşatıldı²⁹/koku durumu oluşturuldu)). Durumdaki koku niteliğini aktaran birim dil dizgesinde yukarıda gösterildiği gibi ismin araçlı durumu ile yapılandırılabilir (“пахло рыбой”). Bu bağlamda araçlı durumun işlevi benzetmenin aktarılmasıdır³⁰ (“пахло рыбой ← пахло как рыба”). Durum modelinde pasifleştirilmiş eylemci yerinde mekân yapılandırılmaktadır. Bu durumda da dil dizgesinde öznesiz olarak nitelenen yapı ortaya çıkmaktadır.

Durum modellerinin dil dizgesinde özneli (“Люди пахли морем”) ya da öznesiz (“От шапки пахло рыбой” veya “В комнате пахло цветами”) cümle olarak tanımlanması betimsel dilbilgisi çerçevesinde uygulanmaktadır. Durum modellerinin işlevsel dilbilgisi çerçevesinde değerlendirilmesi yapılırsa gerçeklikteki eylemcinin bu tür durumlarda dil dizgesinde gizli kaldığı görülebilir. Ayrıca gerçeklikte eylemci “koku alan” bir insan (canlı) olup aktif bir eylemde bulunmamaktadır. Başka bir deyişle “нюхать” (koklamak) eyleminin gerçekleştirilmesi için eylemciden bir çaba beklenirken, “пахнуть” (kokmak) modelinde eylemci etkilenen duruma geçmektedir. “Пахнуть” durumunda kaynaktan gelen koku eylemci tarafından algılanmaktadır. Böylelikle gerçeklikte yaşanan bu durum fizyolojik olarak değerlendirilebilir ve eylemci bu çerçevede nitelenebilir. Fizyolojik durumlarda Rus dil dizgesinin şekillendirdiği model [Eylemci^{Yönelme Durumu}Fizyolojik Durum biçimindedir. Bu modelin dilsel biçimlendirilmesi “мне жарко” (sözcüğü sözcüğüne: bana sıcak (yaşatılıyor)), “мне больно” (sözcüğü sözcüğüne: bana ağrı (hissi yaşatılıyor)), “мне видно” (sözcüğü sözcüğüne: bana görülüyor (görme yetisi veriliyor)), “мне слышно” (sözcüğü sözcüğüne: bana işitiliyor (işitme yetisi veriliyor)), “мне страшно” (sözcüğü sözcüğüne: bana korku (yaşatılıyor)) gibi yapılarda ortaya çıkmaktadır. Aynı durum “koku” durumunda da gözlemlenebilmektedir. Ancak bu durumda koku alan kişi olarak düşünülen eylemci dil dizgesinde gizli kalmakta ve quasi-özneli cümle³¹ (“Люди пахли морем”) ya da öznesiz cümle (“От шапки пахло рыбой” veya “В комнате пахло цветами”) modelleri ortaya çıkmaktadır.

²⁸Çağdaş Rusçada “durum çekimi” olarak tanımlanan gösterge, şimdiki zamanda 3.tekil şahıs -ет/-ит son ekleri ile örtüşmekte, geçmiş zamanda -ло son eki ile biçimlendirilmektedir (Russkaya grammatika, 1980:637).

²⁹Rusçanın dünya görüşünün gösterilmesi açısından Türkçeye sözcüğü sözcüğüne aktarılmıştır.

³⁰Rusçadaki Araçlı durumun işlevleri ile ilgili bkz. (Yakobson, 1985:155).

³¹Quasi-özneli cümle ya da quasi-eylemci modelinde gerçeklikteki olay ile olayın dil dizgesindeki biçimlendirilmesi arasında uyumsuzluk söz konusudur (Mustayoki, 2006:58).

Durum odaklı adlandırma modellerinde “пахнуть” (kokmak) birimi ile biçimlendirilen sentetik yapıların yanı sıra başka imge bazında türetilmiş sentetik birimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Durum odaklı adlandırma modellerinin biçimlendirilmesi aşağıdaki örneklerde görülebilir:

- [Eylemci^{Pasif Durum}]:
 → “От него несло (сыростью)” (sözcüğü sözcüğüne: O^{Ayrılma Durumu} taşımak^{Durum Geçmiş} rutubet^{Araçlı Durum})
 → “От него разит (потом)” (sözcüğü sözcüğüne: O^{Ayrılma Durumu} kesmek^{Durum Şimdiki} ter^{Araçlı Durum})
 → “Дохнуло прохладой” (sözcüğü sözcüğüne: Üfleme^{Durum Geçmiş} serinlik^{Araçlı Durum})
 → “(Из темноты) повеяло сырой землей” (sözcüğü sözcüğüne: Karanlık^{Ayrılma Durumu} esmek^{Durum Geçmiş} nemli toprak^{Araçlı Durum})
 → “Отдавало плесенью” (sözcüğü sözcüğüne: Verme^{Durum Geçmiş} Küf^{Araçlı Durum})
 → “(Из рощи) тянуло дымом” (sözcüğü sözcüğüne: Orman^{Ayrılma Durumu} çekmek^{Durum Geçmiş} duman^{Araçlı Durum})

Bu örneklerde görüldüğü gibi koku olgusu farklı imgeler üzerinde yapılandırılmaktadır. Bu bağlamda benzetme yoluyla şekillenen biçimlerden söz edilebilir. Benzetme modellerinin sınıflandırılması şu şekilde yapılabilir:

[Koku^{Hareket}]: “нести” (taşımak; getirmek; götürmek) → “ветер несет запах” (rüzgar kokuyu taşır (ulaştırır) → “несло сыростью” (rutubet gibi koku (rüzgara) taşıtıldı)

[Koku^{Alet}]: “разить” (kesmek; öldürmek) → “разить человека” (insanı öldürmek) → “болезнь поразила его” (hastalık onu yakaladı) → “слова поразили его” (sözler onu şaşırttı) → “разит потом” (ter kokusuna benzer koku hava üzerinden geçerek insanı rahatsız eder)

[Koku^{Doğa Olayı}]: “дохнуть” (hava ile ilgili kökbiçim; esmek, üfleme, hava verme, nefes almak/verme) → “дохнуло прохладой” (serinlik kokusuna benzer koku rüzgar aracılığıyla yaşatıldı)

[Koku^{Doğa Olayı}]: “веять” (hava, esinti, rüzgar ile ilgili kökbiçim; esmek, üfleme) → “повеяло сырой землей” (ıslak toprak kokusuna benzer koku rüzgar aracılığıyla yaşatıldı).

[Koku^{Madde}]: “дать” (kılıcı durumundaki eylemcinin yapabildiği eylem; vermek) → “отдать” (eylemci ile etkileşim içinde bulunan nesnenin ya da olgunun ondan ayrılması; vermek, geri vermek) → “отдавало плесенью” (koku kaynağı küf kokusuna benzer bir koku verdi).

[Koku^{Hareket}]: “тянуть” (çekmek, gerdirmek) → “тянуло дымом” (duman kokusuna benzer koku (rüzgarla) çekildi)

Çağdaş Rusçada Eski Rusçadaki eylemci odaklı sentetik biçimlerden farklı olarak koku olgusunun biçimlendirilmesinde olgu odaklı analitik biçimlerin kullanıldığı tespit edilmiştir. Ayrıca dil dizgesinde

"koku"nun özne niteliği kazanabildiği ve adlandırma modelinde quasi-eylemci olarak ortaya çıkabildiği belirlenmiştir. Bu adlandırma modellerinde koku olgusunun bazı eylemlerle ilişkilendirildiği görülebilir. İlişkilendirmenin benzetme modeline göre gerçekleştiği anlaşılmaktadır. Başka bir deyişle bu durumda adlandırma modeli "koku X gibi yapmakta" biçiminde şekillenmektedir. Koku olgusu odaklı bu adlandırma modelleri anlam↔metin yaklaşımı çerçevesinde geliştirilen sözcüksel işlev açısından değerlendirilirse³² bu modellerin sınıflandırılması aşağıda gösterilmiştir.

Tablo 3. Koku Olgusu Odaklı Adlandırma Modeli

Sözcüksel İşlev	Dilsel Biçimlendirme ³³	Örnek
[Olgu] ^{Başlangıç}	Запах→появиться Запах→ возникнуть Запах→ образоваться	В воздухе появился запах весны. В воздухе возник запах свежескошенной травы. Запахи образуются при приготовлении и пищи.
[Olgu] ^{Gerçekleşme}	Запах→ повеять Запах→ развеяться ³⁴ Запах→ подниматься Запах→ идти Запах→ исходить Запах→ вливаться Запах→ разливаться Запах→ растекаться Запах → плавать Запах→распространяться Запах→ разноситься Запах→ витать Запах→ стоять Запах→ висеть Запах→ держаться	Повеяло запахом теплого пшеничного хлеба. Запах сирени развеялся по всей квартире. От тюльпанов поднимался сладковатый запах. От ее рук шел запах меда. От деда исходил запах табака. Дивные запахи вливаются в открытые окна. По всей фабрике разливался сладкий запах кондитерских изделий. Из окопов растекались запахи земных глубин. По квартире плавал запах водорослей. Удушливый запах

³² Bu çalışmada olgu↔zaman/mekân odaklı sözcüksel işlevler ele alınmıştır. Olgu↔insan odaklı sözcüksel işlevler (örneğin "koku↔rahatsız etmek", "koku↔hatırlatmak" vs.) insanın fizyolojik, psikolojik, bilişsel durumlarıyla ilgili bilgi kodladığı için bu çalışmanın kapsamı dışında bırakılmıştır.

³³ Rus Dili Derlemi'ne göre kullanım sıklığı yüksek olan yapılar dikkate alınmıştır. Edebi metinlerdeki yazarların bireysel üslubu olarak değerlendirilebilen yapılar dikkate alınmamıştır (örneğin, "запах иссяк" (sözcüğü sözcüğüne: koku tükendi), "запах истаял" (sözcüğü sözcüğüne: koku eridi) vs.)

³⁴ Bu ön ekli biçim "раз-" ön ekinin çağdaş Rusçada oluşturduğu anlamsal alandan dolayı çok anlamlı olarak kullanılmaktadır. Ayrıca "запах развеялся" (işlevsel karşılığı: koku kayboldu) ve "запах развеялся по всей комнате" (işlevsel karşılığı: koku tüm odaya dağıldı) kullanımları söz konusudur.

		распространялся по всему коридору. Запах кухни разносится по всей улице. В комнате витал запах кофе. В комнате стоял запах ландышей. В доме висел запах пыльной мебели. В воздухе еще держатся запахи трав и цветов.
[Olgu] ^{Bittis}	Запах→ выветриться Запах→ исчезнуть Запах→ улетучиться Запах→ рассеяться ³⁵ Запах→ развеяться Запах→ испариться	Здесь еще не выветрился запах турецкого табака. Исчезли запахи плесени и сырости. Запах улетучился. Неприятный запах газа рассеялся. Запах развеялся. Запах испарился.
[Olgu] ^{Etkileşim}	Запах→ пронизать Запах→ впитаться Запах→ заполнить Запах→ охватить Запах→ окутать Запах→ обволочь	Фруктовый запах пронизывал воздух ³⁶ . Запах пива впитался в стены. Комнату заполнил запах дыма. Нас охватил запах сена. Запах бензина окутал нас. Кухню обволочь сгоревшего хлеба.

Örneklere gösterilen adlandırma modellerinde koku olgusu farklı bilişsel modellere göre yapılandırılmaktadır. Ayrıca başlıca bilişsel modeller arasında:

³⁵ Rus Dili Derlemi'nde kullanımına rastlanılmamıştır ancak medya söyleminde sıkça kullanılmaktadır. Örnek için erişim:

https://www.google.com/search?biw=1094&bih=474&ei=rA1YX9ODOcck1fAP9rWUwAY&q=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%85+%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%8F%D0%BB%D1%81%D1%8F&coq=%D0%B7%D0%B0%D0%BF%D0%B0%D1%85+%D1%80%D0%B0%D1%81%D1%81%D0%B5%D1%8F%D0%BB%D1%81%D1%8F&gs_lcp=CgZwc3ktYWIQAzoCCAA6BgAEBYQHjoECAAQEzoKCAAQFhAKEV4QEzoICAAQFhAeEVB6BQgHEKABOgcIIRAKEKABUJfyDVjA_g1gj4AOaABwAHgAGAH6AYgBkw6SAQUwLjguMpgBAKABAaoBB2d3cy13aXrAAQE&scient=psy-ab&ved=0ahUKEwjTiYzN0drrAhVKUHUIHfYaBWgQ4dUDCA0&uact=5

³⁶ Bu biçimlendirmenin dil dizgesinde dönüştürüldüğü görülebilir. Ayrıca durum modelinin tercih edildiği anlaşılmaktadır (örneğin "Тут все пронизано запахом книжной пыли" (sözcüğü sözcüğüne: burada her şey kitap tozunun kokusu ile kestirildi).

[Koku^{Hava}]: (“повеять” (esmek), “развеяться” (eserek yok olmak), “выветриться” (rüzgar gibi yok olmak), “улетучиться” (uçarak gitmek))

[Koku^{Sıvı}]: (“вливаться” (içeri dökülmek), “разливаться” (dökülerek yayılmak), “растекаться” (akarak dağılmak), “плавать” (yüzmek), “испариться” (buharlaşmak), “впитаться” (içeri akmak), “заполнить” (alanı doldurmak))
[Koku^{Hareket}]: (“подниматься” (kalkmak), “идти” (yürümek), “исходить” (bir yerden çıkmak), “распространяться” (yayılmak), “разноситься” (kendisini taşıyarak dağılmak), “охватить” (etrafı sarmak), “окутать” (etrafı sarmak), “обволочь” (sürünerek sarmak)).

[Koku^{Madde}]: (“витать” (var olmak), “висеть” (asılı olmak), “стоять” (sabit halde bulunmak), “держаться” (tutulmak)) modelleri bulunmaktadır.

Çağdaş Rusçada analitik biçimlerin koku kaynağı odaklı adlandırma modelinde de kullanılabildiği tespit edilmiştir. Ayrıca yukarıda açıklanan sentetik biçim olan “пахнуть” (kokmak) biriminin yanı sıra farklı imgeler üzerinde yapılandırılan biçimler kullanılmaktadır. Kaynak odaklı adlandırma modelinin biçimlendirilmesi şu şekilde gösterilebilir:

[Eylemci^{Kaynak}]_{Pasif Olay}:

→ “Липы *источали* весенний *запах*” (sözcüğü sözcüğüne: ihlamur ağaçları^{Yalın Durum Çoğul} [içinden+ akıtmak]^{Çoğul Geçmiş ilkbahar^{Sıfat Belirtme Durumu} koku^{Belirtme Durumu})}

→ “Виноград *испускал* сладкий *запах*” (sözcüğü sözcüğüne: Üzüm^{Yalın Durum Tekil} [içinden+bırakmak]^{Tekil Geçmiş tatlı^{Sıfat Belirtme Durumu} koku^{Belirtme Durumu})}

→ “Травы *издавали* противный *запах*” (sözcüğü sözcüğüne: Ot^{Yalın Durum Çoğul} [içinden+vermek]^{Çoğul Geçmiş iğrenç^{Sıfat Belirtme Durumu} koku^{Belirtme Durumu})}

→ “Гиацинты *изливали* сильный *запах*” (sözcüğü sözcüğüne: Sümbül^{Yalın Durum Çoğul} [içinden+dökmek]^{Çoğul Geçmiş güçlü^{Sıfat Belirtme Durumu} koku^{Belirtme Durumu}).}

Örneklerde görüldüğü gibi bu durumlarda koku [Koku^{Sıvı}] (“источать” (akıtmak), “изливать” (dökmek)) ve [Koku^{Madde}] (“испускать” (bırakmak), “издавать” (vermek)) biçimindeki bilişsel modellere göre yapılandırılabilir.

Tartışma ve Sonuç

Bulgular çağdaş Rus dili araştırmaları, dil tipolojisi, yabancı dil ve çeviri öğretimi açısından önem taşımaktadır.

Çağdaş Rus dilinde koku olgusunun adlandırıldığı farklı modellerin olması, kokunun Rus kültüründe farklı açılardan ele alındığını göstermektedir. Çağdaş Rus dilinde koku olgusu gerçeklikteki koku kaynağı (“цветок:ДЕЛАТЬ”), koku olgusu (“запах:ДЕЛАТЬ”), koku alan eylemci (ребенок:ДЕЛАТЬ), koku alması için çaba gösteren eylemci (ребенок:ДЕЛАТЬ) açısından biçimlendirilmektedir. Bu bağlamda çağdaş Rusça, farklı dilsel biçimleri kullanarak genetik olarak Rus dili (ve diğer Slav dilleri) ile aynı Hint-

Avrupa dil ailesinde bulunan (çağdaş) İngilizce (to smell (kokmak; koklamak)), Fransızca (sentir (kokmak; koklamak)), Almanca (riechen (kokmak; koklamak)), İspanyolca (oler (kokmak; koklamak)) gibi tek birimle biçimlendiren dillerden farklılık göstermektedir. Rus dilinde “hava, nefes” gibi imgelerle yansıma kökbiçimleri aracılığıyla ilişkilendirilen koku olgusunun “madde”, “sıvı”, “hareket” gibi benzetme modellerine göre yapılandırılabilirliği anlaşılmaktadır. Bilişsel çerçeveler olarak değerlendirilebilen bu modeller dil dizgesinde sentetik biçimlerin yanı sıra analitik biçimlerle yapılandırılmaktadır. Bu durum çağdaş Rus dilinin analitik olma eğilimi sergilediğini göstermektedir. Bu noktada sentetik ve analitik biçimler arasındaki anlamsal dağılımın araştırılması beklenmektedir. İşlevsel yaklaşım çerçevesinde yapılan araştırmalar çağdaş Rusçadaki gerek yapısal gerekse anlamsal dönüşümlerle ilgili farklı bir bakış açısı sunabildiği için bu tür incelemelerin ivme kazanması gerekmektedir.

Çalışmada ortaya koyulan tespitler, çağdaş dil tipoloji araştırmalarında genetik ya da biçimsel (morfolojik) göstergelerin yanı sıra dil dizgesindeki bilişsel çerçevelerin ve adlandırma modellerinin de dikkate alınması gerektiğini göstermektedir. Farklı dillerdeki adlandırma modellerinin sınıflandırılmasının ve karşılaştırmalı olarak betimlenmesinin, gerçekliğe dair bilgilerin farklı dil dizgelerinde nasıl kodlandığı ve aktarıldığı konusunda farklı bir bakış açısı sunacağı düşünülmektedir. Adlandırma modellerinin arkasındaki bilişsel çerçevelerin araştırılması gerçeklikteki nesne, olgu ya da olayın hangi belirtilerinin dil dizgesinde biçimlendirildiği sorusuna yönelip dilin “bilişsel harita”sının anlaşılmasını sağlamaktadır. Dillerin bilişsel haritalarının tipoloji araştırmalarına dahil edilmesinin farklı sınıflandırmaların geliştirilmesine yardımcı olacağı düşünülmektedir.

Çalışmada vurgulanan işlevsel yaklaşım yabancı dil ve çeviri öğretimi açısından son derece önemlidir. İşlevsel yaklaşım çerçevesinde geliştirilen kategoriler, öğrencinin ana dilindeki ve öğrenilen dildeki adlandırma modellerinin karşılaştırılmasını sağlamaktadır. Adlandırma modellerinin karşılaştırılması sonucunda gerçekliğin dil dizgelerinde nasıl kodlanabildiği ortaya çıkmaktadır. Böylelikle başka dil dizgesindeki yapıların çeşitliliği ve işlevleri daha anlaşılır hale gelmektedir. Yapılar açısından farklılık gösteren Türkçe-Rusça dil çifti için bu yaklaşımın verimli olduğu düşünülmektedir.

Rus dilinde analitik biçimlerin olması Rusçayı yabancı dil olarak öğrenenler açısından “eşdizimliler sorunu” oluşturmaktadır (Kozan, 2019). Başka bir deyişle “koku” biriminin dil dizgesinde hangi birimlerle kullanılabildiği ve hangi durumlarda bu kullanımların geçerli olduğu konusunda bilgiler gerekmektedir. Öğrencinin ana dilinde koku olgusunun ilişkilendirildiği bilişsel çerçeveler ve bunların dilsel biçimlendirilmesinin farklılık göstermesi durumunda ana dilinin etkisiyle girişim hataları ortaya çıkmaktadır. Girişim hataları özellikle çeviri sürecinde kendini sıkça gösterebilmektedir. Örneğin Türkiye Türkçesinde

“koku”↔“almak” şeklindeki eşdizimli geçerliyken, Rusçada koku “alınmaz”. Başka bir deyişle öğrencinin Türkçedeki “almak” biçimi ile ilişkilendirdiği Rusçadaki “брать, взять” birimlerinin kullanımı söz konusu değildir. Bunun yerine Rusçada “чувствовать/ощущать/слышать запах” eşdizimlileri kullanılmaktadır. Bu noktada çağdaş Rusçadaki eşdizimliler sözlüklerinin hazırlanması gündeme getirilebilir. Öğrencilerin kendi ana dilinin dayattığı modelleri başka bir dile uygulamalarını önlemek için dil öğretiminin ilk aşamalarından itibaren girişim hatalarına yönelik farkındalığın geliştirilmesi son derece önemlidir. Bu bağlamda işlevsel yaklaşım çerçevesinde karşılaştırmalı dil araştırmalarının önemini vurgulamak gerekir. Türkçe-Rusça dil çiftine yönelik karşılaştırmalı dil araştırmalarının sayısı az olduğu için araştırmacıların bu alanı değerlendirmeleri ve geliştirmeleri beklenmektedir.

KAYNAKÇA

- Bunin, İ. (1990), *Antonovskiye yabloki. Povesti i rasskazi*, Moskova, Sovetskaya Rossiya.
- Classen, C. (1992), "The Odor of the Other: Olfactory Symbolism and Cultural Categories", *Ethos*, 20(2), 133-166.
- Corbin, A. (2007), *Kokunun Tarihi*, Dost Kitabevi.
- Kovalenko, S. (2017), "Srvnitelny analiz sinestetiçeskoj olfaktornoy metaforı v angliyskom i russkom yazıkah", *İnostrannıye yazıkı v ekonomıçeskih vuzah Rossii. Vserossiyskiy nauçno-informatsionnyıy almanah* içinde, 55-59.
- Kozan, O. (2016), "Yabancı Dil/Çeviri Eğitiminde İşlevsel Söz Dizimi Kuramı: Türkçe-Rusça Dil Çifti Örneği", A. Kaşoğlu içinde, *Prof.Dr. Altan Aykut'a Armağan. Rus Dili ve Edebiyatı İzinde*, 259-281.
- Kozan, O. (2019), "Dil Dizgesinde Eşdizimlilik: Öğretim Odaklı Dilbilimsel Betimleme Örneği", *Dil Eğitimi ve Araştırmaları Dergisi*, 5 (2), 251-266.
- Kozan, O. (2020), *Dilbilimsel Çeviri Kuramı. Rusça-Türkçe Çeviri Sorunları ve Stratejileri*, Ankara, Gece Kitaplığı.
- Kubryakova, E. (2012), *V poiskah suşçnosti yazıkı. Kognitivniye issledovaniya*. Moskova, Znak.
- Kuznetsov, S. (1998), *Bolşoy tolkoviy slovar russkogo yazıkı*, Sankt-Peterburg, Norint.
- Lehrer, J. (2009), *Proust Bir Sinibilimciydi*, İstanbul, Boğaziçi Üniversitesi .
- Lyapina, L. (2015), "Peterburg v poezii XIX- naçala XX veka: olfaktornıy aspekt", *Peçat i slovo Sankt-Peterburga* içinde, Sankt-Peterburg, SPGUTD, 55-63.
- Meillet, A. (1938), *İntroduction à l'étude comparative des langues indoeuropéennes*, Moskova-Leningrad, Gosudarstvennoye Sotsialno-Ekonomiçeskoje İzdatelstvo.
- Melçuk, İ. J. (1984), *Tolkovo-kombinatorniy slovar sovremennogo russkogo yazıkı. Opıt semantiko-sintaksiçeskiego opisaniya russkoy leksiki*, Wien.
- Miln, J. M. (1966), *Çuvstva Jivotnih i Çloveka*, Moskova, Mir.
- Muchembled, R. (2020), *Tsivilizatsiya zapahov*, Moskova, Novoye literaturnoye obozreniye.
- Mustayoki, A. (2006), *Teoriya funktsionalnogo sintaksisa. Ot semantiçeskih struktur k yazıkovım sredstvım*, Moskova, Yazıkı slavyanskoy kulturu.
- Pilpil Yöney, G. (2012), "Gabriel Garcia Marquez ve Kokuların İncelemi", *Litera*, 25,2, 91-103.
- Popova, Z., & Sternin, İ. (2010), *Kognitivnaya lingvistika*, Moskova, AST:Vostok-Zapad.
- Preobrajenskiy, A. (1910-1914), *Etimologiçeskiy slovar russkogo yazıkı*, Moskova, Tipografiya Lissnera i Sovko.
- Proust, M. (1999), *Kayıp Zamannın İzinde - Swann'ların Tarafı*, İstanbul, YKY.
- Rindisbacher, H. (1992), *The Smell Of Books : A Cultural-Historical Study Of Olfactory Perception in Literature*, University of Michigan Press.
- Rogaçeva, N. (2010), *Olfaktornoye prostranstvo russkoy poezii kontsa XIX-naçala XX veka*, Tyumen.
- Russkaya grammatika*. (1980), Moskova, Nauka.
- Sarı, İ. (2015), *Türkçede Ekleme Dışı Sözcük Yapımı ve Sözlükselleşme, Yayınlanmamış Doktora Tezi*, Ankara.
- Şçerba, L. (1974), *Yazıkovaya sistema i reçevaya deyatelnost*, Leningrad, Nauka.
- Şenlik, A. (2014), "Türkçede benzeme/benzetme ifade eden fiiler hakkında adlandırma bilimi çerçevesinde düşünceler", *30 Eylül-4 Ekim 2013, VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi Bildiri Kitabı* , 475-485.
- Serebrennikov, B., & Ufimtseva, A. (1977), *Yazıkovaya nominatsiya. Obşçıye voprosı*, Moskova, Nauka.
- Sinitsyna, E. (2012), "O proishojdenii prefiksıv i razvıtii ih semnatiki v russkom yazıkı", *Cuadernos de Rusística Española*, 8, 163-169.
- Şnyakina, N. (2017), "Taktılmiye oşuşçeniya kak istoçnik metaforiçeskoj verbalizatsii pertseptivnoy oblasti "zapah" (na materiale nemetskogo yazıkı)", *Gumanitarnıy Vektor*, 12 (5), 41-50.
- Sreznevskiy, İ. (1893), *Materialı dlya slovaryı drevne-russkogo yazıkı po pismennım pamyatnikım*, Sankt-Peterburg, Tipografiya imperatorskoj akademii nauk.
- Trifonova, A. (2012), Portret iz vozduha: poetika zapaha v poetike İ.Brodskogo, *İzvesitiya smolenskogo gosudarstvennogo universiteta*, 4 (20), 26-37.
- Vainshtein, O. (2010), *Aromatı i zapahi v kulture*. Moskova, Novoye literaturnoye obozreniye.
- Vasmer, M. (1986), *Etimologiçeskiy Slovar Russkogo Yazıkı. Tom 1-4*, Moskova, Progress.
- Yakobson, R. (1985), *İzbrannıye rabotti*, Moskova, Progress.
- Yartseva, V. (1990), *Bolşoy entsiklopediçeskiy slovar: yazıkoznaniye*, Moskova, Bolşaya rossiyskaya entsiklopediya.
- Zihovskaya, N. (2012), "Olfaktoriy hudojestvennoy slovesnosti: sovremmenoye sostoyaniye problemi", *Vestnik Voljskogo Universiteta im. V.N. Tatişçeva*, 1 (9), 6-13.

EXTENDED ABSTRACT

Smell is considered to be the oldest of the senses that provide data about the outer world to the human brain. The phenomenon of smell was described in many literary works as a gate to our memories and that fact was confirmed by the 20th century neuroscience. In recent years there has been an increasing interest in the phenomenon of smell within the humanities. The phenomenon was studied from different perspectives within the framework of cultural and literary studies. The linguistic perspective in the “olfactory studies” has been very rare and has focused on the description of the various smells and fragrances in different languages. The objective of the study is to examine the phenomenon of smell transformed into the patterns, words and structures by the language system. The study seeks to define and analyse the naming patterns of the olfactory situation in Russian language in the framework of functional approach. The study focuses on Russian language in diachronic and synchronic perspective.

The language units and naming patterns of the phenomenon of smell in Old Russian are defined according to the data found in the dictionaries of Old Russian and Etymology Dictionaries. The naming patterns in modern Russian are described on the basis of the data from the Russian Language Corpus. Onomasiological perspective is argued to be critical for the analysis since it allows to see the situation in real world and its “visualisation” by the language system. Being based on onomasiological perspective, functional approach defined as in A. Mustayoki’s works and “meaning ↔ text” theory put forward by I. Melçuk are used as a theoretical framework of this study.

The study has found that the naming pattern for the smell phenomenon in Old Russian was agent-oriented. The semantic roles of the agent were defined as actant, neutral and source. The semantic roles were connected to the proto roots with flexible semantic. Modern Russian has inherited some patterns and lexical units from the Old Russian but the “visualisation” of the smell by the language system has changed.

It was found out that the lexical units used in Old Russian have developed a semantic change in the form of pejoration in modern Russian. The phenomenon of smell has been connected to words considered to be of onomatopoeical origin. The study has revealed that the phenomenon of smell can be lexicalized in modern Russian through synthetic and analytical structures. The study has also shown that in addition to the agent-oriented naming patterns modern Russian uses state-oriented and phenomenon-oriented patterns. Synthetic structures are formed on the basis of state-oriented naming patterns. State-oriented synthetic structures in modern Russian can be lexicalized with units of different meaning. The analysis of these units has revealed main cognitive schemes that seem to be applied to the phenomenon of smell in Russian. The main cognitive schemes applied in state-oriented patterns lexicalised through the synthetic structures are “smell is motion”, “smell is instrument”, “smell is air”, “smell is solid matter”.

The study has found that phenomenon-oriented patterns are lexicalised with numerous analytical structures that differ on the basis of their meaning. The classification of analytical structures was made on the basis of lexical function as put forward in I. Melçuk’s works. The main lexical functions sought to define the phenomenon of smell through its spatial and temporal dimension were applied. The study has shown that the main cognitive schemes applied in phenomenon-oriented patterns lexicalised through the analytical structures are “smell is air”, “smell is liquid”, “smell is motion”.

The findings of this study are argued to be important for the modern Russian language research, typology studies, foreign language and translation teaching. The number and nature of naming patterns for the phenomenon of smell in modern Russian shows its significance in Russian culture. The number of analytical structures for lexicalisation of the smell indicates that the modern Russian tends to be analytical in its structure. If it is the case, there is a need in analysis of semantic distribution between synthetic and analytical forms in the modern Russian. It is underlined that functional approach can offer a different perspective on both structural and semantic transformations in the language system.

The findings revealed in this study show that in addition to genetic and formal (morphological) indicators, cognitive schemes and naming patterns should also be taken into account in the typology research. It is believed that classification and comparative descriptions of naming patterns in different languages will provide a different perspective on the process of how information about reality is encoded and transmitted in different languages.

The importance of contrastive language studies within the framework of functional approach is emphasized. This approach is considered to be efficient in developing students’ awareness towards the naming patterns both in their native and second language that is expected to prevent cross-linguistic interference. The need and importance of such studies for the Turkish-Russian language pair is underlined.

URDU DİLİ İLE YAZILAN TÜRKİYE SEYAHATNAMELERİ BİBLİYOGRAFYASI

Arzu ÇİFTSÜREN^{1*}†

¹Dr. Öğretim Üyesi, İstanbul Üniversitesi, Edebiyat Fakültesi Doğu Dilleri ve Edebiyatları Bölümü, Urdu Dili ve Edebiyatı Anabilim Dalı

*asuren@istanbul.edu.tr

†ORCID: 0000-0003-0590-348X

Öz- Edebiyatta bir yazı türü olan seyahatnameler tarih, coğrafya, sosyoloji gibi pek çok alanla yakından ilgilidir. Yazarın bakış açısıyla yazılmış olsa da yazıldığı döneme ışık tutan bu edebi tür tarihsel olayların öğrenilmesine de büyük katkı sağlar. Urdu edebiyatında seyahatname türü ortaya çıktıktan çok kısa bir süre sonra Türkiye ve Türklerle ilgili seyahatnameler ardı ardına yazılmıştır. Özellikle ilk dönemde yazılan seyahatnameler incelendiğinde bu seyahatnameler ışığında Osmanlı toplum yapısından siyasi durumuna kadar pek çok bilgiye ulaşılır. Hindistan Pakistan alt kıtası ile geçmişten bugüne gelen sosyal, kültürel ve siyasi ilişkiler seyahatname türüne aynen yansımış ve Urdu edebiyatında bu türde zengin bir literatür oluşmuştur. Bu çalışmada özellikle ilk dönem yazılan seyahatnameler incelenecek ve başlangıçtan bugüne kadar Urdu dili ile yazılan Türkiye seyahatnameleri bibliyografyası verilecektir.

Anahtar Kelimeler- Hindistan Pakistan alt kıtası, seyahatname, Urdu Dili, Osmanlı, İstanbul.

THE BIBLIOGRAPHY OF TURKEY TRAVELOGUES WRITTEN IN URDU

Abstract – Travelogue is a genre of writing in literature and it is closely related to many field such as history, geography and sociology. Although written from the perspective of the author travelogues shed light on the period in which they are written and also contribute greatly to the learning historical events. After a short time that travelogue emerged as a literary genre in Urdu literature travelogues on Turkey and Turks have been written repeatedly. Especially when the first period travelogues written on Turkey have been examined lots of information from the the social structure of Ottoman to its political situation are available. Social, cultural and political relations with Indo Pak Subcontinent from the past to the present have reflected to this genre of literature and as a result of this a rich literature on Turkey has been formed. In this article especially first Urdu travelogues written on Turkey will be examined and the bibliography of travelogues of Turkey from the beginning the present will be given.

Keywords – Indo Pak Subcontinent, travelogue, Urdu language, Ottoman Empire, İstanbul.

GİRİŞ

Seyahatname kelimesi sözlük anlamı olarak, bir yazarın gezip gördüğü yerlerden edindiği bilgi ve izlenimlerini anlattığı eser anlamına gelmektedir. Gezgin ya da seyyahın gezdiği yerleri, gezdiği coğrafyada görüştüğü kişileri, yaşadığı tarihsel döneme ait muhtelif alanlardaki izlenimlerini yazıya aktardığı metinlerdir. Gezilen coğrafyanın iklimi, insanları, tarihi eserleri, yol ve ulaşım özellikleri, günlük hayatı meydana getiren unsurları seyahatnamenin içeriğini oluşturmaktadır. Dolayısıyla, edebî bir tür olmasının yanı sıra yazarın bakış açısıyla yazılsa da tarih, coğrafya, toplum bilim, hukuk ve hatta sağlık gibi pek çok bilim dalı ile ilişkili olup aynı zamanda pek çok alana da kaynaklık etmektedir.

Coğrafi keşifler ile başlayan yeni yerler görme arzusu özellikle Batı tarafından aynı zamanda kaynak arayışına dönüşünce ve yeni keşfedilen yollar da uzaklara ulaşımı daha kolay hale getirince Doğu, Batılılar tarafından keşfedilmeye açık hale gelmiştir. Nitekim denizcilik alanında ilerlemiş olan Portekizler, Felemenkler ve elbette İngilizler Doğu'nun kaynaklarından yararlanmak istemiş böylece sömürü düzen de başlamıştır. Hindistan bu düzen içinde sahip olduğu doğal zenginliklerle bütün Batı'nın iştahını kabartan ilk bölgeler arasında yer almıştır. Aynı zamanda Portekizliler ile başlayan Batılı devletlerin bölgeyi istilaları XVI. Yüzyılda İngilizlerin galibiyeti ile sonuçlanmış ve bu tarihten sonra da Hindistan tedrici bir şekilde İngiltere tarafından ele geçirilmiş ve 1947 yılına değin İngilizlerin bölge hâkimiyeti devam etmiştir.

Hindistan Pakistan alt kıtasında 1857 yılında yaşanan Büyük Sipahi Ayaklanması sonucu İngiltere bölgenin tek hâkim gücü olarak yönetimi eline geçirmiş böylece alt kıtada üç asırdır hüküm sürmekte olan Türk soylu Babür Devleti sona ermiştir (Kişmir, 2019, s.109). İngiltere yönetimi ele geçirmekle kalmamış aynı zamanda yüzlerce yıldır aynı topraklarda kardeşçe yaşayan Hindu ve Müslümanlar arasında da kargaşa çıkmasına zemin hazırlamıştır. Başlarda İngilizlere karşı bağımsızlık mücadelesinde birlikte hareket eden Hindu ve Müslüman halk sonrasında birlik olamayacaklarını anlayınca kendilerine ayrı yollar çizmek durumunda kalmıştır. Bu süreçte alt kıtanın eğitim anlayışında da değişiklikler olmuş, Batı'nın ilminden faydalanılması lüzumunu fark eden entelektüel isimler İngiltere'ye giderek burada eğitim almaya başlamışlardır. Aynı zamanda gerek siyasi gerek ziyaret amaçlı gidilen ülkelerin başında İngiltere yer almıştır.

İngiltere ile bu süreç yaşanırken alt kıtada yüzlerce yıl hüküm sürmüş Türk soylu devletler vesilesiyle Türklere duyulan aşinalık ve sempati duygusu zamanla daha da yoğunlaşarak Hilafet merkezli birlik duygusuna dönüşmüştür. Türklere duydukları sempatinin temeli İslam öncesi dönemlere kadar gitmektedir. İslamiyet sonrası yeni yerleri fethetme ve İslamiyet'i buralara yayma anlayışı ile bölgeye ilk akımlar Türk soylu devlet Gazneliler (963-1186) ile başlamış bu süreçten sonra da Türk neslinden gelen Gurlular (1000-1215), Delhi Sultanlıkları (1206-1526), Dekken Devletleri (Dekken Devletleri 5 devletten oluşmaktaydı: Adilşâhiler (1482-1518), İmâdşâhiler (1490-1572), Beridşâhiler (1492-1619), Nizamşâhiler (1490-1636),

Kutubşâhiler (1512-1687)) ve Babürlüler (1526-1858) ile devam etmiştir. Bölgeye gelen Türk soylu devletler burayı kendilerine yurt bilmişler ve Hint-Türk kültürüne ait sayısız ürün bırakmışlardır. Hatta Türkçe "ordu" kelimesinden türemiş bir dil olan "Urdu"nun bizatihi kendisi de Türkçedir ve Hint-Türk kültürüne ait en büyük mirastır. Aynı coğrafyada bir arada yaşamının verdiği aşinalık duygusu, Osmanlı'nın Hilafeti ele geçirmesiyle zamanla bağıllık duygusuna dönüşmüş, Sırp İsyanı ile başlayan süreçten itibaren Kırım ve 93 Harbleri, Trablusgarb ve Balkan Savaşları ile devam eden Osmanlı'nın yaşadığı mağlubiyet silsilesinde alt kıta Müslümanları yüzünü Osmanlıya çevirmiş ve maddi manevi yardımda bulunabilmek için adeta birbirleriyle yarışmışlardır. Hindistan Pakistan alt kıtası ile Türkler arasında var olan bu kültürel, sosyal ve dinî bağ alt kıtanın edebi ürünlerine de yansımıştır ve özellikle 93 Harbinden sonra Urdu dili ile yazılan nazım ve nesir türündeki ürünlerde Türklere ilgili hatırı sayılır bir literatür bulunmaktadır.

Urdu dili ile Türklere ilgili yazılan edebi türlerden biri de seyahatnamelerdir. Hindistan Pakistan alt kıtasından Osmanlı topraklarına/ Türkiye'ye gelen ilk seyyahların üç şekilde burayı ziyaret ettiklerini ve seyahatnamelerinde yer verdiklerini görmekteyiz. Bir kısım seyyah, aslında II. Abdülhamid'in dış politikasının ve İslâm birliği görüşünün bir yansıması olarak, İslâm ülkeleri arasında koordinasyonu sağlamak ve İslam ülkelerinin içinde bulunduğu durumu görmek için Mısır, Türkiye ve Şam'ı ziyaret etmiş; bir kısım seyyah Avrupa ülkelerini gezdikten sonra Türkiye'ye uğramış ve seyahatnamesinde diğer ülkelerle birlikte Türkiye'ye de yer vermiş; bir kısım seyyah ise bizzat Türkiye'yi ziyaret ederek seyahatnamesini baştan sona Türkiye hakkında yazmıştır. İlk dönemlerde alt kıta insanını Türkiye'ye ya da İstanbul'a seyahat ettiren unsurlar arasında yukarıda da belirttiğimiz sempati ve bağıllık duygusunun yanı sıra İslam ülkelerinin durumundan haberdar olup bu ülkeler arasında koordinasyon sağlama düşüncesi ve Müslüman olsun olmasın tüm toplumlar arasında dillere destan olup hakkında hadis-i şerif bulunan İstanbul'u görme arzusu gibi sebepler sayılabilir. Zaten bütün bu sebepler dolayısıyla ki Urdu dilinde seyahatname türü başladıktan çok kısa bir süre sonra Türkiye seyahatnameleri peşi sıra yazılmıştır.

Elbette genel anlamda alt kıtadan ya da alt kıtaya yapılan seyahatlerin artmasında İngiltere'de Londra Southampton ve Liverpool ile Hindistan'da Bombay, Kalküta ve Madras arasında konulan vapur seferlerinin etkisini atlama gerekmedir (Wasti, 2014, s. 9-19). İngiltere'nin alt kıtayı ele geçirmesiyle İngiliz askeri subayların, sivil personelin, işadamlarının seyahat ihtiyaçlarını gidermek için vapur seferleri zorunluluk haline gelmiş ve bunun sonucu olarak alt kıtanın zengin ve nüfuzlu kişileri de eğitim, iş ve turizm için Avrupa'ya gitmeye başlamışlardır. Ayrıca alt kıta Müslümanları tarafından Umre ve Hac ziyaretleri gerçekleştirilmekte, Hindistan'a giden ya da Hindistan'dan gelen buharlı gemiler genellikle Arabistan ve Mısır gibi Osmanlı kontrolü altındaki bölgelerden geçtiği için alt kıta Müslümanları Umre ziyaretleri sonrasında İstanbul'a gelerek

burayı da gezmekte ve gözlemlerini seyahatname olarak kaleme almaktaydılar. Nitekim ünlü hukuk adamı Hamidullah Han ve eşi Begüm Ser Bülend Jeng'in ayrı ayrı yazıp neşrettikleri seyahatnameler Umre dönüşü İstanbul'a gelerek buradaki gözlemlerini kaleme aldıkları eserlerdir (Arif, 2019, s.152).

URDU DİLİ İLE YAZILAN TÜRKİYE SEYAHATNAMESİ

Urdu dili ile ilk seyahatname Yusuf Hân Kambalpûş tarafından 1837 yılında Londra gözlemlerini kaleme aldığı "Acaibât-ı Freng" isimli eseridir (Sadid, 1987, s. 112). Urdu dili ile yazılmış ilk Türkiye seyahatnamesi ise 1885 yılında Nevvab Muhammed Ömer Han (Muhammed Ömer Ali Han Vahşi) tarafından kaleme alınan "Aine-i Freng" (Batı'nın Aynası) adlı eserdir. 1883 yılında gerçekleştirdiği Londra, Paris, İtalya, İspanya, Avusturya, İsviçre ve Türkiye gezilerini kapsar. Bu eserin Türklerle ilgili Urdu diliyle yazılmış ilk seyahatname olması dışında gerek edebî gerekse bilgilerin belli bir düzen çerçevesinde sunulması açısından bir cazibesi yoktur. Ömer Han, İngiliz yönetimi Hindistan'ında Bhopal eyaletine bağlı Basoda bölgesinin nevvabıdır. 1864-1896 yılları arasında nevvablık yapmış, ömrünün yaklaşık 50 yılını seyahatle geçirmiş ve müşahedelerini seyahatname şeklinde kaleme almıştır. Döneminin en çok seyahatname yazan kişisidir (Sadid,156). 109 sayfalık "Aine-i Freng"adlı seyahatnamesinde 80-95. sayfalar olmak üzere 15 sayfası Türkiye gezisi hakkındadır. Bu gezi esnasında Çanakkale, İstanbul ve İzmir'i gezmiştir. İstanbul'u görme isteğini şu sözlerle ifade ederek İstanbul'la ilgili şu genel bilgileri verir:

"Gönlümde ne zamandır burayı görme arzusu vardı. Binlerce şükürler olsun bugün arzum gerçekleşti. Bu şehir İslam şehridir. Bu şanlı şehre İstanbul, Konstantiniye denir. 3 bölüme ayrılmıştır ve Marmara denizi ile çevrilidir. İlk kısım İstanbul'dur. İkinci kısım Beşiktaş'tan, Galata, Tophane, Beyoğlu ve Kasımpaşa'ya kadar olan kısım. Diğer kısım ilk iki kısma göre küçük olan ve Asya kıtasında bulunan Üsküdar'dır. Burada bulunan deniz ileride Karadeniz ile birleşmektedir." (Hân, 1885,s.81)

İstanbul ile ilgili bölümü anlatırken, üç tarafının denizle çevrili olduğunu, önceden kilise olup İstanbul'un fethiyle camiye dönüştürülen Ayasofya'nın burada bulunduğunu, Bâb-ı Âli, Sultanahmet Camii, Beyazıt Camii ve karşısında bulunan Harbiye Nezaretinden bahseder ve Beyazıt Camii'nin önünde geniş bir meydan bulunduğunu ve burada beş-altı bin askerin talim yaptığını anlatır. Nuruosmaniye Camii, Fatih Camii ve Sultan Selim Camiinden bahseder.

Üsküdar için pazar ve bahçeler dışında burada anlatmaya değer bir şey bulamadığını belirtir.

Üçüncü bölümü anlatırken, Beşiktaş'ta Sultan sarayının deniz kenarında olduğunu, Londra'da tren ne kadar çoksa burada da kayıkların o kadar çok olduğunu burada bulunan Mecidiye Camiinde padişahın Cuma namazlarını eda ettiğini, Tophane'de her çeşit topun olduğunu ve bayram ya da başka

özel günlerde ilk buradan top atıldığını, bu bölgede tramvay olduğunu ve bu trenin Galata ve Kasımpaşa'ya kadar gittiğini belirtir. Beyoğlu'nun tepelik bir alanda olduğunu, burada genelde yabancıların yaşadığını ve İngiliz sefarethanenin burada bulunduğunu ve buranın Londra, Paris kadar temiz olduğunu ifade eder. Galata ve İstanbul arasında demirden yapılmış iki köprü olduğunu, Galata'da oldukça yüksek bir kule bulunduğunu ve şehirde bir yangın olduğunda buradan gözlenerek top atılıp bütün şehre duyurulduğunu ve itfaiye çalışanlarının giderek ateşi söndürdüğünü anlatır.

Türk trenlerini görmek için Ayestefonos'a (Yeşilköy) gider. Buradan trene biner ve trenin Makriköy (Bakırköy), Davutpaşa, Samatya ve Yedikule'den geçtiğini belirtir. Trenin Ayestefonos'tan Çatalca üzerinden Edirne'ye kadar gittiğini söyler.

İstanbul'un kavunu ile beyaz ve kırmızı üzümünün çok lezzetli olduğundan bahseder. Bütün mezarlara servi ağacı dikildiğinden mezarlıkların adeta servi bahçesi gibi olduğunu söyler.

Ayrıca İstanbul'da Ramazan ve Kurban bayramlarında her caminin meydanında pazar kurulduğundan ve arife günleri ikindi vaktinden bayram sonuna kadar namaz vakitlerinde her tophaneden 21 pare top atışı yapıldığından ve top atıldıktan 1 saat içinde kara ve denizde anlatılamayacak muazzam bir görüntü olduğundan bahseder.

Yukarıdaki satırlarda da görüldüğü gibi Türklerle ilgili yazılmış ilk Urduca seyahatnamede seyyah genel olarak İstanbul'la ilgili genel bilgiler vermektedir. Oysa hemen akabinde Şibli Numânî tarafından yazılan ve Yusuf Karaca tarafından Türkçeye de tercüme edilmiş olan "Anadolu, Suriye, Mısır seyahatnamesi" adlı seyahatnamede muhtelif konularda yazıldığı dönemi yansıtan pek çok bilgi bulunmaktadır ve Urdu dili ile Türkler hakkında yazılmış seyahatnameler arasında ayrıcalıklı bir yere sahiptir.¹ Şibli İslâm ülkelerinin içinde bulunduğu sancılı sürecin ilim ve bilimden uzak düşerek cahilleşen ve böylece özellikle Batılı güçlerin elinde maşa haline gelen Müslüman toplumların eğitim konusunda hiçbir şey yapmamalarına bağlamaktadır. Özellikle alt kıta Müslümanları yüzlerce yıldır tedrici ve stratejik olarak İngilizlerin esaretinde yaşamışlar ve bölgede İngilizler tarafından misyonerlik faaliyetleriyle yeni okullar açılırken, Müslümanlar pozitif bilimlerden uzak klasik eğitim anlayışında devam etmişlerdir. Üstelik İngilizlerin bölgedeki faaliyetleri asırlardır bir arada yaşayabilmeyi başarmış Hindu ve Müslümanlar arasında düşmanlık baş göstermesine sebebiyet vermiştir. Şibli'nin nazarında bütün bunların sebebi ise Müslümanların eğitimden yoksun, geri kalmış cehalet içindeki halleridir.

Şibli Aligarh'da bir yandan ders verirken bir yandan da "İslam kahramanları" adıyla yazacağı bir dizi eserler ile gençleri mazisine karşı bilinçlendirerek onlarda İslam şuurunu oluşturmak istemiştir. Bu vesileyle de Laknov, Bhopal,

¹ Türklerle ilgili yazılan Urduca seyahatnameler için bkz: Recep Durgun, "Urdu Dilinde Yazılmış Türkiye Seyahatnameleri", SUTAD, Güz 2017, 325-337..

Allahabad gibi alt kıtanın çeşitli bölgelerindeki kütüphanelere giderek araştırmalar yapmış ama buradan elde ettiği bilgileri yetersiz bularak özellikle İstanbul ve Kahire'deki kütüphanelerden de istifade etmek istemiştir. Dolayısıyla Şibli'nin seyahatinin görünürdeki amacı budur. Oysa Şibli'nin seyahatinin asıl amacı İslam ülkeleri ile iletişim ve koordinasyon sağlamaktır.

Şibli'nin seyahatnamesinde Türkiye ve Türklerle ilgili oldukça geniş bilgiler bulunur. Seyahatnamede Türklerle ilgili bölüm, "İstanbul'un Kısa bir Tarihçesi", "Modern Eğitim ve Yüksek Okullar", "Eski Tarz Eğitim ve Medreseler", "Basmevleri", "Kütüphaneler", "Dergâhlar ve Zaviyeler", "Camiler", "Yeniçeri Olayı", "Müzeler", "Gezi Yerleri", "Muharrem (Kerbela Olayı Yıldönümü)", "Selamlık Merasimi", "Türklerin Ahlak, Adet ve Toplum Yapıları", "İstanbul'daki Hindistanlılar ve Dostlarım", "Gazi Osman Paşa ile Tanışmam ve Mecidi Nişanı Verilmesi" gibi başlıklar altında ele alınmıştır.

İlk dönem seyyahlar aslında gazeteci ya da alt kıtada nüfuz sahibi etkin kişilerdir. Nitekim Şibli Numani alt kıtanın eğitim hareketinin öncülerindendir ve aynı zamanda bugün bile kaynak teşkil eden pek çok İslamî eser kaleme almıştır. Yine Türkiye ile ilgili seyahatname yazan Şeyh Abdülkadir, Abdurahman Amritsarî, Münşi Mahbub Alem gibi seyyahlar aslında at kıtada söz sahibi gazetecilerdendir ve Mahzen, Observer, Paisa Ahbar gibi dönemin en önde gelen gazetelerin de imtiyaz sahipleridir. Seyahatleri esnasında gözlemlerini öncelikle gazetelerinde neşretmişler sonrasında ise seyahatname türünde kitap olarak yayımlamışlardır. Böylece alt kıtada Türkler lehine bir kamuoyu oluşturmuşlardır.

Bhopal Hükümdarı Şah Cihan Begüm 1901'de tahta çıktığında ilk resmi ziyaretini İstanbul'a yaptı ve II. Abdülhamit'e değerli hediyelerle gelerek bağlılığını bildirdi. Sonrasında 1911 yılında çıktığı Avrupa gezisi dönüşü yine İstanbul'a uğrayarak bu kez gözlem ve müşahedelerine dair notları o dönem henüz 10 yaşında olan ve geziye eşlik eden müstakbel gelini Mumina Sultan'a tutturmuş sonrasında da bu notlar seyahatname şeklinde yayımlanmıştır (Banu, 1915)

Yine Hindistan'ın Maharaştra eyaletine bağlı Cancira bölgesi prensesi olan Nazlı Rafia Begüm 1908 yılında gerçekleştirdiği Avrupa seyahati dönüşü İstanbul'a uğramış ve bu seyahati seyahatname olarak kaleme alınmıştır (Fatimah, 2011, s. 30).

Osmanlı döneminde yazılan seyahatnamelerde genellikle Çanakkale, İstanbul, İzmir ve Edirne konu edilirken yakın dönemde yazılan seyahatnamelerde çoğunlukla İstanbul ve Mevlana'nın makamı Konya ile bunların yanı sıra İzmir, Antalya, Nevşehir, Bursa, Adana ziyaret edilen ve seyahatnamelerde yer verilen şehirler arasındadır.

Kimi seyyahlar Türkiye'yi her ziyaret ettiklerinde seyahatname yazmış, böylece aynı yazar tarafından Türkiye ve Türklerle ilgili muhtelif tarihlerde yazılmış farklı sayıda seyahatnameler bulunmaktadır. Bu yazarlardan biri Hekim

Muhammet Said'tir. Muhtelif zamanlarda gerçekleştirdiği seyahatlerini içeren 4 Türkiye seyahatnamesi bulunmaktadır ve bu seyahatnamelerden 3 tanesini çocuklara yönelik yazmıştır (Çiftsüren, 2015, s.50-61).

Türkiye ile ilgili Urdu dilinde yazılan telif eserler dışında İngilizce'den tercüme edilen eserler de vardır. Georgina Marks Muller 1896 tarihinde İngiliz Sefarethanesinde çalışan oğlunu görmek için eşiyle birlikte İstanbul'a seyahat etmiş ve bu seyahatini "Letters from Constantinople" adıyla 1897 yılında yayımlamıştır². Bu eser Seyid Reşidu'd-din Mevduki tarafından 1902 yılında "Siyahat-e Qustuntinia" adıyla Urdu diline tercüme edilmiştir (Cuddon, 1960).

J. A. Cuddon'un 1960 yılında yayımladığı "The Owl's Watchsong: A Study of Istanbul" adlı seyahatname, "İstanbul: Târîhi aur Rômânî Şehr" (İstanbul: Tarihi ve Romantik Bir şehir) adıyla Muhammed Ahsen Batt tarafından Urducaya tercüme edilmiş ve 2004 yılında Jumhuri Publication tarafından yayımlanmıştır.

Mirza Hamid Beg tarafından 1999 yılında Lahor'da yayınlanan "Urdu Safarnamey ki Muhtasar Tarih" (Urduca Seyahatnamelerin Kısa Tarihçesi) isimli kitapta İngiliz Prensisi Annie Elizabeth de Lusignan tarafından yazılmış ve Amritsar'da bulunan Vekil gazetesi editörü tarafından 1893 yılında Urducaya çevrilmiş bir seyahatnamenin ismi yer almaktadır (Beg, 1999). Bu seyahatname "Ahdu'l-Hukumu't-l-Sultan Abdulhamid Han Sâni el-Gazi Turki" (Türk Padişahı Gazi II. Abdülhamid Han'ın Hükümdarlık Dönemi") adıyla Urducaya çevrilmiştir³.

Yine Hamid Beg'in mezkûr eserinde "Kemal-i Turkî" ismiyle 1935 yılında Lahor'da Muhammed İnşauallah Han tarafından Urducaya tercüme edilen ancak yazarı bilinmeyen bir seyahatnamenin adı geçmektedir (Beg, 1999, s.23).

Bütün bu bilgiler ışığında mevcut araştırmalarımız doğrultusunda Türkiye ve Türklerle ilgili Urdu dilinde yazılmış seyahatnameler aşağıdaki gibidir:

- 1) Nevvab 'Omar Hân, Safarnâmah-i Â'ınah-ı Frang, Maṭba' Muṣṣî Naval Kişör, Lakhnov 1885.
(نواب عمر خان، سفرنامه آئینه فرنگ، مطبع منشی نول کشور، لکھنؤ ۱۸۸۵)
- 2) Şibli Nu'mânî, Safarnâmah-i Rûm u Mısr u Şâm, Kōumî Pirēs, Dehlî 1894.
(شبلې نعمانی، سفرنامه روم و مصر و شام، قومی پریس دہلی، ۱۸۹۴)
- 3) Moulavî 'Abdurrahman Amritsarî, Safarnâmah-ı Bilâd-ı İslâmiyah, Mufid 'Âm Prēs, Lâhor 1908

² Bu kitap, 1978 yılında Tercüman Gazetesinin 1001 Temel Eser serisinin 131. Kitabı olarak Afife Buğra Tarafından "İstanbul'dan Mektuplar" adıyla Türkçeye çevrilmiştir.

³ Mirza Hamid Beg'in seyahatname olarak verdiği bu esere başka bir kaynaktan rastlayamadık. Ancak yine İngiliz Prensisi Annie Elizabeth de Lusignan tarafından yazılmış 1889 yılında Londra'da basılmış olan "The Twelve Years' Reign of His Imperial Majesty Abdul Hamit II. Sultan of Turkey" isimli Abdülhamid dönemini anlatan eser Muhammed İnşauallah tarafından 1897 yılında "Bist sâlah 'ahd-i hukûmat: A'lâ hazrat Amîrulmominîn khalîfatulmuslimîn hâfizullharmain shari'fain Sulṭânulmu'azzam valmukarram Maulânâ al-Sulṭân 'Abdul Hamid Khân sāni al- Ghāzî ayyadullah biddîn Shahinshâh-i Turkî" adıyla Urducaya tercüme edilmiştir.

- (مولوی عبدالرحمن امرتسری، سفرنامہ بلاد اسلامیہ، مفید عام پریس، لاہور ۱۹۰۵)
- 4) Şeyh 'Abdulkâdir, Makâm-ı Hîlâfet (Safar-ı İstanbul kē Hâlât), Maḥzan Prēs, Dehlî 1906.
(شیخ عبدالقادر، مقام خلافت (سفر استنبول کے حالات)، مخزن پریس، دہلی ۱۹۰۶)
- 5) Munşî Maḥbûb Âlem, Safarnâmah-ı Yûrop (Bilâd-ı Rûm u Mısr u Şâm), Lâhor 1908.
(منشی محبوب عالم، سفرنامہ یورپ (بلاد روم و مصر و شام)، لاہور ۱۹۰۸)
- 6) Nâzlı Rafî'ah Sultân, Seyr-i Yûrop, Yunyın Aştım Prēs, Lâhor 1908.
(نازلی رفیعہ سلطان، سیر یورپ، یونین اسٹیم پریس، لاہور ۱۹۰۸)
- 7) Aḥtar Ḥamîdîyah Begum Ser Bulend Cang, Dunyâ 'Aurât kî Naẓar meyn, Ḥâce Barkî Pirēs, Dehlî 1910.
(اختر حمیدہ بیگم سر بلند جنگ، دنیا عورت کی نظر میں، خواجہ برقی پریس، دہلی، ۱۹۱۰)
- 8) Muḥammad Ḥamidullah Ḥân (Sar Bulend Cang), Safarnâmah-ı Koştantiniyyah, Kaşim Pirēs, Ḥaydarâbad Dekken, 1911.
(محمد حمید اللہ خان سر بلند جنگ، سفرنامہ قسطنطنیہ، قاسم پریس، حیدر آباد دکن، ۱۹۱۱)
- 9) Ḥâce Ğulâm Saḳlîn, "Rûznâmçe-i Sayâhat", Ticarefî Pirēs Mirath, 1912.
(خواجہ غلام ظہیر، روزنامہ سیاحت، تجارتی پریس، میرٹھ، ۱۹۱۲)
- 10) Şâh Bânû, Seyâhat-ı Sultânî, Mufid 'Âm Pirēs, Âgrah 1915.
(شاہ بانو، سیاحت سلطانی، مفید عام پریس، آگرہ ۱۹۱۵)
- 11) 'Aṭīyyah Feyzî, Zamanah-ı Taḥşil, Mufid 'Âm Pirēs, Âgrah 1921.
(عطیہ فیضی، زمانہ تحصیل، مفید عام پریس، آگرہ ۱۹۲۱)
- 12) Navvâb Bahâdur Yâr Cang, Seyâhat-i Memâlik-i İslâmiyyah (Navvâb Bahâdur Yâr Cang kâ Rôznâmça), Bahadur Yâr Cang Akadmi, Karaçi 1931.
(نواب بہادر یار جنگ، سیاحت ممالک اسلامیہ (نواب بہادر یار جنگ کا روزنامہ)، بہادر یار جنگ اکادمی، کراچی ۱۹۳۱)
- 13) Maḥmudah 'Uşmân Ḥaydar, Muşâhadat-ı Bilâd-ı İslâmiyyah, Maşhûr Âfset Pirēs, Karaçi 1932.
(مجید عثمان حیدر، مشاہدات بلاد اسلامیہ، مشہور آفست پریس، کراچی ۱۹۳۲)
- 14) Muḥammad 'Abdu'l-Ḥabîr, Safarnâmah-ı Bilâd-ı İslâmiyyah, Medînah Pirēs Bicnûr, India 1936.
(محمد عبد الحییر، سفرنامہ بلاد اسلامیہ، مدینہ پیرس بجنور، انڈیا ۱۹۳۶)
- 15) Ḥâce Ahmed 'Abbâs, Musâfir kî Dai'ri, Hâlî Pablişing Haus, Dehlî 1940.
(خواجہ احمد عباس، مسافر کی ڈائری، حالی پبلشنگ ہاؤس، دہلی ۱۹۴۰)
- 16) Ḥakîm Muḥammad Sa'id Dahlavî, Turkî, Yugoslâviyah, Âştaryâ aûr Sûi'zerland kē Hâlât-ı Safar, Hamdard Akadmi, Karaçi 1960.
(حکیم محمد سعید دہلوی، یورپ نامہ: ترکی، یوگوسلاویہ، آسٹریا اور سوئزرلینڈ کے حالات سفر، ہمدرد اکادمی، کراچی ۱۹۶۰)
- 17) 'Abdullâh Mulk, Konyâh sē Çand Ḥuṭuṭ, Lahor 1961.
(عبدالله ملک، کونیہ سے چند خطوط، لاہور ۱۹۶۱)
- 18) Şerîf Fârûk, Atâturk kē Vaṭan meyn, İdârâh-ı Adbiyât-ı Nou, Lahor 1961.
(شریف فاروق، اتاترک کے وطن میں، ادارہ ادبیات نو، لاہور، ۱۹۶۱)
- 19) Mumtâz Aḥmed Ḥân, Cahân-numâ, Maktabah Akdâm, Lahor 1963.
(ممتاز احمد خان، جہان نما، مکتبہ اقدام، لاہور ۱۹۶۳)
- 20) Ḥaydar 'Alî Ḥân, Safar-ı Koştantiniyyah, Sar-farâz Koumî Pirēs, Lakhnov 1963.
(حیدر علی خان، سفر قسطنطنیہ، سر فراز قومی پریس، لکھنؤ ۱۹۶۳)
- 21) 'Abdul Ḥamîd Ḥân, Safarnâmah-ı Maḳâmât-ı Muḳaddasah, Firûsan, Lahor 1969.
(عبدالحمید خان، سفرنامہ مقامات مقدسہ، فیروسنز، لاہور ۱۹۶۹)
- 22) 'Atâ'ul Ḥaḳ Kâşimî, Şouḳ-ı Âvargî, Nasta'lik Maṭbûâ't, Lahor 1970.
(مفتی محمد تقی عثمانی، دنیا مرے آگے، مکتبہ معارف القرآن، کراچی ۱۹۹۰)
- (عطاء الحق قاسمی، شوق اورگی، نستعلیق مطبوعات، لاہور ۱۹۷۰)
- 23) Camîl Şabâ, Safar hē Şart.!: Safarnâmah-ı İrân, Irâk aur Turkiyah, Alḥamrâ Akadmi, Lahor 1970.
(جمیل صبا، سفر بے شرط! : سفرنامہ ایران، عراق اور ترکیہ، الحمرا اکادمی، لاہور ۱۹۷۰)
- 24) Ḥalîl Ahmed Ḥamîdî, Turkî Qadîm u Cadîd, Islâmîk Publikeyşinz, Lahor 1972.
(خلیل احمد حمیدی، ترکی قدیم و جدید، اسلامک پبلی کیشنز، لاہور ۱۹۷۲)
- 25) Ibn-i İnşâ, Donyâ Gôl hē, Lahor Akadmi, Lahor 1972.
(ابن انشاء، دنیا گول ہے، لاہور اکادمی، لاہور ۱۹۷۲)
- 26) Mustanşar Ḥuseyin Taṭar, Niklê Teyrî Talâş mē, Sang-ı Mîl Publikeyşinz, Lahor 1972.
(مستنصر حسین تاتار، نکلے تیری تالاش میں، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور ۱۹۷۲)
- 27) Vacâhat 'Alî, Cab mē nē Turkî Dêkhâ, Maktabah-ı Sayâhat, Karaçi 1973.
(وجابت علی، جب میں نے ترکی دیکھا، مکتبہ سیاحت، کراچی ۱۹۷۳)
- 28) Ibn-i İnşâ, Âvarah-gird kî Dai'ry (Safarnâmah), Camâl Pirēs, Delhî 1974.
(ابن انشاء، آوارہ گرد کی ڈائری (سفرنامہ)، جمال پریس، دہلی ۱۹۷۴)
- 29) Naşât Maḳbûl, Turkî Eyk Naẓar mē, Naşât Publikeyşinz, Râvalpindî 1975.
(نشاط مقبول، ترکی ایک نظر میں، نشاط پبلی کیشنز، راولپنڈی ۱۹۷۵)
- 30) Muḥammad Ḥamzah Fârûkî, Zaman aur Makaan aur bhî heyñ, Nafis Akadmi Afset Printirz, Karaçi 1978.
(محمد حمزہ فاروقی، زمان اور مکان اور بھی ہیں، نفیس اکادمی آفست پرنٹرز، کراچی ۱۹۷۸)
- 31) Şâliḥah 'Âbid Ḥuseyin, Rah Navard-ı Şouḳ, Libertî Art Pirēs, Naî Dehlî 1979.
(صالحہ عبد حسین، رہ نورد شوق، لبرٹی آرٹ پریس، نئی دہلی ۱۹۷۹)
- 32) Begum Aḥtar Riyâz Şeyh, Sayr u Safar, Sindh Sagar Akadmi, Lahor 1981.
(بیگم اختر ریاض شیخ، سیر و سفر، سندھ ساگر اکادمی لاہور ۱۹۸۱)
- 33) Begum Aşraf Eyûb, Kurra-i Arz kî Seyr-gahîñ, Eys-tî Printirz, Râvalpindî 1982.
(بیگم اشرف ایوب، کرہ ارض کی سیرگاہیں، ایس ٹی پرنٹرز راولپنڈی، ۱۹۸۲)
- 34) Muḥammad Sa'id, İstanbul, Koumî Kutub-hânah, Lahor 1983.
(محمد سعید، استنبول، قومی کتب خانہ، لاہور ۱۹۸۳)
- 35) Muḥammad Aḥtar Mamûnkâ, Paris 205 Kilomeṭir (Sayahatnâmah), Sang-ı Mîl Publikeyşinz, Lahor 1984.
(محمد اختر مومنکا، پیرس 205 کلومیٹر (سیاحتنامہ)، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور ۱۹۸۴)
- 36) Calâl'ad-dîn Aḥmed Şiddîkî, Zaytûn kē Sâyē meyn: Safarnâmah-ı Turkî, Karvân-ı Adab, Multan 1984.
(جلال الدین احمد صدیقی، زیتون کے سائے میں: سفرنامہ ترکی، قروان ادب، ملتان ۱۹۸۴)
- 37) 'İbâdat Birelvî, Turkî meyn Dô Sâl, İdâra-ı Adab u Tanḳid, Lahor 1986.
(عبادت بریلوی، ترکی میں دس سال، ادارہ ادب و تنقید، لاہور ۱۹۸۶)
- 38) Ḥamzah Fârûkî, Safar-âşûb, Maktabah-ı Uslûb, Karaçi 1987.
(حمزہ فاروقی، سفر آشوب، مکتبہ اسلوب، کراچی ۱۹۸۷)
- 39) Şureyya Ḥuseyin, Pîrs u Paris, Mo'azam Printing Pirēs, Lahor 1988.
(ثریا حسین، پیرس و پاریس، معظم پرنٹنگ پریس، لاہور ۱۹۸۸)
- 40) Ḥakîm Muḥammad Sa'id, Yē Turkî hē, Hamdard Fâundeşin Pirēs, Karaçi 1990.
(حکیم محمد سعید، یہ ترکی ہے، ہمدرد فاؤنڈیشن پریس، کراچی ۱۹۹۰)
- 41) İrşâd Aḥmed Ḥakâni, Bastî Bastî Nagar Nagar, Cang Pablişirz, Lahor 1990.
(ارشاد احمد حقانی، بستی بستی نگر نگر، جنگ پبلشرز، لاہور ۱۹۹۰)
- 42) Zafar İkbâl Bhaṭî, Maulânâ Rûm kē Deys mē, Maktabah-ı 'Al'ia'h, Lahor 1990.
(ظفر اقبال بھٹی، مولانا روم کے دیس میں، مکتبہ علیہ، لاہور ۱۹۹۰)
- 43) Muftî Muḥammad Taḳî 'Uşmânî, Dunyâ Merē Âgē, Maktabah Ma'arifu'l Kurân, Karaçi 1990.
(مفتی محمد تقی عثمانی، دنیا مرے آگے، مکتبہ معارف القرآن، کراچی ۱۹۹۰)

- 44) Ağâ Suheyl, Ufuq tâ be Ufuq, Pakistan Books and Lit'rêri Saundz, Lahor 1990.
(اغا سہیل، افق تا بہ افق، پاکستان بکس اینڈ لٹریچر سائونڈز، لاہور ۱۹۹۰)
- 45) Hâkîm Muḥammad Sa'îd, Sa'îd Sayyâh Turkî mē, Hamdard Fâundeyşin Pirēs, Karaçi 1992.
(حکیم محمد سعید، سعید سیاح ترکی میں، ہمدرد فاؤنڈیشن پریس، کراچی ۱۹۹۲)
- 46) Qudsīyah Quddusī, Gird-i Safar, Peşâvar 1994.
(قدسیہ قدسی، گرد سفر، پشاور، ۱۹۹۴)
- 47) 'Azîz 'Alî Şeyḥ, Sa'dî aur Atâturk kē Deys mē, Fikşin Hâus, Lahor 1994.
(عزیز علی شیخ، سعیدی اور اتاترک کے دیس میں، فکشن ہاؤس، لاہور ۱۹۹۴)
- 48) Seyîd Zâhid 'Alî Vâstî, Şubḥ İstanbul Şâm Dimâşk, Beacon Books, Multan 1995.
(سید زاہد علی واسطی، صبح استنبول شام دماشک، بیکن بکس، ملتان ۱۹۹۵)
- 49) İktidâr Aḥmed, Zubân-ı Yâr-ı Men Turkî, Maktabah Vaḥdat-i Millî, Lahor 1995.
(اقتدار احمد، زبان یار من ترکی، مکتبہ وحدت ملی، لاہور ۱۹۹۵)
- 50) Seyîd Abu'l-Ḥasan 'Alî Nadvî, Dô Haftē Turkî mē, Maclis-i Taḥkîkât u Naşrîyat-ı İslâm, Lakhnov 1996.
(سید ابوالحسن علی ندوی، دو ہفتے ترکی میں، مجلس تحقیقات و نشریات اسلام، لکھنؤ ۱۹۹۶)
- 51) Muḥammad Dâud Ṭâhir, Safar Zindgî hē, Firûsansz Limited, Lahor 1998.
(محمد داؤد طاہر، سفر زندگی ہے، فیروسنز لمیٹڈ، لاہور ۱۹۹۸)
- 52) Hâkîm Muḥammad Sa'îd, İstanbul kâ Âḥîrî Safar, Hamdard Fâundeyşin Pirēs, Karaçi 1999.
(حکیم محمد سعید، استنبول کا آخری سفر، ہمدرد فاؤنڈیشن پریس، کراچی ۱۹۹۹)
- 53) Ğulâm Ḥuseyîn Zûlfikâr, İstanbul Turkiyah: Safar-ı Huzûr mē, Lahor 2001.
(غلام حسین ذوالفقار، استنبول ترکیہ: سفر حضور میں، لاہور ۲۰۰۱)
- 54) Kamar 'Alî 'Abbâsî, Turkî mē 'Abbâsî, Welcome Book Limi teḍ, Karaçi 2002.
(قمر علی عباسی، ترکی میں عباسی، ویلکم بک لیمرٹڈ، کراچی ۲۰۰۲)
- 55) Muḥammad Ḥamzah Fârûkî, Qayd-ı Maḳam sē Guzar (Maşriḳ u Mağrib ka Safarnamah), Akaḍmî Baz-yâft, Karaçi 2005.
(محمد حمزہ فاروقی، قید مقام سے گزر (مشرق و مغرب کا سفرنامہ)، اکادمی بازیافت، کراچی ۲۰۰۵)
- 56) İftihâr Aḥmed Ḥâfîz Kâdrî, Bârgâh-ı Pîr Rûmî mē, Râvalpindî 2006.
(افتخار احمد حافظ قادری، بارگاہ پیر رومی میں، روالپنڈی)
- 57) İftihâr Aḥmed Ḥâfîz Kâdrî, Ziyârat-ı Turkî (Taḥrîr u Taşâvîr kē Â'inah mē), Râvalpindî 2008.
(افتخار احمد حافظ قادری، زیارت ترکی (تحریر و تصاویر کے آئینے میں)، روالپنڈی ۲۰۰۸)
- 58) Muḥammad Mubaşir Nazîr, Safarnamah-ı Turkî, 2009.
(محمد مبشر نذیر، سفرنامہ ترکی، ۲۰۰۹)
- 59) Ca'far Ḥasan Mubârek, Apnē Istanbûl mē: Safarnamah-ı Turkî, Mişâl Pablişîrz, Faysalâbâd 2010
(جعفر حسن مبارک، اپنے استنبول میں: سفرنامہ ترکی، مثال پبلشرز، فیصل آباد ۲۰۱۰)
- 60) Muftî Muḥammad Taḳî 'Uşmânî, Cihân-ı Didah (Bis Mulkûn ka Safarnamah), Maktabah Ma'arif al Qurân, Karaçi 2010.
(مفتی محمد تقی عثمانی، جہان دیدہ (بیس ملکوں کا سفرنامہ)، مکتبہ معارف القرآن، کراچی ۲۰۱۰)
- 61) Muḥammad Ḥâlid Aḥtar, Macmu'ah-ı Muḥammad Ḥâlid Aḥtar (Safarnamah), Oxford University Pirēs, Karaçi 2011.
(محمد خالد اختر، مجموعہ محمد خالد اختر (سفرنامہ)، اوکسفورڈ یونیورسٹی پریس، کراچی ۲۰۱۱)
- 62) Şeyḥ Zûlfikâr Aḥmed, Dilûn kē Fâtih kē Deys mē, Mahtabah al Faḳîr, Faysalâbâd 2011.
(شیخ ذوالفقار احمد، دلوں کے فاتح: سلطان محمد فاتح کے دیس میں، مکتبہ الفقیر، فیصل آباد ۲۰۱۱)
- 63) Farîd Aḥmed Paraçâ, Safarnamah-ı Turkî, Sang-i Mîl Pablikeyşinz, Lahor 2012.
(فرید احمد پراچہ، سفرنامہ ترکی، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور ۲۰۱۲)
- 64) Maulânâ Seyîd Salmân Ḥaseynî Nedvî, Maulânâ 'İsa Manşûr- Maulânâ Şenâullâh Kâsımî, Safarnamah-ı Turkî, Cem'iyet-i Şebâb'ul-Islâm, Lakhnov 2013.
(مولانا سید سلمان حسینی ندوی۔ مولانا عیسیٰ منصور۔ مولانا ثناء اللہ قاسمی، سفرنامہ ترکی، جمعیت شباب الاسلام، لکھنؤ ۲۰۱۳)
- 65) Rafî'uz-Zaman Zuberî, Cab Ḥuvâb Ḥaḳîqat Bantē heyñ: Turkî kē Tîn Safar, Fazlî Sanz, Karaçi 2013.
(رفیع الزمان زبیری، جب خواب حقیقت بنتے ہیں: ترکی کے تین سفر، فضلی سنز، کراچی ۲۰۱۳)
- 66) Şabîḥah Anvar, Dêkhâ Ham nē İstanbul (Safarnamah), 'Arşiyah Pablî Keyşinz, Dehlî 2013.
(صبیحہ انور، دیکھا ہم نے استنبول (سفرنامہ)، عرشہ پبلی کیشنز، دہلی ۲۰۱۳)
- 67) Seyîd Aḥtar Cafarî, Seyyahûn kî Cannat Turkî, 'İlm u 'İrfân Pablişîrz, Lahor 2013.
(سید اختر جفری، سیاحوں کی جنت ترکی، علم و عرفان پبلیشرز، لاہور ۲۰۱۳)
- 68) Hasnaîn Nâziş, Qardeş: Safarnamah-ı Turkî, Hayâm Pablikeyşinz, İslâmâbâd 2013.
(حسنین نازش، قاردهش: سفرنامہ ترکیہ، حیام پبلیکیشنز، اسلام آباد ۲۰۱۳)
- 69) Farruḥ Suheyl Gôindî, Turkî hî Turkî, Cumhûrî Pablikeyşinz, Lahor 2014.
(فرخ سہیل گویندی، ترکی ہی ترکی، جمہوری پبلی کیشنز، لاہور ۲۰۱۴)
- 70) Firoz Şâh Gilânî, Yâr-ı Turkî, Cumhûrî Pablikeyşinz, Lahor 2014.
(فیروز شاہ گیلانی، یار ترکی، جمہوری پبلی کیشنز، لاہور ۲۰۱۴)
- 71) A. B. Aşraf, Zouk-ı Daşt Navardî, Cumhûrî Pablikeyşinz, Lahor 2015.
(اے۔بی۔ اشرف، ذوق دشت نوردی، جمہوری پبلی کیشنز، لاہور ۲۰۱۵)
- 72) Salma A'vân, İstanbul keh 'Âlem mē Muntahib, Dûst Pablikeyşinz, İslâmâbâd 2015.
(سلمیٰ اعوان، استنبول کہ عالم میں منتخب، دوست پبلی کیشنز، اسلام آباد ۲۰۱۵)
- 73) 'Ubeydullâh Kehar, Yâr-ı Men Turkî, True Vision Pablikeyşinz, Karaçi 2015.
(عبیداللہ کبیر، یار من ترکی، کراچی ۲۰۱۵)
- 74) C. 'Abbâsî, Istanbul kē Din, Sang-ı Mîl Pablikeyşinz, Lahor 2016.
(جمیم عباسی، استنبول کے دن، سنگ میل پبلی کیشنز، لاہور ۲۰۱۶)
- 75) Muḥammad İ'câz Tabassum, Turkî beh Turkî, Faysalâbâd 2016.
(محمد اعجاز تبسم، ترکی بہ ترکی، فیصل آباد ۲۰۱۶)
- 76) Muḥammad Aşraf Kamâl, Yurop ki Dahlîz Par: Safarnamah-ı Turkî, Rang-ı Adab Pablikeyşin, Karaçi 2016.
(محمد اشرف کمال، یورپ کی دہلیز پر: سفرنامہ ترکی، رنگ ادب پبلی کیشنز، کراچی ۲۰۱۶)
- 77) İqbâl Mandvia, Cennet Arzî İstanbul, Şîrî Printing Pirēs, Karaçi 2016.
(اقبال ماندوی، جنت ارضی استنبول، شیری پرنٹنگ پریس، کراچی ۲۰۱۶)
- 78) Abu Yahya, Sayr-i Nâtâmâm: Austurya aur Turkî ka Safarnamah, In zâr Pablişîrz, Karaçi 2016.
(ابو یحییٰ، سیر نامتاما: آسٹریا اور ترکی کا سفرنامہ، انڈاز پبلیشرز، کراچی ۲۰۱۶)
- 79) Ḥâce Muḥammad Şarîf (Justice), Zubân-ı Yâr-ı Men Turkî, Al-Faysal Nâşîrân-ı Kutub, Lahor 2016.
(خواجہ محمد شریف (جسٹس)، زبان یار من ترکی، الفیصل ناشران کتب، لاہور ۲۰۱۶)
- 80) İftihâr Aḥmed Ḥâfîz Kâdrî, Safarnamah-ı Ziyârat-ı Turkî (Taḥrîr u Taşâvîr kē Â'inah mē), Râvalpindî 2017.
(افتخار احمد حافظ قادری، سفرنامہ زیارت ترکی (تحریر و تصاویر کے آئینے میں)، روالپنڈی ۲۰۱۷)
- 81) Altaf Aḥmed 'Âmir, Taşkend sē İstanbul, Sayâhat kē Rang Qasım 'Alî kē Sang, 2018.
(الطاف احمد عامر، تاشقند سے استنبول: سیاحت کے رنگ قاسم علی شاہ کے سنگ، ۲۰۱۸)
- 82) Zâhid Munîr 'Âmir, Diyâr-ı Şams (Turkî-nâmah), Book Cornerz, Lahor 2019.
(زاہد منیر عامر، دیار شمس (ترکی نامہ)، بک کارنر لاہور، ۲۰۱۹)
- 83) Ṭâhir Anvâr Pâşâ, Turkî mē Pâşâ (Safarnamah-ı Turkî), Cumhûrî Pablikeyşinz, Lahor 2019.
(طاہر انور پاشا، ترکی میں پاشا (سفرنامہ ترکی)، جمہوری پبلی کیشنز، لاہور ۲۰۱۹)
- 84) Ḥâce Muḥammad Akrâmuḍḍin, Muşâhadât: Muḥtalif Mamâlik kē Safarnamah, Dehlî 2020.
(خواجہ محمد اکرام الدین، مشاہدات: مختلف ممالک کے سفرنامہ، دہلی ۲۰۲۰)

SONUÇ

Urdu dili ile ilk seyahatnamenin 1837 yılında yazılmasının hemen ardından yazılmaya başlayan Türkiye seyahatnameleri günümüze kadar devam etmiş ve mevcut araştırmalarımıza göre bu süreçte seksen dört seyahatname yazılmıştır. Elbette çalışılan coğrafyanın genişliği göz önünde bulundurulduğunda burada yer alanlar dışında başka seyahatnameler olması da mümkündür. Özellikle İslam Birliği düşüncesi çerçevesinde alt kıtadan Osmanlı topraklarına gelen Müslüman seyyahlar yazdıkları seyahatnamelerde Türklerle ilgili sosyal, kültürel ve siyasi pek çok bilgiye yer vermiştir. İlk seyahatnamelerde Çanakkale, İstanbul ve İzmir anlatılırken, ilerleyen süreçte seyyahın seyahat rotası doğrultusunda Türkiye'nin her bir ili seyahatnamede yer almıştır. Son yıllarda da özellikle kültürel ilişkilerin bir yansıması olarak Pakistan ekranlarında yer alan Türk dizileri vesilesiyle buradan Türkiye'yi gezmek üzere pek çok seyyah gelmekte ve gezi gözlemlerini de seyahatname olarak kaleme almaktadır. Bu seyahatnameler hiç şüphesiz okuyucuda anlatılan yerleri görmeye dair bir merak ve arzu uyandırmakta bu da iki ülke arasında geçmişten gelen tarihi ve kültürel bağları perçinlemektedir.

KAYNAKÇA

- Arif, Robina Parvin (2019). *Novabadiyati Ahd meyñ Havatin key Urdu Safarnamey: Samaci aur Siyasi Mutalaa (Yayımlanmamış Doktora Tezi)*, Islamabad: IIU
- Bânu, Şâh (1915). *Seyâhat-ı Sulţânî*, Agra: Mufid 'Âm Pirēs.
- Beg, Mirza Hamid (1999). *Urdu Safarnamey ki Muhtasar Tarih*, Lahor.
- Cuddon, J.A. (2004). *Istanbul: Târihi aur Rômânî Şehir (mütercim: Ahmed Batt- Ahsen Batt)*, Lahor: Jumhuri Publications.
- Cuddon, J. A. (1960). *The Owl's Watchsong: A Study of Istanbul*, London: Barrie and Rockliff.
- Çiftsüren, Arzu (2015). *Journey of Urdu Language and Literature in Turkey (From the Perspective of Turkey-South Assian Muslims Relations) "Turkey and Turks in the Travelogues of Hakim Mohammed Said"*, Bhawalpur: Urdu Ghar.
- Fatimah, Sadaf (2011). *Havatin key Urdu Safarnamun ka Tahkiki Mutalaa*, Karaçi: Ancuman-i Tarakki-i Urdu Pakistan.
- Ĥân, Nevvab 'Omar (1885). *Safarnâmah-i Âinah-ı Frang*, Lakhnov: Maţba' Munşî Naval Kişör.
- Kişmir, Aykut (2019). *Pakistan Tarihinde Türkler*, İstanbul: Demavend Yayınları.
- Sadid Anvar (1987). *Urdu Adab meyñ Safarnamah*, Lahor: Mağribî Pâkistân Urdu Akîdmî.
- Wasti, Syed Tanvir (2014). "The Turkish Component of the 1908 European Travelogue of Nazli Rafia, Begum of Janjira", *Pakistan Perspectives*, vol. 19, no: 2 Erişim Adresi: <https://psc.edu.pk/psc/index.php/2019/11/24/vol-19-no-2-july-december-2014/>

EXTENDED ABSTRACT

In addition to being genre in literature travelogues are also closely related to disciplines, such as history and geography. The first travelogue in Urdu language was written by Yousuf Kambal Posh in 1837, after his trip to London and thus travelogues entered the Urdu literature as a literary genre. During this very era of 1837 to 1923s termed as “nationalist movement-era”, the wars were at full swing, the Empires in the Subcontinent and surroundings were being disintegrating and cities were full of blood-shed. Consequently, tourism from the subcontinent to the other parts of world was not a flower of age. The travel was executed under extreme and urgent emergencies, for instance for Political, medical or other Strategic intents. During this time-span, the first period of travelogues writers were mostly prominent educationist and jurist of Indo-Pak Subcontinent. The first Urdu travelogue on Turkey was written by Muhammed Umar Khan, who was Navvab of Basoda. He contributed vital informations about Istanbul, Izmir and Canakkale. His contribution of travelogues on Turkish-heritage consists of 15 pages. This very travelogue also conversed about mosques and the promenades in Istanbul, the old names of Istanbul's districts like Ayastefanos and Makrikoy, trains and train lines of Istanbul. One of the most important and comprehensive travelogue written in Urdu about Turks is Shibli Naumani's “Turkey, Egypt and Syria Travelogue”. This travelogue has deep rooted reflections of ideas of Panislamism amongst Turkey and Subcontinent, Originally conceived by Abdul Hamid II., Shibli organised travels to Islamic countries and expressed his observations as a travelogue. In the beginnings the travellers from Indo-Pak Subcontinent planned their voyage to Turkey in three different ways. Some of them visited Europe and while returning to subcontinent they also planned visiting Turkey. Some of them visited Islamic countries with the aim of coordinating with eachother and some of them just visited Turkey because of the metaphysical attractions of Great-Istanbul. Conversely travelers from Indo-Pak Subcontinent came here after their performance of Umrah. In the first phase, the travelers from Subcontinent visited Turkey especially during the reign of Abdul Hamid II. This era of Travelogue narrated information about Turkey from Politics to culture, from education to everyday life and so on. According to this research more than eighty travelogues have been written in Urdu about Turkey and Turks. The most popular cities in these travelogues are Istanbul, İzmir, Konya, Bursa and Antalya. The centuries old deep-rooted philosophy of Panislamism has further developed the cultural ties and relations amongst Turkey and Pakistan as a iron brothers who always stand with eachother in trying and good times. Hence the number of the travelogues have been increasing ever since then and so forth, consequently bringing two brotherly-countries closer with every passing day, spiritually as well as realistically towards greater concept of institution, culture and literature.

YEDİ İKLİM TÜRKÇE ÖĞRETİM SETİ B1 DÜZEYİ OKUMA METİNLERİNDE TEMEL, YAN VE MECAZ ANLAMLI SÖZCÜKLERİN KULLANIM SIKLIĞI¹

Behice VARIŞOĞLU^{1*}, Merve MİÇOOĞULLARI^{2*}

¹Doç. Dr., Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Fakültesi, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Bölümü, Türkçe Eğitimi

²Tokat Gaziosmanpaşa Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü, Türkçe ve Sosyal Bilimler Eğitimi Ana Bilim Dalı, Türkçe Eğitimi

*bvarisoglu@hotmail.com, *mervemicooogullari@gmail.com

⁺ORCID: 0000-0003-4172-7081, [^]ORCID: 0000-0003-3674-3343

Öz- İletişimin en temel yapı taşı olan sözcükler anlama ve anlatmada kullanılan dil malzemeleridir. Aynı zamanda yabancı dil öğretimi söz konusu olduğunda kullanılan ders kitaplarındaki metinlerin sözcük öğretimi bakımından temel bir işlevi bulunmaktadır. Bu amaçla metinlerdeki sözcüklerin hedef dilde öğrencilerin en çok ihtiyaç duyacağı sözcükler arasından seçilmesi ve aynı zamanda kullanım açısından seviyelerine uygun olması beklenir. Bu çalışmanın amacı Yedi İklim Türkçe öğretim seti B1 düzeyindeki okuma metinlerinde geçen sözcükleri temel, yan ve mecaz anlam boyutlarında ele alıp sözcük sıklığını tespit etmektir. Yedi İklim Türkçe öğretim seti B1 düzeyinde sekiz temada toplamda yirmi dört okuma metni bulunmaktadır. Bu metinlerdeki sözcüklerin tamamı anlam bakımından tek tek incelenmiş; gerçek, yan ve mecaz anlam olma durumlarına göre gruplandırılmış ve sıklık sayısına bakılmıştır. Araştırmada nitel araştırma yöntemi kullanılmış ve doküman incelemesiyle veri toplanmıştır. Çalışmanın bulgularına göre birinci temada en fazla gerçek (temel) anlamın olduğu görülmektedir. Bunu yan anlam izlemektedir. Sözcük çeşitliliği ve çok anlamlılık her temada farklıdır. Ancak çok anlamlılık ve sözcük çeşitliliğinin dağılımında temalar arasında düzenli bir artış ya da azalış gözlenmemektedir.

Anahtar Kelimeler- Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti, Yabancı Dil Olarak Türkçe, Ders Kitapları, Sözcük, Anlam.

THE FREQUENCY AND USE OF BASIC, CONNOTATIVE AND FIGURATIVE WORDS IN THE LEVEL B1 READING TEXTS OF THE YEDİ İKLİM TURKISH TEACHING SET

Abstract – Vocabularies, which are the most basic building blocks of communication, are basic language materials used in understanding and expressing. At the same time, when it comes to foreign language teaching, the texts in the textbooks used have a basic function in terms of teaching vocabulary. For this purpose, it is expected that the vocabularies in the texts are chosen among the words that students will most need in the target language, and at the same time, they are suitable for their level of usage. The aim of this study is to examine the vocabularies in the reading texts of Yedi İklim Turkish teaching set level B1 in basic, connotative and figurative meaning dimensions and to determine the word frequency. There are twenty-four reading texts in eight themes at Yedi İklim Turkish teaching set level B1. All of the vocabularies in these texts were examined one by one in terms of meaning; They are grouped according to their real, connotative and figurative meanings and their frequency number has been examined. Qualitative research method was used in the study and data were collected by document analysis. According to the findings of the study, it is seen that the first theme has the most real (basic) meaning. This is followed by a connotation. Word diversity and polymorphism are different in every theme. However, a regular increase or decrease is not observed among themes in the distribution of polysemy and word diversity.

Keywords – Yedi İklim Turkish Teaching Set, Turkish as a Foreign Language, Textbooks, Word, Meaning.

GİRİŞ

Her dilin dünyayı görme ve yorumlama biçimi birbirinden farklıdır. Ortak bir dil sisteminde uzlaşım ve paylaşım ile vücut bulmuş ve özel olarak şifrelenmiş dil yapıları sözcükler ve kavramlardır. Sözcükler dilin öğretilmesi sırasında üzerinde titizlikle durulması gereken bir konudur. Çünkü sözcükler, o dili konuşan bireylerin hafızalarının dilde vücut bulmuş hâlidir.

Yabancı dil öğretimi en genel tabirle dinleme, konuşma, okuma ve yazma becerileri açısından bireyin geliştirilmesi sürecidir. Bireyin hedef dilde bu becerilerini geliştirebilmesi bir bakıma hedef dildeki söz varlığının gelişimiyle yakından ilgilidir. Budak'a (2000) göre sözcük öğrenmek hedef dildeki söz varlığını geliştirmek açısından değerli olduğu gibi hedef dilde düşüncüyü geliştirmek bakımından da oldukça önemlidir.

Sözcük öğretimi bir bakıma anlam öğretimidir. Anlamın ne olduğuna dair birçok tanım yapılmıştır. Vardar (1980) "sözcüğün iletildiği ya da kişide uyandırdığı fikir, tasarlanmış olan kavram" olarak anlamı tanımlarken Hengirmen (2015) de "kelimelerin zihindeki tasarımı olan kavramların, etrafımızda gerçekleşen olayların, fiillerin, hayallerin zihindeki değerlendirme sürecidir" der. Korkmaz (1992) ise anlamı "sözcüğün cümle bağlamı içindeki diğer tüm öğelerle ilişkisel olarak zihinde canlandırdığı kavramların her biri" olarak tanımlamıştır.

Wittgenstein "Sözcüğün anlamı onun dildeki kullanımındır" (Wittgenstein, 1953; akt. Aksan, 2017, s.59) der. O, bir sözcüğün temel anlamı üzerinde değil hangi bağlamda hangi anlama geldiği üzerinde durur. Wittgenstein'in görüşüyle paralel bir tanımlama yapan Guiraud (1999, s.42-43) bir sözcüğün bir sözlüksel anlamı bir de bağlamsal anlamı olduğunu dile getirmiştir. Benzer şekilde Aksan (2017, s.59) da her göstergenin bir sözcük anlamı taşıdığını, bir sözcüğün bir temel anlamı olmasının yanında bağlamsal anlamlarının da bulunduğunu ifade etmiştir.

Sözcükler tek başlarına bir kavramı karşılarsalar bile kullanımlarına göre farklı bağlamsal anlamlara gelebilirler. Bu, dilin zenginliğini ve kelimenin çok boyutlu bir yapıda olduğunu gösterir. Vardar (1980) bağlamı iç ve dış bağlam olmak üzere iki şekilde açıklar: İç bağlam sözcüğün ortaya çıkış sürecinde anlamını ve değerini belirleyen her türlü faktör iken dış bağlam konuşanın ya da dinleyenin tecrübe ve bilgilerinin getirmiş olduğu ortak veriler bütünüdür. Guiraud'un (1999) da ifade ettiği gibi sözcükler cümlelerin içindeki kullanımlarıyla ilişkilidir ve asıl manasını cümle içinde kazanır.

Aksan (2015, s.76) "Her dilde her göstergenin başlangıçta bir kavramın simgesi olduğu düşünülürse öteki kavramların sonradan eklendiği, sözcüklerin kullanıla kullanıla çok anlamlı duruma geldiği kabul edilir." der. Bu durum da yan anlam, mecaz anlam gibi anlam türlerini ortaya çıkarmıştır. Bir sözcüğün akla ilk gelen anlamı temel anlamdır. İlk

anlamın dışındaki diğer tüm anlamlar yan anlamdır. Sözcüğün anlamının tamamen değiştiği ve soyut bir anlam kazandığı anlamlar ise mecaz anlamı oluşturmaktadır. Anlam ve işlevsellik olarak bakıldığında Göçen'e (2016) göre "Sözcükler eş anlamlı, karşıt anlamlı, yan anlamlı, mecaz anlamlı ya da çok anlamlı olarak kullanılabilmesi gibi sözcüklere kavramsal, toplumsal, izleksel, çağrışımsal anlamlar da yüklenebilir." (s.32).

Büyükikiz ve Hasırcı'ya (2013) göre "Sözcüğü bilmenin yolu, onun her yönüyle öğrenilmesinden geçer. Yani sözcüğün gerçek, mecaz, yan ve zıt anlamlarını bilmek gerekir." Dil öğretmek demek sadece dil bilgisi kurallarını öğretmek olmadığı gibi sözcüklerin sözlük anlamlarını öğretmek de değildir. Dil öğretimi, nihayetinde kültür öğretimidir ve kültürel bağlamda sözcüklerin kazanmış olduğu diğer tüm anlamların da öğretimidir. Anlam çeşitliliği yönünden zengin bir kültür dili sayılabilecek Türkçenin yabancılarla öğretiminde de bu özelliği göz önünde bulundurulmalı, materyal ve kaynaklar hazırlanırken bu duruma özen gösterilmelidir.

Yabancı dil olarak Türkçenin öğretilmesi sürecinde kullanılacak en önemli materyal ders kitaplarıdır. Bayyurt'a (2019, s.60) göre bir dili öğrenenler hedef dilin kültürüne aşına olursa dili daha kolay öğrenip içselleştirirler. Bundan dolayı kullanılacak ders materyallerinin hedef kültürle bütünleştirilip hazırlanması gerekir. Bu duruma göre ders kitapları için seçilen metinlerde titiz davranılması; metinlerin Türk kültürünü, yaşayışını, inanışlarını iyi yansıtır olmasına yani bağlam zenginliğine özen gösterilmesi gerekir. Ayrıca sözcük çeşitliliği ve anlam zenginliği de düzeylere uygun olarak yapılacak metin seçiminde dikkat edilmesi gereken önemli bir husustur.

Dil öğretiminde hangi sözcüklerin öncelikli olarak öğretilmesi gerektiğini yani önem sırasını, bir sözcüğün anlamlarından hangisinin daha çok kullanıldığı belirlenir. Yani dildeki kullanım alanı en yaygın olan anlam ya da anlamlar hangisi ise önce o öğretilir. Bunu yaparken yaş grupları için hedeflenen, dil seviyelerine uygun kelimeler belirlenir. Onan (2016, s.23) sözcük öğretimi esas olduğunda daha çok ihtiyaç duyulan sözcüklerden daha az kullanılacak sözcüklere doğru bir sıranın izlenmesi gerektiğini, bunun için de sözcüklerin öğretiminde sıklık çalışmalarının gerekli olduğunu söyler. Sözcük belirleme aşamasında dikkatle üzerinde durulması gereken bir özellik de sözcüğün anlamsal boyutudur. Örneğin ana dili Türkçe olan biri "etekleri tutuşmak" deyimini anlamlandırmada zorluk yaşamazken Türkçeyi yabancı dil olarak öğrenen biri deyimdeki sözcüklerin her birinin anlamına odaklanıp deyimini tamamen yanlış kurgulayabilir. Bu sebeple bir sözcüğü bilmek o sözcüğün tüm kullanımlarına hâkim olmak anlamına gelmektedir.

Ana dil olarak Türkçe konuşanlar ile yabancı dil olarak Türkçe öğrenenlerin gereksinim duyduğu sözcükler farklı olacaktır. Barın'a (2003) göre "Yabancılarla Türkçenin öğretimi için temel söz varlığını belirlemede en önemli husus,

kelimenin aslının Türkçe olup olmaması değil, sık kullanılması ve Türk insanının kelimeye yüklediği anlam zenginliğidir.”

Vardar’a (2002) göre sözcük sıklığı “belli bir uzunlukta konuşma ya da yazıda aynı birimin gerçekleşme sayısı”; Güncel Türkçe Sözlük’te ise “sıkça geçme, kullanımı sık olma” olarak tanımlanmıştır.

Türkçede ana dil eğitiminde ders kitapları, okuma kitapları, öğrencilerin yazma becerisini geliştirmeye dönük etkinlikler temelinde sözcük öğretimi ve sıklık belirlemeyi esas alan çok sayıda araştırma bulunmaktadır (Apaydın (2010); Baş (2006); Çal (2015); Çiftçi (1991); Göz (2003); Karadağ (2005); Karatay (2004); Kurudayıoğlu (2005); Kutlu (2006); Ölker (2011); Pilav (2008); Temur (2006); Turhan (2010); Uluçay (2011); Uludağ (2010) gibi).

Benzer bir yaklaşımla yabancılara Türkçe öğretimi alanında da ders kitapları üzerinde çeşitli çalışmalar yapılmış, kelime sıklığı açısından sonuçlar ortaya konulmuştur (Arslan (2014); Aşık (2007); Aydın (2015); Bozkurt (2015); Çelik (2014); Güneş (2019); Hayran (2019); Tunçel (2011); Yıldırım (2010) gibi).

Literatürdeki çalışmalar ışığında bu çalışmanın alana katkı sağlayacak tarafı, Türkçenin yabancı dil olarak öğretimiyle ilgilenen ülkemizdeki dil öğretim merkezlerinin (DİLMER) ve Türkçe öğretimi merkezlerinin (TÖMER) çoğunda ana ders materyali ya da yardımcı kaynak olarak kullanılan Yedi İklim Türkçe öğretim setini temel alması; örneklem olarak belirlediği bir düzey üzerinde, kitabın söz varlığını temel, yan ve mecaz anlam kullanımındaki çeşitlilik ve sıklık açısından ele almasıdır. Bu bağlamda bu çalışmanın amacı Yedi İklim Türkçe öğretim seti B1 düzeyindeki okuma metinlerinde geçen sözcükleri temel, yan ve mecaz anlam boyutlarında ele alıp sözcük sıklığını tespit etmektir.

YÖNTEM

2.1. Araştırma Modeli

Bu çalışmada temel nitel araştırma modeli kullanılmıştır. Temel nitel araştırma kuşatıcı bir kavram olup yorumlamaya ve daha çok anlamlandırmaya dayalı bir süreci içerir. Bu araştırma deseninde veriler tanınmaya, çözülmeye, anlaşılma ve yorumlanmaya çalışılır (Merriam, 2015).

2.2. İncelenen Dokümanlar

Çalışmanın kapsamını Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 düzeyi ders kitabı oluşturmaktadır.

2.3. Veri Toplama ve Analiz

Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 düzeyi ders kitabındaki okuma metinlerinde geçen sözcüklerin anlamsal sıklığının ortaya konması amacıyla doküman analizi tekniği kullanılmıştır. Okuma metinlerindeki sözcükler tek tek anlamsal boyutta incelenmiştir. Okuma metinleri belirli kriterlere göre bilgisayar ortamına aktarılmıştır. Çalışmada sözcükler çekim eklerinden sıyrılarak ya kök ya da gövde şeklinde taban olarak ele alınmıştır.

Sözcükler anlam boyutunda incelendiğinden ilk olarak özel isimler belirlenmiş ve sıklık çalışması kapsamı dışında bırakılmıştır. Çünkü özel isimler tek bir varlığı karşıladığı için anlam olarak da gerçek anlam olması dışında bir alternatifi yoktur.

İkilemeler, deyimler, birleşik fiiller parçalanmamış, çalışmanın bütünlüğünü sağlamak amacıyla kalıp olarak ele alınmıştır. Çünkü bunların anlamları birlikteyken bir bütünlük oluşturmaktadır.

Sözcüklerin çekim eklerinin silinmesinin ardından sesteş olup farklı anlam taşıyan örneğin; kaz ve kaz- gibi sözcükler anlam karışıklıklarının önlenmesi için fiillerin sonuna “-“ işareti getirilerek kodlanmıştır.

Bağlaçlar da cümlelere anlamsal açıdan bağlı oldukları için ayrı birer sözcük olarak ele alınmış ayrıca “hem...hem, ya...ya, ne... ne de” gibi birlikte kullanımı olan bağlaçlar kalıp olarak alınmıştır.

Sayılar ele alınırken sayıların öğretimi de düşünülmüş ve sınırlama yapılarak ele alınmıştır. Örneğin: üç, beş, on, yirmi, yetmiş, doksan... Binler basamağından sonraki daha büyük sayılar ayrı ayrı yazılacağı için kelime öğretiminde verilse bile kullanımların çok sınırlı olması sebebiyle anlamlı bir öğretme olmayacağı düşünülerek ele alınmamıştır. Örnek verecek olursak 2357 sayısı “iki bin üç yüz elli yedi” şeklinde yazılmaktadır. Böyle bir sayı da günlük kullanılan cümlelerden ziyade istatistiksel bir veri içeren cümlede kullanılabilir. Örneğin: “İlçe nüfusu 2.357 kişidir.” Öğrenci böyle bir sayıyı sözcük şeklinde yazmaktansa sayısal ifadelerle kullanabilecektir. Ancak onluk basamaklar düşünüldüğünde günlük kullanımda “Sana on kere söyledim.”, “İşini yaptırmak için yüz kere yanımıza geldi.” gibi kullanımlar yaygındır. Bu sebeple günlük kullanımda sıklıkla kullanılan sözcükler sıklık çalışmasına eklenmiştir. Son olarak metinleri oluşturan sözcükler yazılırken tekrar eden sözcükler her seferinde yazılmamış, her temada yeni eklenen sözcükler üzerinden tablolar oluşturulmuştur. Çalışma, yabancılara için Türkçe öğretim setlerinin içinden sadece Yedi İklim Türkçe Öğretim seti B1 seviyesi okuma metinleri ile sınırlandırılmıştır. Çalışmada verilerin frekans değerleri üzerinden yorum yapılmıştır.

BULGULAR

Birinci bölümde Yedi İklim Türkçe Öğretim seti B1 seviyesindeki yirmi dört okuma metninden elde edilen bulgular öncelikle temalara göre tabloleştirilmiştir. Her temada işlenen okuma metinleri toplam kelime sayıları ile gösterilmiştir. İkinci bölümde tablolardaki gerçek kelime sayıları ile farklı kelime sayıları karşılaştırılmış, üçüncü bölümde de metinlerdeki gerçek, yan, mecaz anlam sayıları verilecektir.

1.1. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi Temaları, Okuma Metinleri ile Toplam Kelime Sayıları

Tablo 1. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 1. Tema Metinleri ile Toplam Sözcük Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Haberin Var mı?	Genç İhtiyarlar	146
Haberin Var mı?	İletişim Araçları	280
Haberin Var mı?	Yetenek İşi	70

Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 seviyesi birinci teması olan “Haberin Var mı?” adlı temada üç metin bulunmaktadır. Genç İhtiyarlar adlı metinde toplamda 146, İletişim Araçları adlı metinde 280, Yetenek İşi adlı metinde 70 sözcük vardır. Temadaki okuma metinlerinde tekrarlarla birlikte toplamda 496 sözcük kullanılmıştır.

Tablo 2. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 2. Tema Metinleri ile Toplam Kelime Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Yorumlar ve Görüşler	Türkü Baba	202
Yorumlar ve Görüşler	Yarın Buluşalım	86
Yorumlar ve Görüşler	Yemek Kokusu	179

Yorumlar ve Görüşler adlı ikinci temada Türkü Baba’ da 202, Yarın Buluşalım’ da 86, Yemek Kokusu adlı son metinde ise 179 kelime vardır. Toplamda 467 kelime kullanılmıştır.

Tablo 3. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 3. Tema Metinleri ile Toplam Sözcük Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Eğitim	Büyük Heyecan	144
Eğitim	Dil Ne Taşır?	206
Eğitim	Kitap Okuyorum Hem de Çok Hızlı	162

3. Tema olan Eğitim’de Büyük Heyecan adlı metinde 144, Dil Ne Taşır? adlı metinde 206, Kitap Okuyorum Hem de Çok Hızlı metninde 162 sözcük kullanılmış olup toplamda 512 sözcüğe yer verilmiştir.

Tablo 4. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 4. Tema Metinleri ile Toplam Sözcük Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Gelin Tanış Olalım	Kafede	161
Gelin Tanış Olalım	Bir Ömür	105
Gelin Tanış Olalım	Sürpriz	176

Gelin Tanış Olalım adlı dördüncü temada ilk metin olan Kafe’de 161, ikinci metin olan Bir Ömür’de 105 ve üçüncü metin olan Sürpriz’ de 176; toplamda 442 sözcük kullanılmıştır.

Tablo 5. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 5. Tema Metinleri ile Toplam Sözcük Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Engelleri Kaldıralım	Parmaklarıyla Gören Adam	119
Engelleri Kaldıralım	Yağmur Adam	104
Engelleri Kaldıralım	Nasıl Yardım Ederiz	156

Engelleri Kaldıralım adlı beşinci temada Parmaklarıyla Gören Adam’da 119, Yağmur Adam metninde 104, Engelleri Kaldırım’ da ise 156 kelime olmakla birlikte toplamda 379 sözcük kullanılmıştır.

Tablo 6. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 6. Tema Metinleri ile Toplam Sözcük Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Kurgu	5N 1K	239

Kurgu	Hangi Film?	127
Kurgu	Ödül	226

6. tema olan Kurgu ‘da ilk metin olan 5N 1K metninde 239, Hangi Film?’ de 127 ve son metin olan Ödül’de 226 sözcük vardır. Toplamda 592 sözcük kullanılmıştır.

Tablo 7. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 7. Tema Metinleri ile Toplam Sözcük Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Kutlama	Haka Dansı	216
Kutlama	Gül Dalında Bir Dilek	172
Kutlama	Düğün	233

Kutlama adlı yedinci temada Haka Dansı adlı metinde 216, Gül Dalında Bir Dilek adlı metinde 172 ve son olarak Düğün’ de 233 kelime kullanılmış ve toplamda 621 sözcüğe yer verilmiştir.

Tablo 8. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi 8. Tema Metinleri ile Toplam Sözcük Sayıları

TEMA	METİN	TOPLAM KELİME SAYISI
Ömür Dedğin	Tahir ile Zühre	269
Ömür Dedğin	Bir Liderin Doğuşu	226
Ömür Dedğin	Ayşe Kulin	342

Kitabın son teması olan Ömür Dedğin adlı sekizinci temada diğer temalara bakılarak daha uzun metinlere yer verilmiş sözcük artışı birden yapılmıştır. İlk metin olan Tahir ile Zühre’de 269, Bir Liderin Doğuşu adlı ikinci metinde 226 ve son metin Ayşe Kulin’de 342 sözcük kullanılmış ve toplamda 837 sözcüğe yer verilmiştir.

İncelenen Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 düzeyi ders kitabında toplamda sekiz tema, bu sekiz temada 24 okuma metni incelenmiştir. Kullanılan toplam kelime sayısı 4.346’dır. Sözcük sayıları açısından bakıldığında temalar arası geçişlerde sözcük sayılarının oranlarına dikkat edilmediğini, giderek artan bir sözcük sayısı görmediğimizi söyleyebiliriz.

1.2. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi Okuma Metinlerindeki Toplam Kelime Sayıları ile Farklı Kelime Sayıları

Tablo 9. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi Temaları Okuma Metinlerindeki Toplam Sözcük Sayıları ile Farklı Sözcük Sayılarının Karşılaştırılması

TEMA	TOPLAM SAYISI	SÖZCÜK	FARKLI SÖZCÜK SAYISI
Haberin Var mı?	496	277	
Yorumlar ve Görüşler	467	190	
Eğitim	512	143	
Gelin Tanış Olalım	442	97	
Engelleri Kaldıralım	379	122	
Kurgu	592	171	
Kutlama	621	154	
Ömür Dedğin	837	182	

Okuma metinlerindeki sözcük sayılarında dört ve beşinci temalarda düşüş olmakla beraber genel olarak artış göstermiştir. Sözcükler belirlenirken tekrarlar sayılmadığı için birinci temadaki farklı kelime sayısı en fazla çıkan tema olmuştur. Birinci temada 277 farklı sözcük, ikinci temada 190, üçüncü temada 143, dördüncü temada 97 farklı sözcük verilmiş olup dördüncü tema en az yeni sözcüğün verildiği tema olmuştur. Sonrasında beşinci temada 122’ye yükselmiş, hemen akabinde altıncı temada 171’e çıkmış ancak yedinci temaya gelindiğinde 154’e düşmüştür. Son tema olan Ömür

Dediğin temasında metinlerin uzunluğuna bağlı olarak verilen yeni sözcük sayısı 182 olmuştur.

1.3. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi Okuma Metinlerindeki Gerçek Anlam, Yan Anlam, Mecaz Anlamlı Sözcük Sayıları ve Karşılaştırılması

Çalışmanın amacı yukarıda da belirttiğimiz üzere Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 düzeyi ders kitabında okuma metinlerinin kelimeler açısından anlamsal boyutta incelenmesidir. Bu bölümde okuma metinleri sözcükleri tek tek ele alınmış, TDK Güncel Sözlük'ten faydalanılarak sözcüklerin anlamları tespit edilmiş ve veriler oluşturulmuştur. Sözcüklerin anlamları belirlendikten sonra aşağıdaki tablo 10'da da görüleceği üzere her temadaki gerçek anlam, yan anlam ve mecaz anlam sayıları elde edilmiştir.

Tablo 10. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi Temaları Okuma Metinlerindeki Gerçek Anlam, Yan Anlam, Mecaz Anlamlı Sözcük Sayıları ve Karşılaştırılması

TEMA	GERÇEK ANLAM	MECAZ ANLAM	
		YAN ANLAM	MECAZ ANLAM
Haberin Var mı?	202	72	5
Yorumlar ve Görüşler	147	57	11
Eğitim	104	48	9
Gelin Tanış Olalım	77	50	3
Engelleri Kaldıralım	87	48	8
Kurgu	118	65	10
Kutlama	120	63	7
Ömür Dediğin	125	110	17

Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 Düzeyi Temaları Okuma Metinleri incelendiğinde en fazla gerçek anlamlı sözcüğün birinci temada kullanılmış olduğu görülmektedir. Tekrarların alınmadığı göz önünde bulundurulduğunda bu doğal bir sonuç olarak karşımıza çıkacaktır. En az gerçek anlamlı sözcüğe ise dördüncü temada rastlanmaktadır. Bu durumda da yine temalardaki toplam sözcük sayılarına bakılarak normal bir dağılım göstermiş denilebilir.

Çalışmanın başında yan anlam için sözcüğün ilk anlamlarının dışındaki 2,3,4. ... anlamlarına yan anlam denildiği vurgulanmıştı. Dili yeni öğrenen biri için sözcüklerin çok anlamlı oluşu özellikle de Türkçe gibi zengin bir anlam çeşitliliğine sahipse o dili öğrenmek hayli zor olacaktır. Ancak B1 düzeyine gelmiş bir öğrenci ortalama sözcük hazinesine sahip olarak kabul edileceği için dildeki yan ve mecaz anlamlara da aşina olmalıdır. Tablo 10 incelendiğinde en fazla yan ve mecaz anlamlı sözcüğün sekizinci temada verildiğini (Yan anlam:110, Mecaz: 17), en az yan anlamlı sözcüğün üçüncü ve beşinci temalarda (Yan anlam:48) olduğunu ve yine en az mecaz anlamlı sözcüğe beşinci temada (Mecaz:3) yer verildiğini söyleyebiliriz. Sözcük sayılarının giderek artış göstermesi gerekirken Tablo 10'dan hareketle denilebilir ki gerçek ve yan anlamlı kelimeler ilk temadan sonra 4 ve 5. temalara doğru azalmış 6. temadan sonra artış göstermiştir. Mecaz anlamlı sözcükler ise orantısız bir artış göstermeyip özellikle son üç temada artmış, azalmış sonra tekrar artışa geçmiştir.

Tüm bu bulgulara bakılarak denilebilir ki dil öğretiminde seviyelere dikkat edilirken seviyelerin kendi içlerinde de tutarlılık olmalıdır. Temalar arasında orantısız bir dağılım

olmalı, yeni sözcüklerin giderek artış gösteren bir çizgi izlemesi gerekmektedir.

TARTIŞMA VE SONUÇ

Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 kitabının birinci temasındaki okuma metinlerinde toplam 496 sözcük kullanılmıştır. İkinci temada toplam 467, üçüncü temada 512, dördüncü temada 442, beşinci temada 379, altıncı temada 592, yedinci temada 621 ve sekizinci temada 837 sözcük yer almıştır. Tüm temalarda kullanılan toplam kelime sayısı 4346'dır. Ayrıca tüm temalarda en fazla gerçek anlamlı sözcüklere yer verilmiştir. Yan anlamın en çok geçtiği tema sekizinci temadır. Mecaz anlama en fazla yer verilen tema sekizinci tema iken en az yer verildiği tema dördüncü tema olmuştur.

Yabancılar Türkçe öğretimi ders kitapları dil öğretiminde bir ders materyali olmasının yanında kişinin iletişim becerisini geliştiren, okuduğunu ya da dinlediğini anlamasını sağlayan ve topluma uyum sağlayabilecek kültürel özellikleri kazandıran birer kaynak olmak durumundadır. Söz konusu ders kitapları öğrencilerin kelime hazinesini geliştirip onlara yeni sözcükler öğretirken aynı zamanda bildiği sözcüklerin anlamsal açıdan farklı kullanımlarını da öğrenmesine katkı sağlamalıdır. Bu bağlamda Büyükkiz ve Hasırcı (2013) da kelime öğretiminde çok anlamlılığın önemli bir husus olduğunu belirtmektedir.

Orta seviye B1 düzeyi okuma metinlerinde sözcük öğretiminin anlamsal boyutta ele alındığı bu çalışmada ders kitabındaki okuma metinlerini oluşturan sözcükler gerçek, yan ve mecaz anlam olarak incelenmiş ve bundan sonraki hazırlanacak ders kitaplarında seçilecek olan okuma metinlerinde gerçek, yan ve mecaz anlam kullanımlarının giderek artan bir çizgi izlemesi gerektiği konusuna dikkat çekilmek istenmiştir. Türkçe gibi “zengin bir anlam ve anlatım çeşitliliğine sahip” (Aksan, 2015, s.72) bir dilin öğretimi için öğrenciye yeni sözcükler verilirken halihazırda bildiği sözcüklerin çoklu kullanımlarının da farklı durumlar içerisinde kavratılması gereklidir. Bu sebeptir ki çalışmada Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 düzeyindeki ders kitabında sekiz temada toplamda 24 okuma metni ele alınıp toplam ve farklı sözcük sayıları çıkartılmış daha sonra da gerçek, yan ve mecaz anlam olarak gruplandırılmıştır. Aydın, (2015), çalışmasında, kelime sıklığının yabancı dil olarak Türkçe öğretiminde öğrenme açısından yararına vurgu yaparken bir yandan da seviye ve hedef kitlenin göz önünde bulundurulması gerektiğini dile getirmiş ve seviyelere göre ortalama kelime sayısına değinmiştir. Orta düzeyde B1 seviyesi için 152 kelimenin yeterli olacağını vurgulamıştır. Bu görüş paralelinde, bu çalışmada tespit edilen kelimelerin sıklığının literatürle tutarlı bulgulara sahip olduğu söylenebilir.

Okuma metinleri sözcük anlamlarına göre incelendiğinde gerçek (temel) anlamın en fazla birinci temada olduğu görülmektedir. Bu çalışmada her sözcüğün kullanımı tekrarlı bir şekilde alınmadığı için en fazla gerçek anlamlı sözcüğün birinci temada çıkması olası bir sonuçtur. Bu durumu yan anlam için de söylemek mümkündür ancak mecaz anlam söz

konusu olduğunda bunun tam tersi bir durum olmalıdır çünkü mecaz anlamda sözcük kendi anlamından tamamen uzaklaşıp soyut bir anlama bürüneceği için minimum düzeyden başlanıp her temada kademeli olarak sözcük öğretimi artırılmalıdır. Armut (2019) mültecilerin dil öğrenme süreçlerindeki kelime sıklığı ile ilgili çalışmasında, yabancıların dille yeni tanışmalarından dolayı sözcük öğretiminde kademeli olarak sözcüklerin sayısının artırılması gerektiğini dile getirmiştir. Hatta sözcük listeleri oluşturup yabancılarla bunları sunmanın okuma sırasında avantaj sağlayabileceğini de eklemiştir.

Okuma metinlerinde yan anlamlı sözcüklerin sayılarına bakıldığında her temada tekrarların sayılmadığı ve farklı sözcüklerin veri olarak kabul edildiği göz önünde bulundurulursa yan anlamlı sözcük sayısının gerçek anlamla doğru orantıda seyrettiği söylenebilir. Örneğin birinci temada 202 gerçek anlam 72 yan anlamlı sözcük vardır. Dördüncü temada ise 77 gerçek anlam 50 yan anlamlı sözcük bulunmaktadır. Fakat aynı orantıyı mecaz anlamda görmek mümkün değildir. Şöyle ki ikinci temada 11 mecaz anlamlı sözcük veya sözcük grubu kullanılmışken dördüncü temada 3 adet mecaz anlamlı sözcük kullanılmıştır. Bu sonuçların ortaya çıkmasında en önemli sebep olarak metin seçimi gösterilebilir. Bu durumda denilebilir ki her temada somut düşünmeden soyut düşünmeye sevk edecek sözcük seçiminin kademeli artış göstermesi ve metinlerin bu hususta seçilmesi önemli bir konudur. Yedi İklim Türkçe Öğretim Seti B1 kitabındaki okuma metinlerinde sözcük çeşitliliği ve anlam çeşitliliği bakımından temalar arasında düzenli bir artış ya da azalış bulunmamaktadır. Temalarda öğrencilere sunulan sözcük sayıları da sözcüklerin sahip olduğu anlamlar da düzensiz bir sıralama ile kitaba yerleştirilmiştir. Bu sonuç bir başka araştırmadaki bulgularda da dile getirilmektedir. Göçen ve Okur'a (2016) göre, Türkçenin yabancı dil olarak öğretiminde sözcüklerin seçimi ve öğretimi ile ilgili bir ölçütün bulunmaması sözcük seçimlerinin ve ders kitaplarıyla sunulan sözcük sayısının kitap hazırlayan kişi ya da kurumların bireysel tercihlerine bağlı olmasına neden olmaktadır. Aynı sorun Barın (2003) ve Açıık (2013) tarafından da dile getirilmiş ve Türkçenin yabancı dil olarak öğretilmesinde sözcük sıklığı çalışmalarının eksikliğine, hangi seviyede hangi sözcüklerin öğretilmeceğine yönelik çalışmalara duyulan ihtiyaca, sözcük/kavram sayısının belirlenmesinin gerekliliğine vurgu yapılmıştır.

KAYNAKÇA

- Açık, F. (2013). Dil Politikaları Bağlamında Türkçenin Öğretimi. M. Durmuş ve A. Okur (Ed.), Yabancılar Türkçe Öğretimi El Kitabı içinde (s. 483-492). Ankara: Grafiker Yayınları.
- Aksan, D. (2015). Türkçenin Sözcük Varlığı. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Aksan, D. (2017). Anlambilim. Ankara: Bilgi Yayınları.
- Aksan, D. (2015). Her Yönüyle Dil- Ana Çizgileri İle Dilbilim. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Apaydın, N. (2010). 6. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarının Söz Varlığı Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Armut, M. (2019). Bir Sözcük Sıklığı Çalışması ve Türkiye'deki Mülteci ÖğrencilerHaceteppe Üniversitesi Eğitim Fakültesi Dergisi (H. U. Journal of Education) 34(3): 728-749.
- Arslan, N. (2014). Yabancılar Türkçe Öğretimi Ders Kitaplarında Söz Varlığı Unsurlarının İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Karadeniz Teknik Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Aşık, U. (2007). Yabancılar İçin Temel Türkçe Sözcük Varlığının Oluşturulması. Yüksek Lisans Tezi, Dokuz Eylül Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Aydın, M. (2015). Yabancı Dil Olarak Türkçe Öğretiminde Kullanılan Ders Ve Okuma Kitaplarındaki Kelime Sıklığı Ve Seviyelere Göre Sözcük Hazinesi Çalışması. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Barın, E. (2003). "Yabancılar Türkçe Öğretiminde Temel Söz Varlığının Önemi". Tübar Xııı, 311-317.
- Baş, B. (2006). 1985-2005 Yılları Arasında Çocuk Edebiyatı Sahasında Yazılmış Tahkiyeli Metinlerin Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Bayyurt, Y. (2019). Hedef Dil Kültürünün Yabancı Dil Öğretim Yöntemlerine Yansımaları (4 B.). (D. Yaylı, & Y. Bayyurt) Ankara: Anı Yayıncılık.
- Bozkurt, B. (2015). Türkçenin Yabancı Dil Olarak Öğretiminde Orta Seviye (B1- B2 Düzeyi) Hedef Sözcük Belirleme Çalışması. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Budak, Y. (2000). "Sözcük Öğretimi ve Sözlüğün İşlevi". Dil Dergisi (92), 19-26.
- Büyükkız, K. K., & Hasırcı, S. (2013). "Yabancı Dil Olarak Türkçenin Öğretiminde Sözcük Öğretimi Üzerine Bir Değerlendirme". Mustafa Kemal Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi, 145-155.
- Çal, A. (2015). 1975-1980 Yıllarındaki Siyasi Gazetelerde Türkçenin Kullanımı. Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Çelik, S. (2014). Yabancı Dil Olarak Almanca Ve Türkçe Öğretimi A1 Ve A2 Seviyesindeki Ders Kitaplarında Kullanılan Söz Varlığının Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Çiftçi, M. (1991). Bir Grup Yükseköğrenim Öğrencisi Üzerinde Kelime Serveti Araştırması. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Göçen, G. (2016). Yabancılar İçin Hazırlanan Türkçe Ders Kitaplarındaki Söz Varlığı İle Türkçeyi Yabancı Dil Olarak Öğrenenlerin Yazılı Anlatımlarındaki Söz Varlığı. Doktora Tezi, Sakarya Üniversitesi.
- Göçen, G. ve Okur, A. (2016). Yabancılar İçin Türkçe Ders Kitaplarındaki Sözcüklerin Kullanım Sıklığı Ve Yaygınlığı. Millî Eğitim Dergisi, 210, 447-476.
- Göz, İ. (2003). Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü. Tdk Yayınları.
- Guiraud, P. (1999). Anlambilim. (B. Vardar, Çev.) İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Güneş, K. (2019). Yabancılar Türkçe Öğretimi Ders Kitapları İle Yabancı Dil Olarak İngilizce Öğretimi Ders Kitaplarının Tema Ve Tema İçeriğindeki Sözcükler Açısından Karşılaştırılması. Yüksek Lisans Tezi, Sakarya Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Hayran, T. (2019). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Kullanılan Ders Kitaplarında Söz Varlığına Yönelik Bir İnceleme. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Burdur Mehmet Akif Ersoy Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Hengirmen, M. (2015). Türkçe Dilbilgisi. Ankara: Engin Yayınevi.
- Karadağ, Ö. (2005). İlköğretim I. Kademe Öğrencilerinin Kelime Hazinesi Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Karatay, H. (2004). İlköğretim İkinci Kademe Türkçe Ders Kitaplarının Ortak Kelime Kazandırma Yönünden Değerlendirilmesi. Yüksek Lisans Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Korkmaz, Z. (1992). Gramer Terimleri Sözlüğü. Ankara: Tdk Yayınları.
- Kurudayıoğlu, M. (2005). İlköğretim I. Kademe Öğrencilerinin Kelime Hazinesi Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Kutlu, H. A. (2006). Meb İlköğretim 6, 7. Ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarında Yer Alan Metinlerin Söz Varlığı Açısından Değerlendirilmesi. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Merriam, S.B. (2013). Nitel Araştırma (Çev.Editörü: Selahattin Turan). Nobel. Ankara.
- Onan, B. (2016). Söz Varlığı Terminolojisi Üzerine Bir Analiz Çalışması. Millî Eğitim Dergisi(210), 11-29.
- Ölker, G. (2011). Yazılı Türkçenin Kelime Sıklığı Sözlüğü (1945-1950 Arası). Doktora Tezi, Selçuk Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Pilav, S. (2008). Üniversite Birinci Sınıf Öğrencilerinin Söz Varlığı Üzerine Bir Araştırma. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Temur, T. (2006). İlköğretim 4. Ve 5. Sınıf Öğrencilerinin Yazılı Dilindeki Kelime Hazinesinin Bazı Değişkenler Açısından İncelenmesi. Doktora Tezi, Gazi Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Tunçel, H. (2011). Yabancılar Türkçe Öğretiminde Sözlü Türkçenin Kelime Sıklığı Ve Yaygınlığını. Yüksek Lisans Tezi, Çanakkale Onsekiz Mart Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Turhan, H. (2010). 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Metinlerin Söz Varlığı Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Uluçay, M. (2011). İlköğretim 6, 7 Ve 8. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarındaki Söz Varlığının Ortaöğretim Türk Dili Ve Edebiyatı Ders Kitaplarındaki Metinlere Altyapı Oluşturmada Yeterliliği. Yüksek Lisans Tezi, Erzincan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- Uludağ, Ç. (2010). 7. Sınıf Türkçe Ders Kitaplarının Söz Varlığı Açısından İncelenmesi. Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi, Eğitim Bilimleri Enstitüsü.
- Vardar, B. (1980). Dilbilim Ve Dilbilgisi Terimleri Sözlüğü. Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- Vardar, B. (2002). Açıklamalı Dilbilim Terimleri Sözlüğü. İstanbul: Multilingual Yayınları.
- Yıldırım, E. (2010). Yabancı Dil Olarak Türkçe Sürecinde Mecazlar. Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü.

EXTENDED ABSTRACT

Introduction: Vocabularies are an issue that needs to be carefully considered while teaching the language. Foreign language teaching, in the most general terms, is the process of a language and developing an individual in terms of listening, speaking, reading and writing skills. In a sense, the individual's ability to develop these skills in the target language is closely related to the development of vocabulary in the target language. Vocabulary teaching is in a sense teaching meaning. There are many definitions of what the meaning is.

Even though vocabularies alone meet a concept, they can have different contextual meanings according to their usage. This shows the richness of the language and the multidimensional structure of the vocabulary. Teaching languages is not just about teaching grammar rules, nor is it teaching the dictionary meanings of vocabularies. Language teaching is ultimately the teaching of culture and the teaching of all the other meanings that words have acquired in a cultural context. This feature of Turkish, which can be regarded as a rich cultural language in terms of its diversity of meanings, should be taken into consideration in the teaching of foreigners, and care should be taken when preparing materials and resources.

Objective: The aim of this study is to examine the words in the reading texts of Yedi İklim Turkish teaching set level B1 in basic, connotative and figurative meaning dimensions and to determine the word frequency.

Research Model: In this study, non-interactive qualitative research model was used. Non-interactive qualitative research is a qualitative research design that does not require one-to-one interaction, but reflects the data collection and analysis process based on documents.

Scope of the Research: The scope of the study consists of Yedi İklim Turkish Teaching Set B1 level textbook.

Data Collection and Analysis: Document analysis technique was used in order to reveal the semantic frequency of the words in the reading texts of the Yedi İklim Turkish Teaching Set B1 level textbook.

Results: A total of 496 words were used in the reading texts of the first theme of the book Yedi İklim Turkish Teaching Set B1. There were a total of 467 words in the second theme, 512 in the third, 442 in the fourth, 379 in the fifth, 592 in the sixth, 621 in the seventh and 837 in the eighth themes. The total number of words used in all themes is 4346. In addition, most real meaningful words were included in all themes. The theme with the most connotations is the eighth theme. While the most frequently used theme for metaphor was the eighth theme, the least used theme was the fourth.

Conclusion: There is no regular increase or decrease among themes in terms of word diversity and meaning diversity in the reading texts in Yedi İklim Turkish Teaching Set B1. The number of words presented to the students in the themes and the meanings of the vocabularies were placed in the book in an irregular order.

LOVEMARK ALGISININ SPONSOR FİRMAYA TRANSFERİ

Mevlüt Sedat DÖNMEZ^{1*}

¹Dr. Öğr. Üyesi Süleyman Demirel Üniversitesi, İletişim Fakültesi, Halkla İlişkiler ve Tanıtım Bölümü, Reklamcılık ve Tanıtım Anabilim Dalı

*sedat.donmez@gmail.com

⁺ORCID: 0000-0002-8437-7416

Öz- Ürün performansının markaya bağlılık oluşturmada yetersiz kalması işletmeleri aşk ve saygı içeren Lovemark fikrine yönlendirmiştir. Markalar, iletişim stratejileriyle istedikleri değerlendirmeleri tüketicilere aktarmakta ve müşterileriyle aralarındaki bağı Lovemark seviyesine çıkarmaktadır. Faydalanılan en etkin araçlardan biri ise spor sponsorluğudur. Bu sayede takıma yönelik değerlendirmeler markaya transfer edilebilmektedir. Takımla özdeşleşme durumu ise istenilen algının markaya transferini kolaylaştırabilmektedir. Araştırmada amaçlı örneklem yöntemiyle 362 katılımcıya çevrimiçi anket tekniği ile ulaşılmıştır. Çalışmada spor sponsorluğu ile Lovemark algısının sponsor olan markaya transfer olma durumu ve takımla özdeşleşme ile Lovemark'ın alt boyutları arasındaki ilişki sorgulanmıştır. Bunun yanı sıra özdeşleşme derecelerine göre boyutların farklılaşması incelenmiştir. Ek olarak tanımlayıcı soruların takımla özdeşleşme durumuna yönelik farklılıklarının sorgulandığı araştırmada, Lovemark algısının sponsorluk aracılığı ile markaya aktarılabilceği sonucu elde edilmiştir. Bunun yanı sıra takımla özdeşleşme ile Lovemark'ın alt boyutları arasında arasında anlamlı bir ilişki görülürken, özdeşleşme derecesi ile Lovemark alt boyutlarında farklılıklar tespit edilmiştir. Tanımlayıcı unsurlar bağlamında ise özdeşleşme durumuna göre farklılıklara rastlanmıştır..

Anahtar Kelimeler- Lovemark, Marka, Reklam, Spor Sponsorluğu, Takımla Özdeşleşme.

TRANSFER OF LOVEMARK PERCEPTION TOWARDS SPONSOR COMPANY

Abstract – The inadequate product performance in creating loyalty to the brand has directed the businesses to the idea of Lovemark, which includes love and respect. Brands transfer their evaluations to consumers with their communication strategies and increase the bond with their customers to the level of Lovemark. One of the most effective tools used is sports sponsorship. Thus, evaluations about team identification can be transferred to the brand. It can facilitate the transfer of the desired perception to the brand. In the research, 362 participants were reached through the online survey technique with the purposeful sampling method. In the study, the relationship between sports sponsorship and the transfer of Lovemark perception to the sponsored brand and the relationship between team identification and the sub dimensions of Lovemark were questioned. In addition, in the study where the differences between the descriptive questions regarding team identification were questioned, it was obtained that Lovemark perception could be transferred to the brand through sponsorship. In addition, while there was a significant relationship between team identification and the sub-dimensions of Lovemark, differences in the degree of identification and the sub-dimensions of Lovemark were determined. In the context of descriptive elements, differences were found according to identification.

Keywords – Lovemark, Brand, Advertising, Sports Sponsorship, Team Identification.

GİRİŞ

Günlük yaşamı içerisinde yoğun bir iletişim mesajına maruz kalan ve marka bolluğu içerisinde olan tüketicileri ikna edebilmek gün geçtikçe zorlaşmaktadır. Bu bağlamda işletmeler, tüketicilerini ikna edebilmek ve sürekli müşteri statüsüne ulaştırabilmek adına Lovemark fikrinden beslenmektedir. Lovemark, yüksek düzeyde aşk ve saygıya sahip olan ve tüketicilerin mantıklı tepkisinin ötesinde bir sadakat uyandıran marka ve ürünleri ifade etmektedir (Ruihley ve Pate, 2017: 135). Bu kapsamda markalar çeşitli iletişim araçları ile markalarına yönelik bir Lovemark algısı oluşturma çabası içerisinde girmektedir. Bu doğrultuda sponsorluk iletişimi ile markalar, tüketicilerin bilişsel ve duygusal tutumlarını etkileyerek istenilen algıları kurumlarına transfer edebilme imkânına sahiptir. Bu çerçevede en yaygın kullanılan sponsorluk türlerinden biri spor sponsorluğu (Bennett, 1999: 292) ve bu kategori içerisinde futbol sponsorluğunun olduğu görülmektedir (Giray ve Salman, 2008). Bu bağlamda işletmeler spor sponsorluğu ile destek verdikleri takıma yönelik değerlendirmeleri markalarına transfer edebilmektedirler (Mazodier, Corsi ve Quester, 2018: 268). Bunun yanı sıra takımla özdeşleşme durumu ise istenilen algının markaya transferi noktasında ilişkili bir değişken olarak karşımıza çıkmaktadır (Madrigal, 2000: 13). Bu araştırma kapsamında da spor sponsorluğu ile Lovemark algısının sponsor olan markaya transfer olup olmayacağının irdelenmesi amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra araştırmada takımla özdeşleşme durumu ile bireylerde sponsor markaya yönelik Lovemark oluşumu arasındaki ilişkinin sorgulanması hedeflenmektedir. Ayrıca çalışmada bireylerin takımla özdeşleşme düzeylerine göre Lovemark'ın saygı ve aşk bileşenlerinin farklılaşma durumlarına cevap aranmaktadır. Tüm bunların yanı sıra bireylerin takımla özdeşleşmeleri arasındaki farklılıkların tanımlayıcı sorular çerçevesinde sorgulanması amaçlanmaktadır. Gerçekleştirilen literatür taramasında hem ulusal hem de uluslararası alanda Lovemark algısının sponsor firmaya transferini irdelleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Bunun yanı sıra takımla özdeşleşme durumu ile Lovemark algısı arasındaki ilişkinin sorgulandığı bir araştırma görülmemektedir. Bu bağlamda gerçekleştirilen çalışma ilgili değişkenleri irdelleyen ilk olma özelliği göstermektedir. Bu açıdan araştırmanın literatürde önemli bir boşluğu dolduracağı ön görülmektedir. Bunun yanı sıra gerçekleştirilen çalışmanın reklam ve marka uygulayıcılarına önemli bir veri kaynağı sunması beklenmektedir.

Lovemark Kavramı ve Gelişimi

Günümüzde işletmeler sadakati azalan bir tüketici kitlesiyle karşı karşıya kalmaktadır. Bu bağlamda bireylerin dikkatini çekmek çok daha zeki stratejiler izlenmeyi gerektirmektedir (Pawle ve Cooper, 2006: 38). Bununla birlikte tüketiciler sadece kendilerine dokunabilen markalara ilgi göstermektedir (Roberts, 2004: 31). Bunun yanı sıra bireyler marka tercihlerini, artık ürünlerin sadece işlevsel ya da fonksiyonel faydaları için değil sunduğu duygusal yararlar doğrultusunda biçimlendirmektedir (Park, Lee, Park ve Lee, 2017: 80). Sınırsız ürün yeniliği içerisindeki tüketiciler, bazı markaları

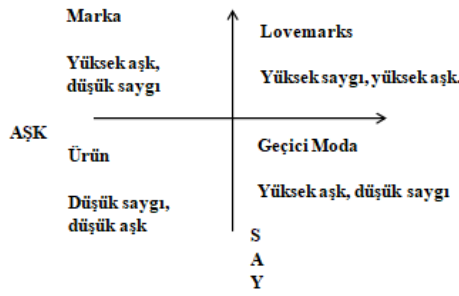
ise insan gibi düşünmekte, markaya yönelik bir aşk duygusu hissetmektedir (Carroll ve Ahuvia, 2006: 80).

Bu doğrultuda markalar, kalite ve güvenin yeterli değişkenler olmadığını farkına varmış ve bu nedenle tüketicileriyle duygusal bir bağ kurma üzerine eğilmişlerdir (Pawle ve Cooper, 2006: 38). Bu kapsamda Saatchi & Saatchi'nin CEO'su Kevin Roberts (2004) da markaların tüketicileri ile ilişkilerini daha ileri bir düzeye taşımalarını gerektiğini aktarmaktadır. Bu ilişkiyi ise "Lovemark" olarak tanımladığı "aşk ile bağlanma" olarak kavramlaştırmaktadır. Marka ile tüketici arasında güçlü bir duygusal ilişkiye karşılık gelen Lovemark, markalara uzun süreli bağlı kitleler oluşturmak adına etkin bir strateji olarak değerlendirilmektedir (Park vd, 2017: 80). Bu bağlamda Harley-Davidson, Apple, Coca-Cola, Amazon, The Body Shop, CNN, Disney, Dyson, eBay, Google, İtalya, LEGO, Levi's, McDonald's, Manchester United, Nelson Mandela, Nike, Nintendo, Nokia, Pampers, Red Cross, Swatch, Toyota, Vespa, Virgin (Roberts, 2004: 78-79), Galatasaray, Opet, Erikli, Arçelik (MediaCat, 2019) Lovemark'lar arasında gösterilebilecek başarı örneklerdendir. Lovemark, satın almanın ötesinde tüketicinin zihnine ve kalbine dokunan bir ilişkidir. Tüketiciler Lovemark seviyesine erişmiş markaları satın almamakta, onlara tutkuyla bağlanmaktadır (Pawle ve Cooper, 2006: 39). Aklın ötesinde bir sadakate karşılık gelen Lovemark, marka tanımının ötesinde bir fikri ifade etmektedir. Bu kapsamda öncesinde ürünlerin markaya doğru evrimleştiği bir sürecin izlendiği gibi günümüzde de markaların Lovemark fikrine dönüşümü gerçekleşmektedir (Roberts, 2004: 70). Lovemark olarak tanımlanabilecek markalar, geleceğin ötesinde, tutkulu bir biçimde sahip çıkılan ve asla bırakılmak istenmeyen ürünlerdir.

Bu markalar, tüketicilerde markasız yaşayamayacakları bir his oluştururlar. Bu bağlamda insanlar sıradan bir markaya ulaşamadıklarında ya da o marka isteklerini karşılamadığında ikame bir markayı tercih edebilirler. Ancak Lovemark'a ulaşamadıklarında bunu protesto edebilir ve yokluğunda psikolojik bir sıkıntı içerisinde girebilirler (Saatchi ve Saatchi, 2012). Kısacası bir Lovemark, tüketici ile sağlanan, eşsiz ve kişisel bir duygu olan aşk bağlantısını sürdürebilir biçime getirmektir. Bu sayede tüketiciler bir markayı tercih etmek için hevesli olan hayran kitlesine dönüşebilmektedir (Montoya-Restrepo, Sánchez-Torres, Rojas-Berrio ve Montoya-Restrepo, 2018: 46). Lovemark algısı oluşturabilen markalar, bunun somut faydasını satış rakamları açısından da görebilmektedir (Park vd, 2017: 80). Roberts (2004: 35) Lovemark fikrinin gelişiminde birtakım unsurlar üzerinde durmaktadır. Bu unsurlardan biri markaların yaratıcılıklarını kaybederek erozyona uğramasıdır. Bir diğer açıdan işlevsel niteliklerin hızlı bir biçimde taklit ediliyor olması farklılaşma noktasında yetersiz kalmaktadır. Ayrıca markalar artık gizemini kaybetmeye başlamıştır. Tüketiciler günümüzde işletmeleri kamusal alanın parçası olarak gördüklerinden markalara yönelik aşırı bir duyarlılık göstermektedir. Bunun yanı sıra markaların daha bilgili, mesajlara eleştirel yaklaşan, sadakati düşük, okuması zor ve çok uluslu olan yeni tüketici kitlelerini anlayamadığı söylenebilir. Markaları Lovemark olmaya iten

bir diğer etken ise marka stratejilerini formüllerin ele geçirmiş olmasıdır. Günümüzde birçok marka tablolar ve diyagramlar çerçevesinde stratejisini belirlemektedir. Ancak formüllerin hayal gücü ve empati yeteneği bulunmadığından insan duygularıyla baş edebilmesi imkânsız görünmektedir. Bu çerçevede son unsur olarak ise markaların korkutacak bir biçimde muhafazakârlığın etkisi altına girmeleri gösterilmektedir. Bu doğrultuda markalar, cesarettin sakınarak ve riskten kaçınarak çaba sarf etmeyecekleri stratejiler üzerine eğilmişlerdir.

Bir markanın Lovemark olabilmesi için tüketicilerle arasında aşk duygusunu inşa etmesinin yanı sıra saygı yönünü de barındırması gerekmektedir (Ruihley ve Pate, 2017: 137). Bu kapsamda aşk ve saygı boyutlarının kombinasyonu olarak düşünülen Lovemark aşağıdaki gibi ızgara temelinde açıklanabilmektedir (Roberst, 2004).

Şekil 1: Lovemark ızgarası (Roberts, 2004, s. 149)'dan Türkçe'ye Uyarlanmıştır.

Bu ızgaraya göre herhangi bir ürün ya da hizmet, bir aşk/saygı ekseninde konum almakta ve bu konumu kapsamında marka, ürün, geçici moda ve Lovemark olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda Lovemark fikrinin aşk boyutu eylemlerle ilgilidir ve yakınlık, duygusallık, samimiyeti barındırmaktadır (Shuv-Ami, 2017: 88). Bu boyut tüketicilerle sürekli iletişim halinde olmayı, onlarla birlikte karar vermeyi, onları anlamayı ve birlikte zaman geçirmeyi gerektirmektedir (Roberts, 2004: 74). Lovemark fikrinin saygı boyutu ise markanın işlevsel niteliklerinin olumlu değerlendirilmesi olarak görülmekte ve performans, güven, itibarı kapsamaktadır (Shuv-Ami, 2017: 89).

Sponsorluk ve Spor Sponsorluğu

Sponsorluk, işletmenin kendi iş alanıyla direk bağlantısı olmayan bir faaliyete destek sağlayarak hedef kitlede markaya yönelik olumlu bir tutum elde etmek amaçlı gerçekleştirilen pazarlama iletişim aracı olarak tanımlanmaktadır (Bennett, 1999: 291). Meenaghan (1991: 36) ise sponsorluğu “*ticari anlamda geri dönüş sağlanabilecek aktiviteye yönelik gerçekleştirilen aynı ya da nakdi bir destek*” olarak ifade etmektedir. İşletmelerin herhangi bir olay ya da kişinin prestijinden faydalanması amacıyla gerçekleştirilen sponsorluğun (Belch ve Belch, 2003: 363) ürün-marka farkındalığı sağlama, marka imajı oluşturma veya var olan imajı pekiştirme, markanın pazar payını artırma, hedefledikleri tüketicilere ilgi alanları çerçevesinde erişebilme, satışları artırma gibi temel amaçları bulunmaktadır (Demirel, Fink ve McKelvey, 2018: 70).

Algılanabilir bir deneyim sunan sponsorluk sayesinde markalar, bir spor takımıyla, etkinlikle veya bireylerle kendilerini ilişkilendirmektedir (Kapferer, 2008: 157).

Genel anlamda sponsorluğu üç kategoride değerlendirmek mümkündür. Bunlar; etkinlik sponsorluğu, program sponsorluğu ve amaçla ilgili sponsorluk olarak sıralanmaktadır. Bu bağlamda amaçla ilgili sponsorluk, toplumsal olayların desteklenmesine dayanırken; yayın sponsorluğu medya ortamlarında yayımlanacak olan içeriklere destek olmayı ifade etmektedir. Özellikle belirli bir hedef kitleye ulaşmak açısından önem taşıyan etkinlik sponsorluğu ise markanın herhangi bir kültür, sanat ya da spor etkinliğine destek olmasıdır (Tosun, 2017:608-611). Bu bağlamda hedeflerine ulaşmak adına markaların en yaygın kullandığı sponsorluk faaliyetlerinden birisi de spor sponsorluğudur (Wang, Cheng, Purwanto ve Erimurti, 2011: 811; Ngan, Prendergast ve Tsang, 2011: 551). Özellikle hem geniş hem de spesifik bir hedef kitleye erişebilme yeteneği ve kültürel engelleri aşabilme gücünden dolayı markalar, spor sponsorluğunu tercih etmektedirler (Bennett, 1999: 292). Spor sponsorluğunun en yaygın kullanım alanlarından biri ise futbol olarak görülmektedir (Giray ve Salman, 2008). Bu çerçevede sponsorluk pazarına bakıldığında Dünya genelinde ve Türkiye’de hızla büyüdüğü söylenebilir. Dünya genelinde sponsorluk pazarı 62,8 milyar dolar seviyesine erişirken Türkiye’de ise 1,1 milyar dolar seviyesinde bir sponsorluk pazarından bahsedilebilmekte ve pazarın en büyük payı ise spor ve bu kategori içerisinde futbol endüstrisine aittir (Kuburlu, 2018). Spor sponsorluğunun en yaygın kullanım biçimlerinden biri, sponsor şirketin logosunun sponsorlu ekibin formasında gösterilmesidir (Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida, 2015: 65). Spor sponsorluğunun en önemli etkilerinden biri de taraftarların destekleri takıma ya da etkinliklere yönelik algılarının markaya transfer edilebilmesidir (Mazodier, Corsi ve Quester, 2018: 268). Bu bağlamda işletmeler, spor sponsorluğu gerçekleştirerek desteklediği takıma yönelik olumlu duygu ve düşüncelerin markaya transfer olmasını amaçlamaktadır (Dos Santos vd., 2020: 286).

Lovemark Bağlamında Spor Sponsorluğu ve Takımla Özdeşleşme

Spor endüstrisinde, bir spor takımı marka kabul edilirken, taraftarlar ise müşteri olarak değerlendirilmektedir. Bu bağlamda taraftarların spor takımlarına olan bağlılıklarıyla, tüketicilerin markalara olan sadakatleri benzer bir davranış göstermektedir (Javani, Ehsani, Amiry ve Kozechiyan, 2013: 39). Ayrıca Lovemark fikri ile spor endüstrisi arasında bir ilişkiden bahsetmek mümkündür. Taraftarlar, bir spor takımıyla onun fanı olacak kadar yakın ilişki geliştirdiğinde artık o takıma yönelik bir sadakat düzeyine erişmektedir. Bu bağlamda spor taraftarlarının gelenekleri, eylemleri, medya tüketimleri, ürün sadakatleri, ibadeti andıran takipçiliği, aklın ötesinde bağlılık ve tutkuları bu ilişkinin gücünü ortaya koyabilmektedir. Özellikle futbol taraftarlarının kültüplerine olan bağlılık ve ritüelleri, Lovemark kavramının sevgi ve saygıya yönelik boyutlarını somutlaştıran en güçlü örnekler arasında yer almaktadır (Ruihley ve Pate, 2017: 139). Bu doğrultuda özellikle takıma yönelik ilgisi yüksek taraftarların, takımlarına yönelik olarak sahip oldukları algıları sponsor

firmaya da aktaracağı varsayılmaktadır (Kim ve Kim, 2009: 19). Diğer bir deyişle herhangi bir takımla özdeşleştirmiş bir taraftar grubunun, kulübe destek olan sponsor markayı kendilerinden bir parça gibi görme eğiliminde olacağı düşünülmektedir. Bu doğrultuda taraftarların markaya yönelik bir yakınlık hissetmesi, takımlarıyla ilgili var olan algılarını ise markaya transfer etmeleri beklenmektedir (Madrigal, 2000: 13-14). Dolayısıyla tüketicilerin sponsor markaya yönelik tutum ve niyetlerini etkileyen en önemli unsurlardan biri de takımla özdeşleşme olarak ifade edilmektedir (Tokmak ve Aksoy, 2016: 76).

Takımla özdeşleşme, taraftarların bir spor kulübüne yönelik duygusal ve kişisel bağı olarak tanımlanmaktadır. Bu bağlamda takımla özdeşleşmenin, bireylerin destekleri takım için harcadıkları para, zaman ve emek miktarı üzerinde etkili bir unsur olduğu söylenebilir (Dalakas ve Kropp, 2002: 25). Wann ve Branscombe'un (1993) "Sport Spectator Identification Scale (SSIS)" başlıklı ölçek geliştirme araştırmasına dayanan takımla özdeşleşme kavramı sosyal kimlik teorisine kapsamında ele alınmaktadır (Kim ve Kim, 2009: 20). Sosyal Kimlik Teorisi (SIT), bireylerin sosyal kabul, kimlik ve topluluğa dâhil olma kaynakları olarak sosyal grupların önemine vurgu yapmaktadır (Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida, 2015: 66). Bu bağlamda sosyal kimlik "*kişinin bilgisinden ya da sosyal bir gruba ya da gruplara üyeliğinden ve bu üyeliğe duygusal ve değersel olarak bağlılığından türeyen kişinin sosyal bağlamının bir parçası*" şeklinde tanımlanabilmektedir (Tajfel, 1978: 63). Bu doğrultuda bir birey herhangi bir kuruluşla özdeşleştiğinde, kişinin o kurumun başarı ya da başarısızlıklarına duygusal ve rasyonel olarak dâhil olacağı düşünülmektedir (Ngan vd., 2011: 551). Sosyal Kimlik Teorisi'ne (Tajfel ve Turner, 1979) göre bireyin içerisinde bulunduğu aile, iş, spor takımı veya arkadaş grupları bireyin psikolojik dengesine katkı sağlayan ve benliğini biçimlendirerek kim olduğunu tanımlayan topluluklardır. Bu çerçevede bireyler toplumsal bir karşılaştırma sürecine girerek, benliğine benzer olan kişileri grup içi, benzemeyen kişileri ise grup dışı olarak kategorize etmektedir (Stets ve Burke, 2000: 224-225). Takımla özdeşleşme açısından bakıldığında Sosyal Kimlik Teorisi, bireylerin kendilerini belirli bir spor takımı ile özdeşleştirdikleri özel bir sosyal kimlik örneği olan takım kimliğine karşılık gelmektedir (Demirel vd., 2018: 69). Bu bağlamda spor takımları, bireylerin duygusal bağlılık duydukları ve bunu ifade ettikleri bir meta olarak görülmektedir (Gau, James ve Kim, 2009: 76). Bu doğrultuda aşk duygusunun spor tüketicisi davranışının bir öncülü olduğu söylenebilir (Delaney ve Madigan 2009: 211). Dolayısıyla Lovemark kategorisinde yer alan takım markaları da tüketiciler tarafından saygı duyulan ve aşkla bağlı olunan organizasyonlar olarak değerlendirilmektedir (Shuv-Ami vd., 2018). Bu kapsamda takımla özdeşleşme sonucunda takım kimliğini benimseyen bireyler, takımlarıyla kurdukları bağ aracılığı ile takımın zafer veya yenilgisini paylaşmakta ve birbirleriyle etkileşim içerisinde girerek aidiyet hissini yoğun biçimde yaşamaktadır (Branscombe ve Wann, 1991: 117). Bu doğrultuda takımla

özdeşleşmesi yüksek olan taraftarlar, takımlarıyla övünürken özellikle "biz" zamirini kullanarak kendilerini grubun bir parçası olarak görmektedir (Gray ve Wert-Gray, 2012: 277). Dolayısıyla bir takımla özdeşleşme, taraftarların, kendileri, diğer insanlar, olaylar ve durumlar hakkındaki algılarını ve davranışlarını etkilemekte ve taraftarlar kendi davranışlarını da grup tutumlarıyla uyumlu gösterme niyeti içerisinde olmaktadır (Dalakas ve Kropp, 2002: 25, 27). Bu bağlamda Takımla özdeşleşmenin bireylerin duygusal, bilişsel ve davranışsal motivasyonları üzerine etkili olduğu düşünülmektedir (Stevens ve Rosenberger, 2012: 9). Bununla birlikte bu etkinin özdeşleşme düzeyine bağlı olarak yoğunluğu değişmektedir (Günay ve Tiryaki, 2003: 16; James, Delia ve Wann, 2019: 35). Ayrıca bu bireyler, takımlarına ve takımlarının sponsorlarına yönelik daha yüksek bir destek motivasyonuna sahiptir (Ngan vd., 2011: 554). Çünkü özdeşleşmeyle bir spor takımını destekleyen sponsor marka da grup içi üye olarak algılanarak üzerine önem atfedilmektedir (Cornwell, Weeks ve Roy, 2005: 28). Bu çerçevede sponsor firmaya yönelik zihinlerinde en çok güçlü tutuma ve imaja sahip olan taraftarlar takımla özdeşleşmesi ve kulübe yönelik ilgisi yüksek olan destekleyicilerden oluşmaktadır (Meenaghan, 2001: 110). Bunun yanı sıra takımla özdeşleşmesi yüksek olan taraftarlar kulübe yönelik birtakım anlamları sponsor firmaya da transfer edebilmektedir (Kim ve Kim, 2009: 19).

Gerçekleştirilen taramalar doğrultusunda Lovemark fikri üzerine birtakım araştırmalara rastlanmaktadır. Bunun yanı sıra takımla özdeşleşme ve spor sponsorluğunun bireylerin bilişsel, duygusal ve davranışsal değerlendirmelerini etkilediğini ve sponsorluk aracılığı ile istenilen değerlendirmelerin markaya transfer edildiğini kanıtlayan birçok araştırmanın gerçekleştirildiği görülmektedir. Bu bağlamda Carroll ve Ahuvia (2006) araştırmalarında Lovemark'ın marka sadakati ve ağızdan ağıza olumlu konuşma üzerinde pozitif etkisi olduğu bulgusuna erişmiştir. Cho vd. (2018) ise Lovemark bileşenlerinin marka imajı ve marka sadakati üzerinde etkili olduğu sonucu elde edilmiştir. Benzer sonuca ulaşan Cho'nun (2011) yanı sıra Montoya-Restrepo vd. (2020) de marka sadakati noktasında eşleşecek bir sonuç elde etmişlerdir. Shuv-Ami (2017) tüketicilerin Lovemark algısını ölçmek adına bir ölçek geliştirmiş ve Lovemark boyutlarının marka tutumu, satın alma, yüksek fiyat ödeme istekliliği ve markayı tavsiye etme değişkenleri üzerinde etkisini irdelemiştir. Park vd. (2017) ise Lovemark fikrinin tekrarlı satın alma ve markayı tavsiye etmek noktasındaki etkisini tespit etmişlerdir. Pawle ve Cooper (2006) Lovemark bileşenlerinin satın alma niyeti üzerindeki etkisine ulaşırken Ruihley ve Pate (2015) ise tüketicilerin benimsedikleri takımları ve takımlarında oynayan sporcuları Lovemark olarak değerlendirdikleri bulgusunu elde etmiştir. Shuv-Ami vdç (2018) de benzer şekilde spor kategorisini ele almış, futbol ve basketbol takımlarına yönelik Lovemark algısını ölçmek adına bir ölçek geliştirme çalışması gerçekleştirmiştir. Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida (2015) sponsorluğun ve takımla özdeşleşmenin sponsor firmanın marka denkliği bileşenleri üzerinde olumlu etkisi

olduğu bulgusunu elde edilmişlerdir. Marka denkliğine ek olarak Wang vd. (2011) aynı değişkenleri sponsor marka güvenilirliğine, Tsordia vd. (2018) ise satın alma niyetine etkisini ortaya koymuşlardır. Bennett (1999) ise spor sponsorluğu üzerine gerçekleştirdiği araştırmada tüketicilerin sponsor markaları daha kolay hatırladıkları sonucuna erişmiştir. Marka bilinirliği açısından benzer sonuca ulaşan Kim ve Kim (2009) ise ayrıca takım özdeşleşmesinin kulübün imajının sponsor firmaya aktarılmasında etkili olduğu verisini elde etmişlerdir. Bu bağlamda benzer verinin elde edildiği bir diğer araştırma ise Mazodier vd. (2018) tarafından gerçekleştirilmiştir. Ayrıca Dos Santos vd. (2020) de sponsorluk faaliyetinin, sponsor markaya yönelik imaj transferi sağladığına ulaşımlardır. Tüm bunların yanı sıra bilinirliğe ek olarak Çelik (2016) marka algısı, Tarakçı ve Baş (2018) satın alma niyeti, Taşkın ve Kosat (2016) ise algılanan kalite ve marka sadakati bileşenleriyle spor sponsorluğu ilişkisini ortaya koyan çalışmalar gerçekleştirmişlerdir. Demirel (2020) spor sponsorluğunu markaları sosyal sorumlu algıladığını ve takımla özdeşleşmenin ise bunu güçlendirdiği sonucu elde etmiştir. Gümüş ve Erdem (2014) ise spor sponsorluğunun tüketicilerin tutum ve davranışları üzerinde etkili olduğunu tespit etmişlerdir. Dalakas ve Kropp (2002) yüksek özdeşleşmiş taraftarların, sponsor markaya yönelik daha güçlü bir tutuma sahip oldukları bulgusuna ulaşmışlardır. Benzer sonucu elde eden Gau vd. (2009) ise güçlü tutumun maçları takip etme ve algılanan hizmet kalitesini daha nitelikli görme sonuçlarına yansıdığı bulgusuna ulaşmışlardır. Bununla örtüşecek sonuca ulaşan Gwinner ve Swanson (2003) özdeşleşme ile marka farkındalığı ve algılanan prestij değişkeni arasındaki ilişkinin varlığını ortaya koymuşlardır. Takımla özdeşleşmenin lisanlı ürün satın almak noktasındaki etkisi ayrıca Trail vd. (2003), Fisher ve Wakefield (1998), Ayhan vd. (2017) çalışmalarında da görülürken, Gray ve Wert-Gray (2012), Giray ve Grişiken (2015), Madrigal ve Chen (2008), Stevens ve Rosenberger (2012) ise buna ek olarak, bireylerin özdeşleşmelerinin takıma yönelik bireysel ilginlikleri, medyada takımı takip etme, deplasmana gitme ve takımla ilgili ağızdan ağıza iletişim sağlama üzerinde etkisi olduğu sonucuna ulaşmışlardır. Theodorakis vd. (2009) araştırmalarında bireylerin takımla özdeşleşme düzeylerini yüksek, orta ve düşük biçiminde kategorize etmiş ve her bir bölümün algılanan hizmet kalitesi ve tekrarlı satın alma üzerine etkisini sorgulamıştır. Madrigal (2000) takımla özdeşleşmeleri yüksek olan taraftarların kulübü destekleyen sponsora yönelik daha güçlü bir satın alma niyeti besledikleri sonucuna ulaşmıştır. Bu bağlamda benzer sonuca Ngan vd. (2011) araştırmalarında da ulaşıldığı görülmektedir. İlişkili sonuca ulaşmasının yanı sıra Tsiotsou ve Alexandris (2009) takımla özdeşleşme ile sponsor markaya yönelik olumlu imaj geliştirme değişkeni arasındaki anlamlı ilişkiyi tespit etmiştir.

Yöntem

Lovemark fikri incelendiğinde saygı ve olan aşk olmak üzere hem bilişsel hem de duygusal iki boyutu içerdiği görülmektedir (Roberts, 2004). Bunun yanı sıra sponsorluk faaliyetleri ile markaların tüketicilerin bilişsel, duygusal ve davranışsal motivasyonlarını etkileyerek istenilen değerlendirmeleri sponsor firmaya transfer edebildikleri

(Gwinner ve Swanson, 2003; Kim ve Kim, 2009; Wang vd., 2011; Çelik, 2016; Mazodier vd., 2018; Dos Santos vd., 2020; Demirel, 2020) ve takımla özdeşleşmenin ise özellikle sponsorluk bağlamında bireylerin duygusal, bilişsel ve davranışsal motivasyonları ile ilişkili bir faktör olduğunu ortaya koyan araştırmalara rastlanmaktadır (Branscombe ve Wann, 1991; Fisher ve Wakefield, 1998; Bennett, 1999; Madrigal, 2000; Dalakas ve Kropp, 2002; Trail vd., 2003; Theodorakis vd., 2009; Tsiotsou ve Alexandris, 2009; Gau vd., 2009; Ngan vd., 2011; Stevens ve Rosenberger, 2012; Gümüş ve Erdem, 2014; Giray ve Girişken, 2015; Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida, 2015; Taşkın ve Kosat, 2016; Tokmak ve Aksoy, 2016; Ayhan vd., 2017; Tsordia vd., 2018; Tarakçı ve Baş, 2018). Gerçekleştirilen araştırmalardan yola çıkarak sponsorluğun ve takımla özdeşleşmenin bireylerin duygusal ve bilişsel tutumlarıyla ilişkili bir unsur olduğu görülmektedir. Bu varsayımdan hareketle araştırma kapsamında, bireylerin destekledikleri takıma yönelik Lovemark algısının da sponsorluk iletişimi ile sponsor olan markaya transfer edilebileceği varsayılmaktadır. Bunun yanı sıra tüketicilerde sponsor firmaya yönelik Lovemark algısı oluşmasıyla takımla özdeşleşme değişkeni arasındaki bir ilişkinin varlığı ön görülmektedir. Bu çerçevede hem ulusal hem de uluslararası alanda Lovemark'ın sponsor firmaya transferini irdeleyen bir araştırmaya rastlanmamıştır. Ayrıca takımla özdeşleşme durumu ile Lovemark algısı arasındaki ilişkinin sorgulandığı bir araştırma görülmektedir. Varsayılan değişkenler arası ilişkinin hem yerli hem de uluslararası alanda ilk kez irdelenecek olmasından dolayı araştırmanın literatürdeki önemli bir boşluğu dolduracağı düşünülmektedir. Bu noktada çalışmanın Lovemark ile ilgili gelecekte yapılacak araştırmalara ışık tutacağı katkısı düşünülmektedir. Çalışmanın literatür bağlamında katkı sunması beklenirken bunun yanı sıra marka ve iletişim uygulayıcılarına da sponsorluk faaliyeti ile Lovemark değerlendirmesinin transferi noktasında önemli bir veri sunması beklenmektedir. Bu doğrultuda çalışmayla Lovemark çabası gösteren marka uygulayıcılarına, stratejilerinde sponsorluk iletişiminin tercihine yönelik kaynak sunulması ön görülmektedir.

Bu kapsamda değişkenler arası ilişkinin irdelendiği bir nedensel araştırma (Gegez, 2015: 48) türü olan bu çalışma kapsamında Galatasaray Spor Kulübü'ne yönelik taraftarlarda olan Lovemark algısının forma önü sponsoru olan Terra Pizza'ya yansıyor yansımadığını irdelemek amaçlanmaktadır. Bunun yanı sıra araştırma çerçevesinde sponsor markaya yönelik oluşan Lovemark algısının takımla özdeşleşme değişkeniyle ilişkisinin irdelenmesi ve özdeşleşme düzeyine göre Lovemark algısının değişip değişmediğinin sorgulanması hedeflenmektedir. Ayrıca araştırma çerçevesinde belirlenen tanımlayıcı sorular ve demografik değişkenler açısından Lovemark algı farklılıklarının ortaya konulması amaçlanmaktadır. Bu çerçevede en yaygın kullanım alanına sahip sponsorluk kategorisinin spor sponsorluğu (Wang vd., 2011; Ngan, Prendergast ve Tsang, 2011) ve bunun içerisinde en yüksek kullanım payına sahip futbol sponsorluğu olması (Giray ve Salman, 2008; Kuburlu, 2018), futbol sponsorluğu içerisinde de kullanım açısından yüksek oranda forma önü sponsorluğunun tercih edilmesi

(Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida, 2015) nedenlerinden dolayı araştırma kapsamında futbol sponsorluğu ve forma önü sponsorluk türü tercih edilmiştir. Bunun yanı sıra her yıl MediaCat tarafından gerçekleştirilen ve Türkiye'nin Lovemark'ları¹ kategorisinde yer alan markaların belirlendiği araştırmanın 2019 yılı sonuçlarına göre futbol takımı kategorisinde Galatasaray Spor Kulübü'nün Lovemark seçilmesinden dolayı araştırma kapsamında Galatasaray futbol takımı ve onun forma önü sponsoru olan Terra Pizza markası araştırma çerçevesinde değerlendirilmektedir.

Araştırma kapsamında Cho vd., 2018; Kelemen, 2012; Montoya-Restrepo vd., 2020; Park vd., 2017; Pawle ve Cooper, 2006; Roberts, 2004; Ruihley ve Pate, 2015; Shuv-Ami vd., 2018; Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida, 2015; Wang vd., 2011; Kim ve Kim, 2009; Mazodier vd., 2018; Dos Santos vd., 2020; Dalakas ve Kropp, 2002; Gwinner ve Swanson, 2003; Gau vd., 2009; Tsiotsou ve Alexandris, 2009 araştırmalarından faydalanılarak aşağıdaki hipotezler geliştirilmiştir.

H1: Lovemark'ın saygı ve aşk boyutuna yönelik değerlendirme sponsorluk faaliyeti ile takımdan sponsor markaya transfer olmaktadır.

H2: Spor takımıyla özdeşleşmeyle Lovemark'ın aşk boyutu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

H3: Spor takımıyla özdeşleşmeyle Lovemark'ın saygı boyutu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişki vardır.

H4: Katılımcıların takımla özdeşleşme düzeyleri sponsor markanın Lovemark saygı boyutu üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde fark yaratmaktadır.

H5: Katılımcıların takımla özdeşleşme düzeyleri sponsor markanın Lovemark aşk boyutu üzerinde istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde fark yaratmaktadır.

H6: Katılımcıların takımla özdeşleşmeleri bireylerin haftalık Galatasaray'la ilgili yayın izleme sürelerine göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaşmaktadır.

H7: Katılımcıların takımla özdeşleşmeleri bireylerin Galatasaray'ın tüm maçlarını takip etme durumuna göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaşmaktadır.

H8: Katılımcıların takımla özdeşleşmeleri bireylerin

Galatasaray'ın maçlarını takip etme biçimine göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaşmaktadır.

H9: Katılımcıların takımla özdeşleşmeleri bireylerin kombine kart sahibi durumuna göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaşmaktadır.

Tablo 1: Lovemark Ölçeği Alt Boyutları İç Tutarlılık Değerleri

Lovemark Ölçek Soruları	Aşk Boyutu	Saygı Boyutu
Terra Pizza markasını seviyorum	.653	
Terra Pizza'yı tercih etmekten çok keyif alırım	.584	
Terra Pizza'ya erişemezsem yokluğunu hisseder ve özlerim	.957	
Terra Pizza'nın güvenilir bir marka olduğunu düşünüyorum		.999
Terra Pizza onur duyulacak saygın bir markadır		.874
Terra Pizza kaliteli bir markadır		.977

Veri Toplama Yöntemi

Çalışma kapsamında araştırmanın kısıtları da düşünüldüğünde çalışmanın evrenini Isparta ili Süleyman Demirel Üniversitesi 'UltrAslan' taraftar grubu üyeleri oluşturmaktadır. Naresh ve Birks (2000: 351) problem çözümüne yönelik gerçekleştirilen çalışmalarda örneklem hacminin 300 ile 500 arasında olması gerektiğini aktarmaktadır. Evrenin genelini temsil edebilme yeteneğine ve araştırma özelliklerine ortalama düzeyde uygunluğa sahip katılımcıların tercih edildiği örneklem türüne, amaçlı ya da yargısal örnekleme adı verilmektedir (Özen ve Gül, 2007: 414). Gerçekleştirilen araştırma bağlamında zaman ve maliyet önemli bir kısıtı oluşturmaktadır. Bunun yanı sıra araştırmanın bir diğer kısıtı ise Galatasaray kulübü taraftarı olmak ve takıma yönelik ilginlik duymaktır. Bir diğer kısıtı oluşturan Covid-19 salgını nedeniyle çevrimiçi anket tekniği ile veri toplanan bu çalışma kapsamında da amaçlı örneklem çerçevesinde toplamda 1130 Katılımcıya WhatsApp uygulaması aracılığı ile anket ulaştırılmış ancak 368 geçerli olabilecek anket elde edilmiştir. Bu bağlamda araştırma geçerli anket sayısı üzerinden değerlendirilmiştir. Katılımcılara 21 adet soru sorunun yöneltildiği anketin ilk bölümünde Galatasaray forma önü sponsoru olan Terra Pizza markasına yönelik Lovemark algısını belirlemek amaçlı aşağıda faktörler arası iç tutarlılık değerleri gösterilen, Avichai Shuv-Ami (2017) tarafından geliştirilen, altı madde ve iki boyuttan oluşan Lovemark ölçek soruları yöneltmiştir. Katılımcılardan yöneltilen sorulara 1'den (Katılmıyorum) 10'a (Katılıyorum) kadar bir derecede yanıt vermeleri istenmiştir.

Tablo 2: Lovemark Ölçeği Faktör Yükleri

	Soru Sayısı	Cronbach's Alfa
Aşk Boyutu	3	0,881
Saygı Boyutu	3	0,934

Ölçeğin güvenilirlik ve geçerliğini belirlemek üzere Cronbach Alpha ve açıklayıcı faktör analizi yapılmıştır. Yapılan Barlett Testi sonucunda ($p=0.000<0.05$) faktör analizine alınan

¹ <https://mediacat.com/mediacat-lovemarks-2019-tum-liste/>

değişkenin normal dağılım gösterdiği görülmektedir. Yapılan test sonucunda ($KMO=0.890>0,60$) örnek büyüklüğünün faktör analizi uygulanması için yeterli olduğu tespit edilmiştir. Faktör analizi sonucunda değişkenler toplam açıklanan varyansı %86,295 olan iki faktör altında toplanmıştır. Güvenirliğine ilişkin bulunan Cronbach Alpha (0,936) ve açıklanan varyans değerine göre Lovemark ölçeğinin geçerli ve güvenilir olduğu tespit edilmiştir. Ölçeğin faktör yapısı aşağıda görülmektedir.

Anketin ikinci bölümünde ise katılımcıların takımla özdeşleşme durumlarını tespit etmek amaçlı Wann ve Branscombe (1993) tarafından geliştirilen ve Türk taraftarlar üzerinde Günay ve Tiryaki (2003) geçerlik ve güvenilirliği test edilen tek faktörlü "*Spor Taraftarın Özdeşleşme Ölçeği (Sport Spectator Identification Scale)*" kullanılmıştır. Bu kapsamda katılımcılara 7 adet soru yöneltilmiş ve katılımcılardan yöneltilen sorulara 1'den (Önemli Değil) 8'e (Çok Önemli) kadar bir derecede yanıt vermeleri istenmiştir. Yapılan test sonucunda ($KMO=0.909>0,60$) tespit edilmiştir ve değişkenler toplam açıklanan varyansı %71,53 olan tek faktör altında toplanmıştır. Güvenirliğine ilişkin bulunan Cronbach Alpha (0,911) ve spor taraftarı özdeşleşme ölçeğinin geçerli ve güvenilir olduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3: Spor Taraftarı Özdeşleşme Ölçeği Faktör Yüklere

Spor Taraftarın Özdeşleşme Ölçeği Soruları	Faktör
Galatasaray'ın kazanması sizin için ne kadar önemlidir?	.923
Kendinizi Galatasaray'ın ne kadar güçlü bir taraftarı olarak görürsünüz?	.922
Arkadaşlarınız sizi Galatasaray'ın ne kadar güçlü bir taraftar olarak görürler?	.912
Sezon boyunca, Galatasaray'ı maça giderek ya da televizyondan, radyodan, televizyon haberlerinden ya da gazeteden herhangi biri aracılığı ile ne kadar yakından izlersiniz?	.881
Galatasaray takımının taraftarı olmak sizin için ne kadar önemlidir?	.853
Galatasaray'ın en büyük rakiplerinden ne kadar nefret edersiniz?	.620
Galatasaray'ın adını ya da armasını işyerinizde, yaşadığınız yerde ya da kıyafetlerinizde ne sıklıkla gösterirsiniz?	.766

Bunun yanı sıra katılımcıların takıma olan ilginliklerini belirlemek amacıyla Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida, 2015; Dalakas ve Kropp, 2002; Demirel, Fink ve McKelvey, 2018; Gray ve Wert-Gray, 2012; James, Delia ve Wann, 2019; Kim ve Kim, 2009; Ngan, Prendergast ve Tsang, 2011; Stevens ve Rosenberger, 2012 araştırmalarından faydalanılarak; "Her hafta Galatasarayla ilgili TV ya da diğer iletişim araçlarından ne kadar süreyle yayın izliyorsunuz?", "Galatasaray'ın tüm maçlarını takip eder misiniz?", "Maçları takip etme biçiminiz aşağıdakilerden hangisidir?", "Kombine kart sahibi misiniz?" tanımlayıcı soruları ve cinsiyet, yaş, eğitim ve gelir durumuna yönelik demografik sorular katılımcılara yöneltilmiştir.

Bulgular ve Değerlendirme

Araştırma kapsamında ulaşılan verilerin analizinde SPSS (Statistical Package for Social Sciences) for Windows Versiyon 24.0 programı kullanılmıştır. Elde edilen veriler analiz edilirken frekans, ortalama, yüzde alma gibi

yöntemlerden faydalanılmıştır. Uygun analiz türünün belirlenmesinde ilk kriter verilerin türüdür. Niceliksel verilerin normal dağılıma uygunlukları Kolmogorov Smirnov testi ve grafiksel değerlendirmeler ile sınanmıştır. Normal dağılım gösterdiği varsayılan niceliksel verilerin iki grup karşılaştırmalarında Student t testi, 3 ve üzeri grup karşılaştırmalarında One-Way Anova testi kullanılmış. Araştırma kapsamında spor takımıyla özdeşleşme durumu ile Lovemark boyutları arasındaki ilişki ise Pearson Korelasyon testi ile analiz edilmiştir. Bu bağlamda anlamlılık $p<0.05$ ve $p<0,01$ düzeylerinde değerlendirilmiştir.

Araştırmaya katılan toplam 368 katılımcı demografik özellikler çerçevesinde incelendiğinde 288'i erkek (% 78,3) 80'i kadın (% 21,7); 298'i (% 81) 18-24, 25'i (% 6,8) 25-29, 27'si (%7,3) 30-35, 8'i (%2,2) 36-40 ve 10'u (%2,7) 41 ve üzerinde; 73'ü (%19,9) önlisans, 276'sı (%75) lisans ve 19'u (%5,2) lisansüstü eğitim düzeyinde; 214'ü (%58,2) 0-1000 TL arası, 83'ü (%22,6) 1001-2999 TL arası, 39'u (%10,6) 3000-4999 TL arası, 15'i (%4,1) 5000-7999 TL arası, 8'i (%2,2) 8000-10000 TL arası, 9'u (%2,4) 10000 TL ve üzeri gelir durumuna sahiptir. Bunun yanı sıra katılımcıların 117'si (%31,8) 0-5 saat, 63'ü (%17,1) 6-10 saat, 26'sı (%7,1) 11-15 saat, 41'i (%11,1) 16-20 saat, 34'ü (%9,2) 21-25 saat, 22'si (%6) 26-30 saat, 65'i (%17,7) ise 30 saat üzerinde iletişim araçlarından Galatasaray'la ilgili haftalık yayın takip etmektedir. Katılımcıların 304'ü (%82,6) maçların tamamını takip ederken, 49'u (%13,3) bazen takip etmekte ve 15'i (%4,1) ise tüm maçları takip etmemektedir. Araştırma çerçevesinde katılımcıların 165'i (44,8) maçları genellikle statta izlemekte, 92'si (%25) maçların çoğunu statta izlemekte, 83'ü (%22,6) deplasman ya da takımın kendi evindeki maçları ara sıra statta izlemekte ve 28'i (%7,6) sezonun tüm maçlarını statta izlemektedir. Bunun yanı sıra katılımcıların 73'ü (%19,8) kombine kart sahibi iken, 295'i (%80,2) kombine kart sahibi değildir.

Katılımcıların Lovemark boyutlarına göre katılımcı dağılımları aşağıdaki şekilde ifade edilmektedir;

"*Terra Pizza markasını seviyorum*" ifadesine 1'den (Katılmıyorum) 10'a (Katılıyorum) kadar istenilen derecelendirmede katılımcıların % 34'ü (n=125) 10, % 3,3'ü (n=12) 9, % 10,6'sı (n=39) 8, % 10,3'ü (n=38) 7, % 7,9'u (n=29) 6, % 12'si (n=44) 5, %3,8'i (n=14) 4, % 2,4'ü (n=9) 3, % 1,9'u (n=7) 2 ve % 13,9'u (n=51)'i 1 puan vermiştir. Bunun yanı sıra ifadenin ortalama değeri ise 6,73 olduğu görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların ifadeye ortalamanın üzerinde bir değer verdikleri ve markaya yönelik güçlü bir sevgi bağı hissettikleri söylenebilir.

"*Terra Pizza'yı tercih etmekten çok keyif alırım*" ifadesine katılımcıların %32,6'sı (n=120) 10, % 6'sı (n=22) 9, %7,3'ü (n=27) 8, % 8,7'si (n=32) 7, % 9,2'si (n=34) 6, %10,3'ü (n=38) 5, % 4,1'i (n=15) 4, %4,9'u (n=18) 3, %3,8'i (=14) 2, % 13'ü (n=48) 1 puan vermiştir. Bunun yanı sıra ifadenin ortalama değerinin 6,58 olduğu görülmektedir. Bu çerçevede katılımcıların ifadeye ortalamanın üzerinde bir değer verdikleri ve markayı tercih etmekten keyif almak noktasında güçlü bir hisse sahip oldukları varsayılabilir.

“Terra Pizza’ya erişemezsem yokluğunu hisseder ve özlerim” ifadesine katılımcıların %17,1’i (n=63) 10, % 1,9’u (n=7) 9, %2,2’si (n=8) 8, %4,3’ü (n=16) 7, % 4,6’sı (n=17) 6, %9,8’i (n=36) 5, %7,6’sı (n=28) 4, % 9’u (n=33) 3, % 7,’i (n=26) 2 ve % 36,4’ü (134) 1 puan vermiştir. İfadenin almış olduğu ortalama değer ise 4,21 olduğu görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların ifadeye yönelik orta değere yakın bir puan verdikleri söylenebilir. Bununla birlikte markanın yokluğunu hissetmek ve özlemek noktasında orta değer altında bir bağa sahip oldukları varsayılabilir.

“Terra Pizza’nın güvenilir bir marka olduğunu düşünüyorum” ifadesine katılımcıların %40,2’si (n=148) 10, %6,3’ü (n=23) 9, %14,7’si (n=54) 8, %9’u (n=33) 7, %4,9’u (n=18) 6, %9’u (n=33) 5, %3,8’i (n=14) 4, %4,3’ü (n=16) 3, %1,4’ü (n=5) 2 ve %6,5’i (n=24) ise 1 puan vermiştir. Ölçek ifadesinin ortalama değerinin ise 7,5 olduğu görülmekte ve katılımcıların ifadeye en yüksek olan 10 değerine yakın bir puan verdikleri ve markanın güvenilir olduğu noktasında yüksek değere yakın bir fikre sahip oldukları varsayılabilir.

“Terra Pizza onur duyulacak saygın bir markadır” ifadesine katılımcıların %34,2’si (n=126) 10, %5,2’si (n=19) 9, %12,2’si (n=45) 8, %9,5’i (n=35) 7, %9,5’i (n=35) 6, %11,1’i (n=41) 5, %4,1’i (n=15) 4, %2,2’si (n=8) 3, %3’ü (n=11) 2 ve %9’u (n=33) 1 puan vermiştir. İfadenin ortalama değerinin ise 7,04 olduğu görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların ifadeye 10 değerine yakın bir puan verdikleri ve markanın saygınlığı noktasında yüksek değere yakın bir fikre sahip oldukları varsayılabilir.

“Terra Pizza kaliteli bir markadır” ifadesine katılımcıların %39,9’u (n=147) 10, %6,5’i (n=24) 9, %11,4’ü (n=42) 8, %10,9’u (n=40) 7, %7,6’sı (n=28) 6, %9’u (n=33) 5, %3,3’ü (n=12) 4, %2,7’si (n=10) 3, %1,6’sı (n=6) 2 ve %7,1’i (26) 1 puan vermiştir. İfadenin ortalama değeri ise 7,48 olarak elde edilmiştir. Bu kapsamda katılımcıların ifadeye 10’a yakın bir puan verdikleri ve markanın kalitesi hakkında yüksek değere yakın bir fikre sahip oldukları ifade edilebilir.

Tablo 4: Sponsor Olan Markaya Yönelik Lovemark Düzeyleri

	N	Ort	Min	Max
Lovemark Genel	368	6,58	1,00	10,00
Aşk Boyutu	368	5,84	1,00	10,00
Saygı Boyutu	368	7,33	1,00	10,00

Yukarıdaki tablo incelendiğinde katılımcıların sponsor firmaya yönelik genel Lovemark ölçeğinin saygı boyutunun 7,33 ve aşk boyutunun ise 5,84 ortalamaya sahip olduğu görülmektedir. Bu bağlamda katılımcıların sponsor markaya yönelik saygı boyutlarının daha yüksek bir değere sahip olduğu söylenebilir. Bununla birlikte markaya yönelik hissetmiş oldukları aşk duygusunun ise ortalamanın üzerinde bir değere karşılık geldiği varsayılmaktadır. Bunun yanı sıra katılımcıların sponsor markaya yönelik Lovemark genel değerlendirme ortalamasının ise 6,58 olduğu görülmektedir. Bu doğrultuda bireyler destekleri takımın sponsoruna yönelik

ortalamanın üzerinde ve tam değer olan 10’a yakın bir değerlendirmeye sahip oldukları varsayılabilir. Bu çerçevede gerçekleştirilen araştırmanın örnekleme bağlamında işletmelerin sponsorluk faaliyeti ile Lovemark algısını markalarına transfer edebilecekleri düşünülmektedir. Bununla birlikte markaların Lovemark algısının aşk boyutunu daha yüksek bir puana taşıyabilmeleri için ek iletişim çalışmalarıyla taraftarları motive etmesinin faydalı olabileceği varsayılmaktadır. Dolayısıyla **H1** hipotezinin kabul edildiği varsayılmaktadır.

Tablo 5: Spor Takımıyla Özdeşleşme Boyutunun Lovemark Alt Boyutlarıyla İlişisini Belirlemeye Yönelik Korelasyon Analizi

		Özdeşleşme	Aşk boyutu	Saygı Boyutu
Özdeşleşme	r	1	,291**	,379**
	p		,000	,000
	N		368	368

**Korelasyon 0.01 düzeyinde anlamlıdır.

Gerçekleştirilen analiz doğrultusunda spor takımıyla özdeşleşme boyutu ile Lovemark’ın aşk boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin olduğu görülmektedir ($r=0,291$, $p=0,00$). Dolayısıyla **H2** hipotezinin kabul edilmiştir. Bu bağlamda bireylerin destekledikleri takımla özdeşleşme düzeyleri arttıkça, takımın sponsoruna yönelik besleyecekleri aşk duygusunun da yükseleceği varsayılmaktadır. Diğer bir deyişle bireylerin takımla özdeşleşmeleri arttıkça, destekleri takımın sponsoru olan markaya yönelik sevgi duygusunun artacağı, markayı tercih etmeye yönelik aldıkları keyif durumunun yükseleceği ve markaya erişemediği durumda markanın yokluğun hissetme ihtimalinin artacağı düşünülmektedir. Yapılan analiz doğrultusunda ayrıca bireylerin spor takımıyla özdeşleşmeleri ile Lovemark’ın saygı boyutu arasında pozitif yönlü anlamlı bir ilişkinin varlığına ulaşılmıştır ($r=0,379$, $p=0,00$). Bu çerçevede **H3** hipotezinin kabul edildiği ifade edilebilir. Bu bağlamda bireylerin takımla olan özdeşleşme düzeyleri arttıkça, destekleri takımın sponsoruna yönelik duydukları saygının artacağı varsayılmaktadır. Diğer bir deyişle taraftarların takımla özdeşleşmeleri yükseldikçe, takımın sponsoru olan markayı güvenilir bulma oranının artacağı, markayı daha yüksek oranda saygın bir marka olarak değerlendirecekleri ve markanın daha kaliteli algılanacağı düşünülmektedir.

Tablo 6: Lovemark Ölçek Boyutlarının Bireylerin Takımla Özdeşleşme Düzeyleri Açısından Farklılıkları Tablosu

Bağımlı Değişkenler	(I) Özdeşleşme Düzeyi	(J) Özdeşleşme Düzeyi	I-J	Standart hata	P
Saygı	Yüksek	Düşük	4,128051*	0,721372	,000
		Orta	1,756256*	0,561689	,005
	Orta	Düşük	2,371795*	0,892619	,022
Aşk	Yüksek	Düşük	2,549858*	0,809368	,005
		Orta	1,779461*	0,630206	,014
	Orta	Düşük	0,770396	1,001505	,722

Gerçekleştirilen Tukey çoklu karşılaştırma testi sonucunda, katılımcıların sponsor markaya yönelik Lovemark’ın saygı

boyutu, spor takımıyla özdeşleşme düzeyine göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaşmaktadır ($F=20,44$; $p=0,000<0,05$). Bu doğrultuda yüksek takımla özdeşleşme düzeyine sahip katılımcıların Lovemark saygı düzeyi ($x=7,58$), orta derece ($x=5,83$) ve düşük derece ($x=3,46$) takımla özdeşleşme düzeyinin sahip bireylerden yüksek bulunmuştur. Bunun yanı sıra orta derece takımla özdeşleşme derecesine sahip bireylerin ise Lovemark saygı boyutu düzeyi, düşük derece özdeşleşmeye sahip bireylerden yüksek bulunmuştur. Bu kapsamda **H4** hipotezi kabul edilmiştir. Bu bağlamda bireylerin takımla özdeşleşme düzeylerinin yükseldikçe takıma yönelik saygı boyutunda da artış meydana geleceğini söylemek mümkündür. Gerçekleştirilen analiz sonucunda katılımcıların sponsor markaya yönelik Lovemark'ın aşk boyutu, spor takımıyla özdeşleşme düzeyine göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaşmaktadır ($F=8,6$; $p=0,000<0,05$). Bu doğrultuda yüksek takımla özdeşleşme düzeyine sahip katılımcıların Lovemark aşk düzeyi ($x=6,03$), orta derece ($x=4,25$) ve düşük derece ($x=3,48$) takımla özdeşleşme düzeyinin sahip bireylerden yüksek bulunmuştur. Bunun yanı sıra orta derece takımla özdeşleşme derecesine sahip bireyler ile düşük derece özdeşleşmeye sahip bireyler açısından Lovemark aşk boyutu düzeyi anlamlı bir farklılık göstermemektedir. Bu bağlamda **H5** hipotezi kısmen kabul edilmiştir. Bu çerçevede markaların sponsor markaya olan transferinde en etkili derecenin yüksek özdeşleşme durumu olduğunu söylemek mümkündür. Bu doğrultuda markaların her iki Lovemark boyutunu da kendilerine transfer edebilmeleri noktasında yüksek özdeşleşmeye sahip bireyler açısından daha avantajlı oldukları ifade edilebilir.

Tablo 7: Spor Takımıyla Özdeşleşmenin Haftalık Galatasaray'la İlgili Yayın İzleme Sürelerine Göre Farklılaşması Tablosu

Bağımlı Değişkenler	(I) Yayın İzleme Süresi	(J) Yayın İzleme Süresi	I-J	Standart hata	p
Takımla Özdeşleşme	0-5 saat	6-10 saat	-	0,211835	,002
		11-15 saat	-,89621	0,323180	,102
		16-20 saat	0,938831*	,26798	,012
		21-25 saat	0,975724*	0,275138	,011
		26-30 saat	1,256854*	,20529	,000
		30 saat üzeri	1,463248*	0,186973	,000
	6-10 saat	30 saat üzeri	-	0,615175*	0,131388

Gerçekleştirilen analiz sonucunda katılımcıların takımla özdeşleşme durumlarının haftalık Galatasaray'la ilgili yayın izleme sürelerine göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaştığı görülmektedir ($F=9,9$; $p=0,000<0,05$). Bu bağlamda **H6** hipotezi kısmen kabul edilmiştir. Bu doğrultuda haftalık 0-5 saat aralığında yayın izleyen katılımcılar ile diğer tüm haftalık yayın izleme kategorileri arasında takımla özdeşleşme durumu açısından istatistiki ve yorumlanabilir şekilde anlamlı bir farklılık olduğu görünürken, sadece haftalık 0-5 saat ile 11-15 saat yayın izleyenlerin arasında takımla özdeşleşme durumu

açısından anlamlı bir fark olmadığı sonucuna erişilmiştir. Bunun yanı sıra haftalık 6-10 saat yayın izleyen katılımcılarla 30 saat üzeri yayın izleyenlerin takımla özdeşleşme durumları arasında istatistiki ve yorumlanabilir şekilde anlamlı bir fark olduğu görülmektedir. Buna ek olarak 6-10 saat arası yayın izleyen katılımcılar ile diğer kategorideki katılımcıların takımla özdeşleşme durumlarında istatistiki ve yorumlanabilir bir anlamlı farklılığın görülmediği sonucu elde edilmiştir. Elde edilen sonuçlar bağlamında haftalık olarak yayın izleme süreleri artan tüketicilerin daha güçlü bir takımla özdeşleşme düzeyine sahip oldukları varsayılabilir.

Tablo 8: Spor Takımıyla Özdeşleşmenin Galatasaray'ın Tüm Maçlarını Takip Etme Durumuna Göre Farklılaşması Tablosu

Bağımlı Değişkenler	(I) Maçları Takip Etme Durumu	(J) Maçları Takip Etme Durumu	I-J	Standart hata	p
Takımla Özdeşleşme	Evet	Hayır	5,087939*	0,415622	,000
		Bazen Ederim	1,460728*	0,199965	,000
	Hayır	Bazen Ederim	-	0,456186	,000
			3,627211*		

Gerçekleştirilen analiz sonucunda katılımcıların takımla özdeşleşmelerinin Galatasaray'ın tüm maçlarını takip etme durumuna göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaştığı görülmektedir ($F=234,55$; $p=0,000<0,05$). Bu doğrultuda **H7** hipotezi kabul edilmiştir. Bu çerçevede Galatasaray'ın tüm maçlarını takip eden katılımcılarla, maçları bazen takip eden ve takip etmeyen katılımcıların takımla özdeşleşme durumları anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Ayrıca maçları bazen takip eden katılımcılarla, maçları takip etmeyen katılımcıların takımla özdeşleşmeleri anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Bu bağlamda tüm maçları takip eden katılımcıların, maçları bazen takip edenler ve hiç takip etmeyenlere göre daha güçlü bir takımla özdeşleşme durumuna sahip olduğu söylenebilir. Bunun yanı sıra maçları bazen takip eden katılımcıların ise maçları takip etmeyen katılımcılara göre daha güçlü bir takımla özdeşleşme durumuna sahip olduğu varsayılmaktadır.

Tablo 9: Spor Takımıyla Özdeşleşmenin Maçları Takip Etme Biçimine Göre Farklılaşması Tablosu

Bağımlı Değişkenler	(I) Maçları Takip Etme Biçimi	(J) Maçları Takip Etme Biçimi	I-J	Standart hata	p
Takımla Özdeşleşme	Genellikle maçları statta izlemem	Deplasmandaki veya kendi evimizdeki maçların çoğunu statta izlemeye çalışırım	-	0,175188	,000
		Deplasman ya da kendi evimizdeki maçları ara sıra statta izlediğim olur	0,734867*	0,164675	,000

Gerçekleştirilen analiz sonucunda katılımcıların takımla özdeşleşmelerinin maçları takip etme biçimine göre istatistiki olarak anlamlı ve yorumlanabilir bir şekilde farklılaştığı görülmektedir ($F=10,87$; $p=0,000<0,05$). Bu bağlamda **H8** hipotezi kısmen kabul edilmiştir. Bu kapsamda "Genellikle

maçları statta izlemem” diyen katılımcılarla “Deplasmandaki veya kendi evimizdeki maçların çoğunu statta izlemeye çalışırım” ve “Deplasman ya da kendi evimizdeki maçları ara sıra statta izlediğim olur” diyen katılımcıların takımla özdeşleşme durumları anlamlı olarak farklılaşmaktadır. Bu çerçevede üç kategori arasında en güçlü takımla özdeşleşme durumunun “Deplasmandaki veya kendi evimizdeki maçların çoğunu statta izlemeye çalışırım” diyen katılımcılara ait olduğu görülürken bunu “Deplasman ya da kendi evimizdeki maçları ara sıra statta izlediğim olur” diyenler takip etmektedir. En düşük takımla özdeşleşmeye sahip olan katılımcıların ise “Genellikle maçları statta izlemem” diyen katılımcıların olduğu görülmektedir. Bunun yanı sıra diğer takip etme biçimleri arasında takımla özdeşleşme durumları açısından anlamlı farklılığın olmadığı görülmektedir.

Tablo 10: Spor Takımıyla Özdeşleşmenin Kombine Kart Sahipliğine Göre Farklılaşması Tablosu

	Kombine Kart Sahipliği	N	X	S	sd	t	p
Takımla Özdeşleşme	Evet	73	7,36	1,35	366	2,19	0,02
	Hayır	295	6,95	1,47			

Araştırma bağlamında uygulanan analiz sonucunda katılımcıların takımla özdeşleşmeleri kombine kart sahibi olma durumlarına göre istatistikî ve anlamlı bir şekilde farklılaştığı sonucuna erişilmiştir ($t=2,194$; $p=0.02<0.05$). Bu doğrultuda **H9** hipotezi kabul edilmiştir. Bu çerçevede kombine kart sahibi bireylerin takımla özdeşleşme düzeyi ($x=7,37$), kombine kart sahibi olmayan katılımcılardan ($x=6,95$) yüksek olduğu söylenebilir. Bu bağlamda takımla özdeşleşmesi daha yüksek olan taraftarların kombine kart satın almaya daha eğilimli olduğu söylenebilir.

SONUÇ

Araştırma kapsamında forma önü sponsorluğu ile takıma yönelik Lovemark algısının sponsor markaya transfer edilip edilmeyeceğini sorgulamak amaçlanmıştır. Bunun yanı sıra araştırmada katılımcıların takımla özdeşleşme durumlarının Lovemark oluşumu ile ilişkisi sorgulanmıştır. Buna ek olarak bireylerin takımla özdeşleşme düzeyleri belirlenerek Lovemark algısının düzeyler arasındaki farklılıkları analiz edilmiştir. Bir diğer açıdan takıma yönelik ilginliği tanımlamak amaçlı belirlenen ifadeler takımla özdeşleşme farklılıkları açısından irdelenmiştir. Araştırmada yapılan analiz doğrultusunda katılımcıların sponsor olan markaya yönelik Lovemark ölçeğinin aşk (5,84) ve saygı (7,33) boyutlarının ve genel Lovemark (7,33) ortalamasının en üst değerlendirme noktası olan 10'a yakın bir değer aldığı görülmektedir. Bu bağlamda araştırmada forma önü sponsorluğu ile Lovemark algısını markaya transfer edilebileceği sonucuna ulaşılmıştır. Bu bağlamda çalışma Kim ve Kim (2009), Mazodier, Corsi ve Quester (2018), Dos Santos, Vizcaíno ve Campos (2020), Taşkın ve Kosat (2016), Demirel (2020), Madrigal (2000), Dalakas ve Kropp (2002), Tokmak ve Aksoy (2016), Gau, James ve Kim (2009) araştırmaları örtüşecek sonuçlar ortaya koymaktadır. Bununla birlikte markanın Lovemark saygı boyutunu içeren güven, saygınlık ve kalite değerlendirmeleri kapsamında daha etkin bir sonuç elde ettiği varsayılmaktadır. Bu açıdan

tüketicilerin markaya yönelik aşk duygusunu güçlendirecek ek bir pazarlama veya pazarlama iletişimi desteğinin faydalı olabileceği düşünülmektedir. Gerçekleştirilen bir diğer analiz doğrultusunda katılımcıların takımla özdeşleşmeleri ile Lovemark'ın aşk ve saygı boyutu arasında pozitif yönde anlamlı bir ilişkinin var olduğu görülmüştür. Bunun yanı sıra katılımcıların takımla özdeşleşme düzeylerine göre sponsor markaya yönelik Lovemark'ın aşk ve saygı boyutuna yönelik değerlendirmeleri arasında farklılıklar olduğuna rastlanmıştır. Bu bağlamda bireylerin takımla özdeşleşmeleri yükseldikçe takımın sponsoru olan markaya yönelik Lovemark'ın aşk ve saygı boyutu değerlendirmelerinin de güçleneceği varsayılmaktadır. Dolayısıyla araştırma kapsamında elde edilen sonuçlar alan yazınla örtüşmekte ve Günay ve Tiryaki, (2003), James, Delia ve Wann (2019), Meenaghan (2001), Kim ve Kim (2009), Barbosa de Amorim ve Cunha de Almeida (2015), Wang, Cheng, Purwanto ve Erimurti (2011), Mazodier, Corsi ve Quester (2018), Dos Santos, Vizcaíno ve Campos (2020), Taşkın ve Kosat (2016), Demirel (2020), Gwinner ve Swanson (2003), Tsiotsou ve Alexandris (2009) çalışmalarını desteklemektedir. Bu doğrultuda spor sponsorluğu kapsamında markaların takımla özdeşleşme derecesi güçlü olan taraftarları Lovemark kapsamında etkileme ihtimallerinin de daha yüksek olabileceği varsayılabilir. Araştırma çerçevesinde elde edilen sonuçlara göre bireylerin Galatasaray takımı ile ilgili haftalık yayın izleme süreleri, Galatasaray'ın tüm maçlarını takip etme durumu, türü ve kombine kart sahibi olma durumuna göre takımla özdeşleşme açısından farklılıkların olduğu bulgusu elde edilmiştir. Bu kapsamda araştırma sonuçları Gray ve Wert-Gray (2012), Stevens ve Rosenberger (2012) çalışmalarıyla örtüşmektedir. Bu bağlamda bireylerin takımla özdeşleşmeleri yükseldikçe takıma olan ilginliklerinin artacağı ve bu doğrultuda takımı medyada takip etme, deplasmana gitme, maçları izleme gibi davranışları göstermeye eğilimli olacakları düşünülmektedir. Bu çerçevede değerlendirildiğinde taraftarların takımla olan ilginliklerinin artması ise sponsor olan markaya daha fazla maruz kalmalarını sağlayacağı ön görülmektedir. Bu durumda maruz kalma durumunun artmasının ise bireylerin markaya yönelik bilinirliklerini arttırdığı gibi Lovemark değerlendirmelerinin aşk ve saygı boyutunu da güçlendirebileceği varsayılmaktadır. Özellikle literatür bölümünde de değinildiği üzere takımın başarılı olduğu koşullarda taraftarların takıma olan bağlılıkları güçlenirken ait oldukları grubun bir üyesi olarak gördükleri sponsor markaya yönelik değerlendirmelerinin de (Cornwell vd. 2005: 28) derinleşebileceği düşünülmektedir.

Genel olarak değerlendirildiğinde araştırma kapsamında markaların spor sponsorluğu iletişim faaliyeti ile Lovemark algısını kendilerine transfer edebilecekleri düşünülmektedir. Bunun yanı sıra bireylerin takımla özdeşleşmeleriyle Lovemark oluşumu arasında pozitif bir ilişkinin varlığına ulaşılmıştır. Ayrıca bireylerin özdeşleşme düzeylerine göre de sponsor markaya yönelik Lovemark değerlendirmesinde bulunacağı ön görülmektedir. Bu bağlamda spor sponsorluğu iletişimini tercih eden markaların taraftarların takımla

özdeşleşmelerini güçlendirecek iletişim stratejileri geliştirmelerinin markaya yönelik Lovemark algısının transferinde etkili olabileceği varsayılmaktadır. Lovemark ile ilgili bundan sonraki araştırmalarda farklı ürün grubu, spor kategorisi ve farklı bir takım, örneklem türü ve markalar üzerinde gerçekleştirilebileceği düşünülmektedir. Ayrıca reklam mesaj içeriklerinin Lovemark boyutlarıyla ilişkisinin irdelenmesinin de faydalı olabileceği düşünülmektedir. Bunun yanı sıra farklı sponsorluk faaliyetlerinin ve diğer pazarlama iletişimi uygulamalarının Lovemark oluşumuyla ilişkisinin irdelenebileceği ön görülmektedir.

KAYNAKÇA

- Ayhan, B.; Aktaş, H.; Çelik, F. (2017), "Lisanslı taraftar ürünlerinin kullanım motivasyonları: üniversite öğrencileri üzerine bir araştırma", *Gümüşhane Üniversitesi İletişim Fakültesi Elektronik Dergisi*, 5:2, 548-573.
- Barbosa de Amorim, J. H.; Cunha de Almeida, V. M. (2015), "The effect of simultaneous sponsorship of rival football teams", *Brazilian Administration Review*, 12:1, 63-87.
- Belch, G. E.; Belch, M.A. (2003), *Advertising and Promotion: An Integrated Marketing Communications Perspective*, USA: McGraw-Hill Companies.
- Bennett, R. (1999), "Sports sponsorship, spectator recall and false consensus", *European Journal of Marketing*, 33:4, 291-313.
- Branscombe, N. R.; Wann, D. (1991), "The positive social and self concept consequences of sports team identification", *Journal of Sport & Social Issues*, 15:2, 115-127.
- Carroll, B. A.; Ahuvia, A. C. (2006), "Some antecedents and outcomes of brand love", *Market Lett*, 17, 79-89.
- Cho, E. (2011), "Development of a brand image scale and the impact of lovemarks on brand equity", *Graduate Theses and Dissertations*. Iowa State University Capstones.
- Cho, E., Fiore, A.; Yu, U. (2018). "Impact of fashion innovativeness on consumer-based brand equity", *Journal of Consumer Marketing*, 35:3, 340-350.
- Cornwell, T. B.; Weeks, C. S.; Roy, D. P. (2005), "Sponsorship-linked marketing: Opening the black box stable", *Journal of Advertising*, 34:2, 21-42.
- Dalakas, V.; Kropp, F. (2002), "Attitudes of youth toward purchasing from sponsors: A Cross-cultural perspective", *Journal of Euromarketing*, 12:1, 19-39.
- Delaney, T.; Madigan, T. (2009), *Sports: Why People Love Them!*, USA: University Press of America.
- Demirel, A. (2020), CSR in sport sponsorship consumers' perceptions of a sponsoring brand's CSR, *International Journal of Sports Marketing and Sponsorship*, 21:2, 371-388.
- Demirel, A.; Fink, J.; McKelvey, S. (2018), "An examination of employees' response to sponsorship: The Role of team identification", *Sport Marketing Quarterly*, 27:2, 67-81.
- Dos Santos, M. A.; Vizcaino, F. V.; Campos, C. P. (2020), "The influence of patriotism and fans' fulfilment of sponsorship activation in the sponsor's image transfer process", *Sport in Society*, 23:2, 280-295.
- Fisher, R.J.; Wakefield, K. (1998), "Factors leading to group identification: a field study of winners and losers", *Psychology & Marketing*, 15:1, 23-40.
- Gau, L.-S.; James, J. D.; Kim, J.-C. (2009), "Effects of team identification on motives, behavior outcomes, and perceived service quality", *Asian Journal of Management and Humanity Sciences*, 4:2-3, 76-90.
- Gegez, E. (2015). *Pazarlama Araştırmaları*. İstanbul: Beta Yayınevi.
- Giray, C.; Salman, G. G. (2008), "Fenerbahçe taraftarlarının takımlarına yönelik psikolojik bağlılıkları ile saldırganlıkla ilgili tutumlarına yönelik ilişki", *İstanbul Ticaret Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 7:13, 147-157.
- Giray, C.; Girişken, Y. (2015), "Taraftar motivasyon faktörlerinin davranışsal sadakat üzerindeki etkisi: Fenerbahçe Spor Kulübü örneği", *Ekonomik ve Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 11:2, 119-137.
- Gray, G. T.; Wert-Gray, S. (2012), "Customer retention in sports organization marketing: examining the impact of team identification and satisfaction with team performance", *International Journal of Consumer Studies*, 36, 275-281.
- Gümüş, S.; Erdem, B. (2014), "Spor sponsorluklarının tüketici tutumuna etkisi, hava yolu müşterileri üzerine bir uygulama", *IAAOJ, Social Science*, 2:1, 1-25.
- Günay, N.; Tiryaki, Ş. (2003), "Spor Taraftarı Özdeşleşme Ölçeği'nin (STÖÖ) geçerlik ve güvenilirlik çalışması", *Spor Bilimleri Dergisi*, 14:1, 14-26.
- Gwinner, K.; Swanson, S. R. (2003), "A model of fan identification: antecedents and sponsorship outcomes", *Journal of Services Marketing*, 17:3, 275-294.
- James, J. D.; Delia, E. B.; Wann, D. L. L. (2019), "No is not low: Improving the assessment of sport team identification", *Sport Marketing Quarterly*, 28, 34-45.
- Javani, V.; Ehsani, M.; Amiry, M.; Kozechiyan, H. (2013), "The study of fans' brand loyalty in Iranian professional football league", *International Journal of Research in Business and Social Science*, 2:2, 38-46.
- Kapferer, J. (2008), *The New Strategic Brand Management*, USA: Kogan Page Limited.
- Kelemen, Z. (2012), "Lovemarks or passion brands may create barriers to private labels in the digital age", *Regional and Business Studies*, 4:1-2, 1-12.
- Kim, Y.- M.; Kim, S. (2009), "The relationships between team attributes, team identification and sponsor image", *International Journal of Sports Marketing & Sponsorship*, 10:3, 18-32.
- Kuburlu, C. (2018), "Türkiye'de sponsorluk pazarı milyar doları aştı" <https://www.itohaber.com/haber/guncel/208804/turkiye-de-sponsorluk-pazarı-milyar-doları-asti.html>. (Erişim Tarihi: 10.05.2020).
- Madrigal, R.; Chen, J. (2008), "Moderating and mediating effects of team identification in regard to causal attributions and summary judgments following a game outcome", *Journal of Sport Management*, 22, 717-733.
- Madrigal, R. (2000), "The Influence of social alliances with sports teams on intentions to purchase corporate sponsors' products", *Journal of Advertising*, 29:4, 13-24.
- Mazodier, M.; Corsi, A. M.; Quester, P. G. (2018), "Advertisement typicality: a longitudinal experiment: can sponsors transfer the image of a sporting event to their brand?", *Journal of Advertising Research*, 58:3, 268-281.
- MediaCat (2019), Türkiye'nin Lovemark'ları, MediaCat.com, <https://mediacat.com/mediacat-lovemarks-2019-tum-liste/>. (Erişim Tarihi: 07.03.2020).
- Meenaghan, T. (1991), "The role of sponsorship in the marketing communications mix", *International Journal of Advertising*, 10:1, 35-47.

- Montoya-Restrepo, I. A.; Sánchez-Torres, J. A.; Rojas- Berrio, S. P.; Montoya-Restrepo, A. (2020), "Lovemark effect: Analysis of the differences between students and graduates in a love brand study at a public university, *Innovar*, 30:75, 43-56.
- Naresh, K. M.; Birks, D. F. (2000), *Marketing research an applied approach*, ABD: Prentice Hall.
- Ngan, H. M. K.; Prendergast, G. P.; Tsang, A. S. L. (2011), "Linking sports sponsorship with purchase intentions- team performance, stars, and the moderating role of team identification", *European Journal of Marketing*, 45:4, 551-566.
- Özen, Y.; Gül, A. (2007), "Sosyal ve eğitim bilimleri araştırmalarında evren-örneklem sorunu", *Atatürk Üniversitesi Kazım Karabekir Eğitim Fakültesi Dergisi*, 15, 394-422.
- Park, J. Y.; Lee, C. H.; Park, B. C.; Lee, C. (2017), "Introduction and measurement development of Lovemarks construct in IT context", *The Journal of Society for E-Business Studies*, 22:2, 79-98.
- Pawle, J.; Cooper, P. (2006), "Measuring Emotion—Lovemarks, the future beyond brands", *Journal of Advertising Research*, 46:1, 38-48.
- Roberts, K. (2004), *Lovemarks: The Future Beyond Brands*, New York: Powerhouse Books.
- Ruihley, B. J.; Pate, J. R. (2017), "For the love of sport: Examining sport emotion through a Lovemarks lens", *Communication & Sport*, 5:2, 135-159.
- Saatchi & Saatchi (2012) The Lovemarks Company. <http://saatchi.com/da-dk/purpose/lovemarks/> (Erişim Tarihi: 10.04.2020).
- Shuv-Ami, A. (2017), "A new scale of brand lovemarks", *Sinergie Italian Journal of Management*, 35:102, 85-102.
- Shuv-Ami, A.; Vrontis, D.; Thrassou, A. (2018), "Brand Lovemarks scale of sport fans", *Journal of Promotion Management*, 24:2, 215-232.
- Stets, J. E.; Burke, P. (2000), "Identity theory and social identity theory", *Social Psychology Quarterly*, 63:3, 224-237.
- Stevens, S.; Rosenberger, P. J. (2012), "The influence of involvement, following sport and fan identification on fan loyalty: An Australian perspective", *International Journal of Sports Marketing & Sponsorship*, 13:3, 220-234.
- Tajfel, H. (1978), *Differentiation between Social Groups, Study In Social Psychology of Intergroup Relations*. London: Academic Press.
- Tajfel, H.; Turner, J. (1979), *An Integrative Theory of Intergroup Conflict*, In W. Austin, & S. Worchel, *The social psychology of intergroup relations* (pp. 33-47). Monterrey, CA: Brooks/Cole.
- Tarakçı, E. İ.; Baş, M. (2018), "Bütünleşik pazarlama iletişiminde spor sponsorluğu ve tüketici satın alma davranışı üzerindeki etkisi", *Üçüncü Sektör Sosyal Ekonomi*, 53:1, 291-326.
- Theodorakis, N. D.; Koustelios, A.; Robinson, L.; Barlas, A. (2009), "Moderating role of team identification on the relationship between service quality and repurchase intentions among spectators of professional sports", *Managing Service Quality*, 19:4, 456-473.
- Tokmak, G.; Aksoy, R. (2016), "Futbol taraftarlarının takımın forma sponsor markasına olan satın alma niyetlerini etkileyen faktörlerin lojistik regresyon analizi ile tespit edilmesi", *İÜ Spor Bilimleri Dergisi*, 6:2, 75-90.
- Tosun, N. (2017), *Marka Yönetimi*, İstanbul: Beta Basım Yayım Dağıtım A.Ş.
- Trail, G.T.; Fink, J.S.; Anderson, D.F. (2003), "Sport spectator consumption behavior", *Sport Marketing Quarterly*, 12:1, 8-17.
- Tsiotsou, R.; Alexandris, K. (2009), "Delineating the outcomes of sponsorship: Sponsor image, word of mouth, and purchase intentions", *International Journal of Retail & Distribution Management*, 37:4, 358-369.
- Tsordia, C.; Papadimitriou, D.; Parganas, P. (2018), "The influence of sport sponsorship on brand equity and purchase behavior", *Journal of Strategic Marketing*, 26:1, 85-105.
- Wang, M. C.-H.; Cheng, J. M.-S.; Purwanto, B.; Erimurti, K. (2011), "The determinants of the sports team sponsor's brand equity: A cross-country comparison in Asia", *International Journal of Market Research*, 53:6, 811-829.
- Wann, D. L.; Branscombe, N. R. (1993), "Sports fans: Measuring degree of identification with their team", *International Journal of Sport Psychology*, 24, 1-17.

EXTENDED ABSTRACT

Today, consumers are in abundance of brands and are constantly exposed to communication messages. In addition, in establishing a strong link between the brand and the consumer, the functional qualities of the products are insufficient and their loyalty towards the brands is decreasing. However, the possibility that individuals can be connected with a love feeling for some brands offers an opportunity to brands. In this context, Kevin Roberts (2004) states that thanks to the sense of trust, a lifelong commitment cannot be achieved between the consumer and the brand. For this reason, he states that brands should take their relations with their consumers to a higher level. He conceptualized this relationship as "Lovemark". In this regard, businesses have started to give importance to the idea of Lovemark in order to get out of the intense competition environment. Corresponding to a strong emotional relationship between the brand and the consumer, Lovemark is an effective strategy that creates long-term masses of brands. Lovemark has a high level of love and respect. Lovemark's love dimension is about action. It is seen as a type of romantic relationship that includes a consumer's love, sincerity and passion for the brand. Lovemark's respect dimension is a positive evaluation of the functional qualities of the brand and includes components of performance, trust and reputation. Consumers are emotionally attached to brands they see as Lovemark and ignore competitors' price or other persuasion efforts. In this context, brands are in an effort to create a Lovemark perception in the minds of consumers with the communication strategies they develop. In this context, sponsorship is one of the most effective methods for businesses to transfer their perceptions to the brand. Thanks to sponsorship, brands associate themselves with a sports team or event. Especially with sports sponsorship, brands can transfer their perceptions about the team to themselves. At this point, the loyalty and rituals of football fans to their clubs are among the strongest examples that embody the loving and respectful aspects of the concept of Lovemark. Accordingly, team identification, which is defined as the emotional and personal bond of the fans towards a sports club, can transfer individuals' perceptions of the team to the sponsor brand more easily. In this study, it is aimed to examine whether the perception of Lovemark is reflected on the brand sponsored by the team. In addition, the study aims to examine the relationship between the Lovemark perception formed for the sponsor brand and the team identification and to investigate the differences in the perception of Lovemark according to the level of identification. Also, it is aimed to reveal Lovemark perception differences in terms of descriptive questions determined within the framework of the research. In the literature review conducted, no research investigating the transfer of the Lovemark perception to the sponsor firm was found, both nationally and internationally. In addition, there is no study investigating the relationship between team identification and Lovemark perception. The study carried out in this context shows the feature of being the first to examine the relevant variables. In this respect, it is predicted that the research will fill an important gap in the literature. In addition, the study is expected to provide an important data source to advertising and brand practitioners. Individuals' interest in the team is important in team identification. For this reason, Süleyman Demirel University UltraAslan fan group members were reached with the purposeful sampling in the study. In line with the online survey conducted with 368 participants, 21 questions were asked to individuals. In the first part of the questionnaire, questions were prepared using the Lovemark scale developed by Avichai Shuv-Ami (2017). In the second part of the questionnaire, "Sport Spectator Identification Scale" developed by Wann and Branscombe (1993) was used to determine the participants' team identification. In addition, descriptive questions and demographic statements were asked to determine the participants' interest in the team. As a result of the analysis conducted, it was concluded that businesses can transfer the Lovemark perception to their brands through sponsorship activity. It can be said that the respect dimensions of the participants for the sponsor brand have a higher value. However, it is assumed that the sense of love they feel for the brand corresponds to an above average value. In this regard, it is assumed that it would be beneficial for brands to motivate fans with additional communication activities in order to increase the love dimension of Lovemark perception to a higher score. In addition, it is seen that there is a positive and positive relationship between the dimension of identification with the sports team and the love and respect dimension of Lovemark. In this context, it is assumed that as the level of identification of individuals with the team increases, their support and respect for the sponsor of the team will increase. In addition, it was found that the participants differed according to the identification with the team within the framework of the descriptive variables. In the future researches about Lovemark, it is thought that it can be carried out on different product groups, sports categories and a different team, sample type and brands. In addition, it is anticipated that the relationship between different sponsorship activities and other marketing communication practices and Lovemark formation can be examined. It is also thought that it may be beneficial to examine the relationship between advertising message contents and Lovemark dimensions.

ÇİFTE MAĞDURİYETİN ÖZNELERİ OLARAK ENGELLİ MÜLTECİLERE İLİŞKİN BİR İNCELEME¹

Fatmanur ALSANCAK^{1*}, İhsan KUTLU^{1*}

¹Arş. Gör, Sakarya Üniversitesi, Fen Edebiyat Fakültesi, Sosyal Hizmet Bölümü

*fatmanuralsancak@sakarya.edu.tr, *ikutlu@sakarya.edu.tr

⁺ORCID ID: 0000-0002-1414-3358, ^ˆORCID ID: 0000-0002-5668-3491

Öz- Engellilik ve göç iki farklı dezavantajlılık durumudur ancak özellikle savaş mağduru olarak göç eden engelli kişilerin kendilerine özel durumları bulunmaktadır. Bu bağlamda elinizdeki çalışma engellilik ve göçün bir arada tecrübe edilmesini konu edinmektedir. Literatürdeki genel bakış engelli sığınmacıların engelli kişiler olarak menşei toplumlarında ve ev sahibi toplumlarda ayrımcılıkla karşılaşmalarından dolayı görünmez kaldıklarını göstermektedir. Hem yerinden edilmiş olmak hem de bunun sonucunda engelli olmanın çifte dezavantajını yaşayan engelli mülteciler engelli bireylerin sahip olduğu tüm haklardan faydalanamamakta, sığınmacı ve geçici koruma statüsündeki bireyler için farklı prosedürler izlenmektedir. Çalışmanın amacı engellilik ve göçün bir araya gelmesiyle birlikte daha büyük ve karmaşık sorunların varlığına dikkat çekmektir. Bu amaçla öncelikle engellilik ve göçün bir arada ortaya çıkmasına sebep olan savaşlara, ardından konuyla ilgili yasal düzenlemelere ve son olarak da engelli göçmenlerin yaşadıkları sorunlara değinilmiştir. Çalışma, engelli mültecilerin sosyal uyumu için gerekli olduğu düşünülen sosyal hizmet ve sosyal politika önerileriyle tamamlanmıştır.

Anahtar Kelimeler- Engelli mülteci, Göç, Savaş, Sosyal politika.

A REVIEW ON DISABLED REFUGEES AS SUBJECTS OF DOUBLE VICTIMIZATION

Abstract – Disability and migration are two different disadvantageous situation, but especially those with disabilities who migrate as victims of war have their own special circumstances. In this context, the study is about experiencing disability and migration together. The literature overview promotes that refugees with disabilities remain invisible as people with disabilities face discrimination in their communities of origin and host communities. Disabled refugees who experience both the disadvantage of being displaced and disabled can not benefit from all the rights that individuals with disabilities have, and different procedures are followed for asylum seekers and individuals with temporary protection status. The aim of the study is to point out that disability and migration, when combined, lead to more complex problems called double victimization. For this purpose, firstly, the wars that caused the combination of disability and migration, then the legal regulations related to the issue, and finally the problems experienced by migrants with disabilities. The study was completed with social policy proposals that were deemed necessary for the social cohesion of refugees with disabilities.

Keywords – Disabled refugee, Migration, War, Social policy.

¹ Bu makalede yazarların katkı oranları %50-%50'dir.

GİRİŞ

Engellilik ve mültecilik bazen ayrı ayrı bazen de bir arada yaşanan iki farklı sosyal sorundur. Engellilik veya mültecilikten yalnızca birinin yaşanması durumunda bile insanların hayatlarının olumsuz yönde etkilendiği göz önüne alındığında bu iki dezavantajlılık durumunun bir arada yaşanmasına bağlı olarak hissedilen olumsuz etkinin artacağını tahmin etmek zor değildir. Bu bağlamda çalışmanın konusu engellilik ve mülteciliğin kesişimi olan *engelli mültecilik* olgusudur.

Engelliliğin her zaman her yerde geçerli ölçülerle tanımını yapmanın güç olmasından dolayı literatürde birbirinden farklı engellilik tanımlarıyla karşılaşılmaktadır. Engellilik bir kişiyi günlük aktiviteleri ve görevleri tamamlamayı bir şekilde kısıtlayan herhangi bir uzun vadeli durumu tanımlamak için kullanılabilecek şemsiye bir terimdir. Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Bildirgesi'nde "kişisel ya da sosyal yaşantısında kendi kendine yapması gereken işleri (bedensel ya da sonradan) herhangi bir noksanlık sonucu yapamayanlar" engelli olarak tanımlanmaktadır (T.C. Başbakanlık Engelliler İdaresi Başkanlığı, 2009).

Engelliler öncelikle eğitim ve sağlık hizmetlerine erişim problemleri, iletişim sorunları, işsizlik ve istihdama dayalı olarak ekonomik sorunlar, ihtiyaç duyulan cihazlara erişimde güçlükler, çevresi tarafından istismara maruz kalma, mevzuata dayalı olarak haklara erişim zorluğu, sosyal izolasyon, sosyal damgalanma ve ayrımcılıkla karşı karşıya kalmaktadır. Dünya Sağlık Örgütü'nün 2011 yılında yayınlanan Dünya Engellilik Raporu (DSÖ, 2011:9) bireylerin insanlık onuru, özerklik ve farklılıklarına, kimliklerini koruma haklarına saygı, ayrımcılığın önlenmesi, fırsat eşitliği ve bir dizi sosyal yaşama ilişkin erişim haklarına erişilebilirlik üzerine sunduğu önerilerle engeli olan bireylerin sosyal bütünleşmelerini geliştirecek ulusal ve uluslararası düzeyde somut adımlar önermiştir. Ancak bu sorunlar yalnızca engellilerin yaşadığı sorunlar olmayıp mülteciler² de bunlara benzer sorunları tecrübe etmektedir.

Bu noktada mültecilik kavramına ve mültecilerin yaşadığı sorunlara kısaca değinmek gerekmektedir. Mülteci "yaşamlarını ve güvenliklerini tehlikeye atan işkence, savaş ve diğer faktörler nedeni ile ülkelerini terk etmiş ve uluslararası koruma talebinde bulunmuş göçmen" olarak tanımlanmaktadır (Bartram, Poros ve Monforte, 2017:229). Bahsi geçen yer değişikliği nedeniyle mülteciler mevcut düzenlerinden ayrılmak ve yeni bir düzene uyum sağlamak durumunda kalmaktadır ancak bu yer değişimi pek çok soruna gebe dir. Türkiye'ye (İstanbul) gelen Suriyeli Mülteciler örneğinde dil sorunu, ekonomik sorunlar, sağlık sorunları, eğitim sorunları, toplumsal dışlanma gibi sorunlar mültecilerin yaşadığı sorunlardan bazılarıdır (Güneş Aslan, Güngör, 2019:1609).

Engelliliğin ve mülteciliğin ortak sorunlar barındırmasının yanı sıra bazı incelemeler bu iki olgunun ne şekilde kesiştiğini daha belirgin şekilde ortaya koymaktadır. Handicap International ve HelpAge International tarafından 2014 yılında yapılan "Hidden Victims of the Syrian Crisis; Disabled, Injured and Older Refugees (Suriye Krizinin Gizli Kurbanları: Engelli, Yaralı ve Yaşlı Mülteciler)" çalışmasında Ürdün ve Lübnan'daki mülteci kamplarında yaşayan Suriyeli mültecilerin durumları incelenmiştir. Bu çalışmaya göre Suriyeli mültecilerin %22'si engelli (impairment) iken bu nüfusun %6'sı ağır engelli durumdadır. Mevcut engellilerin %44,2'si fiziksel, %42,5'i duyuşsal ve %13,4'ü zihinsel engellidir. Lübnan'daki UNCHR'a kayıtlı mültecilerin %1,4'ünün engelli olduğu kaydedilmiştir. Engelli mültecilerin %20'sinin birden fazla engeli vardır. Ürdün'de (%26) Lübnan'a (%20) kıyasla daha fazla sakatlanmaların olduğu görülmüştür. Ürdün ve Lübnan'daki Suriyeli mültecilerin %5,7'sinde ciddi boyutta yaralanmalar saptanmış, yaralanmaların %80'i doğrudan Suriye'deki savaşın sonucu oluşmuştur. Yaralananların %55'i günlük yaşam aktivitelerini desteksiz olarak yapmakta zorlanmaktadır (Calvot ve Merat, 2014). Sadece Suriye'deki duruma ilişkin ortaya çıkan bu manzara engellilik ve mülteciliğin birlikte ortaya çıkan bir durum olduğunu kanıtlar niteliktedir. Ancak bu iki çalışmanın verileri Türkiye'deki engelli mültecilerin tümünü kapsamamakla birlikte mevcut çalışmaya katılanlara dair niteliksel ve derinlemesine bir analiz içermemektedir. Engelli mültecilerin sorunları yalnızca sağlık sorunlarını içermemekte, aynı zamanda bir dizi sosyal ve ekonomik haklardan mahrum kalmakla ilişkilidir.

Türkiye'de göç çalışmalarının 2011 yılında ivme kazanan kitlesel göç hareketleri ile hızlandığı görülebilmektedir. Bu çalışmalar büyük ölçüde Suriye ve Irak'tan ülkemize göç eden sığınmacıların konumları, aidiyetleri, toplumsal kabul ve sosyal uyumları (cohesion) üzerine odaklanmaktadır. Bu süreçte gözden kaçan savaş sonucu engelli olma boyutu ise yardım hizmetleri sağlama perspektifinden öteye geçilemeyen ve görünürlüğü oldukça düşük olan bir mesele olarak kalmıştır. Türkiye'de 2017 yılında Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası Zirve Programı gerçekleştirilmiş, bu çalışma kapsamında göç sonucu engelliliğin nedenleri ve sonuçları irdelenmiştir. Türkiye ve dünyadan engelli mülteci ve sığınmacıların engellilik hallerine ilişkin verilere ulaşabildiğimiz bu çalışma ile savaşın getirdiği bir sonuç olarak engelli olmanın örneklerine erişilebilmektedir. Ancak ne daha öncesinde ne de daha sonrasında Türkiye'de engelli mültecilere yönelik bütüncül çözüm önerileri sunan bir program yapılmadığı gibi sosyal politika bağlamında bir çalışmaya da rastlanmamaktadır.

Engellilik çalışmaları bağlamında kullanılan teorik çerçeveler ve terminolojiler göç ve yerinden edilme literatürüne yeni giriş yapmış olduğundan engelli mülteciler büyük ölçüde görünmez kalmıştır. Aşağıda engellilik ve ilticanın kesişimi ortaya konularak öncelikle çifte mağduriyet olarak nitelendirilen bu durumun oluşmasına yol açan savaşların etkisine, akabinde konuyla ilgili yasal zemine ve son olarak

² Mülteci kavramı, metin boyunca göçmen, sığınmacı, zorla yerinden edilmiş ifadelerini de kapsayan yaygın görüşün kabulü bağlamında kullanılmıştır.

da engelli mültecilerin yaşadıkları sorunlara yer verilmiştir. Bu bağlamda göç ve engellilik olgusunun ortak noktaları anlatılmış ve engelli mültecilerin yaşadıkları sorunların giderilmesine yönelik sosyal hizmet ve sosyal politika önerileri sunulmuştur.

Savaşın Bir Sonucu Olarak Engelli Mültecilik ve Diğer Sorunlar

Engelli mülteciliğin ortaya çıkmasındaki en önemli etkenlerden biri savaşlardır. Bu amaçla öncelikle savaşların ve çatışmaların yol açtığı zorla yerinden edilme ve engellilik durumuna ilişkin verilere yer verilmiştir. BMMYK'nın 2019 yılı verilerine göre şiddet, çatışma ve zulümden kaçan mülteciler, ülke içinde yerinden edilmiş kişiler ve sığınmacılar da dahil olmak üzere küresel ölçekte yaklaşık 79,5 milyon zorla yerinden edilmiş (forced displacement people) insan bulunmaktadır. Birleşmiş Milletler Mülteci Yüksek Komiserliği başkanı Flippo Grandi "Günümüzde zorla yerinden edilmenin sadece çok daha yaygın olmakla kalmayıp aynı zamanda artık kısa vadeli ve geçici bir olgu olmadığını gösteren bir gerçekliğine şahit oluyoruz." ifadesiyle bu soruna dikkat çekmektedir. 2019 yılı içinde yaklaşık 11 milyon insan zorla yerinden edilmiş, bu sayının 2,4 milyonu kendi ülkesi dışında koruma talep ederken, 8,6 milyonu yaşadıkları ülke sınırları içinde göç etmiştir. Zorla yerinden edilen nüfusun büyük kısmı, hayatlarını yeniden inşa etmek için uzun vadeli çözümler bulamamıştır (UNHCR, 2019). Zorla yerinden edilmeye ilişkin BMMYK verileri her ne kadar bu sorunun önemine dikkat çekmiş olsa da spesifik sonuçlarından ziyade nedenlerine (çatışma, şiddet, doğal afetler vb.) odaklanmıştır. Yine 2019'da yayınlanan "Zorla Yerinden Edilmede Engelli Bireylerle Çalışma" raporunda yerinden edilen insanlar içinde engelli mültecilerin oranı belirsizdir.

Avrupa-Akdeniz İnsan Hakları Gözlemevi (Euro-Mid) İsrail saldırıları sonucu 3000 Gazzeli çocuğun yaralandığını ve bunlardan 1000'inin engelli olarak hayatlarına devam edeceğini tespit etmiştir. Gazze'nin Beytüllahiya kentinde bir engelli merkezinde kalan engellilerin bazıları bomba altında kalarak hayatını kaybetmiştir. İsrail işgalci güçlerinin 1987 yılında Filistinlilere karşı uyguladığı "kemikleri kırma politikası" çerçevesinde Filistin istatistik merkezine göre 1987-1997 yılları arasında yaklaşık 2525 kişi kalıcı olarak sakat kalmıştır (PCHR, 2007; Snoubar ve Karataş, 2015). Yine Filistin istatistik merkezi verilerine göre Filistin'de 118 bin, Gazze'de 38 bin insan engelli durumundadır. İsrail ile yaşanan çatışmalardan etkilenen Filistin ve Gazze'deki insanların %49'undan fazlası fiziksel engele sahiptir. Çoğunlukla bombalanma sonucu öğrenme güçlüğü %24, konsantrasyon kayıpları %22, duyma kayıpları ise %14 oranında saptanmıştır (Hussain, 2017:188-189). Bu da şiddet ve çatışmaların insanlar üzerindeki etkisini gözler önüne sermektedir.

Savaş ve çatışmaların engelliliği doğurduğuna ilişkin bir başka örnek Hocalı katliamı olarak bilinen saldırıdır. Abbas (2017:183-184) Azerbaycan'da 1992 yılında yaşanan Hocalı katliamında bir gece içinde 7 bin nüfusu olan bir şehrin yok edildiğini ve resmi kayıtlarda 500 kişinin engelli hale

geldiğini vurgulamıştır. Bununla birlikte Azerbaycan'da 600 bine yakın engelli insanın olduğu ve bu sayının 30 bininin Karabağ Savaşı sebebiyle engelli hale geldiği aktarılmaktadır.

Dünyanın her bölgesinde gerçekleşen savaşlar travmatik sonuçları beraberinde getirir. Savaşın en çok iz bırakan travması ise kronik hastalıklardır. Engelli mülteciler hem sivillerden hem de iç çatışmalarda savaşa katılan milislerden oluşmaktadır ve savaş mağduru mülteci engellilerde bedensel, görsel, işitsel, dil ve konuşma bozukluğu gibi engel türleri olduğu gözlemlenmiştir (DSÖ, 2011:188).

2003 yılında dünyada 680 milyon kişi engelliysen bu sayı 2015 yılında 1 milyar 80 milyon kişiye yükselmiştir. 12 yılda yaşanan savaşlardan dolayı engelli sayısı yaklaşık %50 artmış durumdadır (Kassap, 2015; Karataş, 2017:113). Geçen yüzyılın başlarında yaşanan I. Dünya Savaşı boyunca savaşta sakat kalan kişi sayısının 303.150 kişi olduğu belirtilmektedir. Resmi kayıtlara göre savaşta sakat kalan kişi sayısı 97.007'dir (Gökmen, 2007). Savaşların sakatlık ve engellilik ile ilişkisini gösteren bu verilerin yanı sıra savaş ve çatışmalar bireyleri şu yönlerden etkilemektedir:

1. Çatışmaya dayalı yerinden edilme ve bunun sonucu olarak sağlıklı olmayan yaşam koşulları, bulaşıcı hastalıklar ve yaralanmaların artması, kirli içme suyu, kalabalık kamplar ve yerleşim yerleri ve yetersiz beslenme gibi çevresel etmenler bu koşullar altındaki bireyleri olumsuz yönde etkilemektedir.
2. Çatışma ortamlarındaki gıda güvensizliği ve kötü beslenme riskinin yüksek olması ile gelişim gerilikleri ve kötü beslenmeler (malnutrition) ortaya çıkmaktadır.
3. Kadınlar ve çocukların çatışma sırasında cinsel şiddete maruz kalması sonucunda cinsel yolla bulaşan enfeksiyonlar, gebelik ve travma sonucu ruh sağlığı sorunları ve kronik hastalıklar ortaya çıkmaktadır.
4. Çatışma ortamında doğum kontrolü ve takibi, kürtaj, gebeliğin sonlanması, çocuğunu emzirememe gibi temel sağlık hizmetlerinin bulunmaması sonucu ölüm riski yüksektir (Gasseer vd., 2004; Snoubar ve Karataş, 2015). Ayrıca doğum sırasında veya sonrasında savaş ve çatışma ortamlarında çocukların şiddet olaylarına doğrudan veya dolaylı olarak maruz kalması sonucunda psikolojik travmalar ve ağır yaralanmalara bağlı kalıcı sakatlıklar yaşanmaktadır (Snoubar ve Karataş, 2015).

Türkiye'de bilimsel kaynaklarda engelli mülteciler genel itibarıyla kırılgan ve hassas mülteciler olarak ele alınmış ancak derinlemesine çalışmalar yapılmamıştır. Literatüre bakıldığında engelli mültecilerle ilgili bir eksiklik olduğu göze çarpmakta, bu konuda Türkiye'de sınırlı sayıda araştırmanın olduğu görülmektedir. Taşkın'ın 2018 yılında yaptığı "Sığınmacılar ve Geçici Koruma Altındaki Engelli Suriyeliler ile Engelli Iraklılar: Türkiye'de Sağlık ve Rehabilitasyon Hizmetlerine Erişimlerdeki Sorunları ve Çözüm Önerileri" adlı yüksek lisans tez çalışmasında 268 engelli sığınmacının %86,6'sının savaş sırasında engelli olduğu sonucuna ulaşılmıştır. Bu çalışmadan hareketle

engelli mültecilerin büyük ölçüde savaş sonrasında engelli oldukları söylenebilir. Bu çarpıcı sonuç engellilik ile göç olgusunun savaş ortamında keşiştiği gerçeğini göstermektedir.

Türkiye'deki savaş mağduru engelli mültecilere ilişkin yapılan çalışmalar 2017 yılında gerçekleştirilen Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası Zirvesi'nde tartışılmış ve çarpıcı veriler ortaya konulmuştur. Bu çalışmalardan birisi olarak 2016 yılında yapılan "Gaziantep'te Yaşayan Suriyeli Engelli Mültecilere Yönelik Durum Analizi ve Sayısal Veriler; Çocuklar Odağında Bir Değerlendirme" çalışmasında Suriyeli engelli mülteci çocukların %38,1'inin bedensel engelli; %46,4'ünün ise doğumsal anomali nedeniyle engelli olduğu görülmüştür (İncetahtacı, 2017:154). Bu engellilik durumları savaş travmasının bir uzantısı olarak ortaya çıkmakta ve oluşan mağduriyet haklara erişim sorunlarını akla getirmektedir.

Göç ve Engelliliğe İlişkin Yasal Düzenlemeler

Göç ve engellilik insanlık tarihi kadar eski iki olgu olmasına rağmen tarihsel süreç içinde oluşturulan normlar, uluslararası sözleşmeler ve diğer yasal düzenlemeler bu iki olgunun ortak öznelere için oldukça yavaş bir gelişim seyretmiştir. Göçle ilgili yasal mevzuatın dayanak noktası olarak 1951 tarihli Mültecilerin Statüsüne İlişkin Birleşmiş Milletler Sözleşmesi engelli mülteciler konusunu açıkça kapsamamaktadır. 1951 yılında uluslararası iltica normlarına ilişkin çalışmalar başlatılmış, 2006 yılında ise Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi (URL 3) kabul edilmiş ve her iki sözleşmede engelli mülteciler ya da mülteci engellilerden bahsedilmemiştir. Küresel boyutta engelli mültecilerle ilgili yarım yüzyıllık bu gecikme birleşik bir engellilik kavramı üzerinde durulmasını da geciktirmiştir.

Bununla birlikte zaman zaman yorum farklılıkları bulunmakla birlikte her iki gruptaki (engelli ve mülteci) insanlar için söz konusu uluslararası sözleşme sırasıyla riskli durumlarda engelli kişiler için koruma sağlamanın yanı sıra hareket özgürlüğü ve başkalarıyla eşit şartlarda ikamet ve uyruk seçme özgürlüğünün tanınmasını sağlar. İnsan hakları ve iltica ile ilgili standartların genel ilkeleri ile birlikte ele alınan bu araçlar burada incelenmekte olan gruba özel politikaların oluşturulmasına temel oluşturmaktadır.

Birleşmiş Milletler Engelli Hakları Sözleşmesi (UNCRPD) 21 Aralık 2006 tarihinde 21. yüzyılın ilk kapsamlı insan hakları anlaşması olarak kabul edilmiş ve 3 Mayıs 2008'de yürürlüğe girmiştir. Birleşmiş Milletler bünyesinde Sosyal Politikalar ve Kalkınma Bölümü ve BMMYK arasındaki ortak eylem planları Uluslararası Engelli Hakları Sözleşmesi'nin ardından engelli mültecilerin lehine politikaları güçlendirmiştir. BM'ye üye ülkelerin yorum farklılıklarından kaynaklanan birden fazla sorun karşısında BMMYK Yürütme Komitesi Uluslararası Engellilerin Haklarına Dair Sözleşme'nin imzacılarına yönelik olarak 2010 yılında bir rapor hazırlamıştır. Bu rapor engelli olan ve olmayan mülteciler arasındaki koşulların eşitliğine yönelik

bir dizi öneride bulunmaktadır (URL 1). Bu önerilerden bazıları;

- İlgili ortaklarla iş birliği içinde mültecileri ve engellileri her türlü ayrımcılığa karşı korumak ve tüm ihtiyaçlarını karşılamada sürdürülebilir ve uygun destekler sağlamak,
- Mültecilerin ve engelli kişilerin ihtiyaçları, hakları ve yetenekleri konusunda eğitim vererek engellilik konularında farkındalık yaratmak ve engelli kişilerin haklarına saygı duymak,
- Gerektiğinde koruma ve yardım ihtiyaçlarını belirlemek üzere mültecilerin ve engelli bireylerin hızlı ve sistematik bir şekilde kayıtlarını tamamlamak ve kendi ihtiyaçlarını iletemeyenlere özellikle dikkat etmek,
- Devletlerin mültecileri ve engelli bireyleri ilgili politika ve programlara dahil etmelerini ve engelli mültecilerin ilgili belgelerin düzenlenmesi yoluyla hizmetlere erişimlerini sağlamak,
- BMMYK ve ilgili tüm ortakların ilgili hizmet ve programların tasarımı ve uygulanmasında uygun danışma yoluyla mültecilerin ve engelli kişilerin katılımını sağlamak,
- Devletleri mülteciler ve engelli kişiler tarafından erişilebilir ve anlaşılabilir olmasını sağlamak için bilgi, prosedür, karar ve politikaları uygun şekilde iletmeye teşvik etmek,
- Engelli çocukların ve gençlerin uygun koruma, yardım ve eğitime erişimini sağlamak üzere BMMYK tarafından korunan ve yardım edilen engelli kadın ve kız çocuklarının cinsel ve cinsiyete dayalı şiddeti ve diğer sömürü biçimlerini önleme ve bunlara yanıt verme programlarına dahil edilmesini sağlamak,
- Acil durumlar başta olmak üzere uygun erişilebilirlik standartlarını benimsemek ve uygulamak, uluslararası çerçevede sunulan hizmetler ve programlar da dahil olmak üzere tüm genel hizmetlerin engelli kişiler tarafından erişilebilir olmasını sağlamak,
- Engelli mültecilerin sorunlarına kalıcı çözümler için fırsat eşitliğine sahip olmak ve uygun destekleri sağlamak üzere işbirliği yapmak,
- Engelli farkındalığını politika yönergelerine ve eğitim programlarına dahil etmektir (URL 1).

Bu öneriler sonuç önerilerini içeren maddelerin özeti olarak sunulmuş ve taraf ülkeleri teşvik eder niteliktedir.

Avrupa Birliği sığınmacıların kabulünde engelli insanların korunmasına yönelik pek çok yasal düzenlemeye yer

vermiştir. Özellikle 2003/9 AB Direktifi (European Commission, 2003) doğrultusunda üye ülkeler özel ihtiyaçları olan sığınmacıların özellikle tıbbi ihtiyaçların ve diğer yardımların sağlanmasıyla yükümlüdür. Özellikle engelli sığınmacıların kabulü ve idari gözaltına alınmalarıyla ilgili Beduschi-Ortiz (2010) AB üyesi ülkelerde durumun endişe verici olduğunu belirtmektedir. 2003 AB Direktifi'ne göre idari gözaltına alınan engelli sığınmacıların sığınma başvuru sürecinde sağlık koşulları için asgari yaşam standartları ve ekonomik geçim kaynakları güvence altına alınmalıdır. Direktif savunmasız sığınmacıların engelli olanlar da dâhil olmak üzere belirli durumlarını dikkate alma zorunluluğuna değinmiştir. Bunun yanı sıra 2003 Direktifi'nde engelli mülteci işçilerin entegrasyonunu kolaylaştırmak için çalışma ortamında makul düzenlemeler yapma yükümlülüğü ile ilgili hiçbir şey belirtilmemiştir. Benzer şekilde Avrupa İnsan Hakları Mahkemesi engelli bir yetişkinin yardım başvurusunun kapsamını belirleyen tek ölçütün vatandaşlık olmaması gerektiğini açıkça belirtmesine rağmen sosyal güvenlik konusunda hiçbir şey belirtilmemiştir (Beduschi-Ortiz, 2010). Bu nedenle engelli bir sığınmacının durumunun genel olarak Direktif tarafından bazı temel sosyal haklar sağlansa bile güvencesiz olduğu görülmektedir.

Türkiye'de hem yerinden edilmiş olmak hem de bunun sonucunda engelli olmanın çifte dezavantajını yaşayan engelli mülteciler engelli bireylerin sahip olduğu birçok haktan faydalanamamakta, sığınmacı ve geçici koruma statüsündeki bireyler için farklı prosedürler izlenmektedir. Aile, Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı bünyesinde verilen 2022 sayılı 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları ile Engelli ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelik'e göre engelli ve yaşlı bakım aylığından faydalanabilmek için Türk vatandaşı olma şartı gerekmektedir. Mülteciler için Türkiye'de genel sağlık sigortası uygulamasıyla ilgili olarak, 6458 sayılı Yabancılar Hakkında Uluslararası Koruma Kanunu'na göre herhangi bir sağlık güvencesi olmayan ve ödeme gücü bulunmayanlar, 5510 sayılı Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu hükümlerine tabi olup genel sağlık sigortasından yararlanabilmektedir. Ancak bu da tüm statüler için eşit değildir. Türkiye'ye göç eden bireylerin statülerinin belirlenmesinde zorluklar yaşanmaktadır. Bu nedenle bireylerin sağlık haklarından eşit faydalandıkları söylenemez. Diğer taraftan sığınmacı ve geçici koruma statüsünde bulunanlar için geliştirilen yardım politikalarında tüm engelli mültecilere ulaşılmasıyla ilişkili bir sistem de mevcut değildir.

Uluslararası ve ulusal mevzuattaki bu boşluklar engelli mültecilerin mevcut sorunlarına çözüm getirmemekte, bu sorunların görünmez kalmasına zemin oluşturmaktadır. Engelli mültecilerin sorunlarının irdelenerek hizmetler ve haklarla bütünleşmesi elzemdir. Bu bağlamda engelli mültecilerin sorunlarına değinilmiş ve çözüm yolları aranmıştır.

Engelli Mültecilerin Sorunları

UNHCR ve Dünya Sağlık Örgütü verilerine göre dünya genelinde zorla yerinden edilmiş 3 milyona yakın engelli

olduğu tahmin edilmekte, bu sayıya rağmen engellilerin göz ardı edildiğine işaret edilmektedir (URL 2). Mevcut desteklerin engelli insanların spesifik ihtiyaçlarını karşılamada yetersiz kaldığı, tespit ve başvuru süreçlerinin olmadığı, yetersiz erişimden dolayı engellilerin haklarından mahrum kaldığı belirtilmektedir.

Engellilik ve mülteciliğin bir arada gelişmesiyle birlikte kaçınılmaz olan birçok sorun gün yüzüne çıkmaktadır. Bunlar;

- Dil problemlerine bağlı olarak iletişim sorunları,
- Konut problemleri ve kira ödeme ile ilişkili yaşanan barınma sorunları,
- İşsizlik ve istihdama dayalı ekonomik sorunlar,
- Eğitim ve sağlık gibi temel hizmetlere erişememek,
- Engellilerin gereksinim duyduğu araç, gereç ve cihazlardan mahrum kalma,
- Çevresi tarafından istismara maruz kalma,
- Dışlanma, ayrımcılık ve damgalanmaya maruz kalma,
- Yabancılık duygusundan dolayı sosyalleşme mekânı olan kamusal alanlara çıkmamanın güçleşmesi,
- Mevzuattan kaynaklanan sorunlarla ilgili hizmetlere erişimde yaşanan güçlüklerdir (Kaya, 2017; DSÖ, 2011; Kurtoğlu Karayel, 2018; URL 2).

Bu sorunların hem engelli hem mülteci olan bireylere etkilerinin daha iyi anlaşılması için engellilik ve ilticanın hangi noktalarda kesiştiğinin görülmesi önemlidir. Straimer (2010:4) engellilik ve ilticanın dört noktada kesişebileceğini açıklamıştır:

İlk olarak engellilik yerinden edilmenin bir sonucu olarak ortaya çıkabilmektedir. Buradaki en bariz bağlantı bir sağlık sorununun zulüm ve işkence sonucu ortaya çıkması durumudur. Öte yandan göç yönetimi bağlamında mülteci statüsü belirleme sürecinin kendisi de engel teşkil eden unsurlardan birisidir. Ayrıca tutuklu olma ve uzun bekleme süreleri nedeniyle yaşanan stres kronik semptomlar yaratabilir ve mevcut sağlığı kötüleştirebilir. Böylece engellilik koruma ve yardım eksikliğinin bir sonucu olarak ortaya çıkabilir.

İkinci kesişim alanı sakatlığın korunmaya erişimde bir engel teşkil etmesi ve erişilebilirlik sorunlarıdır. Engel durumunun niteliğine bağlı olarak mevcut bir engellilik hali sığınmacı ve mültecilerin adil bir sığınma prosedürüne erişimini etkileyebilir. Örneğin zihinsel anomalilerin göz ardı edilmesi, sığınma başvurusunda bulunan engellilerin güvenilirlik değerlendirmesinde başarısız olma olasılığı ve genellikle yasal temsili reddedildiği için koruma erişimini tehlikeye atabilir.

Engellilik ve mülteciliğe bağlı sorunların diğer bir kesişim noktası engelli sığınmacıların ülkeye kabulü sürecinde belirli ihtiyaçların karşılanması gerekliliği ve bunun sağlanamıyor

olmasıdır. Özellikle sağlık hizmetleri, barınma ve sosyal güvenlik konularında yetersiz destek engelli insanlar üzerinde olumsuz etkiye neden olabilir. UNHCR kayıtlarında engelli sığınmacılar hakkında çok az veri olması ve birçok engelli mültecinin sağlık sorunlarını kendi kendine çözmek zorunda kalması koşulları daha olumsuz hale getirmektedir.

Son olarak Straimer (2010:4) literatürdeki bilgi eksikliğinin engelliliğin yerinden edilmenin bir nedeni olarak anlaşılmasını zorlaştırdığını ifade etmiştir.

Engellilik iltica ile birden fazla engel oluşturacak şekilde etkileşime girebilir. Sosyal modeli uygulayan araştırma projeleri engelli olmak, azınlık etnik grubuna ait olmak ve sığınmacı olmaktan kaynaklanabilecek kümülatif dezavantajı göstermiştir (Harris, 2003; Straimer, 2010:4-5). Çokkültürlü toplumlarda yabancı bir dilde iletişim kurmanın önündeki engeller veya azınlık/etnik gruplarına karşı zenofobik söylemler engellilikle birleştiğinde sosyal dışlanmaya sürüklemektedir.

İltica ve engelliliğin kesişmesiyle sorun daha karmaşık hale gelmektedir çünkü savunmasızlık hedef nüfusun ihtiyaçlarına eklenerek birleşir ve politikacılar için görünmez olma eğiliminde olan şiddetin artmasına neden olur. Engelli mülteciler (ya da mülteci engelliler) genellikle unutulmuş, çoğu kez gözden kaçırılmış ve yerinden edilmiş tüm toplumlar arasında en izole edilmiş, sosyal olarak dışlanmış ve marjinalleştirilmiş grubu oluşturmaktadır (Barros ve Nogueira, 2018). Ayrıca birçok araştırma engelli insanların genel olarak şiddete daha fazla maruz kaldıklarını ortaya koymaktadır. Bu durum çok yönlü sorunların varlığına işaret etmektedir.

Engelli mültecilerin çok yönlü sorunları sosyal yaşamda dezavantaj olarak ortaya çıkmaktadır. Barros ve Nogueira (2018) engelli mülteci olmanın üç temel dezavantajını şöyle gruplandırmıştır; birincisi, kendi ülkelerinden uzakta olmak; ikincisi, kendi ülkelerinin korunmasından kopuk olmak ve son olarak, geri dönmeye zorlandıkları takdirde zulüm ve işkence ile karşı karşıya gelme korkusu içinde yaşamak. Tüm bunlar engelliliği karakterize eden uzun vadeli kısıtlamalara ek yaşamsal faktörlerdir.

Bir diğer dezavantajı Schneider ve Ingram (1993) engelli mültecilerin sığınma talebinde buldukları topluma bağlı olarak bir başkasına bağımlı pozisyonda ya da marjinalize edilmiş pozisyonda olmalarıyla ilişkilendirmiştir. Bağımlı olma durumu sosyal bağlamda bir başkasına gereksinim duyarak yaşamakla ilişkilendirilirken ana akım toplumun dışında kalarak marjinalize edilme durumu hem politik hem de toplumsal bağlamda olumsuz bir konuma işaret etmektedir. Bu durum engelli mülteci olmanın dezavantajlarını açıklar niteliktedir.

Göç ve engellilik bağlamındaki kesişimsellik noktalarından birisi de bu kesişimselliğin cinsiyet temelli olarak yorumlanmasıdır. Feminist hareketlerle engelli hareketlerinin

tarihsel sürecine bakıldığında ayrımcılık karşıtı söylemin paralel bir düzlemde ilerlediği görülmektedir. Bu iki dezavantaja savaş mağduriyetinin eklenmesi ile kadın engelli mültecilerin de ele alınması gerekliliği ortaya çıkmaktadır. Özellikle beden imajı ile kadının toplumdaki rollerine ilişkin sorunlar temelinde mülteci engelli kadınlar bu mağduriyetin özneleri olarak göze çarpmaktadır. Annelik rolü, çocukların bakımı, eş olma rolü engelli kadınların dışlanmalarındaki toplumsal sorunlardan bazılarıdır.

Engelli mülteci olmak büyük ölçüde savaş ve şiddete maruz kalmakla ilişkilidir. Menşei ülkelerde yaşanan iç savaşlar, terör eylemleri veya uluslararası boyuttaki çatışmaların ortasında kalan sivil insanlar göç etmeden önce, göç sürecinde veya göç ettikten sonra şiddete maruz kalma sonucu sağlık haklarından mahrum kalarak olumsuz etkilenmektedir. Engellilik ve göç hareketlerinin ortak özneleri olan engelli mültecilerin savaş sonrası kalıcı sağlık sorunlarının görünürlüğü bu bağlamda önemlidir.

SONUÇ VE ÖNERİLER

Bu çalışma iki dezavantajlılık durumu olarak engellilik ve mülteciliğin birbirleri için çarpan etkisi oluşturarak çok daha karmaşık sorunlara yol açtığını göstermek amacıyla hazırlanmıştır. Öncelikle ilgili literatürün gözden geçirilmesi engelliliğin iltica ile çeşitli şekillerde etkileşime girebileceğini göstermiştir. Bu doğrultuda engellilik, yerinden edilmenin sonucu olabilir ve iltica hem koruma hem de yardıma erişim için çok katlı bir engel haline gelebilir.

BM Engelli Hakları Sözleşmesi engelli kişilerin yaşadığı sorunları daha ön plana çıkarmış olsa da bu kişilerin yaşadığı problemler halen devam etmektedir. Bunun gerçekleştiği bağlamlardan biri zorla yerinden edilmedir. Sosyal güvenliğe erişim hükümleri haricinde 1951 Mülteci Sözleşmesi mülteci hukukunun engelliliğe duyarlı yorumu konusunda çok az rehberlik sunmaktadır. Bu noktada insanların iyilik halini ve refahını artırmayı hedefleyen bir disiplin olarak sosyal hizmet ve daha genelde sosyal politika bağlamında bazı önerilere yer verilmiştir. Öncelikle Amerikan Ulusal Sosyal Hizmet Uzmanları Derneği (NASW)'nin belirttiği üzere mültecilik ve mültecilerin durumu dış politika ile ilgili ideolojik bir mücadeleden ziyade insani değerler ve ihtiyaçlar temelinde düşünülmelidir (NASW, 2006). Sosyal hizmet mesleğinin temel misyonu insan refahını artırmak ve incinebilir, ezilen ve olumsuz koşullar altında yaşayan insanların ihtiyaçlarının karşılanabilmesini sağlamaktır. Sosyal yardım ile sosyal refahın birbirinden farklı olduğu bilincinden hareketle engelli mülteciler için yardıma bağımlı değil insan hak ve hürriyetlerine eşit erişimi hak eden bireyler perspektifiyle yaklaşılmalıdır. Bu düşünce doğrultusunda hareket eden sosyal hizmet disiplini şüphesiz toplum çalışmalarında önemli rol oynamakta, toplumu harekete geçirme ve kaynaklarla buluşturma ile gerekli yasal düzenlemelerin sağlanması noktasında işlevsel bir konumdadır.

Engelli mültecilerin spesifik sağlık sorunlarıyla ilgili sağlık hizmetlerine erişimleri doğrudan engelli haklarıyla ilişkili

mevzuata dahil olmalarıyla ilişkilidir. Engelli mültecilere dönük hizmet politikalarında fırsat eşitliği ilkesi gereğince sosyal güvenlik sistemleri yapılandırılmış olmalı ve bu durum göç yönetiminde göz ardı edilmemelidir.

Mültecilerin göç edilen ülkeye yerleşimlerinde engelli olup olmadıkları göz ardı edilmemeli, bilakis engel durumu gözetilerek engelli mülteciler için barınma birimleri oluşturulmalıdır. Bu birimlerin bulunduğu yerlerde çevre düzenlemeleri engelli mülteciler için özel olarak tasarlanmalıdır. Barınma koşullarının yanı sıra bakım hizmetlerinin erişilebilir olması gerekmektedir. Engelli mülteciler için oluşturulan barınma merkezlerinde özbakımını yapamayan bireyler için bakım elemanlarının bulunması engelli mültecilerin bütünleşmesinin önündeki handikapları ortadan kaldıracak hizmetlerin başında gelmektedir.

Mülteci topluluklar göç ettikleri ülkede yoksul kesimi oluşturmaktadır. Ekonomik yetersizliklerle karşılaşan engelli mültecilerin sağlık durumlarına bağlı olarak çalışmadıkları dolayısıyla sosyal güvencelerinin olmadığı bilinmektedir. Bu çifte dezavantajın hak temelli yaklaşımla bütünleşme politikalarında yer bulması çok önemlidir. Çalışma haklarına ilişkin yasal düzenlemeler işgücü piyasasına katılım ve istihdam olanaklarına yönelik politikalar engelli mülteciler özelinde dönüştürülmelidir.

Ev sahibi ülkelerin engellilere yönelik uygulanan eğitim politikaları engelli mültecileri dışarıda bırakmaktadır. Uygun eğitim modelleri geliştirilerek engelli mültecilerin özel eğitim ve rehabilitasyonu ile bilişim destekli eğitim modelleri sürdürülebilir kılınmalıdır. Yapısal sorunların başında gelen engelli mültecilerin eğitimle bütünleşmesinde Milli Eğitim Bakanlığı bünyesinde Okul Sosyal Hizmeti hayata geçirilmeli, okullarda görevli sosyal hizmet uzmanları özel olarak görevlendirilmelidir.

Engelli mültecilerin yeni bir ülkede farklı bir dil ile karşılaşmanın getirdiği zincirleme sorunların kaynağında iletişim güçlükleri gelmektedir. Bu doğrultuda görme ve işitme engeline sahip mülteciler için özel uyum programları gerekirken yazı dili ile görsel dil arasında bağlantı kurucu sistemlerin geliştirilmesi gerekir. Engelli olmanın toplumdan dışlanma sebebi olamayacağı düşüncesinden hareketle engelli mülteciler için tercüman destekli teknolojik cihazlara erişim kolaylaştırılmalıdır.

Savaş, engellilik ve göç kümülatif sorunlar silsilesiyle baş etmeyi gerektirir. Baş etme mekanizmalarının güçlendirilmesine yönelik olarak özellikle ruh sağlığı alanında psikososyal desteklerin engelli mültecilere uygulanması ve onların güçlendirilmelerine dönük bir politika sosyal uyum programlarına dahil edilmelidir. Bunun yanında savunuculuğun ve haklara erişim, örgütlenme, engelli mültecilerin adalete erişimini kolaylaştıran bir dizi aktivasyon eylemi ile engelli mültecilerin güçlendirilmesi hedef eylemler içinde yer almalıdır.

Sonuç olarak ne ulusal ne de uluslararası boyutta savaş mağduru engelli mülteciler için kapsamlı ve sürdürülebilir bir devlet politikasına rastlanmıştır. Engellilik ve göçün birleştiği noktada engelli mültecilerin spesifik sorunlarına yönelik

çözümler için modellere ve uygulanabilir sosyal politikalara ihtiyaç vardır. Sosyal uyum ve toplumsal bütünleşmeye dönük bu politikalar için yasal düzenlemelerin geliştirilmesi gerekmektedir.

Uluslararası boyutta iltica ve göç kavramlarının dışında engelli mülteci ve sığınmacıların haklara erişimlerine yönelik uluslararası sivil toplum kuruluşları, Birleşmiş Milletler, Dünya Sağlık Örgütü, Avrupa Birliği gibi kurumların yanı sıra Asya-Pasifik örgütleri gibi uluslararası örgütlerin kalkınma planlarına engelli mültecilerin daha görünür kılınması gerekliliği vurgulanmalı, mevzuatların bu çerçevede genişletilmesi gerekmektedir.

Öte yandan ulusal ölçekte Aile Çalışma ve Sosyal Hizmetler Bakanlığı Engelli ve Yaşlı Hizmetleri Genel Müdürlüğü ile İçişleri Bakanlığı Göç İdaresi Müdürlüğü ve Sağlık Bakanlığı kurum ve kuruluşları bünyesinde engelli mülteciler odağında ortak platform oluşturmalı ve engelli mültecilerle ilgili her bir engellilik alanında ayrı ayrı kesitsel çalışmalar yaparak uygun çözüm modellerini hayata geçirmelidir. Özel gereksinimli mülteci çocuklar ve benzeri için Milli Eğitim Bakanlığı'nın ilgili birimlerinin de bu sürece dahil edilmesi hem sosyal uyum hem eğitim politikası açısından önemlidir. Ayrıca kadın engelli mültecilerin gebelik, annelik ve diğer spesifik sorunlarına yönelik programlar geliştirilmeli, buna yönelik farkındalıkların oluşturulması için sivil toplum kuruluşları ile işbirliği yapılmalıdır. Engelli mülteciler şemsiyesi altında çok boyutlu kategorilerle bu çalışmaların hayata geçirilmesi, erişilebilirliğin önündeki engellerin kaldırılması ve hak temelli yaklaşımların vurgulanması önemlidir. Ayrıca pandemi gibi küresel ölçekli güncel sorunlar çerçevesinde de engelli mültecilerin ihtiyaçları unutulmamalıdır.

Toplumsal kabul bağlamında mültecilerin entegrasyonuna dönük programların içinde engelli mülteciler için özel çalıştay, sempozyum, kongre, proje vb. ulusal ve uluslararası nitelikteki bilimsel çalışmalar düzenlenmeli ve engelli mültecilerin güncel sorun ve ihtiyaçlarına cevap verecek çözüm önerileri bilimsel temelde ele alınmalıdır. Konuyla ilgili ayrıca nitel veya nicel araştırma yöntem ve tekniklerine dayalı çalışmalar yapılmalıdır. Bu araştırmaların katılımcıları engelli mülteciler ya da bu kişilerle ilgilenen yetkililer olmalıdır. Diğer yandan engelli mülteciler veya mülteci engelliler gibi çoklu dezavantajlı grupların görünürlüğü üzerinde durularak diğer birden çok dezavantaja (multiple disadvantage) sahip gruplara yönelik çalışmalar yapılmalıdır.

KAYNAKÇA

- 65 Yaşını Doldurmuş Muhtaç, Güçsüz ve Kimsesiz Türk Vatandaşları ile Engelli ve Muhtaç Türk Vatandaşlarına Aylık Bağlanması Hakkında Yönetmelik (2006, 20 Haziran). Resmi Gazete (sayı: 2022). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060620-4.htm>
- Abbas, R. (2017). "Savaş Mağduru Engelliler". Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası Zirvesi Bildiri Kitabı (içinde). Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası İşbirliği Teşkilatı, 182-186.
- Barros, M. A. & Nogueira, A. J. A. (2018). Public Policies, Sovereignty And The Right Of Asylum For People With Disabilities: An Analysis From The Constructivist Perspective. *Sociol Int J*, 2(6), 769-777.
- Bartram, D., Poros, M. V. ve Monforte, P. (2017). *Göç Meselesinde Temel Kavramlar*, çev. İtr Ağabeyoğlu Tuncay, Ankara: Hece Yayınları.
- Beduschi-Ortiz, A. (2010). Reception of Asylum Seekers with Disabilities in Europe. *Forced Migration Review*, (35), 29.
- Calvot, T., Merat, C. (2014). Hidden Victims Of The Syrian Crisis: Disabled, Injured And Older Refugees. *London: HelpAge International and Handicap International*. <https://data2.unhcr.org/en/documents/details/40819>.
- DSÖ (Dünya Sağlık Örgütü) (2011). Dünya Engellilik Raporu.
- European Commission (2003) *Communication from the Commission to the Council, the European Parliament, the European Economic and Social Committee and the Committee of the Regions: Equal opportunities for people with disabilities: A European Action Plan*, Com (2003) 650 final, 30.10.2003.
- Gasseer, N., Dresden, E., Keeney, G. and Warren, N. (2004). Status of Women and Infant in Complex Humanitarian Emergencies. *Journal of Midwifery , Women's Health*, 49; 7-13.
- Gökmen, M. (2007). *Zaferin Destanlaştığı Yer: Çanakkale*. <https://www.yeniiasya.com.tr/2007/03/18/gorus/default.htm>, erişim:19.07.2020.
- Güneş Aslan, G. ve Güngör, F. (2019). Suriyeli Sığınmacıların Türkiye'ye Göç Sonrası Yaşadığı Sorunlar: İstanbul Örneği. *OPUS Uluslararası Toplum Araştırmaları Dergisi*, 11(18): 1602-1632.
- Harris, J. (2003). "All Doors Are Closed To Us": A Social Model Analysis of the Experiences of Disabled Refugees and Asylum Seekers in Britain. *Disability and Society* 18(4): 393-408.
- Hussain, B. (2017). "Filistin'de Engellilik". Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası Zirvesi Bildiri Kitabı (içinde). Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası İşbirliği Teşkilatı, 187-192.
- İncetahtacı, N. (2017). "Gaziantep'te Yaşayan Suriyeli Engelli Mültecilere Yönelik Durum Analizi ve Sayısal Veriler; Çocuklar Odağında Bir Değerlendirme" Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası Zirvesi Bildiri Kitabı(içinde). Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası İşbirliği Teşkilatı, 150-157.
- Karataş, K. (2017). "Savaş, Terör ve Şiddet Mağduru Engelliler ve Sosyal Yaşama Katılım". Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası Zirvesi Bildiri Kitabı (içinde). Savaş Mağduru Engelliler Uluslararası İşbirliği Teşkilatı, 103-119.
- Kassap, H. (2015). Savaşlar Dünyada Engelli Sayısını 1 Milyar 80 Milyon Kişiye Çıkardı. <http://www.milliyet.com.tr/savaslar-dunyada-engelli-sayisini-1-adana-yerelhaber-1092193/>, erişim:17.07.2020.
- Kaya, M. (2017). Türkiye'deki Savaş Mağduru Engelli Suriyeli Mültecilerin Toplumsal Hayata Adaptasyon Süreçleri: Özel ve Kamusal Alan Engelleri. *Diyalektolog*, 16, 127-144.
- Kurtoğlu Karayel, A. H. (2018). Savaşın Engellileri: Engelli Yaşama Mahkûm Edilen Suriyeliler. *İNSAMER Gözlem-Saha 12*.
- NASW (National Association of Social Workers), (2006). *Social Work Speaks: 2006-2009*. Washington, DC.
- Palestinian Centre For Human Rights (PCHR) (2007). *The Reality of The Rights of Disabled Persons in the Gaza Strip*. Gazze Palestian. Palestinian Centre for Human Rights Publications.
- Schneider, A. & Ingram, H. (1993). Social Construction of Target Populations: Implications For Politics and Policy. *The American Political Science Review*, 4(1), 334-347
- Snobar, Y. ve Karataş, K. (2015). Bir Sakatlık Nedeni Olarak Savaş, Çatışmalar ve Engelli Çocukların Hakları: Filistin Örneği. *Ufuk Ötesi Bilim Dergisi*, 14(1), 1-14.
- Sosyal Sigortalar ve Genel Sağlık Sigortası Kanunu (2006, 31 Mayıs). Resmi Gazete (sayı: 5510). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2006/06/20060616-1.htm>
- Straimer, C. (2010). *Vulnerable Or Invisible?: Asylum Seekers with Disabilities in Europe*. UNHCR, Policy Development and Evaluation Service.
- T. C. Başbakanlık Engelliler İdaresi Başkanlığı (2009). *Toplum Engelliliği Nasıl Anlıyor Temel Araştırması*, Ankara.
- Taşkın, D. (2018). *Sığınmacılar ve Geçici Koruma Altındaki Engelli Suriyeliler ile Engelli Iraklılar: Türkiye'de Sağlık ve Rehabilitasyon Hizmetlerine Erişimlerdeki Sorunları ve Çözüm Önerileri*. Yüksek Lisans Tezi, Ufuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü İşletme Anabilim Dalı Sağlık Yönetimi, Ankara.
- UNHCR (2019). *Global Trends: Forced Displacement in 2019*. Erişim adresi: <https://www.unhcr.org/5ee200e37.pdf>
- Yabancılar Hakkında Uluslararası Koruma Kanunu (2013, 11 Nisan). Resmi Gazete (Sayı: 6458). Erişim adresi: <https://www.resmigazete.gov.tr/eskiler/2013/04/20130411-2.htm>
- İnternet Kaynakları**
 URL1. <https://www.unhcr.org/excom/exconc/4cbeb1a99/conclusion-refugees-disabilities-other-persons-disabilities-protected-assisted.html>
 URL 2. <https://www.unhcr.org/tr/engelliler>
 URL3. <https://www.un.org/development/desa/disabilities/convention-on-the-rights-of-persons-with-disabilities.html>

EXTENDED ABSTRACT

Disability and Refugee are two distinct situations of disadvantage, but due to many reasons, people experience these two challenges together, and according to data from international institutions it is estimated that around 3 million people worldwide are refugees with disabilities. In this context, the work you have focuses on the problems that arise due to the simultaneous experience of disability and refugees.

When the literature on the subject is analyzed, it is observed that there are separate studies on disability and refugee while there are limited number of studies dealing with these two cases together. In this review, the issue of refugees with disabilities was discussed, respectively; the state of wars leading to refugees with disabilities, the legal regulations related to refugees with disabilities, and finally, the problems experienced by refugees with disabilities. The work has been completed with proposals for the solution of the problems of refugees with disabilities within the framework of social work and social policy.

The most important reason that raises disability refugees is Wars. There are many people who have become disabled because of wars, both from civilians and from people who have been involved in conflicts. On the other hand, the wars that lead to disability bring about displacement. As a result, the phenomenon of refugee with disabilities called double victimization is confronted.

Expressions involving refugees with disabilities are quite limited in international and national legal regulations. The United Nations Convention on the status of refugees of 1951, as a basis for legal legislation on migration, does not explicitly cover the issue of refugees with disabilities. Work on international asylum norms was initiated in 1951, and the United Nations Convention on the rights of Persons with disabilities was adopted in 2006, and no mention of refugees with disabilities or refugee disabilities was made in either convention. In Turkey, migration and disability legislation are dealt with in separate laws and regulations as two separate problem areas, this situation restricting access to health and social rights of both disabled and refugee persons. The United Nations Convention on the Rights of Persons with Disabilities (UNCRPD) was adopted as the first comprehensive human rights treaty of the 21st century on 21 December 2006 and entered into force on 3 May 2008. Joint action plans between the Department of Social Policies and Development and UNHCR within the United Nations have strengthened policies in favor of disabled refugees after the International Convention on the Rights of Persons with Disabilities. UNHCR Executive Committee prepared a report in 2010 for the signatories of the Convention on the Rights of the International Persons with Disabilities in response to multiple problems arising from the interpretation differences of the member states of the UN. This report makes a series of recommendations on the equality of conditions between refugees with and without disabilities. In addition, it is stated that the situation in Europe is worrying about the acceptance and administrative detention of disabled refugees. In the 2003/9 directive of the European Union parliamentary commissions, it is included in the process of asylum seekers who have been detained in administrative detention to ensure minimum living standards and economic livelihoods for health conditions.

It is possible to summarize the problems experienced by refugees with disabilities as language and communication problems, accommodation problems, access to education and healthcare services, employment and economic problems, exclusion, discrimination, exposure to abuse, security problems, inadequate socialization. The Social Work and social policy proposals that were proposed in order to overcome these problems and improve the well-being of disabled refugees were as follows: First of all, these people need to be visible through egalitarian arrangements on the basis of rights and freedoms. Security, health and social security needs should be prioritized as the most urgent needs. Access to necessary services should be ensured for those in need of shelter and care. For a sustainable economic system, participation of people with disabilities in the workforce should be encouraged. For long-term social cohesion, care must be given to the education of refugees with disabilities. Technical equipment with interpreter support must be provided to overcome communication difficulties. Access to therapeutic and rehabilitative services in the field of mental health should be facilitated in order to overcome the traumas experienced and to establish a healthier psychological environment. Empowering people should be increased in order to seek rights and to fully benefit from the justice system. Emphasis should be placed on scientific activities in order to better understand the situation of refugees with disabilities. Finally, the issue should be approached from a holistic perspective and inclusive measures should be taken.

EMNİYET YÖNETİM SİSTEMİNİN (SMS) İYİLEŞTİRİLMESİ İLE SİVİL HAVACILIK KAZA ORANLARI ARASINDAKİ İLİŞKİ¹

Tüzün Tolga İNAN^{1*}, Cengiz Mesut BÜKEÇ^{2*+}

¹Corresponding Author Asst. Prof. Dr. Bahcesehir University, School of Applied Disciplines, Pilotage Department

²Asst. Prof. Dr. Bahcesehir University, School of Applied Disciplines, Pilotage Department

*tuzuntolgainan@sad.bau.edu.tr,

*cengizmesut.bukec@rc.bau.edu.tr

⁺ORCID: 0000-0002-5937-9217

⁺ORCID: 0000-0002-2891-6470

Öz- Emniyet yönetmeliği, Aralık 2010'da Emniyet Yönetimi El Kitabı adıyla yayınlanmıştır. 2010 yılından sonra bu doküman sayesinde sivil havacılık kaza oranları önemli ölçüde azalma trendine girmiştir. Çalışmanın amacı, ekip kaynak yönetimi kavramının başlangıç döneminden itibaren 40 yıllık bir zaman diliminde seçilen parametrelere göre segmentlere ayrılarak sivil havacılık kazalarının nedenlerini bulmaktır. Kazaların nedenlerini bulmak için seçilen parametreler yolcu sayısı (milyar), olay tarihi, soruşturma tipi, yaralanma şiddeti, uçak hasarı, amatör yapım, motor tipi, uçuş amacı, hava durumu ve uçuş aşaması olarak belirlenmiştir. Uçuş amacına ilişkin yapılan analizde, genel havacılığın kaza ve olay oranlarının diğer modüllere göre daha yüksek orana sahip olduğu bulunmuştur. Uçuş aşamasında ise iniş safhasının kaza ve olay oranları baz alındığında en tehlikeli aşamayı oluşturduğu ortaya çıkmıştır. Lojistik regresyon analizinde ise motor sayısındaki 1 birimlik değişiklik kaza oranlarına göre olay sayısını 3.817 (OR) birim artırmaktadır. Bu sonuç ışığında uçaklarda motor sayısı arttıkça olayların ölümcüllüğünün azalacağı yorumu yapılabilir.

Anahtar Kelimeler- Havacılık Emniyeti, Uçak Kazaları, Uçak Olayları, Emniyet Yönetmelikleri, Soruşturma Türü.

THE RELATIONSHIP BETWEEN THE IMPROVEMENT OF THE SAFETY MANAGEMENT SYSTEM (SMS) WITH THE CIVIL AVIATION ACCIDENT RATES

Abstract – The safety regulations were document published in December 2010 with the name of Safety Management Manuel. After this year civil aviation accident rates have decreased dramatically. The purpose of this study is to find the reasons for civil aviation accidents by segmenting into the selected parameters in a 40-year time period starting from the crew resource management concept. These selected parameters are the number of passengers (billion), event date, investigation type, injury severity, aircraft damage, amateur-built, engine type, the purpose of flight, weather condition, and phase of flight. In the analysis, related to the purpose of flight, it is found that general aviation has a higher proportion according to accident and incident rates than other modules. In the phase of flight, it is found that the landing phase is the most frequent one among accident and incident rates. In the logistic regression analysis, the 1 unit change in the number of engines increases incident rates by 3.817 (OR) units according to accident rates. In light of this result, it can be said that when the number of engines is increased, the fatality of the events is decreased.

Keywords – Aviation Safety, Aircraft Accidents, Aircraft Incidents, Safety Regulations, Investigation Type.

Jel Codes: Y10, Y80, Y90

¹ Bu makalede yazarların katkı oranları, sorumlu yazar %60, diğer yazar %40'dır.

1. INTRODUCTION

Civil aviation does not forgive mistakes because the results are usually tragic. Renowned worldwide by aviators, Silas Christofferson made many efforts to increase safety in passenger and cargo transportation in 1913. Further efforts have sustained for more than a hundred years since the transportation of a seaplane between San Francisco and Oakland ports (Dodhia and Dismukes, 2009). The concept of safety has evolved from the industrial revolution to the technological developments experienced today and this evolutionary process is expected to continue (ICAO, 2009). When discussing safety at the present day, academic resources, as well as regulations, emphasizing efficient and continuous efforts for a better description of safety risks to lower them for managing effectively (ICAO, 2013). Aiming to assure human health and human life, it is essential for aviation organizations to reduce losses contingent upon accidents as low as reasonably practicable by means of well-coordinated organizational efforts as communicated at all levels (CAA, 2006). The questions arise here: Has safety managed in this way? Has it brought satisfactory results? How safety thinking has evolved since the beginning of civil aviation, and is it in progress or not? It is possible to say that the efforts about ensuring safety have evolved beginning from the early years of civil aviation in which only the technical causes of accidents were investigated to take lessons. Ergonomics has emerged as an independent discipline both in Europe and the US since the 1950s, safety thinking began to receive added value with the contribution of behavioral sciences in defining and generating solutions for human error (Helander, 2005; Moray, 2008). Since then, the human factor has accepted to be the cause of numerous major accidents. Contrary to be the main cause of majority of the accidents, a brief review of safety evolution may naturally point out that the most effective factor in ensuring the continuity of safety is human (Reason, 2002; Shappell and Wiegmann, 2003). As approached to present day while the aircraft and flight technologies develop, human interaction with technology, environment, and other human becomes more complex. Contemporary civil aviation organizations are high integrity socio-technical systems that balance the high reliability and high-performance characteristics (Westrum and Adamsky, 1999). Hence, the concept of safety -mainly focusing on "organizational error"- has turned into a well-coordinated management activity where proactiveness is highly motivated (Authority-CAA, 2002; Shappell and Wiegmann, 2003; ICAO, 2013). In order to ensure safety and increase the level of it, the organization must be aware of all dangers, risks, errors, violations, and solutions at different organizational levels that affect safety (Hale, 2000). The necessities are defined as two parts; the first one is the awareness of the organization about safety at all levels. The second one is a notice requirement to share values, beliefs, attitudes, norms, and behaviors which produced for supporting the safety of civil aviation (Furnham and Gunter, 1993; Glendon and Stanton, 2000). Today a wide range of studies are pointing out the human factor which is seen as the cause in approximately two-thirds of the accidents while it has been reduced to a level that can be considered as "almost perfect". In the following stage, it is seen that the source of

errors is defined in processes within the organization such as; technical, procedures, and understanding of doing business that is also known as the period of organizational factors. The definition and adoption of safety as a culture is both a natural result and the final stage of work on organizational factors. It can be seen as the prevention of losses and accidents in the definition of basic function about safety and the development line mentioned above. Prevention of losses and accidents should be considered with the reliability problem in the air transport industry. In addition to economic concerns, the content of this problematic situation also includes the personality, behavioral, characteristics, and cultural texture of the individual that need for modern and socio-technical civil aviation organizations (Reason, 2000). This paper is related to find the causes of civil aviation accidents into five stages which are specified as the periods of crew resource management. The content of this paper included the literature review, methodology, research findings and results, the logistic regression analysis-dependent: investigation type, and the concluding remarks.

2. Literature Review

Safety thinking was too weak in the first decade of the 20th century which accepted as the years beginning of civil aviation. During that time more than 9 million people who dreamed of better lives had migrated to the USA though safety considerations in the work-area were weak (Baines, 2003). Nonetheless, one witnessed Orwell Wright talked about thinking of safety risks and relevant simple but important considerations due to the tough nature of civil aviation even in the beginning (Crick, 1980). The first scheduled air service began in Florida on January 1, 1914 (Petrescu and Petrescu, 2012). Since then, safety thinking merits the value increases in worldwide air transportation. When one reviews the historical developments in civil aviation, one can realize the coincident development of technology, the economy of international transportation, the contribution of scientific developments, and ever-changing methods for safety mesh-like tresses. As the world economy had been awarded great support of air transportation with increased ranges and capacity of the aircraft in the 1970s, the civil aviation industry witnessed a dramatic increase in the number of passengers worldwide (Masefield, 1972). Aviators must accept that before the 1970s, neither human factor nor human error models were in view of the technological developments making safety thinking compulsory. An exceptional model could be Heinrich's pyramid where accident prevention was called for discerning an organizational endeavor (Heinrich, 1941). Expectedly, the safety considerations were limited about the development of aircraft produced with better technology or equipped navigation systems till the 1970s (Lee, et al. 2001). Managers were trying to learn from bloody accidents to solve out ongoing vexing safety problems (ICAO Doc.9859, 2013). Even until 1972 before the Human Factors model applied by Edwards (1972) that is the ancestor of the SHELL model. This model is developed by Hawkins and aviators whom could not benefit from this model in error management (Helmreich, 1999). So, human Factors began to become popular as an interdisciplinary study area for enhancing

aviation safety. After the SHELL model (software, hardware, environment, liveware for one person, and groups) had driven organizations to think about the necessity of human interaction with technology and environment as well as other human success models tried to explain any other reason with different taxonomies for human error within this context (Shorrock and Kirwan, 2002). Following the disastrous accidents, Cockpit Resource Management began to apply as an important constituent of accident prevention (ICAO Doc. 9859, 2013). Since then, aviators apply to these models especially in contemporary CRM trainings in order to prevent from human error accident incessantly (Helmreich, 1999). What changed safety thinking worldwide had been the treasure found in the magic combination of the two words by James Reason (1995) as an organizational error. With that concept, error mitigation became a responsibility of anyone in an organization while faults and troubles at different levels of the organization had to be noticed. Consequently, top management support and safety awareness at all levels with a feeding organizational culture became compulsory about “safety culture”. The presence of these was regarded as the only way to detect each safety trouble around every corner (ICAO Doc. 9859, 2013). Consequential error models were generated with an organizational perspective (see Table 1). Thereafter, taking lessons from some other disasters such as Linate in 2001 and Überlingen in 2002, it became more apparent that states need to find solutions to ongoing safety problems at the national level (Brooker, 2008). Thus, it was at the end of the 2000s where one can observe that State Safety Programs (SSP) became prevalent. Unsurprisingly, the ICAO endeavor in 2010 resulted in generating Annex-19 and Doc. 9859 within a couple of years. This significant keystone established an SSP framework and the eight critical elements of a safety oversight system at the national level. Below that level, as interacted with those safety programs, organizations were obliged to show continuous effort with harmony and awareness at all levels.

Table 1: Types of Detection Sensors and Descriptions

ERA	DATES	MAIN CONCERN	SAMPLE ACCIDENT CAUSATION MODELS USED SINCE THEN	MAIN CONCERN IN LEARNING
Technical Era	1900s - late 1960s	safety deficiencies were related to technical factors and technological failures	No Causation Model Applied	reactive
Human Factors Era	1970s - 1990s	human performance was cited as a recurring factor in accidents	Human Error Modeling Software-Hardware-Environment-Liveware - SHELL (Hawkins, 1975) Human Error Assessment and Reduction Technique (Williams 1986) Systematic Human Error Reduction and Prediction Approach (Embrey 1986) SRK (Rasmussen, 1981) Hazard and Operability Analysis - Human Error Guidewords - HAZOP (Whalley 1988)	reactive
Organizational Factors Era	1900s - 2010	safety began to be viewed from a systemic perspective, which was to encompass organizational factors in addition to human and technical factors	Organizational Error Modeling Swiss Cheese Model of Causation (Reason, 1990) GEMS (Reason, 1990) HEIST (Kirwan, 1994) CREAM (Hollnagel, 1998), HFACS (Shappell and Wiegmann, 2000)	both reactive and proactive
Post-SMS Era	2010 - today	organizations began considering the impact of organizational culture and policies on the effectiveness of safety risk controls	Main Concern is Safety Performance Safety Plannings at all levels, 2010 State Safety Programs, early 2010s Doc 10004 Global Aviation Safety Plan, 2017 Safety II theory is in place	mainly proactive but also reactive

Reference: (Shappell, S., Detwiler, C., Holcomb, K., Hackworth, C., Boquet, A. and Wiegmann, D. A., 2007).

Nonetheless; safety management did not simply involve applicable processes or rules where any organization could standardize and apply to them utilizing error management models. Neither a unique document would answer all requirements to manage safety. Therefore, the necessity to define safety culture and to promote it continuously in genuine aviation organizations was expected to fill in all of the potential gaps. Consequently, reporting safety troubles especially voluntarily by all employees was seen as the key progress. Hence, Reason’s generic model for safety culture gave way to explicit and supporting behavioral patterns for continuous improvement with agile changes at all levels (Reason, 2000).

This research focuses on mainly 3 epochs of safety thinking in civil aviation as described by ICAO (Doc. 9859, 2013) and added the post-SMS era for an extra concentration to determine the changes in accident rates clearly to tie with those epochs. Defining epochs could enable to list and distinguish complex efforts to manage safety. Consequently, this paper aims to find out changes that began from technology, continued with human factors, organizational factors, and still in progress with cultural factors. Matching the efforts with the results of the analysis about accident rates undoubtedly is expected to reveal the rights and the wrongs

in the efforts to answer real-world safety management requirements.

Table 2: Support of Disciplines to Safety Management Evolution

ERA	DATES	SUPPORTING DISCIPLINES	MAIN CONCERN OF RESEARCHES
Technical Era	1900s - late 1960s	Engineering Ergonomics and Human Factors	Aircraft Technologies Technical Human capabilities and limitations
Human Factors Era	1970 - 1990s	Engineering Human Factors Behavioral Sciences	Aircraft Technologies Communication Technologies Human capabilities and limitations*
Organizational Factors Era	1900s - 2010	Engineering Human Factors Behavioral Sciences Management Science	Aircraft Technologies Communication Technologies Software Development and Analysis & Computer Technologies Human capabilities and limitations
Post-SMS Era	2010 - today	Engineering Human Factors Behavioral Sciences Strategic Management Cultural Studies Communications Sciences	Aircraft Technologies Communication Technologies Software Development and Analysis & Computer Technologies Human capabilities and limitations Air Law Cultural Diversities Organizational Culture, Safety Culture

Reference: (Human Factors and Ergonomics Society, 2020)

The accident rates according to the predefined epochs as described in this research, may express the efficiency of new implementations to enhance and promote safety management. Nonetheless, the information set may not explain the efficiency of each implementation since each organization could have different safety management considerations or focuses. Another deliberate deficiency in matching has new developments in Safety II since no substantial practice could have been observed yet.

3. Methodology

This section discusses the research framework, approach, tools of measurement, variables, and assumptions used in this article. In this research paper, the causes of air accidents and incidents that happened between 1979-2018 are analyzed. These analyses are examined with; Kruskal Wallis, Mann-Whitney U, Fisher's Exact, and * Chi-Square Tests. These tests are examined in nine classifications as related to aircraft accidents and incidents. These are classified as; event date, investigation type, injury severity, aircraft damage, amateur-built, engine type, the purpose of flight, weather condition, and phase of flight.

Event dates are covered a 40 year period which has started from the last phase of civil aviation history (deregulation period 1978 to nowadays) and the origin of Crew Resource Management Concept (early name Cockpit Resource Management). These phases are a determinant position for directing civil aviation. Because of that, it is examined a 40-year period which started in 1979 and ended in 2018. The investigation type covers two concepts. These are accidents and incidents. At first sight, the incident is more common and the accident is more particular. An incident could deal with

any event which is big or little, well or worse and intentional or unintentional, however, an accident is a worse occurrence induced with the mistake and inadvertently. Accidents are generally unintended and they normally ensue in any damage or injury. Injury severity covers four concepts. These are fatal, incident, non-fatal, and unknown events. Fatal events are deadly and create big damage. For instance; fatal accidents are injuries that ensued in death-related to the accident itself either till 30 days following the accident. Non-fatal accidents are injuries that seek upwards of 2 days of hospitalization till 7 days following the accident. Incidents are injuries that seek fewer than 2 days of hospitalization till 7 days following the accident. Aircraft damage covers three concepts. These are destroyed minor and substantial events. Destroyed events are related to the aircraft is not repairable. If the aircraft is repairable, the expenses for fixings overlaps 50% of the expense of the aircraft when it was recent. Substantial events are related to harm or loss which inversely influences constructional force, performance, or flight characteristics about the aircraft and that could ordinarily need grand fix or adjustment related to the smitten component. Minor events are related to damages which neither demolish the aircraft nor accounts for substantial harm.

Amateur built covers two concepts. It is related to the event that is a civil aviation activity or not. If an event is a civil aviation activity like passenger transportation, cargo transportation, general aviation, and flight training it is named as no amateur-built. If an event is a non-civil aviation activity like sportive aviation it is named as amateur-built. Engine type covers four concepts. Turbofan is used in the civil industry related to passenger aircraft, cargo aircraft, and flight training. The turboprop engine is the improved generation of turbofan that used in the civil aviation industry related to passenger aircraft, cargo aircraft, flight training and also in general aviation. Turbojet is the oldest model in the civil aviation industry that used related to only flight training. Turbohaft is used in helicopters related to general aviation.

The purpose of flight covers four concepts which are mentioned above. Passenger transportation is the most used module in civil aviation that carrying passengers commercially with a ticket. General aviation is the second used module in civil aviation that carrying passengers commercially and uncommercially with specific purposes. Flight training is the third used module related to the purpose of pilot candidate practice. The last one is cargo transportation that used for carrying mail and cargo (usually special cargoes like organs, perishable, valuable, and dangerous goods). When the rates are examined general aviation is the second most used but the accident and incident rates are the highest (ICAO, 2020). Weather condition covers three concepts. These are instrument meteorological conditions, visual meteorological conditions, and unknown conditions. Instrument meteorological conditions (IMC) are meteorological conditions defined about visibility, range from cloud, and ceiling, fewer the minima specified for visual meteorological conditions (VMC). Visual meteorological conditions (VMC) are the meteorological conditions defined in terms of visibility, range from cloud, and ceiling

equivalent to or greater than determined minima. Instrument meteorological conditions are much safer than visual meteorological conditions that as stated in table 3 and table 4. The phase of flight covers seven phases. These are approach, cruise, landing, maneuvering and divert, take off, taxi, and unknown phases. The cruise phase means the procedure of the aircraft on the specified route. Approach and landing phases are related to the descending process. Take off phase is related to the ascending process. The maneuvering and divert phase is related to the landing of the aircraft in other designated airports because of technical problems. The taxi phase is related to the transition path from the apron to the runway. When it is examined phase of flight exposure vs. accidents; the percentage of exposure time (per flight) for take-off phase is %16, the cruise phase is %60, approach and landing phase is %24 percentage. In addition, the rates for the percentage of accidents (per phase of flight) are classified as; take off phase %22, cruise phase %17, approach and landing phase %61 percentage. These rates are shown that the approach and landing phase is the most dangerous phase in civil aviation accidents and incidents (ICAO, 2020).

4. Research Findings And Results

The normality test was completed with the Shapiro-Wilk test. Non-parametric statistical methods were used for values with irregular (non-normally dissipated, Shapiro-Wilk $p > 0.05$) distribution. Descriptive statistics are submitted using mean and standard deviation for normally distributed factors and median (and minimum-maximum) for the non-ordinarily dissipated factors. Non-parametric statistical practices were applied for rates with irregular circulation. For the collation of two non-ordinarily dissipated independent groups, the Mann-Whitney U test is applied. For the collation of over two non-normally dissipated independent groups, the Kruskal Wallis test is used. On account of the survey, the influence of parameters on investigation type Logistic Regression is used. The χ^2 test and Fisher's exact test are applied for categorical factors and defined as investigation quantities (and ratios). Statistical importance is admitted when the two-sided p-value is fewer than the value of 0.05. Statistical analysis is applied accessing the MedCalc Statistical Software version 12.7.7 (Medcalc, 2013). The Shapiro-Wilk test is a way to assert if a random sample comes from a normal circulation. The test delivers a W value, so small values state the sample is not normally circulated. It can reject the null hypothesis that the population is normally disseminated if the values are below a specific verge (Statistics How To, 2020). The Kruskal-Wallis H test (sometimes also designated the "one-way ANOVA on ranks") is a grade-basis nonparametric test which could be applied to adjust if there are statistically substantial distinctions among two or more categories of an independent factor on a steady or ordinal dependent factor. It is noticed that the nonparametric alternative to the one-way ANOVA and an extending of the Mann-Whitney U tests are authorized the crosscheck of more than two independent groups (Laerd Statistics, 2020).

Table 3: Kruskal Wallis Test

Event Date	Number of Passengers (Billion)	
	Mean \pm SD	Med. (Min-Max)
1979-1986	0.71 \pm 0.07	0.68 (0.64-0.84)
1987-1990	1.02 \pm 0.15	0.97 (0.91-1.25)
1991-2001	1.38 \pm 0.20	1.39 (1.13-1.67)
2002-2010	2.06 \pm 0.31	2.07 (1.63-2.63)
2011-2018	3.42 \pm 0.52	3.34 (2.79-4.23)
p	<0.001	

There is a statistically significant difference between event date in terms of the number of passengers ($p < 0,05$).

Table 4: Mann-Whitney U Test

Post-Hoc Pairwise Comparisons (p)	Number of Passengers (Billion)
1979-1986 vs. 1987-1990	0.004
1979-1986 vs. 1991-2001	<0.001
1979-1986 vs. 2002-2010	<0.001
1979-1986 vs. 2011-2018	<0.001
1987-1990 vs. 1991-2001	0.018
1987-1990 vs. 2002-2010	0.003
1987-1990 vs. 2011-2018	0.004
1991-2001 vs. 2002-2010	<0.001
1991-2001 vs. 2011-2018	<0.001
2002-2010 vs. 2011-2018	<0.001

According to post-hoc pairwise comparisons, the average number of passengers between 2011-2018 is found higher ($p < 0,005$ Bonferroni correction). Post hoc tests are a complementary part of ANOVA. When it is used ANOVA to test the equivalence of at least three group means, statistically considerable results indicate that not all of the group means are equivalent. However, ANOVA results do not adjust that specific distinctions among couples of means are considerable. It is used post hoc tests to work out variations among plural group means while examining the experiment-wise error percentage (Statistics By Jim Making Statistics Intuitive, 2020).

Table 5: Distribution of Parameters

	The Year Period	N	%
Event Date	1979-1986	311	18,5%
	1987-1990	171	10,2%
	1991-2001	494	29,5%
	2002-2010	408	24,3%
	2011-2018	293	17,5%
Investigation Type	Accident	1585	94,5%
	Incident	92	5,5%
Injury Severity	Fatal	354	21,1%
	Incident	92	5,5%
	Non-Fatal	1229	73,3%
	Unavailable	2	0,1%
Aircraft Damage	Destroyed	412	24,6%
	Minor	102	6,1%
	Substantial	1163	69,4%
Amateur Built	No	1662	99,1%
	Yes	15	0,9%
Engine Type	Turbo Fan	215	12,8%
	Turbo Jet	108	6,4%
	Turbo Prop	519	30,9%
	Turbo Shaft	835	49,8%
Purpose Of Flight	Passenger Transportation	356	21,2%
	Flight Training	439	26,2%
	General Aviation	816	48,7%
	Cargo Transportation	66	3,9%
Weather Condition	IMC	240	14,3%
	UNK	11	0,7%
	VMC	1426	85,0%
Phase Of Flight	Approach	193	11,5%
	Cruise	236	14,1%
	Landing Phase	502	29,9%
	Maneuvering And Divert Phase	414	24,7%
	Take Off Phase	270	16,1%
	Taxi	49	2,9%
	Unknown	13	0,8%
Number Of Engines	Mean ±SD	Med.(Min-Max)	
	1,52±0,57	(1-4)	

Table 6: Fisher's Exact test,*Chi-Square test - Comparison Parameters According to Investigation Type

Investigation Type	Accident		Incident		p [†]	
	Number	%	Number	%		
Event Date	1979-1986	283	17,9%	28	30,4%	0,007
	1987-1990	158	10,0%	13	14,1%	
	1991-2001	478	30,2%	16	17,4%	
	2002-2010	389	24,5%	19	20,7%	
	2011-2018	277	17,5%	16	17,4%	
Injury Severity	Fatal	354	22,3%	0	0,0%	-
	Incident	0	0,0%	92	100,0%	
	Non-Fatal	1229	77,5%	0	0,0%	
	Unavailable	2	0,1%	0	0,0%	
Aircraft Damage	Destroyed	412	26,0%	0	0,0%	<0,001
	Minor	11	0,7%	91	98,9%	
	Substantial	1162	73,3%	1	1,1%	
Amateur Built	No	1572	99,2%	90	97,8%	0,197
	Yes	13	0,8%	2	2,2%	
Engine Type	Turbo Fan	180	11,4%	35	38,0%	<0,001
	Turbo Jet	100	6,3%	8	8,7%	
	Turbo Prop	480	30,3%	39	42,4%	
	Turbo Shaft	825	52,1%	10	10,9%	
Purpose Of Flight	Passenger Transportation	347	21,9%	9	9,8%	0,002
	Flight Training	411	25,9%	28	30,4%	
	General Aviation	761	48,0%	55	59,8%	
	Cargo Transportation	66	4,2%	0	0,0%	
Weather Condition	IMC	228	14,4%	12	13,0%	0,172
	UNK	9	0,6%	2	2,2%	
	VMC	1348	85,0%	78	84,8%	
Phase Of Flight	Approach	185	11,7%	8	8,7%	<0,001 *
	Cruise	225	14,2%	11	12,0%	
	Landing Phase	465	29,3%	37	40,2%	
	Maneuvering And Divert Phase	409	25,8%	5	5,4%	
	Take Off Phase	245	15,5%	25	27,2%	
	Taxi	43	2,7%	6	6,5%	
	Unknown	13	0,8%	0	0,0%	

In this table fisher's exact test is related to independence when there are two numerical variables and it is aimed to see whether the percentages of one factor are different depending on the value of the other factor. This test is suitable when the sample size is small (www.biostathandbook.com). Fisher's exact test is used when there are two numerical variables. It should be known whether the proportions for one variable are different among values of the other variable (van Nood et al. 2013). The chi-square test is one way to show a relationship between two categorical factors. In statistics, there are two factors: numerical (countable) factors and non-numerical

(categorical) factors. The chi-squared test explains how much distinction exists among the observed counts and how these counts would anticipate if there were no relationship at all in the population. For instance, it is used how the information collected and which hypothesis is being tested. However, all of the factors use the same idea which crosschecks anticipated originally gathered values (Statistics How To, 2020). There is a statistically significant difference between investigation type and event date, aircraft damage, engine type, the purpose of flight, and the phase of flight (p<0,05). The incident rate is higher for the years between 1979-1986. The accident percentage is found higher in the years between 1991-2001. The accident percentage is found higher for Substantial Damage. The injury severity is higher for Non-Fatal accidents. The accident percentage is found higher for Turbo Shaft Engine Type. The accident percentage is found higher for VMC weather conditions. The accident percentage is found higher for General Aviation. The accident percentage is found higher for Landing Phase, Maneuvering, and Divert Phase.

At last, almost all accidents are happened in no amateur built stage. This situation is shown that sportive aviation has a minimum level of accident and incident rate. To sum up, in this paper all the figures and tables are taken from (NTSB, 2020 and (Plane Crash Info Accident Database, 2020) websites.

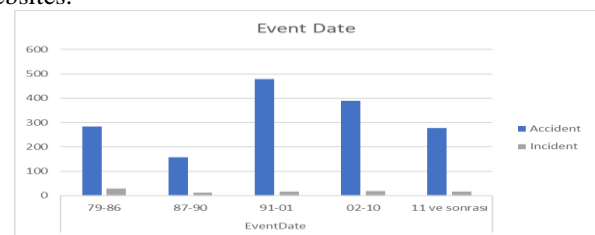

Figure 1: Event Dates

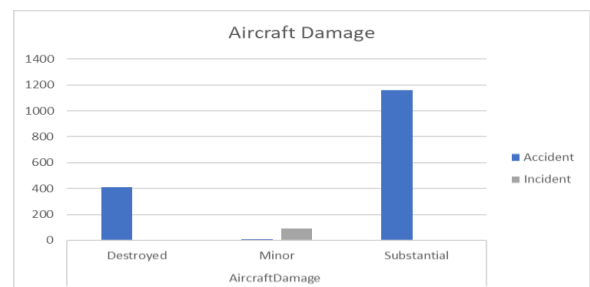

Figure 2: Aircraft Damage

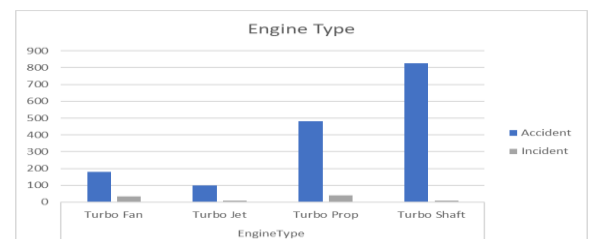

Figure 3: Engine Type

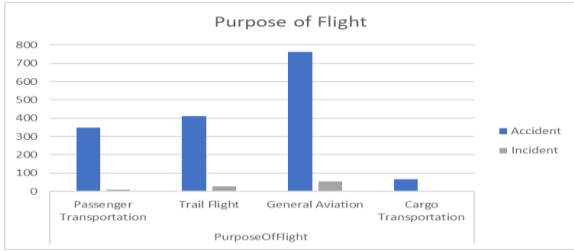

Figure 4: Purpose of Flight

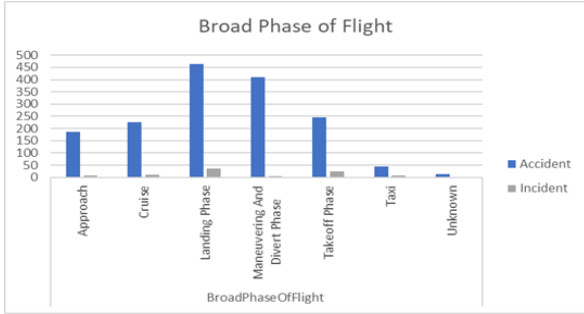

Figure 5: Phase of Flight

	Accident	Incident	p
	Mean ±SD Med.(Min-Max)	Mean ±SD Med.(Min-Max)	
Number Of Engines	1,49±0,55 1 (1-4)	2,01±0,54 2 (1-4)	<0,001

There is a statistically significant difference between investigation accident and incident, in terms of the number of engines ($p < 0,05$). The average of accidents is found lower than incidents.

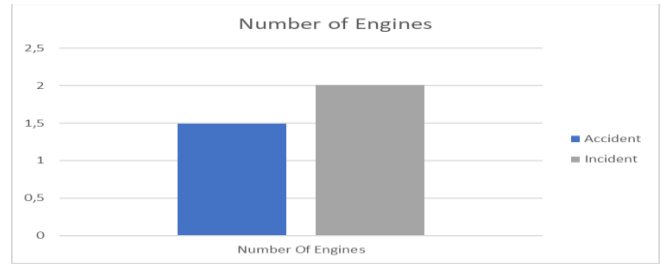

Figure 6: Number of Engines

Table 7: Mann-Whitney U test

Table 8: Fisher's Exact Test, *Chi-Square test - Comparison Parameters According to Aircraft Damage

Investigati on Type	Destroyed		Minor		Substantial		p ¹	
	Number	%	Number	%	Number	%		
Event Date	1979-1986	107	26,0%	29	28,4%	175	15,0%	<0,001*
	1987-1990	56	13,6%	13	12,7%	102	8,8%	
	1991-2001	146	35,4%	21	20,6%	327	28,1%	
	2002-2010	63	15,3%	21	20,6%	324	27,9%	
	2011-2018	40	9,7%	18	17,6%	235	20,2%	
Injury Severity	Fatal	304	73,8%	2	2,0%	48	4,1%	<0,001
	Incident	0	0,0%	91	89,2%	1	0,1%	
	Non-Fatal	107	26,0%	9	8,8%	1113	95,7%	
	Unavailable	1	0,2%	0	0,0%	1	0,1%	
Amateur Built	No	408	99,0%	100	98,0%	1154	99,2%	0,323
	Yes	4	1,0%	2	2,0%	9	0,8%	
Engine Type	Turbo Fan	45	10,9%	40	39,2%	130	11,2%	<0,001
	Turbo Jet	33	8,0%	9	8,8%	66	5,7%	
	Turbo Prop	159	38,6%	40	39,2%	320	27,5%	
	Turbo Shaft	175	42,5%	13	12,7%	647	55,6%	
Purpose Of Flight	Passenger Transportation	91	22,1%	9	8,8%	256	22,0%	<0,001*
	Flight Training	102	24,8%	30	29,4%	307	26,4%	
	General Aviation	214	51,9%	63	61,8%	539	46,3%	
	Cargo Transportation	5	1,2%	0	0,0%	61	5,2%	
Weather Condition	IMC	105	25,5%	12	11,8%	123	10,6%	<0,001
	UNK	5	1,2%	2	2,0%	4	0,3%	
	VMC	302	73,3%	88	86,3%	1036	89,1%	
Phase Of Flight	Approach	82	19,9%	8	7,8%	103	8,9%	<0,001*
	Cruise	84	20,4%	12	11,8%	140	12,0%	
	Landing Phase	42	10,2%	38	37,3%	422	36,3%	
	Maneuvering And Divert Phase	117	28,4%	8	7,8%	289	24,8%	
	Take Off Phase	81	19,7%	26	25,5%	163	14,0%	
	Taxi	2	0,5%	10	9,8%	37	3,2%	
	Unknown	4	1,0%	0	0,0%	9	0,8%	

There is a statistically significant difference between aircraft damage and event date, engine type, the purpose of flight, phase of flight, weather conditions ($p < 0,05$). The destroyed percentage is found higher between the years 1991-2001. A substantial percentage is found higher for non-fatal severity. A substantial percentage is found higher for Turbo Shaft Engine Type. The accident percentage is found higher for Turbo Shaft Engine Type. The minor percentage is found higher for general aviation. A substantial percentage is found higher for VMC conditions. The destroyed percentage is found higher for Maneuvering and Divert Phase. The minor percentage is found higher for Landing Phase.

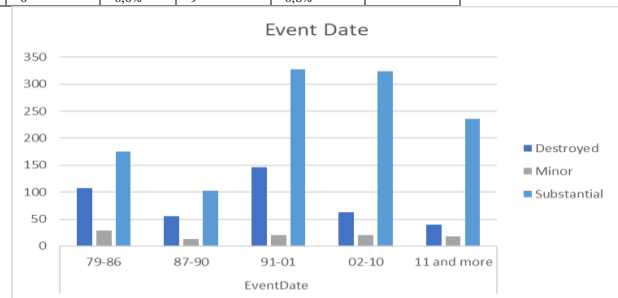

Figure 7: Event Date

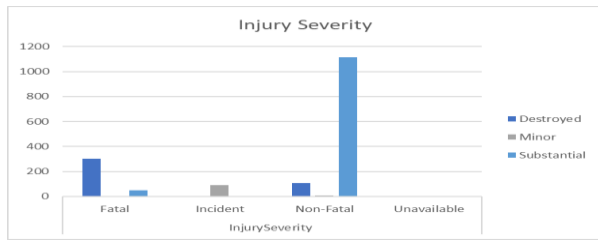

Figure 8: Injury Severity

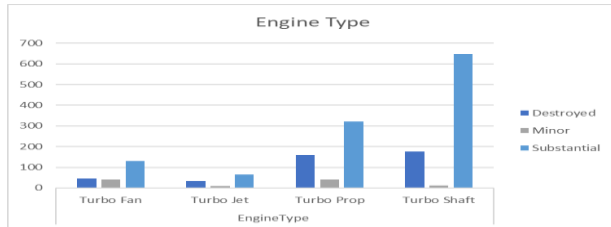

Figure 9: Engine Type

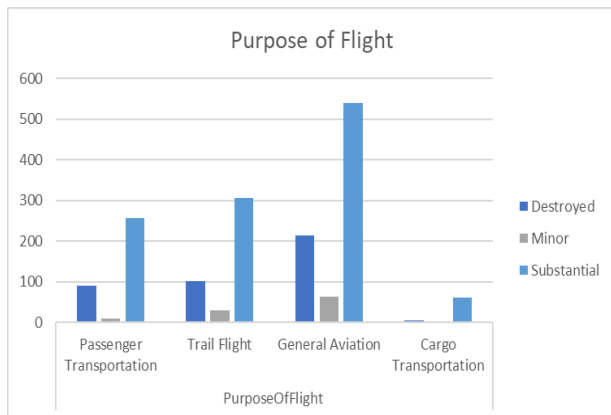

Figure 10: Purpose of Flight

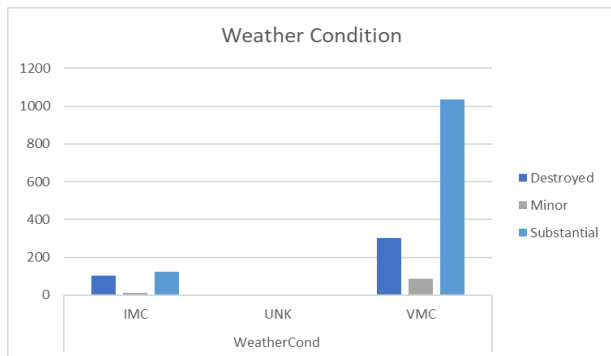

Figure 11: Weather Condition

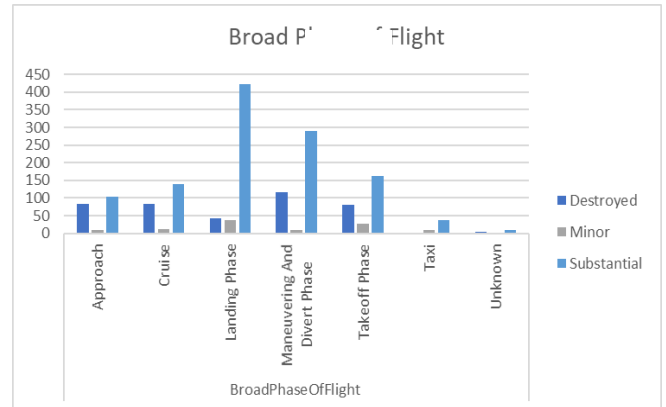

Figure 12: Phase of Flight

Table 9: Kruskal Wallis Test

	Destroyed	Minor	Substantial	p
	Mean \pm SD Med.(Min-Max)	Mean \pm SD Med.(Min-Max)	Mean \pm SD Med.(Min-Max)	
Number Of Engines	1,64 \pm 0,59 2 (1-4)	2,01 \pm 0,55 2 (1-4)	1,43 \pm 0,53 1 (1-4)	<0,001

There is a statistically significant difference between aircraft damages in terms of the number of engines ($p < 0,05$).

Table 10: Mann-Whitney U test

Post-Hoc Pairwise Comparisons (p)	Destroyed vd. Minor	Destroyed vd. Substantial	Minor vd. Substantial
Number Of Engines	<0,001	<0,001	<0,001

According to posthoc pairwise comparisons, the average of minor events is found higher than destroyed, and substantial events. The average of destroyed events is found higher than the substantial events ($p < 0,016$ Bonferroni correction).

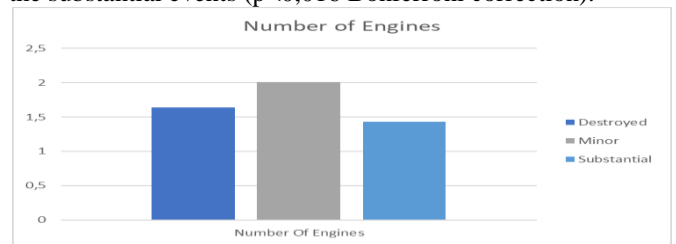

Figure 13: Number of Engines

Like tables and figures, all these statistics are taken from (NTSB, 2020) and (Plane Crash Info Accident Database, 2020) websites.

5. Logistic Regression Analysis-Dependent: Investigation Type

Table 11: Event Date - Dependent: Investigation Type

	p	OR	%95 CI Lower	%95 CI Upper
1987-1990	0,598	0,832	0,419	1,651
1991-2001	0,001	0,338	0,180	0,636

2002-2010	0,022	0,494	0,270	0,902
2011-2018	0,097	0,584	0,309	0,103

The event date is modeled as independent variables. When the significance of the model was examined with a value of $p = 0,008 < 0,05$ was found and since the Hosmer-Lemeshow with a value of $p = 1,000 > 0,05$, the model is suitable for interpretation. The years between 1979-1986 is selected reference category. The years between 1991-2001 and 2002-2010 are found as significant as risk factors ($p < 0,05$). Those between the years 1991-2001 decrease the incident by $1 / 0,338 = 2,958$ times compared to those between the years 1979-1986. Those between the years 2002-2010 decrease the incident by $1 / 0,494 = 2,024$ times compared to those between the years 1979-1986.

Table 12: Engine Type - Dependent: Investigation Type

	p	OR	%95 CI Lower	%95 CI Upper
Turbo Jet	0,031	0,411	0,184	0,921
Turbo Prop	<0,001	0,418	0,257	0,680
Turbo Shaft	<0,001	0,062	0,030	0,128

The engine type is modeled as independent variables. When the significance of the model was examined with a value of $p < 0,001$ was found and since the Hosmer-Lemeshow with a value of $p = 1,000 > 0,05$, the model is suitable for interpretation. Turbo Jet, Turbo Prop, and Turbo Shaft are found as significant as risk factors ($p < 0,05$). Turbo Fan is the selected reference category. Turbo Jet decrease the incident by $1 / 0,411 = 2,43$ times compared to those Turbo Fan. Turbo Prop decrease the incident by $1 / 0,418 = 2,39$ times compared to Turbo Fan. Turbo Shaft decrease the incident by $1 / 0,062 = 16,12$ times compared to Turbo Fan.

Table 13: Purpose of Flight - Dependent: Investigation Type

	p	OR	%95 CI Lower	%95 CI Upper
Flight Training	0,013	2,627	1,223	5,642
General Aviation	0,005	2,787	1,362	5,702
Cargo Transportation	0,997	0,000	0,000	-

The purpose of the flight is modeled as independent variables. When the significance of the model was examined with a value of $p < 0,001$ was found and since the Hosmer-Lemeshow with a value of $p = 1,000 > 0,05$ the model is suitable for interpretation. Flight training and general aviation are found as significant as risk factors ($p < 0,05$). Passenger transportation is the selected reference category. Flight training increases the incident by 2,627 times compared to Passenger Transportation. General aviation increases the

incident by 2,787 times compared to Passenger Transportation.

Table 14: The Phase of Flight - Dependent: Investigation Type

	p	OR	%95 CI Lower	%95 CI Upper
Cruise	0,796	1,131	0,446	2,869
Landing Phase	0,127	1,840	0,841	4,026
Maneuvering And Divert Phase	0,029	0,283	0,091	0,876
Take Off Phase	0,040	2,360	1,041	5,351
Taxi	0,038	3,227	1,064	9,784
Unknown	0,999	0	0	-

The phase of flight is modeled as independent variables. When the significance of the model was examined with a value of $p < 0,001$ was found and since the Hosmer-Lemeshow with a value of $p = 1,000 > 0,05$, the model is suitable for interpretation. Maneuvering and Divert Phase, Take Off Phase and Taxi Phases are found significant as risk factors ($p < 0,05$). The approach is selected reference category. Maneuvering and Divert Phase decrease the incident by $1/0,283=3,533$ times compared to Approach. Take Off Phase increase the incident by 2,360 times compared to Approach Phase. Taxi Phase increases the incident by 3,277 times compared to Approach Phase.

Table 15: Number of Engine - Dependent: Investigation Type

	p	OR	%95 CI Lower	%95 CI Upper
Number of Engine	<0,001	3,817	2,733	5,332

The number of engines is modeled as independent variables. When the significance of the model was examined with a value of $p < 0,001$ was found and since the Hosmer-Lemeshow with a value of $p = 1,000 > 0,05$, the model is suitable for interpretation. The number of engines is found significant as a risk factor ($p < 0,05$). 1-unit change in the number of engines increases the incident 3,817 times.

CONCLUSION AND SUGGESTIONS

The safety concept is related to all rules, and regulations to protect the civil aviation industry from intentional sabotage events. In this study, the concept and ensuring of safety as an overview discussed in the introduction part, then at the literature review it was introduced the four phases of safety about the support of disciplines to safety management evolution. These are classified as; technical, human, organizational factors, and post-SMS eras. In addition to these eras, civil aviation accidents which are triggered by the lack of support about safety disciplines factors are examined. These factors are classified as; event date that included the last 40 years also with the beginning of crew resource management concept, investigation type related to incident and accident rates by giving their definitions, and the injury severity which is related to the levels of disastrous effects. Aircraft damage like injury severity classified as a minor, substantial, and destroyed effect. Amateur built is about an event that is a civil aviation activity or not. The other variables are named as; engine type, the purpose of flight, weather condition, and phase of flight. When it is examined

the investigation type of the selected variables, the number of destroyed events mostly happened in the 1991-2001 period. The injury severity percentage is %77.5 for non-fatality, however, the outcomes are %73.3 percentage with substantial effect. This situation shows that high percentage of incidents have substantial damage though they are not fatal. %99.2 accidents happened in amateur-built which also means as training flights. %52.1 accidents happened with turbo shaft engines that are used by helicopters. General aviation is related to training flight, VMC (visual meteorological conditions) is also related to general aviation. In addition to this information, for all types of flights; landing, maneuvering, and divert phases are the most dangerous time period. They are also described in the methodology part with the reason why they are chosen. In conclusion, it is understood that safety is a concept that includes disciplines such as; human error modeling, organization error modeling, and performance level. These disciplines are contributed to the areas of engineering, ergonomics, human factors, behavioral sciences, management science, strategic management, cultural studies, and communications sciences in civil aviation activities. Finally, this study is examined the selected variables in the safety concept related to incidents and accidents. This study has a contribution to the literature by segmenting and analyzing the causes of civil aviation incidents-accidents for giving knowledge to civil aviation researchers. In future studies in order to prevent accidents and incidents, precautions that can be taken proactively can be discussed.

Acknowledgement

The authors thank the previous researchers who work in civil aviation safety. With this researches, we got inspired to compare this concept with civil aviation accidents and we wish to contribute to the social sciences in this way. In this manuscript, it is declared that there is no conflict of interest related to not have any competing financial, professional, or personal interests from other parties.

Disclosure Statement

All of the variables are taken from websites, so there is no need for ethical permission.

REFERENCES

- Authority-CAA, C. A. (2002). *Flight Crew Training: Cockpit Resource Management (CRM) And Line-Oriented Flight Training (LOFT)*, CAP 720.
- Baines, D. (2003). *Migration In A Mature Economy: Emigration And Internal Migration In England And Wales 1861-1900, (Vol. 3)*, Cambridge University Press.
- Biostath Handbook. (2020). Retrieved From <https://www.biostathandbook.com/fishers.html>. On April 8, 2020.
- Crick, B. R. (1980). *George Orwell*, Prabhat Prakashan.
- Dodhia, R. M. and Dismukes, R. K. (2009). Interruptions Create Prospective Memory Tasks (Applied Cognitive Psychology), *The Official Journal Of The Society For Applied Research In Memory And Cognition*, 23(1), 73-89.
- Furnham, A. and Gunter, B. (1993). Corporate Culture: Definition, Diagnosis And Change, *International Review Of Organizational Psychology*, 8, 233-261.
- Glendon, A. I. and Stanton, N. A. (2000). Perspectives On Safety Culture, *Safety Science*, 34(1-3), 193-214.
- Hale, A. R. (2000). Culture's Confusions, *Safety Science*, 34(1-3), 1-14.
- Heinrich, H. W. (1941). *Industrial Accident Prevention. A Scientific Approach. Industrial Accident Prevention, A Scientific Approach*, (Second Edition).
- Helmreich, R. L., Merritt, A. C. and Wilhelm, J. A. (1999). The Evolution Of Crew Resource Management Training In Commercial Aviation, *The International Journal Of Aviation Psychology*, 9(1), 19-32.
- Human Factors And Ergonomics Society. (2020). Retrieved From <https://www.hfes.org/resources/educational-and-professional-resources/new-item/> On April 3, 2020.
- ICAO. International Civil Aviation Organization Annex 19 (2013). *Safety Management*, International Civil Aviation Organization.
- ICAO. International Civil Aviation Organization Annex 19 (2020). (SMS, Safety Management System), Retrieved From <https://www.easa.europa.eu/sites/default/files/dfu/icao-annex-19.pdf>. On April 14, 2020.
- ICAO. International Civil Aviation Organization. (2020). Retrieved From https://www.icao.int/safety/fsix/library/doc_9859_full_en.pdf. On April 14, 2020.
- ICAO. International Civil Aviation Organization. (2020). Retrieved From <https://www.icao.int/safety/istars/pages/accident-statistics.aspx>. On April 14, 2020.
- ICAO. International Civil Aviation Organization. (2020). Retrieved From <https://www.icao.int/safety/pages/default.aspx>. On April 14, 2020.
- ICAO. International Civil Aviation Organization. (2020). Retrieved From <https://www.icao.int/sustainability/pages/tools.aspx/> On April 14, 2020.
- ICAO. International Civil Aviation Organization. (2020). Safety Management Manual (SMM) (Doc 9859). Retrieved From <https://www.icao.int/safety/safetymanagement/documents/doc.9859.3rd%20edition.alltext.en.pdf>. On April 14, 2020.
- Laerd Statistics. (2020). Retrieved From <https://statistics.laerd.com/spss-tutorials/kruskal-wallis-h-test-using-spss-statistics.php>. On March 30, 2020.
- Lee, J. J., Lukachko, S. P., Waitz, I. A. and Schafer, A. (2001). Historical And Future Trends In Aircraft Performance, Cost, And Emissions, *Annual Review Of Energy And The Environment*, 26(1), 167-200.
- Masefield, P. G. (1972). Aviation And The Environment In The 1970s, *SAE Transactions*, 81, 2960-2992.
- MEDCALC® Easy-To-Use Statistical Software. (2013). Medcalc Software Bvba, Ostend, Belgium. Retrieved From <https://www.medcalc.org>. On March 27, 2020.
- NTSB. National Transport Safety Board. (2020). Retrieved From <https://ntsb.gov/investigations/accidentreports/pages/accidentreports.aspx>. On March 25, 2020.
- Plane Crash Info Accident Database. (2020). Retrieved From <https://www.planecrashinfo.com/database.htm/> On March 26, 2020.
- Petrescu, F. I. and Petrescu, R. V. (2012). *New Aircraft II*, Bod-Books On Demand.
- Reason, J. (1995). A Systems Approach To Organizational Error, *Ergonomics*, 38(8), 1708-1721.
- Reason, J. (2002). Combating Omission Errors Through Task Analysis And Good Reminders, *BMJ Quality & Safety*, 11(1), 40-44.
- Reason, J. (2000). Human Error: Models And Management, *Bmj*, 320(7237), 768-770.
- Reason, J. (2000). Safety Paradoxes And Safety Culture, *Injury Control And Safety Promotion*, 7(1), 3-14.
- Shappell, S., Detwiler, C., Holcomb, K., Hackworth, C., Boquet, A. and Wiegmann, D. A. (2007). Classifying And Understanding Human Error – (Human Error And Commercial Aviation Accidents: An Analysis Using The Human Factors Analysis And Classification System. Human Factors), *Journal Of The Human Factors And Ergonomics Society*, 49(2), 227-242.
- Shappell, S. A. and Wiegmann, D. A. (2000). *The Human Factors Analysis And Classification System*, HFACS.
- Shappell, S. A. and Wiegmann, D. A. (2003). *Reshaping The Way We Look At General Aviation Accidents Using The Human Factors Analysis And Classification System*.
- Shorrock, S. T. and Kirwan, B. (2002). Development And Application Of A Human Error Identification Tool For Air Traffic Control, *Applied Ergonomics*, 33(4), 319-336.
- Statistics By Jim Making Statistics Intuitive. (2020). Retrieved From <https://statisticsbyjim.com/anova/post-hoc-tests-anova/> On April 17, 2020.
- Statistics How To. (2020). Accessed Date 17.04.2020, Retrieved From <https://www.statisticshowto.com/probability-and-statistics/chi-square/> On April 17, 2020.
- Statistics How To. (2020). Retrieved From <https://www.statisticshowto.com/shapiro-wilk-test/> On April 17, 2020.
- Van Nood, E., Vrieze, A., Nieuwdorp, M. et al. (2013). Duodenal Infusion Of Donor Feces For Recurrent Clostridium Difficile, *New England Journal Of Medicine*, 368, 407-415.
- Westrum, R. and Adamski, A. J. (1999). *Organizational Factors Associated With Safety And Mission Success In Aviation Environments*.

EXTENDED ABSTRACT

Background: In the literature part this paper is related to two general concepts. The first one is the types of detection sensors and descriptions such as; technical era human factors era, organizational factors era, and Post-SMS Era. The second one is the support of disciplines to safety management evolution with the same eras. This paper is also related to find the causes of civil aviation accidents into five stages which are specified as the periods of crew resource management. The content of this paper included the literature review, methodology, research findings and results, the logistic regression analysis-dependent: investigation type, and the concluding remarks.

Research Purpose: The purpose of this study is to find the reasons for civil aviation accidents by segmenting into the selected parameters in a 40-year time period starting from the crew resource management concept. This research focuses on mainly 3 epochs of safety thinking in civil aviation as described by ICAO (Doc. 9859, 2013) and added the post-SMS era for an extra concentration to determine the changes in accident rates clearly to tie with those epochs. Defining epochs could enable to list and distinguish complex efforts to manage safety. Consequently, this paper aims to find out changes that began from technology, continued with human factors, organizational factors, and still in progress with cultural factors. Matching the efforts with the results of the analysis about accident rates undoubtedly is expected to reveal the rights and the wrongs in the efforts to answer real-world safety management requirements.

Methodology: This section discusses the research framework, approach, tools of measurement, variables, and assumptions used in this article. In this research paper, the causes of air accidents and incidents that happened between 1979-2018 are analyzed. These analyses are examined with; Kruskal Wallis, Mann-Whitney U, Fisher's Exact, and * Chi-Square Tests. These tests are examined in nine classifications as related to aircraft accidents and incidents. These are classified as; event date, investigation type, injury severity, aircraft damage, amateur-built, engine type, the purpose of flight, weather condition, and phase of flight.

Research Findings and Results: The normality test was completed with the Shapiro-Wilk test. Non-parametric statistical methods were used for values with irregular (non-normally dissipated, Shapiro-Wilk $p > 0.05$) distribution. Descriptive statistics are submitted using mean and standard deviation for normally distributed factors and median (and minimum-maximum) for the non-ordinarily dissipated factors. Non-parametric statistical practices were applied for rates with irregular circulation. For the collation of two non-ordinarily dissipated independent groups, the Mann-Whitney U test is applied. For the collation of over two non-normally dissipated independent groups, the Kruskal Wallis test is used. On account of the survey, the influence of parameters on investigation type Logistic Regression is used. The χ^2 test and Fisher's exact test are applied for categorical factors and defined as investigation quantities (and ratios). Statistical importance is admitted when the two-sided p-value is fewer than the value of 0.05. Statistical analysis is applied accessing the MedCalc Statistical Software version 12.7.7. The Shapiro-Wilk test is a way to assert if a random sample comes from a normal circulation. The test delivers a W value, so small values state the sample is not normally circulated. It can reject the null hypothesis that the population is normally disseminated if the values are below a specific verge. The Kruskal-Wallis H test (sometimes also designated the "one-way ANOVA on ranks") is a grade-basis nonparametric test which could be applied to adjust if there are statistically substantial distinctions among two or more categories of an independent factor on a steady or ordinal dependent factor. It is noticed that the nonparametric alternative to the one-way ANOVA and an extending of the Mann-Whitney U tests are authorized the crosscheck of more than two independent groups.

Conclusion: In conclusion, it is understood that safety is a concept that includes disciplines such as; human error modeling, organization error modeling, and performance level. These disciplines are contributed to the areas of engineering, ergonomics, human factors, behavioral sciences, management science, strategic management, cultural studies, and communications sciences in civil aviation activities. Finally, this study is examined the selected variables in the safety concept related to incidents and accidents. This study has a contribution to the literature by segmenting and analyzing the causes of civil aviation incidents-accidents for giving knowledge to civil aviation researchers. In future studies in order to prevent accidents and incidents, precautions that can be taken proactively can be discussed.

MARDİN'DE SÜRYANİ KUMAŞ BASKI-BOYAMA SANATI: ŞİMMESHİNDİ AİLESİ ÖRNEKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME*

Mehmet Ali DOĞAN^{1*+}

¹Hacettepe Üniversitesi, Sanat Tarihi Bölümü, Ankara, Doktora Öğrencisi

*mehmetalidogan01@gmail.com

+ORCID:0000-0001-9566-4595

Öz- Mardin merkez ve ilçelerinde yaşayan Süryanilerin köken ve isimleri hakkında çeşitli görüşler vardır. Süryani kelimesinin ne zaman kullanılmaya başlandığı kesin olarak bilinmemekle birlikte Süryanilerin kökeni konusunda da net bir fikir birliğine varılamamıştır.

Süryani kökenli olan Şimmeshindi ailesi, Mardin'de iki yüz yıldır baskı-boyama ve resim sanatını bir aile geleneği olarak sürdürmektedirler. Baskı-boyama geleneğinde perde ve süs amacı ile de kullanılabilen örtüler görülmektedir. Baskı-boyama geleneğinin son temsilcisi yine Şimmeshindi ailesinden olan Nasra Şimmeshindi hem din dışı desen ve motifleri hem de konusunu İncil'den alan sahneleri betimlemektedir. Din dışı eserlerde genellikle keklik motifi, çiçek, geometrik ve bitkisel bezemelerin yanı sıra girland desenleri görülür. Konusunu İncil'den alan eserlerde de Mardin'in yerel etkilerini yansıtan bu geleneksel motif ve desenleri görmek mümkündür. Baskı-boyama tekniğiyle süs olarak da kullanılabilen çok amaçlı eserlere ve perdelere "Vaftiz", "Son Akşam Yemeği", "Çarmıha Gerilme" ile "Meryem ve Çocuk İsa" resmedilmiştir.

Çalışmadaki amaç Şimmeshindi ailesine ait dini konulu baskı boyama el sanatı geleneğini belgelemektir. Ayrıca bu el sanatı ürünleri üzerine resmedilmiş dini sahnelerin detaylı ikonografik incelemesinin yanı sıra Mardin'in yerel, etnik ve coğrafi etkilerin, bir Hıristiyan sanatı olan bu el sanatı örneklerinde izlerini ortaya çıkarıp Hıristiyan sanatındaki çağdaş ve yerel üsluptaki özgün değerini saptamaktır.

Anahtar Kelimeler- Mardin, Süryani Sanatı, Baskı- Boyama Sanatı, Şimmeshindi Ailesi, Geleneksel El Hıristiyan Sanatları.

THE SYRIAC PRINTED CLOTH ART IN MARDİN: AN ASSESSMENT RELATED TO SAMPLE OF ŞİMMESHİNDİ FAMILY*

611

Abstract – There are various opinions about the origins and names of the Assyrian living in the downtown and the counties of Mardin today. It is not known precisely when the word 'Assyrian' has began to be used. There is no clear consensus on the origin of the Assyrians.

Şimmeshindi family, who is of Syriac origin, has been continuing printed cloth and painting art as a family tradition for two hundred years in Mardin. In the printed cloth tradition, covers that can also be used as curtains and with ornamental purposes are seen. The last representative of the tradition of printed cloth, Nasra Simmeshindi, again a member of Şimmeshindi's family, depicts the scenes both the non-religious designs and motifs and the scenes that take its subject from the Bible. In non-religious works, partridge motifs, flowers, geometric and floral decorations as well as girland patterns are seen. It is also possible to see these traditional motifs and designs reflecting the local influences of Mardin in the works of the Bible. By means of printed cloth, Baptism, Last Supper, Crucifixion and Mary and Child Jesus were pictured into the multi-purpose works and curtains that can be also used as ornaments.

The aim of the study is to document the tradition of the religion-themed printed cloth art which belongs to Şimmeshindi family. Besides the detailed iconographical study of the religious scenes depicted on relevant handicrafts, it is also to reveal Mardin's local, ethnic and geographical effects on this handicrafts samples which is an Christian art and to detect its unique value in the contemporary and local style in Christian art.

Keywords – Mardin, Syriac Art, Printed Cloth Art, Şimmeshindi Family, Traditional Handcraft Art.

*Bu makale 2017 yılında Süleyman Demirel Üniversitesi Sanat Tarihi Bölümü Ana Bilim Dalı'nda tamamlanan "Mardin'de Kumaş Baskı-Boyama Sanatı: Şimmeshindi Ailesi Örnekleri" adlı yüksek lisans tezinden türetilmiştir.

*This paper is a part of my master's thesis which is named "The Art of Printed Cloth in Mardin: Sample of Şimmeshindi Family" and completed in the department of art history of Süleyman Demirel University in 2007.

1.GİRİŞ

Mardin yüzyıllarca birçok din, dil ve ırka ev sahipliği yapmıştır. Günümüzde de Mardin'de Türkler, Kürtler, Araplar ve Yezidiler gibi birçok etnik köken bir arada yaşamaktadır. Mardin'in bu çok kültürlü yapısı zengin bir sanat geleneğinin doğmasına ve gelişmesine ortam hazırlamıştır. Bu çok kültürlü yapının izleri sanatın her alanına yansımıştır. Mardin'in coğrafi özelliğini yansıtan bir keklik motifini ya da bir çiçek desenini Hıristiyan ve Müslümanlara ait el sanatı ürünlerinde görmek mümkündür. Müslüman bir sanatçının Hıristiyanlıkla ya da Yezidilikle ilgili tablolar yaptığı belirlenmiştir.

Çalışmanın konusunu bu çok kültürlü yapı içerisinde önemli bir yere sahip Mardinli Süryani bir aile olan Şimmeshindi ailesinin baskı-boyama tekniği ile yaptıkları dinsel el sanatları oluşturmaktadır. Yapılan araştırmalar sonucunda, Şimmeshindi ailesine ait Mardin'de yer alan Süryani kilise ve evlerinde bulunan perde, süs ya da çok amaçlı olarak kullanılabilen dîni ve din dışı eserler ile ikonalar tespit edilmiştir. Söz konusu bu eserlerin üzerine İncil konulu sahnelerin işlendiği belirlenmiştir. Bizans ve Ortodoks sanatında çokça tasvir edildiği görülen Vaftiz, Son Akşam Yemeği, Çarmıha Geriliş, Diriliş ile Meryem Ana ve Çocuk İsa gibi konular Süryanilere ait perde ve ikonalara bitkisel boya ile resmedilmiştir.

Bu çalışma için ilk olarak 2014 yılında ön araştırma yapılmış, Kırklar Kilisesi Hori episkopos Gabriyel Akyüz ve Şimmeshindi ailesinin dîni geleneksel el sanatının son temsilcisi Nasra Şimmeshindi (Ölümü Nisan 2016) ile tanışılmıştır. Gabriyel Akyüz, ön araştırma sonrasında Kırklar Kilisesi'nde bulunan ve araştırma için önemli olan tüm verilere ulaşılmasını sağlamıştır. Sonraki araştırma gezilerinde Gabriyel Akyüz ile röportaj yapılmış genel olarak Süryanilerin kökeni, günümüzdeki durumu ve el sanatlarına işlenmiş dîni sahneler hakkında bilgiler edinilmiştir.

Ön araştırma sırasında Gabriyel Akyüz'ün yönlendirmesiyle baskı-boyama dîni- geleneksel el sanatlarının son temsilcisi olduğu söylenen Nasra Şimmeshindi'nin evine gidilmiştir. Bu sayede araştırma için önemli verilere ulaşılmıştır. Daha sonra Mardin'de yapılan arazi çalışmalarında Nasra Şimmeshindi tekrar ziyaret edilip, röportaj yapıldıktan sonra Şimmeshindi'nin eserleri fotoğraflanıp, ölçüler alınmıştır. Nasra Şimmeshindi babasından kalan ahşap kalıpları kullandığını belirtmiştir. Ancak bu kalıpları göstermediğinden kalıplar hakkında bilgi verilememiştir. Örneklerden anlaşıldığına göre, ahşap kalıpların konturları siyaha boyanıp kumaş üzerine basıldıktan sonra bitkisel boya kullanılarak fırça ile desen tamamlanmıştır.

Mardin merkez, Midyat ve Nusaybin'de yapılan araştırmalarda, kilise görevlileri, rahipler, yöre halkı, Gabriyel Akyüz ve oğlu İliyo Akyüz ile yapılan konuşmalarda Şimmeshindi ailesi dışında kimseden söz edilmemiştir. Ayrıca araştırma esnasında gidilen kiliselerde Şimmeshindi ailesine ait olduğu söylenen eserler dışında başka bir zanaatkara ya da aileye ait baskı-boyama tekniği ile yapılmış herhangi bir esere rastlanmamıştır. Yapılan literatür

taramalarında da Şimmeshindi ailesi dışında baskı- boyama geleneğini sürdüren başka bir aile veya zanaatkar tespit edilememiştir.

2. SÜRYANİLİĞİN DOĞUŞU VE KÖKENİ

Süryani kelimesinin nasıl ve ne zaman ortaya çıktığı, ilk defa nerede kullanıldığı kesin olarak bilinmemektedir. Süryani kelimesinin kökeni konusunda Süryaniler arasında çeşitli dönemlerde kabul edilmiş farklı görüşler söz konusudur. Patrik III. Yakup, Süryani isminin, Pers Kralı Sırus (Keyhüsrev) (M.Ö. 1957-1980) isminden geldiğini belirtmektedir. Sırus M.Ö. 539 yılında Babil'i aldıktan sonra, Babil Kralı Nabukadnezar'ın Kudüs'ü işgali sonrası Babil'e sürülen Yahudilerin Filistin'e dönmelerine izin vermiştir. Böylece Sırus Yahudilerin yanında büyük itibar kazanmıştır. Sırus'tan yüzyıllar sonra İsa, Hıristiyanlığı yaymaya başlayınca ona inanan Yahudiler, İsa'yı kurtarıcı olarak görmüşlerdir. İsa ile Sırus'u özdeşleştirmişlerdir. Çünkü Sırus, onları esaretten, İsa ise günahlarından kurtarmıştır. Bundan dolayı İsa'ya inanan topluluğa Sorin (Süryani), konuştukları Arami lehçesine de Sırusça ya da Süryanice¹ denmiştir (Günel, 1970: 30-31; Bilge, 1991: 20-29; Bilge, 1996: 17-23; Çelik, 1996: 13-15; Albayrak, 1997: 41; Akyüz, 2005a: 16; Doru, 2007: 13-14; Durak, 2011: 19-20).

Süryani kelimesinin, Lübnan'ın güneyinde bulunan Sur şehrinin isminden türediği de iddia edilmiştir. On iki havari, Sur kenti ve çevresinde oldukları için halk onlara Surin adını vermiştir. Havariler, İsa'dan sonra yeni inancı yaymaya başladıklarında bunlara inanan topluluklar da Surin olarak adlandırılmıştır. Süryani kelimesinin de Surin kelimesinden türediği iddia edilmektedir (Keser, 2002: 12; Koluman, 2002: 22-29; Şimşek, 2003: 23-29; Özcoşar, 2008: 21-27; Özdemir, 2009: 9-13; Durak, 2011: 20; Öztemiz, 2012: 7-13).

Süryani kelimesinin kökeni kesin olarak bilinmemekle beraber Kilise, Süryani kelimesinin Kral Sırus'un isminden türediğini öne süren teoriyi kendi görüşlerine yakın bulmaktadır (Çelik, 2010: 175-176; Durak, 2011: 20; Tahincioğlu, 2011: 75).

Süryanilerin kökeni konusunda yapılmış çalışmalarda etnik ve dinsel olmak üzere iki önemli sorun ile karşılaşmaktadır. Etnik olarak Süryaniler, Kuzey Mezopotamya'da yaşayan ve Süryaniler olarak tanımlanan Aramice konuşan bir topluluktur. Dinsel açıdan bakıldığında ise M.S. 1. yüzyılda, Kuzey Mezopotamya'da yayılan Hıristiyanlığı ilk kabul eden ve Antakya'da ilk kilise merkezlerini kuran ve daha sonra Doğu Hıristiyanlığı ya da Doğu Kilisesi olarak nitelendirilen Hıristiyan bir toplumdur. Genel olarak yapılan araştırmalarda Süryaniler, Kuzey Mezopotamya'da yaşayan ve Aramice konuşan Hıristiyan halk olarak da tanımlanmaktadır (Bilge,

¹Süryanice, Urhoya (Şanlıurfa) özgü bir Arami lehçesidir. Gelişmiş bir lehçe olan Süryanice bir dil olarak tanımlanmıştır. İlk örnekleri 1. yüzyıldan kalmış olan Süryanicenin kendisine ait bir yazıtı bulunmaktadır. M.Ö 6. yüzyıldan 7. yüzyıla kadar Ortodoksunun en yaygın dili olduğu düşünülmektedir. Süryanice, erken dönemlerde Aramice konuşan, Hıristiyanların sahiplendikleri bir dil olmuştur. Aslında çok sayıda edebi eser vermiş üç Geç Arami lehçesinden birisi olan bu dil, diğer iki lehçe Aramice ve Mandai lehçesinden edebi nitelik ve nicelik bakımından daha fazla esere sahiptir. (Akalin ve Duygu, 2017: 8, 83).

1996: 10; Surma Hanım, 1996: 9, 13; Özdemir, 2009: 9-10; Durak, 2011: 21; Özcoşar, 2013: 77-78).

Süryanilerin kökeni konusunda araştırmacılar arasında net bir fikir birliğine varılamamış olsa da Süryanilerin Mezopotamya'nın yerlisi olduğu bir gerçektir. Asur ve Arami kelimeleri, günümüzde yaşayan Süryanilerin Hıristiyanlığı kabul etmeden önce aldıkları isimken, Süryani kelimesi ise Hıristiyanlığı kabul ettikten sonra aldıkları isimdir. Bu nedenlerle Süryaniler, Mezopotamya'nın, Asur, Babil, Keldani ve Aramilerin yeni bir sentezi olarak kabul edilir (Şimşek, 2003: 29).

Mardin ve ilçelerinde yapılan araştırmada, yaşanan terör olayları ve geçim sıkıntısına bağlı olarak Mardin'de yaşayan Süryani sayısının giderek azaldığı, İstanbul'a ve genellikle de yurt dışına göç ettikleri belirlenmiştir. Bu durumlar, bölgede, zaten gittikçe önemini yitiren zengin el sanatı ürünlerinin, Mardin'den göç eden Süryanilerin çoğunun dîni ya da din dışı el sanatı ürünlerini yapmayı bırakması nedeni ile azalmasına ve bu geleneğin kaybolma noktasına gelmesine neden olmuştur.

3. MARDİN'DE SÜRYANİ KUMAŞ BASKI-BOYAMA SANATI: ŞİMMESHİNDİ AİLESİ ÖRNEKLERİ ÜZERİNE BİR DEĞERLENDİRME

3.1. Şimmeshindi Ailesi

Süryani kökenli olan Şimmeshindi ailesi, Mardin'de iki yüz yıldır baskı-boyama ve resim sanatını bir aile geleneği olarak sürdürmektedirler. 19. yüzyıl'ın ortalarında Mihayel Ahicen, Şimmeshindi ailesinden Nisro Şimmeshindi ile evlenmiştir. Daha sonra, doğan çocukları İskender, İshak ve İbrahim Şimmeshindi kardeşler, dayıları Şimmeshindi'nin yanında uzun yıllar çirak olarak çalışmışlardır. Böylece, aslında dayılarının olan Şimmeshindi lakabı ile çağrılmışlardır. Günümüzde bu lakap ile tanınmaktadırlar. Ancak onlar Ahicen ailesindedir. Asıl Şimmeshindi ailesi ise bugün Halip lakabı ile anılmaktadır. İskender, İshak ve İbrahim Şimmeshindi baskı-boyama ve boyamacılık dışında ressamlığı, ürettikleri bitkisel boya ile kumaş ve ahşap üzerine uygulamışlardır. Bitkisel boya ile yapılan, birbirinden farklı dîni konular içeren perdeler ve ikonaları Mezopotamya'da bütün kiliselerde görmek mümkündür. Deyrulzafaran Manastırı'nın misafir salonunda İskender Şimmeshindi'nin yaptığı ikonalar sergilenmektedir. İshak Şimmeshindi resim, nakış gibi el sanatı ürünleri yapmıştır. Ayrıca ahşap, mermer ve sarı taş, kesme taş üzerine de motifler işlemiştir. Bunların yanı sıra İshak Şimmeshindi, II. Dünya Şavaşı'nda kumaş sıkıntısı olan bir dönemde, fabrikaların ürettiği her çeşit kumaşın taklidini yapmış ve satmıştır. İshak Şimmeshindi, öldükten sonra baskı- boyama zanaatini çocukları İbrahim, Cemil ve Nasra Şimmeshindi kardeşler sürdürmüştür. Cemil Şimmeshindi bu alanda çeşitli eserler bıraktıktan sonra 2000 yılında ölmüştür. İbrahim Şimmeshindi ise Kanada'ya taşınmış ve bu zanaatı bırakmıştır (Akyüz, 2005a, 370, 383; Doğan, 2017, 31,

dipnot 1). Bu zanaatı günümüzde Nisan 2016'da ölen Nasra Şimmeshindi devam ettirmekteydi. Nasra hanımın asıl soyadı Çilli'dir. Ancak babasından öğrendiği bu zanaatı babasının soyadı ile yaşatmak amacı ile onun soyadı olan Şimmeshindi'yi kullanmaktadır (Bu bilgi Haziran 2015'te Mardin'de yapılan araştırmada Nasra Şimmeshindi'nin gelini Nermin Çilli'den alınmıştır). Bazı kaynaklarda Nasra Şimmeshindi olarak geçmektedir. Ancak Nasra Hanım eserlerine Şimmeshindi yazmaktadır. Bu nedenle araştırmada Şimmeshindi kullanılmıştır. Bu sanatın kaybolmaması için GAP Projesi kapsamında desteklenmiş ve Mardin'de Nasra Şimmeshindi idaresinde bir atölye açılmıştır. Ancak yapılan araştırmada elde edilen bilgiye göre, Mardin valisi Nasra Şimmeshindi'den bir atölye açmasını istemiş olsa da Nasra Şimmeshindi yaşlandığı için bir atölye açamayacağını söyleyerek kabul etmemiştir. Bu zanaatı öğrenmek isteyenlere evinde öğretebileceğini de belirtmiştir (Bu bilgi 18.11.2014 tarihinde Nasra Şimmeshindi ile yapılan röportajda elde edilmiştir).

3.2. Baskı-Boyama Geleneği: Yapım Tekniği ve Örnekler

Basma ve yazma, oyulmuş ahşap kalıplar kullanılarak çeşitli boyalarla, pamuklu kumaşlar üzerine, elle çizilip resmedilerek veya basarak yapılan süsleme sanatına denir. Bu işi yapanlara da yazmacı ve basmacı adı verilmektedir. Yazma genellikle pamuklu kumaş üzerine el ile çizilen ya da kalıplar yardımı ile desen verilmiş kumaşlara verilen isimdir. Yazmacılık sanatının ilk örnekleri genellikle pamuklu kumaş üzerine, fırça ile yapılmıştır (Kaya, 1988: 9, 62; Erkan, 1990: 6; Ok, 2015: 15).

Yazma baskı sanatının başlangıç yeri ve zamanı kesin olarak bilinmemekle beraber, yazmacılığın çok eskilerden beri dokuma sanatı ile beraber yürümüş, ilkel sanatlardan biri olduğu kabul edilmektedir. Bu el sanatının dünya üzerindeki ilk görünüşü, mum ve topraktan yapılan dekoratif kalıplarla veya elle boyayarak kumaşın süslenmesi biçiminde olmuştur. En eski el sanatlarından olan yazmacılığın kökenine ilişkin kesin bilgiler yoktur. Bu sanatın Hindistan'dan yayıldığını ve Mısır kökenli olduğunu ya da Orta Asya'dan kaynaklandığını savunanlar vardır. Ağaç kalıp kullanarak baskı yapma tekniğinin ilk olarak nerede kullanıldığına dair kesin bir bilgi olmamakla birlikte Mezopotamya'da tahta kalıpla kil üzerine baskı yapıldığı bilinmektedir (Erkan, 1990: 7; Ok, 2005: 13).

Süryanice *hetmo* adı verilen baskı-boyama bir kalıp zanaatidir. Baskı-boyama tekniğinde, daha önceden hazırlanmış kalıbın yüzü boyaya batırılarak, kumaş veya şekil verilecek malzeme üzerine bastırılır ve birbirinden farklı veya benzer simetrik ya da tekrarlanan şekiller elde edilir. Bu boyanın özelliği üstüne uygulandığı malzemeden bir daha hiç çıkmamasıdır (Ayağ, 2014: 20- 21).

Baskı-boyama, yüzyıllardır Mardin ve çevresindeki Süryanilerde görülen bir el sanatı türüdür. Ceviz ağacından elle oyulan tahta kalıplar kullanılarak kökboyası ile yapılmaktadır. Süryani baskı-boyama sanatında yatak örtüsü, nevsim, yastık kılıfı, beşik örtüsü, oda takımları, vitrin

takımı, perde, bohça, tablo (ikona), yaka ve yazma gibi ürünler yapılmaktadır (Koluman, 2002: 135; Ayağ, 2014: 20-21).

Süryaniler yüzyıllarca baskı-boyama el sanatı ile uğraşmışlardır. Osmanlı İmparatorluğu zamanında bu sanatla uğraşan kişiler basmacı olarak adlandırılmıştır. Günümüzde hala basmacı soyadını kullanan birçok Süryani aile bulunmaktadır. Günümüzün ilerleyen teknolojisi, bütün alanlarda olduğu gibi basmacılığa olan ilgiyi de azaltmıştır ve bu zanaat, artık yok olmaya başlamıştır (Ayağ, 2014: 20-21).

Baskı- boyama sanatını bir aile geleneği olarak sürdürmüş, Şimmeshindi ailesinin bir ferdi olan Nasra Şimmeshindi baskı-boyama tekniği ile dîni ve din dışı konulu bezemeler yapmaktadır. Baskı-boyama tekniğini perde, karyola örtüsü, sehpa örtüsü, beşik örtüsü, yastık kılıfı, duvar süsü, mendil gibi çeşitli türlere uygulamaktadır. Şimmeshindi'nin bazı eserleri çok amaçlı kullanılabilir. Söz konusu bu eserler ahşap bir çerçeve ile duvar süsü olabileceği gibi bir sehpa örtüsü olarak ya da korniş takılarak bir perde olarak da kullanılabilir (Foto 1). Şimmeshindi bu sanatı babasından kalan kalıplarla devam ettirmektedir. Aynı kalıpla motif ve figürleri yaptığı için hemen her eserinde, birbirini tekrar eden çeşitli geometrik motifler ve Mardin'e özgü keklik kuşlarını görmek mümkündür (Foto 2).

Fotoğraf 1: Nasra Şimmeshindi, Geometrik, Bitkisel ve Kuş Motifli Masa Örtüsü, 2014, 44X57, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, Mardin

Fotoğraf 2: Nasra Şimmeshindi, Geometrik, Bitkisel ve Kuş Motifli Masa Örtüsü, 2014, 150X200, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, Mardin

3.4. Baskı- Boyama Geleneği: Şimmeshindi Ailesine Ait Dini İçerikli Örnekler

Araştırmanın asıl konusunu Şimmeshindi ailesinin, baskı-boyama tekniği ile yaptığı dini içerikli el sanatları oluşturmaktadır. Araştırmada, baskı boyama sanatını bir aile geleneği olarak kuşaktan kuşağa aktaran Şimmeshindi ailesine ait, Mardin, Kırklar Kilisesi, Midyat, Mort Şmuni Kilisesi, Midyat, Mor Barsavmo Kilisesi ve Nasra Şimmeshindi'nin evinde bulunan örnekler incelenmiştir.

Şimmeshindi ailesi özelinde yapılan bu araştırma nesilden nesile eserlerine yansıtıkları ikonografik kurgu ve üslubun benzer ve farklı yönlerine dikkat çekilmiştir. Araştırma kapsamında söz konusu el sanatları üzerine konu edinilmiş Son Akşam Yemeği (Foto 3, 4, 5, 6 ve 7) Çarmıha Gerilme (Foto 8, 9, 10 ve 11), Meryem ve Çocuk İsa (14, 15, 16 ve 17) tasvirli eserler incelenmiştir.

3.4.1. Son Akşam Yemeği

Son Akşam Yemeği², Grekçe *Mysterion* Latince'de *Sacramentum* ile ifade edilen 'Kutsal Giz' olarak da tanımlanmaktadır. İsa'nın havarileri ile yediği Son Akşam Yemeği Çile³ döneminin bir kısmını oluşturmaktadır. *Sinoptik* İncillere göre Yahudilerin Hamursuz ya da Mayısız Bayramı adlarıyla da bilinen Fısıh Bayramı'nda⁴, İsa'nın havarileriyle birlikte yediği son akşam yemeği, on iki büyük bayramdan birisidir (Schiller, 1972: 24-25; Carr, 1991: 1251). *Kanonik* İnciller'de anlatılan Son Akşam Yemeği sahnesinde özellikle İsa'nın Yahuda tarafından uğrayacağı ihanet vurgulanmaktadır. Bu vurgu İsa'nın dört incilde tekrar ettiği "...sizden biri bana ihanet edecek"⁵ sözü ile yapılmaktadır. Yuhanna İncili'nde Yahuda'nın elinde bir para kutusundan⁶ söz edilir. Bu Yahuda'nın İsa'yı para karşılığında ele vermesine bir gönderme olarak kabul edilebilir.

Şimmeshindi ailesi tarafından baskı- boyama tekniği ile yapılmış Son Akşam Yemeği sahnesini ele alan eserler bulunmaktadır. Nasra Şimmeshindi'nin yaptığı ve kendi evinde bulunan perde ya da çok amaçlı (Foto 3 ve 4) kullanılabilen eserler tespit edilmiştir. Bu çok amaçlı kullanılabilen eserler bir nişi örtmek için perde işlevi görebildikleri gibi bir çerçeve içerisinde ikona olarak da kullanılabilir.

² Son Akşam Yemeği'nin incillerde anlatımı için bkz; Matta 26: 20-23; Markos 14: 17-20; Luka 22: 21-23; Yuhanna 13: 21-30

³ İsa'nın Kudüs'e Girişi ile Mezara Konuluşu arasında Yeni Ahit'te anlatılan öyküler, İsa'nın Çilesi sahneleri olarak tanımlanır. Resim sanatında en çok rastlanan konular; İsa'nın Tutuklanması, Kırbaçlanma, Ecce Homo (İşte İnsan!), Haçın Taşınması, Çarmıha Geriliş ve Çarmıhtan İndiriliş'tir. Bu arada geçen olaylara bağlı olarak kimi nesnelere, Çile atribüleri ve simgeleri olarak kabul edilmiştir: Horoz (Petrus'un İsa'yı inkarı), Para (Yahuda'nın İhaneti), Zar (İsa'nın giysisinin paylaşılması), Kulak (İsa'nın tutuklanması sırasında Petrus'un orada bulunan bir hizmetçinin kulağını kesmesi), Zincir (İsa'nın kırbaçlanması), Çivi, Kerpeten, Haç (İsa'nın çarmıha gerilmesi), Mızrak ve Sünger (Çarmıhta İsa), Havlu (Pilat'ın ellerini kuruluması). Sanat tarihinde tek bir çile sahnesi tasvir olabileceği gibi, *siklus* biçiminde bir bütün olarak da verilebilir. Bu *siklus* anlayışı, iki büyük tarikat olan Fransiskanlar ve Dominikanlar tarafından 13.yüzyılda geliştirilmiş, kilise ve manastırları için sanatçılara bu yönde sipariş vermişlerdir (Gökcan, 2010: 191).

⁴ Fısıh Bayramı, Yahudilerin Mısır'da kölelikten kurtuluşları anısına her yıl kutladıkları bir bayramdır (Schiller, 1972: 25). Ayrıntılı bilgi için bkz. Eski Ahit, Mısır'dan Çıkış; 12: 13-27.

⁵ Matta 26: 21; Markos 14: 18; Luka 22: 21; Yuhanna 13: 21

⁶ Para kutusu Yahuda'da olduğundan, bazıları İsa'nın ona, "Bayram için bize gerekli şeyleri al" ya da "yoksullara bir şey ver" demek istediğini sandılar (Yuhanna 13: 29).

Fotoğraf 3: Nasra Şimmeshindi, Çok Amaçlı Örtü, Son Akşam Yemeği, 2014, 118X89 cm, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, Nasra Şimmeshindi'nin evi Mardin

Fotoğraf 4: Nasra Şimmeshindi, Dekoratif Örtü, Son Akşam Yemeği, 2014, 118X89 cm, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, Nasra Şimmeshindi'nin Evi, Mardin

Nasra Şimmeshindi'nin yapmış olduğu perdelerin bazıları İsa'nın hayatından bir *siklus*ı içermektedir. Perdeye, aşağıdan yukarı doğru, Meryem Ana ve Bebek İsa, İsa'nın çarşıya gerilmeden önce havarileri ile birlikte yediği yemeği gösteren Son Akşam Yemeği ve üstte İsa'nın Çarşıya Gerilişi tasvir edilmiştir (Foto 5). Bu sahneler bir arada değerlendirildiğinde, Meryem ve Bebek İsa (Hodegetria Meryem) tasviri sembolik doğumu, Son Akşam Yemeği İsa'nın Yahuda tarafından uğradığı ihaneti, İsa'nın Çarşıya Gerilmesi ise ölümü ifade etmektedir⁷.

Fotoğraf 5: Nasra Şimmeshindi, Perde, Son Akşam Yemeği, 2014, 326X 297 cm, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, Nasra Şimmeshindi'nin Evi, Mardin

Nasra Şimmeshindi'nin yaptığı Son Akşam Yemeği sahnelerinde, İsa sahnenin merkezinde, havariler iki grup halinde İsa'nın sağında ve solunda yer almaktadır (Foto 3, 4 ve 5). İsa, havarileri ile birlikte dikkörtgen bir masada oturmaktadır. Bu dikkörtgen masanın altında sürahi, paten gibi *liturjik*⁸ malzemeler bulunmaktadır. Son Akşam Yemeği

⁷Bu bilgi 8 Haziran 2015 tarihinde Kırklar Kilisesi papazı Gabriyel Akyüz ile yapılan röportajdan elde edilmiştir.

⁸Liturji kelimesinin kökeni Yunanca liturgia'dır. Dini tören, ayin, ibadet, hizmet anlamına gelen liturji, imparatorluk, doğum, ölüm, vaftiz liturjisi ve Ökaristi/Evkaristia gibi ayinleri içerir. Hıristiyanlığın temel liturjik ayini olan ökaristi ayini, "kominyon/ekmek şarap ayini", "son akşam yemeği", "mass", "kutsal kominyon", "kutsal sofrası", "liturji", "ilahi liturji" ve "kutsal kurban" gibi birçok terimle ifade edilir. Ekmek-Şarap Ayini, Hıristiyanlığın Yahudilikten devşirdiği bir ibadettir. Bu, Yahudilik'teki, Fışık yemeğinden gelen ve insanların aynı masa etrafında

sahnesinde İsa, önünde betimlenen büyük bir *kalise* ve havarilerden biraz daha iri betimlenmiş olmasıyla farklı kılınmıştır. Ancak Nasra Şimmeshindi, yaptığı el sanatı ürünlerinde (Foto 3, 4 ve 5), Kırklar Kilisesi (Foto 6) ve Mort Şmuni (Foto 7) Kiliselerinde görülen örneklerde para kesesini ya da Yahuda'yı diğer figürlerden ayırt edecek başka bir *atribü* kullanılmadığından, Son Akşam Yemeği sahnelerinde önemli bir figür olan Yahuda'yı teşhis etmek olanaksızdır. İsa'nın Yahuda tarafından uğrayacağı ihanet, dört İncilde İsa tarafından tekrar edilen "...sizden biri bana ihanet edecek" sözü ile vurgulanmaktadır. Ayrıca İsa, ihanet edecek kişiyi "...elini benimle birlikte sahana batırandır." sözü ile aktarmaktadır. Bunların yanı sıra Yuhanna İncili'nde Yahuda'nın elinde bir para kutusundan söz edilir. Şimmeshindi ailesi eserlerinde, Nasra Şimmeshindi hariç, Yahuda elinde para kesesi ile resmedilmiştir. Kırklar ve Midyat-Mort Şmuni Kiliselerinde bulunan Şimmeshindi ailesinin eserlerinde Yahuda'nın para kesesi ile resmedildiği örneklerin (Foto 6 ve 7) Yuhanna İncili ile uyumlu olduğu söylemek mümkündür. Ancak yapılan incelemede Nasra Şimmeshindi'nin eserlerinde görülen Son Akşam Yemeği sahnelerinde hangi İncilden yararlandığı oldukça belirsiz olduğu söylenebilir.

Fotoğraf 6: Cemil Şemsi⁹ (Şimmeshindi), Perde, Son Akşam Yemeği, 1978, 337X326 cm, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, Kırklar Kilisesi, Mardin

Fotoğraf 7: Cemil Şimmeshindi, Perde, Son Akşam Yemeği, 1979, 283X 220 cm, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama Mort Şmuni Kilisesi, Mardin-Midyat

Nasra Şimmeshindi'nin yaptığı Son Akşam Yemeği (Foto 3, 4 ve 5) sahnelerindeki figürler, oldukça iri oval biçimli ve bir birine çok yakın olan gözlerle, ince kavisli kaşlarla, bu

oturan mistik kardeşlik birliğinden etkilenmiş bir ayindir. Ökaristi İsa'nın bedenini sembolize eden ekmeğin ve insanlık için döktüğü kanının sembolü olan şarabın dağıtıldığı ayindir. Ekmek ve şarapla gerçekleştirilen bu sembolik ayin, "kominyon" olarak da ifade edilir. Ökaristi "şükretmek" anlamını taşır. Ökaristi'nin temeli, İsa'nın havarileri ile yediği son akşam yemeğidir ve bu ayinde İsa'nın bedeni ve kanı olduğuna inanılan ekmek ve şarap kutsandır. Bir tür kurban törenidir; çünkü İsa çarşıya gerilerek kurban edilmiştir. Ekmek ve şarabın varlığı İsa'nın bedeninin ve kanının kurban edilmesini sembolize eder. Ekmek ve şarabın, aynı ortamda birlikte ve bir kaptan/kalisten paylaşılması arkadaşlığı, bir arada olmayı, manevi kardeşliği sembolize etmektedir. Kominyon ayini, İsa'nın bedenini sembolize eden ekmeğin yendiği ve kanını sembolize eden şarabın bir arada içilip kutsandığı ökaristin temel ayini, İsa aracılığıyla Hıristiyanların ruhsal birliği ve yine İsa aracılığıyla Kutsal Ruh'la Baba'ya ulaşmayı temsil eder (Taft, 1991a: 491; Taft, 1991b,1240; Taft, 1991c, 737; Taft, 2008, 599- 610; Taft, 1992; Taft, 1995; Kelentos, 1995, 1-9; Rouwhorst, 1997, 73- 74; Acara, 1998, 184, 188; Eroğlu, 1999, 441; Mercangöz, 2004, 43; Helwing, 2005, 2877- 2877; Custer, 2007, 378; Aydın, 2010, 99; Acara Eser, 2010, 470- 471; Tümer, 2011, 393; Beggiani, 2014, 129- 130).

⁹Perdenin alt kısmında Cemil Şemsi yazmaktadır. Ancak Üslup özellikleri dikkate alındığında Cemil Şimmeshindi olduğunu söylemek mümkündür.

kaşların devamında inen ince uzun burunla, çizgi şeklinde ağız ve yine çizgi şeklinde olan ince bıyıklarla, çenenin alt kısmında bitmiş sakalla betimlenmiştir. Figürler anatomiye uygun olmayan bir biçimde betimlenmiştir. Figürlerde, kolların omuz ya da boyun olmadan doğrudan başının altından çıkıyor gibi görünmesi, kollara göre ellerin orantısız ve eklemsiz olması, ellerin ve ayakların bilek olmadan betimlenmesi Nasra Şimmeshindi'nin genel üslup özellikleri arasında sayılabilir.

Nasra Şimmeshindi'nin din dışı el sanatı ürünlerinde de görülen önemli bir özellik, kullandığı ahşap kalıplar nedeniyle figür ya da motiflerin tekrarlanmasıdır. Bu hiç değişmeden tekrarlanan motifler arasında özellikle geometrik desenler, gırlantlar ve bitkisel motifler vardır. Eserlerde görülen bu özelliklerin Şimmeshindi'nin kendine özgü üslubunu oluşturduğu söylenebilir. Belirli ahşap kalıplar kullanılarak yapılan bu el sanatı ürünlerinde Nasra Şimmeshindi, aynı kalıpları sürekli kullandığı için figürler birbirinin aynısıdır. Şimmeshindi renklerin tek tonunu kullanarak sahneye hiçbir hareketlilik katmamaktadır. Bu, Nasra Şimmeshindi'nin kendine has olan üslubunun başka bir özelliğini göstermektedir.

Nasra Şimmeshindi'nin yaptığı el sanatı ürünleri dışında, Cemil Şimmehsindi'nin yaptığı Son Akşam Yemeği sahnelerinde (Foto 6 ve 7) İsa'nın kimi zaman belirgin bir şekilde iri olması ve kollarını açarak, ellerini masaya koyması masanın hakimi olduğunu vurgulaması olarak açıklanabilir. Cemil Şimmeshindi'nin yaptığı Son Akşam Yemeği sahnelerinde figürler genellikle iri oval gözlü, ince kavisli kaş, gerçeğe yakın bir burun ve bir ağızla betimlenmişlerdir. Bu el sanatı ürünlerinde figürler belirli ahşap kalıplar kullanılarak yapılsa da, figürlerdeki gerçeğe yakınlık ve sahnedeki hareketlilik sözü edilen bu kalıpların dışına çıkıldığını ortaya koymaktadır. Cemil Şimmeshindi, Nasra Şimmeshindi'den farklı olarak kullandıkları kalıpların dışına çıkmış, böylece figürleri daha orantılı, hacimli ve gerçeğe yakın bir şekilde betimlemişlerdir. Ayrıca renklerin açık ve koyu tonlarını kullanarak derinlik hissi uyandırmışlardır.

Şimmeshindi ailesi birebir aynı kalıpla geleneksel kompozisyonu yapmış olsalar da aynı renklerin farklı tonlarını ya da farklı renkler kullanarak birbirlerinden ayrılmaktadır. Nasra Şimmeshindi'nin ve diğer zanaatkarların eserlerinde, perdelerin köşelerinde görülen dört İncil yazarı Şimmeshindi ailesinin ürettiği dinsel el sanatlarının karakteristik özelliğini yansıtır. Nasra Şimmeshindi ve Cemil Şimmeshindi arasında bazı farklılıklar görülse de aynı kompozisyon şemasını uygulamışlardır.

Şimmeshindi ailesinin kuşaktan kuşağa aktardıkları ve bir gelenek olan bu sanatta aile bireylerinin birbirlerinden farklı üslupları olduğu görülür. Nasra Şimmeshindi renklerin tek tonunu kullanarak, figürleri, kullandığı ahşap kalıpta olduğu gibi bırakıp hiçbir düzenleme yapmayarak kendine has bir üslup oluşturmuştur. Nasra Şimmeshindi yaptığı Son Akşam Yemeği sahnelerinin bir kısmını oldukça sade bir anlatımla betimlenmiş olsa da genel olarak geleneksel şemayı sürdürdüğü görülmektedir.

3.4.2. Çarmıha Gerilme

İsa'nın Çile'sine dahil olan Çarmıha Geriliş sahnesi Matta, Markos ve Luka İncillerinin¹⁰ yanı sıra Mezmurlar'da da (22: 1) anlatılmaktadır. Çarmıha Geriliş'inin dört incilde de genel olarak benzer biçimde anlatıldığı görülmektedir. İsa çarmıha gerilmek üzere, adının kelime anlamı kafatası olan Golgotha Tepesi'ne götürülür ve orada iki hırsızla birlikte çarmıha gerilir. Çarmıh üzerine takılmış olan suç yaftasında 'Yahudilerin Kralı Nasıralı İsa' yazmaktadır. Luka İncilinde hırsızlardan birinin İsa ile alay ettiği, diğer hırsızın ise İsa'ya inandığı ve İsa'yı suçsuz bulduğu belirtilmiştir¹¹. Böylece İsa, ona cennette kendisiyle beraber olacağını sözünü vermiştir. Askerler, İsa'yı çarmıha gerdikten sonra O'nun giysilerini paylaşmışlardır. Matta ve Markos İncillerinde İsa'nın Çarmıha Gerilişine tanıklık eden Kenturion "Bu gerçekten Tanrının oğluydu" der¹². Ayrıca üç Meryemler olarak adlandırılan Meryem Ana, Meryem'in kız kardeşi Meryem, Mecdelli Meryem ve Salome olaya tanıklık eder. Bunların yanı sıra İsa'nın en sevdiği öğrencisi olan Yuhanna da sahnede yer alır (Schiller, 1972: 89).

Çarmıh, Süryani teolojisinin merkezini oluşturan, üzerinde çok çalışılan bir konudur. İsa'nın Çarmıh üzerinde ölmesinin Kilise'nin yaşamında önemli bir yeri vardır. Çarmıh, sadece İsa'nın ölmesinin sembolü değil, aynı zamanda bütün herkesin günahlarından kurtulmasının sembolüdür. Ölüm, iki düşüncenin kanıtı olarak adlandırılır, biri İsa'nın insani kişiliği diğeri ise reenkarnasyona uğraması yani tanrılaşmasıdır. Bu olay İsa'nın oğulluk sıfatının kutsallığını ortaya çıkarmıştır. İsa'nın yaşamı dikkate alındığında Çarmıh'ın kilise için bir şeref kaynağı olduğu görülür. Çarmıh, İsa'nın dirilme gizemini barındırması açısından önem taşımaktadır. Efrem¹³ İsa'nın haçta ölmesinin nedenini "Ve o öldü çarmıh üzerinde, gizemi çözebilmek amacıyla. Yani onun ölmesi ve yükselmesi, (tekrar) ayağa kalkması onun haça gerilmesine bağlıdır." sözleriyle açıklamaktadır (Karim, 2004: 11-12). Çarmıh ve yeniden dirilme fikri genel Hıristiyanlık teolojisinin öne çıkan güçlü bir özelliktir. Çarmıh cehenneme iniş, diriliş ve göğe yükseliş ile bağlantılı olduğundan ve bunlar birbirine çok yakın olaylar olduğu için yeniden hayata dönüşün, yani hayatın temelidir (Karim, 2004: 13).

Süryani geleneğinde, iyiliği ve kötülüğü bilme ağacından yapılan Çarmıh, kozmik ağaçla özdeşleştirilir ya da onun yerine konur. Haç formu, yeryüzünden göklere yükselen bir ağaç, göğün ve yerin merkezinde dikilen, evrenin sağlam dayanağı olan ölümsüz bir bitki, Golgotha'ya dikilmiş hayat ağacı diye betimlenir. Öğreti incelemelerine ve tören

¹⁰ Çarmıha Gerilme sahnesinin incillerde anlatımı için bkz; Matta 27: 33- 56; Markos 15: 22-41; Luka 23: 32-49; Yuhanna 19: 18- 34

¹¹ Luka 23: 39- 41

¹² Matta 27: 54- 55; Markos 15: 38-40

¹³ Mor Efrem, 285-375 yılları arasında yaşamış, Nusaybinli Süryani bir azizdir. Birçok manzum vaaz, ilahi, Kitab-ı Mukaddes tefsiri, açıklayıcı dinî konuşmalar kaleme almıştır. Bunlar Yunanca, Ermenice, Kiptice, Habeşçe ve Latinceye çevrilmişlerdir. Efrem'in bu çalışmaları Mezopotamya'yı ve tüm Hıristiyanlık dünyasını etkilemiştir. Efrem, Süryani şiirini geliştirip, yüzyıllar boyunca varlığını sürdürmüş ilahi ve söyleşileri ile Süryani Kilisesi'nin yıllık dua programlarının düzenlenmesinde etkili olmuştur. Konuşma tarzında, yedi heceli bir şiir olan Mimro ve koro tarafından okunan Madroşo adı verilen iki tarzda yazılmış şiirleri vardır (Yarullina Yıldırım, 2015: 266-267; Karim, 2004: 14- 24). Günümüzde, eserleri Mardin Kırklar Kilisesi Başpapazı Gabriel Akyüz tarafından Türkçeye çevrilmiştir (Akyüz, 2012).

usullerine ilişkin birçok metinde haç motifi merdivene, bir sütuna veya bir ağaca benzetilir. Bunlar haçın dünyanın merkezini simgelemesiyle ilgili ifadelerdir (Eliade, 2003: 456). İyiliği ve kötülüğü bilme ağacı ve kozmik ağaç olarak haç imgesine Yeni Ahit'te de rastlamak mümkündür. Ama göksel iletişim, haç (merkez) aracılığı ile sağlanır ve tüm evren bu şekilde kurtarılır. Aslında dünya ağacı, sürekli yenilenme ve yeniden yaratılışı, evrensel bereketi ve kutsallığı, mutlak gerçeği ve sonuç olarak ölümsüzlük kavramını yenileyip tamamlamaktadır. İsa, Adem'in yaratılıp gömüldüğü yerde, dünyanın merkezinde çarmıha gerildiğine göre, Adem'in başına akan kanı onu vaftiz etmiş ve günahlarının kefareti ödemiş demektir (Eliade, 2003: 457).

Şimmeshindi ailesinin baskı-boyama tekniği ile yaptığı el sanatlarında gelenek olduğu üzere perdenin kenarları, bitkisel ve geometrik motiflerden oluşan bir çerçeveye sınırlandırılmıştır ve yine gelenek olduğu üzere perdenin köşelerine, geometrik ya da bitkisel motiflerden oluşan, genellikle daire biçiminde bir çerçeve içerisinde dört inçil yazarı ve aynı biçimdeki çerçeveler içerisinde Çarmıhta İsa betimlenmiştir (Foto 8, 9, 10 ve 11).

Fotoğraf 8: Nasra Şimmeshindi, Perde, Doğum, Çarmıh ve Diriliş Sahnesi, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, 2014, 326X297 cm, Nasra Şimmeshindi'nin Evi, Mardin

Fotoğraf 9: Miskiye Nasra Şimmeshindi, Perde, Doğum, Çarmıh ve Diriliş Sahnesi, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, 2014, 231X265, Mor Barsavmo Kilisesi, Mardin- Midyat

Şimmeshindi ailesine ait dini el sanatlarındaki Çarmıha Geriliş sahnelerinin, merkezinde İsa yer alır. İsa'nın çevresindeki merdiven, balta, kerpeten, çekiç, kılıç, para kesesi, zar, ibrik ve trulla, lamba, horoz, mızraklar, insan sureti ve yılan gibi sembolik öğeler Şimmeshindi ailesinin

Çarmıha Geriliş sahnelerinin geleneksel şemasını oluşturur. Bu geleneksel şemayı sürdüren Nasra Şimmeshindi perdelerinde (Foto 8 ve 9) Doğum, Çarmıha Geriliş ve Diriliş sahnelerini bir arada betimlemesiyle diğer örneklerden farklılık göstermektedir.

Çarmıha Geriliş sahnelerinde, arka planda yer alan sembolik öğeler dışında bazı örneklerde çarmıhın üst kısmında sağda ve solda boru çalan melekler görülürken, bazılarında görülmez, bazı örneklerde ise sağda 'ay' solda ise 'güneş' tasviri bulunmaktadır. Çarmıh sahnelerinde genellikle merdiven, mızrak, ibrik ve trulla, zar, para kesesi gibi sembolik öğeler sağda yer almaktadır ama Mort Şmuni Kilisesi'ndeki Cemil Şimmeshindi'nin eserinde (Foto 10) sözü edilen bu öğeler solda yer almaktadır. Her perdede, merdiven, mızrak, ibrik ve trulla zar, para kesesi bir arada resmedilirken Kırklar Kilisesinde bulunan perdede (Foto 11) görülen mızrak, bu sembolik öğelerden ayrı bir şekilde solda betimlenmiştir.

Fotoğraf 10: Cemil Şimmeshindi, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Mort Şmuni, Oğulları ve Bilge Eli'ozor'un Şehit Edilmesi, Perde, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, 1978, 296X300 cm, Mort Şmuni Kilisesi, Mardin-Midyat

Fotoğraf 11: Perde, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, 1950- 1960, 208X303, Kırklar Kilisesi, Mardin

Nasra Şimmeshindi'nin eserlerinde (Foto 8 ve 9) ve Kırklar Kilisesinde (Foto 11) bulunan eserlerdeki Çarmıha Geriliş sahnelerinde yılan soldan sağa ilerlerken Mort Şmuni

Kilisesi'ndeki Cemil Şımmeshındi'nin eserinde (Foto 10) sağdan sola doğru ilerlemektedir.

Nasra Şımmeshındi'nin perdelerinde görülen figürler genellikle iri gözlüdür ve yay kaşlı, kaşların devamıymış gibi uzatılan tipik ve karakteristik görünen ince burunludur (Foto 8 ve 9). Ayrıca figürlerin ağız ve bıyıkları çizgi şeklindedir ve çenelerinin alt kısmında bir tutam sakal vardır. Figürlerin bedenine nazaran aşırı iri eller ve eklemsiz gibi görünen parmaklar, figürlerin boyununun olmaması, serafimlerin kanatlarının baş üzerinde ikinci bir hale gibi olması Nasra Şımmeshındi'nin genel üslubunu yansıtmaktadır. Bunların dışında pullarla vurgulanmış sarı haleler, yanlarında stilize *atribüleri*yle perdelerin köşelerine betimlenmiş, havada asılıymış gibi görünen dört incil yazarı görülmektedir. Ayrıca çiçek desenlerinden ve geometrik motiflerden oluşan, perdenin kenarlarına betimlenmiş gırlantlar, üzüm salkımları, çeşitli geometrik ve bitkisel desenlerden oluşan sahneleri çevreleyen şeritler Nasra Şımmeshındi'nin ve diğer Şımmeshındi ailesi fertlerinin hemen hemen her perdesinde görülen karakteristik özelliklerdir. Sözü edilen bu perdeler kalıp tekniği ile yapılıyor olsalar da Kırklar Kilisesinde (Foto 11) ve Mort Şımunu Kilisesi'nde bulunan örnekler (Foto 10) Nasra Şımmeshındi'nin eserleriyle kıyaslandığında figürler, göz, burun, kaş ve ağız gibi unsular, kol, el, bacak ve duruş biçimi açısından daha orantılı ve gerçeğe daha uygun bir biçimde betimlenmişlerdir. Ayrıca kimi örnekte arka plan derinlik algısının hissedilmesi, figür ve nesnelere üç boyutluluğun göze çarpması, Nasra Şımmeshındi'nin kendine has olan naif üslubunu ve kullandığı kalıbın dışına pek çıkmadığını ortaya koymaktadır. Son Akşam Yemeği bölümünde değinildiği gibi Çarmıha Geriliş sahneleri de belirli kalıplarla yapıldığı için kompozisyon değişmemektedir. Ancak her ne kadar kalıpla yapılıyor olsa da aile fertlerinin kalıbın dışına çıkarak figürleri orantılı bir şekilde betimleyerek, renklerin açık koyu tonlarını kullanarak hem bir derinlik hem de gerçekçi bir üslup yakalamaya çalıştıkları görülmektedir (Foto 10 ve 11). Nasra Şımmeshındi'nin geleneksel kompozisyona sıkı sıkıya bağlı kalıp figürlerde hiçbir değişiklik yapmadığı anlaşılmaktadır (Foto 8 ve 9). Nasra Şımmeshındi, sahneleri diğer aile fertleri gibi renklerin farklı tonlarını kullanmak yerine tek tonunu kullanarak hiçbir hareketlilik ya da derinlik sağlamadan oluşturmuştur ve böylece kendine özgü sanat üslubunu ortaya koymuştur.

Yukarıda da değinildiği gibi Nasra Şımmeshındi, Çarmıha Geriliş sahnesiyle birlikte Diriliş ve sembolik bir Doğumu ifade eden Meryem ve Bebek İsa'yı betimlemiştir (Foto 8 ve 9). Şımmeshındi, Diriliş sahnesinde İsa'nın merkezde oluşu, melek tasviri ve sayıları değişen nöbetçilerle ortak bir kompozisyon oluşturmuştur (Foto 12 ve 13). Diriliş sahnesinde de, figürlerin işleniş bakımından yukarıda ve Son Akşam Yemeği bölümünde değinildiği gibi oldukça stilize bir biçimde betimlemiş ve yine figürlerin işleniş bakımından kullandığı kalıbın dışına çıkmamıştır. Ancak bazı örneklerde nöbetçiler dört, bazılarında üç, bazılarında ise iki kişidir. Bu da Nasra Şımmeshındi'nin oluşturduğu kompozisyonu değiştirdiğinin, Son Akşam Yemeği ve Çarmıha Geriliş

sahnelerinin aksine, kullandığı kalıbın az da olsa dışına çıktığını göstermektedir.

Fotograf 12: Fotoğraf 8'den detay, Diriliş, 2014, Nasra Şımmeshındi'nin Evi, Mardin
Fotograf 13: Fotoğraf 10'dan detay, Diriliş, 2014- 2015, Mor Barsavmo Kilisesi, Mardin- Midyat

Şımmeshındi'nin bir *siklusu* aktardığı perdelerinde sembolik bir doğumu ifade eden Meryem Ana ve Bebek İsa sahnelerinde Meryem Ana mavi, İsa ise kırmızı giysilidir. Yüz şekilleri Şımmeshındi'nin üslubunu yansıtmaktadır. Ancak, Mor Barsavmo Kilisesi'ndeki perdede (Foto 9) dışında İsa ve Meryem hemen hemen aynı boyutta ve İsa Meryem Ana'nın kucağında değil yanında yer almaktadır. Mor Barsavmo Kilisesindeki perdede İsa Meryem Ana'nın kucağında ve Meryem Ana'dan daha küçük bir boyuttadır. Meryem Ana Bebek İsa, Nasra Şımmeshındi'nin evinde bulunan perdede aynı boyutta yan yana, Mor Barsavmo Kilisesindeki diğer iki perdede yine aynı boyutta ancak Meryem Ana İsa'ya sarılmıştır.

Şımmeshındi ailesi Çarmıha Geriliş sahnesini, sembolik öğeler kullanarak kendilerine özgü bir biçimde aktardıkları görülmüştür. Şımmeshındi ailesi, Çarmıha Geriliş sahnesini tasvir ederken kullandıkları bitkisel ve geometrik desenlerle oluşturdukları kendilerine özgü kompozisyon ile yerel ve kültürel bir şema orta koymuşlardır.

3.4.3. Meryem ve Çocuk İsa

Yunanca bir terim olan *Hodegetria* yol gösteren anlamındadır. Meryem tasvirli bir ikonanın Konstantinopolis'teki Hodegon Manastırı'nda muhafaza edilmesinden dolayı *Hodegetria* adını almıştır. İkonanın ilk olarak Havari Luka tarafından resmedildiği düşünülmektedir. *Hodegetria* ikonaları insanlara Tanrı ve kurtuluşa doğru rehberlik etme amacını ifade etmektedir. *Hodegetria*, Ortodoks dünyasında en çok betimlenen Meryem tasviri olmuştur. *Hodegetria* tasvirinin ilk örneği 6. yüzyıla tarihlenmiş olsa da aslında 4. yüzyıla kadar eski bir tarihe dayandığı bilinmektedir. Ancak bununla ilgili yazılı belge çok azdır (Ünal, 2006: 74- 75, 77; Sevchenko 1991: 2174).

Hodegetria ikonalarında Meryem, ayakta veya otururken tam figür ya da yarım figür olarak resmedilir. *Hodegetria* tasvirinde, sol koluyla çocuk İsa'yı taşıyan Meryem Ana'nın parmakları, doğal olmayan bir biçimde uzun olarak betimlenmektedir. Meryem Ana bu hareketi ile doğru yolun İsa'nın yolu olduğunu ifade etmektedir. *Hodegetria Meryem* tipinde Meryem Ana ve Çocuk İsa oldukça ciddi bir yüz ifadesine sahiptir ve başları birbirine değmez. Meryem Ana'nın bakışları ya izleyiciye ya da bilinmez bir uzağa

doğrudur. Meryem Ana, İsa'ya göre daha iri betimlenmiş olsa da *Hodegetria* tipinde asıl önemli olan figür, yetişkin bir filozof olarak resmedilen İsa'dır. Ciddi görünüşlü olan her iki figür İsa'nın tanrısallığını vurgulamaktadır. İsa, bir çocuk olarak betimlenmiş olup, olgun yüzü ve uzun alını da bilgeliğinin sembolüdür. *Hodegetria* ikonaları Tanrı'ya ve kurtuluşa, doğru rehberlik etme amacını ifade etmektedir. Tanrı Anası (Theotokos) olarak saygı gören Meryem'in aynı zamanda yeryüzünün anası olduğunu vurgulamak amacıyla koyu erguvan ya da kızıl-kahverengi giysi ile resmedilir. *Hodegetria* Meryem tipinin diğer bir çeşidi olan *Dexiokratousa* tasvirinde ise Meryem, İsa'yı sağ eliyle tutarken sol eliyle onu işaret etmektedir. *Dexiokratousa* tipi, geç Bizans dönemi ve sonrasında görülür. (Ünal, 2006: 74-76).

Şimmeshindi ailesine ait eserlerde, görülen Meryem ve Çocuk İsa konulu Kırklar Kilisesi'nde bulunan örneklerde (Foto 14 ve 15) Meryem, bir anne görünümüne sahip, İsa'dan daha iri betimlenmiştir. Aynı şekilde genel hatlarıyla orantılı bir biçimde olan İsa ise tam olarak bir çocuk görüntüsündedir.

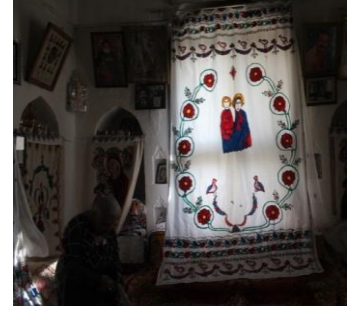
Fotoğraf 14: Meryem Ana Çocuk İsa, perde, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı-Boyama, 1970- 1980, 159X202, Kırklar Kilisesi, Mardin

Fotoğraf 15: Meryem Ana Çocuk İsa, Perde, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı- Boyama, 1970- 1980, Kırklar Kilisesi, Mardin

Nasra Şimmeshindi'nin yaptığı (Foto 16 ve 17) eserlerde, İsa, Meryem Ana'nın kucağında değil yanında duruyor gibi betimlenmiştir. Kırklar Kilisesi'nde bulunan (Foto 14 ve 15) Nasra Şimmeshindi'nin yaptıklarıyla (Foto 16 ve 17) karşılaştırılınca, daha gerçekçi bir üsluba sahip oldukları görülür. Nasra Şimmeshindi, kalıpların dışına çıkmayarak kendine has naif bir üslup yarattığı görülmektedir.

Fotoğraf 16: Nasra Şimmeshindi, Meryem ve Çocuk İsa, süs amaçlı eser, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, Baskı- Boyama 2015, 50X70 cm, Şimmeshindi'nin Evi, Mardin

Fotoğraf 17: Nasra Şimmeshindi, Meryem ve Çocuk İsa, Perde, Pamuklu Kumaş Üzerine Bitkisel Boya, 2015, 174X230, Baskı- Boyama, Şimmeshindi'nin Evi, Mardin

4. DEĞERLENDİRME

Araştırmanın asıl konusunu Süryani asıllı Şimmeshindi ailesinin baskı-boyama tekniği ile yaptıkları dini el sanatı örnekleri oluşturmaktadır. Söz konusu bu örnekler arasında perdeler ve süs-çok amaçlı örtüler görmek mümkündür. Bu el sanatı geleneğini tanıtmak ve ileriye taşımak kültür mirasçılığı açısından oldukça önemlidir.

Ana konu kapsamında, dini konulu on üç eser incelenmiştir. Bu eserler baskı-boyama tekniği ile pamuklu kumaş üzerine bitkisel boya kullanılarak yapılmıştır. Bu dini konulu eserlerin üzerine betimlenen Son Akşam Yemeği konulu beş (Foto 3, 4, 5, 6 ve 7), Çarmıha Geriliş konulu dört (Foto 8, 9, 10 ve 11), Meryem ve Çocuk İsa konulu dört (Foto 14, 15, 16 ve 17) olmak üzere toplam 13 eser ele alınmıştır. İsa'nın yaşamını konu alan bu eserlerden yedisi Nasra Şimmeshindi'ninde evinde (Foto 3, 4, 5, 8, 11, 16 ve 17), dördü Kırklar Kilisesinde (Foto 6, 14 ve 15), eserlerin ikisi Midyat, Mort Şimuni Kilisesinde (Foto 7 ve 10) ve bir eserde Mor Barsavmo Kilisesinde (Foto 9) tespit edilmiştir.

Şimmeshindi ailesine ait el sanatı ürünlerinde, Son Akşam Yemeği sahnesinde genel olarak İsa, havarileri ile birlikte dikdörtgen bir masa etrafında oturmaktadır (Foto 3, 4, 5, 6 ve 7). Bu sahnelerde İsa'nın havarileri ile birlikte oturduğu dikdörtgen masanın üzerinde, bardaklar ve ekmeğin parçalarının resmedildiği görülür. Masanın alt kısmında, sahnenin ön düzleminde ise sürahi, konik kaideli geniş ağızlı kap içerisinde ekmeğin ve üzümün tasvir edilmiştir. Yahuda, genellikle İsa'nın solunda olup elinde bir para kesesi ile resmedilmiştir. İhanetin sembolü olduğu düşünülen para kesesi, Cemil Şimmeshindi'ye ait eserlerde (Foto 6 ve 7) Yahuda'nın belirgin özelliği olarak görülmektedir. Perdelerin köşelerinde sembollerini ile dört İncil yazarının (Matta, Markos, Luka ve Yuhanna) görülmesi de Şimmeshindi ailesi sanatına has özellikler arasındadır.

Son Akşam Yemeği sahnesi, özellikle Nasra Şimmeshindi'ye ait olan, bir nişe perde, bir sehpa örtüsünün etek kısmı olarak kullanılabilen çok amaçlı (Foto 3 ve 4) eserlere de işlenmiştir. Söz konusu bu el sanatı ürünlerinde işlenen Son

Akşam Yemeği sahnesinin şeması, perdelerle işlenen ile aynıdır. Ancak bu çok amaçlı eserlerde Yahuda'yı işaret edecek herhangi bir sembol olmaması dikkat çeker.

Araştırma dahilinde incelenen diğer bir konu Çarmıha Geriliştir (8, 9, 10 ve 11). Şimmeshindi ailesi örneklerinde perdelerle işlenen Çarmıha Geriliş sahnelerinde, aileye özgü, kendilerine has ikonografik özellikler dikkat çekmektedir. Şimmeshindi ailesine ait olan Çarmıha Geriliş sahnelerinde İsa merkezde olup başında dikenli taç ile resmedilmektedir. İsa'nın solunda, üzerinde kerpeten ve çekiç gibi çile (passion) malzemelerinin olduğu bir merdiven tasviri görülmektedir. Ayrıca Çarmıha Geriliş sahnelerinde ibrik ve trulla, zar ve bir para kesesi gibi sembolik detaylar da resmedilmektedir.

Çarmıha Geriliş sahnesi genel olarak, ibrik ve turulla, para kesesi, zar, lamba, kerpeten, çekiç ve yılan gibi sembolik detaylarla anlatılmıştır. Sahnede yer alan bu detaylar İsa'nın çarmıha gerilene kadar yaşadığı tüm acıların bir özeti biçimindedir. Sahnenin alt kısmına resmedilen yılan, İsa'nın çektiği acılar sonucunda çarmıha gerilmesi ile tüm insanlığı Adem ile Havva'nın işlediği günahı kurtardığının bir ifadesi olarak düşünülebilir¹⁴.

Şimmeshindi ailesi Çarmıha Geriliş sahnesinde, İsa'nın çektiği acıları sembolik öğelerle anlatarak sahneye yerel ve kültürel izleri yansıtıp kendilerine özgü bir bakış açısı kazandırmışlardır.

Şimmeshindi ailesi özelinde incelenen el sanatı ürünlerinde Meryem ve Çocuk İsa tasvirli örneklerde görülür (Foto 14, 15, 16 ve 17). Kırklar Kilisesi'nde bulunan iki perdede (Foto 14 ve 15) Meryem ve Çocuk İsa, üçgen motifler arasında yıldız desenleri olan oval bir çerçeve içerisinde resmedilmiştir. Bu iki örnekte Meryem taçlı olup yıldızlı olan halesi İsa'nın halesi ile aynıdır. Bu örneklerde Meryem İsa'nın elini tutmaktadır. Söz konusu perdelerde sahnenin sağında ve solunda melek tasvirlerini de görmek mümkündür.

Meryem ve Çocuk İsa'yı konu alan diğer iki eser Nasra Şimmeshindi'nin evinde bulunmaktadır. Bu eserlerden biri çok amaçlı kullanılan dekoratif bir örtü (Foto 16) diğeri ise evinde kullandığı bir perdedir (Foto 17). Şimmeshindi aynı renkleri kullanarak yapmış olduğu bu iki eserde, aileye özgü geleneksel özelliklerini yansıtan çiçek motiflerinden oluşan şeritler ve gırlantlar betimlemiştir. Şimmeshindi evinde kullandığı perdeye keklik motifini betimleyerek Mardin'in yerel ve kültürel özelliğini yansıtmıştır.

Şimmeshindi ailesi özelinde incelenen dîni ve din dışı eserlerin hemen hepsinin kenarlarında art arda sıralanan çiçek motiflerinden oluşan bir çerçeve görülmektedir. Nasra Şimmeshindi'nin evinde bulunan eserlerde (Foto 3, 4, 5, 8, 11, 16 ve 17) Kırklar Kilisesi (Foto 6, 14 ve 15) ve Midyat-Mor Barsavmo Kilisesi'nde (Foto 9) yer alan perdelerin kenarlarına bu çiçek desenli çerçevenin yanı sıra çiçek motifli gırlantlardan oluşan bir çerçeve daha betimlenmiştir. Söz konusu olan bu çiçek motiflerini Şimmeshindi ailesinin dîni

ve din dışı bütün eserlerinde görmek mümkündür. Mardin'in yerel bir özelliği olan ve çokça kullanılan bu desenler Şimmeshindi ailesinde bir geleneği haline gelmiştir. Mardin'de tespit edilen birçok el sanatı ürününde kullanılan bu motif ve desenlerin din, dil ve ırk fark etmeden, Mardin'de yaşayan Müslümanların el sanatlarında ve Şimmeshindi ailesinin dîni-geleneksel el sanatlarında görülmesi çok kültürlü yapının sanata yansımalarının kaçınılmaz olduğunu ortaya koymaktadır.

Araştırmada, İsa'nın yaşamını anlatan, Son Akşam Yemeği, İsa'nın Çarmıha Gerilmesi, Meryem ve Çocuk İsa gibi tasvir ve sahnelerin bir çerçeve ile diğer bütün motif ve figürlerden ayrıldığı tespit edilmiştir. Oval ya da daire biçimli bu çerçevelerin bir kısmı geometrik desenlerden, bir kısmı ise üçgen motifler arasında bulunan yeşil yapraklı üzüm salkımlarından oluşmaktadır. Şimmeshindi ailesinin sıkça kullandığı geometrik desenler kendilerine sanatlarına has bir özellikken, üzüm motifleri Hıristiyan ikonografisinde önemli yere sahip olmasının yanı sıra Mardin'in yerel kültürünün de bir parçasıdır. Söz konusu olan bu çerçeveler dışında perdede yer alan Meryem ve Çocuk İsa, Çarmıha Geriliş ve Diriliş gibi sahnelerin tamamını çevreleyen kıvrık dallardan oluşan daireler içerisinde gül motifleri ya da havari tasvirleri olan başka çerçeve görmek mümkündür.

Araştırma kapsamında incelenen perdelerin bir kısmı İsa'nın yaşamından kısa bir *siklus* içermektedir. Söz konusu olan bu *siklus* Çarmıha Gerilme (Foto 8 ve 9) ve Son Akşam Yemeği (Foto 5) merkezli olarak iki biçimde görülür.

Merkezinde Çarmıha Geriliş sahnesi olan perdelerde (Foto 8 ve 9) sırası ile Meryem ve Çocuk İsa, Çarmıha Gerilme ve Diriliş betimlenmiştir. İsa'nın yaşamından kısa bir *siklus* içeren bu perdeler İsa'nın doğduktan sonra çektiği acılar ile çarmıha gerilerek ölümünü ve daha sonrada dirildiğini anlatmaktadır. Son Akşam Yemeği sahnesinin merkezde (Foto 5) olduğu eserlerde, sembolik olarak İsa'nın doğumunu anlatan Meryem ve Çocuk İsa perdenin alt kısmına, merkeze Son Akşam Yemeği, üst kısma ise sadece İsa'nın yer aldığı bir Çarmıha Gerilme sahnesi betimlenmiştir. Son Akşam Yemeği merkezli bu eserde, İsa'nın doğduktan sonra Yahuda tarafından uğradığı ihaneti ve bu ihanet sonrasında çarmıha gerilerek öldüğü anlatılmaktadır.

5. SONUÇ

Şimmeshindi ailesi baskı-boyama tekniği ile yaptıkları dîni ve din dışı eserlerde ahşap kalıplar kullanmışlardır. Kalıbı siyah konturla boyadıktan sonra kumaşa basıp daha sonra bitkisel boya ile boyamışlardır. Ancak bu kalıplar araştırma esnasında görülemedi. Bu nedenle kalıplar hakkında ayrıntılı yorum yapılamamıştır. Ancak buna rağmen Şimmeshindi ailesine ait olan eserlerde, kalıp kullanılmasına rağmen kişiler arasında üslup farklılıkları rastlanmaktadır. Bu durum sadece kalıba bağlı kalmadıklarını göstermektedir. Şimmeshindi ailesinin yerel Hıristiyanlık izlerinin etkilerini taşıyan el sanatlarında Mardin'in etkilerini yansıtan çiçek ve gül gibi bitkisel motifler, geometrik desenler ve keklik figürleri gibi geleneksel motif, desen ve figürler ile karşılaşılmaktadır. Mardinli aile bu motif ve desenleri dîni-

¹⁴ Bu bilgi Gabriyel Akyüz ile yapılan röportajdan elde edilmiştir.

din dışı el sanatlarına kullanmışlar ve kendilerine özgü bir sanat anlayışı meydana getirmişlerdir.

Şımmeshındi ailesine ait olan eserlerde figürler cepheden ya da profilden resmedilmiş ve genellikle iri gözlü ve uzun burunludur. Kimi örneklerde figürlerin başları vücut yapılarına göre daha büyükken, kimi örneklerde ise tam tersidir. İsa ve havariler çenelerinde bir tutam sakal ve ince bir bıyık ile betimlenmişlerdir. Havariler genel olarak bu biçimde olsalar da İsa kimi örneklerde uzun saçlı ve sakallıdır. Meryem ve Çocuk İsa tasvirli örneklerde Meryem'in kolları, İsa'nın kol ve ayakları vücutlarına göre orantısızdır. Hemen her eserde kullanılan mavi, kırmızı ve sarı tonlarının yanı sıra, siyah ve yeşilin tonlarını da görmek mümkündür. Kullanılan bu renkler Mardin'in çok kültürlü yapısının bir parçasını yansıtmaktadır.

Şımmeshındi ailesine ait el sanatı örneklerinde betimlenen sahneler kompozisyon açısından, bazı farklılıklar olsa da, birbirinin hemen hemen aynıdır. Perdelerin ve süs olarak da kullanılabilen çok amaçlı örtülerin kenarlarında ve perdelerde ana sahneyi çevreleyen şeritler, yukarıda da değinildiği gibi bitkisel ve geometrik desenlerden oluşan çerçeveler, köşelerde betimlenen dört İncil yazarı bütün perdelerin ortak özelliğidir. Tek kalıptan yararlanılarak yapılan sahneler birbirinin aynı olsa da kullanılan renklerle, figürlerdeki anatomik doğruluk, derinlik algısı, ışık gölge oyunları, mekan algısının olması eserleri birbirinden farklı kılmaktadır.

Nasra Şımmeshındi'nin eserleri diğer aile bireyleri ile kıyaslandığında üslup açısından önemli farklılıklara rastlanır. Nasra Şımmeshındi'nin eserlerinde figürlerin gözleri iri ve bitişiktir. Figürlerin, burunla bir bütün olan kaşlar yay biçimindedir. Ayrıca başları vücut yapılarına göre daha büyüktür. El, kol ve bacaklardaki orantısızlık, çenelerinin altında stilize bir tutam sakal ve ince bir bıyıkla betimlenmişlerdir.

Nasra Şımmeshındi'nin eserlerinde figürlerin oldukça stilize ve anatominin bozuk olması dikkat çeker. Ayrıca yukarıda sözü edilen motif ve desenler dışında kendine has geometrik desenleri dinî ve din dışı el sanatlarında kullanmıştır. Hemen her eserinde mavi, kırmızı ve sarı tonları kullanmasının yanı sıra siyah ve yeşilin tonlarını da kullanarak kendine has naif bir sanat üslubu oluşturmuştur.

Sonuç olarak; Şımmeshındi ailesi, geleneksel bir hale gelmiş dinî konulu el sanatlarında, Mardin'de her kesimden insanın kullandığı etnik ve kültürel desenlerle Mardin'in sosyokültürel yapısını da yansıtmışlardır. Ayrıca belirli kalıpların kullanıldığı bir sanat olmasına rağmen bireysel farklılıkları da ortaya koymuşlardır. Şımmeshındi ailesi, çağdaş Hıristiyanlık sanatı olan bu dinî geleneksel el sanatlarında, konusunu İncilden alan sahnelere daha çok sembolik öge kullanarak kendilerine özgü bir biçimde çağdaş yerel üslupta bir hıristiyanlık ikonografisi oluşturmuşlardır.

KAYNAKÇA

- Acara Eser, M. (2010). On İkinci ve On Üçüncü Yüzyıllarda Bizans Liturjisi ve Liturjik Eserlerde Değişimin Tanıkları, *1. Uluslararası Sevgi Gönül Bizans Araştırmaları Sempozyumu*, İstanbul: Ofset Yapımevi, 470- 479.
- Acara, M. (1997), Bizans Ortodoks Kilisesinde Liturji ve Liturjik Eserler, (Yayınlanmamış Doktora Tezi), Hacettepe Üniversitesi, Ankara
- Acara, M. (1998). Bizans Ortodoks kilisesinde liturji ve liturjik eserler. *Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Dergisi*, 15 (1), 183-201.
- Akalin, K., & Duygu, Z. (2017). *Süryani Literaturü*. Mardin Artuklu Üniversitesi Yayınları, Mardin
- Akyüz, G. (2005), *Tüm Yönleriyle Süryaniler*, İstanbul, Anadolu Ofset
- Akyüz, G. (2012), *Kilise Ataları Tarafından "Kutsal Ruhun Kavalı" Olarak Adlandırılan Süryani Mor Efremler'in Şiirleri*, Ankara, Kültür Turizm Yayınları
- Albayrak, K. (1997)*Keldaniler ve Nesturiler*, Konya, Vadi Yayınları
- Albayrak, K. (2010) "Ermeni, Süryani ve Keldani Kiliseleri", Şinasi Gündüz(ed), Yaşayan Dünya Dinleri, (s. 141-153), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Ayağ, O. (2014) *Süryaniler ve Din*, İstanbul, Karma Kitaplar
- Aydın, M. (2010). *Yaşayan Dünya Dinleri*, (Ed. Şinasi Gündüz), Ankara, Diyanet İşleri Başkanlığı Yayınları
- Beggiani, S. J. (2014). *Early Syriac Theology: With Special Reference to The Maronite Tradition*, Washington, D.C.: Catholic University Of America Press
- Bilge, Y. (1991), *Süryanilerin Kökeni ve Türkiyeli Süryaniler*, İstanbul, Zafer Matbaası
- Bilge, Y. (1996), *Süryaniler Anadolu'nun Solan Rengi*, İstanbul, Yeryüzü Yayınları
- Carr, A. W. (1991). "Last Supper", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, 1251, Oxford-New York: Oxford University Press, New York,
- Custer, J. (2007). "Priesthood's pledge: Eucharist and Tradition in the Byzantine rite of Ordination", *Gregorianum*, 88(2), 373-386.
- Çelik, M. (1996). *Ortadoğu Mozaiki Süryaniler-Nasturiler*, Elazığ, Fırat Üniversitesi Ortadoğu Araştırmaları Merkezi Yayınları
- Çelik, M. (2010), "Süryaniler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 38, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Diñçol, A. M. (2010). "Aramiler", Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi, Cilt 3, İstanbul, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları
- Doğan, M. A. (2017). *Mardin'de Kumaş Baskı-Boyama Sanatı: Şimmeshindi Ailesi Örnekleri*, Süleyman Demirel Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Sanat Tarihi Anabilim Dalı, (yayımlanmamış yüksek lisans tezi), Isparta
- Doru, N. (2007). *Doğudan Batıya Köprü Süryaniler Felsefe ve Çeviri Geleneği*, Ankara, Dipnot Yayınları
- Durak, N. (2011). *Süryani Ortodoks Kilisesinde İbadet*, İstanbul Rağbet Yayınları
- Eliade, M. (2003). *Dinsel İnançlar ve Düşünceler Tarihi*, Cilt II, (Çev. Ali Berktaş), İstanbul, Kabalcı Yayınları
- Erkan, N. (1990). Tokat Yazma Baskı Sanatı, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Gazi Üniversitesi, Ankara
- Eroğlu, A. (1999). "Ekmek-Şarap Ayini (Evhariستي) Konusunda Katolikler ve Protestanlar Arasındaki Anlayış Farklılıkları", *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 39 (1), 439-453.
- Rouwhorst, G., (1997). "Jewish Liturgical Traditions in Early Syriac Christianity", *Vigiliae Christianae*, 51(1), 72-93.
- Gökcan, F. S. (2010). "Gülşehir Karşı Kilise (St Jean Kilise) İkonografisi", (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Anadolu Üniversitesi, Eskişehir
- Günel, Aziz. (1970). *Türk Süryaniler Tarihi*, Diyarbakır
- Hellwing, M. L. (2005). *Encyclopedia of Religion: 5.* (Encyclopedia of religion.), (ed. Jones, L.) USA, Thomson Gale
- Karim, C. A. (2004). *Symbol of Cross in the Writings of the Early Syriac Fathers*, Gorgias Press, Piscataway
- Kaya, R. (1988). *Türk Yazmacılık Sanatı*, İstanbul, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları
- Keser, E. (2002). *Tur Abdin Süryani Ortodoks Mimarisi*, Tarih Vakfı Yayınları, İstanbul
- Kitabı Mukaddes Eski ve Yeni Ahit, (2011), İstanbul, Kitabı Mukaddes Şirketi,
- Klentos, J. E. (1995). *Byzantine liturgy in twelfth-century Constantinople: An analysis of the synaxarion of the monastery of the Theotokos Evergetis*. Indiana: Notre Dame University
- Koluman, A. (2002). *Ortadoğu'da Süryanilik*, Ankara, ASAM Yayınları
- Korhan, İ. (2016). Süryani Kadim Kilisesi'nde Evharistiya Sakramenti, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi), Dicle Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Diyarbakır
- Küçük, A. Tümer, G., Küçük, M.A. (2011). *Dinler Tarihi*, Ankara, Birkay Yayınevi
- Mercangöz, Z. (2004). "Ortaçağ Hristiyanlık İnanışında Ökaristi ve Sanattaki Yansımaları: Bizans Sanatında Ökaristi Sembolleri", *Sanat ve İnanç*, c.2, İstanbul, 43-52.
- Ok, Ç. (2015). Tokat İlinde Geleneksel Yazmacılık, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi) Gazi Üniversitesi, Ankara
- Özcoşar, İ. (2008). *19. Yüzyılda Mardin Süryanileri Bir Yüzyıl Bir Sanacak Bir Cemaat*, İstanbul, Beyan Yayınları
- Özcoşar, İ., (2013). Şehir ve Cemaat: Mardin Süryanileri ya da Süryanilerin Mardin'i. *İdealkent*, 4 (9), 74-93.
- Özdemir, B. (2009). *Süryanilerin Dünyü Bugünü*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basımevi
- Öztemiz, M. (2012). *Süryaniler*, İstanbul, Ayrıntı Yayınları
- Schiller, G. (1972). *Iconography of Christian Art. Vol I-II*, London, New York Graphic Society Ltd.
- Sevcenko, N. P., (1991). "Virgin Hodegetria", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. III, Oxford University Press, New York, 2172-2173.
- Surma Hanım. (1996). *Ninova'nın Yakarışı*, (Çev. Meral Barış), İstanbul, Avesta Yayınları
- Şimşek, M. (2003). *Süryaniler ve Diyarbakır*, İstanbul, Chiviyazıları Yayınevi
- Taft, R. F., (1991a). "Communion", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol., II, Newyork: Oxford Universty Press
- Taft, R. F., (1995). *Liturgy in Byzantium and Beyond*, Aldershot, Hampshire: Variorum
- Taft, R. F., (1992). *The Byzantine rite: A short history*, Collegeville, Minn: The Liturgical Press
- Taft, R. (2012). Liturgy. In *The Oxford Handbook of Byzantine Studies*. New York: Oxford University Press, 599-610
- Taft, R.F., (1991b). "Liturgy" *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. II, New York: Oxford University Press, 1240-1241.
- Taft, R.F., (1991c). "Eucharist", *The Oxford Dictionary of Byzantium*, Vol. I, New York: Oxford University Press, 1991, 737-738.

- Tahincioğlu, Yakup. (2011), *Tarihleri, kùltùrleri ve İnançlarıyla Sùryaniler*, İstanbul, Butik Yayınları
- Ünal, C., (2006). “III. Romanos Argyros Adına Basılan Gümüş Sikke Birimi Miliaresion Örneğinde Meryem Hodegetria Tasviri”, *Sanat Tarihi Dergisi*, 15 (2),: 73-87
- Yarullina Yıldırım, Ramilya. (2015). *Mardin İlinde Yetişmiş Yazarlar*, Ramilya Yarullina Yıldırım (Ed.), Fırat’tan Volga’ya Medeniyetler Köprüsü, (s.266-278), Adıyaman, Adıyaman Üniversitesi Yayınları

EXTENDED ABSTRACT

It is known that Mardin has done the honors for several religions, languages, and races for centuries. At the present time, a lot of ethnic origins such as Turks, Kurds, Arabians and Yezidis coexist with one another in Mardin. Mardin's this multicultural nature paved the way for the rise and development of a rich art tradition. It is possible to see the reflections of this multicultural nature in every areas of art. Besides, it is possible to witness a flower motif or a partridge motif which reflects Mardin's geographical characteristic on handcraft products which are made by Christians and Muslims. It has been established that a Muslim artist made paintings related to Christianity or Yezidis. In consequences of conducted studies, religious and non-religious works and icons that can be used as curtains, ornaments or with comprehensive purposes were recorded. The study discusses the religious-traditional handcraft works made by the printed clot technique of Şimmeshindi Family which has an important role in this multicultural structure.

There are various opinions about the origins and names of the Assyrian living in the downtown and the counties of Mardin today. It is not known precisely when the word 'Assyrian' has begun to be used, and there is no clear consensus on the origin of the Assyrians.

In the studies conducted on the origin of the Assyrians, it is encountered with two important problem, one of them being ethnic, and the other one being religious. As for ethnicity, Assyrians is a community that lives in North Mesopotamia and speaks Aramaic language. On the other hand, when it is analyzed in religious aspect, it is a community that accepted Christianity which was spreading in North Mesopotamia and that built the first church center in Antakya. After wards, they were described as East Christianity or East Church. Assyrians are also known as the Christian community living in North Mesopotamia and speaking Aramaic language.

Şimmeshindi family, who is of Syriac origin, has been continuing printed clot and painting art as a family tradition for two hundred years in Mardin. In the printed cloth tradition, covers that can also be used as curtains and with ornamental purposes are seen. The last representative of the tradition of printed cloth, Nasra Şimmeshindi, again a member of Şimmeshindi's family, depicts the scenes both the non-religious designs and motifs and the scenes that take its subject from the Bible. In non-religious works, partridge motifs, flowers, geometric and floral decorations as well as girland patterns are seen. It is also possible to see these traditional motifs and designs reflecting the local influences of Mardin in the works of the Bible. By means of printed cloth, Baptism, Last Supper, Crucifixion and Mary and Child Jesus were pictured into the multi-purpose works and curtains that can be also used as ornaments.

Block printing in Assyrians is called as "hetmo". Block printing usually refers to the patterns which are applied on cotton fabrics with the help of a brush or the paintings which are made using an impress. Thus, different or similar and symmetrical or repeating shapes are made. The characteristic of this painting is that it never comes off the material which it is applied on.

Nasra Şimmeshindi applied the printed clot technique into several materials such as curtain, pand, tablecloth, crib cloth, pillowcase, wall ornament and handkerchief. Some of Şimmeshindi's works can be used with several purposes. Just as these relevant works can be used as a wall ornament with a wooden frame, they can also be used as a tablecloth or a curtain by putting a cornice. Şimmeshindi maintains this art with molds left by his father. Since he makes his motifs and figures with the same mold, it is possible to see repeating geometrical motifs and partridge birds peculiar to Mardin in almost every work of his.

Some of the curtains made by Nasra Şimmeshindi includes a *circle* from Jesus's life. On the curtain, Mary and Child Jesus, Last Supper, which shows the supper that Jesus ate with his cavalries before the crucifixion, and the crucifixion of Jesus at the top, respectively were depicted. When these scenes are reviewed, Mary and Child Jesus depiction refers to the symbolic birth, and Last Supper refers to Yahuda's betrayal for Jesus, and lastly, the crucifixion of Jesus refers to death.

In almost all of the religious and non-religious works analyzed, specifically in Şimmeshindi family, a frame which consists of flower motifs lined up sequentially on their edges is observed. It is possible to these relevant flower motifs in all religious and non-religious works of Şimmeshindi family. These motifs that are a local characteristic of Mardin and used frequently has become a tradition of Şimmeshindi family. These motifs and patterns which are used in a lot of handicrafts in Mardin are seen in the handicrafts of Muslims living in Mardin and in the religious-traditional handicrafts of Assyrians. Therefore, this proves the inevitable reflections of multicultural structure into art.

The aim of the study is to document the works of Şimmeshindi family in the light of the Assyrian handcraft tradition falling into oblivion. Besides, it is also to reveal Mardin's local, ethnic and geographical effects on relevant handicrafts which are Christian art and to detect its unique value in the contemporary and local style in Christian art as well as the detailed iconographical study of the religious scenes depicted on relevant handicrafts.